મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારક માલા, ગ્રન્થાંક ૯

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુબોધિની

ગુણપ્રકરણ (વેદસ્તુતિવાળું)

(શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ, અધ્યાય ૩૬–૪૧)

---o---

: અનુવાદક :

શ્રી નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી, ધંધુકા

: સંપાદક :

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ., વડોદરા.

: દ્રવ્યની સહાય કરનાર :

શ્રી. મગનલાલ બાપુજી પરીખ, સંખેડા.

: પ્રકાશક :

શ્રી. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી.,
એડવોકેટ.

૯૮, ત્રીજો ભોઇવાડો, ભુલેશ્વર, મુંબઇ ૨.

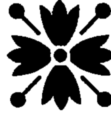
સંવત્ ૨૦૦૪] કિમ્મત રૂ. ૫–૦–૦ [ઇ. સ. ૧૯૪૭

શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુબોધિની

ગુણપ્રકરણ (વેદસ્તુતિવાળું)

(શ્રીમદ્‌ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬-૪૧)

❋ અનુવાદક ❋

શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી., ધંધુકા

❋ સંપાદક ❋

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ

એમ.એ., વડોદરા

❋ પ્રકાશક ❋

શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ– ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪–૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

ન્યોછાવર : પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/-

પ્રકાશન સમય ઇ. સ. ૨૦૦૫

મુદ્રક :

જસનીલ પ્રીન્ટસ્

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરીવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨ ફોન : ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત

સુબોધિની

ગુણપ્રકરણ (વેદસ્તુતિવાળું)

(શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ, અધ્યાય ૩૬–૪૧)

—o—

: અનુવાદક :

શ્રી નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી, ધંધુકા

: સંપાદક :

પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ, એમ. એ., વડોદરા.

: દ્રવ્યની સહાય કરનાર :

શ્રી. મગનલાલ બાપુજી પરીખ, સંખેડા.

: પ્રકાશક :

શ્રી. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, બી. એ. એલ. એલ. બી.,
એડવોકેટ.

૬૮, ત્રીજો ભોઇવાડો, ભુલેશ્વર, મુંબઇ ૨.

સંવત્ ૨૦૦૪] કિમ્મત રૂ. ૫–૦–૦ [ઇ. સ. ૧૯૪૭

મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારકમાલામાં પ્રકટ થએલા ગ્રન્થો.

૧	શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્ત પ્રદીપ (કર્તાઃ—મ. ગ. શાસ્ત્રી): સંશોધક પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.	૧–૮–૦
૨	રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૩૩–૩૯) મૂળ સંસ્કૃત : સંશોધક વા. ન. શાહ	૧–૦–૦
૩	પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક વે. શા. સં જટાશંકર કાનજી શાસ્ત્રી	૩–૦–૦
૪	રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૪૦–૪૬) (ગુજરાતી અનુવાદ); અનુવાદક વે. શા. સં કલ્યાણજી કાનજી શાસ્ત્રી	૨–૮–૦
૫	યુગલગીત સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.	૦–૪–૦
૬	દ્વિતીયસ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક વે. શા. સં કલ્યાણજી કાનજી શાસ્ત્રી	૩–૦–૦
૭	તામસ ફલ પ્રકરણ સુબોધિનીઃ (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૨૬–૩૨) (મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદઃ) અ. પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ	૪–૦–૦
૮	સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ સુબોધિની : (દશમસ્કન્ધ ઉતરાર્ધ અધ્યાય ૨૨–૨૮) (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક શ્રી નાનુલાલ ના. ગાંધી	૩–૦–૦
૯	ગુણપ્રકરણસુબોધિની (દશમસ્કન્ધ ઉતરાર્ધ અધ્યાય ૩૬–૪૧) (ગુજરાતી અનુવાદ) : અનુવાદક શ્રી. નાનુલાલ ના ગાંધી	૫–૦–૦
૧૦	સાત્ત્વિક ફલ પ્રકરણ સુબોધિની : (દશમસ્કન્ધ ઉતરાર્ધ અધ્યાય ૨૯—૩૫) (ગુજરાતી અનુવાદ): અનુવાદક શ્રી. નાનુલાલ ના. ગાંધી	છપાય છે

પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો

૧ રા. રા. ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ, બુકસેલર, મોટામંદિર, ભુલેશ્વર મુંબઇ–૨

૨ ભારતમાર્તંડ પણ્ડિત ગટ્ટૂલાલજીનું મંદિર, કેથિડ્રલ સ્ટ્રિટ, ભુલેશ્વર, મુંબઇ–૨

૩ પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય, નડીઆદ

૪ સોની બુક ડેપો, માંડવી, વડોદરા.

૫ રા. રા. લલ્લુભાઇ છગનલાલ દેસાઇ, બુકસેલર, ટેમલાપોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ

પ્રકાશકનું નિવેદન

દશમસ્કન્ધના ઉત્તરાર્ધના છેલ્લા ૭ અધ્યાયો (૮૬–૯૨) નું નામ ગુણ પ્રકરણ છે. તેમાં વેદસ્તુતિ જેવો મહત્ત્વનો ભાગ આવવાથી બધાં પ્રકરણોમાં આ પ્રકરણનું સ્થાન વિશિષ્ટ છે. આ પ્રકરણ ઉપરની શ્રીસુબોધિની પણ ઘણી મહત્ત્વની છે. તેથી સંપ્રદાયના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. રા. નાનુભાઇ નારાયણદાસ ગાંધી, એમ. એ. એલ. એલ. બી. એ તૈયાર કરેલું ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરતાં અતિ આનન્દ થાય છે.

આ ભાષાન્તર છપાવવાને માટે પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટે માતરનિવાસી સામ્પ્રદાયિક મર્મજ્ઞ પણ્ડિત વલ્લભરામ મગનલાલ શાસ્ત્રીજીને યોજના કરવાની વિનંતી કરી, અને શાસ્ત્રીજીએ એ વિનંતીને સહર્ષ સ્વીકારી પોતાના પરમસ્નેહી સંખેડાવાળા ભગવદીય મગનલાલ બાપુજી પરીખને પ્રેરણા કરી. ભગવદ્ધર્મપરાયણ શ્રીયુત મગનલાલભાઇએ, મધ્યમ વર્ગના હોવા છતાં પણ, શાસ્ત્રીજીની સૂચના પ્રમાણે ભાષાન્તર છપાવવાનો ખર્ચ આપવા સમ્મતિ આપી. ભાષાન્તર છપાવવાનું કાર્ય જેમ જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ શ્રી. મગનલાલભાઇનો ઉત્સાહ વધવા માંડ્યો, અને ધાર્યા કરતાં વધારે ખર્ચ થવાનો સંભવ હોવા છતાં પણ એમણે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે વેદસ્તુતિવાળા ભાગમાં સંસ્કૃત શ્રીસુબોધિની, સૂક્ષ્મટીકા અને શ્રુતિગીતા છાપવાં અને તેની નીચે ગુજરાતી ભાષાન્તર છાપવું. આ યોજના સ્વીકારવાથી વાચકને બહુ અનુકૂલતા પડે એ વાત બહુ સ્પષ્ટ હતી, પણ ખર્ચ ઘણો વધે એમ હતું. શ્રી. મગનભાઇ તો પોતાના નિર્ણયમાં દૃઢ રહ્યા, અને તેને પરિણામે આ ભાષાન્તર એ પ્રકારે છપાયું.

શ્રી. મગનલાલભાઇ સંખેડામાં ભગવદ્ધર્મપરાયણ જીવન વ્યતીત કરે છે, અને શાસ્ત્રીજી વલ્લભરામભાઇના સમાગમથી સામ્પ્રદાયિક સાહિત્ય, સેવા અને સિદ્ધાન્તો વિષેનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવે છે. સામ્પ્રદાયિક સિદ્ધાન્તો જાણવાની તેમની ઇચ્છા એટલી બધી પ્રબળ હોય છે કે એ પોતે કાં તો માતર જઇને શાસ્ત્રીજી પાસે રહી કથાનું શ્રવણ કરે છે, અથવા તો શાસ્ત્રીજીને બહુ આગ્રહ કરીને પોતાને ત્યાં રાખી શ્રીમદાચાર્યચરણની વાક્સુધાનું પાન કરે છે. શ્રી. મગનલાલભાઇનું જીવન એક આદર્શ વૈષ્ણવનું છે. તેમની દીનતા અનુકરણીય છે. પોતાની મધ્યમ સ્થિતિ હોવા છતાં પણ સામ્પ્રદાયિક સાહિત્યના ઉદ્ધાર માટે આટલો બધો ખર્ચ આનન્દપૂર્વક કર્યો છે એને માટે આપણે એમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે. શાસ્ત્રીજી વલ્લભરામભાઇએ અને શ્રી. મગનલાલભાઇએ કરેલી આ નામસેવા માટે સમ્પ્રદાય તેમનું ઋણી છે. સમ્પ્રદાયના ધનિક વૈષ્ણવો મધ્યમવર્ગના વૈષ્ણવોનું આ બાબતમાં અનુકરણ કરે એ ઇચ્છવા જેવું છે.

રા. રા. નાનુભાઇ ગાંધીએ શ્રીસુબોધિનીના ઘણા ભાગોનું ભાષાન્તર કરીને સમ્પ્રદાયની અવિસ્મરણીય સેવા કરી છે. આજે પણ તેઓ મહત્ત્વના સામ્પ્રદાયિક ગ્રન્થો લખી રહ્યા છે, અને શ્રીમદાચાર્યચરણની કૃપાથી વૃદ્ધાવસ્થામાં નિરોધનું સુખ અનુભવી રહ્યા છે. સમ્પ્રદાયને અત્યારે આવી વ્યક્તિઓની બહુ જરૂર છે.

વેદસ્તુતિવાળો ભાગ આત્મારામ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં, અને બાકીનો બધો ભાગ પટવા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં છાપવામાં આવેલો છે. આ કાર્યમાં પટવા પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલક શ્રી. નવનીતલાલ ત્રિકમલાલ પટવા એમ. એ. એ, અને આત્મારામ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસના સંચાલક પુરુષોત્તમ આત્મારામ ચિત્રે બી. એ. એ અપૂર્વ ધૈર્ય રાખી અતિ ઉત્સાહથી આ કાર્ય કર્યું છે, અને તેને માટે એ બન્ને વિદ્વાન સદ્‌ગૃહસ્થોનો હું અન્તઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

આ અનુવાદ વૈષ્ણવ જનતાને ઉપયોગી થશે એવી અભિલાષા સાથે તેને શ્રીમદાચાર્ય-ચરણના અનન્ય ભક્ત ગોલોકવાસી શાસ્ત્રીજી મગનલાલદ્વારા શ્રીમદાચાર્યચરણના ચરણકમલમાં સમર્પી કૃતાર્થ થાઉં છું.

૬૮, ત્રીજો ભોઇવાડો, ભુલેશ્વર, મુંબઇ, ૨ તા. ૧૦–૧૦–૪૭	વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

અનુક્રમણિકા

॥ શ્રીકૃષ્ણ: ॥

ઉપોદ્ઘાત

શ્રીમદ્ભાગવતના આ દશમા સ્કંધમાં નિરોધનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભગવાને સર્વ ભક્તોનો નિરોધ કરેલો છે. આ સ્કંધના પહેલા ચાર અધ્યાયમાં ભગવાનના જન્મની કથા કહેલી છે અને ત્યાર પછીના અઠ્ઠાવીશ, અઠ્ઠાવીશ, અને એકત્રીશ અધ્યાયોથી અનુક્રમે તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક ભક્તોનો ભગવાને નિરોધ કર્યો એ કથા કહેલી છે. એ પ્રમાણે એકાશી અધ્યાય સુધીમાં નિરોધની કથા સંપૂર્ણ થઇ. ત્યારે હવે આ છ અધ્યાયો દશમા સ્કંધમાં શા માટે આવે છે ? એવી શંકા દૂર કરવા આ અધ્યાયો અહિં લખવાનું પ્રયોજન નીચે જણાવવામાં આવે છે.

ગુણપ્રકરણનું પ્રયોજન

કેવલ હરિએ એટલે ધર્મવિનાના ભગવાને, અથવા માત્ર (ભગવાનના) ધર્મે આ બધો નિરોધ કરેલો છે, એવી શંકા ન થાય અથવા ન રહે તે માટે આ ગુણપ્રકરણ લખેલું છે. જો ધર્મરહિત ભગવાને આ સર્વ લીલા કરી હોય તો તે લીલા માયિક હોવાથી નકામી ગણાય. જો ઐશ્વર્ય વિગેરે ભગવાનના છએ ગુણો વિનાના (ભગવાન સિવાયના) બીજા કોઇએ આ સર્વ લીલા કરી હોય, તો તેના શ્રવણ વિગેરેથી મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ અને તેથી તે લીલાનું વર્ણન વ્યર્થ થાય. વળી અંતર્યામી અથવા કોઇ મોટા દેવમાં ભગવાનના ગુણે પ્રવેશ કરેલ હોવાથી તે અંતર્યામીએ અથવા મોટા દેવે એટલે તેમનામાં પ્રવેશ કરેલા ભગવાનના ગુણે જ આ લીલા કરી હોય તો પણ પરમ પુરુષ ભગવાને પોતે તે કરેલી નહિ હોવાથી તેના શ્રવણ વિગેરેથી મુખ્ય ફલ પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને લીલાનું વર્ણન નિરર્થક થાય. તેથી ભગવાનના છએ ગુણો જેમનામાં છે તેવા સર્વથી પર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે જ આ સર્વ લીલા કરેલી છે એમ જણાવવા વ્યાસજીએ આ ગુણપ્રકરણના છ અધ્યાયોથી ભગવાનના છ ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

(૧) ઐશ્વર્ય

આ ગુણપ્રકરણના પહેલા એટલે દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના છત્રીસમા અધ્યાયમાં ભગવાનના ઐશ્વર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ અધ્યાયમાં વસુદેવ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે (શ્લોક ૧ થી ૨૦), એટલે ભગવાન તેમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે (શ્લોક ૨૧ થી ૨૫). પછી દેવકીજી ભગવાન પાસે પોતાના કંસે હણેલા પુત્રોને દેખાડવાની પ્રાર્થના કરે છે (શ્લોક ૨૭થી૩૩); અને ભગવાન તેમને દેવકીજી પાસે લઇ આવે છે (શ્લોક ૩૪ થી ૫૩), અને બાકીના શ્લોકમાં આ પ્રસંગને યોગ્ય વૃત્તાંત કહેલો છે. તેથી આ અધ્યાયમાં પ્રથમ ભગવાન વસુદેવને જ્ઞાન આપે છે, અને પછી દેવકીજીને તેમના કંસે હણેલા પુત્રોને લાવી આપે છે. વસુદેવને જ્ઞાન આપી તેમને આંતર આનંદનું દાન કરે છે અને દેવકીજીના હણાએલા પુત્રો લાવી આપી તેમને બહારના આનંદનું દાન કરે છે. પિતાને જ્ઞાન આપી વૈદિક આનંદ આપે છે, અને માતાને હણાએલા પુત્રો લાવી આપી લૌકિક આનંદ આપે છે. એ પ્રમાણે તેમની પોતામાં ભક્તિ થાય તે માટે ભગવાન તેમને જ્ઞાન આપીને તથા હણાએલા પુત્રો લાવી આપીને પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવે છે.

ભગવાન વસુદેવને જ્ઞાન આપે છે, છતાં પોતે તેમના ગુરુ અથવા દેવ છે એમ જણાવતા નથી. ગુરુપણાનો અથવા દેવપણાનો સ્વીકાર કર્યા વિનાજ, પોતે તેમના પુત્રજ છે એવી સ્થિતિમાં રહી, વસુદેવે જે કહેલ તે બધું યોગ્યજ છે એમ જણાવી, સર્વ એટલે પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મ છે એવો તેમને બોધ કરે છે. ભગવાન વસુદેવના પુત્ર હોવાથી, ગુરુપણાનો અથવા દેવતાપણાનો સ્વીકાર કર્યા વિનાજ, વસુદેવના પુત્રજ રહી, તેમને અખંડ અદ્વૈતવાદનો બોધ કરે છે, એટલે આ પ્રમાણે જ્ઞાન ભગવાને વસુદેવને આપેલ હોવાથી, ભગવાનનું ઐશ્વર્યજ પ્રકટ થએલું છે. ઐશ્વર્ય વિના એ પ્રમાણે બોધ થઇ શકે નહિ.

ઇશ્વર કર્તુમ્ (કરવાને), અકર્તુમ્ (ન કરવાને) અને અન્યથાકર્તુમ્ (સાધનથી વિરુદ્ધ કરવાને) શક્તિમાન છે. તે સાધન વિના પણ કાર્ય (ફલનું દાન) કરી શકે છે; સાધન હોય, ફલ પ્રાપ્ત કરવાનાં બધાં સાધનો હોય, તેને પણ ફલ થવા ન દે; અને જેણે ફલ પ્રાપ્ત ન થાય તેવાંજ કાર્ય કરેલ હોય તેને પણ ફલનું દાન કરી શકે. આ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકથી આરંભી પોતાની સ્તુતિમાં વસુદેવ કહે છે કે ભગવાને સર્વ રૂપો ધારણ કરેલાં છે, તે સર્વશક્તિવાળા છે, સર્વનાં કારણ છે અને સર્વને વશ રાખનારા છે. તેમણે જે કહ્યું તે બધું સ્વીકારીને ભગવાન પોતે વસુદેવના પુત્રજ છે એવી સ્થિતિ જણાવી, સર્વ એટલે પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મરૂપ છે, અને જૂદા જૂદા જણાતા હોવા છતાં એકજ છે એવો બોધ કરે છે. હરકોઇ એક જેને જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરવાનું સાધન ન હોય તે જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરી ન શકે. વળી જૂદાં જૂદાં રૂપો ધારણ કરવાનાં સાધન હોય અને તેવાં રૂપો હોય તે સર્વ એક પણ ન થઇ શકે. તેમજ જે પ્રકારનાં સાધનો હોય તેથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું પણ થઇ ન શકે. ભગવાને તો એવાં સર્વ કાર્યનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો અને તેથી શ્લોક ૨૬માં જણાવ્યું તેમ વસુદેવને ફલ પણ પ્રાપ્ત થયું. એ પ્રમાણે વસુદેવને બોધ આપી પોતાની જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરી, ભગવાને પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવ્યું.

જૈમિનિ, બોધાયન વિગેરેના સૂત્રોમાં કોઇ કોઇ સ્થલે ખંડજ્ઞાનને જ બ્રહ્મવાદ ગણેલ છે. તે પ્રમાણે લોકમાં હમણાં પણ રામાનુજાચાર્ય જીવને શરીર અને ભગવાનને આત્મા (શરીરી) કહે છે. મધ્વાચાર્ય જીવ અને બ્રહ્મમાં અત્યંત ભેદ માને છે. માયાવ દીઓ જીવને જ બ્રહ્મ માને છે. પંચરાત્રમાં વસુદેવે આ અધ્યાયમાં કરેલી સ્તુતિમાં કહેલો મત વાસ્તાવક માનેલો છે, પરંતુ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વસુદેવને આ અધ્યાયના ત્રેવીસમા શ્લોકમાં જે બોધ કરેલો છે તે જ સાચો સિદ્ધાંત છે. વસુદેવે ભગવાન વિષે જે કહ્યું તે સર્વ ભગવાને મંજુર રાખી ત્રેવીસમા શ્લોકમાં તે સર્વ બીજા સર્વને પણ લાગુ પાડ્યું. વેદમાં બ્રહ્મને સગુણ અને નિર્ગુણ ઉભય પ્રકારનું કહેલું છે, તેથી તે ઉભય પ્રકારનું છે. તે પ્રમાણે અહિં પણ ભેદાભેદવાદ સિદ્ધ થાય છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે જેમને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર રહેલો નથી તેમને પણ સર્વ વેદોના અર્થનું જ્ઞાન ઇશ્વરના બલથીજ થાય છે. તેથી આ પ્રસંગથી ભગવાનનું ઐશ્વર્ય જ સિદ્ધ થાય છે.

દેવકીજીના હણાએલા પુત્રોને લાવી આપી, ભગવાન ક્રિયાથી પણ પોતાનું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કરે છે. જેમ કાલે ભક્ષણ કરેલા ગુરુપુત્રને ભગવાને ગુરુને લાવી આપ્યો હતો તે પ્રમાણે કાલે ભક્ષણ કરેલા દેવકીજીના છ પુત્રોને કાલ પાસેથી છોડાવી ભગવાન દેવકીજી પાસે લઇ આવ્યા. તે સમયે આ છ સરખી વયના હતા, પરંતુ જ્યારે તે દરેકનું કાલે ભક્ષણ કરેલ ત્યારે તે દરેકનું જેટલું વય હતું તેટલા વયના તે દરેકને કરી ભગવાન લાવ્યા, એમ જણાવી દેવકીજીના તે પુત્રો માટેના સ્નેહનું વર્ણન કરેલું છે. કાલે ભક્ષણ કરેલા તે પુત્રોને ભગવાને માત્ર પોતાના સ્પર્શથી પોતાનું દર્શન કરાવી મુક્ત કર્યા, બીજો અવતાર લેવરાવ્યા વિનાજ તેમના આસુર દેહમાંથી

તેમને મુક્ત કર્યાં, અને માતા દેવકીજીને સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે તેવું તેમનું કાલે ભક્ષણ કરતી વખતે જેવું રૂપ હતું તેવુંજ રૂપ તેમને પ્રાપ્ત કરાવ્યું. એ પ્રમાણે ભગવાને પોતાનું ઐશ્વર્ય દર્શાવ્યું.

" ભગવાન અગીઆર વર્ષના થયા પછી વ્રજમાંથી દેવકીજી હતાં ત્યાં મથુરા પધારેલા, અને ત્યારપછી દેવકીજીના કંસે હણેલા છ પુત્રો તેમણે દેવકીજીને લાવી આપ્યા ત્યારે તો તેમનું વય ઘણું મોટું હતું. તેથી તેમણે દેવકીજીના સ્તનનું પાન કરેલું હોવાનું સંભવતુંજ નથી. છતાં આ અધ્યાયના પંચાવનમા શ્લોકમાં ભગવાને ' પાન કરતાં વધેલું દેવકીજીનું અમૃતમય સ્તન પીને ' એમ કેમ કહેલું છે ? " એવી શંકા થાય, તો જાણવું કે જેમ નંદ વિગેરેએ કુરુક્ષેત્ર આવી ભગવાનનાં દર્શન કર્યાં ત્યારે તેમનો પૂરો નિરોધ થયો, તેમ દેવકીજીનો પણ પહેલાં (ભગવાન ગોકુલમાં બાલક તરીકે વિહાર કરતા હતા ત્યારે) પૂરો નિરોધ થએલો હતો. તેથી જ્યારે જ્યારે તે ભગવાનને સંભારી તેમના ઉપર સ્નેહ કરતાં ત્યારે ત્યારે ભગવાન સદા તેમના સ્તનનું પાન કરતા. અથવા જ્યારે ભગવાને ચારભુજાવાળું રૂપ સંકેલી લઇ પ્રાકૃત બાલકનું રૂપ ગ્રહણ કર્યું (૧૦–૩–૪૬) ત્યારે દેવકીજી પાસેથી શ્રીગોકુલ પધારતી વખતે તેમણે દેવકીજીના સ્તનનું પાન કરેલું. તેથી તેમણે પાન કરતાં વધેલા સ્તનનું પાન કરવાથી આ છએ બાલકોની મુક્તિ થઇ, કારણ કે જે ભગવાનનું ઉચ્છિષ્ટ લે છે તેઓ ભગવાનની માયાને તરે છે જ. આમાં કાંઇ સંશય નથી જ.

વીર્ય

ઉત્તરાર્ધના સાડત્રીસમા અધ્યાયથી ભગવાનનાં વીર્યનું નિરૂપણ કરેલું છે. આ ગુણપ્રકરણ હોવાથી આ પ્રકરણમાં ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી, સંગતિની આવશ્યકતા નથી. કથામાં પણ સંગતિ નથી એમ પહેલા સ્કંધના નિબંધમાં આરંભમાંજ કહેલું છે. વ્યાસજીએ સમાધિમાં જોયું કે ' શ્રીશુક રાજા પરિક્ષિતને શ્રીમદ્ ભાગવતની કથા કહેશે. પરિક્ષિત્ પ્રશ્નો પૂછશે અને શ્રીશુક તેના ઉત્તરો આપશે. તે કથાનું શ્રવણ કરીને સૂત, શૌનક વિગેરેને એ કથા કહેશે. તેમાં પણ શૌનક પ્રશ્ન પૂછશે અને સૂત ઉત્તર આપશે. ' એ પ્રમાણે ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે તે સમાધિમાં જોઇને વ્યાસજીએ શ્રીમદ્ ભાગવત રચ્યું. તે સમયે શ્રીશુક અથવા શૌનકની ઉત્પત્તિ પણ થઇ ન હતી. તેથી અહિં કથાની સંગતિ ઇચ્છેલી નથી. તે પ્રમાણે ગુણ-પ્રકરણમાં ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે, પરંતુ સંગતિ ઇચ્છેલી નથી.

આ અધ્યાયમાં (૧) બુદ્ધિવીર્ય અને (૨) ક્રિયાવીર્ય એવા બે પ્રકારનું ભગવાનનું વીર્ય જણાવેલું છે. તે પૈકી ક્રિયાવીર્ય બે પ્રકારે દર્શાવેલું છે, કારણ કે ભગવાન પોતાના એકજ સ્વરૂપને બે રૂપવાળું દર્શાવે છે, અને કોઇથી ચિંતન થઇ ન શકે એવી પોતાની અલૌકિક શકિત દર્શાવે છે, અને મુનિઓ પણ એકજ સ્વરૂપવાળા હોવા છતાં મિથિલાના રહેવાસીઓને બે રૂપવાળા જણાય છે.

સુભદ્રાના વિવાહના પ્રસંગમાં ભગવાને પોતાનું બુદ્ધિવીર્ય દર્શાવેલું છે. વાસુદેવની શક્તિ માયા ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) આધિભૌતિક માયા પ્રાણિમાત્રને મોહ કરાવનારી ભૂતલ ઉપર રહેલી છે. (૨) બીજી આધ્યાત્મિક માયા કામની પત્ની માયાવતી છે. (૩) ત્રીજી આધિદૈવિક માયા આ સુભદ્રા હતી. આધિદૈવિક માયાના પતિ ભગવાન પોતેજ છે. ભગવાન તેના પતિ હોવાથી અને તે ભગવાનની દાસી હોવાથી તે સદા કન્યાજ રહેવી જોઇએ, પરંતુ દેવકીજીને કન્યાપ્રાપ્તિનો મોહ થવાથી ભગવાનની ઇચ્છાથી તે દેવકીજીથી અવતરી. (જૂઓ શ્રીમદ્ભાગવત ૯–૨૪–૫૫).

દેવકીજીને કન્યા માટે મોહ હતો એ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૦–૪–૪ થી ૭ જણાય છે. તેથી આધિદૈવિક માયા દેવકીજીથી અવતરી તેના પતિ ભગવાન હોવાથી કોઇ જીવ તેનો ભોગ કરી શકે નહિ. તે દેવકીજીથી અવતરેલી હોવાથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને તો તે બેન થઇ. તેથી ભગવાન પણ તેનો ભોગ કરે નહિ. તે સદા કન્યાજ રહે તો તે લોકમાં દોષ ગણાય, અને વેદ તો માયાને અનુકૂલ નથીજ, કારણ કે તે તો 'जह्यजाम्' 'માયાને હણો' એવી ભગવાનને પ્રાર્થના કરે છે. તેથી તે સદા કન્યા રહે તે પણ યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે તેનો જીવ પતિ થઇ શકે નહિ અને ભગવાન પણ તેનો ભોગ કરી શકે નહિ. તેમ હોવાથી, તેનો વિવાહ થવો બહુ કઠણ હતો. તેથી ભગવાને પોતાના આવેશવાળા સંન્યાસી અર્જુનને પાખંડીનો વેશ લેવરાવી છુપી રીતે તેને આપી. ઘરમાં સાચવીને રાખેલી સુભદ્રા આધિદૈવિક માયા છે એ વાત બલભદ્ર જાણતા નહિ હોવાથી, તેમણે અર્જુન ઉપર ક્રોધ કર્યો, પરંતુ ભગવાને તેમને શાંત પાડી અર્જુન સાથે યુદ્ધ કરતાં અટકાવ્યા. આ રીતે સુભદ્રાના વિવાહના પ્રસંગમાં ભગવાને પોતાની બુદ્ધિનું વીર્ય દર્શાવ્યું. લોકમાં પણ આ વિવાહ યોગ્યજ ગણાયો.

ભગવાનનું ક્રિયાવીર્ય દર્શાવનારા જનક અને શ્રુતદેવ છે. તે બંનેએ ભગવાનને પોતાના ઘેર પધારવાની પ્રાર્થના કરી. તેથી ભગવાન પોતાનાં બે સ્વરૂપ કરી, બંનેને ઘેર એકસાથે પધાર્યા. મુનિઓનાં પણ બે રૂપ થયાં, (રાજાને ઘેર ભગવાન પોતે મુનિઓરૂપ થયા, અને શ્રુતદેવને ઘેર ભગવાન સાથે મુનિઓ ગયા.) તેથી મુનિઓ અથવા ભગવાને પોતાનાં બબ્બે રૂપ ધારણ કર્યાં ન હતાં, પરંતુ રાજાને ઘેર ભગવાન પધાર્યા અને મુનિરૂપ પણ ભગવાનજ થએલા. શ્રુતદેવને ઘેર પણ તે જ સમયે ભગવાન પોતાના તે જ સ્વરૂપથી મુનિઓ સાથે પધાર્યા. ભગવાનનું આવું વીર્ય જોઇ મુનિઓ પણ વિસ્મય પામ્યા. રાજાને ઘેર તેની ઇચ્છા પ્રમાણે કેટલાક દિવસો રહ્યા અને શ્રુતદેવને ઘેર એક દિવસ રહ્યા, છતાં રાજાને ઘેર અને શ્રુતદેવને ઘેર ભગવાન જેટલું રહ્યા તે સમય સરખોજ થયો, તેથી સર્વ વિસ્મય પામ્યા. આ પ્રમાણે ભગવાને જૂદાં રૂપ ધારણ કર્યા વિના, એકજ હદવાળા સ્વરૂપથી જૂદાં જૂદાં બે સ્થલે એકસાથે પ્રકટ થઇ કાર્ય કર્યું, તેથી તેમનું ક્રિયાસંબંધી વીર્ય સ્પષ્ટ જણાવ્યું. આ પ્રમાણે પોતાનું વીર્ય દર્શાવવા ભગવાને મુનિઓને પોતાની સાથે લીધેલા, જેથી તેઓ ભગવાનનું વીર્ય જાણી લોકોને તે જણાવે એટલે સર્વ લોકના જાણવામાં તે આવે.

યશ

ઉત્તરાર્ધના આડત્રીસમા અધ્યાયમાં શ્રુતિગીતા છે. આ શ્રુતિગીતામાં ભગવાનના યશનું નિરૂપણ કરેલું છે અને ભગવાન સંબંધી સર્વ સંદેહોનું નિવારણ કરેલું છે. ભગવાનમાં કર્તા હોવાપણું વિગેરે જે ગુણો છે તે જો લૌકિક હોત તો યુક્તિ (Logic) થી સિદ્ધ થાત, પરંતુ ભગવાનના એ ગુણો લૌકિક નથી. ભગવાને અલૌકિક કાર્યો કરેલાં છે, તેથી તેમનો યશ અલૌકિક થએલો છે. જેમ ભગવાન પોતાની ઇચ્છાથી જૂદાં જૂદાં રૂપ ગ્રહણ કરે છે અને અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વરૂપ થાય છે, તેમ ભગવાનના નામમાં એટલે ભગવાનના યશમાં પણ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો રહેલાં છે એમ જણાય તે માટે આ અધ્યાયમાં અઠ્ઠાવીસ શ્રુતિઓ (શ્લોક ૧૪ થી ૪૧) છે. અઠ્ઠાવીસ શ્રુતિઓ ભગવાનના યશનું ગાન કરે છે. તેથી આ અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં 'નિર્દેશ ન થઇ શકે તેવા ગુણરહિત બ્રહ્મને ગુણ જણાવવાની શક્તિવાળી શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે?' એ સંદેહ દર્શાવેલ છે તેનું આ શ્રુતિગીતાથી નિવારણ થાય છે. ગુણરહિત ભગવાનના રૂપમાં પણ મન સ્થિર કરી શકાય છે એવો વેદેજ નિર્ણય કરેલો છે.

શ્રી

ઉત્તરાર્ધના ઓગણચાલીશમા અધ્યાયમાં ભગવાનની શ્રીશક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં એવો નિર્ણય કરેલો છે કે ભગવાન હરિ પોતેજ શ્રીનો ભોગ કરનારા છે, પરંતુ બીજું કોઇ શ્રીનો ભોગ કરનાર નથી. જો કોઇ મોહને લીધે કોઇવાર શ્રીનો ભોગ કરે છે તો ભગવાન તેને દુઃખમાં નાખે છે, કારણકે ભગવાનની ભક્તિ તજી શ્રીનો ભોગ કરવો એ ભક્તને માટે ઉચિત નથી. તેથી ભક્તોએ લક્ષ્મીનો ભોગ કરવામાં ચિત્ત રાખવું ન જોઇએ.

બીજા દેવો શંકર, બ્રહ્મા વિગેરે પોતાના સેવકોને લક્ષ્મી અથવા બીજાં વરદાન આપે છે, પરંતુ તેમ કરીને તેઓ પોતે પણ સંકટમાં પડે છે. તેથી ભગવાનના ભક્તે બીજા દેવ પાસેથી પણ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવી અથવા તેનો ભોગ કરવો એ યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે વરદાન આપીને શંકર સંકટમાં આવી પડયા હતા એ જણાવવા આ અધ્યાયમાં શકુનિના પુત્રની કથા કહેલી છે.

જ્ઞાન

ઉત્તરાર્ધના ચાલીશમા અધ્યાયમાં ભગવાનમાં ચિત્ત રાખનારા ભગવાનના જ્ઞાનનો નિર્ણય કરે છે. જ્ઞાનનું ઉત્તમ ચિહ્ન ક્ષમા છે, અને ક્ષમા શ્રી કૃષ્ણમાં જ રહેલી છે. આ વિષયનો નિર્ણય થાય તે માટે ભૃગુનું ઉપાખ્યાન આ અધ્યાયમાં કહેલું છે, અને બધા યાદવોની સમક્ષ બ્રાહ્મણ તેના પુત્ર મરણ પામતાં જે નિંદાનાં વચનો કહે છે તે વાત પણ કહેલી છે. સર્વ યાદવોની સમક્ષ બ્રાહ્મણ ભગવાનની નિંદા કરે છે અને અર્જુન પણ તેમને 'રાજન્યબંધુ' 'અસુંભર' કહે છે, છતાં ભગવાન જરાપણ ક્રોધ કરતા નથી. તે બ્રાહ્મણના પુત્રો કયાં ગયા હતા, કોણ લઈ ગયું હતું એ સર્વનું ભગવાનને જ્ઞાન હતું, તેમજ તેમને પાછા લાવવાની શકિત પણ હતી, છતાં એવાં નિંદાનાં વચનો બ્રાહ્મણે તથા અર્જુને કહ્યાં તો પણ ભગવાન ક્ષમાને લીધે શાંતજ રહેલા. આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૬ થી ૧૯ સુધીમાં ઉપદેશ કરેલો છે, તેમાં પણ ભગવાનજ જ્ઞાનવાળા છે એટલે તેમના સિવાય બીજા કોઇને જ્ઞાન નથી એમ જણાવેલું છે. વળી અર્જુનની કથા પણ એટલા માટે કહેલી છે કે તે સર્વ ગીતાનો અર્થ જાણનારો હોવા છતાં, આ બ્રાહ્મણના પુત્રો કેમ મરણ પામ્યા હતા, કયાં ગયા હતા વિગેરેનું તેને પણ જ્ઞાન નહિ હોવાથી જ્ઞાન માત્ર ભગવાનનોજ ગુણ છે એમ સિદ્ધ થાય.

વૈરાગ્ય

ઉત્તરાર્ધના એકતાલીસમા અધ્યાયમાં ભગવાનના વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરેલું છે, કારણ કે માત્ર વૈરાગ્યથીજ સર્વ નિરોધ સંપૂર્ણ થાય છે. સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય એટલે ભગવાનમાં ચિત્ત આસક્ત થાય. તેથી વૈરાગ્ય થવાથી નિરોધ પૂર્ણ થાય છે.

ભગવાનની મહારાણીઓ માત્ર કામરસથીજ ભરપૂર હતાં. તેવી કામરસથી ભરપૂર સ્ત્રીઓ પણ તેમને ભગવાનનો સંબંધ થતાં, ભગવાનના સંબંધને લીધેજ સંસારથી સર્વ પ્રકારે વૈરાગ્યવાળી થઇ, તો પછી ભગવાનમાં વૈરાગ્યગુણ છે એ વિષયમાં શંકા રહેતીજ નથી.

આ અધ્યાયના આરંભના બાર શ્લોકોમાં ભગવાનની ક્રીડાનું વર્ણન કરેલું છે. ભગવાન ભક્તોનો પોતામાં નિરોધ કરે છે એમ જણાવવા જેટલી કથાઓ પહેલાં કહેલી છે તે સર્વ કથાઓનો ઉપસંહાર અહિં વર્ણવેલી ક્રીડાથી કરેલો છે. એ પ્રમાણે ક્રીડા કરીને ભગવાન ભક્તોના

મનને સંસારમાંથી હઠાવી પોતાની અંદર દઢ કરાવે છે. એ પ્રમાણે ભગવાન સર્વનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરી ક્રીડા કરે છે. ક્રીડામાં ભગવાન સંસાર પ્રાપ્ત કરે છે, અને ક્રીડા કરી સ્ત્રીઓનો પણ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરે છે.

(૧) ટિટોડી, (૨) ચક્રવાક, (૩) સમુદ્ર, (૪) ચંદ્રમા, (૫) મલયનો વાયુ, (૬) મેઘ, (૭) કોયલ, (૮) રમણ કરવાનો પર્વત, (૯) નદીઓ અને (૧૦) હંસ એ દશ પદાર્થોને નિર્ગુણ ભગવાનનો સંબંધ થતાં તેઓ ગુણરૂપ થાય છે. આ પદાર્થો મહારાણીઓના હૃદયને પ્રાપ્ત કરી તેમનામાં જે વિચારો ઉત્પન્ન કરે છે તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે મહારાણીઓમાં જરા પણ સંસારનો અંશ નથી, અને તેમને સંસારનો સંબંધ હોવાનો સંશય દૂર થાય છે. ઘણુંજ સંભોગનું સુખ આપનાર ભગવાન મહારાણીઓ પાસેજ હોવા છતાં તેમના સંગની લાલસાઓ મહારાણીઓ જણાવે છે તે પોતાની તેમનામાં દઢ આસક્તિ જણાવે છે. તેથી મહારાણીઓ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાન માટેજ કરતાં એમ કહેલું છે. આ સ્કંધનો અર્થ નિરોધ છે. તેથી મહારાણીઓ પોતાની સર્વ ક્રિયાઓ ભગવાન માટેજ કરતાં એટલે તેમનો સર્વ પ્રકારે નિરોધ થએલો હતો એમ જણાવી આ સ્કંધ પૂરો કરેલો છે. આ સ્કંધમાં વર્ણવેલી કથાનું કીર્તન કરવાથી ભવિષ્યમાં થનારા જીવોનો પણ ભગવાનમાં નિરોધ થશે એવા હેતુથી આ નિરોધની કથા કહેલી છે.

નાનુભાઇ

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

શ્રીસુબોધિનીજી ગુણપ્રકરણ (વેદસ્તુતિવાળું)

(શ્રીમદ્ભાગવત દશમસ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬-૪૧)

અધ્યાય છત્રીસમો

एवं निरोधः सर्वेषां भगवत्कृत ईरितः ।
स किं साक्षात् सर्वयुक्त्या भगवानन्यथापि वा ॥ १ ॥

એવી રીતે ભગવાને કરેલો સર્વનો નિરોધ વર્ણવવામાં આવ્યો. તે (શ્રીકૃષ્ણ) સર્વ તર્કથી સાક્ષાત્ ભગવાન (સિદ્ધ થાય) છે, અથવા જૂદા પ્રકારના[1] પણ છે ? કા. ૧

अन्यथा चेत्कृतोऽप्येष निरोधो निष्फलो भवेत् ।
तस्मात्कृष्णस्य सर्वोक्त्या भगवत्त्वं तु साध्यते ॥ २ ॥

જો (શ્રીકૃષ્ણ, ભગવાનથી) જુદા પ્રકારના હોય તો (તેમણે) કરેલો હોવા છતાં આ નિરોધ ફલવિનાનો થાય. તેથી સર્વ વચન પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન છે એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. કા. ૨

अतोऽग्रे भगवान् व्यासः षडध्यायीं चकार ह ।
ऐश्वर्यादिप्रसिद्ध्यर्थं सङ्गतिस्त्वियमेव हि ॥ ३ ॥

તેથી ભગવાન[2] વ્યાસે આગળ છ અધ્યાયો (શ્રીકૃષ્ણના) ઐશ્વર્ય વગેરે પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે રચ્યા. સંગતિ (આગળ પાછળનો સંબંધ) તો[3] ખરેખર[4] આ જ છે. કા. ૩

---

૧ 'જૂદા પ્રકારના' એટલે ભગવાન ન હોય તેવા.

૨ અહિં વ્યાસને છ અધ્યાયો રચનાર કહ્યા, તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે શ્રીકૃષ્ણે જે ક્રમે લીલા કરેલી, તે ક્રમ પ્રમાણે જ તેમને સમાધિમાં લીલાનાં દર્શન થયાં. (છતાં) કથાના અનુક્રમે લીલાનું વર્ણન નહિ કરતાં, (અર્થના) વિચાર પ્રમાણે તેમણે તેનું વર્ણન કરેલું છે, તેથી તેમને 'ભગવાન' કહેલા છે. (લે)

૩ 'तु' 'તો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે જે ક્રમે લીલા થઇ તે ક્રમ કથામાં સાચવેલો નથી. છ અધ્યાયોમાં આરંભમાં પહેલા અધ્યાયમાં અનુક્રમ પ્રમાણે ઐશ્વર્યનું જ નિરૂપણ કરવું જોઇએ, એવી જ સંગતિ છે. એટલે (કથાના) સાર (ભાવાર્થ) પ્રમાણે જ કથા વર્ણવેલી છે, પરંતુ સમયના અનુક્રમ પ્રમાણે (જેમ જેમ લીલા થઇ તે પ્રમાણે) કહેલી નથી. (લે)

૪ કથા કરતાં કથાનો સાર (વિચાર) મુખ્ય છે, એમ 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલું છે. (લે)

तत्रादौ भगवद्भावसिद्ध्यर्थं युक्तिपूर्वकम् ।
ऐश्वर्यादीन् षडर्थान् हि षडध्याय्यां निरूप्यते ॥ ४ ॥

તે પૈકી તર્ક પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણનો) ભગવદ્ભાવ સિદ્ધ થાય તે માટે આરંભમાં છ અધ્યાયોમાં ઐશ્વર્ય વિગેરે છ પદાર્થો (ગુણો)નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૪

षट्त्रिंशे तु तथाध्याये कृष्णस्यैश्वर्यलक्षणः ।
अलौकिको लौकिकश्च क्रियाज्ञानविभेदतः ॥ ५ ॥
निरूप्यते यतः पित्रोरैश्वर्यं हृद्गतं भवेत् ।

છત્રીસમા અધ્યાયમાં તો શ્રીકૃષ્ણના ઐશ્વર્યરૂપ (ભગવદ્ભાવ)[2]નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ક્રિયા અને જ્ઞાનના ભેદથી અલૌકિક અને લૌકિક (ઐશ્વર્યરૂપ ભગવદ્ભાવ)નું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે, કે જેથી (તેમનું) ઐશ્વર્ય માતાપિતાના હૃદયમાં સ્થિર થાય. કા. ૫[1]

अनुभावात्पुरैश्वर्यं तयोर्हृदयसंहितम् ॥ ६ ॥
येन स्तुतिः कृता ताभ्यां कृष्णवाक्यात्तु निर्णयः ।
तीर्थयज्ञसदुक्त्या हि शुद्धान्तःकरणो भवेत् ॥ ७ ॥

પહેલાં (ભગવાનના) પ્રભાવને લીધે (ભગવાનનું) ઐશ્વર્ય તેમના હૃદયમાં રહેલું, જેને લીધે તે બેએ (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી. શ્રીકૃષ્ણના વાક્યથી તો (તેઓનો) નિશ્ચય થયો, કારણકે તીર્થ અને યજ્ઞમાં સત્પુરુષોના વચનથી (હરકોઈ) શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો થાય છે. કા. ૭

ततः कृष्णगुणज्ञाने तस्येच्छाभूदितीर्यते ।
तथैव देवकी देवी ज्ञात्वा माहात्म्यमुत्तमम् ॥ ८ ॥
ऐश्वर्यस्य परीक्षार्थं पुत्राहृतिमुवाच ह ।

પછી શ્રીકૃષ્ણના ગુણોનું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની તેની ઇચ્છા થઈ એમ કહેલું છે. તેવી જ રીતે[3] દેવી દેવકીએ (ભગવાનનું) ઉત્તમ માહાત્મ્ય જાણીને ઐશ્વર્યની પરીક્ષા કરવા પુત્રોને લાવી આપવાનું કહ્યું ! કા. ૮[1]

---

૧ 'निरूप्यते' શબ્દનો અર્થ પાણિનિ સૂત્ર ૩.૧.૬૯ પ્રમાણે વ્યાસ 'નિરૂપણ કરે છે' એવો થાય છે (લે). અહિં 'નિરૂપણ કરે છે,' અથવા 'વર્ણવે છે' શબ્દ અધ્યાહાર લેવાથી આકરી ક્લિષ્ટ યોજના કરવાની જરૂર રહેતી નથી. 'निरूप्यते' નો કર્તા ऐश्वर्यलक्षणः કા. ૫ માં છે તે લઇ શકાય છે. કા. ૬માં 'निरूप्यते' શબ્દ છે તેનો કર્તા અલૌકિક અથવા લૌકિકઐશ્વર્યરૂપ (ભગવદ્ભાવ) લઇ શકાય છે.

૨ 'ભગવદ્ભાવ' શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (લે)

૩ 'તેવીજ રીતે' એટલે તીર્થ અને યજ્ઞમાં સત્પુરુષોના વચનથી. (લે)

એવી રીતે આટલા[1] અધ્યાયોથી (તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક) ત્રણ પ્રકારના (ભક્તો) ના નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું. હવે છ અધ્યાયોથી ભગવાનના છ ગુણોનું અનુક્રમે જ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. ઐશ્વર્ય લોક અને વેદથી પર હોય છે. **જે અલૌકિક કરે અથવા જે વેદથી પણ અશક્ય (કર્મ) કરે તે ઈશ્વર.** તેમનું (તેવા ઈશ્વરનું) અહિં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. (અહિં શ્રીકૃષ્ણ) પિતા પ્રતિ (પોતાના) પુત્રપણાને સ્થિર રાખીને જ જ્ઞાનનો જે ઉપદેશ કરે છે, અને તે પણ સઘળા જ્ઞાનનો, (તેથી તે ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ થાય છે.) તેવી જ રીતે બાલપણમાં મરણ પામેલા અને કાલે કેવલ પરમાણુ બનાવેલાઓને કાલનું ઉલ્લંઘન કરી પાછા (તેઓની) યોગ્ય સ્થિતિએ પહોંચાડી તેમને પોતાના પદની પ્રાપ્તિ પણ કરાવવાનું (જે કાર્ય શ્રીકૃષ્ણે કરેલું છે તે તે ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ કરે છે.) એવી રીતે **વેદ અને કાલનું ઉલ્લંઘન પુરુષોત્તમ વિના બીજા કોઈથી થઈ શકે નહિ.** ફલપ્રકરણ નજીકમાં જ પૂરૂં થયું છે, અને (શ્રીકૃષ્ણ અહિં) માતાપિતાએ ઇચ્છેલું (કાર્ય) કરે છે. એવી (આ) અધ્યાયની સંગતિ છે. કથાનો અનુક્રમ (જેમ લીલા થઈ તે સમય પ્રમાણેનો ક્રમ) ઇચ્છેલો નથી, તેથી નીચેના શ્લોકથી જૂદા આરંભથી શરૂ કરે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છે:—

अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवन्दनौ ।
वसुदेवोऽभिनन्द्याह प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥

પછી એક સમયે સમીપ આવેલા અને ચરણને વંદન કરેલા પુત્ર સંકર્ષણ અને અચ્યુતનું અભિનંદન કરી વસુદેવે પ્રીતિથી (નીચે પ્રમાણે તેમને) કહ્યું. ૧

એક સમયે જ્યારે (સંકર્ષણ) અને શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન હતા તેવા સમયે, લાલન થાય તેવા સમયે, (તે) બે પુત્રો પોતાની મેળે જ (વસુદેવની) સમીપ આવ્યા, અને પછી (તેઓએ તેમના) ચરણનું વંદન કર્યું. પછી વસુદેવે પણ તેઓના કાર્યનું અભિનંદન કરી, લૌકિક પ્રીતિવાળા જ રહી, (પોતાને) જ્ઞાન (પ્રાપ્ત થાય તે) માટે સંકર્ષણ અને અચ્યુતને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા) નો આ પહેલાંનો વિભાગ બધો શ્રુતિથી વિરુદ્ધછે. (શ્રુતિ પ્રમાણે શિષ્ય પોતે) ગુરુને ઘેર જઈ (તેમને) નમસ્કાર કર્યાં પછી ગુરુનું અભિનંદન પામે છે, અને એકની (એમની)[2] સ્તુતિ કરે છે, એવી મર્યાદા છે. ૧

---

૧ 'આટલા' એટલે દશમ સ્કંધના પાંચમાથી એકાશી સુધીના સીત્તોત્તેર, અથવા જન્મ-પ્રકરણ પણ નિરોધ માટે ઉપયોગી હોવાથી દશમ સ્કંધના પહેલાથી એકાશી.

૨ શ્રુતિ અથવા મર્યાદા માર્ગ પ્રમાણે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા શિષ્ય પોતે ગુરુના ઘેર જઇ તેમને નમન કરે છે અને પછી ગુરુ શિષ્યનું અભિનંદન કરે છે. અહિં તેમનો ક્રમ તેથી વિરુદ્ધ છે. વસુદેવ ગુરુ (શ્રીકૃષ્ણ) પાસે જઇ તેમને નમન કરતા નથી, અને શ્રીકૃષ્ણ તેમનું અભિનંદન કરતા નથી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવ (શિષ્ય) પાસે આવે છે, તેમને નમન કરે છે અને વસુદેવ

તે (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના) વિષયમાં પણ પહેલાં તે (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા) ની ઇચ્છાથી તે માટે (વસુદેવે) પ્રવૃત્તિ કરી નથી, પરંતુ અકસ્માત્ સ્મરણ થવાથી તેમણે તેમ કરેલ છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

मुनीनां तद्वचः स्मृत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ।
तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥

પુત્રોનાં સ્વરૂપને સૂચવનારી મુનિઓની તે વાણીનું સ્મરણ કરીને, તેમના વીર્યોથી જેને વિશ્વાસ થએલો છે તેવા (વસુદેવે) સંબોધન કરી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨.

'જેમના અનુભવનો કાલથી (તથા આની ઉત્પત્તિ અથવા લયથી, પોતાની મેળે અથવા બીજાથી, ગુણથી અથવા બીજા કોઇથી નાશ થતો નથી)' (ભાગ. ૧૦. ૮૧. ૩૨) વિગેરે મુનિની વાણી હતી, અને તેનું (વસુદેવને) અકસ્માત્ સ્મરણ થયું, અને તે (વાણી) બે પુત્રોનાં ધામ એટલે તેજ અથવા સ્વરૂપને સૂચવનારી છે. માત્ર વાક્ય[1] અથવા સ્મરણ કરેલું વાક્ય જો જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે, તોપણ કાંઇ ચિંતા રહે નહિ. વળી (અહિં તો) સંવાદથી તે (વાણી) સત્ય છે એવો નિશ્ચય થયો, એમ 'તેમનાં વીર્યોથી જેને વિશ્વાસ થએલો છે' એ શબ્દથી કહેલું છે. ગોવર્ધનને ઉંચો કરવો વિગેરે (શ્રીકૃષ્ણનાં) વીર્યો છે, તેમનાથી જેને ઋષિના વચનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થએલો છે તેવા (વસુદેવ છે). તેમણે પછી 'હે કૃષ્ણ ! હે રામ !' એમ કહી, (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, એટલે (તેમની) સ્તુતિ કરી એવો અર્થ છે. ૨

स्तोत्रं चक्रेऽष्टादशभिः सर्वविद्यानिरूपकैः ॥ ९ ॥
शरणागतिपर्यन्तमुभयोरात्मनस्तथा ।
स्वरूपमाह सर्वासां विद्यानामभिवाञ्छितम् ॥१०॥

સર્વ વિદ્યાઓનું નિરૂપણ કરનારા અઢાર (શ્લોકો)થી શરણ જવા પર્યંત સ્તુતિ કરે છે: (તેમાં) સર્વ વિદ્યાઓએ ઇચ્છેલું બંનેનું[2] તથા પોતાનું[3] સ્વરૂપ કહે છે. કા. ૧૦

આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન) જગતનું કારણ (છે એમ) કહે છેઃ—

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् संकर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात् प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥

તેમનું અભિનંદન કરે છે. આ પછી ' एकं ' શબ્દ છે ત્યાં ' एनं ' પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. એમ હોય તો 'ગુરુનું અભિનંદન પામી (શિષ્ય) તેમની સ્તુતિ કરે છે એવી મર્યાદા છે ' એવો અનુવાદ થાય. તેથી 'એકની' પછી (એમની) શબ્દ કૌંસમાં મૂક્યો છે. આ વેદમાર્ગની મર્યાદા કહી. અહિં તેથી વિરુદ્ધ ક્રમ છે તે ઉપર જણાવેલ છે.

૧ 'માત્ર વાક્ય' એટલે 'આ મારા પુત્ર છે' એવા અનુસંધાન વિના, 'આ બ્રહ્મ છે' એમ જણાવનારૂં વાક્ય. (લે)

૨ 'બંનેનું' એટલે ' શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રનું'. (લે)

૩ ' પોતાનું ' (એટલે વસુદેવનું), 'જીવનું' એવો તેનો અર્થ છે. (લે)

હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! હે મોટા યોગી ! હે સંકર્ષણ ! હે સનાતન ! આ (સંપૂર્ણ જગત)ના (આપ) મુખ્ય પ્રધાન અને પુરુષ છો એમ હું તમો બેને જાણું છું. ૩

આદર જણાવવા (હે કૃષ્ણ ! હે કૃષ્ણ ! એમ) બે વાર કહેલ છે. 'હે મોટા યોગી !' એ શબ્દથી (ભગવાન) મોટા પણ જાણી ન શકાય તેવા છે, તેનું કારણ કહેલું છે. માત્ર નામથી સંકર્ષણનું સંબોધન કરી, તે (નામ)નો અર્થ જાણતો નહિ હોવાથી, 'સનાતન' શબ્દથી (વસુદેવ) તેમનું (સંકર્ષણનું) સ્વરૂપ જ કહે છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે તે (સંકર્ષણ નામ)ને પણ નિત્ય અર્થ જણાવનારું જ[1] કહેવું (જાણવું) જોઇએ. સારી રીતે ખેંચવારૂપ (કાર્ય) પ્રકૃતિનું છે, તેથી તેમને (સંકર્ષણને) (વસુદેવ) પ્રકૃતિના દેવતા માને છે, તેથી જ ઉત્તરાર્ધથી (એમ) કહે છે. આ साक्षात् સંપૂર્ણ જગતના (આપ મુખ્ય પ્રધાન અને પુરુષ છો). બંનેને પ્રધાન અને પુરુષ કહ્યા[2], તેથી કાર્ય અને કારણ એક ગણાતા હોવાની પદ્ધતિથી[3] પ્રધાન અને પુરુષ કહેલા નથી. 'મુખ્ય' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે નાનાને મોટા કહેવાની) પદ્ધતિને લીધે (એ બેને પ્રધાન પુરુષ તરીકે) સ્વીકારેલા નથી. (એનો) અર્થ એવો છે કે તે બે અક્ષરમાંથી ઉત્પન્ન થએલ મૂલ (કારણ) બનેલા (પ્રધાન અને પુરુષ) છે. ૩.

(તે) જગતનું કારણ છે એમ કહી, નીચેના શ્લોકમાં (તે) જગદ્રૂપ છે, એમ કહે છેઃ—

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद् यथा यदा।
स्यादिदं भगवान् साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥

આ જેની અંદર, જેનાથી, જેમાંથી, જેનું, જેને માટે, જે, જેને, જે પ્રકારે, જ્યારે થાય છે તે પ્રધાન પુરુષ અને ઇશ્વર સાક્ષાત્ ભગવાન આપ છો. ૪

---

૧ અહિં સંકર્ષણને 'સનાતન' કહ્યા, તેથી 'સંકર્ષણ' પદનો પણ 'નિત્ય સંકર્ષણ (ખેંચવાના કાર્ય) ના કર્તા તે છે' એવો અર્થ છે. (લે)

૨ કાર્ય (જગત) અને કારણ (પ્રધાન અને પુરુષ) એક ગણાતા હોવાથી જેમ જગતને 'પ્રધાનપુરુષરૂપ' કહે છે, તેવું જ જો ભગવાનનું પણ પ્રધાનપુરુષરૂપપણું હોય, તો જગતની પેઠે ભગવાન પણ પ્રાકૃત છે એવી શંકા થાય. તેથી બંનેને જૂદા જૂદા 'પ્રધાન' અને પુરુષ કહેલા છે. એક (શ્રીકૃષ્ણ) પુરુષ અને બીજા (બલભદ્ર) પ્રધાન છે એવો અર્થ છે. જગત તો (પ્રધાન અને પુરુષ) બંનેરૂપ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૩ હલકા કાર્યને કારણરૂપ 'પ્રધાનપુરુષ' કહેવાની પધ્ધતિ છે. જો એમ હોય તો (ભગવાન) માત્ર કાર્યરૂપ પ્રધાનપુરુષ જ થાય, એવો અર્થ છે. (લે). 'મુખ્ય' શબ્દ તે પ્રમાણે નથી, એમ જણાવે છે.

લોકમાં છ કારકો[1] (અને) પ્રકાર સહિત બધી (સાતે) વિભક્તિઓ જેટલો અર્થ જણાવે છે તે આપ જ છો. તે (બધી વિભક્તિઓએ જણાવેલ અર્થ) નું કારણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) અને પુરુષ (પણ આપ જ છો), અને તેમનું કારણ ઇશ્વર એટલે કાલ (પણ આપ જ છો), અને તે બે (૧. પ્રકૃતિ અને પુરુષ, ૨. કાલ) ને પણ વશ રાખનાર પુરુષોતમ જ (આપ છો), એમ શ્રીકૃષ્ણને જ કહે છે, અને બંને (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્ર) ને એક જ ગણતાં બધુંએ મૂલ (કારણ) થયું એવો (તેનો અર્થ છે). આવા ભગવાન આપ જ છો, એવો અર્થ છે. ૪

એવી રીતે સ્વરૂપ અને કારણ[2] કહી, ઉત્પત્તિ જણાવી[3], નીચેના શ્લોકમાં સ્થિતિનું નિરૂપણ કરે છે:—

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ।
आत्मनानुप्रविश्यात्मा प्राणो जीवो बिभर्ष्यजः ॥ ५ ॥

હે અધોક્ષજ! પોતે સર્જેલા આ જૂદા જૂદા પ્રકારના વિશ્વમાં પોતાથી પ્રવેશ કરી જન્મરહિત (આપ) આત્મા પ્રાણ (અને) જીવ થઇ, (તેને) ધારણ કરો છો. ૫

બ્રહ્મ, માયા વિગેરે જૂદા જૂદા અનેક પ્રકારનું (આ વિશ્વ આપે) પોતેજ સર્જેલું છે. બધાએ પ્રકારમાં કર્તા તે ભગવાન જ છે. 'અધોક્ષજ[4]' એ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તે (ભગવાન) સર્વ (પ્રકારના વિશ્વ) ના કર્તા છે એમ બહિર્મુખો જાણતા નથી. (વિશ્વ સર્જ્યા) પછી 'તેને સર્જીને તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે તેમાં પ્રવેશ કરી, પ્રવેશ કરવાના સમયે માત્ર પોતાથી જ પ્રવેશ કરી, પછી તે (વિશ્વ)ની અંદર (આપ) અનેક સ્વરૂપવાળા થયા, એમ કહે છે. આરંભમાં 'આત્મા' (થયા) એટલે તે સર્વ (વિશ્વ) માં વ્યાપી રહ્યા, અને પછી (આપ) જીવનસ્વરૂપ અને પ્રાણરૂપ થઈ રહ્યા. 'પ્રાણ' શબ્દમાં ઈંદ્રિયોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. (આ) 'સત્ અને ત્યત્ થયા' (તૈત્તિરીયોપનિષદ્ ૨. ૬. ૧) એ શ્રુતિનો અર્થ કહ્યો. પછી શરીર વિગેરે બધા જગતને પણ (આપ) ધારણ કરો છો. ધારણ કરવાની શક્તિને પણ (આપે) ત્યાંજ યોજી (સ્થાપી). અથવા તે (ધારણ કરવાના કાર્ય) માટે, વધારાના અંતર્યામી (રૂપે) પ્રવેશ કર્યો. શ્રુતિએ કહેલા (સૃષ્ટિના) સર્વ પ્રકારો અહિં લીધેલા છે. ૫

---

૧ નામ અને ક્રિયાપદનો સંબંધ અથવા નામ અને તેની સાથે સંબંધ ધરાવતા બીજા શબ્દોનો સંબંધ 'કારક' કહેવાય છે. સાત વિભક્તિઓ પૈકી છઠ્ઠી વિભક્તિ નહિ ગણતાં બાકીની છ વિભક્તિના અર્થો (૧) કર્તા, (૨) કર્મ (૩) કરણ (૪) સંપ્રદાન (જેને કાંઇ આપવામાં આવે તે) (૫) અપાદાન (પાંચમી વિભક્તિનો અર્થ) અને (૬) અધિકરણ (જેમાં કાંઇ રહે છે તે સાતમી વિભક્તિનો અર્થ) 'કારક' કહેવાય છે.

૨ શ્લોક ત્રીજામાં.

૩ શ્લોક ચોથામાં.

૪ 'અધોક્ષજ' એટલે ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થતું નથી તેવા.

એ પ્રમાણે સ્થિતિ કહી, નીચેના શ્લોકમાં તેમનું આધિદૈવિક રૂપ વર્ણવે છે:—

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसादृश्याद् द्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ६ ॥

વિશ્વ સર્જનાર પ્રાણ વિગેરે પરતંત્ર હોવાથી અને જુદા પ્રકારના હોવાથી તેમની જે શક્તિઓ છે તે પરની જ છે. બેની માત્ર ચેષ્ટા જ છે. ચેષ્ટા કરનારાઓની માત્ર ચેષ્ટા જ હોય છે. ૬.

પ્રાણ વિગેરે બધા પોતાની ક્રિયાશક્તિથી વિશ્વને જ સર્જે છે. બધું કર્મેન્દ્રિયો વડે જ સર્જાય છે[1]. તેથી 'વિશ્વ સર્જનાર' એ શબ્દ યોજેલ છે. જેમ ઈંદ્રિયોનો અને શરીરનો પ્રયત્ન તે આત્માનો જ પ્રયત્ન હોય છે તેમ આ (પ્રાણ વિગેરે કર્મેન્દ્રિયો) ની જે શક્તિઓ છે તે પરની એટલે (તેઓમાં રહેલ) આધિદૈવિકની જ છે, પરંતુ આધ્યાત્મિકની અથવા આધિભૌતિકની નથી. 'આ (પ્રાણ વિગેરે) ની શક્તિઓ કુદરતી છે એમ શા માટે સ્વીકારવામાં આવતું નથી? એવી રીતે વધારાનું આધિદૈવિક શા માટે કલ્પવામાં આવે છે?' એવી શંકા 'પરતંત્ર હોવાથી' એ શબ્દથી દૂર કરે છે. આ (પ્રાણ વિગેરે ઈંદ્રિયો) આધ્યાત્મિકો પરતંત્ર છે, તે કેવી રીતે સ્વતંત્રતાથી કામ કરે? જો તેમ (પરતંત્ર) ન હોય, તો સદાએ કામ કેમ ન કરે? તેથી જ્યારે (આધિદૈવિક તેમનામાં) શક્તિ મૂકે છે ત્યારે જ તેઓ કાર્ય કરે છે, બીજા સમયે કરતા નથી. તેથી સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, જેનું બીજું નામ 'આધિદૈવિક' છે. (આનો) અર્થ એવો છે કે 'ચક્ષુનું ચક્ષુ, કાનનો કાન, મનનું મન' વિગેરે શ્રુતિ જેનું વર્ણન કરે છે, તે ભગવાન જ છે.

'જીવ અવશ્ય સ્વીકારવો પડે છે, તેથી અંતર્યામી અથવા જીવ પોતાની શક્તિ (પ્રાણ વિગેરે ઈંદ્રિયોમાં) ભલે મૂકે. નકામા બીજા (આધ્યાત્મિક) રૂપની શી જરૂર છે? એવી શંકા થાય, તેથી 'જૂદા પ્રકારના હોવાથી' એ શબ્દ યોજે છે. આત્મા (જીવ) સર્વ વસ્તુઓથી જૂદા પ્રકારનો છે, કારણ કે તે ચેતન છે, (અને) બીજા (પદાર્થો) જડ છે. જો (જીવ) જૂદા પ્રકારનો હોવા છતાં પોતાની શક્તિ મૂકે તો આંધળા (માણસ) માં[2] અને કાન વિગેરે (ઈંદ્રિયો) માં[2] પણ આંખની (જોવાની) શક્તિ કેમ ન મૂકે? તેથી દરેક દરેક ચોક્કસ પદાર્થ સિદ્ધ થાય તે માટે (તે દરેક પદાર્થમાં) તે તે (પદાર્થના) સ્વભાવવાળું જૂદું જ રૂપ સ્વીકારવું જોઈએ એવો અર્થ છે. વળી આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક એ બેથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય એમ જે કહ્યું તે સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે કે તણખલાં વિગેરેની પેઠે એ બંનેને પણ માત્ર ચેષ્ટા (ક્રિયા) જ છે,

૧ પ્રાણ વિશ્વને સર્જનાર છે એમ અહિં સિદ્ધ કરે છે. ક્રિયા પ્રાણનો ધર્મ છે એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ છે (લે).

૨ અંતર્યામી અથવા જીવ (જો પોતે શક્તિ મૂકનાર હોય તો) આંધળા પુરુષમાં જોવાની શક્તિ કેમ મૂકતો નથી? કાન, નાક વિગેરે (આંખ સિવાયની) ઈંદ્રિયોમાં જોવાની શક્તિ કેમ મૂકતો નથી? એવો અર્થ છે. (લે)

પરંતુ પ્રેરણા કરનાર હોવાપણું અથવા કર્તા હોવાપણું તેમનામાં સંભવતું નથી. 'એમ કેમ (હોય)?' એવું જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉંબરામાં રાખેલા દીપકના ન્યાય પ્રમાણે[1] 'ચેષ્ટા કરનારની માત્ર ચેષ્ટાજ છે' એ શબ્દો આગળ મૂકી (તે) જણાવે છે. ચેષ્ટા કરનાર ક્રિયાવાળાઓનો ધર્મ (ગુણ) ચેષ્ટા જ હોવાનું સંભવે છે, પરંતુ પ્રેરણા કરનાર હોવું અથવા કોઇ સમયે ચેષ્ટા વગરના હોવું (એવો તેમનો ગુણ હોવાનું) સંભવતું નથી. તેથી આધિદૈવિક રૂપનો અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઇએ એવો ભાવ છે.

कर्ता सर्वप्रविष्टात्मा नानारूपस्तथा परः ।
चतुर्धा वेदरक्षार्थं चतूरूपो निरूपितः ॥ ११ ॥

(૧) કર્તા (૨) સર્વ (પદાર્થોમાં) પ્રવેશ કરેલ આત્માવાળા (૩) જૂદા જૂદા રૂપવાળા, અને (૪) પર (આધિદૈવિક) એવા ચાર રૂપવાળા[2] (ભગવાન)નું ચાર પ્રકારે વેદની રક્ષા માટે નિરૂપણ કરેલું છે. (કા. ૧૧.) ૬.

નીચેના શ્લોકમાં વિભૂતિરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છેઃ—

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥

ચંદ્ર, અગ્નિ, સૂર્ય અને નક્ષત્રો તથા વીજળીની કાંતિ, તેજ, પ્રભા અને સત્તા, (તથા) પર્વતોની જે સ્થિરતા અને ભૂમિનું જે કાર્ય (અને) ગન્ધ તે વસ્તુતઃ આપ છો. ૭.

(૧) પદાર્થ માત્રમાં જે કાંતિ એટલે સૌંદર્ય, (૨) તેજ એટલે પ્રકાશ, (૩) મણિ વિગેરે (પદાર્થો)માં બીજાનો પ્રકાશ કરનારી પ્રભા અને (૪) (પદાર્થ માત્રમાં જે) સત્તા એટલે પદાર્થની સ્થિતિ (આપ જ છો). જો કે સર્વ પદાર્થોમાં રહેલા આ ચાર આપ જ છો, છતાં પણ જે (પદાર્થો)માં તે ધર્મો પ્રસિદ્ધ છે તે ગણાવે છે. (૧) કાંતિ ચંદ્રમાં, (૨) તેજ સૂર્યમાં, (૩) પ્રભા અગ્નિમાં અને નક્ષત્રોમાં, અને (૪) સત્તા વીજળીમાં (પ્રસિદ્ધ છે). જેમ ભગવાન વિના વીજળીની ક્યાંય પણ સ્થિતિ નથી, તેમ આ (બધા)ની કાંતિ વિગેરે પણ ભગવાનથી જ છે, નહિ તો (ભગવાન વિના) નથી એવો અર્થ છે. આ ધર્મરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કર્યું. તે (ધર્મરૂપ) પણ ભગવાન છે એમ જણાવવા, (ભગવાનના) છ ધર્મો પૂરા થાય તે માટે, 'પર્વતોની જે સ્થિરતા અને ભૂમિની જે ગંધ' એ શબ્દો વડે વધારે બે ધર્મો કહે છે. આ બંને (ધર્મ) પણ

૧ બે ઓરડા વચ્ચેના ઉંબરામાં મૂકેલ દીવો બંને ઓરડામાં પ્રકાશ આપે છે. તેથી એક શબ્દ બંને બાજુએ લેવાનો હોય તેનો આવા દીપકના ન્યાય પ્રમાણે બંને બાજુએ સંબંધ લેવાય છે. અહિં 'चेष्टैव' 'ચેષ્ટા જ' એ શબ્દો બંને બાજુએ લેવાના છે. 'द्वयोः चेष्टैव,' અને 'चेष्टैव चेष्टाम्' એવાં બે વાક્યો થાય છે.

૨ ત્રીજાથી છઠ્ઠા સુધીના ચાર શ્લોકોથી અનુક્રમે આ ચાર રૂપો કહેલાં છે.

આપ જ છો. 'વસ્તુતઃ' શબ્દથી તે સર્વનું (સર્વમાં ધર્મરૂપ ભગવાન હોવાનું) કારણ કહેલું છે. (તે ધર્મો) પરિણામે સુખ વિગેરે કાર્યો ઉત્પન્ન કરે છે. જો ધર્મીમાં (પદાર્થોમાં) સુખ ઉત્પન્ન કરવાનો ગુણ હોય તો (તેના) ધર્મો (ગુણો)માં પણ હોય. 'કારણના ગુણો કાર્યના ગુણો બનાવે છે,' તેથી જે સામર્થ્ય ધર્મીમાં નથી તે ધર્મોમાં હોવાનું તર્કથી વિરુદ્ધ પણ છે. છતાં પણ (જે ધર્મીમાં ન હોય તેવું) ઉત્તમ કાર્ય ધર્મોમાં જોવામાં આવેછે, તેથી (એમ) જણાય છે કે તે ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે. એવી રીતે જ્યાં કાર્યોમાં પણ (તેના) કારણોથી ઉત્તમ સામર્થ્ય જોવામાં આવેછે (ત્યારે) તે (કાર્યનું સામર્થ્ય) ભગવાન છે એમ જાણવું જોઈએ. તેજ અને ભૂમિના ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે (એમ) આ (શ્લોક)થી જણાવ્યું. ૭.

પ્રસંગને લીધે બીજા મહાભૂતોના ધર્મો પણ ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં પ્રથમ જલના (ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ) કહે છે :—

तर्पणं प्राणनमपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ।
ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥८॥

હે ઈશ્વર! તૃપ્તિ કરવી, જીવાડવું, દેવપણું, જૂદા જૂદા હોવાપણું અને રસ (એ) જલોના (ધર્મો), (અને) ઓજ, સહ, બલ, ક્રિયા અને ગતિ (એ) આપ વાયુના (ધર્મો) છે. ૮.

કારણ કે જલ પીવામાં આવે ત્યારે એકાએક કાંઇક તૃપ્તિ થાય છે. તે તૃપ્તિ જલનો (ધર્મ) નથી, કારણ કે તેમ ન હોય (તૃપ્તિ જલનો ધર્મ હોય) તો જલ સૂકાય નહિ. (જલથી) પ્રાણોને પણ સંતોષ થાય છે, (અને) તેનાથી પ્રાણો રહે છે. આમ હોવાથી જલમાં ડૂબેલો પુરુષ મરણ ન પામે. (છતાં તે મરણ પામે છે), તેથી જીવાડવું એ પ્રાણનો ધર્મ નથી, પરંતુ ભગવાન (નો ધર્મ)જ છે. વળી જલ દેવતા છે એમ સાંભળવામાં આવે છે, અને 'જલો સર્વ દેવતાઓ છે' એવી શ્રુતિ છે. તેમ (જલ દેવતા) ન હોય તો (તે) પાપનો ક્ષય વિગેરે કરાવનાર ન હોય. વળી તે જલો કૂવાનું વિગેરે (આશ્રયના) ભેદોથી જૂદા જૂદા પ્રકારનાં છે. તેઓનાં ફલના, જણાઇ આવે તેવા અને ન જણાય તેવા, ભેદો જોવામાં આવે છે. (જો જલ) ભગવાન હોય તો જ થઇ શકે. વળી તે (જલ)નો રસ પણ અનેક પ્રકારનો છે. એક પ્રકારના જલમાંથી અનેક પ્રકારનો રસ કેમ થાય? ભૂમિમાં પણ તે (જલ)માંથી જ રસ (આવે છે), તેથી તેમાં (ભૂમિમાં રહેલ રસમાં) પણ આ દૂષણ[1] છે.

ઉત્તરાર્ધથી વાયુના (ધર્મો ભગવદ્રૂપ છે એમ) કહે છે. 'ઓજ' એટલે ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય. સહ એટલે અંતઃકરણનું સામર્થ્ય. બલ એટલે શરીરનું સામર્થ્ય. લોક એમ (કહે છે કે) આ વાયુનું કાર્ય છે. તેમ (આ વાયુનાં કાર્ય) હોય તો વંટોળીઆથી ઘેરાએલામાં (આ) ઘણાં થાય. તેથી (આ) વાયુના ધર્મ તરીકે પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં ભગવાન જ છે, એવો અર્થ છે. વળી તણખલું વિગેરેમાં જે કાંઇ

૧. એક પ્રકારના જલમાં અનેક પ્રકારના રસ હોઇ શકે નહિ એ દૂષણ.

-૨

ક્રિયા (હોય છે) અથવા જંગમ (પદાર્થો)ની જે ગતિ (હોય છે,) તે પણ ઉપર કરેલા તર્ક[1] પ્રમાણે ભગવાન જ છે. 'આપ વાયુના' એ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે વાયુ પણ આપ જ છો. અને વાયુના સેંકડો ભેદ છે. 'ઈશ્વર!' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે વાયુમાં સૂત્રપણાનો અભાવ[2] છે તે પણ ભગવાન જ છે. ૮.

આકાશ (ભગવદ્રૂપ) છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं स्फोट आश्रयः ।
नादो वर्णस्त्वमोंकार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥

દિશાઓની વચ્ચેની જગ્યા આપ છો. દિશાનું પોલાણ, સ્ફોટ, આશ્રય, નાદ, ઓંકાર અને (વર્ણોની) આકૃતિઓની જૂદી જૂદી ક્રિયા આપ છો. ૯.

(આપણી) આગળના ભાગમાં આવેલા (રહેલા) તે (આકાશ)માં પણ મોટી વચલી જગ્યા દેખાય છે. જૂદી જૂદી દિશાઓ પણ દેખાય છે એમ 'દિશાનું પોલાણ' શબ્દથી કહેલું છે. બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે દિશાઓ જેનો ધર્મ (ગુણ) છે તેવું આકાશ છે, તેથી (એમ) કહેલું છે, કારણ કે દિશાઓ સર્વ તરફ જૂદી જૂદી હોય છે, સર્વ (પદાર્થ) સર્વ બાજુએ ભગવાનમાંથી જ થાય છે, તેથી દિશાઓ પણ આપ જ છો. તે (દિશાઓમાં) જે સ્ફોટ છે, તે પણ (આપ જ છો). તેમ ન હોય તો શબ્દમાં અર્થ સ્ફુરે નહિ, કારણ કે स्फुटति સ્ફુરે છે अर्थः અર્થ अस्मात् આમાંથી (તેથી આ 'સ્ફોટ' છે). 'પૂર્વભાગમાં તે (આકાશ) છે, દક્ષિણભાગમાં તે છે' એમ શ્રુતિમાં આકાશ અને દિશાઓને (શબ્દોનો) આશ્રય જણાવેલ છે. તેથી આશ્રય પણ આપ છો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (આકાશના) બહારના (ધર્મ)નું વર્ણન કરી, 'નાદ, વર્ણ, ઓંકાર આપ છો' એ શબ્દોથી અંદરનો (ધર્મ) કહે છે. નાદ અંદરના રણકારરૂપ છે. તે (નાદ)જ સાકાર (આકારવાળો) થાય ત્યારે 'વર્ણ' કહેવાય છે. અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરાવેલો તે (વર્ણ)જ 'ઓંકાર' છે. તેમાંથી વાણીના પ્રકારથી પચાસ વર્ણો નીકળેલા છે. તેઓની આકૃતિ એટલે આકારો જૂદા જૂદા છે. કંઠ વિગેરે તેઓના કરણ (નીકળવાંના સ્થાન) પણ જૂદાં છે. એક કારણ (આકાશ)માંથી, જેમનાં બહાર નીકળવાનાં) સ્થાન અનેક પ્રકારનાં છે તેવા અનેક પ્રકારના જૂદા જૂદા વર્ણો કેમ થાય? તેથી આકૃતિની એટલે વર્ણોની पृथक्कृतिः જૂદી જૂદી ક્રિયા આપ જ છો, એવો અર્થ છે. ૯.

એ પ્રમાણે મહાભૂતો (ભગવદ્રૂપ છે એમ) કહી, નીચેના શ્લોકમાં ઇંદ્રિયો (ભગવદ્રૂપ છે એમ) કહે છે:—

---

૧. તે વાયુના ધર્મ હોય તો વંટોળીઆમાં ઘેરાએલામાં તે ઘણા જ વધી જવા જોઇએ, છતાં એમ થતું નથી, તેથી તે ભગવાનના જ ધર્મ છે તે તર્ક.

૨. વાયુ એક બીજાની સાથે સંધાએલ હોતો નથી. થોડીવાર વાય છે, વળી વાતો નથી, પાછો વાય છે. જેમ માળાના મણકા સૂત્રથી સંધાયેલા છે તેમ વાયુ સંધાયેલ નથી. આ સૂત્રપણાનો અભાવ પણ ભગવાન જ છે, એટલે વાયુમાં સૂત્રપણાનો અભાવ હોવાથી પણ વાયુ ભગવાન જ છે એમ જણાય છે.

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ।
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

આપ ઇંદ્રિયોની તો ઇંદ્રિય, અને દેવો અને તેઓના અનુગ્રહ છો.
આપ બુદ્ધિનો અવબોધ છો (અને) જીવની સાચી અનુસ્મૃતિ છો. ૧૦

સર્વ ઇંદ્રિયોની જે ઇંદ્રિય હોય તે બધી (ઇંદ્રિયો) માં રહેલી એક જ છે એમ કહેવું જોઇએ. તે (બધીમાં રહેલી ઇંદ્રિય)ના સંબંધથી જ શરીરના અમુક અવયવો ઇંદ્રિય (બને છે), (અને) 'ઇંદ્રિય વીર્ય પૃથ્વીની પાછલ ગઇ.'[1] એ શ્રુતિ પણ બંધ બેસે છે. તે (બધી ઇંદ્રિય) આપ જ છો. તેથી જ તે ઓષધિ અને લતા (રૂપ) હોવાપણું[1] અને જૂદા જૂદા પ્રકારની હોવાપણું ઘટે છે. ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ આપ જ છો. 'च' 'અને' શબ્દથી તેઓનો (ઇંદ્રિય સાથેનો) સંબંધ (પણ આપ છો). અને તેઓનો ઇંદ્રિયો ઉપરનો અનુગ્રહ પણ (આપ છો). 'આપ બુદ્ધિનો અવબોધ છો' એ શબ્દોથી અંતઃકરણ પણ (ભગવદ્રૂપ છે એમ) કહે છે. બુદ્ધિ જડ (હોવા છતાં પણ તે)નો પદાર્થનો પ્રકાશ કરવારૂપ જે અવબોધ તે આપ જ છો. જીવનો પણ (અવબોધ) એટલે જીવાત્માની જે અનુસ્મૃતિ એટલે આગળપાછળનું અનુસંધાન તે આપ જ છો. બ્રહ્મનો અનુભવ એ જ સ્મૃતિ છે, જીવને ઇંદ્રિયોદ્વારા જે અનુભવ થાય છે તે તો ખોટો છે. તેથી જ ઇંદ્રિયોએ કરાવેલો અનુભવ પણ જેમ (બ્રહ્મની) સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થવા યોગ્ય આત્મા થાય, તેવી રીતે આત્મા માટે સંસ્કાર ઉત્પન્ન કરે છે. જીવની તે (બ્રહ્મની સ્મૃતિ) પણ ભગવાન જ છે, એવો અર્થ છે. જેમ છીપ રૂપાં તરીકે (ભાસે છે) તેમ દોષને લીધે તે (સ્મૃતિ) પણ કોઇવાર જૂદા પ્રકારે (ખોટી) સ્ફુરે છે, તેવી (સ્મૃતિ) આપ નથી એમ 'सती' 'સાચી' શબ્દથી કહે છે. ૧૦

એવી રીતે કાર્ય (મહાભૂત વિગેરે)ના સર્વ ધર્મો ભગવાન છે એમ જણાવી, નીચેના શ્લોકમાં (કાર્યનું) કારણપણું ભગવાન જ છે એમ જણાવે છેઃ—

૧. આ શ્રુતિ કૃષ્ણયજુઃસંહિતાના બીજા અષ્ટકના પાંચમા પ્રપાઠકના ત્રીજા અનુવાક (પ્રકરણમાં) માં છે. પ્રસંગ એવો છે કે ઇંદ્રે વૃત્રને હણ્યો ત્યારે વૃત્રના વધથી ભય પામી તે નાઠો. તે સમયે તેનામાંથી તેની દેવતા (ઇંદ્રિય) અને સામર્થ્ય જતાં રહ્યાં. અને તેનું વીર્ય (સામર્થ્ય) પૃથ્વીને વિવિધ રીતે એટલે ઔષધિ અને લતારૂપે પ્રાપ્ત થયું. ત્યારે ઇંદ્ર પ્રજાપતિ પાસે ગયો અને તેમને તેણે કહ્યું કે મારી ઇંદ્રિયો અને સામર્થ્ય પૃથ્વીને પ્રાપ્ત થયાં છે. ત્યારે પ્રજાપતિએ પશુઓને કહ્યું કે તે ઇંદ્રિયોનું સામર્થ્ય ભૂમિ પાસેથી પ્રાપ્ત કરી ઇંદ્રને પાછું આપો. પછી પશુઓએ તે (લતા અને ઓષધિરૂપ) સામર્થ્ય ઓષધિ અને લતાઓમાંથી પોતામાં લીધું (ઓષધિ અને લતાઓ ચર્યાં), પછી પોતાની અંદર રહેલાં તે સામર્થ્યને દૂધના રૂપથી ઇંદ્રને આપ્યું. પશુઓ આ સામર્થ્ય (सम्यगानयन्) સારી રીતે પાછું લાવ્યા તેથી તેનું નામ 'સાન્નાય્ય' પડ્યું. વળી તેમણે તે દૂધના રૂપથી (प्रतिदुग्धवन्तः) દોવાઇને ઇંદ્રને આપ્યું તેથી તેનું નામ 'प्रतिधुक्' પડ્યું. આ પ્રમાણે સાયણે આ મંત્રનો અર્થ કરેલ છે. આ મંત્ર શોધી આપી સાયણના ભાષ્ય સાથે તેની નક્કલ કરી શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજીએ મોકલી, તે માટે તેમનો આભાર માનું છું.

भूतानामसि भूतादिरिन्द्रियाणां च तैजसः ।
वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥

આપ ભૂતોના અહંકાર છો, ઇંદ્રિયોના તૈજસ (અહંકાર) છો, મનના વૈકારિક (અહંકાર) છો, (અને) જીવોની પ્રકૃતિ છો. ૧૧

આપ પાંચ મહાભૂતોનું કારણ भूतादिः[1] એટલે અહંકાર છો, ઇંદ્રિયોના પણ તૈજસ એટલે રાજસ (અહંકાર) છો. તેવી જ રીતે આપ विकल्पानाम् એટલે સંકલ્પ-વિકલ્પસ્વરૂપ મનનું કારણ वैकारिकः સાત્ત્વિક અહંકાર છો, (અને) अनुशायिनाम् એટલે મહત્તત્ત્વ જેઓનું આદિ છે તેવા જીવોનું કારણ પ્રકૃતિ છો.[2] ૧૧

એવી રીતે કારણનું કારણપણું [3] (ભગવાન છે એમ) કહી, કાર્યનું કાર્યપણું પણ આપ જ છો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

नश्वरेष्विह भावेषु तदसि त्वमनश्वरः ।
यथा द्रव्यविकारेषु ह्यन्यदा व्यावहारिकः ॥ १२ ॥

આ લોકમાં નાશવંત પદાર્થોમાં નાશરહિત આપ તે (નાશરહિત) છો, જેમ દ્રવ્યના વિકારોમાં (દ્રવ્ય છે), કારણ કે બીજા સમયે વ્યવહાર-વાળું હોય છે. ૧૨

કાર્ય નાશનું પ્રતિયોગી[4] છે, અને તેથી કાર્યનો નાશ થાય ત્યારે, કાર્યનો નાશ થએલ હોવાથી કાર્યપણું ઘટે (રહે) નહિ. તેથી કોઇક (એવો) પદાર્થ કહેવો (માનવો) જોઇએ કે જે કાર્ય હોઇ, કાર્યમાં સ્થિર (કાયમ) રહે, 'નાશ પામેલા હોવું' એ જેનો ધર્મ (ગુણ) હોય, અને કાર્યનો (તે છે) એવો (કાર્ય સાથે તેનો) સંબંધ હોય. તે (પદાર્થ) નાશ પામે નહિ તેવો, સદા ટકેલો (હોવો જોઇએ અને) તે એક (પદાર્થ) સર્વ કાર્યોમાં સંકળાએલો (રહેલો) કહેવો (માનવો) જોઇએ. તે (પદાર્થ)નો જ આશ્રય કરી, કોઇએ કહેલું છે કે 'ઘટ વિગેરે અવિદ્યમાન હોવાથી ઘટ વિગેરે નથી એમ ન (કહેવાય).'[5] 'નાશવંત પદાર્થોમાં કોઇપણ નાશ ન પામે તેવો (પદાર્થ) દેખાતો નથી, (તો પછી) ભગવાન કોણ હશે?' એવી શંકા થાય, તેથી તે સંબંધમાં 'જેમ દ્રવ્યના વિકારોમાં (દ્રવ્ય છે)' એ શબ્દોથી દૃષ્ટાંત આપે છે. ઘડો, વસ્ત્ર વિગેરે

૧. 'भूतादिः' એટલે તામસ (અહંકાર), એવો અર્થ છે. (લે)

૨. આ સંબંધમાં ભાગ. ૩. પ. ૨૭ થી ૩૧ જૂઓ.

૩ 'કારણપણું' એટલે 'આ કારણોનો ગુણ' એવો અર્થ છે. (લે)

૪ 'પ્રતિયોગી' એટલે સામાવાળો, જેમકે ઘડાનો પ્રતિયોગી ઘડાનો અભાવ. અંધકારનો પ્રતિયોગી તેજ. કાર્યનો પ્રતિયોગી કાર્યનો અભાવ, એટલે કાર્યનો નાશ. તે પ્રમાણે અમુક કાર્યના નાશનો પ્રતિયોગી તે કાર્ય.

૫ જે ઘડા વિગેરેનો વ્યવહાર થાય છે તે ઘડો વિગેરે કાર્ય નથી, એમ ન કહેવાય, એવો અર્થ છે. (લે)

દ્રવ્યોના વિકારોમાં તે બીજો ઘડા વસ્ત્ર વિગેરે રૂપ (પદાર્થ) રહે છે,[1] તેની પેઠે (તેવો પદાર્થ) બધાએ (પદાર્થો)માં પણ રહે છે એવો અર્થ છે.

'તે (પદાર્થ) જ નથી. કયો પદાર્થ દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કરો છો ?'[2] એવી શંકા થાય, તેથી 'બીજા સમયે વ્યવહારવાળું હોય છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. ઘટ ન હોય તેવા સમયે જે (તે) 'ઘટ' એવો વ્યવહાર કરાવે છે. તેમ ન હોય (તેવો વ્યવહાર કરાવનાર પદાર્થ ન હોય) તો, ન હોય તેવા પદાર્થના સંબંધમાં (એવો) સાચો વ્યવહાર કેમ થાય ? 'ઘડો ભાંગી ગયો, જમીન ઉપર ઘડો નથી, પાંચ ઘડાઓ ભાંગી ગયા' એવો (તે વ્યવહાર છે). એવો ધર્મ (ગુણ) અને ધર્મી (જે પદાર્થનો તે ગુણ છે તેવા પદાર્થ) નો વ્યવહાર, જે હોય તેવા જ (પદાર્થ) ના સંબંધમાં થાય છે, તેથી તે (સર્વ કાર્યોમાં રહેલ કાર્યરૂપ પદાર્થ) અવશ્ય સ્વીકારવો જોઇએ, એમ જણાવવા 'हि' 'કારણ કે' શબ્દ યોજેલો છે. ૧૨.

એ પ્રમાણે (ભગવાન) કાર્યરૂપ અને કારણરૂપ છે એમ જણાવી, (તે) સર્વના આધાર છે એમ જણાવતાં, તે (સર્વ પદાર્થ) ના ગુણ અને દોષ ભગવાનમાં નથી એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ગુણો અને તેઓની જે વૃત્તિઓ છે તે આપ પર બ્રહ્મમાં યોગમાયાએ કલ્પેલા છે જ. ૧૩.

સત્ત્વ વિગેરે ગુણો (અને) અગીયારમા સ્કંધમાં વર્ણવેલી અહિંસા વિગેરે તેમની વૃત્તિઓ, તે બધાં આપ બ્રહ્મમાં જ છે. 'પર' એટલે શબ્દબ્રહ્મ જે કહેવાય છે તેની અંદર આપની જ યોગમાયાએ કલ્પેલા છે. તેથી (આપ) તેમના આધાર હોવા છતાં, (આપને) તેમના દોષનો સંબંધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. 'બ્રહ્મ' શબ્દથી પાપરહિત હોવાપણું એવી (દોષનો સંબંધ ન થવામાં) યોગ્યતા કહેલી છે. (આ) યોગ્યતા (ब्रह्मणि) પછી ('परे') શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન પર એટલે) વશ રાખનાર હોવાથી તેમની આજ્ઞાથી જ તે (ગુણો અને તેમની વૃત્તિઓ) (તેમનો) સ્પર્શ કરતાં નથી, એવો અર્થ છે. વળી યોગમાયા પણ તેવી (પાપને ભગવાનનો સ્પર્શ ન કરવા દે તેવી) જ છે. જેમ યોગને લીધે આધારનો સ્પર્શ કરતા નથી[3] (તેમ યોગમાયા આધાર—ભગવાનનો સ્પર્શ કરવા દેતી નથી.) ૧૩

---

૧ માટીમાંથી ઘડો બને છે. તે બન્યા પહેલાં પણ માટીમાં બીજો ઘડો રહેલો છે. તેમ ન હોય તો 'असत्' જે પદાર્થ નથી તેવો પદાર્થ અસ્તિત્વમાં આવે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ 'પદાર્થ હોવા સંબંધી દૃષ્ટાંત આપો છો. તેવા પદાર્થ જ નથી, કારણ કે તેવો પદાર્થ જણાતો નથી. તેથી તેવો પદાર્થ નહિ હોવાથી, તેનાથી કયો પદાર્થ સિદ્ધ થાય છે.? (લે)

૩ યોગીઓ પોતાના આધારરૂપ પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન કરતાં આકાશમાં યોગના બલથી અદ્ધર ઉભા રહે છે, યોગમાયા પોતાના યોગના બલથી પાપ તથા દોષને ભગવાનનો સ્પર્શ થવા દેતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

'જે (ભગવાનમાં) છે તેઓ (તેમનો) કેમ સ્પર્શ કરતા નથી? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तस्मान्न सन्त्यमी भावा यर्हिं त्वयि विकल्पिताः ।
त्वं चामीषु विकारेषु येऽन्यदा व्यावहारिकाः ॥ १४ ॥

તેથી જો આપથી જૂદા ગણવામાં આવે તો આ પદાર્થો નથી, અને આ વિકારો જેમનો બીજા સમયે વ્યવહાર થાય છે તેઓમાં આપ નથી. ૧૪

જ્યારે त्वयि विकल्पिताः આપથી જૂદા ગણવામાં આવે ત્યારે તેઓનું (આપથી) જૂદું અસ્તિત્વ (હોવાપણું) નહિ હોવાથી તેઓ નથી જ. (આપથી) જૂદા ગણવામાં ન આવે ત્યારે તો છે, પરંતુ જૂદા ગણવામાં આવે તો નથી, એવી સ્થિતિ છે. તેથી (ભગવાનમાં તેમના) દોષ નથી એમ જણાવવા, તેઓનો (ભગવાનથી) જૂદાઇ અને યોગમાયાથી (તેઓની) ઉત્પત્તિ કહેલાં છે, કારણ કે માયાથી કપાએલું વસ્ત્ર કપાએલું હોતું નથી, તેમ જ માયિક (ઇંદ્રજાળથી દેખાડેલા) વસ્ત્રના ગુણો તેના સંબંધવાળાઓમાં કોઇવાર આવતા નથી. 'તેઓ (ગુણો અને તેમની વૃત્તિઓ) હોય નહિ, તો ભગવાન સર્વના આશ્રય (આધાર) કેમ થાય? એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ પણ આ વિકારોમાં' નથી, એવો અર્થ છે. (તેનું) કારણ વિકારવાળા હોવાપણું જ છે. 'એમ હોય તો જે નથી તેનાથી (તેનો) વ્યવહાર કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનો બીજા સમયે વ્યવહાર થાય છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ બીજા સમયે (ભગવાનથી જુદા ગણવામાં આવતા ન હોય ત્યારે) આમનો વ્યવહાર થાય છે, તેમ તેઓ ન હોય ત્યારે પણ તેમનો વ્યવહાર થાય તેમાં શું દોષ છે? એવો અર્થ છે. ૧૪

તે પ્રમાણે ભગવાન દોષ વિનાના, અને પૂર્ણગુણવાળા છે એમ જણાવી, આ સિદ્ધાંત જેઓ જાણતા નથી તેઓની નિંદા કરે છે, કારણ કે આ જ્ઞાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં થશે, એવા ભાવાર્થથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ।
गतिं सूक्ष्मामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥

અજ્ઞાનીઓ તો, આ ગુણોના પ્રવાહની અંદર, સર્વના આત્માની સૂક્ષ્મ ગતિને ન જાણવાથી, કર્મો વડે અહિં ભમ્યા કરે છે. ૧૫.

આ ગુણોનો પ્રવાહ છે. માયાએ બનાવેલા (માયાથી જણતા ખોટા) છે એવા મતનો આથી નિરાસ થાય છે. (ભગવાનથી જૂદા તરીકે પણ) તેઓ સત્ય છે એવી બુદ્ધિથી જેઓ પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓ અજ્ઞાનીઓ છે. બીજા સિદ્ધાંત પ્રમાણે મનાએલો તેઓ જ્ઞાની હોવાનો મત ખોટો છે, એમ 'तु' 'તો' શબ્દથી કહે છે. 'વિષયો અસત્ય હોય તો બીજો કોઈ (પદાર્થ) યોગ્ય હોય તો તેને આત્મા તરીકે ગ્રહણ કરવામાં આવે, પરંતુ તેવો (પદાર્થ) નહિ હોવાથી, ન છૂટકે વિષયોમાં જ રહેલું રહ્યું' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વના આત્માની સૂક્ષ્મ ગતિને જાણતા નથી' એમ કહેલું છે.

ભગવાન સર્વના આત્મા છે, અને તે પૂર્ણ અનંત ગુણોવાળા છે એમ પહેલાં જ કહેલું છે. તેથી આત્મા ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થતાં તેનાથી જ કૃતાર્થ થવાય છે, તેથી વિષયોનું શું પ્રયોજન? વળી તેમની ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારી સૂક્ષ્મ ગતિ છે, તેને કાં તો જાણવી જોઇએ. (આ) બંને ન જાણવાથી અહિં (સંસારમાં) કર્મો વડે ભમ્યા કરે છે, એવી (શ્લોકની યોજનામાં) ફેરફાર કરવો. તેથી (૧) ભગવાનને આત્મા તરીકે જાણવા, અથવા (૨) ભક્તિ કરવી એ બે (ઉપાય) પોતાના માટે કહ્યા. ૧૫.

આ બંનેનું[1] જ્ઞાન ન હોવાથી (થતો) દોષ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ।
स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥

હે ઈશ્વર! સારી રીતે શક્તિવાળું (અને) અને અહિં દુર્લભ (એવું) મનુષ્યપણું દૈવગતિથી પ્રાપ્ત કરી જે સ્વાર્થ સાધતો નથી તેનું વય આપની માયાથી (નકામું) ગયું. ૧૬.

અજ્ઞાનથી ભરેલાઓ ઘણાંએ કર્મો કરે છે. તેથી જૂદા જૂદા પ્રકારના પણ સંસારમાં કોઇવાર દૈવની ગતિથી પ્રવાહના ન્યાયથી[2] મનુષ્યપણું પણ પ્રાપ્ત કરે છે. તે (મનુષ્યપણું) પણ સારી રીતે શક્તિવાળું એટલે ભગવાનનું ભજન વિગેરે કરવાની શક્તિવાળું (અને) અહિં એટલે આ સાર વિનાના સંસારમાં દુર્લભ છે. એવી રીતે પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન બનેલું દુર્લભ શરીર પ્રાપ્ત કરીને, જે સ્વાર્થ એટલે જ્ઞાન અથવા ભક્તિ સાધતો નથી, એટલે વિઘ્નોથી મુંઝાઇ જઇ તે બંને (જ્ઞાન અને ભક્તિ) ના વિરોધી (ભોગ)ને વશ થાય છે, એવો અર્થ છે. તેવા પુરુષાર્થ (પ્રાપ્ત કરવા)-નું સાધન બનેલ પોતાના દેહમાં વય જ ઉપયોગી છે, (કારણ કે) તે (વય) જાય ત્યારે ઘરડો શું (પુરુષાર્થ) સાધવાનો? આવું વય આપની માયાને લીધે ભોગની ઇચ્છાથી (નકામું) ગયું. (આપ જ્ઞાન અથવા ભક્તિ આપવા) સમર્થ છો એમ જણાવવા 'હે ઈશ્વર!' એમ કહેલું છે. ૧૬.

માત્ર ભોગની જ ઇચ્છા (હતી એમ) નહિ, પરંતુ બીજા પણ દોષો થયા (લાગ્યા) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

असावहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ।
स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥

'આ હું છું, આ મારા જ છે' એમ દેહમાં અને આ (દેહ)ના વંશ વિગેરેમાં સ્નેહના બંધનોથી આપ આ બધા જગતને બાંધો છો. ૧૭.

---

૧. આ બંનેનું એટલે (૧) ભગવાનની સૂક્ષ્મ ગતિને જાણવી તેનું, અને (૨) ભક્તિ કરવી જોઇએ તેનું. (૧) જ્ઞાન અથવા (૨) ભક્તિનું.

૨. પ્રવાહમાં તણાતો પદાર્થ ગમે ત્યાં જઈ ચડે, તેમ જૂદી જૂદી યોનિમાં જન્મ લેતાં કદાચ મનુષ્ય યોનિમાં જન્મ થાય, એવો અર્થ જણાય છે.

'આ' દેહ જે 'વસુદેવ' કહેવાય છે તેવા આ (દેહ)માં 'હું' એવી જે બુદ્ધિ (હોવી), અને 'આ' પુત્ર ધન વિગેરે 'મારા જ છે' (એવી બુદ્ધિ હોવી), 'પરંતુ હું તેમનો પણ છું' (એવી બુદ્ધિ) ન હોવી. એ પ્રમાણે અહંતા અને મમતાથી ભરેલો હું નાશ પામુ છું એવો એક દોષ છે. 'આ (દેહ)ના વંશ વિગેરેમાં' એ શબ્દોથી બીજો (દોષ) કહે છે. આ દેહનો અન્વય એટલે પુત્ર વિગેરે વંશ. 'વિગેરે' શબ્દથી સ્ત્રીઓ, સાસરાઓ વિગેરે (કહેલા છે). માત્ર તેઓમાં જ નહિ, પરંતુ દેહમાં પણ, અને 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી તે (દેહ)ના સંબંધી પિતા વિગેરેમાં પણ આપ સ્નેહના બંધનોથી બાંધો છો. મને એકલાને નહિ પરંતુ બધાએ જગતને (બાંધો) છો). ૧૭.

અહિં એક વિષય સંદેહવાળો રહે છે. હું (ભગવાન) તમને (વસુદેવને) વિષય[1] તરીકે બાંધું છું? અથવા ઈશ્વર તરીકે (તમને બાંધું છું) અને એ પ્રમાણે જગતને પણ (બાંધું છું)? તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ।
भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णौ तथात्थ ह ॥ १८ ॥

આપ બે અમારા પુત્રો નથી, (પરંતુ) ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા અવતરેલા, પ્રધાન અને પુરુષના સાક્ષાત્ ઈશ્વર છો. અહો! તમે જ એ પ્રમાણે કહેલ. ૧૮.

જો આપ વિષય તરીકે અમને બાંધતા હો તો વસ્તુના (આપના) સ્વભાવને લીધે (અમારા ઉપર) કૃપા પણ થાય; પરંતુ વિષયતા જ નથી; કારણ કે 'આપ બે અમારા પુત્રો નથી', (પરંતુ) પ્રધાન અને પુરુષના ઈશ્વર એટલે કાલ અને પુરુષોત્તમ છો.

'એવા (કાલ અને પુરુષોત્તમ) શા માટે (જગતમાં) આવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવા અવતરેલા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'આ બાબતમાં પ્રમાણ શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અહો! તમે જ એ પ્રમાણે કહેલ' એ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ ગ્રંથમાં (શ્રીમદ્ભાગવતમાં) (ભગવાને વસુદેવને) પ્રેરણા કરી એમ કહેલ નથી, છતાં પણ 'પછી ભગવાને પ્રેરેલા વસુદેવ....' (૧૦. ૩. ૪૮) એ વાક્યથી જ (ભગવાને પોતાને ગોકુલ લઈ જવાની) પ્રેરણા કરી એમ જણાય છે, તે પ્રમાણે અહિં પણ 'ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોને હણવા માટે હું અવતરેલો છું' એમ ભગવાને જ કોઈ વખત (વસુદેવને) કહેલું, એમ જાણવું. 'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય કરાવનાર છે. આ (શબ્દ)થી (એમ કહેલું છે કે વસુદેવે) અહિં (આપ ભૂમિના ભારરૂપ ક્ષત્રિયોને હણવા અવતરેલા પ્રધાન અને પુરુષના સાક્ષાત્ ઈશ્વર છો એમ કહેવામાં) કલ્પના કરેલી નથી. ૧૮.

---

૧. વિષય તરીકે એટલે સંસારનો આનંદ આપનાર તરીકે, તમારા પુત્ર તરીકે, એવો અર્થ જણાય છે

'ત્યારે અત્યારે (આ બધું) કેમ કરો છો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविन्दमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावतालमलमिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥१९॥

તેથી હે દુઃખીના બંધુ! શરણે આવેલાનો સંસારનો ભય મટાડનાર આપના ચરણારવિંદને હું હવે શરણે આવેલો છું. આટલી ઇંદ્રિયોની લાલસા ઘણી થઇ જેથી નાશવંત આત્મા હોવાની બુદ્ધિ થઈ (અને) વશ રાખનાર આપમાં પુત્ર હોવાની બુદ્ધિ થઇ. ૧૯.

હું આપના ચરણારવિંદને શરણુ આવેલો છું. આથી એવો ભાવાર્થ સૂચવ્યો છે કે પહેલાં 'આપ બાંધો છો' એવું જે અનિષ્ટ પહેલાં કહેલું છે, તે પાછું ખેંચી લે છે. ચરણારવિંદને શરણુ આવવાથી શું ફલ (મળશે)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરણે આવેલાનો સંસારનો ભય મટાડનાર' એ વિશેષણ યોજેલું છે. જેઓ आपन्नाः શરણે આવેલા હોય છે તેઓના (સંસારના) ભયને (ચરણારવિંદ) દૂર કરે છે. તેથી તે તેવું છે. તેથી આપ (મને કૃતાર્થ કરવામાં) વિલંબ કરશો તો પણ (આપનું) ચરણારવિંદ જ મને કૃતાર્થ કરશે, તેથી હું ચરણારવિંદને અનુસરૂં છું. ભગવાનનો પણ (પોતાની ઉપર) જેમ સ્નેહ થાય, તે માટે 'હે દુઃખીના બંધુ' એવું સંબોધન કરે છે. આથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે (વસુદેવે) પોતે દુઃખ હોવાનું પહેલાં જ કહેલું છે. 'વિષયોનો ભોગ કરો. વૈરાગ્યની શી જરૂર છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'આટલી ઇંદ્રિયોની લાલસા ઘણી થઇ. इन्द्रियलालसं તે ઇંદ્રિયોની લાલસા, (હવે) પૂરી થાઓ (મટી જાઓ) એવો અર્થ છે. અથવા इन्द्रियलालसेन ઇંદ્રિયોની લાલસાવાળાએ મેં एतावता આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી, તે ઘણું થયું. હવેથી (મારી) આવી અવસ્થા ન થાઓ, એવો અર્થ છે. વળી 'નાશવંત (દેહમાં) આત્મા હોવાની બુદ્ધિ થઇ' એ બીજો દોષ (થયો). 'વશ રાખનાર આપમાં પુત્ર હોવાની બુદ્ધિ થઇ' એ ત્રીજો (દોષ થયો). (૧) (વિષયોના) ભોગની ઇચ્છા, (૨) દેહનું અભિમાન અને (૩) ભગવાનમાં જૂદા પ્રકારની (મનુષ્યબાલ હોવાની) બુદ્ધિ, એ ન મટાડી શકાય એવો ત્રિદોષ છે. 'આ (ત્રિદોષ) ને દૂર કરો' એમ અર્થથી (ભાવાર્થ પ્રમાણે) કહેવાયું છે. ૧૯.

'આ બધું તમે (વસુદેવે) ક્યાંથી જાણ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વિષયમાં આપ (ભગવાન) ગુરુ છો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ।
नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥२०॥

પ્રસૂતિગૃહમાં આપે કહેલું કે 'જન્મરહિત આપે અમારાથી જન્મ લીધો છે.' દરેક યુગમાં પોતાના ધર્મનું રક્ષણ કરવા આપ આકાશની પેઠે જૂદાં જૂદાં શરીરો ધારણ કરો છો અને તજો છો. હે ઉરુગાય! સર્વત્ર રહેલ (આપ) ની વિભૂતિરૂપ માયાને કોણ જાણે? ૨૦

'મેં શું કહેલ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જન્મરહિત આપે અમારાથી જન્મ લીધો છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. 'વસુદેવ અને દેવકીજીએ પહેલાં જેમનાં દર્શન કરેલ તે જ હું જન્મ્યો છું' એમ (કહેલ). તે વિષયમાં મને સંદેહ (હતો) કે ભગવાને શું અમારા માટે જ જન્મ લીધેલો, કે દરેક યુગમાં પોતાના ધર્મનું[1] રક્ષણ કરવા જન્મ લે છે (તેમ લીધો છે)? 'ધર્મનું રક્ષણ કરવા (ભગવાને) જન્મ લીધો હોત તો તારા ઘેર શા માટે જન્મ લેત? તેથી તારા માટે જ જન્મ લીધેલો' એવી શંકા થાય, તેથી 'આકાશની પેઠે (શરીરો) ધારણ કરો છો અને તજો છો' એ શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે ઘડાની પેઠે, વસ્ત્રની પેઠે અને પુરુષની પેઠે સર્વ વસ્તુઓ સાથે (તે વસ્તુઓ જેવો) પોતાનો આકાર આકાશ કરે છે, અને તે (વસ્તુ) તે સ્થલેથી બીજે જાય ત્યારે બીજું ફલ (પદાર્થ) આવતાં તેના આકાર ગ્રહણ કરતાં જ પહેલાના આકારો તજે છે, એ પ્રમાણે વિકાર વિનાના જ આપ દેવકીજીના ઘરમાં પ્રકટ થઇ, ત્યાં રહેલી માયાને દૂર કરી, નિશ્ચલ (ક્રિયારહિત) જ પ્રકટ થયા. પછી બીજા સ્થલે પધારતાં, પહેલાના સ્થાનમાં માયા ઢંકાઇ ગઇ, અને બીજા સ્થલમાંથી દૂર થઇ. એ પ્રમાણે દરેક ક્ષણે (આપનાં) જૂદાં રૂપો થાય છે. તેથી **આકાશની પેઠે જ ભગવાન પણ દેહ ગ્રહણ કરે છે અને તજે છે. પરંતુ આટલો ભેદ છે કે તે (આકાશ) ઉપાધિને[2] લીધે દેહ ગ્રહણ કરે છે અને ભગવાન તો માયાનો પડદો ખસેડીને (દેહ ગ્રહણ કરે છે).** તેથી જ (ભગવાન) અમારા માટે જ પધાર્યા કે બીજાના માટે પધાર્યા એ (કેમ જણાય)? (કારણ કે) જેઓ દરેક ક્ષણે રૂપ ગ્રહણ કરતા હોય, તેઓને (રૂપ ગ્રહણ કરવાનું) પ્રયોજન છે કે નહિ એ જ જાણી શકાય તેમ નથી, તો પછી (તમને તેમ કરવામાં) અમુક પ્રયોજન છે એમ ક્યાંથી જ જણાય? એવો ભાવ છે. 'ત્યારે આ બાબતનો સિદ્ધાંત જાણવો જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઉરુગાય[3]!' એવું સંબોધન કરે છે. સર્વ એવી રીતે ગાન કરે છે, તેથી ગાન થાય તે માટે જ આપ (એમ) કરો છો, એવો અર્થ છે. વધારે (પ્રયોજન) કહેવાનું હોય, તો (તે) જણાતું નથી એમ 'વિભૂતિરૂપ માયાને કોણ જાણે?' એ શબ્દોથી કહે છે. ૨૦

---

૧. ધર્મનું એટલે વેદમાં જણાવેલી મર્યાદાનું.

૨. ઘડો, વસ્ત્ર, પુરુષ વિગેરે જે પદાર્થ આકાશમાં જ્યાં હોય તેના જેવું તે સ્થલે તે રૂપ ધારણ કરે છે. આ પદાર્થ ઉપાધિ છે, કારણ કે તે ત્યાં હોય ત્યાં સુધી આકાશ પોતાનું રૂપ (આકાર) તેના જેવો રાખે છે.

૩. 'ઉરુ' એટલે ઘણા જેમનું ગાન કરે છે તે 'ઉરુગાય.'

એવી રીતે (વસુદેવની) સ્તુતિ અને શરણાગતિનું નિરૂપણ કરી, (ભગવાનનાં) ન ચિંતન કરી શકાય તેવા સ્વરૂપનું નિરૂપણ થતાં પ્રસન્ન થએલા ભગવાને (વસુદેવને) અપૂર્ણ જ્ઞાન થએલું હોવાથી પૂર્ણ (જ્ઞાન) નો બોધ કરવા પ્રવૃત્તિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान्सात्वतर्षभः ।
प्रत्याह प्रश्रयानम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥

પિતાનું એ પ્રમાણે વાક્ય સાંભળીને વૈષ્ણવોના પતિ ભગવાને વિનયથી નમ્ર થઇ હસતાં નરમાશવાળી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૨૧.

(આ) પિતાનું વચન હોવાથી (ભગવાન) સ્વામિની પેઠે (તેમને) લીલા દેખાડે એ અયોગ્ય હતું. તેથી વિનયથી નમ્ર થઇ, ભવિષ્યમાં પણ મોહ ઉત્પન્ન કરવા હસતાં (હસતાં), (પિતાના) ચિત્તને સંતોષ થાય તે માટે નરમાશવાળી વાણીથી (ભગવાને ઉત્તર આપ્યો). (ભગવાન) सात्वतर्षभः વૈષ્ણવોના પતિ હોવાથી એવી રીતે (વસુદેવ) શરણાગતિ જણાવે તો પણ શાંત રહે તો વૈષ્ણવોને દુઃખ થાય, તેથી (ભગવાને ઉત્તર આપ્યો). 'તમે બે મને પુત્રભાવથી....' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦. ૩. ૪૫) એ વાક્યમાં નિર્ણય કહેલો હોવાથી (જ્ઞાન આપવાનું) પ્રયોજન નહિ રહેવાથી, વાક્યથી (જ્ઞાનનો) બોધ અને હાસ્યથી મોહ કરતાં, ભગવાને ઉત્તર આપ્યો એવો અર્થ છે. ૨૧

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।
यन्नः पुत्रान्समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥

હે તાત! આપનું આ વાક્ય અર્થથી (ભરપૂર) અમે માનીએ છીએ, કારણકે અમો પુત્રોને લક્ષમાં રાખી (આપે) તત્ત્વોના સમૂહનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૨૨.

આ વાક્યમાં અર્થ સમાએલો (ભરપૂર) છે. આ વાક્યને અમે તેવું (અર્થથી ભરપૂર) માનીએ છીએ.

'તે કયો અર્થ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ સ્તુતિ નથી, પરંતુ ઉપદેશ છે. જેમ 'તે તું છો' વિગેરે વાક્ય છે, તેમ આ પણ બ્રહ્મ આત્માની સ્થિતિવાળું[1] (છે એમ જણાવનારૂં) વાક્ય છે. (આ વાક્યનો) અંગીકાર કરવાથી[2] દોષ

૧. ब्रह्मणः બ્રહ્મની आत्मभावः આત્માની સ્થિતિ થાય છે જેમાંથી તેવું હોય તે ब्रह्मात्मभावम्, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. વસુદેવમાં ભગવાને પિતાપણું રાખેલ હોવાથી, તેમના વાક્યનો સ્તુતિ તરીકે અંગીકાર કરવાથી દોષ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

થાય, અને ન અંગીકાર કરવાથી[1] (પણ દોષ થાય). તેથી (તેનું) જૂદી રીતે વર્ણન (કરેલું) છે.[2] ૨૨

એ પ્રમાણે (વસુદેવે) કહ્યું તેનો પ્રકાર જણાવી, તેનું સર્વ દુઃખ દૂર થાય તે માટે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) પૂર્ણ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે:—

अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥

હે યદુઓમાં ઉત્તમ! હું, આપ, આ આર્ય અને આ દ્વારકાના રહેવાસીઓ, બધાને સ્થાવર જંગમ સહિત એ પ્રમાણે જાણવા જોઇએ. ૨૩.

જેમ તમે (વસુદેવ) મને જાણો છો તેમ બધાનેએ જાણો. 'જેમ શ્રીકૃષ્ણની પેઠે સર્વ અખંડ છે તેમ તો જણાવેલું છે' (તત્ત્વદીપ ૨. ૧૮૨) એ વાકય પ્રમાણે સર્વ શુદ્ધ ભગવાન છે એમ જાણવામાં આવે ત્યારે કાંઇ (કરવાનું) બાકી રહેતું નથી, તેથી, ભગવાન તે (વા જ્ઞાન) નો જ ઉપદેશ કરે છે. (સર્વના) સમૂહને તેવો (શુદ્ધ બ્રહ્મ) જાણવાનો હશે એમ ન સમજાય, તે માટે દરેકનાં નામ કહે છે. 'હું' એટલે (વસુદેવે જે) દૃષ્ટાંત કહેલું તે. 'આપ' એમ બહુવચનથી પિતાનું જ (નામ લે છે). 'આ આર્ય' એટલે બલભદ્ર, 'અને આ દ્વારકાના રહેવાસીઓ,' અને બ્રહ્માંડમાં રહેલા બીજા 'બધાએ' ને 'એ પ્રમાણે જ' એટલે સાક્ષાત્ ભગવાન છે એમ જ જાણવા જોઇએ. 'સ્થાવર જંગમ સહિત' એ શબ્દનો એવો અર્થ છે કે જેવી મારામાં બુદ્ધિ રાખો છો તેવી બુદ્ધિ સ્થાવર અને જંગમમાં પણ કરવી (રાખવી). ૨૩

यथेच्छां भगवान् विष्णुः पुरस्कृत्याभवत्स्वयम् ।
एवं सर्वत्र तत्तत्स्यामिति जातः स्वयं हरिः ॥ १२ ॥

જેમ ઇચ્છાને આગળ કરીને વિષ્ણુ ભગવાન પોતે (પ્રકટ) થયા, તેમ 'સર્વ સ્થલે તે તે (પદાર્થ) હું થાઊં' એમ વિચારી હરિ પોતે (પ્રકટ) થયા. કા. ૧૨.

'એમ હોય તો બ્રહ્મ અનંત (ઘણાં) થાય. (બ્રહ્મ ન હોય તેવામાં) બ્રહ્મ (હોવાની) બુદ્ધિ કરવાથી (તે) આરોપ કરેલા (ખોટા) જ્ઞાનના વિષય થવાથી અનિત્ય ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર[3] થાય' એવી શંકા દૂર કરતાં, આધાર અને આધેયની સ્થતિ દૂર

૧. વસુદેવ પિતા હોવાથી, તેમના વાકયનો અંગીકાર ન કરવાથી દોષ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. સ્તુતિ તરીકે એ વાકયને નહિ ગણતાં, ઉપદેશ તરીકે ભગવાને વર્ણવ્યું (ગણ્યું) છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૩. બ્રહ્મ ન હોય તેને બ્રહ્મ માનવાનું ફલ અનિત્ય છે એ બ્રહ્મસૂત્ર ૪. ૩. ૧૬માં જણાવેલું છે. આવી શંકા દૂર કરવા બ્રહ્મ અખંડ આત્મા છે. એવો (ભગવાન વસુદેવને) બોધ કરે છે. (લે)

કરતાં, અને સર્વ સ્થલે (પદાર્થમાત્રમાં) આત્માની[1] દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, નીચેના શ્લોકમાં (જીવ અને બ્રહ્મનું) અખંડ આત્મપણું જણાવે છેઃ—

आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥

કારણ કે આત્મા એક છે, પોતાની મેળે પ્રકાશનારો, નિત્ય, (કાલથી) જુદો, નિર્ગુણ છે, (અને) પોતે રચેલા ગુણોને લીધે તેમણે (ગુણોએ) કરેલા પ્રાણીઓમાં ઘણા પ્રકારે જણાય છે. ૨૪

अतति વ્યાપે છે (સર્વમાં રહે છે) તે આત્મા. (તે) હૃદયવાળો હોય તો આત્માપણું જ નાશ પામે. એક જ (આત્મા) થી કાર્ય સિદ્ધ થતું હોય તો બીજા (આત્મા) ની કલ્પના (કરવી) નિરર્થક[2] છે. ભોગ તો (આત્માઓ ઘણા છે એવો) નિર્ણય કરાવનાર નથી,[3] કારણકે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ વ્યવસ્થા સંભવે છે. 'જે ક્રિયા જેના વ્યધિકરણ[4]ના ગુણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે (ક્રિયા)નું અસમવાયિકારણ[5] તેમનો સંયોગ[6] છે એ વ્યાપ્તિ[7]

---

૧ અહિં જીવને આત્મા કહેલ છે. સર્વ સ્થલે આત્માની દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જીવ અખંડ આત્મા છે એવો બોધ કરે છે. નોટ ૩ (પૃષ્ઠ ૨૦) માં જણાવેલ પ્રયોજન માટે બ્રહ્મ અખંડ આત્મા છે એવો બોધ કરે છે, અને આ નોટ ૧માં જણાવેલ પ્રયોજન માટે જીવ અખંડ આત્મા છે એવો બોધ કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ 'આત્મા એક જ છે' એવો મત સ્વીકારવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (લે)

૩ 'આત્મા એક જ હોય તો એક જ દેહમાં રહેલ આત્માને દુઃખ થાય, અને બીજા દેહમાં રહેલાને સુખ થાય એવું ન બની શકે, કારણ કે પાપ અથવા પુણ્ય કરનાર આત્મા તો બંનેમાં એક જ છે તેથી જૂદા જૂદા ભોગ થઇ શકે તે માટે જૂદા જૂદા આત્મા માનવા જોઇએ' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે જે દેહમાં રહેલાને સુખ આપવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય તેને સુખ થાય, અને જે દેહમાં રહેલાને દુઃખ આપવાની ઈશ્વરની ઇચ્છા હોય તેને દુઃખ થાય. (એવી રીતે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જૂદા જૂદા ભોગ થવાનું સંભવે છે). (લે)

૪ 'અધિકરણ' એટલે આધાર, 'વ્યધિકરણ' એટલે જૂદો આધાર.

૫ કાર્ય અથવા કારણની સાથે એક પદાર્થમાં સમવાય સંબંધથી રહી જે કારણ બનેલ હોય તે 'અસમવાયિકારણ' કહેવાય છે. જેમકે કાર્ય વસ્ત્રની સાથે એક તંતુ (દોરા)માં સમવાય સંબંધથી તંતુનો સંયોગ રહેલો છે અને તે વસ્ત્રનું કારણ છે, તેથી તે વસ્ત્રનું અસમવાયિકારણ છે.

૬ 'આ બે જોડાએલાં છે' એવો વ્યવહાર જેને લીધે થાય છે તે 'સંયોગ' કહેવાય છે. દિશા, કાલ વિગેરે જે સાધારણ કારણો હોય છે તેમનો કોઇ સાથે સંયોગ થતો નથી.

૭ આ વ્યાપ્તિ સમજવી ઘણી કઠણ છે. જે ક્રિયા (અમુક જીવનો ભોગ) જેના (તે જીવના) વ્યધિકરણના ગુણથી (પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી) ઉત્પન્ન થાય છે, તે ક્રિયા (ભોગ) નું અસમવાયિકારણ તેમનો (તે જીવનો અને પરમેશ્વરની ઇચ્છાનો) સંયોગ છે. આ વ્યાપ્તિ લાગુ પડતી નથી જ, તેનું કારણ 'ઈશ્વરની ઇચ્છા અને જીવનો સંયોગ થઇ શકે નહિ' એમ નીચે શ્રીસુબોધિનીમાં જ

(અહિં)[1] લાગુ પડતી નથી જ, (કારણકે) ઈશ્વરની ઇચ્છા સર્વ સ્થલે (વિષયનું) કારણ છે, અને જીવાત્માઓ સાથે તેનો સંયોગ ઘટતો નથી કેમકે જે જન્મરહિત (નિત્ય) છે તેનો સંયોગ સ્વીકારવામાં આવતો નથી. તેથી ભોગ બીજી રીતે[2] પણ ઘટતો હોવાથી આત્મા એક જ છે. આ અર્થ યોગ્ય જ છે (કારણકે), 'એક જ અદ્વિતીય (ઉત્તમ)', 'હે ગુડાકેશ! સર્વ પ્રાણીઓના અંતઃકરણમાં રહેલો આત્મા હું છુ', 'નિત્ય સર્વત્ર રહેલ' વગેરે હજારો વાકયોથી આત્મા એક જ છે એવો નિર્ણય થાય છે. 'नानात्मानो व्यवस्थात:' (વ્યવસ્થાને લીધે જૂદા જૂદા આત્માઓ) એ સૂત્ર[3] 'अ' અક્ષરની સંધિ થવાથી પણ બનેલું છે એમ લેવું જોઇએ. अव्यवस्था એટલે અવિચાર. (અવિચારને લીધે જૂદા જૂદા આત્મા હોવાનું કહે છે).

'જીવ જૂદા જૂદા હોવાનું ખોટું ઠરાવવામાં આવે તો પણ જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ સ્વીકારવો જોઇએ, કારણ કે તેમ (જીવ અને બ્રહ્મ જુદા) ન હોય તો જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ન હોવાથી મોક્ષ ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની મેળે પ્રકાશનારો' એ શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તે (આત્મા) પોતાની મેળે પ્રકાશનાર છે. પોતાનો પ્રકાશ કરવા અથવા મોક્ષ માટે આ (આત્મા)ને કોઇની જરૂર નથી. બીજાપણું એટલે આત્માનો ભેદ તો નથી, એમ 'પુરુષ અને ઈશ્વરમાં અહિં જરા પણ ભેદ નથી'[4]

આપેલ છે. લેખમાં વ્યાપ્તિ લાગુ ન પડવાનું કારણ એવું આપ્યું છે કે 'ભોગ ક્રિયા નથી પણ જ્ઞાન છે.' (જૂઓ નીચે નોટ ૧). આ યોગ્ય લાગતું નથી. 'ભોગ' એટલે 'ભોગ કરવો, ભોગવવું', ફલ ભોગવવાં' એ ક્રિયા છે. ક્રિયા ન હોય તો આ વ્યાપ્તિ આપવાનું પ્રયોજન જ રહેતું નથી. આ વ્યાપ્તિ સામાન્ય રીતે ખરી છે. જેમકે 'દેવદત્તે યજ્ઞદત્તને ચંદન લગાડયું.' આમાં યજ્ઞદત્તને ચંદન લગાડવાની ક્રિયા તેના વ્યાધિકરણ દેવદત્તના ગુણ (પ્રયત્ન)થી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી દેવદત્તના પ્રયત્ન અને યજ્ઞદત્તનો સંયોગ એ ક્રિયાનું અસમવાયિકારણ છે. અહિં એ લાગુ પડતી નથી.

૧ 'અહિં' શબ્દ અધ્યાહાર છે. અહિં 'ક્રિયા' જોઇ શકાય તેવી છે. ભોગ તો અનુભવરૂપ હોઇ જ્ઞાનરૂપ છે, તેથી ભોગ જોઇ અથવા જાણી શકાય તેવો નહિ હોવાથી, તેના સંબંધમાં આવી વ્યાપ્તિ થઇ ન જ શકે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી ભોગની વ્યવસ્થા (નોટ ૩, પૃષ્ઠ ૨૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે) થઈ શકે છે, તેથી ઈશ્વરની ઇચ્છાથી તે ઘટતો હોવાથી (આત્મા એક જ છે). (લે)

૩ 'આ સૂત્રમાં ગૌતમે જૂદા જૂદા આત્મા હોવાનું કેમ કહ્યું હશે?' એવી શંકા થાય તો જાણવું કે કણાદ વિગેરે શ્રેષ્ઠ મુનિઓની બુદ્ધિને શુકે મોહ કરેલો હોવાથી તેઓએ વેદથી વિરુદ્ધ ખોટાં શાસ્ત્રો રચેલાં છે. (તત્ત્વદીપ. ૨. ૩૨૫). છતાં 'દુર્જનને પણ સંતોષ થાઓ' એ ન્યાયે એ સૂત્રનો ('अव्यवस्थात:' પદ ગણી) અર્થ કરેલો છે. જીવ અને બ્રહ્મ પણ જો વાસ્તવિક રીતે જૂદાં હોય તો અખંડ આત્મપણું સિદ્ધ થાય નહિ, તેથી તે બેમાં ભેદ નથી એમ સિદ્ધ કર્યું છે. (લે)

૪ આ સાંખ્ય સિદ્ધાંત બ્રહ્મવાદથી વિરોધી નહિ હોવાથી અહિં કહેલો છે. બ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. જીવનો ચિત્‌માં સમાવેશ થાય છે. તે ચિદ્રૂપ બધા જીવનો સમૂહ છે. તેમાંથી જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે તેમ જીવો નીકળે છે. તે જીવો અણુ (પરમાણુ કદના) અને જૂદા જૂદા છે. તણખાઓ જૂદા જૂદા હોવા છતાં અગ્નિ એક જ છે. તેથી 'આત્મા' એક જ છે એમ જાણવું. (લે)

ભાગ ૧૧. ૧૨. ૧૧) એ વાક્યમાં કહેલું છે જ. તેનું[1] જૂદા જૂદા જણાવાપણું અને અજ્ઞાન (કેમ થાય છે તે) આગળ કહેવામાં આવશે[2]. સત્ય અર્થ તો આ જ છે.[3] 'કાલને લીધે (આત્માનો) પોતાનો પ્રકાશ જતો રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિત્ય' વિશેષણ યોજેલ છે. '(કાલને જેની) ચેષ્ટા કહે છે' (ભાગ ૧૦. ૩. ૨૬) એ વાક્ય પ્રમાણે જેની ચેષ્ટા કાલ છે એવો (આ આત્મા) કાલથી જૂદો છે. 'તેવો પરમાત્મા પુરુષોત્તમ છે, જીવ તો (તેવો) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિર્ગુણ' વિશેષણ યોજેલું છે. આ ગુણને તરેલો જીવ જ છે, પરંતુ તેનાથી જૂદો કોઇ નથી. 'એમ હોય તો જૂદા જૂદા હોવાપણું, ઉંચા હલકા હોવાપણું કેમ ઘટે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતે રચેલા ગુણોને લીધે' એ શબ્દો યોજેલા છે. જેમ આધાર (જૂદો હોવા) ને લીધે અગ્નિ (જૂદો) કહેવાય છે, તેમ 'પ્રાણી' શબ્દથી જણાવાતા, તે (પોતે રચેલા) જ ગુણોએ બનાવેલા દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્ય વિગેરેના દેહોમાં (તે આત્મા) ઘણા પ્રકારે જણાય છે. ૨૪

એ પ્રમાણે (આત્મા) અનેક પ્રકારે જણાય છે તેનો પ્રકાર કહીને, નીચેના શ્લોકમાં જૂદાપણું પણ (તેની) સ્થિતિથી થાય છે એમ કહે છેઃ—

खं वायुर्ज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥

આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, (અને) ભૂમિ તેમણે કરેલા (પદાર્થો) માં (પોતાના) રહેઠાણ પ્રમાણે વિસ્તારવાળાં નાના, (અથવા) એક થાય છે, (તેમ) તે પણ જુદાપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૫.

પાંચ મહાભૂતો તેમણે કરેલા (તેમના બનેલા) પદાર્થોમાં પોતાના રહેઠાણનું (જે પદાર્થમાં તે રહ્યા હોય તેનું) ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ વિસ્તારવાળાં,[4] નાનાં, ઘણાં (અથવા) એક થાય છે. આ જ મહાભૂતો કોઇ વાર હાથી વિગેરેના શરીરમાં વિસ્તાર પામે છે, કોઇ વાર મચ્છર વિગેરે (ના શરીર)માં નાનાં બને છે, કોઇ વાર ભાતભાતના રંગવાળા વસ્ત્ર, મોર વિગેરેમાં ઘણાં રૂપ (રંગ) વાળાં થાય છે, કોઇ વાર કોયલ વિગેરેમાં અથવા ધાતુ વિગેરેમાં એક (રંગવાળાં) થાય છે. એવી રીતે કદ અથવા રંગ વિગેરેના ભેદથી પૃથ્વી વિગેરેમાં જૂદાપણું આવે છે. એવી રીતે આત્માને પણ જૂદાં જૂદાં ઉપાદાન (રહેવાનાં સ્થાન) પ્રાપ્ત થવાથી જુદાપણું પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે. ઉંચાપણું તથા હલકાપણું દેહને લીધે થાય છે, જૂદાપણું પરિણામ (કદ) ના ગુણને લીધે થાય છે, એવો (અર્થ છે). વાસ્તવિક રીતે (આત્માનું) સ્વરૂપ એક જ છે એવો અર્થ છે. જેમ સર્વ સ્થલે મહાભૂતના બનેલા પદાર્થોમાં પૃથ્વી વિગેરે (મહાભૂત) એક જ છે, પરંતુ કાર્ય (પદાર્થ)

૧ 'તેનુ' એટલે જીવનું. (લે)

૨ 'શુકવડે' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે). શ્રીશુક કહેશે.

૩ જીવોનું જૂદા જૂદા હોવાપણું, તથા અજ્ઞાન ઉપાધિને લીધે છે એવો ભાવ છે. (લે)

૪. વિસ્તારની મર્યાદામાં રહે તે आविस्तार. આકાશ વાયુ વિગેરે તેવાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

જુદા હોવાને લીધે (તેનું) કારણ બનેલી પૃથ્વી ઘણી અથવા જૂદી હોવાની કલ્પના કરવામાં આવતી નથી, કારણ કે પૃથ્વીના ગુણને લીધે જ તે (કાર્યનું જુદાપણું) પ્રાપ્ત થાય છે, એવી રીતે સત્, ચિત્ અને આનંદ ગુણો ઓછા વધારે હોવાને લીધે, ઐશ્વર્ય વિગેરે ઓછા હોવાને લીધે અથવા શ્રી વિગેરે ઓછા વધારે હોવાને લીધે આત્માનું જુદાપણું ઘટે છે. તેથી તે (આત્માના જૂદાપણા) ને ઘટાવવા (આત્માના) સ્વરૂપમાં ભેદ હોવાની કલ્પના કરવી જોઈએ નહિ. ભેદ (જૂદાપણું) ઉપાધિથી થએલું છે એમ (માનવાથી) બધું બરાબર થાય છે. 'તે પણ' એટલે 'આત્મા પણ.' 'अपि' 'પણ' શબ્દથી ભૂતો (પ્રાણીઓ) નો સમાવેશ કરેલો છે. તેથી તે (આત્મા) જ પોતાની ઇચ્છાથી (જૂદાં જૂદાં) સર્વ રૂપથી રહે છે એવા વિચારમાં ચિત્તને પરોવેલું રાખીને, જેમ તમે (વસુદેવ) મને (શ્રીકૃષ્ણને) જાણો છો તેમ જ સર્વ (પદાર્થ માત્ર) હું છું એમ જાણો, એવો ઉપદેશ છે. આ જ અખંડ અદ્વૈતવાદ છે. ૨૫.

એવી રીતે ભગવાને ઉપદેશ કરેલ (વસુદેવ) બીજા મતવાળા હોવા છતાં પણ, ઐશ્વર્યનો વિચાર પ્રકટ થતાં, (ભગવાને) જેનો બોધ કરેલો તે અર્થ (તેમણે) ગ્રહણ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतम् ।
श्रुत्वा विनष्ट नानाधीस्तूर्ष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥२६॥

હે રાજન્! એ પ્રમાણે ભગવાને કહેલું સાંભળીને, જેમની ભેદની બુદ્ધિ જતી રહી છે તેવા વસુદેવ શાંત થઇ પ્રસન્ન મનવાળા થયા. ૨૬

(ભગવાને) કહ્યું તે ફળ્યું જ. विनष्टा જતી રહી છે પાંચે પ્રકારની[1] नानाबुद्धि: ભેદની બુદ્ધિ જેમની (તેવા વસુદેવ થયા). પછી કાંઇ કહેવાપણું નહિ રહેવાથી, અને પોતા (ના મન)ની અંદર પણ તેવું (સર્વ પદાર્થમાત્ર બ્રહ્મ છે તેવું) સ્ફુરવાથી શાંત રહ્યા એવો અર્થ છે. ૨૬

એવી રીતે (ભગવાને) પોતાની જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ કરીને એક (વસુદેવ) ને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો. (ભગવાનની) ક્રિયાશક્તિ પ્રકટ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી બીજા ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છે:—

अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥२७॥

હે કુરુઓમાં ઉત્તમ! પછી ત્યાં દેવતાઓ જેમાં છે તેવાં દેવકીજી (પોતાના) બે પુત્રો ગુરુના પુત્રને લાવેલ તે સાંભળીને ઘણો વિસ્મય પામ્યાં. ૨૭.

૧. શ્લોક ૨૩ માં હું, તમે, બલભદ્ર, દ્વારકાના રહેવાસીઓ અને સ્થાવર જંગમ જગત્ એવા પાંચ પ્રકાર કહ્યા છે તે પાંચે પ્રકારના ભેદની બુદ્ધિ. (લે)

તેના (પરિક્ષિતના) હૃદયમાં (ભગવાનની) ક્રિયાનું અધિકપણું પ્રાપ્ત થશે એવા હેતુથી 'હે કુરુઓમાં ઉત્તમ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. વસુદેવ કૃતાર્થ થયા તેથી પોતાના (દેવકીજીના) હૃદયમાં પણ ભગવાને કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત કરાવેલી હોવા છતાં, પહેલાં થએલાં દુઃખની વાસના દૂર થએલી નહિ હોવાથી, તે (દુઃખની વાસના) દૂર થાય તે માટે, (દેવકીજી) ભગવાન પાસે (વરદાન) માગે છે. વાક્ય (ઉપદેશ) થી તો તે (વાસના) દૂર થતી નથી. નાટ્યથી[1] દૂર થાય, તો પણ તે જીવો મુક્ત થએલ ન હોવાથી (દેવકીજીને) જ્ઞાન થયા પછી સર્વજ્ઞપણું પ્રાપ્ત થાય ત્યારે, ભગવાને (મને) ઠગી એમ (તેમને) જણાય. વળી તેઓના (પોતાના કંસે હણેલ છ પુત્રોના) ઉધ્ધાર માટે (તેમને) ચિંતા પણ થાય. તેથી તેઓનેજ[2] મેળાપ થાય ત્યારે તે દુઃખ જાય (મટે), બીજી રીતે જાય નહિ, એવો નિશ્ચય કરીને, તે (તેઓનો મેળાપ થાય તે) માટે ભગવાનમાં સામર્થ્ય છે, અને (મારા) પુત્રોને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય એ સંભવિત છે એમ દૃષ્ટાંતથી (દેવકીજીએ) જાણ્યું. 'ગુરુના પુત્રને લાવેલ તે સાંભળીને' એ શબ્દોથી સે[3] દેવકીજીનું એવું જ્ઞાન) જ કહેલું છે. પોતાના જ બે પુત્રો બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણે (ગુરુના પુત્રને) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરાવીને લાવેલ તે સાંભળીને (દેવકીજી) સારી રીતે વિસ્મય પામ્યાં. ૨૭

પછી વસ્તુનો[4] નિર્ણય જાણીને તેમણે ભગવાનની યાચના કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान् कंसविहिंसितान् ।
स्मरन्ती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥

શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રને સાવધાન કરીને, કંસે હણેલા પુત્રોને સંભારતાં દુઃખને લીધે આંસુવાળી આંખોવાળાંએ દીનતાથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૮.

सम्यक् आश्राव्य એટલે 'સાવધાન થઇને સાંભળો' એમ કહીને, કંસે હણેલા પુત્રોને સંભારતાં દીનપણું જેમ જણાય તે પ્રમાણે કહ્યું, અને તેના જ સ્મરણથી દુઃખને લીધે આંસુવાળી આંખોવાળાં થયાં. ૨૮

એવી રીતે (દેવકીજીનું) કાયા, વાણી અને મનનું[5] દુઃખ વર્ણવ્યું. તે (દુઃખ) દૂર થાય તે માટે આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી (દેવકીજી) ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે:—

૧ માયિક પુત્રોને બનાવીને પણ ભગવાન દેવકીજીનું દુઃખ દૂર કરે તો પણ (દેવકીજીને જ્ઞાન થાય ત્યારે તેમને ભગવાને ઠગ્યાં એમ જણાય અને પુત્રોના ઉદ્ધાર માટે ચિંતા પણ થાય). (લે)

૨. જે પુત્રો હતા તેઓનો જ, પરંતુ માયાથી બનાવેલા પુત્રોનો નહિ, એમ જણાવવા 'एव' 'જે' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

૩. 'તે' એટલે દેવકીજીનું એવું જ્ઞાન. (લે)

૪. 'વસ્તુનો' એટલે ભગવાનની શક્તિનો. ભગવાન એ પુત્રોને લાવી આપવા શક્તિવાળા છે એવો, એવો અર્થ જણાય છે.

૫ 'કંસે હણેલા પુત્રોનું સ્મરણ કરતાં,' એ વિશેષણથી મનનું દુઃખ કહ્યું છે, 'દીનતાથી કહ્યું' એ શબ્દોથી વાણીનું દુઃખ કહ્યું, 'આંખોમાં આંસુવાળા' એ વિશેષણથી કાયાનું દુઃખ કહ્યું છે.

॥ देवक्युवाच ॥ દેવકીજી કહે છે:—

राम रामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥

હે રામ! હે રામ! હે ન જાણી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા! હે કૃષ્ણ! હે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર! હું તમો બેને વિશ્વ રચનારાઓના ઈશ્વર આદિ-પૂરુષ જાણું છું. ૨૯

જેઓ શરણે આવેલા હોય તેઓનું જ દુઃખ ભગવાન દૂર કરે છે, તેથી આરંભમાં (દેવકીજીએ) પોતે પણ શરણે જવું જોઇએ.[1] તેમાં પણ જો ફલનું વર્ણન[2] ન કરે તો તે (શરણે જવાનું) મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે થાય. ભગવાનનું જો તે (દુઃખ) દૂર કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય, અથવા (દેવકીજી) પોતે (ભગવાનમાં તેવું સામર્થ્ય છે એમ) જાણતાં ન હોય, તો પણ સર્વ ભાંગી જાય (નિરર્થક થાય). તેથી આરંભમાં (આ શ્લોકમાં) ભગવાનનું સામર્થ્ય અને પોતાનું જ્ઞાન જણાવે છે.

દેવકીજીને શ્રીકૃષ્ણ અને રામ વચ્ચે (ના ભેદ)નું જ્ઞાન નથી, તેથી (વયમાં) મોટાના અનુક્રમથી સ્તુતિ કરે છે. (હે રામ! હે રામ! એમ) બે વાર (સંબોધન) માનને લીધે (કરેલું છે). 'હે ન જાણી શકાય તેવા સ્વરૂપવાળા!' એ સંબોધનથી (એમ કહેલ છે કે) આપ સર્વ (કરવા) શક્તિવાળા છો, છતાં પણ લોકો (આપને એવા) જાણતા નથી, તેથી બીજા સાધન માટે પ્રયત્ન કરે છે, કારણ કે કોઇ ચિંતામણિ પ્રાપ્ત કરીને પાછો (પછી) બીજું સાધન કરતો નથી. જેમ પરમાણુ ન દેખાવાનું કારણ (તેના સ્વરૂપનો તેવો ધર્મ છે) તેમ ભગવાન તેવો (સર્વ કરવા સમર્થ છે) એવું જ્ઞાન ન થવાનું કારણ ભગવાનના સ્વરૂપનો ધર્મ જ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ જેનું જ્ઞાન ન થઇ શકે તેવું જ છે, એવો અર્થ છે. ('હે કૃષ્ણ!' શબ્દથી) શ્રીકૃષ્ણનું પણ સંબોધન કરે છે. (શ્રીકૃષ્ણ) નજીકમાં સાવધાન રહીને સાંભળે છે, તેથી એક જ વાર (તેમનું) સંબોધન (કરેલું છે). 'હે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર!' એ સંબોધનથી (તેમનામાં) સર્વ સાધનોની પૂર્ણતા (કહેલી છે). એ પ્રમાણે બંનેનું માહાત્મ્ય કહી, (દેવકીજીએ તેમનામાં) ન હોય તેવા ગુણો વર્ણવ્યાનો દોષ દૂર થાય તે માટે, 'હું તમો બેને વિશ્વ રચનારાઓના (ઈશ્વર આદિપુરુષ) જાણું છું' એ શબ્દોથી પોતાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન પણ જણાવે છે. 'वाम्' 'તમો બેને' હું જાણું છું. 'કેવા પ્રકારથી જાણો છો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વિશ્વ રચનારાઓના ઈશ્વર' એ શબ્દો યોજેલા છે. બ્રહ્મા વિગેરેને પણ વશ રાખનાર તરીકે, કાલ દૂર કરવા માટે પુરુષોત્તમ તરીકે, પણ હું (તમો બેને) જાણું છું, એવો અર્થ છે. ૨૯.

૧. આ શરણ જવાનું આગળ એકત્રીસમા શ્લોકમાં કહેલ છે.

૨. આ ફલનું વર્ણન ત્રીસમા શ્લોકમાં કરેલું છે. એવી રીતે ૨૯ થી ૩૧ સુધીના ત્રણ શ્લોકમાં સ્તુતિ કરેલી છે.

'તેવા (શ્લોક ૨૯ માં જણાવેલા ગુણવાળા) નું (ભૂતલ ઉપર) આવવું કેમ થાય? એવી શંકા દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ किलाद्य मे ॥ ३० ॥

કાલે જેઓના સત્ત્વ (ગુણ) નો નાશ કરેલો છે તેવા, શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરનાર ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓના (નાશ) માટે, ખરેખર, હમણાં મારાથી (તમો બે) અવતરેલા છો. ૩૦

ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓના વધ માટે ભગવાન અવતરેલા છે, એવો અર્થ છે.

'રાજાઓ સાત્ત્વિક હોય છે. તેઓ ભારરૂપ કેમ થયા? એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલે જેઓના સત્ત્વ (ગુણ) નો નાશ કરેલો છે તેવા' એ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણકે કોઇ વાર કાલ સારા પદાર્થોને હરે છે, અને કોઇ વાર ખરાબ પદાર્થોને હરે છે. જેમ પુરુષ પ્રખ્યાત (માણસ) આવે છે કે દુષ્ટ (માણસ) આવે છે તે જોઇને (વર્તન કરે છે), તેમ કાલે પણ સર્વના સત્ત્વગુણને અને વિવેક વિગેરેને હરી લીધેલા છે. તેથી જ (રાજાઓ) શાસ્ત્રવિરુદ્ધ વર્તન કરનારા થયા છે. તેઓ રાજા હોવાથી શક્તિવાળા છે, અને સત્ત્વ વિનાના હોવાથી (તેઓની) શક્તિ સર્વને દુઃખ આપનારી થઇ છે, તેથી તેઓ ભૂમિના ભારરૂપ થયા છે. મચ્છર ઉડાડવા ધૂમાડો કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે તેઓના (નાશ) માટે જ ભગવાન અવતારેલા છે. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દ (આ વિષયનું) પ્રમાણ (જણાવે છે). 'मे' એટલે 'મારાથી'. ૩૦.

'હું ભૂમિનો ભાર હરવા જ જન્મેલો છું, બીજા (પ્રયોજન) માટે (જન્મેલો) નથી, તેથી તે (ભૂમિનો ભાર હરવા)માં જ મારી શક્તિ છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ।
भवन्ति किल विश्वात्मंस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥

હે વિશ્વરૂપ! જેમના અંશના અંશના અંશના વિભાગથી ખરેખર વિશ્વની ઉત્પત્તિ, લય અને ઉદય થાય છે, તેવા આપને હું આજે શરણે આવેલી છું. ૩૧.

(જેમના એટલે) જે પુરુષોત્તમના અંશ અક્ષર, તે (અક્ષર)ના પણ અંશ પ્રકૃતિ, (અને) તે (પ્રકૃતિરૂપ અંશ)ના અંશ ગુણો છે. તે ગુણોના भागेन વિભાગથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ, લય અને ઉદય[1] થાય છે. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દ પ્રસિદ્ધિ (દર્શાવે છે). આથી (ભગવાનની) શક્તિ વર્ણવેલી છે. 'હે વિશ્વરૂપ' એ સંબોધનથી (દેવકીજીએ માગેલ કાર્ય) કરવાની આવશ્યકતા કહેલી છે, કારણકે પોતાનું કામ સર્વે અવશ્ય કરવું જોઇએ[2]. તેથી તેવા આપને (મારૂં) પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે હું શરણે આવેલી છું. ૩૧

૧ 'ઉદય' શબ્દ વૃદ્ધિ (પાલન)ના અર્થમાં યોજાએલો છે.

૨ ભગવાન વિશ્વરૂપ છે તેથી દેવકીરૂપ પણ છે. તેથી દેવકીજીનું કાર્ય પણ ભગવાનનું કાર્ય થવાથી, તેમણે પોતાનું આ કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઇએ, એવો ભાવ છે.

નીચેના બે શ્લોકોથી પહેલાં (તેવું કાર્ય) કરેલું (તે) જણાવી તે કાર્ય કહે છેઃ-

चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल नोदितौ।
आनिन्यथुः पितृस्थानाद्गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥
तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ।
भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमागतान् ॥ ३३ ॥

ખરેખર! ઘણા સમયથી મરણ પામેલા પુત્રને લાવવા ગુરુએ પ્રેરેલા તમે બે પિતૃઓના સ્થાનમાંથી ગુરુને માટે ગુરુદક્ષિણા લાવેલા, તે પ્રમાણે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર તમે બે મારી ઇચ્છા પાર પાડો. ભોજરાજે હણેલા પુત્રોને આવેલા જોવાની મારી ઈચ્છા છે. ૩૨-૩૩.

જેમ ગુરુનું વાકય (આજ્ઞા) કરવું જોઈએ તેમ મારૂં પણ (વાકય કરવું જોઈએ). જેમ ગુરુનો પુત્ર સંતાન વિના મરણ પામેલો, તેમ અહિં (મારા પુત્રો) પણ (મરણ પામેલા છે). જેમ (ગુરુને) દક્ષિણા અવશ્ય આપવી જોઈએ, તેમ મારી ઇચ્છા પણ પાર પાડવી જોઈએ. તેથી (ગુરુના પુત્રનું) દૃષ્ટાંત (કહે છે.) ઘણા સમયથી મરણ પામેલા પુત્રને દક્ષિણા તરીકે आदाने લાવવા માટે ગુરુએ તમો બેને પ્રેરણા કરેલી. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ (કહેલું છે). તે સમયે જ્યાં જીવતા પુરુષો જતા કે (જ્યાંથી) આવતા નથી, તેવા પિતૃઓના સ્થાનમાં જઈને, તેવા સ્થાનમાંથી પણ ધર્મ (પાલન કરવા)ના હેતુથી ગુરુને માટે તમે બે ગુરુદક્ષિણા आनिन्यथुः લાવેલા. (અહિં) પદનો ફેરફાર[1] વૈદિક છે. તેમ મે મારી પણ ઇચ્છા પાર પાડો. કસમયના મરણને લીધે (મારા પુત્રો પણ) ઘણું કરીને ત્યાં જ ગએલા હશે. 'યોગેશ્વરોના ઇશ્વર તમે બે' એ શબ્દોથી (તેમનું) સામર્થ્ય સૂચવે છે. યોગ જ ઇચ્છા પાર પાડે છે, તેના પણ જે ઇશ્વર હોય તેનું કહેવું જ શું? ભગવાન તો તે (યોગના ઇશ્વર)થી પણ ઉપરના છે. જો (ભગવાન) યોગ હોય તો કદાચ એમ કહે કે 'મારી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર મને (પુત્રો લાવી આપવાની) આજ્ઞા કરતો નથી'. જો (ભગવાન) તે (યોગની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અથવા યોગેશ્વર) પણ હોય તો એમ કહે કે 'મારો અંતર્યામી મને (એવી) પ્રેરણા ન કરે (કરતો નથી)'. તેવું ન બને તે માટે આટલું (યોગેશ્વરોના ઇશ્વર) કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી (દેવકીજી) પોતાની ઇચ્છા જણાવે છે. (હું મારા પુત્રોને) આવેલા જોવા ઇચ્છું છું. જે અવસ્થામાં રહેલા મારી પાસેથી ગએલા, તેવી (બાલકની) અવસ્થાવાળા જ (મારે) જોવા છે, એવો ભાવ છે. ૩૨-૩૩.

પછી ભગવાને જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ ऋषिरुवाच ॥ ઋષિ કહે છેઃ—

एवं संचोदितौ मात्रा रामः कृष्णश्च भारत।
सुतलं संविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥

---

૧ પુત્રરહિત ગુરુને દક્ષિણા માટે પુત્ર લાવી આપેલ, તેથી (દક્ષિણા આપવાનું) ફલ (ભગવાનને) પોતાને પ્રાપ્ત થતું હોવાથી, આ ક્રિયાપદ આત્મનેપદમાં યોજવું જોઇએ, તેને બદલે પરસ્મૈપદમાં યોજેલ છે. (તે ફેરફાર વૈદિક છે). (લે)

હે ભારત! એ પ્રમાણે માતાએ પ્રેરેલા રામ અને શ્રીકૃષ્ણે યોગમાયાનો આશ્રય કરી સુતલમાં પ્રવેશ કર્યો. ૩૪.

ગુરુને માટે (પુત્ર લાવવા પધારેલા ત્યારે પુત્રને) શોધવા પધારેલા ન હતા[1] એમ પહેલાં પણ કહેલું છે. તેવી રીતે અહિં પણ (દેવકીજીના કંસે હણેલા પુત્રો ક્યાં છે તેનો) નિશ્ચય હોય તેમ જાણતા હોવાથી સુતલમાં જ પધાર્યા. 'યોગમાયાનો આશ્રય કરી' એ વિશેષણથી (તેમનો સુતલ) જવાનો માર્ગ કહેલો છે. અઠ્ઠાવીશ તત્ત્વોની નીચે યોગમાયા છે, તે પોતાના ગૃહરૂપ પ્રદેશમાં[2] પ્રવેશ કરતાં, વચ્ચે કોઇ અટકાવનાર નહિ હોવાથી, સુતલમાં જ પ્રકટ થયા. ૩૪

પછી 'કદાચ દૈત્ય (ભગવાનની) આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તશે નહિ' એવી શંકા દૂર થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી બલિએ કરેલી (ભગવાનની) પૂજાનું વર્ણન કરે છેઃ—

तस्मिन् प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड्विश्वात्मदैवं सुतरां तथात्मनः ।
तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुता[3]शयः सद्यः समुत्थाय ननाम सान्वयः ॥३५॥

વિશ્વના આત્મા અને દૈવ, (અને) પોતાના સારી રીતે તેવા (આત્મા અને દૈવ)ને તે (સુતલ)માં પ્રવેશેલા જાણીને દૈત્યોના સ્વામીએ તેમના દર્શનથી થએલા આનંદથી પવિત્ર થએલા અંતઃકરણવાળા થઇ વંશસહિત તરત ઊઠી નમન કર્યું. ૩૫.

તે સુતલમાં (ભગવાનનો) માત્ર પ્રવેશ થતાં જ, તરત સમાચાર આપનારા દૈત્યોથી ભગવાન પધાર્યા છે એમ જાણીને, દૈત્યોના સ્વામીએ તરત ઊઠી નમન કર્યું", એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'પહેલાં ભગવાને (તેને) બાંધેલો, તેથી કદાચ દ્વેષ અથવા ભયને લીધે (ભગવાનને) સન્મુખ થયો નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વના આત્મા દૈવ' એ શબ્દ યોજેલ છે. ભગવાન વિશ્વના આત્મા અને દૈવ છે. તેથી (ભગવાન વિશ્વના) આત્મા હોવાથી (તેમનાથી) ભય નથી, અને (દૈવ એટલે) પૂજા કરવા યોગ્ય હોવાથી, (તેમના ઉપર) દ્વેષ થતો નથી, એવો અર્થ છે. જ્યારે ભગવાન જગતના જ એવા (આત્મા અને દૈવ) પ્રકારના છે, એટલે સાધારણ (માણસ વિગેરે)ને પણ ભય અને દ્વેષ થવાનો સંભવ ન રહે તેવા છે, તો પછી પોતાના (દૈત્યોના સ્વામી) જેવા મોટાને એવા (ભય અને દ્વેષ કરાવે તેવા) કેમ હોય? એવો અર્થ છે. એમ પણ

૧. ૧૦ ૪૨ ૩૮ પરના શ્રીસુબોધિનીમાં ગુરુના પુત્રનો ત્રણ પ્રકારે વિનિયોગ થએલ એમ કહેલું છે. તેથી સમુદ્રમાં રહેલો તેનો અંશ લેવા સમુદ્રે ભગવાન પધારેલા, પરંતુ તે ક્યાં છે તે ન જાણતા હોવાથી ત્યાં પધાર્યા ન હતા (લે)

૨. હાથમાં ગદા ધારણ કરતા ભગવાન બલિના દ્વારમાં રહે છે, તે પ્રદેશમાં એટલે બલિના ઘરના પ્રદેશમાં. (લે)

૩. સુબોધિનીજીમાં 'परिपूताशयः' છે, તેથી એ પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે. 'परिप्लुत' પાઠ લેવામાં આવે તો 'આનંદમાં ડૂબેલા અંતઃકરણવાળો' એવો અર્થ થાય.

કહેવાય તેમ નથી કે ભગવાન વિશ્વને (વિશ્વમાં કોઈને) અપકાર કરતા નથી, કારણ કે (વિશ્વમાં) સર્વના ઉત્પત્તિ અને નાશ કરનારા તે જ છે. '(પણ કોઈને) તેવું (ભગવાન અપકાર કરે છે તેવું) જ્ઞાન નથી' એમ કહો, તો જ્ઞાન ગુણ બને છે એટલે જ્ઞાનવાળાઓએ (ભગવાનની) પૂજા અધિક જ કરવી જોઈએ, એમ 'પોતાના સારી રીતે તેવા' એ શબ્દોથી કહેલું છે. વળી પહેલાં (દૈત્યોનો સ્વામી બલિ) સંસારથી દૂર રહેવાથી દુઃખી રહેતો. હવે સ્વર્ગથી અધિક સુતલમાં તેમની (ભગવાનની) ભાવનાથી સુખેથી રહે છે, તેથી (ભગવાનનાં) સ્મરણથી ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિથી ભરેલા અંતઃકરણવાળો જ, એટલે તેમના દર્શનથી થએલા અધિક આનંદથી પવિત્ર થએલાં અંતઃકરણવાળો જ થયો. તેથી આળસ વિગેરે ધર્મોનો ક્ષય થતાં, (તેણે) તરત જ ઊઠીને નમન કર્યું. 'તેના પુત્ર બાણના બાહુઓ ભગવાને છેદેલા તેથી તેણે (બાણે) કદાચ નમન કર્યું નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'વંશસહિત' એ શબ્દ યોજેલો છે. ('વંશસહિત' એટલે) પુત્ર પૌત્ર વિગેરે સહિત. ૩૫.

પછી (દૈત્યના સ્વામીએ કરેલી) પૂજા[1] નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ।
दधार पादाववनिज्य तज्जलं सवृन्द आब्रह्मपुनद्यदम्बु ह ॥ ३६ ॥

આનંદથી તે બે માટે ઉત્તમ આસન લાવીને, તેના ઉપર તે બે મહાત્મા આનંદથી વિરાજ્યા ત્યારે (તેમના) ચરણો ધોઈ, બ્રહ્મા સુધીના (સર્વ)ને પવિત્ર કરનારું તે જલ કુટુંબ સહિત તેણે (મસ્તક ઉપર) ધારણ કર્યું. ૩૬.

'मुदा' 'આનંદથી' એ શબ્દનો બંને બાજુ સંબંધ છે. (ભગવાન) આસન લે નહિ તો વળી (તેને) ભય (થવાનું) સંભવે, તેથી 'તેના ઉપર વિરાજ્યા ત્યારે' એ શબ્દો યોજેલા છે. 'તેના ઉપર' એટલે આસન ઉપર તે બે વિરાજ્યા ત્યારે, (એવો અર્થ છે.) (ભગવાન અને બલભદ્ર) મહાત્માઓ હોવાથી ભય વિના તેના ઉપર વિરાજ્યા. તેમ (મહાત્મા) ન હોય તો, જેને બાંધેલ હોય તેના ઘરમાં સ્વામીને ભય રહે. (તેઓ આસન ઉપર વિરાજ્યા) ત્યારે તેમના ચરણો ધોઈને, કુટુંબ સહિત તેણે ચરણોદક (મસ્તક ઉપર) ધારણ કર્યું. જે ગંગારૂપ જલ 'आब्रह्म બ્રહ્મલોકથી આરંભી પાતાલ સુધી पुनाति પવિત્ર કરે છે તે आब्रह्मपुनत् બ્રહ્મા સુધીના (સર્વ)ને પવિત્ર કરનારું' છે, એમ તે (ચરણોદક)નું માહાત્મ્ય કહેલું છે. એકનો શેષભાવ પ્રાપ્ત કરેલું (ચરણનું ઉદક હોઈ હલકું બનેલું) બીજાને પવિત્ર કરનારૂં કેવી રીતે થાય? એવું આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'ह' શબ્દ યોજેલો છે. ૩૬

---

૧. 'કાયાથી કરેલી' એ શબ્દ અધ્યાહાર છે. ગયા (૩૫મા) શ્લોકમાં માનસી પૂજા કહી, ૩૬ અને ૩૭ મા શ્લોકોમાં કાયાથી કરેલી, અને ૩૮ મા શ્લોકમાં વાણીથી કરેલી પૂજા કહે છે. આ ચારે શ્લોકનો વાકયાર્થ પૂજા છે એમ ૩૫ મા શ્લોકના આભાસમાં કહેલું છે. (લે). ૩૫ મા શ્લોકમાં નમન કહેલું છે, તે કાયાથી કરેલી પૂજા કહેવાય. તેથી આ ભેદ સ્પષ્ટ જણાતો નથી.

समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
स्रग्धूपदीपामृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥

તેણે તે બેને ઘણાં કિમતી વસ્ત્રો, આભરણો, અનુલેપો, માલાઓ, ધૂપ, દીપ, અમૃત, ખાવાના પદાર્થો વિગેરેરૂપ વિભૂતિથી અને પોતાનાં ગોત્ર, ધન અને દેહનું સમર્પણ કરીને આવકાર આપ્યો. ૩૭

પછી પુષ્પો વિગેરેથી આવકાર આપ્યો. ઘણાં કિમતી વસ્ત્રો, આભરણો અને ચતુઃસમ[૧] વિગેરે અનુલેપો. તેમ જ માલાઓ, ધૂપ અને દીપો. અમૃત અથવા અમૃતથી ભરેલા ખાવાના પદાર્થો. 'વિગેરે' શબ્દથી તાંબૂલ વિગેરે માન આપવાના પદાર્થો કહેલા છે. આટલા સાધારણ ધર્મોથી ભગવાન પ્રસન્ન ન થાય, તેથી તેણે પોતાના ગોત્ર, ધન અને દેહનું સમર્પણ કર્યું. (ગોત્ર એટલે) (૧) પોતાનાં (કુટુંબી) ઓ, (૨) ધન અને (૩) દેહ એ ત્રણમાં જ સર્વનો સમાવેશ થાય છે. ૩૭

'આ દૈત્ય પ્રમાણે ભગવાનનો ભક્ત કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं बिभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
उवाच हानन्दकलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥

હે નૃપ ! પ્રેમને લીધે વ્યાકુલ થએલા અંતઃકરણથી ભગવાનના ચરણકમળને વારંવાર ધારણ કરતાં તે ઇન્દ્રસેને આનંદના અંશથી ભરાએલા ચક્ષુવાળા (અને) રોમાંચવાળા થઇ ગદ્ગદ અક્ષરથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૮

ઇન્દ્રની (સેના) જેવી સેના છે જેની (તે ઇન્દ્રસેન). ઇન્દ્ર ઉત્તમ સત્ત્વ અંશવાળો છે. તેની ઇંદ્રિયો વિગેરે સામગ્રી અત્યંત ભગવાનને પરાયણ છે, તેવી જ આની પણ છે, એવો અર્થ છે. બહારની સેના પણ તેવી (ભગવાનને પરાયણ) જ છે એમ જાણવું. (આ શબ્દથી તેનું) માહાત્મ્ય પણ સૂચવેલું છે. તેવા (ઇન્દ્રસેને) પણ બે હસ્તોથી ભગવાનના ચરણકમલને ધારણ કરતાં, અને પછી પ્રેમને લીધે વ્યાકુલ થએલા અંતઃકરણથી વારંવાર (ચરણકમલને) ધારણ કરતાં (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. '(૧) આનંદના અંશથી ભરાએલા ચક્ષુવાળા, (૨) રોમાંચવાળા અને (૩) ગદ્ગદ અક્ષરવાળા' એ શબ્દોથી બીજી ઇંદ્રિયો વાણીને[૨] સાહાય્ય કરનારી થઇ (એમ) કહેલું છે. (એ શબ્દોથી અનુક્રમે) ઇંદ્રિયોની, દેહની અને વાણીની વ્યાકુલતા સૂચવેલી છે. ૩૮

---

૧. કેસર, કસ્તુરી, ચંદન અને અગરૂ એ ચતુઃસમ કહેવાય છે.

૨. 'આનંદના અંશ (આંસુઓ) થી ભરાએલ ચક્ષુવાળા' એ શબ્દનો આ અર્થ છે, પરંતુ ત્રણે શબ્દોનો અર્થ નથી. ચક્ષુ બીજી ઇંદ્રિયોને પણ સૂચવે છે, (બધી ઇંદ્રિયો તે પ્રમાણે વ્યાકુલ થઇ હતી એમ એક ચક્ષુના વર્ણનથી જણાવેલ છે.). (લે)

એ પ્રમાણે ઘણી ભક્તિવાળો થઇ, ભગવાનના છ ગુણોનું નિરૂપણ કરનારા અને ભગવાનનું નિરૂપણ કરનાર (શ્લોકો)થી (ભગવાનની) સ્તુતિ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ (શ્લોકો)થી (ભગવાનની) પ્રાર્થના કરે છે. આરંભમાં નીચેના શ્લોકથી ભગવાનના ઐશ્વર્યનું સ્મરણ કરીને (તેમને) નમન કરે છે:—

॥ बलिरुवाच ॥ બલિ કહે છે:—

नमोऽनन्ताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ।
सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥

મોટા અનન્તને નમસ્કાર. (વિશ્વ) રચનાર, સાંખ્ય અને યોગનો વિસ્તાર કરનાર, બ્રહ્મ, પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. ૩૯

ઇશ્વર તે જ હોઇ શકે કે જેમની કોઇથી પણ હદ ન બંધાય, અને આ દેશ અને કાલની હદ વિનાના (અનંત) છે. વળી તે જ શક્તિવાળો હોઇ શકે કે જે મોટો હોય. આ અર્થ 'મોટા' શબ્દથી કહેલ છે. અથવા (આ બે શબ્દોથી) બલભદ્રને નમસ્કાર કરેલો છે. આ (બલભદ્ર) અનંત છે, કારણ કે શેષ (બલભદ્ર તરીકે) પ્રકટ થયો છે. તે જ મોટા એટલે બ્રહ્મ છે. તે જ ઇશ્વર હોઇ શકે કે જે નિત્ય (સદા) આનંદરૂપ છે. તે (તેવા) શ્રીકૃષ્ણ છે, અને (તે જ ઇશ્વર હોઇ શકે કે જે) જગત રચનાર હોય. આ અર્થ '(વિશ્વ) રચનાર' શબ્દથી કહેલ છે. મુખ્ય બ્રહ્મ જ જગતને રચનાર છે, તેથી (આ) ભગવાનનું જ વિશેષણ છે. જેમાંથી શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થાય (તે બ્રહ્મ), એવું પણ બ્રહ્મનું લક્ષણ (બીજામાં ન હોય તેવું ચિહ્ન) છે, તેથી 'સાંખ્ય અને યોગનો वितानाय વિસ્તાર કરનાર' એ શબ્દથી અમુક (ચોકકસ) સિદ્ધાંતોનું નિરૂપણ કરનાર તરીકે (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવે છે. 'બ્રહ્મ, પરમાત્મા' એ શબ્દોથી જાણે કે તેનું (સાંખ્ય અને યોગનો વિસ્તાર કરનાર હોવાનું) કારણ કહેતાં, (ભગવાનને) બીજા સિદ્ધાંતો રચનાર કહેલા છે. (ભગવાન) બ્રહ્મ હોવાથી વેદરૂપ અને તે (વેદ)ના અર્થરૂપ છે. (ભગવાન) પરમાત્મા હોવાથી વૈષ્ણવ અને શૈવ સિદ્ધાંતોની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર અને તેમના અર્થનું નિરૂપણ કરનાર છે. સાંખ્ય (મત) વાળાઓમાં જ્ઞાન મુખ્ય હોવાથી તેઓ બ્રહ્મમાં આસક્તિવાળા છે. યોગીઓ તો પરમાત્માના ધ્યાનમાં આસકિતવાળા હોય છે. તેથી (આ બે શબ્દોથી) તેમનો (સાંખ્ય અને યોગનો) વિસ્તાર કરનાર હોવાનું સાબીત થાય છે. આથી (એમ કહેવાયું કે) શાસ્ત્રો જાણવાથી જ્ઞાન થાય છે, અને ધ્યાનથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે. ૩૯

'ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર તો કોઇને થતો જ નથી. તે મને થયો. એમ તે (સાક્ષાત્ દર્શન) માત્ર ભગવાનના વીર્યથી જ થાય' એ પ્રમાણે ભગવાનના વીર્યનું સમર્થન કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चातिदुर्लभम् ।
रजस्तमःस्वभावानां यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥

પ્રાણીઓને આપ બેનું દર્શન દુષ્પ્રાપ અને ઘણું દુર્લભ છે. રાજસ અને તામસ સ્વભાવવાળા અમને જે આપ બેની પ્રાપ્તિ થઇ તે અકસ્માતથી થઇ. ૪૦

ભગવાનનું દર્શન ઉત્પત્તિ (જન્મ)થી વિરુદ્ધ હોવાથી, જેઓ પ્રવાહમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેમને તે દુર્લભ છે. આપ બેનું એટલે બ્રહ્મ (બલભદ્ર) અને પરબ્રહ્મ (શ્રી કૃષ્ણ) નું. પોતાના પ્રયાસથી મેળવવાનું હોય એવું જે દુઃખથી પણ મળી ન શકે તે દુષ્પ્રાપ. દેવ વિગેરેના વરદાનથી પણ જે પ્રાપ્ત ન થઇ શકે તે દુર્લભ. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે (આપ બેનું દર્શન) બધાંએ સાધનો (કરવા)થી પણ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવું નથી. તેનું કારણ 'રાજસ અને તામસ સ્વભાવવાળા' એ શબ્દથી કહેલું છે. રાજસોને (તે) દુષ્પ્રાપ છે, તામસોને દુર્લભ છે. 'च' 'અને' શબ્દ એમ (જણાવવા યોજ્યો છે કે) કેટલાક રાજસોને પણ (તે) દુર્લભ છે. આવા (આપ બે)ની પણ જે એટલે જેને લીધે રાજસ અને તામસ સ્વભાવવાળા नः અમને પ્રાપ્તિ થઇ, તેનું કારણ यदृच्छा અકસ્માત જ છે. ૪૦

રાજસ અને તામસ (સ્વભાવવાળાઓ)ને (ભગવાનનું દર્શન) કેમ દુર્લભ હોય, તેનું કારણ નીચેના બે શ્લોકોથી કહે છેઃ—

दैत्यदानवगन्धर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥४२॥

દૈત્યો, દાનવો અને ગંધર્વો; સિદ્ધો, વિદ્યાધરો અને ચારણો; યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચો; ભૂતો, પ્રમથો અને નાયકો—તેઓ અને અમે અને તેવા બીજાઓ, વિશુદ્ધ સત્ત્વના ધામરૂપ (અને) શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય તેવા શરીરવાળા આપને વિષે સદા વૈરવાળા છીએ. ૪૧, ૪૨.

'દૈત્યો, દાનવો અને ગંધર્વો' એ રાજસમાં ગુણનો ભેદ (ન્યૂન અધિકપણું)છે. બીજા 'સિદ્ધો, વિદ્યાધરો અને ચારણો' તામસ રાજસ છે. 'યક્ષો, રાક્ષસો અને પિશાચો' તામસ છે. 'ભૂતો, પ્રમથો અને નાયકો' તામસ તામસ છે. 'પ્રમથો' મહાદેવના ગણો છે. ત્રીજા 'નાયકો' એટલે તે બે (ભૂતો અને પ્રમથો) ના નાયકો. ૪૧

એમ સર્વને ગણાવીને તેઓનું સ્વરૂપ બેતાલીસમા શ્લોકથી જણાવે છે

ભગવાન (તે સર્વના) આત્મા હોવા છતાં પણ ઉપાધિરૂપ ગુણને લીધે જ (તેઓમાં ભગવાનનો) વિરોધ હોય છે. વળી ભગવાને વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો રચેલાં છે, (જ્યારે) તેઓને લોક મુખ્ય છે. તેથી બંનેનો (ભગવાન અને તેઓનો) વિરોધ યોગ્ય જ છે એમ 'શાસ્ત્રથી પ્રાપ્ત થાય તેવા શરીરવાળા' એ શબ્દથી કહે છે. (ભગવાન) માત્ર શાસ્ત્રથી જ પ્રાપ્ત થાય તેવા શરીરવાળા છે. તેથી જ તેઓ એટલે-પહેલાં જેઓ વર્ણવ્યા તેઓ અને અમે (ભગવાન પ્રતિ) સદા વૈરવાળા છીએ. જો કે અમારો ઇંદ્રિય વિગેરેનો

વર્ગ સાત્ત્વિક છે, તો પણ દેહ રાજસ છે, તેથી (બલિ પોતાને ઉપર વર્ણવ્યા તેમનાથી) જુદા તરીકે ગણાવે છે. 'અને બીજાઓ' એટલે તેવા બ્રાહ્મણો. 'च' 'અને' એ શબ્દથી તેઓના સંબંધીઓ (જણાવેલા છે). ૪૨

"તેઓ જો મારા દ્વેષી હોય તો તેઓ નરકમાં પડશે. તેથી 'આસુરીયોનિ પ્રાપ્ત કરેલા' (ગીતા, ૧૬. ૨૦), એ વાક્ય પ્રમાણે તેઓની કોઇ સમયે પણ મુક્તિ થશે નહિ, એટલે ભગવાન સર્વના આત્મા કેમ કહેવાય? એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી (આરંભી બે શ્લોકોથી) મુખ્ય સિદ્ધાંત કહે છે:—

केचनोद्बद्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ।
न तथा सत्त्वसंरब्धाः संनिकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥

કેટલાક દૃઢ વૈરથી, કેટલાક ભક્તિથી (અને) કેટલાક કામનાથી (આપને પ્રાપ્ત કરે છે). સત્ત્વને લીધે વ્યાકુળ બનેલા નજીક રહેલા દેવો વિગેરે પણ તે પ્રમાણે (આપને પ્રાપ્ત કરતા) નથી. ૪૩

લૌકિક લોક ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) તે પૈકી તામસો દૃઢ વૈરને લીધે આપને જાણે છે અથવા પ્રાપ્ત કરે છે.[1] (૨) સાત્ત્વિકો ભક્તિથી અને (૩) રાજસો કામથી (આપને જાણે છે અથવા પ્રાપ્ત કરે છે). સત્ત્વને લીધે વ્યાકુલ બનેલા વૈદિક સાત્ત્વિકો જેમણે અહંકારવાળા સત્ત્વગુણને લીધે (પોતાનુ) ચિત્ત કર્મમાં પરોવેલું છે તેવા, દેવો વિગેરે પણ, તેવી રીતે (આપને જાણતા અથવા પ્રાપ્ત કરતા નથી). ૪૩

इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।
न विदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥

હે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર! 'આ આવી છે' એમ આપની યોગમાયાને યોગના ઈશ્વરો પણ ઘણા ભાગે જાણતા નથી, (તો પછી) અમે તો ક્યાંથી (જાણીએ)? ૪૪.

(યોગના ઇશ્વરો પણ) 'આ આવી છે' એમ આપની યોગમાયાને ઘણા ભાગે જાણતા નથી. (તો પછી) અમે જે લૌકિક નથી, (તેમ જ) વૈદિક (પણ) નથી, (પણ વેદમાં) મના કરેલા (કાર્યના) વિચારથી નીચે પડેલા છીએ તેઓ કેમ જાણીએ? 'હે યોગેશ્વરોના ઇશ્વર!' એ સંબોધનને લીધે 'ભોગમાં આસક્તિવાળા દેવો ભલે જાણતા ન હોય, (પરંતુ) યોગના ઇશ્વરો જાણતા હશે' એવી (શંકા થાય), તેથી 'યોગના ઇશ્વરો પણ' એ શબ્દોથી તેઓ પણ જાણતા નથી (એમ કહે છે). ૪૪

એ પ્રમાણે ભગવાનના માહાત્મ્યનું અને પોતાના અધિકારના અભાવનું નિરૂપણ કરી, અધિકારી ન હોય તેનાથી ભગવાનની આજ્ઞા વિના, સંપૂર્ણ ત્યાગ થઇ શકતો નથી, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (ત્યાગ કરવા માટે) ભગવાનની આજ્ઞા માગે છે:—

तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्य युष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहान्धकूपात् ।
निष्क्रम्य विश्वशरणाङ्घ्र्युपलब्धवृत्तिः शान्तो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥

૧. 'विदन्ति' એ શબ્દ ચુમાલીસમા શ્લોકમાંથી લીધેલ જાણાય છે.

તેથી હે કામનારહિતે શોધવા યોગ્ય! આપના ચરણારવિંદમાં જેમની બુદ્ધિ છે તેમનાથી બીજાના ઘરરૂપ અંધારા કુવામાંથી બહાર નીકળી, વિશ્વનું શરણ છે ચરણ જેમનાં તેઓથી પ્રાપ્ત કરેલ આજીવિકાવાળો હું જેમ કરવાથી શાંત થઇ એકલો અથવા સર્વનો મિત્ર થઇ ફર્યા કરૂં તેવી રીતે અમારા ઉપર પ્રસન્ન થાઓ. ૪૫.

'એવી રીતે ત્યાગની શા માટે પ્રાર્થના કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે કામનારહિતે શોધવા યોગ્ય!' એ સંબોધન કરેલું છે. જેઓ સર્વ પ્રકારે કામનારહિત છે તેઓથી જ (ભગવાન) શોધવા યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે જેમ શૂદ્રને વેદના ઉચ્ચાર કરવાની (વેદમાં) મના છે તેમ તેના જેવા ઘરે રહેલાને મના કરેલી છે. સાક્ષાત્ (ખરેખરા) ગૃહસ્થને પણ ભગવાનને શોધવાની મના છે એમ 'આપના ચરણારવિંદમાં જેમની બુદ્ધિ છે તેમનાથી બીજાના ઘરરૂપ અંધારા કૂવામાંથી' એમ કહેલું છે. આપના ચરણારવિંદમાં જેઓની બુદ્ધિ છે, તેમનાથી જે બીજા છે, તેઓનું જ જે ઘર તે અંધારા કૂવા જેવુંજ છે, કારણ કે તે (ઘર) માં ભગવાનના ચરણારવિંદનાં સ્મરણરૂપ પ્રકાશ નથી. તેથી જ તેવું અમારૂં ઘર દૈત્યોના ઉપદ્રવવાળું હોવાથી તેમાંથી નીકળીને હું ફર્યા કરૂં એવી પ્રાર્થના (કરે છે). 'અન્ન વિગેરે (આજીવિકાનાં સાધન) નહિ હોવાથી ફરવાનું કેમ બની શકશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વનું શરણ છે ચરણ જેમનાં તેઓથી પ્રાપ્ત કરેલ આજીવિકાવાળો' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ઘણું કરી વિશ્વનાં શરણ થએલાં છે બે ચરણ જેમનાં; એટલે બધાએ સંસારીઓ જેઓ ઘરનો ત્યાગ કરી બીજા સ્થલે એક ક્ષણ પણ જવાને શક્તિવાળા હોતા નથી તેઓ પણ જેમનાં (જગતમાં) સર્વ તરફ ભમવાથી કૃતાર્થ થાય છે તેવા સત્પુરુષો 'વિશ્વનું શરણ છે ચરણ જેમનાં' તેવા છે. તેઓને લીધે 'હે નૃપ! જેઓ તરસ નહિ છિપાવતાં ગાઢ કર્ણોથી તેમનું (સત્પુરુષોની વાણીનું) પાન કરે છે' (ભાગ. ૪. ૨૯. ૪૦) એ વાક્યમાં જણાવેલ પ્રકારથી વૃત્તિઃ આજીવિકા પ્રાપ્ત થાય છે. 'શાંત' શબ્દથી એમ કહે છે કે એ પ્રમાણે સત્પુરુષોથી દુઃખ દૂર થતાં, અંદરનો દોષ પણ મટી જશે. (તેથી) બહારના અને અંદરના દોષો જતા રહેતાં યથા જેમ એકલો હોઉં તેવો અથવા જેમ પરમહંસ હોઉં તેવો હું થઇશ. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય સર્વ તરફ ભમવાથી વળી હું સત્પુરુષોની પેઠે સર્વનો મિત્ર પણ થઇશ. આ સર્વ ઘરનો ત્યાગ કર્યા વિના થાય નહિ, તેથી ઘરમાં દુઃખી થએલો ભગવાનને (ઘરનો ત્યાગ કરવાની) પ્રાર્થના કરે છે. ૪૫.

આ (ઉપર જણાવેલ) બીજા કાલ (કેટલાક સમય પછી) નું કાર્ય છે. હમણાં શું કરવું તે (જાણવા) માટે નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છેઃ—

शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान् कुरु नः प्रभो ।
पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥

હે આજ્ઞા કરવા યોગ્યને આજ્ઞા કરનાર! હે પ્રભો! અમને આજ્ઞા કરો (અને)પાપરહિત કરો; કારણ કે (આપ વિષે) શ્રદ્ધાથી રહેનાર પુરુષ વિધિમુક્ત થાય છે. ૪૬.

'શાસ્ત્ર પ્રમાણે જ કરવું (વર્તવું) જોઇએ. અમે પરોણા આજ્ઞા કેમ કરીએ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે આજ્ઞા કરવા યોગ્યને આજ્ઞા કરનારા!' એ સંબોધન કરેલું છે. અમે બધાએ જીવો આજ્ઞા કરવા યોગ્ય જ છીએ, અને આપ જ તેઓના ઈશ્વર (આજ્ઞા કરનારા) છો. તેથી આપે (અમને) આજ્ઞા કરવી જોઇએ. 'એવી રીતે વિશેષ (ખાસ) રીતે કેમ (આજ્ઞા) માગે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી તેનું કારણ કહે છે. (આપ વિષે શ્રદ્ધાથી રહેનારને) चोदनायाः વિધિની આવશ્યકતા રહેતી નથી[1] એવો અર્થ છે. ૪૬.

પહેલા (પ્રાર્થનાના) વાકયના[2] સંબંધમાં (ભગવાન તેનો) અંગીકાર કરતા નથી એમ જણાવતાં, બીજા (વાક્યનો) ઉત્તર આપવા નીચેના શ્લોકથી (આરંભી પોતાના સુતલમાં પધારવાનો) પ્રસંગ કહે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

आसन् मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेऽन्तरे ।
देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यमितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥

પહેલાના (ગયા) કલ્પના મન્વંતરમાં મરીચિને ઊર્ણાથી છ પુત્રો થએલા. (તે) દેવો પુત્રી સાથે સંભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા બ્રહ્માને જોઇને હસ્યા. ૪૭

મરીચિને હમણાં જેમ કલા (નામની પત્ની) છે તેમ 'પહેલાના કલ્પમાં' એટલે ગયા બ્રહ્માના કલ્પમાં તેમને ઊર્ણા નામની પત્ની હતી. તે (ઊર્ણા)ને ઇંદ્રિયોના દેવો જેવા છ પુત્રો થએલા. પહેલાના કલ્પમાં જે मन्तरम् મન્વંતર હતું તેમાં (તે પુત્રો થએલા). તે જ આ (અહિં પાસે બેઠા છે તે) હતા એમ કહેવા ઉત્તરાર્ધથી તેમનો અપરાધ જણાવે છે. 'ઘાટિલી પુત્રી વાણીને....' (ભાગ ૩. ૧૨. ૨૮)માં જેનું નિરૂપણ કરેલું છે તે પ્રકારે પુત્રી સાથે यमितुं સંભોગ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા, कं બ્રહ્માને (જોઇ) તેઓ હસ્યા. ૪૭

કામ ભગવાન છે. તેણે પ્રેરણા કરેલો અથવા તેની સેવામાં પ્રવૃત્ત થએલો કપટ વિનાનો શુદ્ધ જ છે, પરંતુ જેઓ તે સિદ્ધાંત જાણતા નથી તેઓ તે વિષયમાં મશ્કરી

૧ 'અમુક કાર્ય કરવુ' એવી જે વેદનું વાકય આજ્ઞા કરે છે તે 'વિધિ' કહેવાય છે. ભગવાનમાં શ્રદ્ધાથી રહેનારને વિધિની આવશ્યકતા રહેતી નથી, એટલે તેને વેદે આજ્ઞા કરેલાં કાર્ય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

૨. પહેલું વાકય એટલે પ્રાર્થનાનું પહેલું વાકય. પીસ્તાલીસમા શ્લોકમાં કરેલી ત્યાગની પ્રાર્થના.

કરતાં ભક્તોની મશ્કરી કરનારાની પેઠે આસુર યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तेनासुरीमगमन् योनिमधुनावद्यकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥
देवक्या उदरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः ।
सा तान् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥

તેથી આસુરી યોનિને પામેલા, હમણાં નિંદ્યકર્મથી હિરણ્યકશિપુથી જન્મ લીધો. તેઓને યોગમાયા દેવકીજીના ઉદરમાં લઇ ગઇ. (ત્યાં) જન્મ લીધો. હે રાજન્! કંસથી (તેઓ) હણાયા. તે પોતાના તે પુત્રોનો શોક કરે છે. (તેઓ) આ તારી નજીકમાં બેઠેલા છે. ૪૮, ૪૯.

તેથી તેઓ આ આસુરી યોનિને પામ્યા. તેટલાથી પણ (તેમણે કરેલ) ભગવાનના અપરાધની શાંતિ થઇ નહિ, તેથી હમણાં મશ્કરી કરવાના ફલ તરીકે પ્રાપ્ત થએલી આસુરી યોનિમાં તેમણે નિંદ્ય કર્મ કર્યું. તે નિંદ્ય કર્મને લીધે ભગવાનથી વિમુખ હિરણ્યકશિપુથી કોઇ (સ્ત્રી)માં જન્મ્યા. પછી યોગમાયા તેઓને દેવકીજીના ઉદરમાં (લઇ ગઇ). 'દોષથી જ દોષ હણવો જોઇએ' એ (નિયમ)ને લીધે (દેવકીજીમાં) જે છ શત્રુઓનો સમૂહ હતો તેમને દૂર કરવા, યોગમાયા (તેઓને) દેવકીજીના ઉદરમાં લઇ ગઇ. 'હે રાજન્!' એ સંબોધનથી (એમ કહ્યું છે કે) તું રાજસ હોવાથી તને (આ વિષયનું) અજ્ઞાન હોય તેથી દોષ થતો નથી. પછી કંસથી તેઓ विहिंसिताः ખાસ કરીને હણાયા. ભગવાન ત્રિસત્ય[૧] હોવાથી એવી રીતે તેમને ત્રણ વાર સજા થઇ. હમણાં અમારાં માતા (દેવકીજી) તેઓ દોષ હરનારા હોવાથી, (અને) તેથી જ (તેમનાં) પોતાના પુત્રો હોવાથી, 'આ મારા પુત્રો છે' એમ તેમને માટે શોક કરે છે. તેઓ હિરણ્યકશિપુના વંશ હોવાથી પાછા અહિં જ તારી પાસે બેઠા છે. ૪૮, ૪૯.

એ પ્રમાણે તેમનું વૃત્તાંત કહી, નીચેનાં શ્લોકમાં તેમના વિષે જે કરવાનું છે તે કહે છેઃ—

इत एतान् प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ।
ततः शापविनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति विज्वराः ॥ ५० ॥

માતાનો શોક દૂર કરવા અમે અહિંથી આમને લઇ જઇશું. પછી શાપથી છુટેલા દુઃખરહિત થઈ તેઓ (ઋષિ) લોકમાં જશે. ૫૦

માતાનો શોક દૂર કરવો એ (તેમને લઇ જવાનું) પ્રયોજન છે. પ્રસંગને લીધે તેઓનો પણ ઉદ્ધાર કરવાનો છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. અમારાં માતાનો શોક દૂર થવાથી, તેઓનો શાપ છૂટી જશે. પછી દુઃખરહિત થઇ તેઓ ઋષિલોકમાં જશે. ૫૦

નીચેના શ્લોકમાં તેઓનાં નામો કહે છેઃ—

स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रभृद्घृणी ।
षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥

૧. ત્રિસત્ય એટલે ત્રણ વાર સત્ય.

સ્મર, અને ઉદ્દ્ગીથ, પરિષ્વંગ, પતંગ, ક્ષુદ્રભૃત્, ઘૃણી એ છ મારી કૃપાથી ફરીથી સદ્ગતિ પામશે. ૫૧

'સ્મર અને ઉદ્દ્ગીથ' એ બે એકભાવ[1] પ્રાપ્ત કરેલા છે. સ્મર માનસ (મનનો દેવ) છે. ઉદ્દ્ગીથ નાસિકાનો, પરિષ્વંગ કાનનો, પતંગ નેત્રનો, ક્ષુદ્રભૃત્ જીભનો (અને) ઘૃણી સ્પર્શનો (દેવ છે). ઘૃણી સ્પર્શનો દેવ છે, કારણકે તે (સ્પર્શ) થી ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા ચક્ષુ (નેત્ર) સાથે બદલાવવું.[2] આ છનો પોતાના કર્મથી નાશ થએલ હોવા છતાં, તેઓ મારી કૃપાથી ફરીથી સદ્ગતિ પામશે. ૫૧.

તેથી 'આમને (અમને) આપ' એમ કીધા વિના જ, તેનું (બલિનું) સેવકપણું દૃઢ કરી, તેમને લઇ પોતે જ (ત્યાંથી) નીકળી ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युक्त्वा तान् समादाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥

એમ કહીને, ઇન્દ્રસેને પૂજા કરેલા તેઓએ તેમને લઇ પાછા દ્વારવતી આવી માતાના પુત્રો (તેમને) આપ્યા. ૫૨

(બલ) ઇન્દ્રસેન હોવાથી, તેણે (શ્રીકૃષ્ણ અને બલભદ્રની) પૂજા કરી. જે માર્ગે તે બે આવ્યા હતા તે જ માર્ગે દ્વારકા આવી, તેમણે માતાના તે પુત્રો માતાને આપ્યા. ૫૨.

तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ।
परिष्वज्यांकमारोप्य मूर्ध्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥

તે બાલકોને જોઇને પુત્રના સ્નેહને લીધે દૂધના ઝરતાં સ્તનવાળાં થઇ, દેવીએ તેમને ભેટી, ખોળામાં બેસાડી, વારંવાર માથેથી સૂંઘ્યાં ૫૩

ગુરુના પુત્રની રીતે (ગુરુના પુત્રને લાવેલા તે રીતે) (ભગવાન) તેમને પહેલાંની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવીને જ લાવેલા, તેથી તે બાલકોને જોઇને, (દેવી દેવકીજી) પુત્રના સ્નેહને લીધે દૂધ ઝરતાં સ્તનવાળાં થયાં. પછી (બાલકોને) ભેટીને, ખોળામાં બેસાડીને, માથેથી સૂંઘ્યાં. (આ તેમને માટે) ઘણો જ સ્નેહ દર્શાવ્યો. 'વારંવાર' શબ્દથી સ્નેહમાં વિહ્વલપણું સૂચવેલું છે. ૫૩

अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिस्नुतम् ।
मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥

જેનાથી સૃષ્ટિ ચાલે છે તે વિષ્ણુની માયાથી મોહ પામેલાં તેમણે પ્રસન્ન થઇ પુત્રના સ્પર્શને લીધે સ્રવતું સ્તન તેમને પાયું. ૫૪

---

૧. બે એક જ હોય તેવી સ્થિતિ.

૨. પતંગ નેત્રનો દેવ છે અને ઘૃણી સ્પર્શનો દેવ છે એમ કહ્યું, તેમનો અદલો બદલો કરવો, એટલે પતંગ સ્પર્શનો અને ઘૃણી નેત્રનો દેવ છે એમ જાણવું.

પછી (તેમના) બાલભાવને દઢ કરતાં (દેવકીજીએ તેમને) સ્તન પાયું. પ્રસન્ન થએલાં, એટલે દુ:ખરહિત થએલાં. માત્ર એટલુંજ નહિ, પરંતુ (તેમને) સુખ પણ થયું એમ 'પુત્રના સ્પર્શને લીધે સ્રવતું' એ શબ્દથી કહેલું છે. સુતાનાં પુત્રોનો સ્પર્શેન સ્પર્શને લીધે પરિતઃ સર્વે અંગોમાંથી સ્રુતમ્ સ્રવતું એટલે પુત્રસ્પર્શપરિસ્રુતમ્). 'ભગવાન જેમનાં પુત્ર હતા તેવાં (દેવકીજી) ને બીજામાં એવો સ્નેહ કેમ થયો?' એવી શંકા થાય તેથી 'વિષ્ણુની માયાથી મોહ પામેલાં' એ વિશેષણ યોજેલું છે. તેમ ન હોય તો સૃષ્ટિ કેમ ચાલે? કેટલાક એમ કહે છે કે પહેલાં આ (દેવકીજી) જ ઊર્ણા હતાં. તેથી પહેલાંની વાસનાને લીધે તે (પુત્રો) માં (તેમને) ઘણો સ્નેહ થયો. ૫૪

સ્તનપાન કર્યા પછી તેઓમાં વિવેક વિગેરેની ઉત્પત્તિ થતાં (તેઓને) પોતાના લોકની પ્રાપ્તિ થઇ એમ નીચેના બે શ્લોકથી કહે છે:—

पीत्वामृतमयं तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥

ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम विहायसा ॥ ५६ ॥

ગદા ધારણ કરનારે પાન કરતાં વધેલું તેમનું અમૃતમય (સ્તન) પીને, નારાયણના અંગના સ્પર્શથી જેમને આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થએલું છે તેવા તેઓ ગોવિંદને, દેવકીજીને, પિતાને (અને) બલભદ્રને નમન કરીને સર્વ પ્રાણીઓના જોતાં આકાશમાર્ગે (પોતાના) સ્થાને ગયા. ૫૫-૫૬.

દેવોએ[1] ભગવાનના માટે તે (દેવકીજીના સ્તન) માં અમૃત મૂકેલું, તેથી (તેમનું સ્તન) અમૃતમય હતું. જ્યારે જ્યારે (દેવકીજી) ભગવાનનું સ્મરણ કરતાં ત્યારે ત્યારે ભગવાન જ અમૃતનું પાન કરતા, એમ પહેલાં[2] (ભગવાન દેવકીજીના સ્તનનું) પાન (કરતા તે) તો સિદ્ધ કરેલું છે. અથવા (પહેલાં એટલે) જ્યારે ભગવાન અહિંથી (દેવકીજી પાસેથી)જ પ્રથમ (ગોકુલ) પધાર્યા ત્યારે (તેમણે પાન કરેલ). આ (છ બાલકો) ને પોતાનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ થવાનું કારણ જ્ઞાન છે. તે (જ્ઞાન થવા) માં ત્રણ

૧ 'દેવો' એટલે '(સ્તનમાં) દૂધ ઉત્પન્ન કરનાર ભગવાન ઉપરના સ્નેહના અંશો' એવો અર્થ છે. (લે)

૨ પહેલાં નિબંધમાં એ પ્રમાણે સિદ્ધ કર્યું છે, એવો અર્થ છે. ભગવાન કેવી રીતે પાન કરતા તે આ (શબ્દથી પહેલાના) વાક્યમાં જણાવેલું છે. (લે). નિબંધમા જણાવેલું છે કે નંદ વિગેરેની પેડે દેવકીજી પણ પૂરા નિરોધવાળાં પહેલાં હતાં. તે સમયે જ્યારે તેમનો ભગવાન ઉપર ઘણો સ્નેહ હતો ત્યારે ભગવાન સદા તેમના સ્તનનું પાન કરતા. તેથી અહિં 'ભગવાને પાન કરતાં વધેલુ" કહેલ છે. એવાં ઉચ્છિષ્ટ સ્તનનું પાન કરવાથી જ તેઓ વૈષ્ણવ થઈ મુક્ત થાય તે માટે એવું વર્ણન કરેલું છે. અથવા જ્યારે ભગવાન પ્રાકૃત બાલક થયા તે સમયે દેવકીજી પાસેથી ગોકુલ જતી વખતે ભગવાને તેમના સ્તનનું પાન કરેલું. જેઓ ભગવાનનાં ઉચ્છિષ્ટનું ભોજન કરે તેઓ ભગવાનની માયાને તરે એમાં સંશય નથી જ.

કારણો છે. (૧) ભગવાનનાં ઉચ્છિષ્ટ (સ્તન) નું પાન, (૨) અમૃત (અમૃતમય સ્તન)નું પાન, અને (૩) નારાયણના અંગનો સ્પર્શ. અહિં 'નારાયણ' પદ ધર્મના અવતાર નારાયણના અંશ અનિરુદ્ધનું ચરિત્ર જણાવે છે. તે (નારાયણના અંગના સ્પર્શ) થી પ્રાપ્ત થએલું છે આત્મદર્શન[1] જેમને તેવા (તેઓ થયા). ૫૫.

પછી જ્ઞાનશક્તિ પેઠે તેમની ક્રિયાશક્તિ પણ પ્રકટ થઈ એમ છપ્પનમા શ્લોકમાં કહે છે. પહેલાં સ્વામી (શ્રીકૃષ્ણ) ને, પછી માતા અને પિતાને, (અને) તેમની પછી ભગવાનનું સાધન થએલા બલભદ્રને, એ પ્રમાણે (તેઓને) ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાન હોય તેમની પેઠે નમસ્કાર કરી, સર્વના જોતાં તેઓ આકાશ માર્ગે પોતાનાં સ્થાને ગયા. એ રીતે તેઓ પોતાની મેળે ગયા (જઇ શકયા), એવો અર્થ છે. ૫૬

'દેવકીજીની કામના પૂર્ણ કરવા જ ભગવાન તેઓને લાવેલા, અને તે કામના માત્ર (એક) ક્ષણમાં પૂરી ન થાય. તેથી એ પ્રમાણે તેઓ તરત જ ગયા તેનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तं दृष्ट्वा देवकी देवी मृतागमननिर्गमम् ।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥

હે નૃપ! દેવી દેવકીજીએ મરણ પામેલાઓનું તે આવવું અને જવું જોઈને ઘણો વિસ્મય પામી, (તેને) કૃષ્ણની રચેલી માયા માની. ૫૭.

પહેલાં મરણ પામેલા તે પુત્રોનું આવવું અને તે પછી (તરત) જ જવું જોઇને, (દેવકીજીએ) વિસ્મય પામેલાં થઇ, (તે) બધુંએ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત માન્યું. (દેવકીજીને) આવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ (તેમને) લાવવામાં આવેલા, પરંતુ (દેવકીજી) પુત્રો તરીકે રાખે તે માટે (લાવવામાં આવેલા) નહિ. તેમ ન હોય (પુત્રો તરીકે રાખે તે માટે લાવવામાં આવેલા હોય) તો કંસ મારફત ભગવાને કરેલો (તેઓનો) વધ નકામો થાય (ગણાય). ભગવાનનાં ચરિત્રના જ્ઞાનથી જ,(દેવકીજીની) કામના પૂર્ણ થઇ. (તેમને) બીજો મોહ ઉત્પન્ન થયો નહિ એમ (જણાવવા), 'દેવી' શબ્દ યોજેલો છે. તે વિષયમાં[2] પણ (તેમણે શ્રીકૃષ્ણની) માયા માની, (અને) તેથી પદાર્થોનું અસત્યપણું પણ જાણ્યું. 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન આશ્ચર્યમાં તેનું મન ગરકાવ થાય તે માટે (કહેલું છે). ૫૭

---

૧ આત્મદર્શન એટલે આત્માનું જ્ઞાન.

૨ (તે વિષયમાં એટલે તેઓના વધના વિષયમાં). વધ વિગેરે સર્વ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર જ માન્યું, પણ કંસે કરેલ (કાર્ય) માન્યું નહિ. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર હોવા છતાં પણ આ માયારૂપ (ચરિત્ર) આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરનારું છે, એવો અર્થ છે. તેથી તે આશ્ચર્યરૂપ છે એવા જ્ઞાનને લીધે, આ વધ વિગેરે પદાર્થો અસત્ય એટલે પ્રયોજન વિનાના છે એમ લીલાથી દર્શાવ્યું. વાસ્તવિક રીતે તો શાપને લીધે (તેઓની) એવી સ્થિતિ થએલી અને પછી તેમનો મોક્ષ થયો એવું જ્ઞાન (દેવકીજીને થયું) એવો અર્થ છે. (લે)

એ પ્રમાણે (વસુદેવને જ્ઞાન આપ્યું અને દેવકીજીને પુત્રો લાવી આપ્યા એ) બે ચરિત્રો કહીને, કદાચ એવી શંકા થાય કે (ભગવાનનું) ઐશ્વર્ય જણાવનારાં આ બે જ (ચરિત્ર હશે), તેથી નીચેના શ્લોકમાં (એવાં) બીજાં પણ સૂચવે છેઃ—

एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥५८॥

હે ભારત! અનંત વીર્યવાળા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં આવા પ્રકારનાં અદ્ભુત વીર્ય અનંત છે. ૫૮

'અદ્ભુત' એ વિશેષણ (આ) ભગવાનનાં ચરિત્ર છે એમ જણાવનારૂં છે. જે જે અદ્ભુત (ચરિત્ર છે) તે ભગવાનનાં ચરિત્ર હોવાથી જ તે (તેવાં અદ્ભુત) છે. 'ભગવાન પણ એમ (એવાં ચરિત્રો) શા માટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણ' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાને) અવતાર લીધેલ હોવાથી, (એવાં ચરિત્રો) કરે છે, એવો અર્થ છે. 'પરમાત્માનાં' એ શબ્દથી બીજું પ્રયોજન પણ કહે છે. (ભગવાન) સર્વ આત્માઓના આત્મા છે, તેથી તેઓના ઉપર કૃપા કરવા માટે એમ (એવાં ચરિત્રો) કરે છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ (આવાં ભગવાનનાં) વીર્યો અનંત છે. તે પ્રમાણે (અનંત વીર્યોવાળાં ચરિત્રો) કરવાનું સામર્થ્ય 'અનંત વીર્યવાળા' એ વિશેષણથી (કહેલું છે). 'વીર્યો અનંત હોવાથી બધાંનો સંગ્રહ કેમ થાય (ભગવાન) બધાં કેવી રીતે કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'सन्ति' 'છે' એ શબ્દ યોજેલ છે. આ ભગવાનનાં અદ્ભુત ચરિત્રો સદા છે, એટલે નિત્ય છે, એવો અર્થ છે. (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'હે ભારત!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ૫૮

એ પ્રકારે ભગવાનનાં ચરિત્ર નિત્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, નીચેના શ્લોકમાં તેમનાં શ્રવણ વિગેરેનું ફલ કહે છેઃ—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છે.—

य इदमनुशृणोति श्रावयेद् वा मुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ।
जगदघभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥

જે અમૃતકીર્તિવાળા મુરારિનું, વ્યાસના પુત્રોએ વર્ણવેલું, જગતના પાપનો નાશ કરનારૂં, તેમના (મુરારિના) ભકતરૂપ સત્પુરુષોના કર્ણનાં ઉત્તમ આભરણરૂપ આ ચરિત્ર પછીથી સાંભળે છે, અથવા સંભળાવે છે, તે ભગવાનમાં પરોવાએલા ચિત્તવાળો થઇ તેમના કલ્યાણકારિ ધામમાં જાય છે. ૫૯

જે શ્રદ્ધાથી પછીથી એટલે ગુરુએ ઉચ્ચાર્યા પછી સાંભળે છે, અથવા સંભળાવે છે (તે કલ્યાણકારિ ધામમાં જાય છે). 'શા માટે તે સાંભળે છે અથવા સંભળાવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મુરારિનું' એ પદ યોજેલ છે, કારણ કે મુર વિઘ્નરૂપ અથવા

દોષરૂપ હતો, (તેનો નાશ કરવાનું ચરિત્ર વિઘ્ન અથવા દોષોનો નાશ કરે જ, તેથી સાંભળે છે, તથા સંભળાવે છે). વળી (તે) અમૃતકીર્તિવાળાનું એટલે અમૃતરૂપ છે કીર્તિ જેમની (તેમનું ચરિત્ર છે), (એટલે તે) શ્રવણ કરતાં પણ સુખ કરનારૂં એટલે (આપનારૂં) છે. તેથી જ વ્યાસના પુત્રોએ તે વર્ણવેલું છે. શુકે અનંતરૂપવાળા થઇ આ ચરિત્ર વર્ણવેલું, તેથી (વ્યાસના પુત્રોએ એમ) બહુવચન યોજેલું છે. અથવા વ્યાસના બધાએ શિષ્યોએ અને પુત્રોએ (વર્ણવેલું હોવાથી બહુવચન યોજેલું છે), કારણ કે શિષ્યો પણ પુત્રો જ (ગણાય) છે. સર્વેએ (આ) સાંભળવું જોઇએ એમ જણાવવા (તેનાં) ઘણાં ફલ કહે છે. (તે) 'જગતનાં પાપોનો નાશ કરનારૂં' એટલે સર્વ પાપોનો નાશ કરનારૂં છે. વળી अलम् ઘણું જ (ઉત્તમ) સત્પુરુષોનું कर्णपूरम् કર્ણના આભરણરૂપ છે. આથી જણાવ્યું કે સત્પુરુષોએ (આ) સદા સેવવું (કર્યાં કરવું) જોઇએ. (આથી) એમ પણ સૂચવ્યું છે કે જે કોઇ (આને) સદા (પોતાના) કર્ણમાં રાખે છે તે જ સત્પુરુષ છે. 'ભગવાનમાં પરોવેલા ચિત્તવાળો' એ વિશેષણથી (શ્રવણ કરનારનું) બીજું પણ પ્રયોજન કહે છે. તે (શ્રવણ કરનાર)નું ચિત્ત ભગવાનમાં સ્થિર (પરોવાએલું) થાય છે. આ લોકનાં ફલ કહી, 'તેમનાં કલ્યાણકારિ ધામમાં જાય છે' એ શબ્દોથી પરલોકનું ફલ કહે છે. ધામમાં જાય છે, એ જ ફલ છે. ધામની પ્રશંસા કરવા, (તેનું) 'કલ્યાણકારિ' એવું વિશેષણ[1] યોજેલું છે. **એ પ્રમાણે વિઘ્નો દૂર થવાથી આરંભી ભગવાનનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સુધીનાં ભગવાનનાં વીર્યનાં શ્રવણનાં ફલ કહ્યાં, તે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કરે છે, તેથી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ સર્વના ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ થયું. ૫૯**

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમસ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં છત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. 'કલ્યાણકારિ' એ ધામનું વિશેષણ છે, (બીજાં ધામોથી તેનો) ભેદ દર્શાવનારૂ નથી. એમ (ભેદ દર્શાવનારૂ) હોય તો કાંઇક ધામ હાનિ કરનારૂં પણ સંભવે. પરંતુ આ ધામ ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવનારૂં છે, એવા હેતુથી ધામની પ્રશંસા માટે આ વિશેષણ યોજેલ છે એમ કહેલું છે. (લે)

અધ્યાય સાડત્રીસમો

सप्तत्रिंशे हरेर्वीर्यं त्रेधा प्राह सुनिश्चितम् ।
सर्वेषां सर्वकार्याणि कृतवानित्युदीर्यते ॥ १ ॥

સાડત્રીસમા (અધ્યાય) માં હરિનું સારી રીતે નિર્ણય કરેલું વીર્ય (શુક) ત્રણ પ્રકારે કહે છે, (અને હરિએ) સર્વનાં સર્વ કાર્યો કર્યાં એમ કહેવામાં આવે છે. કા-૧.

तदेव भगवद्वीर्यं यन्न शक्यं हि लौकिकैः ।
न ह्यन्यो भगिनीं दातुमेवं शक्तो हरिं विना ॥ २ ॥

જે લૌકિક (પુરુષો) થી થઇ શકે નહિ તે જ હરિનું વીર્ય છે; કારણકે હરિ વિના બીજો કોઇ બેનને એ પ્રમાણે આપવા શક્તિવાળો હોતો નથી. કા. ૨

नापि स्वयं यस्य कस्य गृहे स्थातुं विभूतये ।
नापि धर्मं स्वहीनार्थमन्यः कथयितुं प्रभुः ॥ ३ ॥

વળી (હરિ વિના) બીજો કોઇ જેના તેના ઘરમાં રહેવા પોતે (શક્તિવાળો)[1] હોતો નથી, તેમ જ જેનાથી પોતાનું હીનપણું જણાય[2] તેવો ધર્મ (પોતાની) વિભૂતિને[3] કહી શકતો નથી. કા. ૩

अनाहूतः स्वयं क्वापि गच्छतीत्यपि नो मतम् ।
यथा ग्रन्थानुसारेण प्रसङ्गोऽत्र विचारितः ॥ ४ ॥
क्रमपाठादिभेदेषु तथा व्याख्यानमिष्यते ।

આમંત્રણ વિના પોતે ક્યાંય પણ પધારે છે એમ પણ માનવાનું નથી. (વ્યાસે) જેમ વિચારેલ તેમ ગ્રંથને અનુસરીને અહિં પ્રસંગ કહેલો છે. ક્રમ, પાઠ વિગેરેના ભેદો હોય[4] ત્યાં તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન ઇચ્છેલું (ઇચ્છવા યોગ્ય) છે. કા. ૪½

उदासीनो हरिर्व्यासः फलसिद्धेरशक्यतः ॥ ५ ॥
ग्रन्थारम्भे तथैवास्मान् बोधयामास माधवः ।

---

૧. પોતે મોટા હોય તે જે તે હલકાના ઘરમાં રહેવા, 'શક્તિવાળા' હોતા નથી. પાછલી બીજી કારિકામાં 'शक्तः' 'શક્તિવાળા શબ્દ છે તે સાથે સંબંધ છે. (લે)

૨. સ્વરૂપનું હીનપણું અર્થ એટલે જણાઇ આવે તેવું જેમાં છે તેવો ધર્મ. (લે)

૩. 'વિભૂતિ' એટલે 'પોતાની વિભૂતિરૂપ બ્રાહ્મણ'. આ અધ્યાયમાં ૫૪ મા શ્લોકથી આરંભી આવાં વાક્યો ભગવાને શ્રુતદેવ બ્રાહ્મણને કહેલાં છે. (લે)

૪. 'વ્યાસે વિચાર (નિર્ણય) માટે કથા આડી અવળી કહી, છતાં પણ કથા જે પ્રમાણે થઇ હોય તે પ્રમાણે જ વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ, કારણકે તૈત્તિરીય શાખાના મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો ઋષિએ તેમને ગ્રહણ કર્યાં તે પ્રમાણે જ પાઠ હોવા છતાં, વેદના ભાષ્યમાં તેમનું વ્યાખ્યાન તેમના પહેલાંના ક્રમ પ્રમાણે જ કરેલું છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (૧) કથાનો (બનવાનો) ક્રમ, (૨) વ્યાસે શુકને તેનો પાઠ કરાવવાનો ક્રમ, (૩) અને 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી જણાવેલ લીલાનો ક્રમ, આવા ભેદો હોવાથી, વ્યાસે જે ક્રમથી પ્રસંગનો વિચાર કર્યો તે પ્રમાણે ગ્રંથને અનુસરી વ્યાખ્યાન કરવું ઇચ્છવા યોગ્ય છે. (લે)

ફલ પ્રાપ્ત કરાવવાનું (પોતાથી) બની શકે તેમ નહિ હોવાથી (તે વિષયમાં) હરિ વ્યાસ ઉદાસીન[1] છે. ગ્રંથના આરંભમાં માધવે અમને તેવો જ બોધ કરેલો[2] (એમ કહેલું છે). કા.પ૬

(આ) પહેલાના (છત્રીસમા) અધ્યાયના અંતે ભગવાનનાં વીર્યોનો ઉપસંહાર કરેલો હોવાથી, રાજા પરિક્ષિત પોતાને જે વિષયોમાં સંદેહ રહેલ તે પૂછે છે. તે પ્રસંગને લીધે શુક બીજા પણ (તેવા પ્રસંગ) કહેશે.[3] (૧) વ્યવહારમાં જેમાં ભગવાનનાં વીર્ય ખોટાં (નમાલાં) જણાય તે પ્રસંગ પૂછવો જોઇએ, (૨) (જેમાં) વેદનો વિરોધ (જણાય) તે પણ (પૂછવો જોઇએ), અને (૩) જેમાં જે ભજન કરવા યોગ્ય છે તે (વિષય) નો વિરોધ જણાય તે પણ (પૂછવો જોઇએ). આ અનુક્રમે ત્રણ અધ્યાયોથી[4] પૂછવામાં આવશે, અને જે પ્રકારનો પ્રસંગ શુકની વાણીનાં કારણરૂપ હશે તે ત્યાં ત્યાં કહેવામાં આવશે. કથાના વિષયમાં તો આ સંગતિ છે. વિચાર પ્રમાણે તો (હેતુ) પહેલાં[5] કહેલો છે. 'ગાંધર્વ અને રાક્ષસ' એ વાક્ય પ્રમાણે ક્ષત્રિય બલથી જ વિવાહ કરે છે, અને ભગવાન સર્વથી અજેય (કોઇથી પણ જીતાય નહિ તેવા) છે. તેથી (અર્જુન બલથી સુભદ્રા સાથે વિવાહ કરે તે ભગવાનનાં વીર્યથી) વિરુદ્ધ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી સુભદ્રાના વિવાહ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે:—

ब्रह्मन् वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ।
यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥ १ ॥

હે બ્રહ્મન્! બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણની બેન જે મારાં દાદી હતાં તેમને વિજય જેવી રીતે પરણ્યા તે જાણવા હું ઇચ્છું છું. ૧

૧. ફલ પ્રાપ્ત થવું એ પોતાના હાથમાં નથી, પરંતુ ભગવાનના હાથમાં છે, તેથી ફલ-પ્રાપ્તિના વિષયમાં વ્યાસ ઉદાસીન (દરકાર વિનાના) છે. તેથી 'શ્રુતિ સર્વનું સાધન અને ફલ સ્પષ્ટ કહે છે, (પરંતુ કોઈની અમુક કાર્યમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવી શકતી નથી' એ ન્યાય પ્રમાણે વ્યાસે લીલાના સ્વરૂપનો વિચાર (નિર્ણય) કરી કથા કહેલી છે. જો તેમણે ફલ પ્રાપ્ત કરાવવાનો આગ્રહ રાખ્યો હોત તો જેમ લીલા થઈ તે ક્રમથી જ તેનું વર્ણન કરત, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. પહેલાં જણાવેલી (તૈત્તિરીય શાખાના મંત્ર અને બ્રાહ્મણના વ્યાખ્યાનની) રીત મૂકી દઈ, વ્યાસે જે રીતે કથા કહી તે ક્રમે વ્યાખ્યાન કરવાનું કારણ અહિં કહેલું છે. શ્રી સુબોધિનીના પ્રથમ સ્કંધના આરંભના પાંચમા શ્લોકમાં કહેલું છે કે ભગવાને શ્રીમદાચાર્યચરણને વ્યાસજી પેઠે આજ્ઞા આપેલી. તેથી ભગવાનની આજ્ઞા વ્યાસે કહેલા ક્રમ પ્રમાણે જ કરવાની હતી એમ સૂચવેલું છે એવો ભાવ છે. (લે)

૩. રાજાએ પૂછેલ નહિ તેવા જનક અને શ્રુતદેવના પ્રસંગ પણ શુક કહેશે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. આ અધ્યાયથી આરંભી ત્રણ અધ્યાયોથી.

૫. પહેલાં એટલે ગયા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકના આભાસમાં 'કથાનો અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી.' અથવા આ અધ્યાયમાં ઉપરની પાંચમી કારિકામાં.

(વિવાહ માટે) જીતી ન શકાય તેવા હોવાનું કારણ 'બલભદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણુની બેન' એ શબ્દોથી કહેલું છે. 'જેવી રીતે' એટલે બરાબર શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારથી પરણ્યા. 'વિજય' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) દીનતાથી (અર્જુને સુભદ્રા સાથે) વિવાહ કર્યો ન હતો. 'જે મારાં દાદી હતાં' એ શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે (સુભદ્રા) જ વંશ ચલાવનારાં થયાં. તેવાં (વંશ ચલાવનારાં) નો વિવાહ બીજા (શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ) પ્રકારે થવા યોગ્ય ન હતો એવો ભાવ છે. ૧

બંનેમાં[1] વિરોધ ન રહે તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી શુક (અર્જુન) સુભદ્રાને પરણ્યો તેનો પ્રકાર કહે છે:—

॥श्रीशुक उवाच॥ શ્રીશુક કહે છે:—

अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ।
गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेयीं स आत्मनः ॥ २ ॥
दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे ।
तल्लिप्सुः स यतिर्भूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ ३ ॥

તીર્થયાત્રામાં પૃથ્વી ઉપર ફરતાં પ્રભાસ ગએલા તે સમર્થ અર્જુને સાંભળ્યું કે પોતાના મામાની તે દીકરીને બલભદ્ર દુર્યોધનને આપવા ઇચ્છે છે, પણ બીજાઓ (તેમ) ઇચ્છતા નથી. તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો તે ત્રિદંડી સંન્યાસી થઈ દ્વારકા ગયો. ૨, ૩.

વાસ્તવિક રીતે (અર્જુન) પોતે જીવની કલારૂપ નર હતો, અને તે (સુભદ્રા) યશોદાથી પહેલાં જન્મેલી અને દેવકીજીએ સંભાળ લીધેલી માયાશક્તિ હતી. તે કંસના હાથમાંથી છૂટેલી, દેવકીજીના સ્નેહને લીધે આઠમું (આઠમા સંતાનનું) સ્થાન જાણે કે પ્રાપ્ત કરેલું હોય તેમ દેવકીજીથી પણ જન્મી સુભદ્રા નામથી ઓળખાઇ. સ્ત્રીની સ્થિતિથી જ મોહ (કરવાનું) સંભવે, તેથી તે અર્જુનની જ સ્ત્રી થવા યોગ્ય હતી. તેથી જ તેનાથી મોહ પામેલો (અર્જુન), કલિયુગમાં તે (માયા)નો જ વંશ રહેશે એમ (વિચારી), સંન્યાસ અંગીકાર કરી, ઠગી, કન્યાને હરી ગયો. ચોરી અને ધર્મવાળો વેષ કરવાની ક્ષત્રિયને (શાસ્ત્રની) મના છે, છતાં પણ (તેણે કન્યાનું) હરણ કર્યું તેથી, અને માતપિતાએ આપી તેથી, (તથા) તીર્થયાત્રામાં બનાવટી વેષ (ધારણ કરવા)ની મના નથી તેથી, ઉભય[2]રૂપ હોવાથી બંનેનું[3] સમાધાન થાય છે. આ વિષયમાં તીર્થ-

૧ ક્ષત્રિય બલથી જ વિવાહ કરે, એટલે સુભદ્રાના સગાંઓ શ્રીકૃષ્ણુ વિગેરેને હરાવીને જ અર્જુને વિવાહ કરવો જોઇએ, અને શ્રીકૃષ્ણુ તો કોઇથી જીતી શકાય નહિ તેવા છે. આ બેનો વિરોધ ન રહે તે માટે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨ નર ઋષિરૂપ છે, અને ભગવાનના અંશને ધારણ કરનાર છે. તે ઋષિ હોવાથી માતા પિતાની સંમતિથી સુભદ્રાને પરણે છે, અને ભગવાનનો અંશ હોવાથી મના કરેલા પ્રકારે (બળ-પૂર્વક લઇ જઇ) પરણે છે, કારણ કે ભગવાનને શાસ્ત્રની મના અથવા આજ્ઞા નડતાં નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૩ ચોરી કરવી (બલથી કન્યા લઇ જવી) એ શાસ્ત્રમાં મના કરેલું કાર્ય છે અને માતા પિતા દાન કરે એ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી રીત છે, એવો અર્થ છે. (લે)

યાત્રાના પ્રસંગનું મહાભારતમાં નિરૂપણ કરેલું છે. દ્રૌપદીના વિવાહ પછી પાંચ (પતિ)ની એક (સ્ત્રી) દુઃખનું કારણ થઇ પડે તેથી, પ્રચેતસો[1]ની પેઠે એકપણાંની સ્થિતિ (પાંડવોની) નહિ હોવાથી, (અને) કામ ઉલ્લંઘન થઇ શકે તેવો નથી, અને પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે ક્ષણમાત્ર પણ રોકી રાખવામાં આવે તો રોકી રાખનારનો નાશ કરે છે તેથી, નારદે (પાંડવોને) સુંદ અને ઉપસુંદ[2]ની કથા કહી, એક વર્ષ સુધી (દ્રૌપદીનો) ભોગ થાય તે માટે દરેક (પાંડવ)ના (ભોગના) કાલની વ્યવસ્થા કરી. તે (એકના ભોગના કાલ)ની વચમાં એકથી ભોગવાતીને જો બીજો જૂએ તો તેણે વર્ષ સુધી તીર્થયાત્રા કરવી એવી (વ્યવસ્થા કરી). પછી કોઇ સમયે ચોરે જેની ગાયો હરી લીધી હતી તેવા કોઇ બ્રાહ્મણે અર્જુનને કહ્યું કે મારી ગાયોનું (તારે) રક્ષણ કરવું જોઇએ. ત્યાં શસ્ત્રો રાખેલા તે મકાનમાં યુધિષ્ઠિર દ્રૌપદી સાથે હતો. તે સમયે કાર્ય અવશ્ય કરવું જોઇએ તેવું હોવાથી, અને વિલંબ સહી શકે નહિ તેવું હોવાથી, વ્યવસ્થા જાણતો હોવા છતાં અર્જુન શસ્ત્રવાળા મકાનમાં ગયો, (યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદીને) રમણ કરતાં જોવા છતાં શસ્ત્રો લઇ, ચોરને હણી તેણે બ્રાહ્મણને ગાયો આપી. પછી 'કામ (ભાવ)થી જ જોવામાં દોષ છે'[3] એમ યુધિષ્ઠિરે (તેને) રોકવા છતાં પણ, (અર્જુન) સત્યવચની હોવાથી ભગવાનની ઇચ્છાથી તીર્થયાત્રા કરવા તૈયાર થયો એમ 'તીર્થયાત્રામાં (પૃથ્વી ઉપર ફરતા) અર્જુને' એ શબ્દોથી કહેલું છે. પછી (તે) પ્રભુઃ એટલે (સુભદ્રાનું) હરણ કરવા અથવા એકલો (પૃથ્વી ઉપર) ફરવા સમર્થ (અર્જુન) પૃથ્વી ઉપર ફરતો પ્રભાસ ગએલો. (ત્યાં) તેણે કાંઇક સાંભળ્યું એમ '(પોતાના) મામાની દીકરીને....' એ શબ્દોથી કહે છે. પોતાના મામાની દીકરીને બલભદ્ર દુર્યોધનને આપશે એટલે 'મામાની જ છોકરી તારો ભાગ છે, ફોઇની છોકરી ચરબી જેવી (જાણ)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે પોતાનો ભાગ બીજો લઇ જશે એમ (માની), અને તે (દુર્યોધન) પણ કલિ હોવાથી અધર્મનું મૂળ હોવાથી તેનો (વિવાહ) પણ લૌકિક જ થશે, અને (જો હું) બળપૂર્વક કન્યાનું હરણ કરૂં તો શુદ્ધ ધર્મવાળો (વિવાહ) થશે એમ માની, ભોગ માટે જ તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો (અર્જુન) સંન્યાસી થયો કે જે (સંન્યાસી)ને વિષે કોઇને કામ હોવાની સંભાવના જ થાય નહિ. પર્વના[4] દિવસે માથું મુંડાવી, આસન વિગેરે બત્રીસ પદાર્થો ધારણ કરી, ત્રિદંડી થઇ, (અર્જુન) દ્વારકા ગયો. ૨–૩.

૧ પ્રાચીનબર્હિ રાજાના દશ પુત્રો હતા. એ બધા સરખા શીલવાળા હતા. કંડુક ઋષિને પ્રમ્લોચા નામની અપ્સરાથી થએલી મારિષા નામની કન્યાને પરણ્યા હતા. એ બધા સરખા શીલવાળા હોવાથી એમને પત્ની સંબંધી કજીઓ થયો ન હતો.

૨ આ બે દૈત્યોને બ્રહ્માએ વરદાન આપેલ કે તમે બે એક બીજાને મારશો નહિ ત્યાં સુધી મરશો નહિ. તેથી તેઓ બધાને હેરાન કરી યજ્ઞનો ભંગ કરતા. તેથી ઇંદ્રે તલ તલ જેટલા રત્નની તિલોત્તમા નામની સ્ત્રી વિશ્વકર્મા પાસે કરાવી. તે તેમની નજરે પડી એટલે તેના ઉપર બંને મોહિત થયા, અને તેને વરવા અંદર અંદર લડી મરણ પામ્યા.

૩ દ્રૌપદીને બીજા ભાઈ સાથે રમણ કરતી હોય ત્યારે કામભાવથી જ જોવામાં આવે તો જ દોષ થાય. અર્જુને તેવી રીતે જોએલ નહિ હોવાથી દોષ નથી, તેથી તેણે તીર્થયાત્રા કરવા જરૂર નથી એમ યુધિષ્ઠિરે સમજાવ્યો.

૪ પૂર્ણિમા, અમાવસ્યા એ પર્વના દિવસો છે.

तत्र वै वार्षिकान् मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ।
पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥ ४ ॥

લોકોથી અને નહિ જાણતા બલભદ્રથી વારંવાર આવકાર પામેલો, સ્વાર્થ સાધનારો તે વર્ષાના મહિનાઓ ત્યાં રહ્યો. ૪.

પછી વર્ષાકાલમાં સંન્યાસીને ફરવાની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી તે 'વર્ષાના મહિનાઓ ત્યાં રહ્યો.' 'બનાવટી વેષથી ધર્મ કરવાથી શું ફલ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વાર્થ સાધનારો' એ વિશેષણ યોજેલ છે. જેમ કરવાથી તે (સુભદ્રા)નું હરણ થઇ શકે, તેમ જ (તે રહ્યો). પછી (તેનો વિચાર) નહિ જાણનારા જ બધા લોકોથી તે વારંવાર આવકાર પામ્યો, એટલે એક જ (માણસ) ઘણીવાર (તેને) ભિક્ષા કરવા માટે કહેતો હતો; અને નરની માયાથી મોહ પામેલ હોવાથી અને ભગવાનની ઇચ્છાથી (તેનો વિચાર) નહિ જાણનાર બલભદ્રે પણ (વારંવાર ભિક્ષા માટે) આવકાર આપ્યો. લૌકિક (કામ)માં પહેલાં ચક્ષુની પ્રીતિ થાય છે, તેથી તે (અર્જુન અને સુભદ્રા વચ્ચે ચક્ષુની પ્રીતિ) માટે, અને પછી હરણ થઇ શકે તે માટે (તે બેને) પરિચય થાય તે માટે તેમનું (બલભદ્રનું) અજ્ઞાન વર્ણવેલું છે; કારણ કે બલભદ્ર તેને પરમહંસ જાણીને, તેમના સંબંધમાં તર્કથી વિચાર કરવો નહિં એમ (જાણી), શાસ્ત્રનો જ આધાર રાખી શાંત રહ્યા. તેથી તેમને (અર્જુન કરતો હતો તે) અધર્મને જાણવાની ઇચ્છા થઈ નહિ. અધર્મ જેવું ચિહ્ન જણાયું, છતાં ધર્મનું જ્ઞાન સર્વથી બલવાળું હોવાથી, (તે ચિહ્ન અધર્મનું) જ્ઞાન કરાવનારૂં થયું નહિ. ૪

તેથી જ તેમણે (બલભદ્રે) શ્રદ્ધાપૂર્વક (તેને) આવકાર આપ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ।
श्रद्धयोपहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥

એક દિવસ (બલભદ્ર) તેને (અર્જુનને) ઘેર લાવી અતિથિ તરીકે નિમંત્રણ આપી (રહ્યા;) (અને તે) બલભદ્રે શ્રદ્ધાથી આણેલું ભોજન ખરેખર જમ્યો. ૫.

સમીપમાં જતા (અર્જુન)ને પ્રસંગને લીધે ઘેર લાવી, પછી (તેને) અતિથિ તરીકે નિમંત્રણ આપી, ભોજન તૈયાર થાય ત્યાંસુધી, જેમ કન્યા સંતાઇ (તેનું) દર્શન કરે તેમ, ઘણો વખત રાખી રહ્યા એમ અર્થથી (સમજાય છે); એટલે તેને અતિથિ તરીકે નિમંત્રણ આપી રહ્યા. પછી તે બલભદ્રે જ શ્રદ્ધાથી આણેલું ભોજન તે જમ્યો. મોટા પુરુષના સંબંધમાં આવો વિષય કહેવો યોગ્ય નથી, તેથી 'किल' 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલો છે. ૫.

પછી આ (અર્જુન)ને પણ (કન્યાનું) દર્શન થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ।
प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥

તેણે ત્યાં વીરોનું મન હરનારી મોટી કન્યા જોઇ. (અને પ્રીતિને) લીધે વિસ્તારેલાં નયનવાળો થઇ પ્રેમથી વ્યાકુલ થએલું મન તેનામાં મૂક્યું. ૬

મહતીમ્ એટલે મોટી, અર્જુનથી માત્ર એક વર્ષ નાની[1]. જેના રૂપને લીધે વીરો પ્રાણને પણ તજે તે 'વીરોનું મન હરનારી' (કહેવાય). પછી તેનાં (સુભદ્રાએ કરેલાં અર્જુનનાં) દર્શન સહિત (અર્જુને કરેલાં) તેનાં (સુભદ્રાનાં) દર્શનથી,[2] (અર્જુન) પ્રીતિને લીધે વિસ્તારેલાં નયનવાળો થયો. તેટલાથી કામને વશ થએલા તેણે પ્રેમથી વ્યાકુલ થએલું મન (તેનામાં) મૂક્યું. ૬

પ્રેમ વિનાની સ્ત્રીને પરણવાનું સંભવે નહિ, તેથી નીચેના શ્લોકમાં તેનો પણ પ્રેમ જણાવે છેઃ—

सापि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् ।
हसन्ती व्रीडितापाङ्गी तन्न्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥

નારીઓનાં હૃદયને પીગળાવનાર તેને જોઈને, તે પણ હસતી, લજ્જાવાળાં નેત્રોવાળી થઈ, તેની અંદર હૃદય અને દ્દષ્ટિ પરોવી તેના ઉપર પ્રેમ કરવા લાગી. ૭.

(અર્જુનનાં) સૌંદર્યથી જ તેનું મન હરાયું. આરંભમાં હસતી, પછી લજ્જાવાળાં નેત્રોવાળી થઇ, તે (અર્જુન)ની અંદર જ પરોવેલાં છે હૃદય અને દૃષ્ટિ જેણે તેવી (તે થઇ). એ પ્રમાણે તેણે (અર્જુનને પતિ તરીકે) પસંદ કર્યો. ૭

तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुरर्जुनः ।
न लेभे संभ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥

महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् ।
जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ९ ॥

તેનુ ઘણું જ ધ્યાન ધરતા, (હરણ કરવાનો) લાગ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા અર્જુનને (લાગ) મળ્યો નહિ. બહુ બલવાન કામથી ઘણાં ભમતાં ચિત્તવાળા, માતાપિતા અને શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિ મેળવેલા, મહારથી અર્જુને મોટી દેવયાત્રાના પ્રસંગે કિલ્લામાંથી બહાર નીકળેલી રથમાં બેઠેલી (સુભદ્રા)નું હરણ કર્યું. ૮, ૯.

પછી ભિક્ષાને વિસરી જઇ, તે (સુભદ્રા)નું જ ધ્યાન ધરતો (અર્જુન તેનું) હરણ કરવા માટે લાગ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળો થયો. કાળજીવાળા (પુરુષો)થી તે (સુભદ્રા)નું રક્ષણ થતું હોવાથી, (અર્જુન) તેવો હોવા છતાં પણ, તેને (હરણ કરવાનો) લાગ મળ્યો

૧. શ્રીમદ્‌ભાગવત ૧૦. ૧. ૫૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવકીજીની કન્યા શ્રીકૃષ્ણથી એક વર્ષે નાની હતી. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સમાન વયના હતા, તેથી તે અર્જુનથી પણ એક વર્ષે નાની હતી. (લે)

૨. એક બીજાનાં દર્શનથી એમને પ્રીતિ થઇ એવો ભાવ છે. (લે)

નહિ. આ સંબંધમાં ભારતમાં વધારાનું કહેલ છે તે પણ જાણવું જોઇએ. ભગવાન (અર્જુનને) દેવકીજી અને વસુદેવ પાસે લઇ ગયા, (અને) પછી તે બેએ તે કન્યા (અર્જુનને) આપી (વાણીથી આપવાનું કહ્યું). પછી બહુ બલવાન કામથી (અર્જુન) ઘણાં ભમતાં ચિત્તવાળો થયો. તે સમયે દયાલુ ભગવાને યાત્રાની ગોઠવણ કરી, શહેરની બહાર તે (સુભદ્રા) ને મોકલી. પછી મોટી (યાત્રા)માં બધા ઉત્સવમાં તલ્લીન થયા હતાં ત્યારે, પહેલાં (ઉપર ભારતમાં વધારાનું કહેલુ) જણાવ્યું તે પ્રમાણે માતાપિતાની અને શ્રીકૃષ્ણની અનુમતિ પ્રાપ્ત કરેલ, અને વળી મહારથી એટલે અજ્ઞાનીઓને હરાવવા સમર્થ (અર્જુને), કિલ્લામાંથી બહાર નીકળેલી રથમાં બેઠેલી તે (સુભદ્રા) નું હરણ કર્યું. ૮, ૯.

પછી નીચેના શ્લોકમાં હરણ કરવાનું તેનું પરાક્રમ જણાવે છે:—

रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चारुन्धतो भटान् ।
विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृगराडिव ॥ १० ॥

રથમાં બેસી ધનુષ્ય લઈ રોકનારા શૂરા સૈનિકોને નસાડી, સગાંઓ રડતાં હતાં ત્યારે સિંહની પેઠે પોતાના ભાગનું (હરણ કર્યું). ૧૦.

આ ચારે તરફથી રોકનારા રક્ષણ કરનારા સૈનિકોને નસાડી સાથે આવેલાં સગાંઓ રડતાં હતાં ત્યારે જ, (તેઓ) અજ્ઞાનને લીધે રડતાં હતાં તેથી, (અને સુભદ્રા) પોતાનો ભાગ હોવાથી (તેને) તજવાની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી, સિંહના જેવા સમર્થ (અર્જુને તેનું) હરણ કર્યું, એમ પહેલાના (શ્લોક) સાથે જ સંબંધ છે. ૧૦.

પછી (તેનું) હરણ થતાં, બલભદ્રે વૃત્તાંત સાંભળ્યો. દાયજો મોકલવા માટે આ (ભગવાને કરેલ) ઉદ્યોગનું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ।
गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥

જેમ પર્વમાં મોટો સમુદ્ર ખળભળે તેમ તે સાંભળીને બલભદ્ર ખળભળ્યા; (પણ) શ્રીકૃષ્ણે અને મિત્રોએ ચરણ ઝાલવાથી શાંત થયા. ૧૧.

પછી તે છેતરપીંડી વિગેરે સાંભળીને બલભદ્ર ખળભળ્યા, અને તે (અર્જુન)નો વધ કરવા જ તત્પર થયા. તેમનું (બલભદ્રનું) મોટાપણું અને સમય તેવો (ખળભળાવે તેવો) હતો, એમ (મોટા સમુદ્રના) દ્દષ્ટાંતથી સૂચવે છે. પછી ભગવાને અનેક પ્રકારનાં વચનોથી (તેમને) શાંત કર્યા.

अस्माकं सर्वथा देया हृता नान्यैश्च गृह्यते ॥ ६ ॥
वधे भर्तृविहीना स्यात् योग्यश्चायं विशेषतः ।

આપણે સર્વ પ્રકારે આપવાની (પરણાવવાની)જ છે, અને હરણ કરેલીને બીજા લેશે નહિ. (અર્જુનનો) વધ કરવામાં આવે તો તે પતિ વિનાની થાય; અને આ (અર્જુન) (દુર્યોધન કરતાં) વધારે યોગ્ય છે. કા-૬

कार्यार्थं वञ्चनं तस्य न दोषायेति मे मतिः ॥७॥

अज्ञानं स्वस्य दोषो हि कृत्रिमो न हि बाधकः ॥

પ્રયોજન માટે[1] તેણે કરેલી ઠગાઇથી (તેને) દોષ લાગતો નથી એમ હું માનું છું; અજ્ઞાન[2] આપણો દોષ છે; કારણ કે બનાવટી[3] વેષ નડતર નથી. કા.-૭½

ततो गृहीतपादश्च तेनैवाभूद्बलः स्वयम् ॥८॥

પછી બલભદ્ર પોતે તેમણે (શ્રીકૃષ્ણે) જ જેમનાં ચરણ પકડેલ છે તેવા થયા. કા. ૮

તેવી જ રીતે મિત્રોએ પણ ચરણ પકડવાથી (બલભદ્ર) શાંત થયા. ૧૧.

પછી બેન ઉપરના પ્રેમને લીધે (બલભદ્રે) દાયજો મોકલ્યો. નીચેના શ્લોકમાં તે (દાયજો) કહે છે:—

प्राहिणोत्पारिबर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ।

महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ ॥

ઘણી કિંમતી ઘરવખરી, હાથી, રથ, અશ્વ, સૈનિક અને દાસીઓનો દાયજો વર અને વધૂને બલભદ્રે આનંદથી મોકલ્યો. ૧૨.

(उपस्कर એટલે) ઘરની ઘરવટી, ચાર અંગ (હાથી, રથ, અશ્વ અને સૈનિક) વાળી સેના અને દાસીઓ મોકલ્યા.

भक्ताय भगवान् कृष्णो भगिनीं दत्तवानिति ।

किमाश्चर्यं यतः कर्मज्ञाननिष्ठामवाप्तयोः ॥ ९ ॥

स्वयं गत्वातिमहता समाजेन समावृतः ।

विप्रक्षत्रिययोः प्रीत्या स्वात्मानं दत्तवान् स्वयम् ॥ १० ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે (પોતાની) બેન ભક્તને આપી (પરણાવી) તેમાં શું આશ્ચર્ય? કારણ કે કર્મ અને જ્ઞાનમાં રચ્યા પચ્યા રહેલા વિપ્ર અને ક્ષત્રિયને ત્યાં પોતાની મેળે ઘણા મોટા સમાજથી વીંટાળાઈ પધારી, તેમણે પ્રીતિથી (તેમને) પોતે જ પોતાનું દાન કર્યું. કા. ૯, ૧૦.

यथाभिलषितं ताभ्यां सुखं प्राप्तं हरेर्महत् ।

कृतार्थावपि सञ्जातौ पुनरागमनं ततः ॥ ११ ॥

તે બેમે હરિ પાસેથી તેમણે ઇચ્છયું હતું તેમ ઘણું સુખ પ્રાપ્ત થયું અને કૃતાર્થ પણ થયા. પછી (ભગવાન) પાછા પધાર્યા. કા. ૧૧.

---

૧ 'ડાહ્યા પુરુષે પોતાનું કાર્ય પાર પાડવું' એ ન્યાયે કાર્ય પાર પાડવા કરેલી ઠગાઇથી અર્જુનને દોષ લાગતો નથી. (લે)

૨ પરંતુ આપણે અર્જુનને ઓળખી શકયા નહિ, એ (આપણું) અજ્ઞાન આપણો જ દોષ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'ત્રિદંડી થઇ અર્જુને હરણ કર્યું એ તેનો દોષ છે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે આ બનાવટી વેષ હતો. તેથી (બનાવટી વેષ હોવાથી) નડતર થતો નથી. (લે)

હવે અપમાનના પ્રસંગમાં (જાણવાનું જે):–ભગવાન ભક્તોના માટે જ પધારેલા (અવતરેલા) છે, અને 'માનરહિત માન આપનાર' હોવાથી જાણીને જ બધું કરે છે, તેથી[1] કૈમુતિક ન્યાયથી ભક્તોના સંબંધમાં પણ પોતાનું અપમાન નથી (અપમાન થવા દઇને) પણ (તેઓનું) હિત કરે છે એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી વર્ણન કરે છે:—

॥श्रीशुक उवाच॥ શ્રીશુક કહે છે :–

कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ।
कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलम्पटः ॥ १३ ॥

શ્રુતદેવ નામથી પ્રસિદ્ધ, શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિથી જ જેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થઇ છે તેવો, શાંત, કવિ, વિષયમાં આસકિત વિનાનો ઉત્તમ બ્રાહ્મણ શ્રીકૃષ્ણનો (ભક્ત) હતો. ૧૩.

(આ) બ્રાહ્મણ હોવાથી, આના સંબંધનું આ પ્રકરણ છે. ક્ષત્રિયનું તો પ્રસંગને લીધે (નિરૂપણ કરેલું છે), અને તેથી જ વચમાં (તેનું) નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી આરંભેલા ક્રમનો[2] વિરોધ થતો નથી. (આ બ્રાહ્મણ) શ્રીકૃષ્ણનો સંબંધી હતો, એટલે ભગવદીય હતો, એવો અર્થ છે. તેવો થવાનું તેનું સાધન 'ઉત્તમ બ્રાહ્મણ' એ શબ્દથી કહેલું છે. 'શ્રુતદેવ' શબ્દથી તે જ સિદ્ધ કરે છે. (શ્રુતદેવ એટલે) શ્રવણમાં દેવના જેવી બુદ્ધિવાળો, અને તેવો હોવા તરીકે પ્રખ્યાત થએલો (હતો). પછી શ્રીકૃષ્ણમાં જ જે દૃઢ ભક્તિ, તેનાથી જ પૂર્ણ થએલી ઇચ્છાવાળો (હતો). તેની ગરીબાઇ દોષરૂપ ન હતી એમ જણાવવા આ (આવું) વર્ણન કરેલું છે, (કારણ કે) ઇચ્છાઓ (કામનાઓ) હોય તો ભક્તિથી વિષયો પ્રાપ્ત ન થાય એ યોગ્ય નથી. તેથી 'શાંત' એમ વર્ણવેલ છે. આ (શાંતિ) અંદરનો ગુણ છે. અને (તે) 'કવિ' એટલે વિચાર કરનારો[3] હતો. સ્વભાવથી પણ તેની ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ ન હતી એમ 'વિષયમાં આસક્તિ વિનાનો' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ભગવાનનો સંબંધ (તેને) હોવાથી, તેના છ ગુણો જણાવેલા છે. તેમાં (૧) ઉત્તમ બ્રાહ્મણ હોવું એ ઐશ્વર્ય છે, (૨) નામ (શ્રુતદેવ) એ કીર્તિ છે, (૩) (શ્રીકૃષ્ણની) ભક્તિ એ શ્રી છે, (૪) શાંતિ જ્ઞાન છે, (૫) કવિ (હોવું એ) બલ છે, (અને) (૬) વિષયમાં આસક્તિ વિનાના હોવું એ વૈરાગ્ય છે. તેમનો (ભગવાનનો) સંબંધી તેમની સમાન થાય છે એવું જણાવેલું છે. ૧૩.

---

૧. કર્મમાર્ગી અને જ્ઞાનમાર્ગી ભક્તો માટે પણ ભગવાન પોતાનું અપમાન થવા દઇને પણ તેમનું હિત કરે છે, તો પછી પોતાના અનન્ય ભક્તો માટે તો તેમ કરેજ એમાં આશ્ચર્ય શું? એમ જણાય તે માટે આ આખ્યાન કહેલું છે એવો અર્થ છે.

૨. આ અધ્યાયના આરંભમાં જે કાર્ય ભગવાનના વીર્યથી વિરુદ્ધ જણાતું હોય તેવું કહેવાનું જણાવેલ છે. ભગવાન બ્રાહ્મણના ઘેર પધારે તે કાર્ય તેમના વીર્યથી વિરુદ્ધ જણાય, પણ રાજાને ઘેર પધારે તે તેમના વીર્યથી વિરુદ્ધ ન જણાય. રાજાને ઘેર પધારવાનું તો પ્રાસંગિક છે, અને પ્રકરણ બ્રાહ્મણના ઘેર પધારવા સંબંધી છે. તેથી આરંભમાં જે કાર્ય કહેવાનું જણાવેલ તેનો વિરોધ થતો નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'વિચાર કરનારો' એટલે નિર્ણય કરનારો, તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી વિચાર કરનારો, જ્ઞાની. અહિં 'જ્ઞાન'ને શ્રીસુબોધિનીમાં 'બલ' કહેલું છે.

પછી તેવા (પુરુષે) સાત્ત્વિક દેશમાં રહેવું યોગ્ય છે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તે) મિથિલામાં રહેતો હતો એમ કહે છેઃ—

स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी।
अनीहयागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥

વિદેહ દેશમાં મિથિલામાં તે ગૃહાશ્રમવાળો રહેતો હતો, અને પ્રયાસ વિના મળી આવે તે ખોરાકથી પોતાની ક્રિયાઓ પૂરી કરતો. ૧૪

વિદેહ દેશ છે. ત્યાં રહેનારાઓને દેહનું અભિમાન હોતું નથી. તે (દેશ) માં પણ જેનું દેહનું અભિમાન જતું રહેલ છે તેવાએ[1] બનાવેલી મિથિલામાં (તે રહેતો હતો). અભિમાન ન હોય તો બીજા આશ્રમો કરતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમ જ મુખ્ય છે, કારણ કે તે (આશ્રમ)માં અભિમાન વિનાના (પુરુષ) ને દોષો થતા જ નથી. તેથી (તે) ગૃહાશ્રમવાળો હતો. તે (ગૃહાશ્રમ) માં ધંધો ન હોય તો ધર્મનું ફલ થતું નથી, તેથી 'પ્રયાસ વિના મળી આવે તે ખોરાકથી' એ શબ્દથી તેનો મુખ્ય ધંધો કહે છે. પોતાના પ્રયાસ વિના ભિક્ષામાં પ્રાપ્ત થએલ વિગેરે ખોરાક મળી આવતો જેને, અને તે (તે પ્રમાણે મળી આવેલ ખોરાક વિગેરે) થી જ પૂરી કરવામાં આવતી હતી ક્રિયાઓ જેનાથી, તેવો (તે હતો); અને તે ક્રિયાઓ પોતાની જ (કરતો), પરંતુ બીજાના ધર્મો (આચરતો નહિ). તેથી જ આ કર્મમાર્ગને અનુસરનારો ભક્ત હતો. ૧૪.

'પ્રયાસ વિના કોઇવાર અન્ન ન મળવાથી ક્રિયા બંધ થઈ જાય,' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यात्रामात्रं त्वहरहर्दैवादुपनमत्युत।
नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥

શરીરના નિર્વાહ પૂરતું તો દરરોજ દૈવથી મળી પણ આવતું. અધિક (મળતું) નહિ. તેટલાથી સંતોષ પામી યથાયોગ્ય ક્રિયાઓ કરતો. ૧૫.

यात्रा એટલે કુટુંબ સાથે (તેના) શરીરનો નિર્વાહ, અને (તેટલા પૂરતું) તે દરરોજ, અને તે પણ દૈવથી મળી આવતું. 'उत' 'પણ' શબ્દ એમ પણ સૂચવે છે કે ઇશ્વરની ઇચ્છાથી કોઇ વાર શરીરનું બલ હોય ત્યારે, અથવા અગીઆરસનો ઉપવાસ વિગેરે હોય ત્યારે ન (પણ) મળી આવતું. વધારે તો કોઇ વાર પણ ન મળતું. તેટલાથી જ તે સંતોષ પામતો. તેમ (સંતોષ પામતો) ન હોય, તો દોષ લાગે. તેથી (સંતોષ પામતો હોવાથી) જ યથાયોગ્ય ક્રિયાઓ પણ કરતો. ૧૫.

એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં ક્ષત્રિયનું વર્ણન કરે છેઃ—

तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग बहुलाश्व इति श्रुतः।
मैथिलो निरहंमान उभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥

---

૧. 'મિથિલ મથનથી ઉત્પન્ન થએલ છે' એ વાકય પ્રમાણે તે દેહના અભિમાન વિનાનો હતો. (લે)

હે રાજા! તે રાજ્યનો પાલનાર બહુલાશ્વ નામથી પ્રસિદ્ધ, અભિમાન વિનાનો, મિથિલાના વંશનો પણ તેવો હતો. બંને અચ્યુતને પ્રિય હતા. ૧૬.

ભગવાનના ભક્તનો (ત્યાં) વાસ હોવાથી તે (ત્યાંનો રાજા) પણ ભક્તિના અંગમાં પ્રવેશેલો (ભક્ત થએલો) હતો, તેથી 'तथा' 'તેવો (હતો)' એમ કહેલું છે, કારણ કે (તે રાજા) તે વિદેહ રાજ્યનો પાલનાર હતો. 'अङ्ग' 'હે રાજા!' એવું સંબોધન હું છેતરતો નથી (ખોટું કહેતો નથી) એમ જણાવવા કરેલું છે. बहुलाः ઘણા अश्वाः અશ્વો છે જેના, એમ (બહુલાશ્વ નામથી તેની) ક્રિયાશક્તિ જણાવેલી છે. તે તો મિથિલાના વંશમાં જન્મેલો હોવાથી 'મિથિલ વંશનો' હતો. આ (બ્રાહ્મણ શ્રુતદેવ) ના તો છ ગુણો હતા; પરંતુ રાજાને તો 'અભિમાન ન હોવું' એ એક જ (ગુણ હતો). જેમ કર્મમાં શ્રદ્ધાવાળો (ભગવાનને) પ્રિય છે તેમ જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળો પણ ભગવાનને પ્રિય છે. તેથી 'બંને અચ્યુતને પ્રિય હતા' એમ કહેલું છે. જેમ ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળો પ્રિય હોય છે, તેમ જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળો પણ પ્રિય હોય છે. આટલું વર્ણન કર્યું. તેવા પ્રકારના તે બેને ભગવાને સંભાર્યા, એમ ભગવાનના મનની ક્રિયા તેમના સંબંધમાં થએલી હોવાથી, ભગવાનનાં ચરિત્ર તરીકે તેમનું વર્ણન કરેલું છે. ૧૬.

તેથી જ તેમના ગુણોનું સ્મરણ કરીને, તેઓને ઇચ્છેલાં ફલની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભગવાન તેમના ઘેર પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तयोः प्रसन्नो भगवान् दारुकेणाहृतं रथम् ।
आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान्प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥

नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ।
अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥

તે બે ઉપર પ્રસન્ન થએલા સમર્થ ભગવાન મુનિઓ સાથે દારુકે આણેલા રથમાં બેસી વિદેહ પધાર્યા. (૧) નારદ, (૨) વામદેવ, (૩) અત્રિ, (૪) કૃષ્ણ, (૫) રામ, (૬) અસિત, (૭) અરુણિ, (૮) હું. (૯) બૃહસ્પતિ, (૧૦) કણ્વ, (૧૧) મૈત્રેય, (૧૨) ચ્યવન વિગેરે (મુનિઓ સાથે હતા). ૧૭,૧૮.

પહેલાં (મારે) જવાનું છે એમ જણાવેલ નહિ હોવાથી, લૌકિક (કાર્ય) ન હતું અને ઉત્સવ પણ ન હતો તેથી કોઈ સમયે (તે બેનો) સમાગમ થાય તે માટે દારુકે આણેલા રથમાં બેસી (ભગવાન) વિદેહ જ પધાર્યા. '(ભગવાન) એકલા[1] અને સર્વને[1] (કોઇને પણ) કહ્યા વિના કેમ (વિદેહ જવા) નીકળ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થ' શબ્દ યોજેલ છે. મુનિઓ સાથે (રથમાં) બેસી વિદેહ પધાર્યા, કારણ કે તે બે, મુનિઓ સાથે ભગવાનનો વિચાર કરતા હતા. તેમાં પણ રાજા મુનિઓને પણ ભગવદ્રૂપ જ જાણતો હતો, (અને) બ્રાહ્મણ તો (મુનિઓને) મુનિસ્વરૂપ

૧ 'એકલા' એટલે દ્વારકાથી પોતાના કોઇ સંબંધીને સાથે લીધા વિના, દ્વારકામાં કોઇને કીધા વિના, ભગવાન વિદેહ પધાર્યા છે. મુનિઓને તો સાથે લીધેલા જ.

જાણતો હતો. તેથી જ (ભગવાન) પોતે મુનિઓનું રૂપ ધારણ કરી રાજાને ઘેર પધારશે, અને બ્રાહ્મણના ઘેર તો મુનિઓ સાથે પધારશે. તેઓ બંને ભગવાન કાલથી પર છે એમ જાણીને મુનિઓને કાલના અવયવરૂપ જાણે છે. તેથી બાર મુનિઓ નામથી ગણાવે છે. એવા પ્રકારના બીજા હતા એમ જણાવવા 'आदि' 'વિગેરે' પદ યોજેલું છે. કૃષ્ણ એટલે વેદવ્યાસ. રામ એટલે પરશુરામ. 'હુ' એટલે શુક. 'વિગેરે' શબ્દથી ગૌતમ વિગેરે કહેલા છે. ૧૭, ૧૮.

અલૌકિક રીતે છૂપા રહીને (ભગવાન) પધાર્યા ન હતા, (પરંતુ), સર્વને દર્શન થયાં હતાં એમ જણાવવા રસ્તામાં (ભગવાનની) પૂજા થઈ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तत्र तत्र तमायान्तं पौरा जनपदा नृप ।
उपतस्थुः सार्घहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥

હે રાજા! ઠેક ઠેકાણે શહેરવાસીઓ અને ગામડીઆઓ હાથમાં પૂજાનો સામાન રાખી ગ્રહોની સાથે ઉગેલા સૂર્યની પૂજા કરે તેમ પધારતા તેમની (ભગવાનની) પૂજા કરી. ૧૯.

હાથમાં પૂજાનો સામાન રાખી (ભગવાનની) પૂજા કરી. દરેકની પૂજાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો ઘણો સમય જાય, અને સ્વીકારવામાં ન આવે તો દોષ થાય, તેથી બંને પ્રકારનો દોષ ન લાગે તે માટે 'ગ્રહો સાથે ઉગેલા સૂર્યની (પૂજા કરે) તેમ' એ શબ્દોથી દૃષ્ટાંત જણાવે છે. ગ્રહોને ઠેકાણે ઋષિઓ છે. સૂર્ય બધાની પૂજા સ્વીકારતો નથી, અને દૃષ્ટિથી સ્વીકારે પણ છે. એ પ્રમાણે ભગવાને પણ (કર્યું), એવો અર્થ છે. ૧૯.

રસ્તામાં આવેલા બાર દેશોને નીચેના શ્લોકમાં નામથી જણાવે છે:—

आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपाञ्चालकुन्तिमधुकेकयकोसलार्णाः ।
अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥

હે નૃપ! (૧) આનર્ત, (૨) ધન્વ, (૩) કુરુ, (૪) જાંગલ, (૫) કંક, (૬) મત્સ્ય, (૭) પાંચાલ, (૮) કુંતિ, (૯) મધુ, (૧૦) કેકય, (૧૧) કોસલ, (૧૨) અર્ણ અને બીજા દેશના પુરુષો અને સ્રીઓએ (પોતાનાં) નયનોથી ઉદાર હાસ્યવાળાં અને સ્નેહવાળી દૃષ્ટિવાળાં તેમનાં મુખરૂપી કમલનું પાન કર્યું. ૨૦.

(ઉપર જણાવેલા બાર) અને બીજા પણ પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ (દેશના પુરુષો તથા સ્રીઓએ) ભગવાનના મુખરૂપી કમલનું પાન કર્યું, એમ તેઓએ કરેલી પૂજાનું ફલ વર્ણવ્યું. (ભગવાનનું મુખ) કમલરૂપ હોવાથી, (તેઓને) અમૃતનું પાન થયું. 'જણાઈ આવે તેવો જ લાભ (અમૃતનું પાન) (તેઓને) થયો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી, 'ઉદાર હાસ્યવાળાં અને સ્નેહની દૃષ્ટિવાળાં' એ શબ્દથી મુખનાં

વિશેષણ કહે છે. (૧) 'उदार' એટલે સર્વ પુરુષોનું દાન કરનારૂં હાસ્ય (છે જેમાં)[૧] અને (૨) સ્નેહવાળી દૃષ્ટિ (છે જેમાં)[૧] (તેવું ભગવાનનું મુખ છે.)[૧] (૧) માયા[૨] બહિર્મુખપણું પ્રાપ્ત કરાવતી હોવા છતાં સર્વ પુરુષાર્થો અપાવે છે. (૨) જ્ઞાન[૨] તો ભગવાનના સંબંધવાળાં કરે છે. તેથી (ભગવાનનું મુખ એ બે ગુણોવાળું હોવાથી) અદૃષ્ટ (જણાઇ ન આવે તેવું) ફલ પણ આપે છે એવું વર્ણન કરેલું છે. સ્રીઓ અને પુરુષો બધાએ આ વિષયના (ભગવાનનાં આવાં મુખનાં દર્શન કરી ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં) અધિકારીઓ છે, એ નિયમ પ્રમાણે આવાં (મુખરૂપી કમલ)નું તેઓએ પાન કર્યું. ૨૦

પછી ફલરૂપથી ભજન કરવામાં આવે ત્યારે પણ બીજું ફલ આપતાં, ભગવાને તેથી પણ આગળ ફલની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઉપાય કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ।
शृण्वन्दिगन्तधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥

પોતાની દૃષ્ટિથી નાશ પામેલું છે અજ્ઞાન જેનું તેવી દૃષ્ટિવાળા તેઓને ક્ષેમ અને અર્થદૃષ્ટિ આપતાં, દિશાઓના અંત સુધી પ્રકાશતાં, અશુભનો નાશ કરનારા દેવો અને માણસોથી ગવાએલા પોતાના યશનું શ્રવણ કરતાં, ત્રણ લોકના ગુરુ ધીરે ધીરે વિદેહ પધાર્યા. ૨૧

ભગવાનની દૃષ્ટિથી નાશ પામેલું છે तमः અજ્ઞાન જેનું તેવી દૃષ્ટિવાળા (લોકો) ને, વસ્તુના (ભગવાનની દૃષ્ટિના) સામર્થ્યને લીધે જ દોષ (અજ્ઞાન) મટી જવાથી પોતે અધિક ક્ષેમ આપ્યું. જે પ્રાપ્ત થયું તેને સાચવી રાખવું તે ક્ષેમ. જેથી આ (ભગવાનની) મૂર્તિ સદા (તેઓની) દૃષ્ટિની નજીક રહે તેવું વરદાન આપ્યુ, એવો અર્થ છે. (એમ થાય) ત્યારે જ હમણાં જે પ્રાપ્ત થયું છે તે (ભગવાનનું દર્શન) સચવાઈ રહે. 'વચ્ચે બીજા પદાર્થ જોવાનું જરૂરી હોવાથી, આનું જ દર્શન સદા કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રણ લોકના ગુરુ' એ શબ્દ યોજેલ છે. જ્યાં[૩] અંતર્યામીની પ્રેરણાથી બધાને સારી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવા ત્રણ લોકના તે (શ્રીકૃષ્ણ)જ ગુરુ છે. બહારનું વાકય[૪] તો અનિયમિત હોવાથી નિરર્થક છે, તેથી જ્યારે (ભગવાન વિના) બીજાનું દર્શન થાય છે ત્યારે તે જ સમયે તે ન કરવાનો ઉપદેશ કરે છે, એવો અર્થ છે.

---

૧ હાસ્ય માયારૂપ છે. દૃષ્ટિ જ્ઞાનનું સાધન હોઈ જ્ઞાન છે.

૨ 'છે જેમાં' બંને સ્થલે અધ્યાહાર છે. તેથી બે બહુવ્રીહિ સમાસ છે, અને પછી તે બે શબ્દોનો કર્મધારય સમાસ કરવાનો છે. (લે)

૩ જ્યાં ઉપદેશ કરવામાં આવે ત્યારે, અંતર્યામીની પ્રેરણાથી સર્વને સદ્બુદ્ધિ જ ઉત્પન્ન થાય તેવો ઉપદેશ કરનારા, એવો (ત્રણ લોકના ગુરુ શબ્દનો) અર્થ છે. (લે)

૪ ખરો ઉપદેશ અંતર્યામીનું વાકય છે. બીજું બહારનું વાકય તો અનિયમિત છે. તેથી થતો ઉપદેશ થોડો સમય રહે. અને નાશ પામે તેવો છે. તેથી તે નકામું છે, એવો અર્થ જણાય છે.

વળી જે પ્રકારે તેઓ સર્વ સ્થલે અર્થરૂપ ભગવાન, જે સર્વ વસ્તુઓમાં વસ્તુનું સ્વરૂપ છે, તેમનાં દર્શન કરે તે રીતે અર્થદૃષ્ટિ પણ આપે છે. તેથી જે કાંઇ પણ (વસ્તુ) તેઓ જૂએ ત્યારે તેઓને ભગવાનનું જ દર્શન થાય છે, એટલે પહેલાં જે આપેલ તે સાચવી રાખવામાં કોઇ પણ જાતની ક્ષતિ થતી નથી. 'च' 'અને' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે ત્યાં (તે વસ્તુમાં) રહેલા[1] ભગવાનનું પણ દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય (ભગવાને તેમને) આપ્યું. 'દિશાઓના અંત સુધી પ્રકાશતા પોતાના યશનું શ્રવણ કરતાં' એ શબ્દોથી 'આટલું (બધું) ફલ એકાએક (ભગવાન) કેમ આપે?' એવી શંકા દૂર કરતાં, તેમણે આપેલું ફલ સદા રહેશે જ એમ પણ જણાવે છે. તેમનાં મુખોથી જ પોતાના યશનું શ્રવણ કરતાં (ભગવાન પધારતા હતા). 'વચ્ચે કાલ વિગેરેને લીધે ઉત્પન્ન થએલા અધર્મથી વિઘ્ન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અશુભનો નાશ કરનારા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'કોઇ સમયે તે (ભગવાનની) કીર્તિનું વિસ્મરણ થાય ત્યારે (પાછી તે સાંભળવાનું) સાધન નહિ રહે' એવી શંકા થાય, તેથી 'गीतं सुरैर्नृभिः' એ શબ્દો યોજેલા છે. જે દેવરૂપી મનુષ્યો છે તેઓથી ગવાએલા, અથવા દેવોથી અને માણસોથી ગવાએલા (યશનું શ્રવણ કરતાં પધાર્યા) એવો (તેનો અર્થ છે). તેથી કીર્તિ (ભગવાનનો યશ) અક્ષય્ય છે એમ જણાવેલું છે. એ પ્રમાણે (માર્ગની) મધ્યમાં રહેલાઓને (ભગવાન) આટલું દાન કરે છે, ત્યારે જેમના માટે પધારે છે તેમને તો શું દાન કરશે? એવી શંકા ઉત્પન્ન કરતા જ, ઇચ્છેલે દેશ (વિદેહ) પધાર્યા. 'शनकैः' 'ધીરે ધીરે' એ શબ્દથી માર્ગમાં તેઓ (લોકો) ઉપરનો સ્નેહ જણાવેલો છે. ૨૧

જે દેશમાં ભગવાન પધારવાના હતા તે દેશમાં રહેનારાઓના ભગવાનમાં સ્નેહ વિગેરે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ।
अमीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः ॥२२॥

હે નૃપ! તે શહેરવાસીઓ અને ગામડીઆઓ અચ્યુતને પધારેલા સાંભળીને આનંદ પામી હાથમાં પૂજાની સામગ્રી લઇ તેમના સામા આવ્યા. ૨૨.

શહેરવાસીઓ અને ગામડીઆઓ (સામા આવ્યા). 'नृपाः' 'રાજાઓ' એ પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે (એમ જાણવું કે) ભગવાન ત્યાં પધારે છે એટલે ભગવાનનું દર્શન થાય તે માટે બધાએ અગાઉથી જ (ભગવાનના સામા) ગયા. (ત્યારે) તેઓ (રાજાઓ) પણ ભગવાન આગળ શહેરવાસીઓના જેવા થયા, તેથી ત્રણ પ્રકારના (શહેરવાસીઓ, ગામડીઆઓ અને રાજાઓ) જણાવેલા છે. તેઓની કાયા વિગેરેની સ્થિતિ (ઉત્તરાર્ધમાં) કહે છે. 'સામા આવ્યા' એ શબ્દથી કાયાની, (અને) 'આનંદ પામેલા' એ શબ્દથી મનની સ્થિતિ કહેલી છે. 'હાથમાં પૂજાની સામગ્રી લઇ' એ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે મમતાના સ્થાનરૂપ ધન વડે પણ (તેમણે) ભજન કર્યું. ૨૨.

---

૧ 'તે સર્જીને તેમાં જ પ્રવેશ કર્યો' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન સર્વ વસ્તુઓમાં રહેલા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

પછી નીચેના શ્લોકમાં ઇંદ્રિયોની (સ્થિતિ) કહેલી છે:—

दृष्ट्वा तमुत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ।
कैर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वांस्तथा मुनीन् ॥ २३ ॥

ઉત્તમ કીર્તિવાળાનાં દર્શન કરી, પ્રીતિથી ખીલેલાં મુખ અને અંતઃકરણવાળા થઈ તેમને, તેમ જ પહેલાં જેમનું શ્રવણ કરેલ તે મુનિઓને બે હાથ જોડી મસ્તકથી નમસ્કાર કર્યા. ૨૩.

(તેઓ) પ્રીતિથી ખીલેલાં મુખરૂપી કમળવાળા થયા.[1] ભગવાનનું દર્શન તેવું છે કે જે (દર્શન)થી ભગવાન (દેહની) અંદર પ્રવેશ કરે છે, પ્રવેશ કરી ઘણી પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી, બહાર મુખોને અને અંદર અંતઃકરણોને ખીલેલાં કરે છે. પછી (તેઓએ) कैः મસ્તકોથી અને સર્વ અપરાધોની ક્ષમા કરાવનાર બે હાથ જોડવાથી ભગવાનને અને મુનિઓને નમસ્કાર કર્યા. '(મુનિઓ સંબંધી) ખાસ નહિ હોવાથી (તેમને) તે પ્રમાણે નમસ્કાર કર્યા હશે' એવી શંકા 'પહેલાં જેમનું શ્રવણ કરેલ' એ વિશેષણથી દૂર કરે છે. ૨૩.

સાધારણ (પુરુષો) એ કરેલા આદરનું વર્ણન કરી, નીચેના શ્લોકમાં બે મુખ્ય (પુરુષોએ) કરેલો આદર જણાવે છે:—

स्वानुग्रहाय सम्प्राप्तं मन्वानौ तं जगद्गुरुम् ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥

તે જગદ્‌ગુરુને પોતાના ઉપર અનુગ્રહ કરવા પધારેલા માનીને મૈથિલ અને શ્રુતદેવ પ્રભુના ચરણમાં પડયા. ૨૪.

'ભગવાનનું સદા દર્શન (મૈથિલ અને શ્રુતદેવને) થાય છે જ, અને (તેમની) સેવા પણ કરવામાં આવે છે. આમ હોવાથી (આ સમયે) શું (વધારે) ઉત્તમ હતું?' એવી શંકા 'જગદ્‌ગુરુ' શબ્દથી દૂર થાય છે. 'અમે જે કરીએ છીએ તેજ કરવું યોગ્ય છે કે બીજું કાંઈ?' આ (પ્રશ્ન)નો નિર્ણય ભગવાન જ કરે તે માટે તેઓ ખાસ સમાગમ કરે છે એવો અર્થ છે. તેથી જ તેઓ ચરણમાં પડયા. આથી એમ જણાવેલું છે કે બ્રાહ્મણને પણ (ભગવાનને) નમસ્કાર કરવાની શાસ્ત્રની મના નથી. (આથી) એમ સૂચવેલું છે કે પ્રભુઃ સમર્થને માત્ર ચરણમાં નમન કરવાથી જ તે આપણું બધુંએ હિત કરશે, (અને પ્રભુ) પોતાના માટે અથવા ફલનું દાન કરવા માટે કાંઈ વધારે (કરવા)ની દરકાર રાખતા નથી. ૨૪.

પછી બંનેએ પોતપોતાના ઘેર પધરાવવા માટે ભગવાનને નિમંત્રણ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

न्यमन्त्रयेतां दाशार्हमातिथ्येन सह द्विजैः ।
मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत्संहताञ्जली ॥ २५ ॥

૧ 'प्रीत्युत्फुल्लमुखाम्बुजाः' એવો પાઠ લીધો જણાય છે. પછી 'प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः' પાઠ લઇ અર્થ કરેલ છે.

મૈથિલ અને શ્રુતદેવે એકી સાથે બે હાથ જોડી દાશાર્હને દ્વિજો સાથે અતિથિ તરીકે (પધારવા) નિમંત્રણ કર્યું. ૨૫.

પોતાના ઘેર (ભગવાન) પધારશે, એ વિષયનું કારણ 'દાશાર્હ'[1] કહેલું છે. 'દ્વિજો સાથે' એ શબ્દો (એમ જણાવે છે કે) વિભાગથી (પધારવાનું) નિમંત્રણ કરેલું નથી. બંનેનું તે (હિત)[2] તો કરવું જોઇએ. લોકમાં તો લૌકિક (પુરુષો પોતાની) અશક્તિને લીધે કાલના ભેદથી[3] અથવા વિભાગના ભેદથી તે પ્રમાણે કરે છે. ભગવાન તો શક્તિવાળા છે, તેથી (તે બેનું ઇચ્છેલું) સર્વ[4] કરશે. મૈથિલ રાજા હોવાથી, તેનું નામ પહેલું કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દ એવો બોધ કરે છે કે શ્રુતદેવ રાજાના સરખો છે. જૂદા જૂદા કાલે (ભગવાન બંનેના ઘેર) પધારે નહિ, તે માટે 'એક સાથે બે હાથ જોડી' એ શબ્દો યોજેલા છે. ૨૫.

પછી ભગવાને[5] (જે કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે):—

भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः प्रियचिकीर्षया ।
उभयोराविशद् गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥

ભગવાને તેઓનો અભિપ્રાય જાણીને તે બેનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ ન જાણે તેમ બે (રૂપો) થી બંનેના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૨૬

અને[6] ભગવાનનો વૈભવ જાણવા (તેઓએ એવું નિમંત્રણ આપેલ છે એવો) તે બેનો અભિપ્રાય જાણીને, ભગવાનથી ન બની શકે એવું કાંઇ નહિ હોવાથી, તે (તેમણે માગેલ) તે જ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરાવવું જોઇએ એવા (હેતુથી), ભગવાન બંનેના ઘેર પધાર્યા. 'તેઓ ન જાણે તેમ બે (રૂપો)[7] થી' એ શબ્દોથી તેનો (તેમના ઘેર પધારવાનો) પ્રકાર કહેલો છે. ભગવાન બે સમૂહરૂપ થયા, (અને) પછી બંનેના ઘેર (એક જ વખત) પધાર્યા. જે સ્થલે રસ્તા જૂદા પડે ત્યાં ભગવાનનું તેવું (બે સમૂહરૂપ થવાનું) માહાત્મ્ય જાણવામાં આવે તો તેવો આનંદ ન થાય, તેથી તે બેથી (બે સમૂહરૂપ) જણાયા

---

૧ દશાર્હના વંશના હોય તે દાશાર્હ યાદવો. સામાન્ય લોકો પોતાને ઘેર પધારે એમ જણાય, તેથી અહિં એ શબ્દ યોજ્યો છે, એવો ભાવ છે.

૨ 'હિત' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે).

૩ એક જ વખતે બધા બે સ્થલે જઈ અથવા રહી શકે નહિ. તેથી લૌકિક પુરુષો બેના ઘેર જવું હોય ત્યારે કાલના ભેદથી જૂદા જૂદા સમયે જાય, અથવા વિભાગના ભેદથી એટલે બે ટૂકડીઓ કરી એક જ સમયે જૂદી જૂદી ટૂકડી જૂદા જૂદાના ઘેર જાય, એવો અર્થ છે.

૪ ભગવાન બધા ઋષિઓ સાથે મૈથિલ અને શ્રુતદેવ બંનેના ઘેર એક જ સમયે પધારશે, એવો અર્થ છે.

૫ આ શ્લોકનો આભાસ છે. પછી ભગવાન...એ 'શ્લોક કહે છે', એટલું અધ્યાહાર છે. (લે)

૬ 'च' 'અને' શબ્દથી (વૈભવ સાથે) ભગવાનનું સામર્થ્ય જાણવાને તેઓનો અભિપ્રાય છે એમ કહેલું છે. (લે)

૭ 'બેથી' એટલે બે 'સ્વરૂપોથી' એવો અર્થ છે. (લે)

વિના જ પધાર્યા. [જનકના ઘેર પોતે પોતાના (મુનિરૂપ) અંશથી પધાર્યા].[1] કેટલાક એક કહે છે કે મુનિઓ પણ પોતાના તેવા (બે સમૂહરૂપ) થયા. રાજાને[2] મુનિઓમાં (અને ભગવાનમાં) કાંઈ ભેદ નહિ હોવાથી, તેની સર્વમાં 'આ ભગવાન છે' એવી એકસરખી બુદ્ધિ હોવાથી, અને 'જેઓ જેમ મને ભજે છે (તેઓને હું પણ તે પ્રમાણે ભજું છું)' (ગીતા, ૪. ૧૧) એવું (ભગવાનનું) વચન હોવાથી, ભગવાન શ્રુતદેવના ઘેર જ મુનિઓ સાથે પધાર્યા; પરંતુ રાજાના ઘેર તો તેવા (મુનિઓના) રૂપવાળા[3] પોતે જ પધાર્યા એવો નિર્ણય છે. ૨૬.

પછી તે દેશમાં રાજા મુખ્ય (પુરુષ) હોવાથી, અને (તેનું વૃત્તાંત) પ્રાસંગિક[4] હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી રાજાનું વૃત્તાંત કહે છે:—

श्रोतुमप्यसतां दूराज्जनकः स्वगृहागतान् ।
आनीतेष्वासनाग्र्येषु सुखासीनान् महामनाः ॥ २७ ॥
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः ।
नत्वा तदङ्घ्रीन् प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥
सकुटुम्बोऽवहन् मूर्ध्ना पूजयाञ्चक्र ईश्वरान् ।
गन्धमाल्याम्बराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥
वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ।
पादावङ्कगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मुदा ॥ ३० ॥

ઘણી વધેલી ભક્તિથી બહુ હર્ષવાળાં (થએલાં) હૃદયને લીધે આંસુથી ડોળાં બનેલાં નયનોવાળા, ઉદાર મનવાળા જનકે દુષ્ટ પુરુષોને જેમનું શ્રવણ પણ દૂર છે તેવા, પોતાના ઘેર પધારેલા, (અને) આણેલાં ઉત્તમ આસનો ઉપર સુખપૂર્વક બેસાડેલા (તેઓ) ને નમસ્કાર કરી તેમનાં ચરણો ધોઈ, લોકને પાવન કરનારૂં તે જલને (પોતે) કુટુંબ સહિત મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું; સુગંધી દ્રવ્યો, પુષ્પો વસ્ત્રો, આભરણો, ધૂપ, દીપ, પૂજાનાં સાધનો, ગાયો અને આખલાઓથી (તે) ઈશ્વરોની પૂજા કરી, (અને) (પોતાના) ખોળામાં રાખેલાં વિષ્ણુનાં ચરણોનો આનંદથી ધીરે

૧ જનકના ઘેર ભગવાન પોતાનાં એક સ્વરૂપથી અને મુનિઓનું સ્વરૂપ લઇને પધાર્યા. મુનિઓ જનકના ઘેર પોતે ગયા ન હતા, એવો અર્થ છે.

૨ રાજા જ્ઞાનમાં આસ્થાવાળો હતો. જ્ઞાનમાર્ગમાં 'વિદ્યા અને વિનયવાળો બ્રાહ્મણ, ગાય, હાથી, કૂતરૂં તથા ચાંડાલ પ્રતિ પંડિતોની સમાન દૃષ્ટિ હોય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સર્વમાં સમાનદૃષ્ટિ હોવાથી, રાજાના મનમાં ('આ ભગવાન અને આ મુનિઓ' એવો) મુનિઓ સંબંધી ભેદ ન હતો એવો અર્થ છે. (લે)

૩ 'તેવા રૂપવાળા' એટલે 'તેટલા મુનિઓના રૂપવાળા' એવો અર્થ છે. (લે)

૪ આરંભનાં અને અંતનાં વાક્યો કયું પ્રકરણ છે તેનો નિર્ણય કરાવનારાં હોવાથી, વચમાં કહેલી (રાજાની કથા) પ્રાસંગિક છે, એવો અર્થ છે. (લે)

ધીરે સ્પર્શ (મર્દન) કરતાં, અન્નથી તૃપ્ત કરેલા તેઓને પ્રસન્ન કરતાં મધુર વાણીથી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું :—૨૭–૩૦

જેઓ દુષ્ટ છે તેઓને જેમનું શ્રવણ થવું પણ દૂર છે તેવા આ મુનિની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા, ભગવાનો (ભગવાનનાં સ્વરૂપો) છે. તેવા (ભગવાનો) પોતાને ઘેર પધાર્યા એવો મોટો ફેર છે. અસત્પણું તો દેહનું અભિમાન હોવાથી સર્વ (જીવો)ને સમાન છે; તેથી (તેઓને) પોતાના ઘેર પધારેલા જોઈને પોતાના સિંહાસન જેવાં આસનો પોતાના મિત્રો પાસેથી (રાજા) લઈ આવ્યો. પછી તે ઉત્તમ આસનો ઉપર તેમને સુખપૂર્વક બેસાડીને, આવી (આવા ઉત્તમ સ્વરૂપોની) પૂજા હું કેવી રીતે કરીશ, એવી ચિંતા તજીને, ઉદાર મનવાળા થઈને, તેમના પ્રત્યે જે ઘણી વધેલી ભક્તિ હતી તેનાથી ઉદ્ધર્ષ બહુ હર્ષવાળું થએલું જે હૃદય, તેને લીધે આંસુવાળાં ડોળાં બનેલાં છે નયનો જેનાં તેવો (રાજા) થયો. આથી દેહની અંદર (તેણે કરેલી) પૂજાનું વર્ણન થયું. પછી 'નમસ્કાર કરી તેમનાં ચરણો ધોઈ' વિગેરેથી બહારનાં દ્રવ્યોથી કરેલી પૂજાનું વર્ણન કરે છે. 'નમસ્કાર કરીને' એ શબ્દનો પહેલી (દેહની અંદર કરેલી પૂજા) ની સાથે સંબંધ છે. તે (શબ્દ) થી અંતરનાં (પદાર્થો) થી કરેલી પૂજાની સમાપ્તિ સૂચવેલી છે; અને બહારની પૂજા (કરવા) માટે પ્રસ્તાવની આગે છે. આરંભમાં તેમનાં ચરણો ધોઈ, ગંગારૂપ હોઈ લોકોને પાવન કરનારાં તે જલને કુટુંબ સહિત મસ્તક ઉપર ધારણ કર્યું. પછી પૂજા કરવા યોગ્ય થઈ, બધાએ ઈશ્વરોની પૂજા કરી, પરંતુ જીવો અને ઈશ્વરની પૂજા કરી ન હતી.[3] 'સુગંધી દ્રવ્યો, પુષ્પો' વિગેરે પૂજાનાં સાધનો (કહેલાં) છે. 'ગાયો અને આખલાઓ' શાસ્ત્રની આજ્ઞા સિદ્ધ થાય તે માટે (પૂજામાં યોજેલા), કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિ મર્યાદા પ્રમાણે થતી હતી, પરંતુ ભક્તિથી થતી ન હતી. તેથી (શાસ્ત્રનાં) વચન પ્રમાણે જ તે કરતો હતો, અને (શાસ્ત્રમાં) ગાયનું અર્પણ મુખ્ય છે. પછી મધુર વાણીથી 'આ' એટલે નીચે કહેવામાં આવશે તે કહ્યું. 'અન્નથી તૃપ્ત કરેલાઓને' (કહ્યું), એટલે ભોજન, પાન, વિશ્રામ તથા શયન સુધીનાં (કાર્ય) કરાવીને પછી સ્તુતિ કરી. જો અન્ન ઉદ્‌વેગ કરાવનારું ન થાય તો જ અન્નથી તૃપ્તિ થાય છે. તે (ઉદ્‌વેગ ન કરાવનારું અન્ન) પાન, વિશ્રામ અને શયનવાળું જ હોય છે. તેમાં પણ "(પોતાના) ખોળામાં રાખેલા (વિષ્ણુનાં) ચરણોનો (આનંદથી ધીરે ધીરે સ્પર્શ કરતાં)" એ શબ્દોથી મુખ્ય ગુણ કહેલો છે. વિષ્ણુ (શ્રીકૃષ્ણ) મુખ્ય તરીકે પધારેલા તેથી, અથવા (રાજાની) સર્વમાં વિષ્ણુ હોવાની, અથવા સર્વ એક હોવાની બુદ્ધિ હતી તેથી (તેના તેઓમાં) કાંઈ ભેદ નહિ હોવાથી, ("વિષ્ણુનાં" એ પદ યોજેલું છે). ધીરે ધીરે સ્પર્શ (તેમની) પરવાનગી (મળે)

૧. ઘરે પધારેલા ભગવાનનાં સ્વરૂપો છે અને રાજા પોતે દેહના અભિમાનવાળો દુષ્ટ છે, જેને તેઓનું શ્રવણ થવું પણ દૂર છે, એવો એ બે વચ્ચે મોટો ભેદ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'આ રાજા તો સત્પુરુષ છે, દુષ્ટ નથી, તેથી તેને ઘેર ભગવાનનાં સ્વરૂપો પધારે તેમાં શું આશ્ચર્ય ?' એવી શંકા થાય તે દૂર કરવા આ કહેલ છે.

૩. ભગવાનની અને મુનિઓ (જીવો) ની પૂજા કરી ન હતી, પરંતુ બધાં ભગવાનનાં સ્વરૂપોની જ પૂજા કરી હતી. મુનિઓ તેના ઘેર આવ્યા જ ન હતા; એમ જણાવેલ છે.

તે માટે (કરેલો છે). સ્પર્શ થતાં (તેનામાં) સંતોષનો આવિર્ભાવ થયો. (સંતોષ થએલો જણાયો). ૨૭—૩૦.

તે (રાજા) જેવું માને છે તેવું કહેતાં, (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે:—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છે :—

भवान् हि सर्वभूतानामात्मसाक्षी स्वदृग्विभो ।
अथ नस्त्वत्पदाम्भोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥

હે વિભો! આપ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા, સાક્ષી અને સ્વયં-પ્રકાશ છો. હમણાં આપના ચરણકમલનું સ્મરણ થતાં અમને આપે દર્શન આપ્યાં છે. ૩૧.

તે (રાજા) સર્વ ભગવાનનું જ કાર્ય છે અને સર્વ ભગવાનનું જ રૂપ છે એમ સદા માને છે. (તેવું માનનાર) અત્યારે ખાસ (તેની ઉપરની માન્યતા વિરુદ્ધ) વાક્ય કહે એ કેમ સંભવે? (માન્યતાથી) વિરુદ્ધ કહેવું ન જોઈએ. તેથી 'જો કે ભગવાનનાં (પહેલાં) સર્વરૂપથી અને આત્મરૂપથી દર્શન થએલાં, છતાં પણ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે (ભગવાન) જેવા માનવામાં આવે છે તેવા (ભગવાન)નાં હમણાં જ દર્શન થયાં' એમ પહેલાંની અવસ્થા જણાવી, (પછી) ભેદ જણાવે છે. આ અર્થ યોગ્ય પણ છે. (ભગવાન) સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી, સર્વ ભગવાન જ છે. (ભગવાન) સાક્ષી હોવાથી પોતાના આત્મા છે, અથવા સાક્ષિચૈતન્ય છે. તેમાં પણ (તે) स्वदृक् સ્વયંપ્રકાશ છે. આથી એમ જણાવ્યું કે તેમનો પ્રકાશ થવા માટે પણ બીજા (કોઈ)ની જરૂર નથી. 'હે વિભો!' એ સંબોધન (ભગવાનમાં) સર્વ પ્રકારની શક્તિ છે એમ સૂચવે છે. તેથી મારા હૃદયમાં (ભગવાન) એવા પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, બીજાઓના હૃદયમાં કરતા નથી, એ સર્વ ઘટે છે. (ભગવાન આવા હોવા) છતાં પણ, આપના ચરણકમલનું (સ્મરણ કરતાં) એટલે ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે આપનું સ્મરણ કરતાં, હમણાં જ આપે દર્શન આપ્યાં છે. ૩૧.

'આ (ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે થએલ) દર્શનનો ઉપયોગ શું? કારણ કે (જ્ઞાન-માર્ગી) દર્શન કરવા માટે (ભગવાનનું) ચિંતન કરતો નથી, પરંતુ (ચિંતન) પોતાની મેળે પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી જ (ચિંતન કરે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्दृग्गोचरो भवान् ।
यदात्थैकान्तभक्तान्मे नानन्तः श्रीरजः प्रियः ॥ ३२ ॥

को नु त्वच्चरणाम्भोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान् ।
निःकिञ्चनानां शान्तानां मुनीनां यस्त्वमात्मदः ॥ ३३ ॥

જે આપે કહેલ કે (મારા) અનન્ય ભક્ત કરતાં મને અનંત લક્ષ્મી કે અજ પ્રિય નથી, તે પોતાનું વચન સત્ય કરવા આપે અમને દર્શન આપ્યાં છે. એવું જાણનાર કોણ પુરુષ આપ જે નિષ્કિંચન શાંત મુનિઓને આત્માનું દાન કરનારા છો તેવા આપના ચરણકમલનો ત્યાગ કરે? ૩૨, ૩૩.

ભગવાનનું 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ વચન ऋतं સત્ય કરવા આપે અમને દર્શન આપ્યાં છે. 'એ વચન કયું?' એવી શંકા થાય, તેથી (બત્રીસમા શ્લોકનો) ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે.

'न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।
न च संकर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवान् ॥'

'જેવા તમે મને ઘણા પ્રિય છો તેવા બ્રહ્મા પ્રિય નથી, શંકર (તેવા પ્રિય) નથી, તેમ જ સંકર્ષણ નથી, લક્ષ્મી નથી અને આત્મા પણ (તેવો પ્રિય) નથી.' એવું આ ભગવાનનું વાક્ય છે. આ (વાક્ય)માં 'જેઓ અનન્ય ભક્ત મને પ્રિય છે' એમ કહેવું જોઇએ, તેને બદલે દૃષ્ટાંત (અપાઇ જાય તે) માટે 'જેવા તમે' એમ કહેલું છે. આ (બત્રીસમા શ્લોક)માં 'અજ' શબ્દથી જ શંકર જણાવેલા છે, કારણ કે ગુણાવતાર હોવાથી તે (શંકર) પણ અજ છે. આત્મા પણ તે જ કારણથી (તે જ 'અજ' શબ્દથી જણાવેલ છે). તેથી (એ બધા) 'અનન્ય ભક્તથી' (વધારે પ્રિય નથી), એ બંધ બેસે છે. જો (ભગવાન) પધારીને દર્શન આપે તો જ (તેમનું) પ્રિયપણું થાય (ગણાય). તેથી પ્રિયપણું બીજી રીતે ઘટે નહિ તેથી, ભગવાને પોતે પધારી દર્શન આપ્યાં એવો અર્થ છે. (ભગવાન) આત્મા છે અને સાક્ષી પણ છે એવો નિર્ણય થએલો હોવાથી, ભગવાનનો આવો (ભગવાનને અનન્યભક્ત સર્વથી પ્રિય છે તે) ગુણ જાણીને, (ભગવાન ભક્ત માટે) એ પ્રમાણે અધિક કરે છે, (પોતે પધારી દર્શન આપે છે), એટલે (આ ભક્તિમાર્ગ) ઘણો સ્હેલો અને ઉત્તમ હોવાથી એવું જાણનાર કોણ આપનો ત્યાગ કરે? 'જેણે આત્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી છે તેને ભક્તિથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ જેને આત્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઇ નથી તે તે (આત્માની સ્થિતિની પ્રાપ્તિ) માટે (મારો) ત્યાગ કરે' એવી શંકા થાય, તેથી (તેત્રીસમા શ્લોકનો) ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. બ્રહ્મરૂપ આત્માની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનાં ત્રણ સાધનો છે. (૧) આરંભમાં નિષ્કિંચનપણું, એટલે સર્વનો ત્યાગ (જોઇએ). (૨) તેની પછી શમ (શાંતિ). (૩) એ પ્રમાણે અંદરથી અને બહારથી વિક્ષેપ (ગુંચવાડા) વગરના થઇ મનન કરવું જોઇએ. પછી બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થાય છે). 'આપ નિષ્કિંચન શાંત મુનિઓને આત્માનું દાન કરનારા છો' એ શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલો છે. ૩૨, ૩૩.[૧]

૧. આવાં ત્રણ સાધનો કરે ત્યારે જ જ્ઞાનમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાન બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરાવે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે તો ભગવાન પોતે જ પધારી ભક્તને દર્શન આપે છે, એવો ભાવ જણાય છે.

'હું એવો ભગવાન નથી' એમ (શ્રીકૃષ્ણ) કહે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ–

योऽत्रतीर्य यदोर्वंशे नृणां संसरतामिह ।
यशो वितेने तच्छान्त्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ॥ ३४ ॥

જેમણે (તેમણે) યદુના વંશમાં અવતાર લઇને આ લોકમાં ફેરા ફરતા માણસોના તે (ફેરા)ની શાંતિ માટે ત્રણ લોકનાં પાપનો નાશ કરનાર (પોતાનો) યશ વિસ્તારેલો છે. ૩૪.

તે જ ભગવાને સર્વને મોક્ષ મળે તે માટે જ યદુના વંશમાં અવતાર લઇને, (જન્મ મરણના) ફેરા ફરતા માણસોનું સંસારનું દુઃખ જોઇને દયા કરીને તે (દુઃખ) દૂર કરવા માટે (પોતાનો) યશ વિસ્તારેલો છે. 'તે (ભગવાનનો યશ) સંસાર કેમ ફીટાડશે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રણ લોકનાં પાપનો નાશ કરનાર' એ વિશેષણથી (સંસાર ફીટાડવાનો) સ્પષ્ટ માર્ગ જ (તેને) કહેલો છે. પાપને લીધે જ બહિર્મુખપણું વિગેરે બધા દોષો થાય છે, અથવા સોબતીના દોષથી (બધા દોષો થાય છે). (ભગવાનનો) **યશ તો બધાઓના દોષોને ફીટાડનારો છે. તેથી તે સંસાર ફીટાડનારો છે એ સ્પષ્ટ જ છે,** એવો અર્થ છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે 'જગતને કૃતાર્થ કરવા (આપે) અવતાર લીધેલો છે અને (મને) પોતાને કૃતાર્થ કરવા (અહિં) પધાર્યા છો' એમ જણાવી, બીજું કાંઇ કરવાપણું નહિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનને) નમસ્કાર કરે છેઃ—

नमस्तुभ्यं भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
नारायणाय ऋषये संशान्ततप ईयुषे ॥ ३५ ॥

ઘણું જ શાંત તપ આચરનાર ઋષિ નારાયણરૂપ, અટકાવી ન શકાય તેવી શક્તિવાળા આપ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર (છે). ૩૫.

(ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં) દર્શન થાય છે એમ જણાવવા 'આપ' શબ્દ યોજેલો છે. ભગવાન કોઈ બીજા હશે, (અને વિવેક માટે આમને ભગવાન કહેતો હશે) એવો વિવેક કરતો નથી એમ જણાવવા 'શ્રીકૃષ્ણને' એ શબ્દ યોજેલો છે. न कुण्ठा અટકાવી ન શકાય તેવી મેધા શક્તિ છે જેમની તેવા (આપ છો), કારણ કે સર્વ ભગવાન છે એ (મત) પ્રમાણે પણ, આ (શબ્દ)થી જ (શ્રીકૃષ્ણનો સર્વથી) ભેદ જણાતો હોવાથી આ (શ્રીકૃષ્ણ) તેવા (નમન કરવા યોગ્ય) છે. 'ઋષિ નારાયણરૂપ' એ શબ્દોથી હમણાં જે રૂપે (ભગવાન) પધાર્યા છે તે (રૂપ) જણાવે છે. આ નારાયણ જ છે, અને ત્રીજી લીલા[1] કરે છે તેથી તે જ ઋષિ છે. 'બ્રહ્માંડ જેમનો દેહ છે તેવા નારાયણ અથવા તે (નારાયણ)ના અંશ (શ્રીકૃષ્ણ) છે' એવો મત આથી ખોટો ઠરાવે છે. આ ખાસ રૂપ જાહેર કરવામાં ઉત્તમપણું (દર્શાવવાનું) જે પ્રયોજન છે તે 'ઘણું જ શાંત તપ આચરનાર' એ શબ્દથી જણાવે છે, કારણ કે તેવું તપ સર્વ પ્રાણીઓને સુખ આપનારૂં અને પોતાનો પણ ગભરાટ દૂર કરનારૂં હોય છે, અને તે (તેવું તપ) નારાયણ જ કરે છે. ૩૫.

૧ ત્રીજી લીલા એટલે સ્થાનલીલા, જૂઓ તત્ત્વદીપનિબંધ ૩. ૫, શ્લોક ૩–૪.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરી અને કરવા યોગ્ય (નમસ્કાર) કરીને, નીચેના શ્લોકમાં કાંઈક પ્રાર્થના કરે છે:—

दिनानि कतिचिद्भूमन् गृहान्नो निवस द्विजैः ।
समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम् ॥ ३६ ॥

હે ભૂમન્! કેટલાક દિવસો અમારા ઘેર રહો. દ્વિજોની સાથે (આપના) ચરણની રજથી આ નિમિના કુલને પવિત્ર કરો. ૩૬.

આ દ્વિજોની સાથે (આપના) ચરણની રજથી નિમિના કુલને પવિત્ર કરો. જો કે (આપને) કાંઈ પણ કાર્ય કરવાનું નથી તો પણ નિમિના કુલને હરવા ફરવાના સ્થાનમાં (આપના) ચરણની રજ પડે એટલે કુલ પવિત્ર થાય, તે માટે જ એવી વિનંતિ કરવામાં આવે છે. તેથી (ચરણની રજથી) કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા બધાએ કૃતાર્થ થશે, એ પ્રમાણે તેમના વંશના (મારા) સંબંધનું ઋણ ફેડવા, (આપને અહિં) રહેવાની પ્રાર્થના કરૂં છું એમ સૂચવેલું છે. ૩૬.

ભગવાને તે પ્રમાણે જ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्युपामन्त्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ।
उवास कुर्वन् कल्याणं मिथिलानरयोषिताम् ॥ ३७ ॥

એ પ્રમાણે રાજાએ આમંત્રણ કરેલા, લોકને (પોતાનો) અનુભવ કરાવનારા ભગવાન મિથિલાના પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરતાં (ત્યાં) રહ્યા. ૩૭.

'લોકને (પોતાનો) અનુભવ કરાવનારા' એ વિશેષણથી તે (ત્યાં રહેવા)નું પ્રયોજન કહેલું છે. લોકને જ (ભગવાન પોતાનો) અનુભવ કરાવે છે, તો પછી નિમિના કુલને (પોતાનો) અનુભવ કરાવવામાં (તેમને) શું પ્રયાસ (કરવો પડે)? એવો અર્થ છે. ભગવાન પોતે (લોકમાં) રહી, પોતાના ધર્મને તેમનામાં મૂકે છે. તેથી (ભગવાનનો તેમને) અનુભવ થાય છે. તે (કાર્ય) માટે અહિં પણ (ભગવાન) રહ્યા. 'મિથિલાના પુરુષો અને સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ કરતાં' એ શબ્દોથી (ત્યાં રહેવાનું) બીજું પ્રયોજન કહેલું છે. તેઓ જ્ઞાની છે, (તેથી) ઉત્સવને બહુ જાણતા નથી. તેથી તેઓને ઉત્સવ થાય તે માટે કેટલાક સમય સુધી (ભગવાન) ત્યાં રહ્યા. ૩૭.

(એ પ્રમાણે) પ્રાસંગિકનું નિરૂપણ કરી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાલુ વિષયનું નિરૂપણ કરે છે:—

श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहाञ्जनको यथा ।
नत्वा मुनीन् सुसंहृष्टो धुन्वन् वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥

શ્રુતદેવે જનકની પેઠે પોતાના ઘેર પધારેલા અચ્યુતને (અને) મુનિઓને નમસ્કાર કરી, ઘણો હર્ષ પામી વસ્ત્ર ઉડાડતાં આનંદથી નૃત્ય કર્યું. ૩૮

'હું ગરીબ, મારે ઘેર ભગવાનને કેવી રીતે પધરાવું?' એવો (શ્રુતદેવે) વિચાર ન કર્યો, પરંતુ જેવો જનક હતો, તેવો જ તે (ઉદાર મનવાળો) થયો. વળી તે (જનકથી) અધિક પણ થયો એમ 'મુનિઓને નમસ્કાર કરી....' એ શબ્દોથી કહે છે. મુનિઓને પધારેલા જોઇને, આનંદથી વસ્ત્ર ઉડાડતાં તેણે નૃત્ય કર્યું. પોતાના ઉપર (ભગવાને અને મુનિઓએ) ઘણો ઉપકાર કર્યો, એમ જણાવવા નમન કર્યું. (તેમના) પધારવાથી જ (શ્રુતદેવના મનની) અંદર પરમાનંદ ઉત્પન્ન થયો. શાસ્ત્રને અનુસરનારા[1] ભક્તોનું આ (નૃત્ય કરવું તે) કાર્ય છે. ૩૮

પછી તેણે બની શકી તેવી (તેઓની) પૂજા કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ-

तृणपीठबृषीष्वेतानानीतानुपवेश्य सः ।
स्वागतेनाभिनन्द्याङ्घ्रीन्सभार्योऽवनिजे मुदा ॥ ३९ ॥

પધરાવેલા આમને ઘાસ, આસન તથા ચટાઈ ઉપર બેસાડીને, આવકારેથી અભિનંદન કરી, પત્ની સહિત (તેણે) આનંદથી (તેઓનાં) ચરણ ધોયાં. ૩૯.

(શ્રુતદેવ પોતાના) હૃદયને જ ભગવાનનું આસન માને છે, અને મુનિઓને તો સિંહાસન કરતાં તેવાં (ઘાસ, આસન, ચટાઇ જેવાં) જ (આસનો) પ્રિય હોય છે, કારણ કે તપવાળાઓને ગ્રામ્ય પદાર્થો આનંદ આપનારા હોતા નથી. તેથી તેઓને ઘાસ, આસન વિગેરે જ પ્રિય હોય છે. કેટલાકને માટે તેણે (આસન તરીકે) ઘાસ જ આપ્યું. કેટલાકને આસન આપ્યાં, (અને) કેટલાકને (કુશની) ચટાઇઓ આપી, કારણ કે ઋષિઓનું આસન (આવી) ચટાઇ હોય છે. કોમલ કુશ (ઘાસ)નું ચાર ખૂણાવાળું અને પાછળ (કળા કરેલ મોરના) લંબાતા પૂંછડાંના આકારનું (આસન) કરવામાં આવે છે. તે (આસનો) ઉપર પધરાવેલા (મુનિઓ)ને બેસાડી, પછી આવકારથી અભિનંદન કરી, પત્ની સહિત તેણે (તેઓનાં) ચરણ ધોયાં. ૩૯.

(તે) બ્રાહ્મણ હોવાથી કદાચ રાજાની પેઠે તેણે (સ્વાગતની) વિધિ કરી નહિ હોય, એવી શંકા થાય તેથી ફરીથી (સ્વાગતવિધિ) કહે છે. તેથી (તેવી વિધિ) નીચેના શ્લોકમાં ફરી કહે છેઃ—

तदम्भसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम् ।
स्नापयांचक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥

મોટા ભાગ્યવાળા, ઘણા હર્ષવાળા અને જેને સર્વ મનોરથો પ્રાપ્ત થયા છે તેવા તેણે તે જલથી પત્ની અને પુત્રો સાથે પોતાને સ્નાન કરાવ્યું. ૪૦.

સ્ત્રી, પુત્રો સહિત પોતાને સ્નાન કરાવ્યું (પોતે સ્નાન કર્યું.) 'તે (ચરણ ધોએલ જલ) ધર્મ ઉત્પન્ન કરનારૂં હોવાથી તેનાથી સંતોષ થયો નહિ હોય' એવી

[1] 'શાસ્ત્રને અનુસરનારા' એટલે 'મર્યાદામાર્ગના' એવો અર્થ જણાય છે.

શંકા થાય, તેથી 'ઘણા હર્ષવાળા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. उद्गतः ઉત્પન્ન થએલો છે हर्षः હર્ષ જેને (તેવો તે હતો). 'તે ફલ માટે જ (એમ) કરતો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેને સર્વ મનોરથો પ્રાપ્ત થયા છે' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ચરણ (ધોએલ) જલ પ્રાપ્ત થવાથી જ સર્વ મનોરથો પ્રાપ્ત થયા હતા, એવો (તેનો અર્થ છે). ૪૦.

પછી નીચેના શ્લોકમાં (તેઓની) પૂજા કરી એમ કહે છેઃ—

फलार्हणोशीरशिवामृताम्बुभिर्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशाम्बुजैः ।
आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्धनान्धसा ॥४१॥

ઉત્તમ ફલો, સુગંધી(વાળા)વાળાં, સુખ કરનારાં મીઠાં જલ, સુગંધીવાળી માટી, તુલસી, કુશ અને કમલોથી જેવી બની આવી તેવી પૂજાથી (અને) સત્ત્વ વધારનારાં અન્નથી (તેઓની) પૂજા કરી. ૪૧.

ફલો પૂજાનાં સાધનો (હોય) તે 'फलार्हणानि' કહેવાય છે. (તેનો) ઉત્તમ ફલો, એવો અર્થ થાય છે. અને उशीराणि એટલે સુગંધી (વાળો), તે નાંખેલું शिवामृताम्बु એટલે (शिवम्) અંતે સુખ કરનારૂં અને अमृतं મીઠું (જલ). પછી હાથ પગ ધોવા માટે सुरभि સુગંધવાળી માટી; પછી પૂજા માટે તુલસી. आराधयामास (તેમની) પૂજા કરી. 'બની આવી તેવી પૂજાથી' એ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે આ સાધન પણ તેણે કલેશથી (પ્રાપ્ત) કર્યાં ન હતાં, પરંતુ પ્રયાસ વિના જ (પૂજાની) સામગ્રી (તેને) પ્રાપ્ત થઈ જ. વળી પૂજા પછી જેનાથી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય તેવું અન્ધઃ અન્ન, એટલે અનાજ વીણી લાવવાના ધંધાથી પ્રાપ્ત થએલ ચોખા વિગેરેનાં બનાવેલ ભાત આપ્યા. ૪૧.

એ પ્રમાણે પૂજા કરીને, માનસિક પૂજા કરે તે માટે 'ભગવાનનાં દુર્લભ દર્શન મને કેમ થયાં ?' એવો તેનો વિચાર નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

स तर्कयामास कुतो ममान्वभूद्गृहान्धकूपे पतितस्य संगमः ।
यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥४२॥

તેણે વિચાર્યું કે શ્રીકૃષ્ણ સાથે અને આમના પોતાના આશ્રયરૂપ ભૂદેવો જેમના ચરણની રેણુમાં સર્વ તીર્થો રહેલાં છે તેમની સાથે ઘરરૂપી અંધારા કૂવામાં પડેલા મને જે સંગમ થયો તે શા કારણથી થયો ? ૪૨.

સાધન[1] હોય તો સાધ્ય[1] થાય (મળે). ઘરરૂપી અંધારા કૂવામાં હું પડેલો છું એ મેં પ્રાપ્ત કરેલ સાધન છે. **સાત્ત્વિક ઘરમાં પણ 'પોતાનું અને પારકું' એવો દુષ્ટ આગ્રહ હોવાથી, તે પણ સોનાની સાંકળની પેઠે અંધારા કૂવા જેવું જ છે.** જે ભેદની બુદ્ધિને હરે તે જ (સંસારના પેલે) પાર ઉતરે. તેથી ઘરરૂપી

૧ જે પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તે 'સાધ્ય', અને જેનાથી તે પ્રાપ્ત થાય તે 'સાધન'. તીર્થો ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવનારાં હોવાથી સાધન છે, અને 'ભગવાન' પ્રાપ્ત કરવાના હોવાથી સાધ્ય છે. ભગવાન અને તીર્થો બંને મુનિઓમાં રહેલા હોવાથી, મુનિઓ સાધ્ય તરીકે તેમ જ સાધન તરીકે ઉત્તમ છે, એવો ભાવાર્થ છે.

અંધારા કૂવામાં પડેલા મને શ્રીકૃષ્ણ સાથે અથવા મુનિઓ સાથે સંગમ કેવી રીતે થયો ? શ્રીકૃષ્ણ દુર્લભ છે એ સર્વ મતવાળાઓ માને છે. 'જેમના ચરણની રેણુમાં સર્વ તીર્થો રહેલાં છે (તેમની સાથે) જે (સંગમ)' એ શબ્દોથી મુનિઓ પણ તેવા (દુર્લભ) છે એમ કહે છે, કારણ કે બ્રાહ્મણના ચરણની રેણુઓમાં સર્વ તીર્થો રહે છે. આટલી જ તેમની (મુનિઓની) શ્રેષ્ઠતા નથી, પરંતુ 'આમના' એટલે ભગવાનના પોતાના निकेतनरूपाः આશ્રય બનેલા જે भूसुराः એટલે જેમણે ભૂમિ ઉપર જ દેવપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે તેવા બ્રાહ્મણો છે, એમ ફલ (જણાવેલું છે). (તેઓ) ભગવાનનું રહેઠાણ હોવાથી, સાધ્યનું ઉત્તમપણું થાય છે, અને તીર્થો(નું રહેઠાણ) હોવાથી, સાધનનું ઉત્તમપણું થાય છે. ૪૨.

પછી તેણે ભગવાનની સ્તુતિ કરવાનો આરંભ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सूपविष्टान् कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ।
सभार्यः स्वजनापत्य उवाचाङ्घ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

સારી રીતે બેઠેલા અને જેમનું આતિથ્ય કરેલું છે તેવાઓની સમીપ સ્ત્રી, સગાંઓ અને સંતાનો સહિત ઉભા રહી, (ભગવાનનાં) ચરણ પકડી શ્રુતદેવે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૩.

આ (શ્રુતદેવ)નું અન્ન સત્ત્વ પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, ભવિષ્યમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારૂં નહિ હોવાથી, માત્ર સારી રીતે બેસાડવાથી જ પૂજાની સમાપ્તિ સૂચવેલી છે. 'જેમનું આતિથ્ય કરેલું છે' એ વિશેષણથી તે જ (અર્થ) કહેલો છે. જેમનું આતિથ્ય કરેલું છે તેઓની उप સમીપ (શ્રુતદેવ) ઉભો રહ્યો. सभार्यः એટલે નાજુક અંશ (પત્ની)નું જેણે કોઈપણ પ્રકારે રક્ષણ કરેલું નથી તેવો, સગાંઓ અને સંતાનો છે જેનાં[1] તેવો; એટલે પત્ની, સગાંઓ અને સંતાનો સહિત (ઉભો રહ્યો). પછી ભગવાનના अङ्घ्र्यवमर्शनः ચરણનો[2] સ્પર્શ કરતાં, વાણીથી સ્તુતિ કરી એમ કહે છે.[2] ૪૩.

રાજાની પેઠે આ પણ છ (શ્લોકો)થી ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે. નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ (શ્લોકો)થી (સ્તુતિ કરે છે):—

॥ श्रुतदेव उवाच ॥ શ્રુતદેવ કહે છેઃ—

अद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपूरुषः ।
यर्हीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥

૧. જેનાં સગાંઓ અને સંતાનો, 'अपरक्षितानि' એટલે રક્ષણ કરાયા વિનાના હતાં. આ શબ્દ અહિં અધ્યાહાર જાણવો. (ભાર્યા), સગાં અને સંતાનો રક્ષણ કરાયા વિનાનાં એટલે ભગવાનથી છૂપા નહિ રાખેલાં હતાં, એવો અર્થ કહેલ છે. (લે)

૨. ભગવાનના ચરણારવિંદનો કાયાથી સ્પર્શ કરતાં, વાણીથી (શ્રુતદેવે) સ્તુતિ કરી, એમ શુક કહે છે. (લે)

આજે આપનાં અમને દર્શન થયાં, પરંતુ (આપ) પરમ પુરુષે જ્યારે આ શક્તિથી સર્જ્યું ત્યારે પોતાની સત્તાથી તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે. ૪૪.

જેવું રાજાએ નિરૂપણ કરેલું, તેવું જ નિરૂપણ આ (શ્રુતદેવ) પ્રથમ કરે છે.[1] આજે જ આપનાં અમને દર્શન થયાં. 'नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः' 'આ જ અમને આપનાં દર્શન થયાં નથી' એવો ક્યાંક પાઠ છે. આજે જ આપનાં તો અમને દર્શન થયાં, પરંતુ જ્યારે (આપે) પોતાની સત્તાથી સર્વમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જ સર્વ વસ્તુઓમાં આપનાં દર્શન થયાં. हि (એટલે) આ અર્થ યોગ્ય જ છે, કારણ કે આવા જ આપનાં સર્વમાં મને દર્શન થાય છે. અથવા, ચક્ષુથી (આપનાં) દર્શન આજે જ થયાં. શાસ્ત્ર પ્રમાણે તો જેમણે (પોતાની) શક્તિઓથી (આ જગત્) સર્જીને પોતાની સત્તાથી તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે, તે કેવા હશે ? એમ (આપ મારા) મનોરથમાં જ રહેલા હતા, પરંતુ કોઇ સમયે (આપનાં) દર્શન થયાં ન હતાં, પરંતુ આજે જ તે (તેવા) આપનાં દર્શન થયાં એવો (અર્થ છે). ૪૪

'એકનો (સર્જ્યાં) પછી સર્વમાં પ્રવેશ કેમ સંભવે ? અથવા સૂર્યનાં કિરણ પેઠે પછીથી (સર્વમાં) પ્રવેશ થતો હોય, તો એક બીજાનું અનુસંધાન[2] (ભાન) કેમ ન રહે ? અથવા તેવો[3] (પ્રવેશ) સત્ય કેમ હોઇ શકે' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ।
सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥

જેમ સૂતેલો પુરુષ પોતાની માયા વડે મનથી લોકને અને સ્વપ્નનાં બીજા (લોક)ને સર્જીને (તેમાં) પ્રવેશ કરીને પ્રકાશે છે. ૪૫.

એક જ (પુરુષ) એક સ્વપ્ન જૂએ છે. જે જીવતાં (પ્રાણીઓ)ને પણ સ્વપ્નમાં જૂએ છે, તેમનું પણ તેને અનુસંધાન રહેતું નથી; અને[4] સ્વપ્ન માયિક છે એ પ્રસિદ્ધ છે; તેથી સ્વપ્નમાં જેટલા હાથીઓ, ઘોડાઓ[5] વિગેરે જોવામાં આવે છે, તેમનામાં પણ જૂદું ચૈતન્ય નહિ હોવાથી, (સ્વપ્ન) જોનારનું જ ચૈતન્ય (તેમનામાં) પ્રવેશેલું છે એમ માનવું જોઇએ. ચૈતન્ય ભગવાનનું છે એમ શ્રુતિમાં કહેલું છે. ચાલુ પ્રસંગમાં જીવ અને

૧ પાછલા ૩૧ મા શ્લોકમાં રાજાએ કરેલું નિરૂપણ વાંચવું.

૨ દેવદત્ત જાણતો નથી કે તેના પોતામાં પ્રવેશેલું ભગવાનનું રૂપ જ યજ્ઞદત્તમાં પ્રવેશેલું છે, અને યજ્ઞદત્ત જાણતો નથી કે તેના પોતામાં પ્રવેશેલું ભગવાનનું રૂપ જ દેવદત્તમાં પ્રવેશેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩ 'તેવો' એટલે એક બીજાને જેનું જ્ઞાન નથી તેવો પ્રવેશ, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ આટલા ભાગથી (સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતા સર્વ પદાર્થોમાં) એક જ ચૈતન્ય છે એમ દર્શાવે છે. (લે)

૫ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવતા દેવદત્ત વિગેરે પુરુષોને તે સર્વમાં એક જ ચૈતન્ય છે એવું ભાન નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

બ્રહ્મના ભેદનું નિરૂપણ કરવામાં આવતું નથી, તેથી પદાર્થનું નિરૂપણ કરવામાં જીવવાદ અથવા બ્રહ્મવાદમાં કાંઇ ભેદ નથી, કારણ કે દોષ દૂર કરવાના અને ગુણો મૂકવાના ભેદથી બંને મત સાબિત થાય છે. તેથી જીવ પોતે જ સ્વપ્નના (સ્વપ્નમાં તે જૂએ છે તે) પદાર્થો સર્જીને તેમનામાં પ્રવેશ કરે છે, પોતાને એક સ્થલમાં રહેલો માને છે, અને એક બીજાના જ્ઞાન વિનાનો હોય છે.[1] પરંતુ એટલો ભેદ છે કે તે (સ્વપ્નની સૃષ્ટિ) અજ્ઞાનથી સર્જેલ છે, (જ્યારે) આ (સત્ય જગત્) જ્ઞાનથી સર્જેલું છે; તેથી ભગવાનને જ્ઞાન હોય છે, પરંતુ જીવને તો જ્ઞાન હોતું નથી. (સર્જવાનો અને પ્રવેશ કરવાનો) પ્રકાર સરખો જ છે. તે અર્થ કહે છે કે 'જેમ સૂતેલો પુરુષ પોતાની માયારૂપ સામગ્રી વડે, કરણ[1] મનથી જ આ લોકને અને બીજા લોકને એટલે આ લોકથી પર એટલે જૂદા સ્વપ્નના લોકને સર્જીને, પછી તેમાં જ પ્રવેશ કરીને, દેવ, હલકા પ્રાણીઓ વિગેરે રૂપથી પ્રકાશે છે. આથી એમ (કહેવાયું) કે એક જ ભગવાન સર્વમાં પ્રકાશે છે, તેમનાં દર્શન આજે જ થયાં. ૪૫

'(ભગવાનનાં) દર્શન (થવા)નાં સાધનો ઘણાં સંભળાય છે, (આ દર્શન થયાં તેમાં) શું ઉત્તમપણું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवन्दताम् ।
नृणां संवदतामन्तर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥

આપનું નિરંતર શ્રવણ કરનારા, કીર્તન કરનારા, પૂજન કરનારા, વંદન કરનારા અને સંવાદ કરનારા શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા પુરુષોના હૃદયની અંદર આપ પ્રકાશો છો. ૪૬

જેઓ પાંચ પ્રકારની ભક્તિ કરે છે તેઓના હૃદયમાં (ભગવાન) પ્રકાશે છે, પરંતુ (તેમને પણ) બહાર પ્રકાશતા (દર્શન દેતા) નથી, પરંતુ મને તો બહાર પણ પ્રકાશે (દર્શન દે) છે એ ઉત્તમપણું છે. 'संवदताम्' એ શબ્દથી સ્મરણ (ભક્તિ કરનારા), અથવા 'સારી રીતે વાદ કરનારા' એમ કીર્તન (ભક્તિ) (કહેલી છે). તે સમયે गृणन्[2] ઉચ્ચાર કરતાં (સંવાદ કરતા હોવા જોઇએ), એટલે સદા ભગવાનના નામનો ઉચ્ચાર કરતા રહેવું જોઇએ. 'નિરંતર' શબ્દનો બંને બાજુએ સંબંધ છે. નામ સંબંધી બે[3] (પ્રકારની ભક્તિ) અને રૂપ સંબંધી બે[3] (પ્રકારની ભક્તિ), (અને તે) બંને પ્રકાર (ની ભક્તિ)નો સંવાદ (એ) પાંચમી (ભક્તિ). (એવી પાંચ પ્રકારની ભક્તિ જેઓ કરે છે) તેઓના હૃદયમાં આપ પ્રકાશો છો અને તે પણ સૂક્ષ્મ રીતે. 'આપ સર્વમાં રહો છો

૧ 'કરણ' એટલે અસાધારણ કારણ. ક્રિયાવાળું અસાધારણ કારણ હોય તે કરણ કહેવાય છે.

૨. શ્લોકના ઉત્તરાર્ધના આરંભમાં 'नृणां' શબ્દ છે તેને બદલે 'गृणन्' પાઠ આચાર્યશ્રીએ લીધેલો જણાય છે. સંવાદ કરતાં સદા નામનો ઉચ્ચાર કરતાં રહેવું જોઇએ, એવો અર્થ કરેલ છે.

૩. શ્રવણ અને કીર્તન એ બે નામ સંબંધી ભક્તિ છે; પૂજન અને વંદન એ બે રૂપ સંબંધી ભક્તિ છે. આ બંનેની વચ્ચે 'शश्वत्' 'નિરંતર' શબ્દ છે, તેનો તે દરેક બન્ને સાથે સંબંધ લેવાનો છે. 'સંવાદ' અથવા સ્મરણ એ પાંચમા પ્રકારની ભક્તિ કહી છે.

છતાં પણ તેમના જ હૃદયમાં પ્રકાશો છો એવું (તેમનામાં) શું ઉત્તમપણું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા' એ શબ્દ યોજેલો છે. (આપ બીજામાં) રહેલા હોવા છતાં મેલા દર્પણની પેઠે (તેમનામાં) પ્રકાશતા નથી. જેમ કેટલાક ગુણો દર્પણને શુદ્ધ કરનારા અને કેટલાક દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરનારા હોય છે તેમ શ્રવણ વિગેરે (ભક્તિઓ) તો ચક્ષુ (દૃષ્ટિ) ને શુદ્ધ કરનારાં અને ચિત્તને શુદ્ધ કરનારાં[1] છે. 'શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા' એ શબ્દથી તે બંને[2] કહેલાં છે. (ભગવાનનું) રૂપ દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરનારૂં છે, અને નામ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારૂં છે, એવો નિર્ણય છે. ૪૬.

બીજાઓના હૃદયમાં તો આપ રહેલા હોવા છતાં પ્રકાશતા નથી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविक्षिप्तचेतसाम् ।
आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यभ्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥

અંતઃકરણની શક્તિઓથી અને જેમણે ગુણોને આત્મા તરીકે સ્વીકારેલા છે તેમનાથી જેમનું ગ્રહણ થતું નથી તેવા (આપ) કર્મથી ગૂંચાઇ ગએલ ચિત્તવાળાના હૃદયમાં રહેલા હોવા છતાં પણ દૂર રહેલા છો. ૪૭.

કર્મથી ગૂંચાઇ ગએલું ચિત્ત જેઓનું (તેમને આપનાં દર્શન થતાં નથી), કારણ કે જલ હાલતું હોય ત્યારે જલમાં પડેલ પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી.[3] જેમ બહુ દૂર રહેલો (પુરુષ) દેખાતો નથી, તેમ (ભગવાનનાં પણ) દર્શન થતાં નથી એમ (અદૃશ્ય હોવારૂપ) ગુણની સરખામણી જણાવવા 'દૂર રહેલા' એમ (કહેલા[4] છે). તેમ ન હોય[5] તો દૂર રહેલ (પદાર્થ) પણ દેખાય છે, તેથી ભગવાનનાં દર્શન થાય છે એમ કહેલું ગણાય. 'કર્મથી (ચિત્તનાં) ગુંચવાવાથી કયો દોષ થાય છે કે જેને લીધે હૃદયમાં

૧. પોતાનું ચિત્ત દર્પણરૂપ છે. તેમાં રહેલા ભગવાનનાં પુરુષ પોતાની અંદર વાળેલી દૃષ્ટિથી દર્શન કરે છે. (આવાં દર્શન આ પાંચ પ્રકારની ભક્તિથી થાય છે. તેથી એ ભક્તિ દૃષ્ટિ અને ચિત્તરૂપી દર્પણ) બંનેને શુદ્ધ કરનારી કહેલી છે. (લે)

૨. 'अमलात्मनाम्' પદથી દૃષ્ટિ અને ચિત્ત બંને જેમનાં શુદ્ધ છે તેવા કહેલા છે, કારણકે (૧) ચિત્ત અને (૨) પોતાની અંદર વાળેલી આત્માનાં દર્શન કરનારી દૃષ્ટિ, એવા બે 'आत्मन्' શબ્દના અર્થ છે. (લે)

૩. જલ હાલતું હોય ત્યારે તેમાં પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી, તે પ્રમાણે જ્યારે કર્મથી ચિત્ત ગૂંચવાઈ ગએલું હોય ત્યારે તે ચિત્તમાં ભગવાન રહેલા હોવા છતાં, તેમનાં દર્શન થતાં નથી. (લે)

૪. જેમ દૂર રહેલ પુરુષ દેખાતો નથી, તેમ ભગવાનનાં પણ દર્શન થતાં નથી, એમ અદૃશ્ય હોવારૂપ ગુણ ભગવાનમાં અને દૂર રહેલ પુરુષમાં સમાન છે એટલું જ જણાવવા, ભગવાન દૂર રહેલા છે એમ કહેલું છે. એટલે અદૃશ્ય હોવાના ગુણ સંબંધમાં ભગવાન દૂર રહેલ પુરુષથી પણ અધિક છે, એટલે દૂર રહેલ પુરુષ જેટલો અદૃશ્ય છે તેથી પણ ભગવાન વધારે અદૃશ્ય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. 'તેમ ન હોય તો' એટલે 'ઘણા દૂર રહેલા' એ શબ્દનો અર્થ 'અદૃશ્ય' ન હોય તો. (લે)

રહેલા (ભગવાન) નાં પણ દર્શન થતાં નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અંતઃકરણની શક્તિઓથી જેમનું ગ્રહણ થતું નથી' એ શબ્દો યોજેલા છે. જો કે અંતઃકરણ વિગેરેમાં ભગવાનને ગ્રહણ કરનારી ભગવાનની જ શક્તિઓ હોય છે, અને તેઓ સ્થિર હોય ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન કરે છે, છતાં પણ કર્મથી (અંતઃકરણ) ગૂંચવાઈ જાય ત્યારે તો શક્તિ-ઓનો બીજા (કાર્ય) માં ઉપયોગ થવાથી, ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, એવો અર્થ છે. તે સમયે (કર્મથી અંતઃકરણ ગૂંચવાએલું હોય ત્યારે) અંતઃકરણની શકિતઓથી (ભગવાનનું) ગ્રહણ થતું નથી એ (દર્શન નહિ થવાનું) કારણ છે. શુદ્ધ (પુરુષો) ને પણ કર્મથી (અંતઃકરણમાં) ગુંચવાડો થતાં, ભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી એમ કહેલું છે. 'એમ હોય તો જેમને કર્મથી ગુંચવાડો થતો નથી, એવા જડ (પદાર્થો) ને ભગવાનનું દર્શન થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમણે ગુણોને આત્મા તરીકે સ્વીકારેલા છે (તેમનાથી જેમનું ગ્રહણ થતું નથી)' એ શબ્દ યોજેલ છે. સામેથી અથવા अभितः સર્વ તરફથી उपेताः સ્વીકારેલા છે ગુણોને જ આત્મા તરીકે જેણે (તેવો જડ પદાર્થ છે.) ભગવાન અને ગુણો એ બે વર્ગ છે. સત્ત્વ વિગેરે (ગુણો) આત્મા (આત્મા તરીકે સ્વીકારેલા) હોય, તો જડ થાય છે, કારણ કે જડને આત્મા તરીકે સ્વીકારેલ છે. ભગવાનને આત્મા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો ચેતન થાય છે. તેથી જેઓએ જડને આત્મા તરીકે સ્વીકારેલા છે તેઓથી પણ (આપ) ગ્રહણ થતા નથી, એવો અર્થ છે. ૪૭.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં દર્શન દુર્લભ છે એમ સિદ્ધ કરી, તે (દર્શન) થતાં તેના બદલામાં ઘણું કરવું જોઈએ એમ વિચારી, બીજું (કાંઇ) કરી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનને) નમસ્કાર જ કરે છે :—

नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मनेऽनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ।
सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे स्वमायया संवृतरुद्धदृष्टये ॥ ४८ ॥

અધ્યાત્મ જાણનારાઓના ઉત્તમ આત્મા, જેમનો બીજો આત્મા નથી તેવા, જેમણે આત્માનો ભેદ કરેલો છે તેમના મૃત્યુરૂપ, અનિત્ય અને નિત્ય શરીર ધારણ કરનાર, પોતાની માયાથી જેમણે (આત્માને) ઢાંકી દીધેલ છે અને દૃષ્ટિને રોકેલી છે તેવા આપને નમસ્કાર હો. ૪૮

ભગવાન કેવા છે, એવો સંદેહ થાય, તેથી તે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે એવો નિર્ણય 'અધ્યાત્મ જાણનારાઓના ઉત્તમ આત્મા' એ શબ્દોથી જણાવે છે. જેઓ અધ્યાત્મ જાણનાર એટલે બ્રહ્મ અને આત્મા એક છે એમ જાણનારા છે, તેવા આત્માના અનુભવવાળાઓના परः ઉત્તમ આત્મા (ભગવાન) આત્માઓના આત્મા છે. 'જો ભગવાન બ્રહ્મ જાણનારા આત્માઓના આત્મા હોય તો ભગવાનનો પણ આત્મા બીજો કોઇ હોવો જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનો બીજો આત્મા નથી' એ પદ યોજેલું છે. જેમનો બીજો કોઇ આત્મા નથી, એવા (ભગવાન છે). એ પ્રમાણે જેઓ જ્ઞાનમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા છે તેઓના આત્મા તરીકે (ભગવાન) પ્રકાશે છે એમ કહી. જેઓ જ્ઞાની નથી તેમને આ

(ભગવાન) જ કાલરૂપે મૃત્યુ આપે છે એમ 'જેમણે આત્માનો ભેદ કરેલો છે તેમના મૃત્યુરૂપ' એ શબ્દથી કહે છે. પોતાની અંદર જ જેઓએ વિભાગ કરેલા છે, એટલે જેઓ આત્માનો ભેદ કરીને રહેલા છે તેમને (ભગવાન) મૃત્યુરૂપ છે. 'બ્રહ્મ તેને તજે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વિગેરે રૂપ આત્મા છે, (અને) આત્માની હત્યા કરનાર સજા યોગ્ય છે, તેથી (ભગવાન) તેવા (પુરુષનો) વધ કરે છે એ યોગ્ય જ છે. જ્ઞાનીઓને તો જ્ઞાન થયા પછી (તેમણે) પહેલાં કરેલા દોષો મટી જાય છે. ભક્તિમાં (ભક્તોને) પણ ભગવાનનું સ્મરણ વિગેરેથી તે (પહેલાં કરેલા દોષો) નો નાશ થાય છે.

'ભેદ પ્રત્યક્ષથી સાબિત હોવાથી, તે પ્રમાણે (ભેદ) સ્વીકારનારનો શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અનિત્ય અને નિત્ય શરીર ધારણ કરનાર' એ પદ યોજેલ છે. એક જ ભગવાન નિત્ય અને જગદ્રૂપ અનિત્ય શરીર ધારણ કરે છે, કારણ કે કાલ વિગેરે નિત્ય છે અને ઘડો વિગેરે અનિત્ય છે. (તે) બંને પણ ભગવાનનું શરીર છે. 'એમ હોય તો બધા કેમ (એ પ્રમાણે) જાણતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની માયાથી જેમણે (આત્માને) ઢાંકી દીધેલ છે અને દૃષ્ટિને રોકેલી છે તેવા'[1] એ શબ્દ યોજેલ છે. પોતાની માયાને લીધે, બંને શક્તિરૂપ (માયા) ને લીધે જેમ ઈંદ્રિય (ચક્ષુ) ને બંધ કરે અને ઘડાને સંતાડી દે તેમ (ભગવાને) આત્માને સંતાડેલો છે અને જ્ઞાનશક્તિને રોકેલી છે. તેમ (કર્યું) ન હોય (આત્માને સંતાડ્યો ન હોય) તો જ્ઞાન (દૃષ્ટિ) ને રોકેલી હોય તો પણ ઘણાજ પુષ્ટ આત્માના પ્રકાશથી જ પ્રકાશ થાય; અથવા જ્ઞાન (દૃષ્ટિને) રોકેલ ન હોય તો સંતાડેલા આત્માને પણ તે જૂએ. તેથી (આત્માને સંતાડવો અને દૃષ્ટિને રોકવી) એ બંને માયાનાં કાર્ય છે. ૪૮.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરી, (તેમને) નમન કરી, તેવા (ભગવાન)ની નીચેના શ્લોકમાં પ્રાર્થના કરે છે:—

स त्वं शाधि स्वभृत्यान्नः किं देव करवाम ते ।
एतदन्तो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षगोचरः ॥ ४९ ॥

હે દેવ! તે (તેવા) આપ પોતાના સેવકો અમને આજ્ઞા કરો કે અમે આપનું શું (કાર્ય) કરીએ? મનુષ્યોનું દુઃખ તે સમયના જ અંતવાળું હોય છે કે જ્યારે આપનું ઇંદ્રિયોથી દર્શન થાય છે. ૪૯.

'પોતાના સેવકો' એ શબ્દથી આજ્ઞા કરવી જરૂરી છે (એમ કહેલું છે.) 'શાસ્ત્રદ્વારા જે કરવાનું છે તેનો (મેં તમને) ઉપદેશ કરેલો છે' એવી શંકા થાય,

૧ 'પોતાની માયાથી संवृता સંતાડેલી रुद्धा રોકેલી છે दृष्टिः દૃષ્ટિ येन જેમણે' એમ મૂલ શબ્દનો સમાસ છોડવો. 'संवृते आत्मनि' 'આત્માને જ્યારે સંતાડેલ હોય ત્યારે' એ શબ્દો અધ્યાહાર લેવા. 'પોતાની માયાથી' એ શબ્દોનો સંબંધ સંતાડવું અને રોકવું એ બંને સાથે લેવો. (લે)

તેથી 'હે દેવ! અમે આપનું શું (કાર્ય) કરીએ?' એ શબ્દો યોજેલા છે. શાસ્ત્રમાં તો (અમારા) પોતાના માટે (કરવાનું) જણાવેલું છે. '(તમારા) પોતાના માટે જ (કાર્ય) કરો, મારા માટે (કરવાનું) શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલ છે. આવાં (ભગવાનનાં દૃષ્ટિથી સાક્ષાત્) દર્શન થાય ત્યાં સુધી જ પ્રાણીઓને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, કારણ કે **પ્રસન્ન થએલા ભગવાનનાં દર્શન થાય ત્યારે કોઇને પણ દુઃખ થતું નથી.** તેથી (અમારા) પોતાના માટે (કાંઇ કાર્ય કરવાની) જરૂર નથી, એટલે (અમે) દાસ હોવાથી (અમારે) સ્વામીનું કાર્ય જ કરવું જોઇએ. તેથી (અમને) આજ્ઞા કરો, એવો અર્થ છે. ૪૯.

ભગવાન તો તેનાં ઇચ્છારૂપ દુઃખને[1] દૂર કરવા, પોતાનાની[2] સેવા (કરવાનું) જણાવે છે એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥श्रीशुक उवाच॥ શ્રીશુક કહે છે :–

तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान् प्रणतार्तिहा ।
गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥

એ પ્રમાણે તેણે કહેલું સાંભળીને પ્રણામ કરનારનું દુઃખ હણનાર ભગવાને શ્રીહસ્તથી (તેનો) હાથ પકડી, હસતાં હસતાં, અહો! તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫૦.

'શ્રીહસ્તથી (તેનો) હાથ પકડી' એ શબ્દોથી (શ્રુતદેવને) પોતાની બરાબર (ગણ્યો એમ) જણાવેલ છે. તેથી એમ સમજાય છે કે જે (તેનું) પોતાનું (કાર્ય) છે તેનો જ (ભગવાન તેને) ઉપદેશ કરશે, પરંતુ સેવકનાં (કાર્ય)નો ઉપદેશ કરશે નહિ. 'હસતાં હસતાં' એ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તું કૃતકૃત્ય (થએલ) હોવાથી તારે કાંઇ કરવા યોગ્ય નથી; જો કાંઇ કરવા યોગ્ય હોય તો આટલું (ફળ) જેનાથી થયું તે જ કરવા યોગ્ય છે; અને આ (ભગવાનનાં દર્શન) ફલ છે. છતાં પણ (શ્રુતદેવ) જે (જ્યારે) પૂછે છે ત્યારે જેમ લોકના રક્ષણ માટે અથવા (તેઓને) મોહ કરવા હું (કર્મ) કરૂં છું તેમ આ (શ્રુતદેવ) પણ ભલે કરે, એવો ભાવ છે. 'ह' 'અહો!' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવવા (યોજેલ છે). આવા (શ્રુતદેવ જેવા)ને પણ ભગવાન પોતાની સેવા કરવાની પ્રેરણા કરતા નથી, એમ પોતાની **(ભગવાનની) સેવા દુર્લભ (છે એમ)** જણાવ્યું છે. ૫૦.

---

૧ જેનાથી સુખ થાય એમ શ્રુતદેવ માને છે તેની ઇચ્છા કરે છે, એવા ભાવાર્થથી ઇચ્છાને સુખનો ગુણ કહેલો છે. ખરેખરો વિચાર કરવામાં આવે તો કાંઇક (પદાર્થ) પ્રાપ્ત થયેલ ન હોય ત્યારે (તેની) ઇચ્છા થતી હોવાથી તે (ઇચ્છા) પણ દુઃખ જ છે, કારણ કે જેને પોતાના સર્વ ઇચ્છેલા પદાર્થ પ્રાપ્ત થએલ છે તે કોઇ પણ પદાર્થની ઇચ્છા કરતો નથી. જે દુઃખને લીધે તે સેવાની ઇચ્છા કરે છે તે દુઃખ મુનિઓની સેવાથી દૂર થશે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ 'स्वस्य' એટલે 'મુનિઓ વિગેરે પોતાના સેવકોની'. (લે)

આ સંબંધમાં ભગવાન એમ વિચારે છે કે બ્રાહ્મણો આવેલા છે, તેમને આ (શ્રુતદેવ) પોતાની બરોબરના માની, તેવા (ભગવાન જેવા ઉત્તમ) ન માને તો આવેલા બ્રાહ્મણોને દુઃખ થાય. તે (દુઃખ) ન થાઓ એવા હેતુથી (ભગવાન શ્રતદેવને) તેઓનું સ્વરૂપ જણાવે છે. (શ્રુતદેવ સાથે) સમાનપણું તો (ભગવાને) પોતાની અંદર જ રાખેલું છે. તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી (ભગવાન) એવો ઉપદેશ કરે છે કે હું તેવો બહુ પૂજા કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ આ (બ્રાહ્મણો) જ પૂજા કરવા યોગ્ય છે.

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:–

ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् ।
संचरन्ति मया लोकान्पुनन्तः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥

હે બ્રાહ્મણ! આ મુનિઓને તારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા આવેલા જાણ. તેઓ (પોતાના) ચરણની રેણુઓથી પવિત્ર કરતાં મારી સાથે લોકમાં ફરે છે. ૫૧.

જેટલો ગુણ સર્વ શ્રુતિઓમાં પોતાનો વર્ણવેલો છે તેટલો (ભગવાન) બ્રાહ્મણોમાં (હોવાનું) જણાવે છે. ભગવાન તેમના (બ્રાહ્મણોના) રૂપવાળા પણ છે, તેથી એવું વાક્ય અસત્ય નથી. 'આ મુનિઓને તારા ઉપર અનુગ્રહ કરવા આવેલા જાણ', પરંતુ તેઓ પ્રસંગને લીધે અથવા બીજા કોઈને માટે આવેલા છે એમ ન (માન). 'એક કાર્ય માટે (ભગવાન અને મુનિઓ) બંનેનું પ્રધાનપણાથી આવવું કેમ સંભવે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મારી સાથે લોકમાં ફરે છે' એમ કહેલું છે. આ (મુનિઓ) મારી સાથે લોકમાં ફરે છે. તેથી એમ સમજાવ્યું કે હું (ભગવાન) (ફરવામાં તેઓની) સાથે રહેનારો છું, (અને) પ્રધાનપણું આમનું જ છે. 'ચરણની રજથી' એ શબ્દથી પવિત્ર કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે. ૫૧

'લોકમાં પવિત્ર કરનારાં બીજાંઓ પણ છે (એટલે) આ (મુનિઓ) જ શું અનુગ્રહ કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ।
शनैः पुनन्ति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥

દેવો, ક્ષેત્રો અને તીર્થો ધીમે ધીમે લાંબા સમયે દર્શન, સ્પર્શ અને પૂજનથી પવિત્ર કરે છે. ઉત્તમ પુરુષોની દૃષ્ટિથી તે પણ (થાય છે).૫૨

લોકમાં દેવો, ક્ષેત્રો અને તીર્થો ત્રણ પવિત્ર કરનારાં છે. આમના (આ ત્રણના) અધીનપણાથી જ કાલ પણ પવિત્ર કરનારો છે; કારણ કે સૂતક વિગેરેમાં પણ સ્નાન કર્યા પછી જ શુદ્ધિ થાય છે. દ્રવ્યોનો દેશમાં જ સમાવેશ થાય છે. કર્તાઓ તો જેમની વાત (શુદ્ધિ) વિચારવામાં આવે છે તેવા છે. મંત્ર અને કર્મ તો દેવતાને માટે કરવામાં

આવતા હોવાથી, તેમનો દેવતામાં સમાવેશ થાય છે. એવી રીતે શુદ્ધિ કરનારાં [1]છએનો આ (ત્રણ)માં જ સમાવેશ થતો હોવાથી, ત્રણ જ કહેલાં છે. તેઓ (તે ત્રણ) દર્શન, સ્પર્શ અને પૂજનથી પવિત્ર કરે છે. સર્વનું (ત્રણેનું) દર્શન, તીર્થનાં દર્શન અને સ્પર્શ, અને દેવતાનાં (દર્શન, સ્પર્શ અને પૂજન) ત્રણે (પવિત્ર કરનારાં છે). એ પ્રમાણે પણ આ (ત્રણે) ધીમે ધીમે જ પવિત્ર કરે છે, તેનું કારણ 'લાંબા સમયે' એ શબ્દથી (કહેલું છે), કારણ કે કાલ પણ જૂદો શુદ્ધિ કરનારો છે. તેમ ન હોય તો દશ દિવસ પહેલાં પણ તીર્થમાં સ્નાન વિગેરેથી પુરુષ પવિત્ર થાય. તેથી જેટલા સમય પછી શુદ્ધ થવાય, તેટલા સમય પછી જ તીર્થ વિગેરેથી શુદ્ધ થાય છે. બ્રાહ્મણો તો તરત જ શુદ્ધિ કરનારા છે. 'ખાણમાં રહેલું સદા પવિત્ર છે,' 'સ્નેહમાં રાંધેલું હોય તે અભડાતું નથી,' 'સંયમવાળા શૂદ્રે પણ આણેલું ખાવાયોગ્ય છે' વિગેરે વાક્યો[2] સંદેહ વિના સર્વની શુદ્ધિ જણાવનારાં છે. તેથી ક્ષેત્ર વિગેરે કરતાં બ્રાહ્મણો ઉત્તમ છે. વળી તે એટલે તીર્થ વિગેરેએ કરેલું પણ ઉત્તમ પુરુષની (બ્રાહ્મણની) ઈક્ષયા દૃષ્ટિથી જ થાય છે. સર્વ સ્થલે બ્રાહ્મણોએ જોએલું ગુણવાળું (શુદ્ધ) થાય છે, કારણ કે 'સંમતિ વિનાનું અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોની સંમતિ વિનાનું વ્રત, દાન, પૂજન વિગેરે સર્વ નિષ્ફલ થાય છે' એવું (વાક્ય છે). ૫૨

'બ્રાહ્મણનાં ઉત્તમપણાનું જે કારણ છે તે જો બીજામાં પણ હોય, તો બ્રાહ્મણનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान् सर्वेषां प्राणिनामिह ।
तपसा विद्यया तुष्टः किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥

આ લોકમાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં બ્રાહ્મણ જન્મથી શ્રેષ્ઠ છે, તો પછી જે તપવાળો, વિદ્યાવાળો અને સંતોષવાળો હોય, અને વળી મારી કલાવાળો હોય તેનું કહેવું જ શું? ૫૩

બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થતાં તરત જ સર્વ વર્ણોથી શ્રેષ્ઠ હોય છે, સર્વ પ્રાણીઓએ પૂજા કરવા યોગ્ય હોય છે. તેમાં પણ તપવાળો, વિદ્યાવાળો અને तुष्टः[3] એટલે સંતોષવાળો હોય (તેનું શું કહેવું?). તપથી દેહનું ઉત્તમપણું (પ્રાપ્ત થાય છે), વિદ્યાથી ઇંદ્રિયોનું અને સંતોષથી તો અંતઃકરણનું, એમ આ ત્રણ (ગુણો)થી જ ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ (ગુણ)થી ત્રણ[4] ગુણો જતા રહે છે. (ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરાવનાર)

૧. ૧. દેશ ૨. કાલ ૩. દ્રવ્ય ૪. કર્તા ૫. મંત્ર અને ૬. કર્મ આ છ શુદ્ધિ કરનારાં છે. (તત્ત્વદીપ ૨. ૩૯). ક્ષેત્ર અને તીર્થ શબ્દોથી દેશ કહેલ છે. કાલનો આ ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે એમ દર્શાવેલ છે. દ્રવ્યનો દેશમાં, અને મંત્ર તથા કર્મનો દેવતામાં કેમ સમાવેશ થાય છે તે પણ કહ્યું. કર્તાની શુદ્ધિ અહિં કરવાની છે, તેથી તેને શુદ્ધિ કરનાર તરીકે ગણવાનો નથી.

૨. 'વાક્યો' એટલે 'બ્રાહ્મણનાં વાક્યો'.

૩. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. આ પાઠથી એમ જણાય છે કે શ્રીમદાચાર્યચરણે શ્લોકમાં 'तुष्टः' પાઠ લીધો છે, 'तुष्टया' નહિ.

૪. સત્ત્વ, રજોગુણ અને તમોગુણ.

સર્વ શ્રેષ્ઠ બીજું કારણ 'વળી મારી કલાવાળો' એ શબ્દોથી કહે છે. મારી કલા એટલે ભગવદીયપણું અથવા ભક્તિ. તે જેને પ્રાપ્ત થાય તે ઉત્તમ થાય એમાં શું કહેવું ? એવો અર્થ છે. ૫૪.

'છતાં પણ જેમ સ્ત્રી ઉત્તમ અથવા હલકા પોતાના પતિનો જ આદર કરે છે, પરંતુ બીજો મોટો હોય તો પણ (તેનો) આદર કરતી નથી, તેમ આપના સેવકો આપને જ ભજે છે, (અને) ઉત્તમપણાની અથવા હલકાઈની દરકાર રાખતા નથી. તેથી બ્રાહ્મણો ભક્તોએ સેવા કરવા યોગ્ય કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ।
सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

આ ચાર ભુજાઓવાળું રૂપ મને બ્રાહ્મણથી વહાલું નથી, કારણ કે સર્વ વેદો વિપ્રમાં રહેલા છે, (અને) સર્વ દેવો મારામાં રહેલા છે. ૫૪.

મારા સેવકોએ મારૂં હિત કરવું જોઈએ. મારી પ્રીતિ તો (મારી) પોતાના કરતાં બ્રાહ્મણમાં જ વિશેષ છે, તેનું કારણ (એ છે) કે સર્વ દેવો વિષ્ણુમાં રહેલા છે, (અને) સર્વ વેદો વિપ્રમાં રહેલા છે. સર્વ વેદો બ્રાહ્મણમાં રહે છે. મારામાં તો દેવો રહે છે, અને પ્રમેય કરતાં પ્રમાણ અધિક છે, કારણ કે પ્રમયેનું સાબિત થવું એ પ્રમાણને આધીન છે. (પ્રમાણથી પ્રમેય સાબિત થાય છે). આથી (ભગવાને પોતાનું) અંદરનું હૃદય જણાવેલું છે, (કે) મારે પ્રમેયબલ ક્યાં ક્યાં પ્રગટ કરવું. તેથી આ (બ્રાહ્મણો) પ્રમાણના પૂજારીઓ હોવાથી (ભગવાન અહિં) આમનો આદર કરે છે, એટલે આ (અહિં કહેલ) અર્થ યોગ્ય છે. ૫૪.

પરંતુ જેઓ વળી બ્રાહ્મણોનું ઉલ્લંઘન કરી, ગુરુના ઉપદેશ વિના જ પોતાની મેળે પૂજા કરવા ઇચ્છે છે તેઓ બહુ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवमवजानन्त्यसूयवः ।
गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥

એવું જાણ્યા વિના અર્ચા વિગેરેમાં પૂજ્યની બુદ્ધિ રાખનારા દુષ્ટ બુદ્ધિવાળાઓ ઈર્ષ્યા કરીને ગુરુની, મારી, વિપ્રની અને આત્માની અવજ્ઞા કરે છે. ૫૫.

એવો મારો અભિપ્રાય અને સિદ્ધાંત જાણ્યા વિના, બ્રાહ્મણનાં વચનોમાં ઈર્ષ્યા કરીને, તેઓની અવજ્ઞા કરે છે. તેઓમાં પણ ગુરુ મુખ્ય છે. તેમની અવજ્ઞા થતાં, પૂજા ફલ આપતી નથી, કારણ કે તે (ગુરુ) હું જ છું. વળી હું પૂજા કરનારના આત્માનું સ્વરૂપ છું, એટલે તેથી (ગુરુની અવજ્ઞાથી) આત્માની જ અવજ્ઞા થાય છે. સર્વ પોતાના માટે (કરવામાં આવતું) હોવાથી, તે (આત્માની એટલે પોતાની અવજ્ઞા) કરનારાઓ ઉત્તમ કેમ થઈ શકે ? 'અર્ચા વિગેરેમાં' (નો અર્થ એવો છે કે) અર્ચા એટલે તીર્થ, ક્ષેત્ર વિગેરેમાં इज्यदृष्टयः પૂજ્યની દૃષ્ટિ રાખનારા હોય છે. અર્ચા વિગેરેમાં

વ્યવસ્થા પ્રમાણે જ પૂજા કરવી જોઇએ, પરંતુ વ્યવસ્થા વિના (પૂજા) કરવી ન જોઇએ, એવો ભાવ છે. 'પૂજામાં જ સ્નાન (કરાવવું), અલંકાર ધરવા ઇષ્ટ છે' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧. ૨૭. ૧૬) એવી વ્યવસ્થા છે. ૫૫.

'છતાં પણ અર્ચા વિગેરેમાં જ ભગવાનની સમીપતારૂપ ગુણ રહેલો છે તેથી, અને (તેમાં) બીજા જીવ સાથેના સંબંધને લીધે થતું અભિમાન હોતું નથી, તેથી દોષ ન હોવા ઉપરાંત ગુણ રહેલો છે, તેથી બ્રાહ્મણ કરતાં અર્ચા જ ઉત્તમ છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ।
मद्रूपाणीति चेतस्याधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥५६॥

જંગમ તથા સ્થાવર આ જગત, અને જે આનાં કાર્યો અને કારણો છે (તે) મારાં રૂપો છે એમ (માની), વિપ્ર મારા સાક્ષાત્કારથી (તેમને) ચિત્તમાં ધારણ કરે છે. ૫૬.

બ્રાહ્મણમાં સર્વ છે, કારણ કે તે જ્ઞાનવડે પોતાની અંદર બધું વિશ્વ છે (એમ) માને છે. 'મારામાં જ સર્વ ઉત્પન્ન થએલું છે, સર્વ મારી અંદર રહેલું છે, મારામાં સર્વ લય પામે છે, (એમ માને) તે અવિનાશિ અવિકારિ બ્રહ્મ છે', કારણકે 'ઝીણામાં ઝીણા (પદાર્થ) થી વધારે ઝીણા વિષ્ણુ હું જ છું' એવી શ્રુતિ છે, અને 'જેટલી દેવતાઓ છે તે બધી ખરેખર વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણમાં રહે છે' એવું (વાક્ય છે). તે (અર્થ) કહે છે (કે), આ જંગમ તથા સ્થાવર જગત, અને આના મૂલ બનેલા જે પદાર્થ અથવા આનાં (જે) કાર્યો છે, અને આના જે हेतवः કારણ બનેલાં તત્ત્વો છે, આ બધાંએ ભગવાનનાં રૂપો છે એમ (માની), વિપ્ર (તેમને) પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરે છે. તેથી જ તે विशेषेण સારી રીતે आत्मानं પોતાને पूरयति પૂરે છે તેવો 'વિપ્ર' છે, કારણકે 'प्रा' ધાતુનો અર્થ 'પૂરવું' થાય છે. તેમાં પણ તે મારા સાક્ષાત્કારથી (તે સર્વને પોતાના ચિત્તમાં ધારણ કરે છે), मम મારો ईक्षा સાક્ષાત્કાર એટલે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર. ભગવાનને (પોતાના ચિત્તમાં) પધરાવી ભગવાનનાં રૂપોને પણ પધરાવે છે. અથવા આરંભમાં મારો (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થતાં જ્યારે પોતાની અંદર મને જૂએ છે, ત્યારે મારી અંદર જંગમ અને સ્થાવર (જગત્) પણ જૂએ છે; તેથી બ્રાહ્મણમાં જંગમ અને સ્થાવર બધુંએ (જગત્) રહેલું છે, એવો અર્થ છે. ૫૬.

એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવી, નીચેના શ્લોકમાં (શ્રુતદેવે) જે કરવાનું છે તે કહે છે:—

तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन् मच्छ्रद्धयाऽर्चय ।
एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्धा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥५७॥

તેથી હે બ્રાહ્મણ! મારામાં છે તેવી શ્રદ્ધાથી આ બ્રહ્મર્ષિઓનું પૂજન કર. એમ કરીશ તો હું ખરેખર ઘણા વૈભવથી પૂજાએલો હોઇશ, બીજી રીતે (હું પૂજાએલો) નહિ હોઉં. ૫૭.

અને આ બ્રાહ્મણો તેવા (વેદના) બંને કાંડમાં પ્રવીણ છે એમ જણાવવા, 'બ્રહ્મર્ષિ' પદ યોજેલું છે 'હે બ્રાહ્મણ!' એ સંબોધનથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તું પણ તેવો જ છે. તેથી

એમ પણ જણાવ્યું કે જો તું (આમની પૂજા) નહિ કરે તો બીજો પણ કોઇ કરશે નહિ. વળી હરકોઇ પ્રકારે એક બ્રાહ્મણનું પૂજન થતાં હું ઘણા વૈભવથી પૂજાએલો હોઇશ. ૫૭

એ પ્રમાણે ઉપદેશ કરેલા (શ્રુતદેવે) તે જ પ્રમાણે કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં (શ્રી શુક) કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

स इत्थं प्रभुणादिष्टः सहकृष्णान्द्विजोत्तमान् ।
आराध्यैकान्तभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥

એ પ્રમાણે પ્રભુએ આજ્ઞા કરેલા તેણે શ્રીકૃષ્ણ સહિત ઉત્તમ બ્રાહ્મણોનું અનન્ય ભક્તિથી પૂજન કર્યું, અને તેણે અને મૈથિલે સદ્‌ગતિ પ્રાપ્ત કરી. ૫૮.

(શ્રીકૃષ્ણ) પ્રભુ હોવાથી, તેમની (આજ્ઞાનું) ઉલ્લંઘન થઇ શકે તેમ ન હતું. પછી सहकृष्णान् ભગવાન સહિત, (તેમના) સ્થાનરૂપ द्विजोत्तमान् સ્વભાવથી પણ ઉત્તમ તે બ્રાહ્મણોનું एकान्तभावेन અનન્ય ભક્તિથી પૂજન કરી, તેણે સદ્‌ગતિ પ્રાપ્ત કરી. સત્પુરુષોની જે ગતિ એટલે ભગવાનનું સાયુજ્ય તે જ સમયે અથવા બીજા સમયે (પાછલથી) પ્રાપ્ત કર્યું; અને મૈથિલે (મિથિલાના રાજાએ) (તેનો) દેહ પડયો ત્યારે ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) તેવી રીતે (પૂજનમાં) પ્રવૃત્ત થએલા તેમના સંબંધીઓએ પણ (ભગવાનનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું). ૫૮.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ચરિત્ર વર્ણવી, બીજું ચરિત્ર કહેવા માટે ભગવાન પાછા (દ્વારકા) પધાર્યા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं स्वभक्तयो राजन् भगवान् भक्तभक्तिमान् ।
उषित्वादिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारमतीमगात् ॥ ५९ ॥

હે રાજન્! ભક્તો ઉપર ભક્તિવાળા ભગવાન એ પ્રમાણે પોતાના ભક્તો પાસે રહી તેમને સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરી, પાછા દ્વારકા પધાર્યા. ૫૯.

'હે રાજન્! એવું સંબોધન (પરિક્ષિતને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે (કરેલું છે). (ભગવાને) પોતે (મિથિલા) પધારી (ઉપદેશ) કરવાનું કારણ 'ભક્તો ઉપર ભક્તિવાળા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. મૈથિલના વાકય પ્રમાણે મૈથિલના ઘરમાં રહી, અને શ્રુતદેવના વાકય પ્રમાણે તેને સન્માર્ગનો ઉપદેશ કરીને (પાછા દ્વારકા પધાર્યા). સત્પુરુષોની ગતિ ભગવાન છે, અને તેમાં માર્ગ બનેલા બ્રાહ્મણો છે, તેથી તેઓના (બ્રાહ્મણોના) ભજનનો ઉપદેશ કરી, (ભગવાન) પાછા પોતાના સ્થાનમાં પધાર્યા, એવો અર્થ છે. ૫૯.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં સાડત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય આડત્રીસમો.

शब्दार्थयोरुत्तमयोः सम्बन्धो यादृशो मतः ।
तं विवेचयितुं कृष्णः श्रुतिगीतं चकार ह ॥ १ ॥

ઉત્તમ[1] શબ્દ અને અર્થનો જેવો[2] સંબંધ[2] માનવામાં[2] આવેલો છે તેનું વિવેચન કરવા[3] વ્યાસે શ્રુતિગીત[3] રચેલું છે. શ્લો. ૧.

प्रमाणं ब्राह्मणः प्रोक्तः प्रमेयमपि वै ब्रहत् ।
स एव भगवान् कृष्णस्ततो भजनमीरितम् ॥ २ ॥

બ્રાહ્મણને[4] પ્રમાણ કહેલ છે, અને પ્રમેય પણ[5] બ્રહ્મ[5] છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે જ છે, તેથી ભજન કહેલું[6] છે. શ્લો. ૨.

तत्रोपपत्तिः प्रष्टव्या वाच्यवाचकनिर्णये ।
अतो राजा श्रुतीनां वै निर्णयार्थमपृच्छत ॥ ३ ॥

---

૧. 'ઉત્તમ શબ્દ' એટલે વેદ. 'ઉત્તમ અર્થ' એટલે બ્રહ્મ. (લે)

૨. 'જેવો સંબંધ' એટલે જેનું વિધાન કરવામાં આવે છે (વાચ્ય) અને જે વિધાન કરે છે (વાચક) તે રૂપ સંબંધ. શબ્દના વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેના અર્થરૂપ, અથવા સમાનતાથી થતા અર્થરૂપ અથવા તાત્પર્ય જણાવનારો એવા ત્રણ પ્રકારના સંબંધો પૈકી જે પ્રકારનો સંબંધ મોટા પુરુષોએ સ્વીકારેલો છે તેવાનું વિવેચન કરવા. (લે)

૩. વ્યાસજી વિવેચન કરે છે, અને (તે વિવેચનથી) આપણે જાણીએ છીએ, આથી એમ કહેવાય કે વ્યાસજીને વિવેક (જ્ઞાન) તો છેજ, પરંતુ આપણને વિવેક પ્રાપ્ત થાય તે માટે વ્યાસજી એ આ શ્રુતિગીતા રચેલી છે. ઈક્ષત્યધિકરણ (બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૧. ૪ થી ૧૦) માં જણાવેલ અર્થ આથી દૃઢ થાય છે. (લે). આ અધિકરણમાં એમ સાબિત કરેલું છે કે સર્વ વેદો બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરે છે. 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનો વ્યવહાર થઇ શકતો નથી, છતાં પણ 'તેમણે ઇચ્છા કરી...' એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનનો તેમની ઇચ્છાથી વ્યવહાર થાય છે જ. ચક્ષુ વિગેરે ભગવાનને પહોંચી શકતાં નથી, છતાં પણ ભગવાનના વિશ્વાસરૂપ વેદ તેમનું નિરૂપણ કરે છે.

૪. શ્રુતદેવ પ્રમાણને મુખ્ય માનનાર હોવાથી પ્રમાણરૂપ છે. (લે)

૫. 'જેટલી દેવતાઓ છે તે સર્વ વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણમાં રહેલી છે' એ વાક્ય (જૂઓ પાછલા અધ્યાયના શ્લોક ૫૬ પરના સુબોધિનીજી) પ્રમાણે બ્રાહ્મણ પ્રમેય પણ છે, એમ જણાવવા 'પણ' શબ્દ યોજેલ છે. પ્રમેયની સાબિતિ પ્રમાણને આધીન છે, એ ન્યાય પ્રમાણે પ્રમેય પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખતું હોવાથી, (પ્રમેય અને પ્રમાણની) આધાર રાખનાર અને આશ્રય આપનારની સ્થિતિ યોગ્ય ઠરે તે માટે આ કહેલું છે એવો અર્થ છે. (લે)

૬. છેલ્લા (પચાસમા) શ્લોકમાં ભજન કરવાનું કહેલું છે, તેનું કારણ અહિં કહે છે. (લે)

તેમાં[૧] જે કહેવાનું છે[૨] તેના સંબંધમાં કહેનારના[૩] નિર્ણય વિષે યોગ્યતા પૂછવી જોઇએ. તેથી રાજાએ શ્રુતિના નિર્ણયવાળા અર્થનો પ્રશ્ન કર્યો. કા. ૩.

सगुणं चेद्वेदवाच्यं ब्राह्मणास्तत्र च स्थिताः ।
ततोऽत्र भगवानेव पूज्यो नान्यो कथञ्चन ॥ ४ ॥

વેદ જેનું વિધાન કરે છે[૩] તે જો સગુણ હોય, અને જો બ્રાહ્મણો તેમાં રહેલા[૪] (કુશલ) હોય, તો આ સંબંધમાં ભગવાન જ પૂજા કરવા યોગ્ય છે, બીજો કોઇ કોઇ રીતે પૂજા કરવા યોગ્ય નથી.[૫] કા. ૪.

मतान्तरोक्तिरेषा हि सिद्धान्ते वैदिके तथा ।
अनन्तगुणपूर्णो हि हरिर्ब्रह्म श्रुतिस्तथा ॥ ५ ॥
त्रयमेकं स्वशक्तिं हि त्रेधा स्वस्मिन्निधाय हि ।
फलप्रमेयमानत्वं सच्चिदानन्दतां गतम् ॥ ६ ॥

આ બીજાના મત તરીકે કહેલું[૬] છે. કારણ કે વૈદિક સિદ્ધાંતમાં તે યોગ્ય છે.[૧૨] તે જ પ્રમાણે (૧) અનંત ગુણોથી ભરપૂર[૭] હરિ, (૨) બ્રહ્મ[૮] તથા (૩) શ્રુતિ ત્રણે એક છે. ખરેખર પોતાની ત્રણ પ્રકારની[૯] શક્તિનો પોતાની અંદર સ્વીકાર કરીને (૧) ફલ[૧૦], (૨) પ્રમેય[૧૦], અને (૩) પ્રમાણ[૧૦], અને સત્, ચિત્ અને આનંદ[૧૧] થાય છે. કા. ૫–૬.

तथापि सांख्यसिद्धांते तथा तदुपजीवके ।
वैष्णवेऽन्यत्र वा वाच्यं श्रुतिसंग्रहणं तथा ॥ ७ ॥

---

૧. 'તેમાં' એટલે 'પ્રમાણ, પ્રમેય અને ભજન મધ્યે.' (લે)

૨. 'જે કહેવાનું છે' એટલે જેનું વિધાન કરવામાં આવે છે તે પ્રમેય બ્રહ્મ. (લે)

૩. 'કહેનાર' એટલે 'પ્રમાણ' (શ્રુતિ). (લે)

૪. 'स्थिताः' એટલે 'ઘણા કુશલ'. (લે)

૫. આ કારિકામાં ત્રીજી કારિકામાં જણાવેલા નિર્ણય કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (લે)

૬. ગૂઢ અર્થ કહેવામાં મોટા પુરુષોની સંમતિ જણાવવી યોગ્ય છે. તેથી આ સનંદનના મત તરીકે કહેલ છે, (જૂઓ શ્લોક બારમો), પરંતુ આ મતાંતર ભાષા નથી, કારણકે સુડતાલીસમા શ્લોકમાં આ અર્થમાં વ્યાસજીની સંમતિ જણાવેલી છે. (લે)

૭. 'અનંત ગુણોથી ભરપૂર' એટલે 'સર્વ શક્તિમાન હરિ' શ્રીકૃષ્ણ. (લે)

૮. 'બ્રહ્મ' એટલે 'અક્ષર.' (લે)

૯. ત્રણ પ્રકારે રહેલી પોતાની શક્તિનો પોતાની અંદર સ્વીકાર કરીને. (લે)

૧૦. શ્રીકૃષ્ણ ફલ છે, બ્રહ્મ પ્રમેય છે, અને શ્રુતિ પ્રમાણ થાય છે. (લે)

૧૧. આ ઉલટા ક્રમથી કીધેલા છે. આનંદ અંશનો મુખ્ય રીતે સ્વીકાર થતાં શ્રીકૃષ્ણ થાય છે, ચિત્ અંશનો મુખ્ય રીતે સ્વીકાર થતાં બ્રહ્મ થાય છે, અને સત્ અંશનો મુખ્ય રીતે સ્વીકાર થતાં શ્રુતિ થાય છે. આ સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપના ધર્મો હોવાથી મુખ્ય છે, અને તેથી તેમને 'શક્તિ' કહેવા એ યોગ્ય છે એમ 'हि' શબ્દથી જણાવ્યું છે. તે સ્વરૂપના ધર્મો હોવાથી તેમને સ્વીકારવા એ પણ યોગ્ય છે એમ જણાવવા (છઠ્ઠી કારિકાના પૂર્વાર્ધમાં) બીજો 'हि' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

છતાં પણ[૧] સાંખ્ય સિદ્ધાંત પ્રમાણે, તેમ જ તેના ઉપર આધાર રાખનાર[૨] વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત પ્રમાણે, અથવા બીજે[૩] (બીજા સિદ્ધાંત પ્રમાણે) શ્રુતિનો અર્થ તે પ્રમાણે[૪] કરવામાં આવે છે. કા. ૭.

अष्टत्रिंशे श्रुतीनां हि यथा वाच्यं बृहद्भवेत् ।
तदर्थं पूर्वपक्षादिसिद्धान्तफलमीर्यते ॥ ८ ॥

આડત્રીસમા (અધ્યાય)માં જેમ શ્રુતિઓથી બ્રહ્મનું વિધાન થાય તે માટે જેના આરંભમાં પૂર્વપક્ષ કરેલ છે તેવો સિદ્ધાંત[૫] અને ફલ કહેવામાં આવે છે.[૬] કા. ૮

ભગવાનના ગુણનો વિરોધ[૭] દૂર કરવામાં આવતાં, રાજા નીચેના શ્લોકમાં પ્રમાણના વિરોધ[૭]ની શંકા કરે છેઃ—

॥ परिक्षिदुवाच ॥ પરિક્ષિત્ કહે છેઃ—

ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ।
कथं चरन्ति श्रुतयः साक्षात्सदसतः परे ॥ १ ॥

હે બ્રહ્મન્ ! નિર્દેશ ન થઇ શકે તેવા, ગુણરહિત, સત્ અને અસત્થી ઉત્તમ બ્રહ્મને ગુણ જણાવવાની શકિતવાળી શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે ? ૧.

---

૧. '(શ્રુતિ, બ્રહ્મ અને શ્રીકૃષ્ણ સર્વનું) સ્વરૂપ એક જ હોય તો શ્રુતિઓને ભાટનું દૃષ્ટાંત (શ્લોક તેરમામાં) આપેલું છે તે કેમ યોગ્ય ગણાય ?' તે અહિં જણાવે છે. (લે)

૨. સાંખ્ય ઉપર આધાર રાખનાર સગુણ વૈષ્ણવ સિદ્ધાંત. (લે)

૩. 'બીજે' એટલે 'મુખ્ય ભક્તિ સિદ્ધાંતમાં.' (લે)

૪. 'તે પ્રમાણે' એટલે 'ભક્ત તરીકે'; કારણ કે સાંખ્ય અને સગુણ વૈષ્ણવ સિદ્ધાંતમાં ભેદ હોઇ શકે છે. ભક્તિ સિદ્ધાંત પ્રમાણે પણ બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૩. ૧૧ માં જણાવ્યું છે કે આનંદ માત્ર ભગવાનમાં જ છે. (તેથી જીવ અને ભગવાનનો ભેદ સંભવે છે). તેથી જ શ્રુતિઓને ગોપીઓ કહેલી છે એવો ભાવ છે. માત્ર જ્ઞાનમાર્ગમાં જ ભગવાન અને જીવ સરખા હોય તેવો વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. તેથી અહિં ભાટનું દૃષ્ટાંત આપ્યું તે યોગ્ય જ છે એવો ભાવ છે. (લે)

૫. 'પૂર્વપક્ષ આદિ છે જેનો' એ પ્રમાણે તદ્ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ લેવો. તેવો સિદ્ધાંત (એટલે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંત). (લે)

૬. જેથી (બ્રહ્મનું શ્રુતિ) કેવી રીતે વિધાન કરે છે તે પ્રકાર સિદ્ધ થાય એવો અર્થ છે. (લે)

૭. ગયા અધ્યાયમાં 'વીર્યવાળાની બેનનું હરણ થવું સંભવે નહિ' એવી શંકા થઇ ત્યારે તેનું એવી રીતે સમાધાન કર્યું કે ભગવાનનું વીર્ય લૌકિક નથી, પરંતુ અલૌકિક છે. એમ કહ્યું તેથી એમ જણાયું કે ભગવાન અલૌકિક છે. ચક્ષુ વિગેરે પ્રમાણો તથા શ્રુતિઓ જે ગુણવાળા પદાર્થો છે, તેમનાથી આવા અલૌકિક ભગવાનનું જ્ઞાન કેની રીતે થાય, એવી (રાજાને) શંકા થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

બ્રહ્મને શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? એવો પ્રશ્ન છે. (શ્રુતિઓનો) અર્થ એક[1] હોવાથી, (તે બધી) એક વાક્ય (એક અર્થ જણાવનારી) છે, તેથી અહિં શ્રુતિઓ એક અર્થ જણાવનારી છે એમ સ્વીકારીને (રાજા આ) પ્રશ્ન કરે છે. ત્યારે[2] બ્રહ્મ વેદોનો તાત્પર્યાર્થ છે, અથવા વાક્યાર્થ (વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ) છે? એવો (પ્રશ્ન કરે છે). (શ્રુતિઓનો બ્રહ્મ) અખંડ જ વાક્યાર્થ છે એવો મત નહિ જાણવાથી પ્રશ્ન કરે છે. (સ્મરણ કરવામાં આવતા)[3] પદાર્થો કરણતા[4] પ્રાપ્ત કરી, પોતાના સંબંધવાળા[5] વાક્યના અર્થને જણાવે છે એમ (રાજા) માને છે. અને (૧)[6] 'અને સર્વ વેદોથી મારૂં જ જ્ઞાન થાય છે,' 'સર્વ વેદો જેમના પદને પૂજે છે' વિગેરે શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી સર્વ વેદો એક જ અર્થ જણાવનારા છે, એમ જણાય છે; અને(૨)[7] શ્રુતિઓ ભગવાનની અનેક પ્રકારની ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિનું નિરૂપણ કરે છે, અને શક્તિને ગુણવાળી જણાવે છે. તેથી શબ્દોનો સંકેત લૌકિક જ હોવાથી,[8] અલૌકિક (વસ્તુ)નો સંકેત નહિ હોવાથી, શ્રુતિઓ સગુણ (સગુણ પદાર્થ જણાવનારી) છે. તેઓ ભગવાનના સંબંધવાળા અલૌકિક પદાર્થોનું સ્મરણ કેવી રીતે કરાવે?[9] જો

૧. 'બધીએ શ્રુતિઓ (બ્રહ્મ) ના ગુણ જણાવનારી નથી, પરંતુ કેટલીક જ ગુણ જણાવે છે, જ્યારે 'બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અનંત છે' વિગેરે (બ્રહ્મનું) સ્વરૂપ જણાવે છે. તેથી બધીએ ગુણ જણાવનારી છે એમ માની પ્રશ્ન કરવો યોગ્ય નથી, એવી શંકા થાય તેથી આ (વાક્ય) કહેલું છે. (લે)

૨. 'ત્યારે' એટલે '(બધી શ્રુતિઓનો) એક જ અર્થ છે ત્યારે'. બ્રહ્મ શ્રુતિઓનો વાક્યાર્થ નથી એમ 'નિર્દેશ ન થઇ શકે તેવા' અને 'ગુણરહિત' એ બે વિશેષણોથી કહે છે, અને 'સત્ અને અસત્‌થી ઉત્તમ' એ વિશેષણથી કહે છે. (લે)

૩. અહિં 'સ્મરણ કરવામાં આવતા' એ શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૪. 'કરણતા' એટલે સાધનપણું. શબ્દથી પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે, અને તેથી તેમના સંબંધવાળો અર્થ સમજાય છે, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૫. 'પોતાના' એટલે 'પદાર્થોના'. પદાર્થના સંબંધથી જે વાક્યાર્થનું જ્ઞાન થાય તે સખંડ (વિભાગવાળું) જ થાય, એમ રાજા માને છે, અને અખંડ વાક્યાર્થ થાય છે એમ તે માનતો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. પૂર્વપક્ષ રાજા કરે છે. તેના સંશયનો આ પહેલો પક્ષ છે. આનો અર્થ એવો છે કે બ્રહ્મ જ (વેદોનો) વાક્યાર્થ છે. (લે)

૭. આ સંશયનો બીજો પક્ષ કહે છે. આનો અર્થ એવો છે કે શ્રુતિઓ ગુણવાળી (સગુણ) હોવાથી નિર્ગુણ બ્રહ્મ જણાવી શકતી નથી. (લે)

૮. આ શબ્દથી આ અર્થ જાણવો, એવી શબ્દની અર્થ જણાવવાની શક્તિ 'સંકેત' કહેવાય છે.

૯. શબ્દની અર્થ જણાવવાની શક્તિ ગુણવાળી છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શબ્દોના અર્થનું જ્ઞાન, વાક્યના અર્થનું જ્ઞાન થવાનું સાધન છે. ભગવદીય પદાર્થો લૌકિક પદાર્થથી જૂદા પ્રકારના છે. ગયા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે તેવું દાન કરવાનું વીર્ય લોકમાં હોતું નથી, અને સર્વ પ્રકારે લોકથી વિરુદ્ધ છે. શબ્દોનો સંકેત તો લૌકિક જ છે, તેથી શબ્દોથી (લૌકિક પદાર્થનું જ્ઞાન થાય, પરંતુ) અલૌકિક પદાર્થનું જ્ઞાન ન થાય, કારણ કે એક પ્રકારના હોય તે જ એક બીજાનું સ્મરણ કરાવે. તેથી વેદથી જે અર્થનું જ્ઞાન થાય તે ગુણવાળા લૌકિક જ હોઇ શકે. (લે)

(તે ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થો) લૌકિક હોય તો તેમની સાથેના (બ્રહ્મના) સંબંધને લીધે, બ્રહ્મ લૌકિક થઇ જાય. તેથી પૂર્વપક્ષ પ્રમાણે વેદો સાધનમાં જ તત્પર છે.[1] તેથી[2] પોતાની મેળે જ પ્રકાશનારૂં અને પોતાના અનુભવથી જેનું જ્ઞાન થાય છે તેવું બ્રહ્મ પ્રસન્ન થશે ત્યારે કૃતાર્થ કરશે; એટલે પ્રમેય (બ્રહ્મ)ના બલથી જ કાર્ય પાર પડશે,[3] (પરંતુ) પ્રમાણ (વેદ)ના બલથી પાર પડશે નહિ, એવો પૂર્વપક્ષ છે. 'નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવા' એ વિશેષણથી બ્રહ્મ અલૌકિક હોવાનું કારણ કહેલું છે. નિર્દેશ એટલે 'આ ઘડો છે, આ વસ્ત્ર છે' એમ લૌકિક બુદ્ધિથી ગ્રહણ થવાપણું. વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે બૃહત્પણું (સર્વથી અધિક અથવા સર્વથી જૂના હોવાપણું), બૃંહણપણું (વધ્યા કરવાપણું) એવી (બ્રહ્મ શબ્દની) વ્યુત્પત્તિ પણ લૌકિક ધર્મ (ગુણ)થી જૂદું (બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી) હોવાથી, બ્રહ્મમાં જ ઘટે છે, તેથી 'બ્રહ્મ' પદ અયોગ્ય નથી જ; કારણ કે

अवाच्यः सर्वशब्दानां बुद्ध्या वाच्यो निगद्यते ।
ततः समानधर्मेण व्यवहारो निरूप्यते ॥ ९ ॥

સર્વ શબ્દોથી જેમનું નિરૂપણ થતું નથી, તેમનું બુદ્ધિથી નિરૂપણ થતું કહેવાય છે. તેથી સમાન ધર્મથી (તેમનો) વ્યવહાર (થાય છે) એવો નિર્ણય કરવામાં આવે છે. કા. ૯

વળી નિર્ગુણે ગુણરહિત (બ્રહ્મ)માં શ્રુતિઓ ગુણ જણાવનારી હોવાથી, શબ્દોથી ગુણ જણાવે છે. તેમ (ગુણ જણાવતી) ન હોય[4] તો, સર્વ સ્થલે એક જ અર્થ (બ્રહ્મ) જણાવનારી હોવાથી (શબ્દના અર્થ સાથેના) સંબંધને લીધે જણાવનારી ન રહે, અને બ્રહ્મને ગુણો છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો અદ્વૈતનો નાશ થાય. તેથી ગુણરહિત બ્રહ્મને શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? 'તેમણે (ભગવાને)જ કાર્ય[5] અને કારણ[5]ની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી છે. તેથી તેમનાં (કાર્ય અને કારણનાં) નિરૂપણ મારફત તે (કાર્ય અને કારણ) જણાવવામાં પરિણામ પામતી (શ્રુતિઓ) તેમની મારફત ધર્મી (બ્રહ્મ)માં પરિણામ પામશે, એટલે ગૌણી લક્ષણા[5]થી અથવા તાત્પર્ય (જણાવવા)ની શક્તિથી તેઓ બ્રહ્મ જણાવનારી થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્ અને અસત્થી ઉત્તમ' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'કાર્ય અને કારણની વાર્તા નહિ જાણનાર' (એવો તેનો અર્થ છે). તે પોતાના આનંદથી પૂર્ણ (બ્રહ્મ)ને કાર્ય અથવા કારણનું શું

૧. આ પૂર્વપક્ષ પ્રમાણે ગુણરહિત હોવાથી, લોકની પેઠે ધર્મો જણાવવાથી આ (ગુણરહિત) ધર્મી જણાય નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. 'તેથી' એટલે 'વેદથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન થઇ શકે તેમ નહિ હોવાથી' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'કાર્ય પાર પડશે' એટલે બ્રહ્મનું અજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે'. (લે)

૪. 'તેમ ન હોય તો' એટલે '(શ્રુતિઓ) શબ્દોથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવતી હોય તો'. (લે)

૫. શબ્દનો મુખ્ય (વ્યુત્પત્તિથી થતો) અર્થ બંધ બેસતો ન હોય ત્યારે રૂઢિ અથવા પ્રયોજનને લીધે તે અર્થના સંબંધવાળો બીજો અર્થ લેવામાં આવે તેને 'લક્ષણા' કહે છે. આ બે અર્થમાં સરખાપણું હોવાને લીધે આવો બીજો અર્થ લેવામાં આવે, તે ગૌણી લક્ષણા' કહેવાય છે.

પ્રયોજન ? તેથી સંબંધ[1] નહિ હોવાથી, ગુણો નહિ હોવાથી, અને અજ્ઞાનને જ[2] લીધે તાત્પર્ય નહિ હોવાથી, કોઈ પણ પ્રકારે શ્રુતિઓથી જેનું જ્ઞાન થાય તેવું બ્રહ્મ નથી, એવો અર્થ છે. ૧.

નીચેના શ્લોકથી (શ્રીશુક) સિદ્ધાંત કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે.

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत् प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

(૧) જગતને માટે અને (૨) ઉદ્‌ભવ માટે, (૩) આત્માને માટે અને (૪) કલ્પના ન થાય (અથવા થાય) તે માટે, પ્રભુએ જીવોના (૧) બુદ્ધિ, (૨) ઇંદ્રિય, (૩) મન અને (૪) પ્રાણો સર્જેલા છે. ૨.

આ વિષયમાં[3] પૂર્વપક્ષ કરનારને પૂછવું કે શ્રતિથી જેનો નિર્ણય થએલ છે તેવાં, શ્રુતિથી જણાએલ બ્રહ્મનો વિચાર કરવાનું તું જણાવે છે કે (તારી) પોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા બ્રહ્મનો ? જો પહેલાં જણાવેલું (શ્રુતિથી જેનો નિર્ણય થએલ તેવું, શ્રતિથી જણાએલ) હોય તો (શ્રુતિઓ બ્રહ્મને) જણાવે છે એ (વિષય) માં સંદેહ રહેતો નથી. પ્રકારનો[4] હોય તો વિચાર કરવામાં આવશે. બીજો (પોતાની) બુદ્ધિથી કલ્પેલા બ્રહ્મસંબંધી) પક્ષ તો અસત્ય અને સારા પુરુષોએ ગણના ન કરવા યોગ્ય છે. વેદાંતોમાં જેવું બ્રહ્મ જણાએલું છે તેવું જ (તે છે એમ) માનવું જોઇએ. તે (વેદાંતો)માં શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે (સર્વનું) મૂલ થએલ (બ્રહ્મ) સર્વ વ્યવહારથી પર (કોઈપણ પ્રકારનો વ્યવહાર ન થાય તેવું) હોવા છતાં, (તે) પોતે જ પોતાની શક્તિના રૂપ[5] થી, પોતાના ગુણોના રૂપ[3] થી અને પોતાનાં કાર્યોનાં રૂપ[3] થી ઉત્પન્ન થાય છે, (તેવાં રૂપો ધારણ

૧. બ્રહ્મનો નિર્દેશ થતો નહિ હોવાથી, ઘડો વિગેરે શબ્દ તથા અર્થમાં જેવો સંબંધ છે તેવો સંબંધ બ્રહ્મને નહિ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. કાર્ય અને કારણની વાર્તાનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. પૂર્વપક્ષીને ઉત્તર આપે છે તેમાં બુદ્ધિની સૃષ્ટિ કરેલી છે. તેથી એમ સૂચવ્યું છે કે બુદ્ધિથી જ વેદનો અર્થ વિચારવો જોઇએ. તેથી આ ઉત્તરમાં તેવો વિચાર જણાવે છે. (લે)

૪. છૂટાં છૂટાં વાકયો તાત્પર્યવૃત્તિથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે, અને અભિધા (વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ જણાવવાની) વૃત્તિથી ભગવાનના ધર્મો જણાવે છે, એ પ્રમાણે મહાવાક્ય (આખો વેદ) ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે એવો પ્રકાર, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. આ ત્રણ શબ્દોથી પૂર્વપક્ષમાં પહેલા શ્લોકમાં બ્રહ્મનાં જે ત્રણ વિશેષણો કહ્યાં તે ખોટાં છે એમ જણાવે છે. (૧) બ્રહ્મ પોતાનો વ્યવહાર થઇ શકે તેવું નથી એમ જાણી પોતે પોતાની શક્તિરૂપ થયું તેથી બ્રહ્મ અલૌકિક જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિવાળું હોવાથી વૈદિક શબ્દોથી તેનો નિર્દેશ થાય છે. (૨) બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૨૯ માં જણાવ્યું તે પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતાના ધર્મરૂપથી પ્રકટ થયું. તેથી બ્રહ્મ નિર્ગુણ નથી. બ્રહ્મ નિર્ગુણ ન હોય તો દ્વૈત થાય એવો જે પૂર્વપક્ષીએ દોષ જણાવેલ તે પણ ખોટો છે, કારણ કે બ્રહ્મસૂત્ર ૩. ૨. ૨૭ થી ૨૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મ પોતે જ પોતાના ધર્મરૂપ થએલ હોવાથી દ્વૈત થતું નથી. (૩) તેમ જ લોકની રીત પ્રમાણે હું વ્યવહાર કરવા યોગ્ય થાઉં એવી પોતાની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ પોતાનાં કાર્યરૂપથી પ્રકટ થયું, તેથી તે કાર્ય અને

કરે છે); અને પોતે જ (તેમ) કહે[૧] છે. તેથી[૨] બધુંએ[૩] (બ્રહ્મ) માત્ર [૪]શ્રુતિથી જ જણાઇ શકે તેવું હોવાથી,[૪] અને લોકના ગુણોની સમાનતાને લીધે સમીપથી અથવા દૂરથી વૈદિક પરંપરાથી જ સંકેત[૫] થાય છે તેથી, બધોએ (વેદ) કટકે કટકે ભગવાનનો ભાવ જ[૬] જણાવતો હોવાથી, 'બ્રહ્મ તેવું (વેદમાં જણાવ્યું તેવા પ્રકારનું) છે' એમ સંપૂર્ણ વાક્ય (વેદ) બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે, અને તે વાકયનો અર્થ અપૂર્વ[૭] (જૂદા જ પ્રકારનો) છે. જેમ લોકમાં લૌકિક (પુરુષ)ની બુદ્ધિમાં રહેલો (અર્થ) હોય છે, પછી તેની વાણીમાં આવી તે જાણવાની ઇચ્છા રાખનારને (પોતાનું) જ્ઞાન કરાવનારો થાય છે, તેમ ઈશ્વરની બુદ્ધિમાં રહેલો (અલૌકિક અર્થ) તેમના વાકયમાં આવેલો (તે અર્થ) તેના (પોતાના) જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારને (પોતાનું) જ્ઞાન કરાવે છે[૮]

કારણની વાર્તાથી અજ્ઞાન નથી. આ ત્રણે શબ્દોમાં 'સ્વ' 'પોતાનાં' એ વિશેષણ છે તેથી એમ કહેલું છે કે (૧)બ્રહ્મની જ જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ ઉત્પન્ન થએલી, અને જેનો વ્યવહાર થાય છે તેવી આપણા જેવા જીવોની શકિત તેવી નથી. (૨) બ્રહ્મનાજ ધર્મો બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ પરતંત્ર હોવું વિગેરે આપણા જેવા જીવોના ધર્મો તેવા નથી અને (૩) બ્રહ્મનું જ કાર્ય બ્રહ્મરૂપ છે, પરંતુ ઝાંઝવાના જળ, સ્વપ્નમાં દેખાતી સૃષ્ટિ વિગેરે અવિદ્યાથી થએલ કાર્યો તેવાં નથી. (લે)

૧. ઉપરની નોટમાં જણાવ્યા પ્રમાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપના વિચારથી પૂર્વપક્ષને ખોટો ઠરાવી, અહિં શ્રુતિના સ્વરૂપના વિચાર પ્રમાણે તે ખોટો ઠરાવે છે. ભગવાન પોતે જ શ્રુતિ બ્રહ્મ જણાવનારી છે એમ કહે છે. તેથી શ્રુતિઓ (લૌકિક) ગુણ જણાવનારી નથી. (લે)

૨. 'તેથી' એટલે 'શ્રુતિઓ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી છે તેથી'. (લે)

૩. 'બધુંએ' એટલે 'શક્તિ, ધર્મ અને કાર્ય બનેલ બ્રહ્મનું મૂલરૂપ'. (લે)

૪. 'માત્ર શ્રુતિથી' એટલે 'તર્ક વિનાની શ્રુતિથી'. આવી શ્રુતિથી જ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું હોવાથી, જેવું શ્રુતિ બ્રહ્મને વર્ણવે છે તેવું જ તે જાણવું જોઇએ, એમ ઉપર કહ્યું તેની સાથે આનો અન્વય કરવો. (લે)

૫. શક્તિ ગુણવાળી હોવાની યોગ્યતા અહિં જણાવેલી છે. લોકના ધર્મોની સમાનતા હોવાથી, સામીપ્ય છે. સમાનતામાં પણ ભેદ રહેલો છે તેથી તે લોકથી જૂદા પ્રકારના હોવાથી દૂર છે. તેથી લોકના ધર્મની સમાન હોવાથી, નજીક તથા દૂર હોવાને લીધે, વૈદિક પરંપરાથી જ સંકેત થાય છે. (લે)

૬. 'ભગવાનનો ભાવ' એટલે 'ભગવાનનો ધર્મ.' સંકેત વૈદિક પરંપરાથી જ થાય છે, તેથી બધોએ વેદ કટકે કટકે ભગવાનના ધર્મનું જ નિરૂપણ કરે છે તેથી મહાવાકય (આખા વેદ)નો અર્થ બ્રહ્મ જ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. વેદે કહેલ ભગવાનના ધર્મ, અને વાકયાર્થ બ્રહ્મ અપૂર્વ છે, પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે તેવા ધર્મ તથા સ્વરૂપ તેમાં કહેલા નથી. બ્રહ્મસૂત્ર ૧. ૩. ૨૪–૨૫ સૂત્રમાં તેમ જણાવેલ છે. જો લૌકિક ધર્મ જ શ્રુતિ કહેતી હોત તો લોકના ધર્મો જણાવતી હોવાથી તે સગુણ થાય એવો ભાવ છે. (લે)

૮. 'વાકયાર્થ અપૂર્વ હોય તો તે કેવી રીતે જાણી શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જેમ 'ચૈત્ર ઘડો બનાવે છે' એ વાકયનો અર્થ 'ઘડો કરવો' એ છે. આ અર્થ પ્રથમ એ વાકય બોલનાર લૌકિક પુરુષની બુદ્ધિમાં હોય છે, પછી તે બોલે એટલે તેની વાણીમાં

એવો[1] નિર્ણય કરી, શુક (આ શ્લોકમાં) ભગવાને રચેલી ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે.

ભગવાન આરંભમાં (૧) બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરે છે, પછી (૨) ઈંદ્રિયોને, પછી (૩) મનને અને પછી (૪) પ્રાણોને (ઉત્પન્ન કરે છે). (પ્રભુ) સર્વ જીવોના (આ) ચાર કરણોને ઉત્પન્ન કરે છે. જીવના સંબંધી તરીકે[2] તે ચારને ઉત્પન્ન કરે છે, એવો અર્થ છે. તેમાં[3] (તેમનું) સામર્થ્ય 'પ્રભુ' શબ્દથી કહેલું છે. દરેકનાં (એ) ચાર ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રયોજન (ઉત્તરાર્ધમાં) કહે છે. તેમાં બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન કરવા)નું પ્રયોજન 'मात्रार्थे[4] ' 'જગતને માટે' એ શબ્દથી કહેલું છે. मीयन्ते જેમનું માપ કરવામાં આવે છે (અને) त्रायन्ते જેમનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તે मात्राः એટલે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવામાં) અને ક્રિયા (કરવા)માં ઉપયોગી પદાર્થો, અર્થાત્ બધું એ જગત્. (પદાર્થો) શબ્દથી જણાવવામાં આવે તો પણ છૂટા છવાયા હોય તો તેઓ પુરુષને જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવાના) અને ક્રિયા (કરવા)ના વિષયો તરીકે ઉપયોગી ન થાય, તેથી (ભગવાને) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. તે બુદ્ધિ બધાએ (પદાર્થો)ને ગ્રહણ કરે છે, કારણ કે જેમ ચિત્રમાં સર્વ પદાર્થો (ચિત્ર જોતાં આપણને) સ્ફૂરે છે તેમ બુદ્ધિમાં આખું જગત્ સ્ફૂરે છે, પછી તે બુદ્ધિથી જે કાંઇ જાણવા યોગ્ય અથવા કરવા યોગ્ય હોય તે સર્વ કરી શકાય તેવા પ્રયોજનથી જગતને માટે બુદ્ધિ બનાવેલી છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) કટકે કટકે અર્થ જણાવનારા વેદોના પણ મહાવાકયના અર્થનું જ્ઞાન બુદ્ધિથી થાય છે, એટલે (વેદો) તાત્પર્યથી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આગળ જે ત્રણ ફળ[5] તરીકે જણાવવાનાં છે તેમને માટે પણ બુદ્ધિ બનાવેલી છે એમ 'च' 'અને' શબ્દથી જણાવેલું છે.

આવે છે, અને 'ઘડો બનાવનાર કોણ?' એમ જે જાણવા ઇચ્છતો હોય તેને, ઘડાનો બનાવનાર ચૈત્ર ઓળખાવે છે. તે પ્રમાણે જગત્ રચવારૂપ વૈદિક વાકયનો અર્થ છે. પ્રલય સમયે વેદો ઈશ્વરની બુદ્ધિમાં રહેલા હોવાથી, તે અર્થ ઈશ્વરની બુદ્ધિમાં રહેલ. પછી (વેદ પ્રકટ થતાં) તે તેમના વાકયમાં આવ્યો, અને 'જગતના બનાવનાર કોણ?' એમ જે જાણવા ઇચ્છતો હોય તેવા પુરુષને જગત્‌ના કર્તાનું જ્ઞાન કરાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. 'એવો નિર્ણય' એટલે આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનના આરંભથી અહિં કહ્યું ત્યાં સુધીનો નિર્ણય; કારણ કે આ જ સિદ્ધાંત આગળ બારમા શ્લોકમાં આ પ્રશ્નના ખાસ ઉત્તર તરીકે કહેવાના છે. (લે)

૨. જીવો વિચાર કરી શકે છે માટે જીવના સંબંધી તરીકે (આ ચારને ઉત્પન્ન કરે છે), એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'તેમાં' એટલે આ ચારને જીવના સંબંધી તરીકે ઉત્પન્ન કરવામાં. (લે)

૪. मीयन्ते જેમનું માપ કરવામાં આવે છે તે माः અને त्रायन्ते જેમનું રક્ષણ કરવામાં આવે છે તે त्राः. આ બંને જેમને છેડે 'आ' છે તેવા શબ્દો છે. પછી माः च त्राः च એમ દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો.

૫. ઉદ્‌ભવ, આત્મા અને કલ્પના (અથવા અકલ્પના) એ ત્રણ જગતને સમજવાના પરિણામરૂપ બુદ્ધિનાં ફલ છે. (લે)

'भव:' એટલે 'ઉદ્ભવ' બધા પ્રાણીઓ બુદ્ધિથી જ સર્વ સરસાઇ પ્રાપ્ત કરે છે. તેવી જ રીતે आत्मने' 'આત્માને માટે' (બુદ્ધિ રચેલી છે). (પ્રાણીઓ) બુદ્ધિથી જ ભગવાનમાં શ્રદ્ધાવાળા અને આત્મામાં સ્થિતિવાળા થાય છે, અને ભગવાનની સેવા કરે છે. અને 'કલ્પના ન થાય તે માટે' (બુદ્ધિ રચેલી છે). બુદ્ધિથી જ જ્ઞાનમાં આસક્તિવાળા થાય છે. વળી જૂદા જૂદા પ્રકારના[૧] પદાર્થોનું ધ્યાન થાય તે માટે કલ્પના પણ કરે છે. તેથી જે પ્રકારે સર્વ સિદ્ધ થાય, અને સર્વની સર્વ અયોગ્યતા દૂર થાય, તે માટે (ભગવાને) બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી. આથી એમ પણ સૂચવ્યું છે કે આ (રાજાએ કરેલા) પૂર્વપક્ષનો બુદ્ધિથીજ નિરાસ કરવો. તે પ્રમાણે 'भवार्थ' એટલે ઉદ્ભવ માટે, એટલે બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (ભગવાને) ઇંદ્રિયો રચી. બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય તે[૨] માટે (ઇંદ્રિયો રચી) એવું અનુમાન થાય છે. જે પ્રકારે બુદ્ધિનો ઉદ્ભવ થાય, તે માટે ઇંદ્રિયો રચી. વળી ઇંદ્રિયોથી કર્મ કરવામાં આવે ત્યારે તે કર્મોને લીધે ઉદ્ભવ એટલે બીજો જન્મ[૩] થાય છે. 'च' 'અને' શબ્દથી ઇંદ્રિયો (રચવા)નો બીજાં પણ પ્રયોજનો [૪] સૂચવે છે. તે (ઇંદ્રિયો) થી જ વિષયોનું જ્ઞાન થાય છે અને (વિષયોનો ભોગ) કરવામાં આવે છે. ઇંદ્રિયોથી જ ભગવાનની સેવા થાય છે, અને ઇંદ્રિયોથી જ જાત જાતની કલ્પના થાય છે, અને યોગ વિગેરે દ્વારા મોક્ષ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેવી રીતે 'મનથી જ જોવું જોઇએ, અહિં કાંઇ જૂદાપણું નથી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે 'आत्मने' 'આત્માને માટે' (ભગવાન) મન સર્જે છે, અને ઇંદ્રિયોની પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે[૫] મનની સૃષ્ટિ (કરેલી છે). 'કલ્પના ન થાય તે માટે' એ શબ્દથી પ્રાણો કલ્પનાને દૂર

---

૧. 'कल्पनाय' પાઠ લઇ આવો અર્થ કરે છે. (લે)

૨. માત્ર બીજો જન્મ થાય તે માટે જ ભગવાને ઇંદ્રિયો રચી હોય તો તેમને રચ્યાનું અહિં કહેવું એ પ્રયોજન વિનાનું થાય. તેથી બુદ્ધિ, ઇંદ્રિય, મન અને પ્રાણને એકબીજાની જરૂર રહે છે એમ જણાય છે, કારણ કે જીવ વિચાર કરી શકે તે માટે બુદ્ધિ સર્જેલી છે. બુદ્ધિ જ્ઞાનેંદ્રિયથી ઉત્પન્ન થતી હોવાથી, તેને ઇંદ્રિયોની જરૂર રહે છે તેથી ઇંદ્રિયો રચી. ઇંદ્રિયો સાથે મન હોય તો જ તેઓ કાર્ય કરી શકે છે એટલે તેમને મનની જરૂર રહેતી હોવાથી મન સર્જ્યું. 'અન્નથી પ્રાણો' એ શ્રુતિ નીચે આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલી છે તે પ્રમાણે મન પરંપરાથી પ્રાણથી પુષ્ટ થાય છે તેથી પ્રાણની તેને જરૂર હોવાથી પ્રાણ રચેલા છે. તેથી ઇંદ્રિયો વિગેરે રચવાના પ્રયોજનનો વિચાર કરતાં, બુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થાય તે માટે તે રચેલાં છે એવું અનુમાન થાય છે, એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં भवार्थ શબ્દનો અર્થ 'બુદ્ધિનો ઉદ્ભવ (સરસાઇ) થાય તે માટે' એવો થાય છે. (લે)

૩. ઇંદ્રિયોથી ભવ એટલે બીજો જન્મ થાય એમ જે કહ્યું તે અહિં સ્પષ્ટ કરે છે. (લે)

૪. જગતને ગ્રહણ કરવું, આત્મારૂપ ભગવાનની સેવા, 'કલ્પના' એટલે જૂદા જૂદા પદાર્થોની કલ્પના, અને 'અકલ્પના' એટલે મોક્ષ, એવાં પ્રયોજનો (નીચે શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલાં છે). (લે)

૫. આ પણ અનુમાન છે, એવો અર્થ છે. અંદર વળેલાં ચક્ષુરૂપ ઇંદ્રિયોની બુદ્ધિદ્વારા પોતાના આત્મામાં પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે, (એવો આનો અર્થ છે.) (લે)

કરે છે.[1] સર્વને[2] એકપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે.[2] જો પ્રાણો ન હોય તો જગતનો પ્રલય થાય ત્યારે અન્ન[3] વિગેરેનાં જૂદાં જૂદાં પરિણામો જોવામાં આવે તેથી તે સમયે બધાએ જગતની એકપણાની બુદ્ધિ થાય નહિ, અને ક્રિયાશક્તિ તેમનાથી જ થાય છે[4] એટલે સર્વ સ્થલે[5] તે (પ્રાણ) કારણરૂપ છે. 'અન્નથી પ્રાણો, પ્રાણોથી બલ (થાય છે)' એ સ્થલે એમ જણાવેલું છે કે 'પ્રાણોથી મન, અને વિજ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં રહેલો આનંદ (પ્રાપ્ત થાય છે).'[6] તે ક્રમ અહિં પણ ગ્રહણ કરવો. કારણ કે એ પ્રમાણે સર્વનો ઉપયોગ થાય તે માટે ભગવાને (આ) ચાર ઉત્પન્ન કરેલાં છે. આથી જ[7] સર્વ અયોગ્યતાનો નિરાસ કરવો એવો શુકનો ગૂઢ અર્થ છે. ૨.

---

૧. એ પ્રમાણે મનને પુષ્ટ કરે તે માટે પ્રાણ બનાવેલા છે, આત્માનું દર્શન થાય તે માટે મન બનાવેલું છે, અને મન જો માત્ર આત્મા તરફ વળનારૂં હોય તો જ તેમ થાય છે. તેથી મન માત્ર આત્મા તરફ વળનારૂં થાય તે માટે પ્રાણ રચેલા છે, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. પ્રાણો એકપણું પ્રાપ્ત કરાવીને કલ્પનાને દૂર કરે છે. ત્યારે પ્રાણથી બલ થાય છે વિગેરે ક્રમ પ્રમાણે બુદ્ધિની સરસાઇ થતાં, મન સર્વ કલ્પના વિનાનું પુષ્ટ થતાં આત્મા તરફ વળે છે, ત્યારે 'અકલ્પના' એટલે કલ્પના-રહિતપણું અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (પ્રાણ રચેલા છે), એવો અર્થ છે. (લે)

૨ 'સર્વ' એટલે 'સર્વ (પદાર્થ) તરફ જનારા મનને' એકપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એટલે આત્મા તરફ વાળે છે. (લે)

૩. 'અન્ન' એટલે 'પૃથ્વી'. પૃથ્વી વિગેરેનાં જે ઘડો, વસ્ત્ર વિગેરે કાર્યો થાય છે તે પદાર્થ દેખાડવાથી તે તે પદાર્થો તરફ મનની વૃત્તિ થવાથી, મોક્ષની દશામાં બધાએ જગતનો આત્યંતિક પ્રલય થાય ત્યારે, માત્ર આત્માને જોનારી એકપણાની બુદ્ધિ થાય નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. પ્રાણોથી જ (શરીર પુષ્ટ થતાં) ક્રિયાશક્તિ થાય છે તેથી તે ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં 'કલ્પના' એટલે 'શક્તિ માટે' શબ્દ લેવો. (લે)

૫. 'સર્વ સ્થલે' એટલે 'મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવામાં અને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવવામાં' આવે એવો અર્થ છે. (લે)

૬. પ્રાણો મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે, એમ પ્રમાણથી કહે છે. આ પ્રમાણે અર્થ કરતાં 'અકલ્પના માટે' પાઠ લેવો. કલ્પના જેમાં નથી તેવી 'અકલ્પના' એટલે મોક્ષ માટે, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. 'આથી જ' એટલે 'પ્રાણોથી પોષણ પામેલા મનથી પ્રવૃત્ત થએલી ઇંદ્રિયોથી પરિપૂર્ણ થએલી બુદ્ધિથી કરેલા વિચારથી' એવો અર્થ છે. આ વિચાર આ શ્લોકના વ્યાખ્યાનના આરંભમાં શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલો છે. આ સર્વ લૌકિક પદાર્થો હોવાથી યુક્તિ કહેવાની નથી, તેથી 'एव' 'જ' શબ્દ મૂકેલો છે. નિબંધમાં પણ 'હરિનું કર્તાપણું વિગેરે જો લૌકિક હોય તો યુક્તિથી જણાય તેવું હોય, અલૌકિક (કાર્ય) કરવાથી અલૌકિક યશ થયો' એમ આ જ અર્થ કહેલો છે. આ અલૌકિક યશ વેદ સિવાયના પ્રમાણથી જણાતો નથી. તેથી યશનું નિરૂપણ કરનારા આ અધ્યાયમાં શ્રુતિનાં જ વચનો ૧૪ થી આરંભી ૪૧ સુધીના શ્લોકમાં કહેલાં છે એવો ભાવ છે, (લે)

આ અર્થ[૧] પોતેજ[૨] ખોટો પાડયો છે એવી કદાચ શંકા થાય, તેથી તે (શંકા) મટાડવા નીચેનો શ્લોક કહે છે[૩]:–

सैषा ह्युपनिषद्‌ब्राह्मी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ।
श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिञ्चनः ॥ ३ ॥

આ બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત કરાવેલી વડવાઓના વડવાઓએ ધારણ કરેલી પ્રસિદ્ધ ઉપનિષદ્ છે. જે શ્રદ્ધાથી તેને ધારણ કરશે તે અકિંચન થઈ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરશે. ૩

આ[૪] ઉપનિષદ્ એટલે બ્રહ્મવિદ્યા જણાવનારી શ્રુતિ છે. (તે) ब्राह्मी બ્રહ્મ જ પ્રાપ્ત કરાવેલી છે. ' सा ' ' પ્રસિદ્ધ ' શબ્દથી આનું[૫] પ્રમાણ (કહેલું છે). વળી આ અર્થ[૬] યોગ્ય જ છે, કારણ કે પરબ્રહ્મ વિના બીજો કોઈ આ અર્થ જણાવવા શક્તિ વાળો નથી. અને[૭] ' ઉપનિષદ્ ' શબ્દથી બ્રહ્મવિદ્યા કહેલી છે. ' उप ' ઉપસર્ગ સમીપ પણાના (અર્થમાં યોજાય છે). તેનો અર્થ પ્રત્યગાત્મા[૮] થાય છે. सद् (ધાતુ) ના ત્રણ પ્રકારના અર્થનું ' नि ' શબ્દ વિશેષણ છે. " ' सद् (ધાતુ) (૧) વિશરણ (છુટા પાડવું), (૨) ગતિ (જવું), અને (૩) અવસાદન (લીન થવું) ના અર્થોમાં યોજાય છે, એવો નિયમ હોવાથી, (ઉપનિષદ્ એટલે બ્રહ્મવિદ્યા) (૧) જીવાત્માને પરબ્રહ્મ પાસે લઈ જવા માટે (તેની) પહેલાંની સ્થિતિથી છુટો પાડી (૨) પછી સંઘાત (સમૂહ)માંથી (તેનો)

૧ 'આ અર્થ' એટલે પાછલા શ્લોક ૨ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીના આરંભથી ' એવો નિર્ણય કરી શુક ભગવાને રચેલી ચાર પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરે છે' સુધી જે નિર્ણય કહ્યો તે અર્થ.

૨ " પોતે જ " એટલે ' શ્રીશુકે '.

૩ ' કહે છે ' એટલે પ્રથમ પરંપરા કહીને, આ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ ' આ ' એટલે ઉપર નોટમાં જણાવ્યો તે નિર્ણય સૂચવનારું શુકનું અથવા બીજાનું વાક્ય, એવો અર્થ છે. આ ઉપનિષદ્‌નું વિશેષણ હોવાથી ' इयम् ' એ નારીજાતિનો શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

૫ ' આનું ' એટલે ' આ બ્રહ્મે જ પ્રાપ્ત કરાવેલી છે તેનું '. (લે).

૬ ' આ અર્થ ' એટલે ' આ બ્રહ્મે જ પ્રાપ્ત કરાવેલી છે એ અર્થ યોગ્ય જ છે, તેનું કારણ પછીના વાક્યમાં કહેલું છે. (લે)

૭ આ વાક્ય ઉપનિષદ્ હોઇ બ્રહ્મવિદ્યા છે, એટલે બ્રહ્મવિદ્યા પણ પહેલાં કહ્યું તેનું પ્રમાણ છે, એવો ' च ' ' અને ' શબ્દનો અર્થ છે. આ ' च ' ' અને ' શબ્દ, અને શ્લોકમાંનો ' हि ' શબ્દ તેમ જ उपनिषद् શબ્દોથી આ અર્થ બ્રહ્મેજ પ્રાપ્ત કરાવેલ છે તેનાં પ્રમાણ કહેલાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮ તે સમીપપણું પ્રત્યગાત્મામાં એટલે પ્રત્યગાત્માની સમીપ સમાપ્ત અથવા પરિપૂર્ણ થાય છે, એવો અર્થ છે, કારણ કે કઠ ઉપનિષદ્‌ની શ્રુતિ કહે છે કે ' કોઇક ધીર (પુરુષે) પ્રત્યગાત્માનાં દર્શન કર્યાં.' (લે).

એકલાનો ઉદ્ધાર કરી (તેને) બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવી (બ્રહ્મ પાસે લઈ જઈ), (૩) તે (બ્રહ્મ) માં જ તેનો લય કરાવે છે, એવો (તેનો અર્થ છે). જે પ્રકારે બધોએ અંશ (સંઘાત) થી છુટો પડે, અથવા જે પ્રકારે સર્વભાવથી તેને (બ્રહ્મને) પ્રાપ્ત કરે, અથવા જે પ્રકારે તે (બ્રહ્મ)માંથી કોઈ પણ પ્રકારે પાછો ન ફરે (તેમ તેનો તેમાં લય કરે) એવો 'नि' શબ્દનો અર્થ છે. આવી બ્રહ્મવિદ્યા જ છે. તે જ પ્રમાણે અહિં પણ[1] આ વાકય (૧) સર્વ અયોગ્યતાને દૂર કરી (મટાડી), (૨) વેદોને બ્રહ્મ જણાવનારા કરી બ્રહ્મ સાથે જોડીને, (૩) તે (બ્રહ્મ)માં જ સમાપ્ત (લીન) કરે છે એટલે તેવો[2] (ઉપનિષદ્‌ જેવો) અર્થ જણાવનારૂં થઈ, અયોગ્યતા દૂર કરી, સિદ્ધાંતનું[3] સ્થાપન કરે છે; તેથી ઉપનિષદ્‌નું નિરૂપણ કરનારૂં હોવાથી ઉપનિષદ્‌ છે. 'ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં રહેલી[4] આ અયોગ્યતા કેમ દૂર થશે ?' એવું જાણવાની (રાજાને) ઇચ્છા થાય, તેથી 'વડવાઓના વડવાઓએ ધારણ કરેલી' એ વિશેષણ યોજેલું છે. (આ ઉપનિષદ્‌નું) ધારણ કરવામાં આવે, ત્યારે (શ્રુતિઓની) સંમતિ[5] થાય છે. આવી (ઉપનિષદ્‌) ને જે શ્રદ્ધાથી ધારણ કરશે તે તો[6] અકિંચન[7] થઇ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરશે, એટલે (તેના) સર્વ સંદેહો દૂર થવાથી તેને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી[8] બધા સંદેહો ઉપનિષદ્‌ના અર્થના વિચારથી જ દૂર કરવા જોઈએ, એવો સિદ્ધાંત કહેલો છે. ૩

૧ જેમ શ્રુતિના અર્થરૂપ શ્રુતિમાં રહેલી બ્રહ્મવિદ્યા જીવને સદ્‌ ધાતુના ત્રણ અર્થો (પ્રાપ્ત) કરાવે છે, તેમ આ (શુકના) વાકયમાં રહેલો વાકયાર્થ પણ વેદને સદ્‌ ધાતુના ત્રણ અર્થો પ્રાપ્ત કરાવે છે. (લે).

૨ આ વાકય ઉપનિષદ્‌રૂપ છે એમ અહિં સાબિત કરે છે. (લે).

૩ 'સિદ્ધાંત' એટલે 'વેદોનો બ્રહ્મ સાથે સંબંધ, અને તેમનું બ્રહ્મમાં જ સમાપ્ત થવું (લય પામવો) તે, એવો અર્થ છે. (લે).

૪ 'ઉપનિષદો બ્રહ્માએ પ્રાપ્ત કરાવેલી હોવાથી, તે બ્રહ્માનાજ અંતઃકરણમાં રહેલી હોય, તેના અંતઃકરણમાં રહેલી અયોગ્યતા દૂર કરે. મને તો બ્રહ્માએ ઉપદેશ કરેલ નહિ હોવાથી તેનાથી મારા અંતઃકરણમાં રહેલી અયોગ્યતા કેમ દૂર થાય ?' એવી શંકા કરીને બ્રહ્મા પાસેથી બીજાઓએ પણ તે ધારણ કરેલી છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. પહેલાં ઉપનિષદ્‌ બ્રહ્મા પાસે હતી, પછી બીજાઓએ ધારણ કરી, એ પ્રમાણે પરંપરાથી તને પણ તે પ્રાપ્ત થશે એટલે તારા અંતઃકરણમાં રહેલી અયોગ્યતા દૂર કરશે, એવો અર્થ છે. (લે).

૫ શ્રુતિઓ એક જ વાકય છે (એક જ અર્થ બ્રહ્મ જણાવે છે) એમ જાણવામાં આવશે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ઉપનિષદ્‌ પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી છે એવો પેટા-વાકયનો અર્થ કહ્યો છે. આ પછીના વાકયમાં મહાવાકયનો અર્થ કહેલો છે. (લે).

૬ જે આ ઉપનિષદ્‌ને ધારણ કરતો નથી, તેની બુદ્ધિ તો ભમ્યા કરે છે એટલે તેને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ જણાવવા 'तु' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે. (લે).

૭ ન નથી किञ्चन ભગવાન સિવાય બીજું કાંઈ જેનું તે अकिञ्चनः. સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન થવાથી આવો અકિંચન થાય છે, અને તેથી કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. (લે).

૮ જે ધારણ કરે છે તેના સંદેહો દૂર થાય છે અને તેને કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું તેથી. (લે).

સર્વ શ્રુતિઓનો વિચાર કરવાનું (કાર્ય) મોટા પુરુષોથી પણ થઈ ન શકે એવું હોવાથી, રાજા તે વિચાર કરી શકે તેમ નહિ હોવાથી, પહેલાં વિસ્તારથી નિર્ણય કરવામાં આવેલો[1] આ અર્થ તેને કહેવાની, (શુક) કૃપાથી પોતાની મેળે જ નીચેના શ્લોકમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છેઃ–

अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ।
नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥

આ સંબંધમાં નારાયણના સંબંધવાળી ગાથા, અને નારદનો અને ઋષિ નારાયણનો સંવાદ હું તને કહીશ. ૪

'ગાથા' એટલે પહેલાંનો વૃત્તાંત જણાવનારી વાક્યની પરંપરા-તે (ગાથા) શ્રુતિગીતરૂપ છે. 'નારાયણના સંબંધવાળી' એ શબ્દથી તેનું[2] પણ પ્રમાણ કહે છે. (૧) લક્ષ્મીની[3] ભુજાઓની અંદર રહેલા, (૨) ઉત્તમ ગુણોના સમુદ્ર, (૩) જેમણે (પોતાના) ઉદરની અંદર જગતને લય પમાડેલું છે[4] અને (૪) જે પોઢેલા છે તેવા આદિ નારાયણ સાથે (આ ગાથા) સંબંધવાળી છે, કારણ કે તેમનો પ્રબોધ કરવા માટે જ (તેની) પ્રવૃત્તિ થએલી છે. 'આ અર્થ પણ ક્યાંથી જાણ્યો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'આ સંબંધમાં હું તને કહીશ' એ પહેલાંના (પૂર્વાર્ધના) શબ્દો સાથે જ (આ ઉત્તરાર્ધનો) સંબંધ છે. મોટો પુરુષ નિર્ણય કરે અને જણાવે ત્યારે બધાના સંદેહો દૂર થાય, પરંતુ હરકોઈ (માણસ) કહે તો (બધાના સંદેહો દૂર) ન થાય. તેથી આ (સંદેહ દૂર કરવા) માટે સંવાદ પણ કહીશ. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે તેમણે (નારાયણે) કહેલો જનલોકનો સંવાદ પણ કહીશ. ૪

સંવાદ (કહેવા) માટે નીચેના શ્લોકમાં કથાની પ્રસ્તાવના કહે છેઃ—

एकदा नारदो लोकान् पर्यटन् भगवत्प्रियः ।
सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥

એક વાર ભગવાન જેમને પ્રિય છે તેવા નારદ લોકનું પર્યટણ કરતાં સનાતન ઋષિનાં દર્શન કરવા નારાયણના આશ્રમે ગયા. ૫

લોકનું પર્યટણ કરવાથી આ (શ્રુતિગીતા)નું શ્રવણ કરવાનો અધિકાર (પ્રાપ્ત) કરાવનારી શુદ્ધિ થાય છે એમ સૂચવેલું છે. 'એકવાર' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે)

૧. 'નિર્ણય કરવામાં આવેલો' પહેલાં 'સનંદન વિગેરેથી' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

૨. કહેવામાં આવશે તે શ્રુતિગીતાની ભગવાનનો પ્રબોધ કરવા પ્રવૃત્તિ થએલી, એ તે ગાથા છે એ વિષયનું પ્રમાણ છે, એવો ભાવ છે. જે ગ્રંથ (શ્લોક ૧૪ થી ૪૧) કહેવામાં આવશે તેનું રૂઢ નામ શ્રુતિગીતા છે, એમ જાણવું. (લે)

૩. આગળ બારમા શ્લોકમાં કરેલ વર્ણન પ્રમાણે આ ચાર વિશેષણો કહેલાં છે. (લે)

૪. संस्थां લય आपितं પ્રાપ્ત કરાવેલ છે उदरस्थितं जगत् ઉદરમાં રહેલ જગતને જેમણે, એવો (બહુવ્રીહિ) સમાસ છે. ઉદરમાં રહેલા જગતને સૂક્ષ્મ બનાવ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

કાલનો તે વિષયમાં અધિકાર નથી. નારદનું પર્યટણ કરવાનું પ્રયોજન 'ભગવાન જેમને પ્રિય છે' એ વિશેષણથી કહેલું છે. 'ભગવાનનું માહાત્મ્ય ક્યાં જાણવામાં આવે? ભગવાન ક્યાં (મળે)?' એમ પ્રિય (ભગવાન)ને શોધવા માટે (નારદ) ચારે તરફ ભમતા હતા, એવો અર્થ છે. જેમ કૌંડિન્યે કરેલું તેમ એવી રીતે જ ચારે તરફ ભમવું જોઈએ. પછી જે ભગવાનનું સ્વરૂપ છે અને ભગવાનને[1] દર્શાવનાર છે તેવા ઋષિ[2] બદરીનાથ નારાયણનાં દર્શન કરવા નારાયણના આશ્રમમાં ગયા, એટલે, બદરીસ્થાન પહોંચ્યા. ૫

નીચેના શ્લોકમાં સ્થાનનું પણ[3] ઉત્તમપણું જણાવે છેઃ—

यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ।
धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥

જે (નારાયણ ઋષિ) આ ભારતવર્ષમાં રક્ષણ માટે અને માણસોના કલ્યાણ માટે કલ્પના આરંભથી ધર્મ, જ્ઞાન અને શમવાળું તપ કરતા હતા. ૬.

આ ભારત કર્મ (કરવાની) ભૂમિ છે, તેમાં એક (માણસ) પણ તેવું કર્મ કરે કે જેથી (આખા) જગતનો જ પ્રલય થાય. તેથી તેનું (જગતનું) રક્ષણ દુર્લભ હોવાથી, (નારાયણ ઋષિ) પોતે તેનાથી[4] રક્ષણ માટે અને બધાએ માણસોને વધારે ને વધારે કલ્યાણની[5] પ્રાપ્તિ થાય તે માટે आकल्पात् કલ્પના આરંભથી તપ કરતા હતા. ૬.

ત્યાં પણ[6] તપ આચરતા, બીજા કામમાં રોકાએલા[7] એકાંતમાં રહેલાને (નારદ) પૂછી ન શકે, તેથી નીચેના શ્લોકમાં (નારાયણની) સ્હેલાઇથી (તેમની) પાસે જઇ શકાય તેવી અવસ્થા વર્ણવે છેઃ—

तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ।
परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥

હે કુરુના વંશજ! સર્વ વિદ્યાઓ જેમનામાં રહેલી છે તેવા ઋષિઓથી વીંટાએલા, ત્યાં બેઠેલાને પ્રણામ કરી (નારદે) આ જ પ્રશ્ન કર્યો. ૭

---

૧. 'ભગવાનને' એટલે 'વેદને'. (લે)

૨. 'ઋષિ' એટલે મંત્રના જોનાર. (લે)

૩. જેમનાં દર્શન કરવાનાં હતાં તે નારાયણ અને તેમનું સ્થાન આશ્રમ બંનેનું ઉત્તમપણું જણાવવાનું છે એમ 'अपि' 'પણ' શબ્દથી જણાવેલું છે. (લે)

૪. 'તેનાથી' એટલે 'તેવા કર્મથી'. (લે)

૫. 'ક્ષેમ' એટલે એવા કર્મથી રક્ષણ અને 'સ્વસ્તિ' એટલે વધતું અને વધતું જતું કલ્યાણ, એવો એ બેમાં ભેદ છે. (લે)

૬. ગયા શ્લોકના આભાસમાં આશ્રમનું ઉત્તમપણું કહ્યું, તે આ શબ્દથી ફરી કહેલું છે. 'તેવા ઉત્તમ સ્થાનમાં પણ' એવો અર્થ છે. (લે)

૭. 'બીજા કામમાં' એટલે લોકનું રક્ષણ કરવામાં અને તેમને કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવવામાં રોકાએલા. (લે)

'બેઠેલા' હોવાથી[1] (બીજા કાર્યમાં) રોકાએલા ન હતા. कलापग्रामः એટલે સર્વ વિદ્યાઓનું ધામ બનેલા. कलाः કલાઓનું पाति પાલન કરે તે कलापः. તેવાઓનો પણ ग्रामः સમૂહરૂપ; એટલે બધાએ 'કલાપ' (સર્વ વિદ્યાઓનું ધામ) હતા. (નારાયણ) તેમનાથી[1] વીંટાએલા[1] હતા, એમ બહારની તેમની સત્ત્વ (ગુણ)ની અવસ્થા કહેલી છે. પછી (નારદે) પોતે પ્રણામ કરીને 'આ જ' એટલે તે (પરિક્ષિતે પહેલા શ્લોકમાં) જે પ્રશ્ન કર્યો તે જ પ્રશ્ન કર્યો. (પરિક્ષિતને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે, 'હે કુરુના વંશજ!' એ સંબોધનથી (તેનું) માહાત્મ્ય (કહેલું છે). ૭

तस्मै ह्यवोचद्भगवानृषीणां शृण्वतामिदम् ।
यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥

ઋષિઓના સાંભળતાં ભગવાને તેને આ કહ્યું, જનલોકમાં રહેનારા પહેલાના પુરુષોનો જે બ્રહ્મવાદ (થયો હતો તે) કહ્યો. ૮.

તેથી[2] જ નારાયણે તે (નારદ)ને વૃત્તાંત કહ્યો. 'ઋષિઓના સાંભળતાં' એ શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ઘણું પ્રકટ રીતે કહેલ હોવાથી તેમાં કાંઇ સંદેહ રાખવા જેવું ન હતું. તે (નારદ)ને પણ ભગવાને પહેલાં આ[3]જ કહ્યું. [4]પછી તે ટૂંકાણમાં (કહેલ) હોવાથી જ્યારે નારદનો પણ સંદેહ દૂર થયો નહિ, ત્યારે નારાયણે (તેને) પહેલાં જે બનેલું તે (ઇતિહાસ) કહ્યું. ૮.

(પછી ભગવાન) નીચેના શ્લોકથી (આરંભી પહેલાંનો બ્રહ્મવાદ કહે છે):—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે:-

स्वायंभुव ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ।
तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥

હે સ્વાયંભુવ! જનલોકમાં પહેલા ત્યાં રહેનારા મનથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્મચારી મુનિઓનો બ્રહ્મસત્ર થયો હતો. ૯

૧. 'બેઠેલા હતા', તેથી બીજા કોઇ કામમાં રોકાએલા ન હતા. 'ઋષિઓથી વીંટાએલા' હતા, તેથી એકાંતમાં ન હતા, અને જે ઋષિઓ સર્વ વિદ્યાના ધામ હતા તેમનાથી વીંટાએલા હતા, એટલે સત્ત્વ બહાર પ્રકટ કરેલું હોવાથી તપ કરવાની અવસ્થામાં ન હતા. સત્ત્વ જો પોતાની અંદર રાખેલું હોય તો, ઉપદેશ કરવો વિગેરે રજોગુણનું કાર્ય થાય નહિ. તેથી જ તપ કરતા હોય ત્યારે ઉપદેશ વિગેરે કરતા નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ 'તેથી જ' એટલે આ (વાક્ય) માં વિશ્વાસ રહેવો દુર્લભ હોવાથી જ. (લે)

૩ 'આ' એટલે આ વાક્ય. શ્લોક ૨ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીના આરંભમાં જેથી નિર્ણય દર્શાવ્યો તે વાક્ય.

૪ અહીંથી ઉત્તરાર્ધનો અર્થ કહેલો છે. 'ब्रह्मणः' બ્રહ્મના નિર્ધાર માટે 'वादः' જેમાં થએલ તે વિચાર બ્રહ્મવાદ'. આવો બ્રહ્મવાદ પહેલાં થએલો તે કહ્યો, એવો અર્થ છે. શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે ભગવાને પહેલાં આ (વાકય) કહ્યું. તેટલાથી (નારદનો) સંદેહ દૂર ન થયો, ત્યારે પહેલાં બ્રહ્મવાદ થયો હતો તે કહ્યો. (લે)

પહેલાં જન[1]લોકમાં બ્રહ્મસત્ર થયો હતો. (જેમાં) સમાન ફલવાળા અને સમાન સાધનવાળા સત્તર (બ્રાહ્મણો) મુખ્ય અને તાબાની સ્થિતિ ધારણ કરી કર્મ કરે છે (તે) જેમ કર્મસત્ર (કર્મયજ્ઞ) (કહેવાય છે), એ પ્રમાણે સંદેહ ન રહે તેવું બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે નિર્ણય કરવા બધાએ પ્રવૃત્તિ કરે, તેમનો વિચાર બ્રહ્મ-સત્ર (કહેવાય છે). તે (બ્રહ્મસત્ર) જનલોકમાં થયો હતો. [1]મહઃ (લોક) સુધી કર્મનું જ ફલ મળે છે તેથી શુદ્ધ બ્રહ્મનો વિચાર થઈ શકતો નથી, તેથી જનલોક (તેઓએ) ગ્રહણ કરેલો. ' હે સ્વાયંભુવ ! '[2] એવું સંબોધન (નારદને આ કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. માત્ર સ્થાનના ઉત્તમપણાથી સારો વિચાર થઇ શકે નહિ, તેથી ઉત્તરાર્ધમાં વિચાર કરનારાઓનાં જન્મ, કર્મ વિગેરેનું ઉત્તમપણું[3] કહેલું છે. 'ત્યાં (જનલોકમાં) જ રહેતા હતા ' એટલે તેમનામાં કર્મના સંબંધથી થતા દોષો ન હતા એમ કહેલું છે. ' મનથી ઉત્પન્ન થએલા ' એટલે બ્રહ્માના મનથી ઉત્પન્ન થએલા સનક વિગેરે. આ (શબ્દ)થી (તેમના) જન્મનું ઉત્તમપણું સૂચવેલું છે. ' મુનિઓ ' એટલે મનન કરવાની ટેવવાળા, એ શબ્દથી તેઓનું કર્મ કહેલું છે. 'બ્રહ્મચારી' શબ્દથી તેઓનો બ્રહ્મવિદ્યાનો અધિકાર (કહેલો છે). ૯

' આ વૃત્તાન્ત મેં કેમ ન જાણ્યો ? ' એવી (નારદને) શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ।
ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ।
तत्र ह्ययमभूत् प्रश्नस्त्वं मां यं परिपृच्छसि ॥ १० ॥

તું શ્વેતદ્વીપમાં તેના ઈશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયો હતો, ત્યારે જ્યાં શ્રુતિઓ શયન કરે છે ત્યાં બ્રહ્મવાદ સારી રીતે થયો હતો. તું મને જે પ્રશ્ન પૂછે છે તે ત્યાં ખરેખર થયો (પૂછાયો) હતો. ૧૦

ક્ષીરોદ (દૂધના સમુદ્ર)નું સ્થાન ભગવાન અનિરુદ્ધનું ક્રીડાનું સાધન છે. શ્વેત-દ્વીપના પતિનાં દર્શન કરવા તું (નારદ) ત્યાં ગયો હતો, ત્યારે બ્રહ્મવાદ સારી રીતે થયો હતો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. આથી એમ પણ સૂચવ્યું છે કે જ્યારે સર્વે પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેલા હતા ત્યારે બ્રહ્મવાદ થયો હતો. પહેલાંનાં લોકનું રક્ષણ[4]

૧. ચૌદ લોક છે. અતલ, વિતલ, સુતલ, રસાતલ, તલાતલ, મહાતલ અને પાતાલ એ સાત લોક પૃથ્વીની નીચે છે. ભૂર્લોક, ભુવર્લોક, સ્વર્લોક, મહર્લોક, જનલોક, તપર્લોક અને બ્રહ્મલોક એ સાત લોક ઉપર છે. મહર્લોક સુધી કર્મનાં ફલ મળે છે. તેથી કર્મનું ફલ મળે નહિ તેવા જનલોકમાં રહી, આ મુનિઓએ બ્રહ્મસત્ર કર્યો.

૨. ' સ્વાયંભુવ ' એટલે સ્વયંભૂ (બ્રહ્મા)ના પુત્ર નારદ પણ બ્રહ્માના પુત્ર હોવાથી એ સંબોધન કરેલું છે.

૩. જન્મ અને કર્મનું મૂળ બનેલ, દોષ ન હોવારૂપ ઉત્તમપણું, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. પાછલ છઠ્ઠા શ્લોકમાં સ્થિતિ સૂચવેલી છે. ભગવાન (નારાયણ) તે લોકોનું (એટલે ભૂર્લોકથી મહર્લોક સુધીનું) રક્ષણ કરે છે. તેથી ત્યાં કર્મ કરનારા સુખી છે અને વધારે ને વધારે કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

થએલ હોવાથી કર્મ કરનારાઓ સુખી હતા. જ્યારે ભક્તો પણ ભગવાનનાં દર્શન કરતાં સુખી હતા,[1] ત્યારે બ્રહ્મવાદ સારી રીતે થયો હતો; બ્રહ્મનું નિરૂપણ થાય તે માટેનો વાદ એટલે રાગ વિનાનીર[2] કથા જેમાં થાય છે તેવો વિચાર સારી રીતે થયો હતો, એવો અર્થ છે. 'તે સ્થાન પણ બીજા સ્થાનની સમાન છે, તેથી ત્યાં નિર્ણય કેમ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી જ્યાં શ્રુતિઓ શયન કરે છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. શ્રુતિઓ સર્વ સ્થલે ભમી, શયન કરવા ત્યાં જાય છે. તેથી (તે) તેઓનું પણ વિશ્રામનું સ્થાન હોવાથી, ત્યાં રહેલી શ્રુતિઓ પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે એટલે, શ્રુતિનાં અભિમાનવાળી દેવતાઓનું અથવા આકાર ધારણ કરેલી શ્રુતિઓનું વચન (આ) વિચારમાં મળતું આવે, એટલે ત્યાંનો (ત્યાં કરવામાં આવેલો) નિર્ણય સાચો થાય. ત્યાં રહેનારાઓને શ્રુતિઓના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન હોવાથી (તેઓને) સંદેહ નહિ રહેવાથી તેઓ વિચાર કરે એ જ કેમ બને?' એવી શંકા થાય, તેથી '(તું મને જે પ્રશ્ન પૂછે છે) તે ત્યાં ખરેખર થયો હતો' એમ કહેલું છે. ત્યાં જ 'હ' ખરેખર આ પ્રશ્ન થયો હતો. ત્યાં પણ વિચાર (કરવા)ની જરૂર પડી હતી, એમ વિચારનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. 'તું મને જે પૂછે છે' એટલે 'શ્રુતિઓ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે? (પાછળ શ્લોક ૧ જૂઓ)' એ (પ્રશ્ન). તેથી જ પ્રશ્ન (અહિં) કહેલો નથી. ૧૦.

'અજ્ઞાનીને પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર છે, અને સર્વ જાણનારો હોય તેને ઉત્તર આપવાનો અધિકાર છે, તેથી ત્યાં[3] સંવાદ કેમ થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ।
अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥

વિદ્યા, તપ અને શીલમાં સમાન; મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ પ્રતિ સમાન હોવા છતાં, એકને તેમણે વકતા બનાવ્યો (અને) બીજાઓ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા થયા. ૧૧.

સરખાં જ હતાં શ્રુત (વિદ્યાનો) અભ્યાસ, તપ અને શીલ જેઓનાં (તેવા તેઓ હતા). અદષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર[4] (આ) ત્રણ (ગુણો) સરખા હતા. તે (ત્રણ) માંથી એક પણ (ગુણ) ન હોય તો બાકીનું નકામું થાય. 'મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ પ્રતિ સમાન' એ શબ્દથી બ્રહ્મજ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી

૧. કારણ કે આ શ્લોકમાં નારદ ભગવાનનાં દર્શન કરવા શ્વેતદ્વીપમાં ગયા હતા, એમ કહેલું છે. જ્ઞાનીઓનો તો તે સમયે નિર્ણય થએલ નહિ હોવાથી તેઓ સુખી ન હતા, તેથી (કર્મ કરનારા અને ભકતો એ) બેનાં જ સુખ કહેલાં છે. (લે)

૨. 'રાગ વિનાની' એટલે 'તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળાઓની'. (લે)

૩. 'ત્યાં' એટલે (શ્લોક ૯ માં જણાવ્યા પ્રમાણે) બધા સમાન ગુણોવાળા હતા, તેઓમાં'. (લે)

૪. 'અદષ્ટ ઉત્પન્ન કરનાર' એટલે આ પછીના વિશેષણમાં જણાવ્યો તેવો (મિત્ર, શત્રુ અને તટસ્થ પ્રતિ સમાનતાનો) ભાવ ઉત્પન્ન કરનાર, એવો અર્થ છે.

અંતઃકરણની શુદ્ધિ કહેલી છે. એ પ્રમાણે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ પ્રકારે જે (બ્રહ્મવિદ્યાના) અધિકારીઓ હતા, તેઓમાંથી એકને તેમણે પ્રવચન કરનાર બનાવ્યો. પ્ર સારી રીતે वचन સિદ્ધાંત જણાવનારૂં વચન છે જેનું (તેવો બનાવ્યો), અને બીજાઓ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા થયા. 'વારંવાર[1] ઉપદેશ (કરેલ) હોવાથી વારંવાર પાઠ કરવો' (બ્રહ્મસૂત્ર ૪. ૧. ૧) એ ન્યાય પ્રમાણે વારંવાર બ્રહ્મસંબંધી વિચાર કરનાર થાય એવો અર્થ છે. ૧૧

તેઓ પૈકી સનંદન વક્તા થયો, અને સનક વિગેરે શ્રવણ કરનારા થયા, તેથી સંદેહવાળા અર્થનો નિર્ણય થાય તે માટે સનંદન શ્રુતિનાં વચનો કહે છે. તે[2] અને બે (શ્લોક)થી તેના[3] પ્રસંગનો અર્થ (સનંદન) પોતે કહે છે. વેદનાં વાક્યોથી જ વેદના અર્થનો નિર્ણય થાય, એવો મત છે. સંદેહવાળા (વિષયમાં) બાકીના વાક્યોથી (નિર્ણય કરવો)' એ ન્યાય પ્રમાણે, તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરવાના પ્રકારથી[4] અઠ્ઠાવીશ પ્રકારે જૂદા જૂદા થએલા સર્વ વેદોના તે તે પ્રકારનો સંદેહ દૂર થાય તે માટે બાકીના વાક્યરૂપ આ (૧૪થી ૪૧ સુધીના) અઠ્ઠાવીસ શ્લોકો છે તેઓનું પ્રકરણ નથી,[5] તેથી તે તે પ્રકરણમાં (આ શ્લોકોનો) પાઠ નથી, એટલે (છતાં પણ) આરંભ કર્યા વિના[6] જેનો પાઠ કરેલ હોય તે પણ નિર્ણય કરાવનાર હોવાથી, સર્વ તત્ત્વો જેમના સ્વરૂપમાં છે તેવા ભગવાન પોઢેલા હોય ત્યારે શુદ્ધ[7] રૂપથી સ્ફૂરે નહિ

---

૧. આભાસમાં 'બ્રહ્મવાદ તેમનામાં કેમ સંભવે ?' એવી શંકા કરી, તેથી આ બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે તે સંભવે છે એવો ઉત્તર થયો. તેથી મૂલ શ્લોકમાં 'વક્તા બનાવ્યો' એ શબ્દ છે ત્યાં 'વારંવાર પાઠ થાય તે માટે' એ શબ્દો અધ્યાહાર જાણવા. (લે)

૨. 'તે' એટલે 'મેં (શુકે) કહેલો જ સિદ્ધાંત'. (લે)

૩. 'તેના પ્રસંગ' એટલે 'તે નિર્ણયના પ્રસંગ'. (લે). આ પ્રસંગને કહેવા બે શ્લોકો કહે છે. द्वाभ्याम्' શબ્દ હોવાથી આ નિર્ણયના પ્રસંગનો અર્થ એટલે વિષય, બે શ્લોકોથી સનંદન કહે છે, એવો અર્થ કરેલો છે.

૪. તત્ત્વો ભગવાનના ભાવરૂપ છે, અને ભગવાન જેમનું કારણ છે તેવાં છે. આ તત્ત્વો ભગવાને રચેલાં છે એમ વેદો જણાવે છે, તેથી (તત્ત્વો ૨૮ હોવાથી) વેદ અઠ્ઠાવીશ પ્રકારના છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. આ શ્રુતિગીતાના શ્લોકોનું પ્રકરણ વેદમાં નથી, એટલે ત્યાં વેદમાં આ શ્લોકો નથી તેથી તેમાં આ શ્લોકોનો પાઠ થતો નથી; એવો અર્થ છે. (લે)

૬. '(આ શ્લોકો જે વેદના તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરનારાં વાક્યોની) નજીકમાં નથી તે (તેના) બાકીના (શ્લોક) કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. પ્રકરણમાં આ શ્લોકોનો પાઠ નથી, છતાં પણ આ તે તે (તત્ત્વો) સંબંધી સંદેહ દૂર કરનારા છે, તેથી તે તે વાક્યોના બાકીના (સંબંધવાળા) છે. (લે). અનારભ્યાધીત એટલે સામાન્ય વાક્ય.

૭. 'શુદ્ધરૂપથી' એટલે 'કારણરૂપથી.' કાર્યરૂપનું યાન કરી (પોતામાં લય કરી), ભગવાન કારણરૂપ જ થયા, તેથી તે સ્ફુરતા નથી (તેમનું જ્ઞાન થતું નથી) એવો અર્થ છે. (લે)

તેવી સ્થિતિમાં, મુખ્ય[૧] (ગુણ) સ્ફૂરે તે માટે તત્ત્વોના ભેદનો નિર્ણય કહેતાં, નાટક કરનારાઓ જેમ રસવાળો (વેશ) ભજવીને (જણાવે છે)[૨] તેમ (આ શ્લોકો) ચાલુ વિષયમાં[૩] તાત્પર્ય વિનાના હોવા છતાં (ભગવાનનો) પ્રબોધ (કરવો એ) જ તાત્પર્યનો વિષય જાણે છે. અર્થ જણાવનારા શબ્દ અને અર્થરૂપ વેદ અને ભગવાને[૪] જેમ (જેવી સ્થિતિમાં) કહેલું તે જણાવવા (સનંદન બારમા અને તેરમા એ બે શ્લોકોમાં તેમની) તેવી સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે. આટલાથી[૫] પણ વેદના સર્વ સંદેહો દૂર થતા નથી, પરંતુ બીજાને માટે પ્રવૃત્ત થએલા[૬] કેટલાક વેદોનું જ બોધ કરનારૂં આ (વચન) છે[૭] એમ જણાવવા દૃષ્ટાંતથી વેદોને ભાટ અને ભગવાનને રાજા કહે છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે (બ્રહ્મનો) નિર્ણય કરનારાઓ પણ નજીકથી અથવા દૂરથી જ પોતાના પ્રકરણમાં થતા સંદેહને દૂર કરે છે, પરંતુ ભગવાનનાં દર્શન કરીને (તેમ કરતા) નથી. (વેદના) વેદમાં કહેલાં તત્ત્વો નિવૃત્તિરૂપ[૮] છે એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનની પહેલાંની સ્થિતિ જણાવે છેઃ–

॥ सनन्दन उवाच ॥ સનંદન કહે છેઃ—

स्वसृष्टमिदमापीय शयानं सह शक्तिभिः ।
तदन्ते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

૧. 'મુખ્ય' એટલે જગતના કર્તા હોવાપણાનો (ગુણ) સ્ફુરે એટલે જાગ્રત થાય તે માટે તત્ત્વોના ભેદનો નિર્ણય કહે છે. (લે)

૨. અહિં નટનું દૃષ્ટાંત આપે છે. નટો જે રસનો વેષ ભજવે છે, તેમાં તેઓનું તાત્પર્ય નાટક જોનારાઓ નટમાં રહેલ રસ જાણે એટલું જ હોય છે, પરંતુ નટો પોતે રસનો અનુભવ કરે તેવું તેમનું તાત્પર્ય હોતું નથી. તેવી રીતે શ્રુતિઓ બાકીનાં (સંબંધવાળાં) વાક્યો હોવા છતાં, તેમનું તાત્પર્ય એટલું જ છે કે તેઓ જે અર્થ જણાવે છે તે ભગવાન જાણે; પરંતુ તેમને પોતાને પોતાના અર્થનું કાંઈ તાત્પર્ય નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. જેમ વિધિ (અમુક કાર્ય કરવાની વેદની આજ્ઞા) ને પોતાને પોતાના અર્થનું કાંઇ તાત્પર્ય સંભવતું નથી, પરંતુ બીજાને બોધ કરવાનું જ વિધિનું તાત્પર્ય છે, તે પ્રમાણે અમો શ્રુતિઓ ભગવાનના ધર્મોનું નિરૂપણ કરી, તેમને તેમના ધર્મો જણાવીએ એટલે ભગવાન સૃષ્ટિ રચે, તેવા હેતુથી શ્રુતિઓ, ('ભગવાન જગતના કારણ છે.' એવું) જે કારણપણું વર્ણવે છે તે ભગવાનને તેમણે જણાવવાનું છે. શ્રુતિઓમાં તો તે કારણપણું પોતાના અર્થ તરીકે હતું જ. તેથી શ્રુતિઓને (આ કારણપણું ભગવાનને જણાવવામાં) પોતાના અર્થસંબંધી (પોતાનું) કાંઈ તાત્પર્ય નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. વેદોમાં ભગવાનનો સત્ અંશ જ છે, તેથી માત્ર વેદ બોલી શકે તેવું સંભવતું નથી; તેથી વેદ જેમનું વર્ણન કરે છે તેવા ભગવાને બ્રહ્મસૂત્ર ૨. ૧. ૫ માં જણાવેલ ન્યાયે આ (શ્રુતિનાં) વાક્યો કહેલાં છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૫. અહીંથી બારમા શ્લોકનો અર્થ કહે છે. (લે)

૬. 'બીજાને માટે પ્રવૃત્ત થએલા' એટલે પોતાના અર્થમાં જેમને પોતાનું તાત્પર્ય નથી, અને જે વસ્તુતઃ હતો તેવો જ અર્થ જણાવનારા છે તેવાં ઉપનિષદો. (લે)

૭. રાજા જાગીને જગતનું પાલન કરે, એવા આશયથી ભાટો તેમને જગાડે છે. પાલન કરવું એ તો રાજાને જ અધીન છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. 'નિવૃત્તિરૂપ' એટલે 'મોક્ષ માટે ઉપયોગી સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનારા'. (લે)

પોતે સર્જેલાં આ (જગત)નું સર્વ તરફથી પાન કરીને શકિતઓ સાથે પોઢેલા ઈશ્વરનો, તે (પ્રલય) ના અંતે શ્રુતિઓએ તેમના ચિહ્નોથી પ્રબોધ કર્યો. ૧૨

સૃષ્ટિ અનાદિ (આરંભ વગરની) છે એમ જણાવવા 'પોતે સર્જેલા' એ શબ્દો યોજેલા છે. ' આ ' ચારે તરફ દેખાતું જગત (છે), તેનું સર્વ તરફથી પાન (કરીને) એટલે પહેલાં સર્જેલાં બધાંને મુકત કરીને ભવિષ્યમાં પોતાને જાણે કે કાંઇ કરવાનું નથી એમ જણાવતાં ભગવાન પોઢેલા જ રહેલા. પછી (ભગવાન)[1] સૃષ્ટિના તત્ત્વોના ભેદને વિસરીને રહેલા છે એમ (માની), વેદો સંદેહ ન રહે તેમ જણાવનારાં સારાં વચનોથી જાણે કે પ્રબોધ કરતા હોય તેવા થયા. 'કાલરૂપ શકિત જ પ્રબોધ કરનારી છે, વેદોનું (પ્રબોધ કરવામાં) શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શકિતઓ સાથે' એમ કહે છે.[2] પછી 'તેના' એટલે પોઢવાના અંતે પ્રબોધ થવાના વખતે (શ્રુતિઓએ પ્રબોધ કર્યો), કારણ કે તેમ ન હોય (પ્રબોધ થવાના વખત પહેલાં પ્રબોધ કર્યો હોય) તો પ્રબોધ (કરવા)થી અપરાધ થાય. તે (બોધન) 'તેમના ચિહ્નોથી' (કરે છે). તત્ત્વો જ ભગવાનનાં ચિહ્નો છે, જેમનું ' વીર્ય ' એવું બીજું નામ છે તેવાં તે (તત્ત્વો) ભગવાનને (તેમની અંદર) પદાર્થ (જગત) નો લય થએલો છે એ જણાવે છે, તેથી[3] તેમનાથી જ પ્રબોધ કરે છે;[3] કારણ કે આ શ્રુતિઓ માત્ર શ્રવણરૂપજ[4] છે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ દર્શન કરનારી નથી. તેમાં પણ તેઓ સાક્ષાત્ પ્રબોધ કરતી નથી, પરંતુ પ્રબોધ કરનારને[5] આગળ કરે છે.[5] ૧૨

વળી જો આ શ્રુતિઓ સ્વતંત્ર રીતે[6] જુદા વિષયનું નિરૂપણ કરતી હોત તો આ વિચાર પણ કરવાનો રહે, તેથી આ (શ્રુતિઓ) પ્રકરણની રીતે પ્રબોધ કરતી નથી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં દ્દષ્ટાંત કહે છે:–

૧. ' तिष्ठति ' પાઠ લઈ આ અર્થ કર્યો છે. તેલીવાળાએ પ્રસિદ્ધ કરેલ ગ્રંથમાં આવો પાઠ હતો, પરંતુ શુદ્ધિપત્રકમાં ' तिष्ठति ' એમ સુધારેલ છે. મને તો આ પાઠ જ યોગ્ય લાગે છે.

૨. ' કહે છે' એટલે ' શકિતઓ સાથે (પોઢેલા) છે ' એમ કહે છે. શકિતઓ સાથે (પોઢેલા), એટલે લક્ષ્મીજીની ભુજાઓમાં રહેલા ભગવાનનો પ્રબોધ કરવાની કાલની શકિત નથી, પરંતુ ૧૦. ૨૯. ૧૩ માં કહેલું છે કે શ્રુતિઓ ' મનોરથના અંતને પામી.' તેથી શ્રુતિઓએ આવો આનંદ પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી અંતરંગ વેદોએ જ ભાટોની પેઠે ભગવાનનો પ્રબોધ કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે. (લે)

૩. ભગવાનના વીર્યોથી જ જગતને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેવા હેતુથી મોક્ષ જેનો થવાનો છે તેવી સૃષ્ટિ રચે તે માટે, તે (વીર્યો) થી જ ભગવાનનો પ્રબોધ કરે છે. (લે)

૪. ' શ્રવણરૂપ ' એટલે ભગવાન પોતાના ગુણોનું શ્રવણ કરે તેટલુંજ કરનારી. (લે)

૫. પ્રબોધ કરનાર ભગવાનના વીર્યરૂપ ગુણને આગળ કરેછે એટલે જાગ્રત કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. (આ શ્રુતિઓ સ્વતંત્ર રીતે કાંઈ ભગવાનને જણાવતી નથી, પરંતુ જે ભગવાનના ગુણો છે, અને વેદમાં જણાવેલા છે તે જ જણાવે છે), તેથી આ બાકીના વાકય જેવી જ છે એવો ભાવ છે. (લે)

यथा शयानं सम्राजं बन्दिनस्तत्पराक्रमैः ।
प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयन्त्यनुजीविनः ॥ १३ ॥

જેમ પોઢેલા ચક્રવર્તી રાજાને (તેના) સેવક ભાટો પરોઢમાં આવીને સારાં વચનોવાળાં તેનાં પરાક્રમોથી પ્રબોધ કરે છે તેમ (શ્રુતિઓએ પ્રબોધ કર્યો.) ૧૩

તે[1] અનુવાદ કરનારા હોવાથી, સ્વતંત્રતાથી નિરૂપણ કરતા નથી, તે પ્રમાણે આ શ્રુતિઓ ભગવાનને જ તેમણે કરેલાં પરાક્રમો શ્રવણ કરાવે છે. તેનું કારણ 'ભાટો' એ શબ્દથી કહેલું છે. તેઓ પ્રબોધ કરવાના અધિકારીઓ છે, અને વિદ્યા ઉપર (આજીવિકા માટે) આધાર રાખનારા છે.[2,3]અધિક ફલનો નિર્ણય કરવા તત્પર થએલી (શ્રુતિ) ઓએ તત્ત્વવિદ્યા ઉપર આધાર રાખવો જ જોઇએ.[2] જાગેલા ભગવાનનો કોઈ સમયે સાક્ષાત્કાર થાય, અથવા તે કોઈ સમયે પોતાના આનંદનું દાન કરે,[3] એવી તે (શ્રુતિ)-ઓની પણ અભિલાષા હોય છે. તેઓ પહેલાનું જ વૃત્તાંત જાણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં થવાનું (વૃત્તાંત) જાણતી નથી એમ જણાવવા, ત્રીસ મુહૂર્તના રાતદિવસમાં માત્ર બે જ મુહૂર્ત (રાતના) બાકી રહે ત્યારે આવે છે, (અને) ત્યારે જ પ્રબોધ કરે છે, કારણ કે તેઓ अनुजीविनः સેવકો છે. (આથી) એમ સૂચવ્યું છે કે (તેઓ) તેમનો પ્રબોધ ન કરે તો તેમના સ્વરૂપનો જ નાશ થાય. કેટલાક એમ કહે છે કે શ્રુતિઓ (ભગવાનના) પહેલા નિઃશ્વાસમાંથી નીકળેલી છે. (આ મત) દૃષ્ટાંત વિગેરેથી વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ તેઓ (ભગવાનથી) જુદી જ રહે છે. (એમ) દૃષ્ટાંત પ્રમાણે જણાવેલ છે. ૧૩.

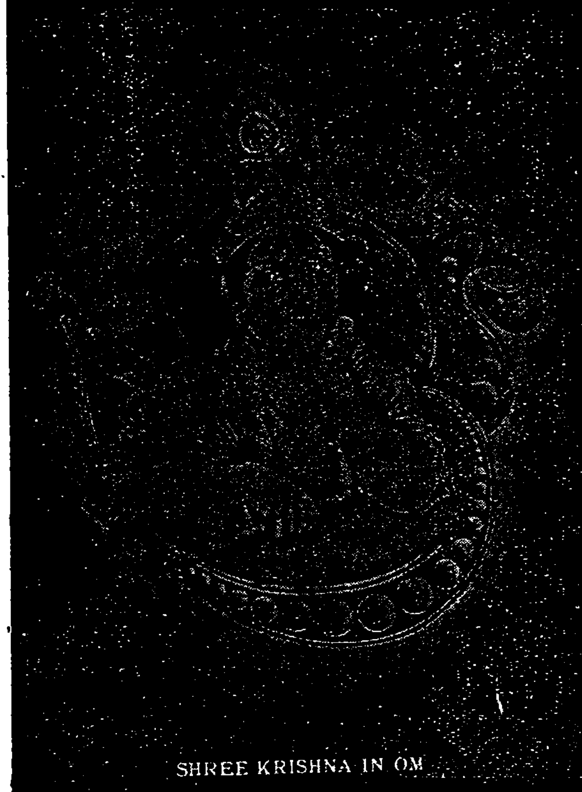
૧. 'તે' એટલે 'ભાટો'. (લે)

૨. ...૨ આ વાક્યથી શ્રુતિઓ તત્ત્વવિદ્યા ઉપર આધાર રાખનારી છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. 'શ્રુતિઓ' શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. (લે)

૩. ... ૩ જેમ ભાટો અધિક દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે ચક્રવર્તી રાજાને જગાડે છે તેમ આ શ્રુતિઓ પણ (અધિક ફલ પ્રાપ્ત કરવા) પ્રબોધ કરે છે, એવો અર્થ છે. આ વાક્યમાં શ્રુતિઓ કેવાં અધિક ફલની ઇચ્છા રાખે છે તે જણાવેલ છે. (લે)

વેદસ્તુતિ (શ્લોક ૧૪–૪૧)

(સંસ્કૃત સુબોધિનીજી અને સૂક્ષ્મટીકા, અને નીચે ગુજરાતી ભાષાન્તર)

SHREE KRISHNA IN OM

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधनो योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः ।
यं संपद्य जहत्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥

(ભાગવત ૧૦. ૮૪. ૫૦)

श्रीकृष्णाय नमः

वेदस्तुतिः

श्रीवल्लभाचार्यविरचितसुबोधिनीसूक्ष्मटीकासहिता गुर्जरानुवादसमेता च ।

सु०—एवं प्रसङ्गमुक्त्वा वाक्यशेषरूपेषु प्रथमं प्रकृतिप्रतिपादिकाः श्रुतयः किं स्वतन्त्रतया प्रकृतिं प्रतिपादयन्ति तथा सति शक्तेर्देवताया वा प्राधान्यं स्यात्, आहोस्विद्भगवद्रूपां भगवत्त्वेन निरूपयन्ति, आहोस्विज्जीवधर्मरूपेयं प्रकृतिरिति तेषामेव प्रयत्नेन स्वरूपज्ञानेन वा निवर्तनीयेति निरूपयन्ति, आहोस्विन्निःस्वभावा शशविषाणवत् प्रतिभासत इति, आहोस्विदन्तरङ्गा इयं भगवच्छक्तिर्लक्ष्मीरूपा सत्या, अतस्तस्यामेव स्थितिर्युक्तेति प्रपञ्चनिःप्रपञ्चयोस्तुल्यतया प्रतिपादयन्ति । एवमनेकविधसन्देहोत्पत्तौ प्रकृतिप्रतिपादिकानां श्रुतीनां निर्णयार्थमाह जय जयेति ।

॥ श्रुतय ऊचुः ॥

जय जय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां
त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ।
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधक ते
क्वचिदजयात्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે પ્રસંગ કહીને બાકીનાં વાક્યરૂપમાં પહેલાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ (૧) સ્વતંત્રતાથી પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરે છે કે કેમ ? જો તેમ (સ્વતંત્રતાથી નિરૂપણ) કરતી હોય તો શક્તિ અથવા દેવતાનું પ્રધાનપણું થાય; અથવા (૨) ભગવદ્રૂપ (પ્રકૃતિ)ને ભગવાન તરીકે જણાવે છે ? અથવા (૩) આ પ્રકૃતિ જીવોના ધર્મરૂપ હોવાથી તેમના જ પ્રયત્નથી અથવા (તેમના જ) સ્વરૂપના જ્ઞાનથી (તેને) દૂર કરવાની છે એવું (તેનું) વર્ણન કરે છે ? અથવા (૪) સસલાના શીંગડાં પેઠે જેનું પોતાનું અસ્તિત્વ નથી તેવી (માયિક) દેખાય છે ? અથવા (૫) આ લક્ષ્મીના જેવી સાચી ભગવાનની અંતરંગશક્તિ છે (કે) જેથી તેનામાં જ સ્થિતિ (કરવી) યોગ્ય હોવાથી, પ્રપંચ હોય ત્યારે અને પ્રપંચ ન હોય ત્યારે એક-સરખી રીતે (તેનું) નિરૂપણ કરે છે ? એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના સંદેહો ઉત્પન્ન થતાં પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય થાય તે માટે, નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—[1]

---

૧. એક બાકીનું વાક્ય પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય થાય તે માટે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

यथा 'शर्करा अक्ता उपदध्यात्' 'तेजो घृतम्' इति घृतपदश्रवणेनैव तैलमधुक्षीरादिनिवृत्तिः, एवं भगवत्समीपे मायास्वरूपगुणप्रतिपादनश्रवणेनैव सन्देहो निवृत्त इति न पुनस्तत्तत्पक्षनिराकरणार्थं युक्तयो वक्तव्याः। तथाप्युच्यन्ते। तत्र आदौ प्रकृतिनिराकरणार्थं भगवतः स्वरूपेण स्थितिं प्रार्थयन्ते। जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्तस्वेति वीप्सया सर्वदा सर्वोत्कर्ष-प्रार्थना, अन्यथा अस्मांस्तत्संबन्धिनो हन्युः। अन्यदपि प्रार्थयन्ते जह्यजामिति। निद्रां त्यज। ततस्तां मूलतो नाशय येन सम्यक् प्रबोधो भवतीति भावः। ननु तयैवाहं एतावत्कालं वशे नीतः कथं हन्तुं शक्येति चेत् तत्राहुः हे अजितेति। त्वं न केनापि जितः। योगनिद्रा त्वया

જેમ 'પટ દીધેલી કાંકરીઓનો ઉપયોગ કરવો,' 'ઘી તેજ છે' વાક્યમાં 'ઘી' પદનું શ્રવણ થવાથી જ તેલ, મધ, દૂધ વિગેરે (નો પટ દેવાનો) નથી (એમ સમજાય છે), એ પ્રમાણે ભગવાનની સમીપમાં માયાના સ્વરૂપ અને ગુણનું (થએલ) નિરૂપણ સાંભળીને જ સંદેહ દૂર થાય છે,[2] તેથી ફરીથી (ઉપર કહેલા) જૂદા જૂદા મત ખોટા ઠરાવવા યુક્તિઓ કહેવાની જરૂર નથી, છતાં પણ કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી આરંભમાં પ્રકૃતિનો નિરાસ કરવા માટે ભગવાન સ્વરૂપથી સ્થિતિ કરે તે માટે પ્રાર્થના કરે છે. 'જય થાઓ, જય થાઓ,' એટલે સર્વથી ઉત્તમપણાથી રહો એમ બે વાર કહ્યું, તેથી (આપ) સદા સર્વથી ઉત્તમપણાથી (રહો) એવી પ્રાર્થના (કરેલી છે), તેમ ન થાય (આપ સદા ઉત્તમપણાથી ન રહો) તો[3] તે (પ્રકૃતિ)ના સંબંધીઓ અમારો નાશ કરે.[4] 'जहि अजाम्' 'નિદ્રાને તજો' શબ્દોથી બીજી પણ પ્રાર્થના કરે છે. તેથી તે (નિદ્રા)નો મૂલથી નાશ કરો,[5] જેથી સારી રીતે પ્રબોધ થાય, એવો ભાવ છે. 'તેણે (નિદ્રાએ)જ મને આટલા વખતસુધી વશ રાખેલો છે. તેને કેમ હણી (તજી) શકાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે અજિત!' એવું સંબોધન કરે છે. આપ કોઇથી પણ જીતાએલા નથી. યોગનિદ્રાને આપે લીલાથી જ ગ્રહણ કરેલી છે પરંતુ જીવની પેઠે આપ નિદ્રાને વશ

---

૨. તેલ, મધ, વિગેરે હરકોઇ પદાર્થનો કાંકરીઓને પટ આપવો જોઈએ એમ 'પટ દીધેલી કાંકરીનો ઉપયોગ કરવો' વાક્યથી જણાયું. તેલ, મધ વિગેરેનો પટ ન દેવો એવું વાક્યમાં કહેલ નથી, છતાં બાકીનું વાક્ય 'ઘી તેજ છે' એવું છે. તેમાં 'ઘી' કહેલ હોવાથી જ તેલ, મધ વિગેરેનો પટ દેવાનો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેજ પ્રમાણે આભાસમાં જણાવ્યું તે પૈકી એક પ્રકારની પ્રકૃતિ છે, એમ જાણવા છતાં ભગવાનની સમીપ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ તથા ગુણ જણાવનારાં વાક્યો સાંભળવાથી જ તે આ શ્લોકમાં વર્ણવી છે તેવા પ્રકારની છે અને બીજા પ્રકારની નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'તેમ ન થાય તો' એટલે 'ભવિષ્યમાં હરકોઈ સમયે ભગવાનનું સર્વથી ઉત્તમપણું ન હોય તો'. (લે)

૪. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા ઉચ્છૃંખલ પુરુષો અમારો (શ્રુતિઓનો) નાશ કરે, એટલે અમને ગણકારે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. પાછળ બારમા શ્લોકમાં 'શયનના અંતે' શ્રુતિઓ આ પ્રાર્થના કરે છે એમ કહેલું છે, તેથી જરા તરા નિદ્રાનો ત્યાગ ભગવાને તે સમયે કરેલ જ હતો. તેથી મૂલથી (સર્વ નિદ્રાનો) ત્યાગ કરવા પ્રાર્થના કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

लीलयैव गृहीता, न तु जीव इव निद्रया अभिभूतः। भगवन्निद्रा माया सैव प्रकृतिरिति स्वरूपत्रयमेकमेव। अत एव मार्कण्डेयपुराणे ब्रह्मणा योगनिद्रा स्तुता। अनेन तस्या जगत्कर्तृत्वं सुतरामेव निवारितम्। स्वप्नसृष्टिः परं तया सृज्यते न तु सत्या। अग्रे सत्यसृष्टेः उत्पत्तिप्रकारं वक्ष्यति। नन्वेषा कथं हन्तव्या यतो गुणवती सुषुप्तौ परमानन्दलक्षणं गुणं प्रयच्छतीति चेत् तत्राह **दोषगृभीतगुणा**मिति, दोषार्थमेव स्वरूपाज्ञानार्थमेव गृहीता गुणा यया। इयमेव स्वशक्तिद्वारा जीवान् व्यामोहयति। तेषामपि निद्रालस्यादिरूपेण व्यामोहिका वर्तते। तत आह **अगजगदोकसा**मिति। स्थावरजङ्गमदेहस्थितानां जीवानामर्थे जीवानां संबन्धिनीं वा। ननु ममाप्येषा सुखदायिनी अतस्तिष्ठत्विति चेत् तत्राहुः **त्वमसी**ति। यद्यस्मात्कारणात् त्वमात्म**नैव समवरुद्धसमस्तभगोऽसि**। स एव क्षुद्रादिसुखमपेक्षते निद्रालस्यप्रमादोत्थं यस्य स्वरूपानन्दः

થએલા નથી. (૧) ભગવાનની નિદ્રા (એજ) (૨) માયા છે, તેજ (૩) પ્રકૃતિ છે, તેથી (એ) ત્રણ સ્વરૂપ એક જ (પદાર્થ) છે. તેથી જ માર્કંડેય પુરાણમાં બ્રહ્માએ યોગનિદ્રાની સ્તુતિ કરેલી છે. આથી[૬] તે જગત્ રચનારી છે એવા મતને સારી રીતે ખોટો ઠરાવાયો. છતાં તે સ્વપ્નની સૃષ્ટિ રચે છે, પરંતુ સત્ય સૃષ્ટિ રચતી નથી. સત્ય સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર આગળ કહેવામાં આવશે.

'આ ગુણવાળી (નિદ્રા) સુષુપ્તિમાં પરમાનંદરૂપ ગુણ આપે છે.[૭] તેથી આને શા માટે હણવી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'दोषगृभीतगुणाम्' વિશેષણ યોજેલું છે. દોષ માટે જ એટલે (જીવને પોતાના) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન રહે તે માટે જ ગુણો ગ્રહણ કરેલા છે જેણે (તેવી તે છે). આ જ[૮] પોતાની શક્તિઓ મારફત જીવોને ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. નિદ્રા, આલસ વિગેરે રૂપથી તેઓને મોહ કરનારી પણ થાય છે. તેથી 'अगजगदोकसाम्' વિશેષણ યોજેલું છે. સ્થાવર જંગમ દેહોમાં રહેલા જીવોને માટે (ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મોહ કરનારી), અથવા (તેવા) જીવોના સંબંધવાળી (તે છે). 'મને પણ આ (નિદ્રા) સુખ આપનારી છે, તેથી ભલે રહી' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ (પોતાથી જ જેમણે સર્વ ભગને પોતામાં જ રોકી રાખેલ છે તેવા) છો' એમ કહે છે; કારણ કે આપ પોતાથી જ જેમણે સર્વ ભગને પોતાની અંદર રોકી રાખેલ છે તેવા છો. નિદ્રા, આલસ તથા પ્રમાદથી ઉત્પન્ન થતાં હલકી શક્તિઓ વિગેરેએ

---

૬. સૃષ્ટિ ભગવાને ઉત્પન્ન કરી તે પહેલાં જ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવા શ્રુતિઓ પ્રાર્થના કરે છે, તેથી સૃષ્ટિ ભગવાન ઉત્પન્ન કરે તેમાં પ્રકૃત્તિ કરણ પણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તો પછી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરનારી તો તે ક્યાંથી જ હોઈ શકે? એવો અર્થ છે. (લે)

૭. 'જીવોને' શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. તેથી સર્વ આનંદ આપનારી હોવાથી ભલે રહી, એવો ભાવ છે. (લે)

૮. 'જીવોમાં તો જીવોની હલકી શક્તિઓ દોષ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ આ માયા દોષ ઉત્પન્ન કરતી નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલ છે. જીવોની હલકી શક્તિઓ પણ આ માયાનીજ જૂદી જૂદી શક્તિઓ છે, એવો ભાવ છે. આ માયાને ચિદંશની એકત્ર થએલી શક્તિ આ શ્લોકમાં જણાવેલી છે, એમ જાણવું. (લે)

सात्त्विकानन्दो न संभवति । बाधकत्वं तु तस्या निवर्तितमेव **अजितेति** पदेन । इष्टसाधकत्वं तु निराक्रियते । त्वमात्मनैव तदपेक्षाव्यतिरेकेणैव **सम्यगवरुद्धाः समस्तभगाः** अणिमादिसुखानि स्वरूपानन्दाश्च यस्य । अत एव तदपेक्षा केत्यर्थः । ननु सेवार्थं जीवा अपेक्ष्यन्ते तेषां चेन्द्रियवर्गः प्राकृतो भवति तत्प्रकृतिविनाशे सर्वमेव विनश्येतेति बाधकमिति चेत्, तत्राह **अगजगदोकसा**मिति। स्थावरजङ्गमानामखिलेन्द्रियाणां **शक्त्यवबोधक**स्त्वमेव, न प्रकृतिरिति । किञ्च । सुतरां ये ते स्थावरजङ्गमास्त्वदीयाः तेषां त्वमेवोद्बोधकः । प्राकृतानां तु विचारोऽप्यस्ति । ननु प्रकृतेर्नाशे तत्पुरःसरतया वेदा मद्बोधने प्रवृत्ताः कथं प्रवर्तिष्यन्त इति चेत्, तत्राह **क्वचिदिति** ।

આપેલાં સુખની[૯] તેનેજ જરૂર હોય છે કે જેના સ્વરૂપનો આનંદ સાત્વિક આનંદ ન હોય. 'હે અજિત !' એ સંબોધનથી તે બાધ કરનારી નથી એમ તો કહેલું જ છે. (તે) ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનારી પણ નથી, એમ (આ વિશેષણથી) કહે છે. આપ પોતાથી એટલે તે (નિદ્રા) ની જરૂર વિના જ સારી રીતે (પોતાની અંદર) રોકી રાખેલા છે समस्तभगाः અણિમા વિગેરે સુખો અને સ્વરૂપના આનંદો જેમણે તેવા છો. તેથી તે (નિદ્રા) ની શી જરૂર ? '(મારી) સેવા માટે જીવોની જરૂર છે, અને તેઓની ઇંદ્રિયોનો સમૂહ પ્રકૃતિના સંબંધવાળો છે. તેથી પ્રકૃતિનો વિનાશ થતાં બધાનો નાશ જ થાય. એવી રીતે (તેનો નાશ) વિઘ્ન કરનાર છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્થાવર જંગમોની ઇંદ્રિયોની (સર્વ શક્તિને જાગ્રત કરનાર)' એમ કહે છે. સ્થાવર અને જંગમોની સર્વ ઇંદ્રિયોની[૧૦] શક્તિને જાગ્રત કરનારા આપ જ છો, પ્રકૃતિ નથી, એવો (તેનો અર્થ છે). વળી જે સ્થાવર જંગમ (જીવો) તે આપના છે, તેમને જાગ્રત કરનારા તો આપ જ છો. પ્રકૃતિના સંબંધવાળા (જીવોના સંબંધમાં) તો વિચાર પણ હોય. *

---

૯. ક્ષુદ્ર (હલકી) વિગેરે શક્તિઓએ ઉત્પન્ન કરેલું નિદ્રા વિગેરેથી થતું તામસ સુખની, એવો અર્થ છે. 'વિગેરે' શબ્દથી વિષયોથી પ્રાપ્ત થતું, વિષય અને ઇન્દ્રિયોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું રાજસ સુખ કહેલું છે. (લે)

૧૦. 'अगजगदोकसाम्' પદનો 'अजाम्' સાથે ઉપર સંબંધ લીધેલો છે. માયા ભગવાનમાં દોષ ઉત્પન્ન કરવા શક્તિવાળી નહિ હોવાથી, આ પદ ઉંબરામાં મૂકેલો દીવો જેમ બંને ઓરડાને પ્રકાશ આપે છે તેમ, બંને બાજુએ સંબંધવાળું છે, પણ માત્ર 'अखिलशक्त्यवबोधक' પદ સાથેજ સંબંધ રાખતું નથી એવા અભિપ્રાયથી આ પદનો ઉપર 'अजाम्' સાથે સંબંધ લીધેલો છે, અને તેનો એવો અર્થ કરેલો છે. 'સ્થાવર અને જંગમ દેહોમાં રહેલા જીવો માટે, અથવા તેઓના સંબંધવાળી માયાને, તે તેઓમાં દોષ ઉત્પન્ન કરનારી હોવાથી આપ તજો' એવો અર્થ તેનો કરેલ. અહિં તેનો 'अखिलशक्त्यवबोधक' પદ સાથે સંબંધ લે છે. પહેલાં અર્થ કરેલ ત્યાં નીચે પ્રમાણે અર્થ છે. अगानि સ્થાવર અને जगन्ति જંગમ શરીરો ओकस् સ્થાન છે જેઓનું તેવા જીવો. અહિં સમાસ તેજ પ્રમાણે છૂટે છે, પરંતુ સ્થાવર અને જંગમ શરીરો સ્થાન છે. જેઓનું તેવી ઇંદ્રિયો, એવો અર્થ લેવાનો છે. એ પ્રમાણે ભગવાન સર્વથી ઉત્તમપણાની સ્થિતિમાં રહે, અને નિદ્રાનો ત્યાગ કરે, એ આ શ્લોકનો અર્થ છે. અજાનો ત્યાગ જરૂરી છે. એમ જણાવવા તે દોષો ઉત્પન્ન કરનારી છે એમ કહેલું છે. (લે) /

* જે સ્થાવર જંગમ જીવો આપના (સેવક) છે તેમની ઇંદ્રિયોને જાગ્રત કરનારા તો આપ જ છો, એમાં સંશય ન જ હોઇ શકે. જેઓ પ્રકૃતિના સંબંધવાળા છે તેમના સંબંધમાં તેમને જાગ્રત કરનાર પ્રકૃતિ છે કે નહિ એવો વિચાર પણ સંભવે, પરંતુ આપના સેવકોના સંબંધમાં તે સંભવતો પણ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

निगमो वेदः त्वामनुचरेदेव । क्वचिदेवाजया **चरतः**, सर्वदा **आत्मनैव** चरतः । चकारादजया चरणदशायामपि आत्मनैव चरसीति सूचितम् । अत एतदर्थमपि अजा न संरक्ष्या । **निगम** इत्येकवचनात् कश्चिदेव वेदः अजासंबन्धपुरःसरं बोधयति, तत्रापि स्वरूपस्थितस्यैव । नन्वेतादृशमेव वेदो बोधयतीति कुतो नोच्यते । मैवम् । अरूपमस्पर्शमित्यादिश्रुतयः तत्संबन्धाभावमेव प्रतिपादयन्ति, तथान्या अपि श्रुतयः स्वरूपानन्दबोधिकाः सृष्टिप्रतिपादकाश्च केवलब्रह्मपरा इत्यग्रे वक्ष्यते । अतो मोहिकां शक्तिं नाशयेति प्रार्थना ।

प्राकृताः श्रुतयः सर्वा भगवन्तमधोक्षजम् ।
स्तुवन्ति दोषनाशाय तत्राविष्टो भवेद्यथा ॥ १ ॥ १ ॥

'પ્રકૃતિનો નાશ થાય ત્યારે, તે (પ્રકૃતિ) ને આગળ કરીને મારો બોધ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા વેદોની (તેવી) પ્રવૃત્તિ કેમ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી (આ શ્લોકનું) છેલ્લું ચરણ કરેલું છે. 'निगमः' વેદ આપને અનુસરશે જ (આપનો પ્રબોધ કરશે જ). (આપ) કોઈવાર જ અજાથી (પ્રકૃતિથી) ચરનારા (અને) સદા પોતાથી જ ચરનારા છો. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે અજાથી ચરતા હો તેવી સ્થિતિમાં પણ આપ પોતાથી જ ચરનારા હો છો. તેથી આ પ્રયોજન માટે પણ અજાનું સંરક્ષણ કરવાની જરૂર નથી. 'निगमः' 'वेद' શબ્દ એકવચનમાં યોજેલો હોવાથી (એમ કહેલું છે કે) કોઈક જ વેદ અજાને આગળ કરીને (આપનો) પ્રબોધ કરે છે, અને તે પણ સ્વરૂપમાં રહેલા (આપ)નો જ (બોધ કરે છે). 'એવા (પ્રકૃતિના સંબંધવાળા)જ (મને) વેદ પ્રબોધ કરે છે, એમ કેમ ન કહેવું?' એમ ન કહો. 'રૂપ વિનાના સ્પર્શ વિનાના...' (કઠોપનિષદ્ ૩. ૧૫) વિગેરે શ્રુતિઓ તે (પ્રકૃતિ)નો સંબંધ (આપને) નથી એમ જ જણાવે છે. તેમ જ બીજી પણ સ્વરૂપાનંદનો બોધ કરનારી અને સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ કેવલ (પ્રકૃતિના સંબંધ વિનાના) બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરનારી છે એમ આગળ કહેવામાં આવશે. તેથી મોહ કરનારી શક્તિનો આપ નાશ કરો એવી પ્રાર્થના છે.

જેવી રીતે (ભગવાન) ત્યાં (જગતમાં) પ્રવેશ કરે તે માટે દોષનો નાશ કરવા[૧૧] સર્વ પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ જેમનું ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી[૧૨] તેવા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે.[૧૩] શ્લો. ૧.

---

૧૧. 'દોષનો નાશ કરવા' એટલે 'અજાનો ત્યાગ કરવા'. જેમ અજાનો ત્યાગ કરવાથી ત્યાં એટલે જગતમાં ભગવાનનો (રચ્યા પછી) પ્રવેશ થાય, તે માટે અજાનો ત્યાગ કરવા શ્રુતિઓ પ્રાર્થના કરે છે, એવો અર્થ છે. આ વાક્યમાં અજાનો ત્યાગ કહેલ હોવાથી (અજાનું નિરૂપણ કરનારી) મુખ્ય શ્રુતિઓમાં પણ અજાનો ત્યાગ કરવાનું જ તાત્પર્ય છે. જેમ 'ઘી તેજ છે' વાક્યથી કાંકરીને ઘીનોજ પટ દેવાનો નિર્ણય કરેલ તે પ્રમાણે આ મુખ્ય શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય પણ અજાનો ત્યાગજ છે, એવો નિર્ણય થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૨. ભગવાનના સાક્ષાત્ સ્વરૂપને તજી પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરેલા સ્વરૂપને આ પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ કેમ ભજે છે, તેનું કારણ આ કહેલું છે. સાક્ષાત્ સ્વરૂપ શ્રુતિઓ પણ જાણી શકતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૩. અજાનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું, તેથી તેનો સ્વીકાર કોઈવાર ભગવાને કરેલો હોય છે (સદાનો નથી), એમ જણાય છે, અને વેદ બધા એક જ અર્થ (બ્રહ્મ) જણાવનારા છે. તેથી પ્રકૃતિનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ તેવા (પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરેલા) ભગવાનની જ સ્તુતિ કરે છે. (લે)

सू०—श्रुतय ऊचुः **जय जय जह्यजा**मिति । हे **अजित** न केनापि जित । त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण विराजमानो भव । अथ च **अजां** निद्रां **जहि** त्यज । अथवा **अगजगदोकसां** जीवानां **अजां** मायां **जहि** । कथम्भूताम् ? **दोषगृभीतगुणां अगजगदोकसाम्** । जीवानां स्वरूपाज्ञानार्थे गृभीता **गुणाः** सत्त्वरजस्तमोरूपा यया ताम् । कथम्भूतस्त्वम् । **यत्** यस्मात्कारणात्त्व**मात्मनैव** स्वरूपेणैव **समवरुद्धा** अन्तर्निहिता **समस्ता भगा** ऐश्वर्यादयो येनैतादृशोसि । **अगजगदोकसां हे अखिलशक्त्यवबोधक** स्थावरजङ्गमजीवानां **अखिलानी**न्द्रियाणि तेषां **शक्त्यवबोधक** शक्तिप्रकाशकेत्यर्थः । **आत्मना चरतः** स्वरूपेणैव क्रीडतस्ते तव **निगमो** अस्मल्लक्षणः **अनुचरेत्** सेवनं करोतीत्यर्थः । कथम्भूतस्य ते ? **क्वचिदजया च चरतः** ॥ १ ॥

सु०—ततो ब्रह्मप्रतिपादनार्थं प्रवृत्ताः श्रुतयः, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इति मध्ये भूतभौतिकसृष्टिं संपादयन्ति ब्रह्मनिरूपणार्थम् । तासां किं ब्रह्मपरत्वं सृष्टिपरत्वं जगतो वा ब्रह्मत्वप्रतिपादकत्वं अध्यारोपापवादेन ब्रह्मावबोधस्थिरीकरणार्थं माहात्म्यप्रतिपादनार्थं वेत्यादि नानासन्देहे तन्निर्धारार्थमाह **बृहदुपलब्धमेत**दिति ।

શ્રુતિઓ કહે છે :—

(जय) જય થાઓ (जय) જય થાઓ. (अजित) હે અજિત ! (अगजगदोकसाम्) સ્થાવર જંગમ જીવોના સંબંધવાળી (दोषगृभीतगुणाम्) દોષ માટે જ જેણે ગુણોને ગ્રહણ કરેલા છે તેવી (अजाम्) નિદ્રાને (जहि) તજો. (यत्) કારણ કે (त्वम्) આપ (आत्मना) પોતાથી જ (समवरुद्धसमस्तभगः) જેમણે સર્વ ભગને પોતામાં જ સારી રીતે રોકી રાખેલ છે તેવા (असि) છો. હે (अगजगदोकसाम्) સ્થાવરજંગમોની ઇંદ્રિયોની (अखिलशक्त्यवबोधक) સર્વ શક્તિને જાગ્રત કરનાર ! (क्वचित्) કોઈવાર જ (अजया) અજાથી (च) અને (आत्मना) (सदा) પોતાથી જ (चरतः) ચરતા (ते) આપને (निगमः) વેદ (अनुचरेत्) અનુસરે જ. ૧.

પછી બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા પ્રવૃત્ત થએલી શ્રુતિઓ 'જેમાંથી આ ભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે,' 'તે આ આત્મામાંથી ખરેખર આકાશ ઉત્પન્ન થયું' એમ બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવા વચ્ચે ભૂતોની અને ભૂતોના બનેલા (પદાર્થો) ની સૃષ્ટિનું વર્ણન કરે છે. તે (શ્રુતિઓ) બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરનારી છે કે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરનારી છે ? અધ્યારોપ અને અપવાદથી* બ્રહ્મનો બોધ (જ્ઞાન) સ્થિર થાય તે માટે, અથવા (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવાય તે માટે (તે શ્રુતિઓ) જગત્ બ્રહ્મ છે એમ જણાવનારી છે ? એવા જાતના સંદેહ થતાં, તેમનો નિર્ણય કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે. :—

---

* 'અધ્યારોપ' એટલે જે ગુણો અમુક પદાર્થમાં ન હોય તે તેમાં છે એમ માનવું. જેમ કે દોરડું હોય તેને સાપ જાણવો. 'અપવાદ' એટલે તે ગુણો તેમાં નથી એમ જાણવું. સાપ નથી, પણ દોરડું છે એમ પાછળથી જાણવું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મમાં જગત્ નથી, છતાં બ્રહ્મમાં જગતનો અધ્યારોપ કરવો, અને પછી બ્રહ્મમાં જગત્ નથી પણ આ બ્રહ્મજ છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે કરવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન સારી રીતે થાય તે માટે એમ શ્રુતિ જણાવે છે.

बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया
यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदिवाऽविकृतात् ।
अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनोवचनाचरितं
कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ २ ॥

यदा विश्वस्य ब्रह्मत्वं सिद्धं श्रुत्यनुभावाभ्यां तदा अन्याः श्रुतयः तदेकवाक्यतया योजिता एव भवन्तीति भगवन्माहात्म्यप्रतिपादनद्वारा सिद्धार्थप्रामाण्याः साक्षाद्भगवत्प्रतिपादिका इति फलिष्यति, तदर्थं प्रथमं जगतो ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते । **एतदुपलब्धं** चराचरं जगत् **बृहदि**त्येवा**वयन्ति** ब्रह्मविदो वेदाश्च । नन्वेतदनित्यानात्मदुःखात्मकं, ब्रह्म तु तद्विपरीतमिति युक्त्या बाधात् प्रत्यक्षविरोधाच्च कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राह **अवशेषतये**ति । अवशिष्यत इत्यवशेषः । तस्य भावस्तत्ता । लोके यदवशिष्यते तस्यैव व्यपदेशः । यथा काचादिसहिते सुवर्णे यदेवावशिष्यते तस्यैव मूल्यादौ व्यपदेशः । यथा वा घृतार्थिनः तन्दुलार्थिनो वा दुग्धधान्यादिषु यदेवावशिष्यते तत्त्वेनैव व्यवहारः क्रयविक्रयादिः । तथा विकारसहिते जगति विकारेष्वपगतेषु ब्रह्मैवावशिष्यत इति । ब्रह्मत्वेनैव व्यपदिशन्ति धान्यमन्नत्वेनेव । नन्ववशेष एव कथं ब्रह्मणो निरवशेषतयापि

જ્યારે શ્રુતિ અને (બ્રહ્મના) પ્રભાવથી વિશ્વ બ્રહ્મ છે એમ સાબિત થાય, ત્યારે બીજી શ્રુતિઓ તેવાજ અર્થમાં યોજાએલી હોવી જોઈએ, એટલે ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરી તે (માહાત્મ્ય) દ્વારા સિદ્ધ થએલા[1] વિષયમાં પ્રમાણવાળી હોઈ સાક્ષાત્ ભગવાનનું નિરૂપણ કરનારી છે એવું પરિણામ આવે; તે માટે આરંભમાં જગત્ બ્રહ્મ છે એમ સાબિત કરવામાં આવે છે. "આ દેખાતું (અનુભવાતું) સ્થાવર જંગમ જગત્ બ્રહ્મ છે" એમ બ્રહ્મ જાણનારાઓ અને વેદો જાણે છે. 'આ (જગત્) અનિત્ય, અનાત્મ અને દુઃખરૂપ છે, (અને) બ્રહ્મ તો તેથી ઉલટા પ્રકારનું[2] છે. તેથી (જગત્ બ્રહ્મ છે એ) તર્કથી ખોટું ઠરતું હોવાથી અને પ્રત્યક્ષથી વિરુદ્ધ હોવાથી, (જગત્) બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અવશેષ રહેવાને લીધે' શબ્દ યોજેલ છે. अवशिष्यते (જે) બાકી રહે તે અવશેષ. તેની સ્થિતિ એટલે તેપણું (अवशेषता). લોકમાં જે બાકી રહે છે તેજ જણાવવામાં (જાહેર કરવામાં) આવે છે. જેમ કાચ વિગેરે સાથે સુવર્ણ હોય ત્યારે, (કાચ વિગેરે કાઢી નાખતાં) જે બાકી રહે છે તેનું જ મૂલ્ય વિગેરે (કરવા) માં નામ પાડવામાં આવે છે, અથવા જેમ ઘી લેવા ઇચ્છતો હોય અથવા ચોખા લેવા ઇચ્છતો હોય તે દૂધ અથવા ડાંગર વિગેરેમાંથી જે (ઘી અથવા ચોખા તરીકે) બાકી રહે તેનોજ તે (ઘી અથવા ચોખા) પણાથીજ ખરીદ કરવામાં અથવા વેચાણ કરવા વિગેરેમાં વ્યવહાર કરે છે, તે પ્રમાણે વિકારોવાળા જગત્‌માંથી વિકારો જતા રહે ત્યારે માત્ર બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે, તેથી જેમ ડાંગરને અન્ન જ કહે છે તેમ (જગત્‌ને) બ્રહ્મજ કહે છે. 'બાકીજ (કાંઇ) કેમ રહે ? (જગત્ બ્રહ્મ હોય તો જગતમાંથી)

---

૧. જેમનું નિરૂપણ કરવાનું છે તેવા ભગવાન (ले)

૨. 'સચ્ચિદાનંદરૂપ' એવો અર્થ છે. (ले) અનિત્યથી ઉલટું સત્, અનાત્મથી ઉલટું ચિત્ અને દુઃખથી ઉલટું આનંદ.

नाशसंभवात् । न ह्यग्निना जले आवर्त्यमाने सर्वशोषे किञ्चिदवशिष्यते । तस्मात्कथं ब्रह्मेति चेत् तत्राऽऽह यत उदयास्तमयाविति । 'यतो वा इमानि' इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मण एव जगदुत्पद्यते, ब्रह्मणि च लीयते । अतो मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मावशेषोऽङ्गीकर्तव्यः । यथा सुवर्णाज्जाते कुण्डले सुवर्णे च लीने अवश्यं सुवर्णमेवावशिष्यते । अतः सुवर्णमेव कुण्डलमिति लोका जानन्ति । ननु जगत उदयास्तमयावेव न स्तः। जनी प्रादुर्भाव इति जननस्याविर्भावात्मकत्वात् 'णश अदर्शने' इति नाशस्यादर्शनरूपत्वाच्च दर्शनादर्शनरूपत्वमाविर्भावतिरोभावरूपत्वं वा जगतोऽवगन्तव्यमुत्पत्तिप्रलययोः । नत्वसतः सत्ता ध्वंसो वाङ्गीकर्तुं शक्य इति चेत् तत्राऽऽह विकृतेरिति । अस्तु धर्मिणो वार्ता विकाराः सर्वे पूर्वमविद्यमाना एव आश्रयमाश्रित्य उत्पद्यन्ते इत्यवगन्तव्यम् ।

બાકી કાંઇ ન રહેવાથી પણ બ્રહ્મનો નાશ થવાનું સંભવે છે, કારણ કે અગ્નિથી જળ બાળવામાં આવે ત્યારે સર્વ (જલ) સૂકાઇ જતાં કાંઇ પણ બાકી રહેતું નથી. તેથી (જગત્) બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ કે (બ્રહ્મમાંથી) ઉદય અને અસ્ત થએલા છે' શબ્દો યોજેલા છે.[3] 'જેમાંથી આ ભૂતો (ઉત્પન્ન થાય છે)' વિગેરે શ્રુતિઓમાં (કહેલું છે કે) બ્રહ્મમાંથી જ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બ્રહ્મમાં લય પામે છે, તેથી માટી વિગેરેના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે બ્રહ્મ બાકી રહે છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ. જેમ સુવર્ણમાંથી ઉત્પન્ન થએલું કુંડલ સુવર્ણમાં લય પામે છે ત્યારે સુવર્ણજ અવશ્ય બાકી રહે છે. તેથી કુંડલ સુવર્ણજ છે એમ લોકો જાણે છે.

"જગતના ઉદય (ઉત્પત્તિ) અને અસ્ત (વિનાશ) જ થતા નથી. 'जन्' ધાતુનો અર્થ 'પ્રાદુર્ભાવ થવો' થતો હોવાથી જનન (જન્મ) આવિર્ભાવરૂપ છે, અને 'नश्' ધાતુનો અર્થ 'દેખાતું બંધ થવું' થતો હોવાથી નાશ દેખાતું બંધ થવા રૂપ છે; તેથી જગતના ઉત્પત્તિ અને પ્રલય તેના દેખાવા અને દેખાતું બંધ થવારૂપ અથવા આવિર્ભાવ અને તિરોભાવરૂપ છે એમ જાણવું, પરંતુ અસત્ (ન હોય તેવા પદાર્થ)ની સત્તા (હોવાપણું), અથવા નાશ[4] (થાય છે એમ) માની શકાતું નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'વિકારના' શબ્દ યોજેલો છે. ધર્મીની વાર્તા (ધર્મીના સંબંધમાં) ભલે (એમ) હોય.[5] પહેલાં[6] નહતા જ એવા બધા

---

૩. વિકારવાળા જગતમાંથી કાંઈ બાકી રહેતું નથી એવી શંકાનો ઉત્તર આપે છે. વિકારવાળા જગતનો બ્રહ્મમાંથી જ ઉદય થયો છે અને તેમાં જ લય થાય છે, તેથી માટી વિગેરેના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે બ્રહ્મ બાકી રહે છે એવો અર્થ છે. વિકારવાળા (પદાર્થ) ના ઉત્પત્તિ અને લય કહેવામાં આવે ત્યારે વિશેષણ (વિકારના) ના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે અને પદાર્થ બ્રહ્મ જ છે એવા ભાવાર્થથી આ કહેલ છે. જેમ ઘટનો નાશ થાય ત્યારે વિકારનો નાશ થયો, પણ પદાર્થ માટી રહ્યો (તેમ જગતનો નાશ થાય ત્યારે વિકારનો નાશ થયો, પદાર્થ બ્રહ્મ બાકી રહ્યો). (લે)

૪. અહિં 'સત્ (પદાર્થ) નો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૫. પૂર્વપક્ષમાં કહ્યું તે (ધર્મીના સંબંધમાં) માની લઇ ઉત્તર આપે છે. ધર્મીના ઉત્પત્તિ અને નાશ થતા નથી, પણ વિકારના થાય છે, એવો અર્થ છે. ધર્મીના તો આવિર્ભાવ અને તિરોભાવજ થાય છે, પરંતુ કાર્યમાં જણાતા વિકારના ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે. (લે)

૬. 'પહેલાં' એટલે 'કાર્ય થયું તે પહેલાં'. (લે)

अन्यथा ते अविकृता एव स्युः ब्रह्मत्वात् । अत उदयास्तमयावेव विकारजातस्याङ्गीकर्तव्यौ । तथा विकारेषु गतेषु ब्रह्मैवावशिष्यत इति । तत्र दृष्टान्तमाह मृदिवेति । यथा मृदवशिष्यते यथा वा पार्थिवमुपलब्धं मृदेव । ननु मृदेव कथमवशिष्यते कपालादीनामवशेषदर्शनादिति चेत् तत्राऽऽह अविकृतादिति । अविकाराद्धेतोः । न हि विकृतं स्थिरं भवति, ततः कपालस्यापि विकृतत्वादविकृता मृदेववाशिष्यत इत्यर्थः । कुण्डले द्रव्यान्तरसंबन्धोऽपि कदाचिद्भवेदिति मृदेव दृष्टान्तीकृता । ननु किमतो यथेत्थमेवमतदित्याह अत ऋषयो दधुरिति । ऋषयो वेदास्तद्द्रष्टारो

વિકારો આશ્રયનો[૭] આધાર લઈ ઉત્પન્ન થાય છે[૮] એમ માનવું જોઇએ. એમ (વિકારો ઉત્પન્ન થતા) ન હોય તો તે[૯] (આશ્રયો) બ્રહ્મરૂપ હોવાથી વિકાર વિનાનાજ રહે. તેથી[૧૦] વિકારના સમૂહોના ઉદય અને અસ્તજ થાય છે એમ માનવું જોઇએ, કારણ કે તેવી રીતે[૧૧] વિકારો જાય (નાશ પામે) ત્યારે બ્રહ્મ જ બાકી રહે છે. ' માટીની પેઠે ' શબ્દોથી તેનું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ માટી બાકી રહે છે, અથવા જેમ પૃથ્વીનું બનેલું (કાર્ય) માટી જ છે[૧૨] (તેમ જગત્ બ્રહ્મજ છે.) ' (ઘડો ભાંગતાં) ઠહેલું વિગેરે બાકી રહેલાં દેખાય છે. તેથી માટી જ કેમ બાકી રહે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' વિકારરહિત હોવાને લીધે ' શબ્દ યોજેલો છે. વિકાર રહિત હોવાને લીધે (માટી જ બાકી રહે છે), કારણ કે વિકારવાળું સ્થિર હોતું નથી. તેથી ઠહેલું પણ વિકારવાળું હોવાથી વિકાર જેમાંથી જતા રહેલ છે તેની[૧૩] માટી જ બાકી રહે છે, એવો અર્થ છે. કુંડલમાં (સુવર્ણને) કોઈ વાર બીજા દ્રવ્યનો[૧૪] સંબંધ પણ હોય, તેથી માટીનું જ દૃષ્ટાંત

---

૭. ' આશ્રય ' એટલે ' કાર્ય '. (લે)

૮. લોકમાં માટીનો વિકાર થયા પછી (ઘડો વિગેરે) તેનાં કાર્યો થાય છે. બ્રહ્મ તો વિકારરહિત હોવાથી પોતેજ બ્રહ્મના ધર્મરૂપ જગત્ થાય છે. પછી કાર્ય જગતમાં હદ વિગેરે વિકારો કાલે ઉત્પન્ન કરેલા જણાય છે એવો ભેદ ધર્મી જણાવનાર પ્રમાણ (શ્રુતિ)ના બલથી સ્વીકારવો જોઇએ. (લે)

૯. ' તે ' એટલે ' તે કાર્યરૂપ આશ્રયો '. કાર્ય થયા પછી હદ વિગેરે કાલે કરેલા વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કાર્ય વિકારવાળું હોય છે અને કારણ વિકાર વિનાનું હોય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૦. ' તેથી ' એટલે ' કાર્યની સ્થિતિ થયા પછી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી ' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. હદ (વિગેરે વિકારો) જતાં, હદ વિનાનું બ્રહ્મ જ તે છે (રહે છે). (લે)

૧૨. મોટું (બૃહત્) હોવામાં, અને બાકી રહેવામાં માટીનું દૃષ્ટાંત છે. (લે)

૧૩. હદ બાંધનારા વિકાર જતાં, ઠહેલું વિગેરે વિકારો જેમાંથી જતા રહેલા છે તેવી માટીજ બાકી રહે છે એવો અર્થ છે. ' अविकारात् ' શબ્દ માટીને લગાડવામાં આવે ત્યારે અ નો અર્થ ' નાશ ' કરવો એટલે નાશ પામેલો જે વિકાર તેને લીધે, એટલે વિકારનો નાશ થવાથી એવો અર્થ થાય છે, કારણ કે ઠહેલું કાંઇ પણ વિકાર વિનાનું નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૪. કુંડલમાં રત્ન વિગેરે પણ હોય, એટલે તે પણ બાકી રહે, માત્ર સુવર્ણ બાકી ન રહે, એવો અર્થ છે. (લે)

वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः । यत्किञ्चिन्मनसा विभाव्यं यत्किञ्चिद्वाचा अनूद्यं तत्सर्वं त्वय्येव विषये भवति इति त्वय्येव दधुः । मनस्तु मनोरथं भावयतीति मिथ्याविषयमेव भवति तथा वागपि । । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोतीति । 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायति' इति श्रुतेः । यत्र वाङ्मनोविषयस्यापि ब्रह्मत्वं तत्र कात्स्र्न्येनाभिव्यक्तस्य जगतो ब्रह्मत्वे कः सन्देह इत्यर्थः । तेन ब्रह्मविदां सर्वे व्यवहारा ब्रह्मपरा एवेति न केनापि कर्मणा तेषां लेप इति सिद्ध्यति । नन्वसत्यस्य कथं ब्रह्मत्वमिति चेत् तत्राऽऽह **कथमयथा भवन्तीति** । यत्र क्वचित्स्थापितानि पदानि भुवि कथमयथा भवन्ति । भूमिं न व्यभिचरन्तीत्यर्थः । भूमावेव पतन्ति । भ्रमादपि स्वीकृतो विषयः परमार्थतो भगवानेव भवतीत्यर्थः। भ्रमप्रतीतपदार्थानामपि ब्रह्मत्वात् तत्त्वेनैव तस्य भानात् । न हि ब्रह्मातिरिक्तो भासते। तन्तुभ्यः पटरूपेणाविर्भावे शुक्तिकायां

આપેલું છે, 'એમ હોય તો તેથી શું ?' એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ એમ થાય[15] છે એમ 'તેથી[16] ઋષિઓએ (મન અને વચનના આચરિતને આપમાં) મૂકેલા છે' શબ્દોથી કહે છે. ઋષિઓ એટલે વેદો અથવા તે (વેદ) ના જોનારાઓએ આપમાં જ મન અને વચનના આચરિતને મૂકેલાં છે. જે કાંઈ મનથી વિચારવામાં આવે, જે કાંઈ વાણીથી બોલવામાં આવે, તે સર્વ આપરૂપ વિષય (પદાર્થ)માં જ થાય છે, તેથી આપમાં જ મૂકે છે, કારણ કે[17] મન તો મનોરથોના વિચાર કરે છે એટલે તેનો વિષય મિથ્યા (અસત્) પદાર્થ જ છે. તેવી રીતે વાણી પણ 'વાણીથી ખોટું જ બોલે છે, મનથી ખોટાનું ધ્યાન કરે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે જે તદ્દન ન હોય તેવા (પદાર્થ) નું જ્ઞાન થાય તે માટે શબ્દ કરે છે (બોલે છે). જ્યારે વાણી અને મનના વિષય પણ બ્રહ્મ છે તો પછી સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થએલું જગત્ બ્રહ્મ હોય તેમાં શું સંદેહ ? એવો અર્થ છે. તેથી[18] બ્રહ્મ જાણનારાઓના બધાએ વ્યવહારો બ્રહ્મના સંબંધવાળા જ[19] હોય છે, તેથી કોઈ પણ કર્મથી તેઓ (બ્રહ્મ જાણનારાઓ) નો લેપ થતો નથી એમ સાબિત થાય છે. 'અસત્ય (પદાર્થ) બ્રહ્મ કેમ હોઈ શકે[20] એવી શંકા થાય, તેથી (આ શ્લોકનું)

---

૧૫. વિકારવાળો પદાર્થ પણ બાકી રહેનાર હોવાથી બ્રહ્મ છે એમ સિદ્ધ થયું, તેથી વિકારવાળા પદાર્થ સંબંધી પણ બ્રહ્મ જાણનારાઓના જે વ્યવહારો છે તે બ્રહ્મને ગ્રહણ કરે છે એમ સિદ્ધ થાય છે એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૬. વિકારવાળો પદાર્થ પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મ જ છે, તેથી (ઋષિઓએ) વિકારવાળા પદાર્થના સંબંધવાળાં મન અને વચનના આચરિત બ્રહ્મમાંજ મૂકેલા છે, અને તે સર્વ બ્રહ્મમાંજ પરિણામે છે એમ તેઓ જાણે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૭. મન અને વાણીના આચરિત વિકારવાળા વિષયના સંબંધવાળાં હોય છે, એમ આ વાક્યથી સિદ્ધ કરે છે. (લે)

૧૮. 'આ એમ થાય' એમ (આ પેરામાં ઉપર) કહેલું છે તે આ વાક્યથી સ્પષ્ટ કરે છે. 'તેથી' એટલે 'વિકારવાળો પદાર્થ પણ, (વિકારો જતાં) બાકી રહેતો હોવાથી તે પદાર્થ બ્રહ્મ જ છે તેથી' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૯. 'બ્રહ્મના સંબંધવાળા જણાએલા છે' એવો અર્થ છે. (લે)

૨૦. જે કાંઈ જણાય છે તે સર્વ બ્રહ્મ છે એમ સાબિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. ઘડો વિગેરે જે સાચા પદાર્થો જણાય છે, તેમાંથી બાકી રહેતું હોવાથી તે બ્રહ્મ છે એમ સાબિત થયું, પરંતુ (છીપલીમાં) ભ્રમથી રૂપું જોવામાં આવે તે કેમ બ્રહ્મ હોઈ શકે ? એવી શંકા કરે છે. (લે)

वा रजतरूपेणाविर्भावे भगवदिच्छायां न कश्चन विशेषोस्ति, कार्यस्यापि प्रावरणस्य सुखस्य वा तुल्यत्वात् । अतो मूलभूतस्य सत्यत्वादन्यथाबुद्धयापि मनोवचनस्थापनं ब्रह्मविषयमेव भवतीत्यर्थः ।

सत्यो हरिः समस्तेषु भ्रमभातेष्वपि स्थिरः ।
अतः सन्तः समस्तार्थे कृष्णमेव विजानते ॥ २ ॥ २ ॥

सू०—**बृहदुपलब्धमेतदिति** । **अवशेषतयोपलब्धं** समधिगतमेतच्चराचरं जगत् **ऋषयो** ब्रह्मविदो वेदाश्च **बृहदित्येवावयन्ति** अक्षरब्रह्मत्वेन जानन्तीत्यर्थः । **यतो** ब्रह्मणः सकाशा**दुदयास्तमयौ** जगत उत्पत्तिप्रलयौ भवतः । तत्र दृष्टान्तः **विकृतेर्मृदिवाविकृतात्** । घटशरावादेर्यदा सम्भवः प्रलयश्च तदा**विकृताद्धेतोर्मृदे**वावशिष्यते । **अवशेषतया** तिष्ठतीत्यर्थः ।

છેલ્લું ચરણ કહેલું છે. હરકોઈ સ્થલે સ્થાપન કરેલાં (પાડેલાં) પગલાં ભૂમિ ઉપર ખોટાં (નિરર્થક) કેમ થાય ? ભૂમિ મૂકીને બીજે જતાં નથી, એવો અર્થ છે. ભૂમિ ઉપર જ પડે છે. (તે પ્રમાણે) ભ્રમથી પણ સ્વીકારેલો પદાર્થ વસ્તુતઃ ભગવાન જ હોય છે, એવો અર્થ છે, કારણ કે ભ્રમથી જણાએલા પદાર્થો પણ બ્રહ્મ હોવાંથી તે (બ્રહ્મ) પણાને લીધે જ તેનું ભાન થાય છે,[21] કારણ કે બ્રહ્મ ન હોય તેવો કોઇ (પદાર્થ) પ્રકાશતો નથી[22] તંતુઓમાંથી વસ્ત્રરૂપથી આવિર્ભાવ થાય તેમાં અથવા છીપલીમાં રૂપાનાં રૂપથી આવિર્ભાવ થાય તેમાં[23] ભગવાનની ઈચ્છામાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ નથી, કારણ કે કપડું અથવા સુખ (એ) કાર્ય પણ સરખું હોય છે[24] તેથી મૂળ બનેલો (પદાર્થ) સત્ય હોવાથી, તે જૂદા પ્રકારનો છે એવી બુદ્ધિથી પણ મન અને વચનનું તેમાં સ્થાપન કરવાથી તે બ્રહ્મને જ ગ્રહણ કરે છે, એવો અર્થ છે.

સર્વ પદાર્થોમાં[25]–ભ્રમથી જણાતામાં પણ–સત્ય હરિ સ્થિર (રહેલા) છે. તેથી સત્પુરુષો સર્વ પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણનેજ જાણે છે. કા. ૨

(एतत्) આ (उपलब्धम्) દેખાતું (અનુભવાતું અથવા જંગમ જગત્) (अवशेषतया) અવશેષ રહેવાને લીધે (बृहत्) બ્રહ્મ (अवयन्ति) જાણે છે. (यतः) કારણ કે (मृत्) માટી (इव) ની પેઠે (अविकृतात्) વિકાર રહિતમાંથી (विकृतेः) વિકારના (उदयास्तमयौ) ઉદય અને અસ્ત થએલા (છે). (अतः) તેથી (ऋषयः)

---

૨૧. ભ્રમથી જે જણાય છે તે પણ બ્રહ્મ હોવાથી જ જણાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨૨. બ્રહ્મ ન હોય તે જણાય નહિ, કારણ કે 'ભાન થવું' એ બ્રહ્મનો ગુણ છે. (લે)

૨૩. તંતુઓમાંથી વસ્ત્ર જણાય એટલે સાચું ભાન થાય, અથવા છીપલીમાં રૂપું જણાય એટલે ભ્રમથી ભાન થાય તેમાં ભગવાનની ઇચ્છામાં કાંઈ પણ ભેદ નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨૪. કારણ કે કાર્ય સરખું હોવું, એ ભગવાનની ઇચ્છાનું લક્ષણ છે, અને તે બંનેમાં સરખું છે. (લે) વસ્ત્ર પહેરાય છે તેમ છીપલીનું રૂપું જાણનારને પણ સુખ થાય છે.

૨૫. 'સર્વ' એટલે ભ્રમથી જણાતા તથા સાચા જણાતા બધાએ પદાર્થોમાં શ્રીકૃષ્ણને જ વસ્તુ (પદાર્થ) તરીકે જાણે છે એવો અર્થ છે. વસ્તુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનેજ કહેલા હોવાથી, આ બાકીનું વાક્ય (શ્લોક) બ્રહ્મના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કરનારૂં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (લે)

अतःकारणा**दृषयो** वेदद्रष्टारो वेदा वा **मनोवचनाचरितं** यत्किञ्चिन्मनसा विभाव्यं यत्किञ्चिद्वाचानूद्यं तत्सर्वं **त्वय्यवदधु**रवधारयन्तीत्यर्थः । यथा **नृणां भुवि दत्तपदानि अयथा** अन्यथा **कथं भवन्ति** ? न भवन्तीत्यर्थः । भूमावेव पतन्ति ॥ २ ॥

सु०—एवं प्रकृतिप्रतिपादिकाश्च श्रुतयो निरूपिताः । साधनप्रतिपादिकास्तु 'शान्त उपासीत' इत्याद्याः किमहङ्कारप्रतिपादिकाः तद्द्वारा आत्मप्रतिपादिका वेत्यादिसन्देहे निर्णयमाह **इति तव सूरय** इति ।

इति तव सूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमल-
क्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि जहुः ।
किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः
परम भजन्ति ये पदमजस्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' इत्यादिश्रुतयः अहङ्कारमेव

ઋષિઓએ (**मनोवचनाचरितम्**) મન અને વાણીના આચરિતને (**त्वयि**) આપમાં (**दधुः**) મૂકેલાં છે. (**भुवि**) ભૂતલ ઉપર (**नृणाम्**) માણસોના (**दत्तपदानि**) પડેલાં પગલાં (**कथम्**) કેમ (**अयथा**) ખોટાં (નિરર્થક) (**भवन्ति**) થાય ? ૨.

એવી રીતે પ્રકૃતિનું જ્ઞાન કરાવનારી અને પુરુષનું જ્ઞાન કરાવનારી શ્રુતિઓનું નિરૂપણ કર્યું. 'શાંત (પુરુષે) ઉપાસના કરવી' વિગેરે સાધન જણાવનારી શ્રુતિઓ તો અહંકારનું નિરૂપણ કરનારી[1] છે, અથવા તે (અહંકાર) મારફત[2] આત્માનું નિરૂપણ કરનારી છે, વિગેરે[3] સંદેહ થતાં, નીચેના શ્લોકમાં (તેમનો) નિર્ણય કરે છે :—

'શાંત[4], દાંત (જેણે ઇંદ્રિયો વશ કરેલી છે તેવો), ત્યાગી, સહનશીલ' 'પોતાની અંદરજ પોતાનાં દર્શન કરે' વિગેરે શ્રુતિઓ અહંકારજ જણાવે છે.[5] તેમ (અહંકાર જણાવતી)

---

૧. 'શાંત થવું એટલે શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી' એમ કાંઈક કરવાનું છે એમ આ શ્રુતિ કહે છે એવો અર્થ લેવામાં આવે, ત્યારે અહંકારવાળો પુરુષ જ કર્તા હોઈ શકે, તેથી આ શ્રુતિઓ અહંકારનું નિરૂપણ કરનારી થાય છે. પરંતુ કાંઈ કરવાનું નથી પણ 'શાંત હોય તેણે ઉપાસના કરવી એટલે શાંતિ જે પ્રાપ્ત કરેલી તે માત્ર જણાવે છે,' એવો અર્થ લેવામાં આવે, ત્યારે એમ જણાય કે, જે અહંકારવાળો છે તેને શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી વિગેરે ઘણું કરવાનું હોય છે અને તેથી તેને ઘણો ક્લેશ થાય છે. તેથી અહંકાર વિનાનો હોય તેને જ આત્મા સ્ફુરે છે એ પ્રમાણે આ શ્રુતિ આત્મા પોતાથી જ પ્રકાશનાર (સ્ફુરનાર) છે એમ આત્માનું સ્વરૂપ જણાવનારી થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'તેની મારફત' એટલે 'અહંકાર જણાવી તેની મારફત' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'વિગેરે' શબ્દથી પૂર્વ મીમાંસાવાળાનો 'અર્થવાદ' જણાવેલ છે. (લે)

૪. અહંકારનો આ શ્રુતિઓ અનુવાદ કરે છે એવો સિદ્ધાંત છે એવો અભિપ્રાય અહિંથી જણાવે છે. (લે)

૫. 'જણાવે છે' એટલે તેનો અનુવાદ કરે છે. અહંકારવાળો કર્તા હોય એમ કહ્યું છતાં કર્તાપણું વિશેષણ (અહંકાર) માં રહેલું છે એમ જણાવવા 'एव' 'જ' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

प्रतिपादयन्ति, अन्यथा जीवस्य कर्तृत्वाभावात् एकस्य कर्मकर्त्रभावात् आत्मनः स्वप्रकाशत्वाच्च यो ब्रह्मविदमात्मानं मन्यते तस्याहङ्काराविष्टस्य वाक्यार्थध्यानकर्तुः मनोव्यापारोऽनूद्यते । शान्त इत्यत्रापि मनश्चाञ्चल्यनिराकरणं प्रयत्नसाध्यमपि साहङ्कारस्यैव तत्कृत्यम् । न हि निरहङ्कारः शान्तो भवति दान्तो वा । अन्तःकरणादावध्यासाभावात् । न हि पुत्ररहितः पण्डितपुत्रवान् भवति । तस्मादेतासां श्रुतीनां न शमादिविधौ तात्पर्यम् । किन्तु साहङ्कारस्य महान् क्लेश इति तत्क्लेशमनूद्य निरभिमानस्य स्वत एवाऽऽत्मस्फूर्तिरिति साधनश्रुतीनामपि भगवत्परत्वमेव । अस्मिन्नर्थे

ન હોય તો જીવ કર્તા નહિ હોવાથી, એક જ[૬] કર્તા અને કર્મ (બને) હોઈ શકે નહિ તેથી, અને આત્મા પોતાથી જ પ્રકાશતો હોવાથી[૭], જે બ્રહ્મ જાણનાર (પુરુષ) આત્માનું ચિંતન કરે છે તે વાક્યના અર્થનું ધ્યાન કરનારા અહંકારવાળાના મનની ક્રિયા[૮] જણાવે છે. 'શાંત...' વિગેરે શ્રુતિપણ (શાંતિનો અનુવાદ કરે છે)[૯]. મનની ચંચલતા મટાડવી એ પ્રયત્નથી થઈ શકે તેવું હોવા છતાં[૧૦], અહંકારવાળા (પુરુષ)નું જ તે કૃત્ય છે, કારણ કે જે અહંકાર વિનાનો હોય તે શાંત અથવા દાંત હોઈ શકે નહિ, કારણ કે (તેને[૧૧]) અંતઃકરણ વિગેરેમાં અધ્યાસ હોતો નથી. કેમ કે જે પુત્ર વિનાનો હોય તે પંડિત પુત્રવાળો હોઈ ન શકે.[૧૨] તેથી[૧૩] આ શ્રુતિઓનું શમ (શાંતિ) વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરવાનું તાત્પર્ય નથી; પરંતુ અહંકારવાળાને ઘણો કલેશ થાય છે, તેથી તે કલેશ જણાવી, અભિમાનવિનાનાને પોતાની મેળે જ આત્માની સ્ફૂર્તિ થતી હોવાથી, સાધન (નું નિરૂપણ કરનારી) શ્રુતિઓ પણ ભગવાનનું જ

---

૬. 'પોતાની અંદરજ પોતાનાં દર્શન કરે' શ્રુતિમાં પણ દર્શન કરવામાં અહંકારનો અનુવાદ જ કરેલો છે એમ સિદ્ધ કરે છે. કર્તા અને કર્મ બંને એક જ હોઈ શકે નહિ, તેથી 'પોતાનાં' એટલે 'ભગવાનનાં' દર્શન કરે એમ કહેલું છે. (લે)

૭. 'આત્મા' પણ પોતાથી જ પ્રકાશતો હોવાથી તેને દર્શન કરવાની આજ્ઞા કરી શકાય નહિ. તેથી અહિં (અહંકારનો) અનુવાદ જ કરેલો છે એવો અર્થ છે. (લે)

૮. દર્શન મનની ક્રિયા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૯. 'અનુવાદ કરે છે' એમ પાછલ કહ્યુ તે સાથે સંબંધ લેવાનો છે. (લે)

૧૦. નોટ ૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે દર્શનની આજ્ઞા કરી શકાય નહિ, છતાં શાંતિ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી હોવાથી તે પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા થઈ શકે. છતાં પણ તે અહંકારવાળાનું જ કૃત્ય છે. તેથી તેનો પણ અનુવાદજ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. અહિં 'અહંકારવાળાને' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે). 'તેને' શબ્દ ભાષાંતરમાં કૌંસમાં મૂકેલો છે.

૧૨. આ દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જેમ પુત્ર વિનાને પંડિત પુત્ર હોઇ શકે નહિ, તેમ અંતઃકરણ વિનાનાને શાંત અંતઃકરણ હોઇ શકે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૩. 'શાંતિ' વિગેરે પણ અહંકારવાળાનાં જ કૃત્ય છે, અહંકારવાળાને તો સાધનના બલથી ભગવાનનું દર્શન થાય એ સંભવતું નથી તેથી તેનો (અહંકારનો) અનુવાદ કરવાથી શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ, છતાં પણ ભગવાન્ કૃપાથી તેવા (અહંકારવાળા) નો પણ ઉદ્ધાર કરે, તેથી તેનો અનુવાદ કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

हेतुमाह इत्येवं विनिश्चित्य **सूरयस्तपांसि जहुरिति** साधनक्लेशांस्त्यक्तवन्त इत्यर्थः । तर्हि कथं मोक्षसिद्धिरिति चेत् तत्राऽऽह **अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्येति** । ननु कथावगाहनमात्रेणैव कथं कार्यसिद्धिः तत्तदंशभागिनां देवानां प्रीत्यभावात्, अतो विघ्नाभावाय तेषां प्रीत्यर्थं साधनानुष्ठानमपि कर्तव्यमिति चेत् तत्राऽऽह **त्र्यधिपत** इति । ननु वेदेन शमादिविधयः प्रतिपादिता इति अपेक्षाभावेऽपि विधिबलादपि शमादयः कर्तव्या इति चेत् तत्राऽऽह **सूरय** इति । ये अविद्यावन्तः तानेवोद्दिश्य श्रुतिः शमादिकं विधत्ते, न तु सूरीन् । अतः सूरयः परमानन्दरूपं साधनं गृहीत्वा साधनदशायामेव कृतार्थाः सन्तः दुःखसाधनेभ्यो निवर्तन्त इति । ननु विद्वांसोऽपि साधनेषु प्रवर्तन्त इति चेत् तत्राऽऽह **तव सूरय** इति । त्वदीयास्तु न प्रवर्तन्त

નિરૂપણ કરનારી છે. આ બાબતમાં[14] તર્ક કહે છે કે 'इति એવો નિશ્ચય[15] કરીને સૂરિઓએ તપને તજ્યાં છે,' એટલે સાધન (કરવાના) શ્રમને તજ્યા છે, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્વ લોકના મલનો[16] નાશ કરનાર કથારૂપી અમૃતના સમુદ્રનું અવગાહન કરીને[16] શબ્દો યોજેલા છે. 'માત્ર કથામાં અવગાહન કરવાથી તે તે અંશના[17] ભાગવાળા દેવોની પ્રીતિ થતી નહિ હોવાથી કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય* ? તેથી વિઘ્ન ન આવે તે માટે તેઓની પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરવા સાધનો પણ કરવાં જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ત્રણ લોકના અધિપતિ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'વેદમાં[18] શમ વિગેરેની આજ્ઞાઓ કરેલી છે, તેથી તે (શમ વિગેરે) ની જરૂર ન હોય તો પણ વેદની આજ્ઞાના બલને લીધે પણ શમ વિગેરે કરવાં જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'સૂરિઓએ (તપને તજ્યાં છે)' શબ્દ યોજેલ છે. જે અવિદ્યાવાળા છે તેઓને જ લક્ષમાં રાખીને[19] શ્રુતિએ શમ વિગેરેની આજ્ઞા કરેલી છે પરંતુ સૂરિઓને કરેલી નથી. તેથી સૂરિઓ પરમાનંદરૂપ સાધનનું ગ્રહણ કરી, સાધન (કરવા) ની સ્થિતિમાં જ કૃતાર્થ થઇ, દુઃખ આપનારાં સાધનોથી[20] દૂર રહે છે એવો (અર્થ છે). 'વિદ્વાનો પણ સાધનોમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે (સાધનો કરે છે)' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપના સૂરિઓ' શબ્દ યોજેલા છે. આપના (સેવકો) તો (સાધનોમાં) પ્રવૃત્તિ કરતા

---

૧૪. શમ વિગેરે પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા શ્રુતિ કરતી નથી, એવો નિર્ણય કરવાનું કારણ સૂરિઓએ કરેલો સાધનનો ત્યાગ છે; જો શ્રુતિ શમ વિગેરે કરવાની આજ્ઞા કરતી હોત, તો સૂરિઓ તેનો ત્યાગ કરત નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૫. અહંકારવાળાને ક્લેશ થાય છે એમ સૂચવવા સાધનો કહેલાં છે, પરંતુ તે કરવાની આજ્ઞા નથી, એવો નિશ્ચય કરીને. (લે)

૧૬. સર્વ લોકનો મલ એટલે સંસાર. કથારૂપી અમૃતથી તેનો નાશ થતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય જ, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૭. 'તે તે અંશના' એટલે 'તમઃ વિગેરે અંશના'. (લે)

* 'કાર્ય કેમ સિદ્ધ થાય?' એટલે 'મોક્ષ કેમ પ્રાપ્ત થાય?'

૧૮. 'શમથી શાંત થઈ કલ્યાણ આચરે છે' વિગેરે વાક્યોથી. (લે)

૧૯. અવિદ્યાવાળાને એટલો ક્લેશ જરૂરી છે, તેથી તેમને માટે એ સાધનો કહેલાં છે, પરંતુ સૂરિને માટે તો તેમનો અનુવાદ જ કહેલો છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨૦. दुःखयन्ति દુઃખ આપે તે दुःखानि દુઃખો. તેવાં સાધનોથી, એવો અર્થ છે. (લે)

इत्यर्थः । **इतीति** । पूर्वोक्तसर्वब्रह्मत्वपक्षेऽपि साधनादीनां ब्रह्मत्वात् यदि सर्वमात्मैवाभूदिति न्यायेन साधननिवृत्तिर्युक्ता । तस्मिन्पक्षे तूत्तरत्रासङ्गतिः । तापाभावात् । तव च पण्डिताः त्वं च त्रिलोकाधिपतिरिति तेषां निर्भयत्वमुक्तम् । भगवत्संबन्धिनामपहतपाप्मत्वात् । य एव कथादिषु संबध्यते तस्यैव पापं दूरीकरोतीति **अखिललोकमलक्षपणत्वम्** । **तवे**त्यत्रापि संबध्यते । **कथैव अमृताब्धिः** । कथाया अमृतत्वं तव कथामृतमित्यत्र निरूपितम् । कथायास्त्वब्धित्वमेकस्यां

નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે 'इति' 'એવો' (શબ્દનો અર્થ કહ્યો).[21] પહેલાં કહેલા 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એ મત પ્રમાણે પણ સાધનો બ્રહ્મ હોવાથી, 'જો સર્વ આત્મા જ હોય' એ ન્યાય (અનુમાન) પ્રમાણે સાધન ન કરવાં એ યોગ્ય છે; પરંતુ તે મત પ્રમાણે ક્લેશ નહિ હોવાને[22] લીધે પાછલનો અર્થ બંધ બેસતો નથી. પંડિતો આપના છે, અને આપ ત્રણ લોકના અધિપતિ છો તેથી તેઓને ભયરહિત જણાવેલા છે. ભગવાનના સંબંધવાળા (પદાર્થો[23]) પાપનો નાશ કરનારા હોવાથી, જે કોઇ કથાં વિગેરેના સંબંધમાં આવે છે તે સર્વનાં પાપ (કથા) દૂર કરે છે તેથી (કથા) સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનારી છે. 'तव' 'આપની' શબ્દનો અહિં (કથા સાથે) પણ સંબંધ છે.[24] કથા જ અમૃતનો સમુદ્ર છે. કથા અમૃત છે એમ 'આપની કથારૂપી અમૃત*' (શ્રીમદ્ભાગવત ૧૦–૨૮–૯) સ્થલે જણાવેલું છે. કથાને

---

૨૧. આ શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીજીના આરંભથી 'સાધનનું (નિરૂપણ કરનારી) શ્રુતિઓ પણ ભગવાનનું જ નિરૂપણ કરનારી છે.' (નોટ ૧૪, પહેલાં) સુધી જે નિર્ણય કર્યો તે આ શ્લોકના આરંભના 'इति' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. હવે આ શબ્દનો આ પછીના વાક્યથી બીજો અર્થ કહે છે. (લે).

૨૨. આ બીજો અર્થ પોતાને ઇષ્ટ નથી તેમ જણાવે છે. 'તપને તજ્યાં' શબ્દોથી તાપ થતો હતો એમ સૂચવ્યું, પરંતુ 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એમ જાણનાર જ્ઞાનીઓને તાપ (ક્લેશ) હોવાનું સંભવતું નથી, તેથી ક્લેશ થતો હોવાથી તેઓ સાધનો તજે એ બંધ બેસતું નથી. ભક્તોને તો સેવામાં ઉપયોગી થાય તેવો અધ્યાસ રહે છે, તેથી તેમને તાપ થાય એ સંભવે, એવો ભાવ છે. '(જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય ન થાય) ત્યાં સુધી કર્મ કરવાં' વાક્યથી સાધન તજવાનું બંને માર્ગમાં કહેલું છે, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મોની જરૂર નહિ હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવાનો છે, અને ભક્તિમાર્ગમાં સાધનોથી ક્લેશ થતો હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવાનો છે એવો ભેદ છે. વળી 'આપના સૂરિઓ' શબ્દોથી જેઓ ભગવાનને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાપણુના અભિમાન વિનાના થએલા છે તેવા ભક્તો કહેલા છે. તેમને પોતાના માટે (કોઈ પદાર્થમાં) અધ્યાસ નહિ હોવાથી, તેમને માટે સાધનો કરવાની આજ્ઞા કરેલી નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૨૩. 'પદાર્થો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. તેથીજ જેણે પાપનો નાશ કરેલો છે તેની ભગવાનની કથા પણ છે. તેથી પોતાના સંબંધમાં આવે તેમનાં પાપો કથા દૂર કરે છે, માટે કથા સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનારી છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨૪. 'तव' 'આપના' શબ્દનો સંબંધ ઉપર 'સૂરિઓ' સાથે લીધો છે, અહિં 'अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिम्' શબ્દ સાથે લે છે. 'આપની જે કથારૂપી અમૃતનો સમુદ્ર' એવો તેનો અર્થ છે. (લે)

* ૧૦–૨૮–૯ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીજીમાં જણાવેલું છે.

कथायां हृदि स्थितायां ततो भगवदीयाः कथाः सहस्रं भवन्ति। तत एवोत्पद्यन्ते। यथैकस्य वाक्यस्य बुद्धिमतां सहस्रार्थस्य स्फूर्तिः। यथा कस्यचिद्वचनम् "यस्य कस्यापि पद्यस्य शतमर्थान् प्रचक्ष्महे। हठादुक्तस्य तस्यैव सहस्रं संप्रचक्ष्महे॥"। एवं यस्य हृदये सहस्रशो भगवत्कथास्फूर्तिः स समुद्रो विवक्षितः। तत्रावगाहनं निरन्तरं येषां हृदये भगवत्कथानन्त्यं स्फुरति तयैव निर्वृत्या पूर्णाः क्लेशान् जहुरित्युक्तम्। एतादृशा एव गुरवो भवन्तीति 'अथ ह वाव महिमा समुद्रविप्रुषा' इत्यत्रापि गुरूपदेशलक्षणः विप्रुट् वर्णितः। अत्र तु कथामात्रमिति समुद्रावगाहनोक्तिर्न विरुद्ध्यते। सिद्धान्तान्तराद्वा। अत्र तापनिवृत्तिरात्यन्तिकी। ततोऽपि क्लेशोक्तिर्न दोषाय। तपःप्रभृतिसाधना-

---

સમુદ્ર એમ (એવા કારણથી) કહેલી છે કે " એક કથા હૃદયમાં રહેલી હોય ત્યારે તેમાંથી ભગવાનની એક હજાર કથા થાય છે, એટલે તે (એક કથા)માંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઇનું વચન છે કે 'હર કોઈ શ્લોકના અમે એકસો અર્થ કહીએ છીએ. હઠથી (આગ્રહથી) કહેવામાં આવેલા તેનાજ એક હજાર (અર્થ) કહીએ છીએ'. તે પ્રમાણે જેમ બુદ્ધિવાળાઓને એક વાક્યના એક હજાર અર્થો સ્ફુરે છે, તેવી રીતે જેના હૃદયમાં હજારો રીતે ભગવાનની કથા સ્ફુરે છે તે[२५] સમુદ્ર કહેલો છે. તેમાં અવગાહન એટલે જેમના હૃદયમાં સદા ભગવનાની અનંત કથાઓ સ્ફુરે છે[२६] તેઓએ તે (કથા) નીજ પૂર્ણતાથી પૂર્ણ થઈ કલેશોને[२७] તજેલાં છે". આવા જ[२८] ગુરુઓ થાય છે. તેથી 'પછી આપના મહિમારૂપી અમૃતરસના સમુદ્રના બિંદુથી...' (શ્રીમદ્ભાગવત ૬-૯-૩૯) એ વાક્યમાં પણ ગુરુનો ઉપદેશરૂપ બિંદુ વર્ણવેલું છે. અહિં તો સર્વ[२९] કથા કહેલી છે તેથી અથવા જૂદો સિદ્ધાંત છે[३०] તેથી સમુદ્રનું અવગાહન કહ્યું તે ખોટું નથી. અહિં કલેશ દૂર થવાનું છેવટનું[३१] છે. તેથી પણ (ત્યાં[३१]) કલેશ કહ્યો તેમાં દોષ નથી. 'તપ

---

૨૫. 'તેના હૃદયમાં' શબ્દો અધ્યાહાર છે. જેના હૃદયમાં અનંત કથાઓરૂપ તરંગો સ્ફુરે છે, તેનાજ હૃદયમાં તેવા તરંગો ઉત્પન્ન કરનાર ઉપર જણાવ્યો તેવો કથાનો સમુદ્ર કહેલો છે, એવો અર્થ છે. જેમ કે આયો ચારવાની એક કથા એ સમુદ્ર. તેમાંથી તેની અંદર જેમનો સમાવેશ થાય તેવી અનંત કથાઓ સ્ફુરે તે તરંગો, એમ જાણવું. (લે)

૨૬. જેઓના હૃદયમાં તે સ્ફુરે છે તેઓનું તે કથાનું સ્ફુરણ જ અવગાહન છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨૭. 'કલેશોને' એટલે સાધન (કરવા) ના કલેશોને. (લે)

૨૮. 'આવા' એટલે 'જેમના હૃદયમાં અનંત કથાઓ સ્ફુરે છે તેવા.' તેથી ઉપદેશ બિંદુ છે અને હૃદયમાં સમુદ્ર છે. (લે)

૨૯. અહિં 'मात्र' શબ્દ 'સર્વ' અર્થમાં યોજાએલ છે. તેથી જ ત્યાં (૬-૯-૩૯ માં) 'ભૂલાવેલાં છે જોએલાં અને સાંભળેલા હલકાં વિષયસુખના આભાસો જેમણે' એમ કહેલ છે. શિષ્યને ભૂલાવેલાં છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩૦. ત્યાં (જ્ઞાનમાર્ગમાં) બિંદુ પણ તેવું છે તો અધિક પ્રાપ્ત થાય તો શું જ કહેવું? એવો સિદ્ધાંત છે. અહિં (ભક્તમાર્ગમાં) તો સ્વરૂપથી સિદ્ધાંત કહેલો છે. તેથી આ જૂદો સિદ્ધાંત છે એમ જણાય તે માટે 'અહિં તો સર્વ કથા કહેલી છે' એમ કહ્યું છે. (લે)

૩૧. સાધનો કરવાથી કલેશ થાય છે તેથી સાધનોને તજી કલેશ મટાડવાનું કહ્યું તે છેવટનું કહ્યું, એટલે ભવિષ્યમાં ફરી કલેશ ન થાય તેવી રીતે તે દૂર કરવાનું કહ્યું. તેથી એ

नीति विमर्शः । अयं भगवत्परोक्षे स्थितस्य साधनविचार उक्तः । यः पुनरपरोक्षे तिष्ठति वैकुण्ठस्थ इव उद्धव इव वा तस्य किं वक्तव्यमित्याह **किमुते**ति । प्रसङ्गादनवगतमाहात्म्या यथा यादवाः समागताः ते **चरणसेवका** अपि पुष्टिविचारेण कृतार्थाः मर्यादायामकृतार्था उच्यन्ते । यथा यदवो नितरामिति । तद्व्यावृत्त्यर्थमाह **स्वधामविधुताशयकालगुणा** इति । स्वस्यैव **धाम** स्फूर्तिः । तेनैव **विधुताः** दूरीकृताः **आशयगुणाः कालगुणाश्च** यैः । **आशयगुणाः** कामादयः **कालगुणा** जरादयः । यथा भगवत्कृपया कालगुणाभावो निरूपितः तथा स्वस्फूर्त्यैव येषामाशय-कालगुणनिवृत्तिः ते मुख्या भगवत्सेवकाः मुक्तोपसृप्यो भगवानिति । ननु किं तेषां भजनेनेत्या-

---

વિગેરે[32] સાધના (તત્ર્યાં)' એવો નિર્ણય છે.

આ (ઉપર જણાવેલ) સાધનનો વિચાર જેઓ ભગવાનનાં દર્શન ન થાય તેમ રહેલા છે તેમના સંબંધમાં કહેલો છે, પરંતુ વૈકુંઠમાં રહેલાની પેઠે અથવા ઉદ્ધવની પેઠે જે ભગવાનની સમીપ રહે છે તેમનું તો કહેવું જ શું ? એમ 'શું જ કહેવું ?' શબ્દોથી કહે છે. યાદવોની પેઠે જેઓ પ્રસંગને લીધે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણ્યા વિના તેમના સંબંધમાં આવેલા છે, તેઓ જેમ 'યાદવો સારી પેઠે (ભાગ્યહીન છે)' (શ્રીમદ્ભાગવત ૩–૨–૮) કહેલું છે તે પ્રમાણે પુષ્ટિના વિચારથી કૃતાર્થ હોવા છતાં, મર્યાદામાં અકૃતાર્થ કહેવાય છે. (તેથી) તેઓનો અહિં સમાવેશ થતો નથી એમ જણાવવા 'આપની સ્ફૂર્તિથી આશયના તથા કાલના ગુણોને જેઓએ દૂર કરેલા છે તેવા' શબ્દ યોજેલો છે. આપનું જ ધામ એટલે સ્ફૂર્તિ, તેનાથી જ વિધુતાઃ દૂર કરેલા છે આશયના ગુણો અને કાલના ગુણો જેઓએ તેવા (નું કહેવું જ શું ?). કામ વિગેરે આશય (દેહ) ના ગુણો છે, ઘડપણ વિગેરે કાલના ગુણો છે. જેમ ભગવાનની કૃપાથી[33] કાલના ગુણો (ભક્તમાં) આવતા નથી એમ કહેલું છે તેમ પોતાની (ભગવાનની) સ્ફૂર્તિથી જ જેઓને આશયના અને કાલના ગુણો લાગતા નથી તેઓ ભગવાનના મુખ્ય સેવકો છે, કારણ કે ભગવાન મુક્ત (જીવો) એ સમીપ જવા યોગ્ય[34] છે 'તેઓને

પ્રમાણે ક્લેશ મટવાનું છેવટનું થાય તે માટે કથારૂપી સમુદ્રમાં અવગાહન કહેલું છે. જ્ઞાનમાર્ગમાં તો એ સમુદ્રના માત્ર બિંદુથી વિષયસુખ ભૂલાવવાનું કહેલું છે. તેથી ભવિષ્યમાં કદાચ તે સુખ સાંભરે તો સંસારના ક્લેશ થાય પણ ખરા, એવા હેતુથી 'તેથી પણ ક્લેશ કહ્યો' એમ કહેલું છે, ત્યાં 'ત્યાં' (જ્ઞાનમાર્ગમાં) શબ્દ અધ્યાહાર છે. તેથી બિંદુનો સ્વાદ લીધા પછી પણ ક્લેશ થાય તો તેમાં દોષ નથી (તે યોગ્ય છે), કારણ કે બિંદુ સમુદ્રથી ઓછું કાર્ય કરે એ વ્યાજબી છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૩૨. 'તપ' શબ્દ 'તપ વિગેરે (બધા ક્લેશો) ને' એવા અર્થમાં યોજાએલ છે. (લે)

૩૩. 'ત્યાં વૃદ્ધો પણ જુવાન અને ઘણા બલવાળા હતા' વાક્યમાં ભગવાનની કૃપાથી કાલનો ગુણ ઘડપણ આવતો નથી એમ કહેલું છે. તે પ્રમાણે આમનામાં તો જ્ઞાનને લીધે જ તે ગુણ આવતો નથી, પરંતુ તેને ન આવવા દેવા માટે ભગવાનની કૃપાનો ઉપયોગ કરવો પડતો નથી. તેથી ભગવાનની કૃપા મુખ્ય ફલ આપવામાં સંપૂર્ણ શક્તિવાળી રહે છે. તેથી આમને 'મુખ્ય' કહેલા છે, એવો અર્થ છે. 'કૃપા જ સર્વ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે' એ તો પુષ્ટિમાર્ગનો સિદ્ધાંત છે. તેથી મર્યાદામાર્ગમાં તેથી વિરોધ થતો નથી. (લે)

૩૪. 'મુખ્ય ભક્તિમાર્ગમાં (ભક્તો) મુક્તિ ઇચ્છતા નથી એમ કહેલું છે તેથી

शङ्कयाऽऽह **परमेति** । तेषामप्युत्तमः । यथा तेषामपि फलं भवति तादृश इत्यर्थः । **अत एव ते अजस्रसुखानुभवरूपं पदं भजन्ति** । अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमित्यन्तरेव तं ब्रह्मानन्दमनुभवन्तीत्यर्थः ।

कथानन्त्योक्तिहृदयाः साधनानि न कुर्वते ।
साक्षात्ते पादसंश्लिष्टास्ते किं वाच्या महाशयाः ॥ ३ ॥ ३ ॥

सू०—**इति तवेति** । हे **अधिपते** । इति एवं निश्चित्य **सूरयः** तव **अखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिमवगाह्य तपांसि** साधनक्लेशान् **जहुः** । हे **परम** । **ये अजस्रसुखानुभवं पदं तव** चरणारविन्दं **भजन्ति** ते **पुनः किमुत ?** कथम्भूतास्ते ? **स्वधामविधुताशयकालगुणाः स्वस्य धाम** स्फूर्तिस्तेनैव **विधुता** दूरीकृता **आशयगुणाः** कामादयः **कालगुणा** जरादयो यैस्ते ॥ ३ ॥

(ભગવાનના) ભજનનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે પરમ !' એવું સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન) તેઓથી પણ ઉત્તમ છે, એટલે જેમ તેઓને ફલ થાય (પ્રાપ્ત કરાવે) તેવા છે. તેથી જ તેઓ 'નિરંતર સુખનો જેમાં અનુભવ છે તેવા પદને ભજે છે.' અંતર્યામી અથવા અવતારના રૂપમાં (ભગવાનનાં) ચરણ હોય છે, તેથી તેઓ (પોતાની) અંદરજ તે બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરે છે, એવો અર્થ છે.

જેઓના હૃદયમાં કથાનાં અનંત વચનો છે[૩૫] તેઓ સાધન કરતા નથી, તો પછી જેઓ સાક્ષાત્ આપના (ભગવાનના) ચરણનો આશ્રય કરીને રહેલા છે તેવા મહાશયોનું તો કહેવું જ શું ? શ્ર. ૩.

(त्र्यधिपते) હે ત્રણ લોકના અધિપતિ (इति) એવો (સાધનનું નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મનું જ નિરૂપણ કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને) (तव) આપના (सूरयः) સૂરિઓ (ભક્તો) એ (अखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिम्) સર્વ લોકના મલનો નાશ કરનાર કથારૂપી અમૃતના સમુદ્રનું (अवगाह्य) અવગાહન કરીને (तपांसि) તપને (जहुः) તજ્યાં છે. (परम) હે પરમ ! (स्वधामविधुताशयकालगुणाः) આપની સ્ફૂર્તિથી આશય (દેહ) ના તથા કાલના ગુણોને જેઓએ દૂર કરેલા છે તેવા (ये) જેઓ (अजस्रसुखानुभवम्) નિરંતર સુખનો જેમાં અનુભવ છે તેવા (पदम्) પદને (भजन्ति) ભજે છે (તેમનું) (किमुत पुनः) તો પછી શું જ (કહેવું) ? ૩

તેઓને ધડપણ ન આવે એવી પણ ઇચ્છા ન હોય ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મુક્ત જીવો જ મુખ્યપણે ભગવાન પાસે જઈ શકે છે, તેથી સ્વરૂપની (ભગવાન પાસે જવાની) યોગ્યતા થાય તે માટે મુક્તિની જરૂર જ છે, પરંતુ ફલ તરીકે જરૂર નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૩૫. कथायाः કથાના आनन्त्योक्तिः અનંત વચન, तस्यां તેમાં हृदयं હૃદય છે येषां જેઓનું તેવા, એવો અર્થ છે. (લે)

सु०—एवं साधनविधीनां निर्णयमुक्त्वा ये देवतान्तरोपासनादिविषयः कर्मविधयो वा तेषां निर्णयो निरूप्यते । सूत्रात्मको महानिति । तेषां करणं किं विधिसामर्थ्यात् नियोगन्यायेनाहोस्वित्कामनायां सत्यामभ्यनुज्ञामात्रं क्रियते, आहोस्विन्निषेधार्थमनुवाद इति 'अथ योन्यां देवतामुपास्ते' इत्यादिषु । तेषां निर्णयार्थमाह दृतय इव श्वसन्तीति ।

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा
महदहमादयोऽण्डमसृजन्यदनुग्रहतः ।
पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः
सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ ४ ॥

ये लौकिकाः कामनया प्रवृत्ताः तदर्थं श्रुतिर्व्यर्थैति साधनसम्बन्धमात्रसार्थकत्वेऽपि

એવી રીતે સાધન કરવાનું જણાવનારી (શ્રુતિઓ) નો નિર્ણય કહી, મહત્તત્ત્વ જીવનરૂપ હોવાથી[1] જે બીજા દેવતાની ઉપાસના વિગેરે કરવાનું અથવા કર્મ કરવાનું જણાવનારી (શ્રુતિઓ) છે તેઓનો નિર્ણય જણાવવામાં આવે છે. તેઓને[2] કરવાનું વેદની આજ્ઞાના બલને લીધે આજ્ઞાના નિયમથી (પ્રાપ્ત થાય છે)? અથવા કામનાઓ હોય ત્યારે (તેમને કરવાની શ્રુતિઓ) માત્ર પરવાનગી આપે છે? અથવા તે કરવાં ન જોઇએ એમ કહેવા માટે તેમનું વર્ણન કરવામાં આવે છે? હવે નીચેના શ્લોકમાં 'જે બીજી દેવતાની ઉપાસના કરે છે' વિગેરે[3] (શ્રુતિઓ)માં (તે ન કરવાં જોઇએ એમ કહેવા તે વર્ણવેલાં છે એવો) તેમનો નિર્ણય કહે છે:—

(૧) જે લૌકિક (પુરુષો) કામનાથી[4] પ્રવૃત્ત થઈ, તે (કામનાઓ પૂર્ણ કરવા) માટે (તે[5] કરવાં જોઇએ એમ માને છે),[6] (અને) (૨) શ્રુતિ ફલ આપનારી નથી[7] કારણ કે જેઓને સાધન સાથે સંબંધ હોય તે સર્વને તે ફલ આપનારી હોવા છતાં પણ બીજાઓ માટે

---

૧. આગળનું (શ્લોક ૪ નું) અંગરૂપ વાક્ય મહત્તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારું છે એમ સિદ્ધ કરે છે. ત્રણ દેવતાનો નિર્ણય કરતાં એમ જણાવેલું છે કે સર્વ દેવો વાયુના ભેદ છે. કર્મો પણ પ્રાણનાં કાર્ય (પ્રાણથી, પ્રાણ હોવાને લીધે થઈ શકે તેવાં)જ છે, અને પ્રાણથી જ નામસૃષ્ટિ થાય છે. સૂત્ર પણ તેજ રૂપસૃષ્ટિ બનાવનાર મહત્તત્ત્વ છે. તેથી જ (૧) સૂત્ર (૨) મહત્તત્ત્વ અને (૩) પ્રાણ એ ત્રણ એક જ છે એમ નિબંધમાં કહેલું છે. તેથી બીજા દેવતાઓની ઉપાસના કરવાનું કહેનારી અને કર્મ કરવાનું કહેનારી શ્રુતિઓ મહત્તત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારી છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'તેઓને' એટલે 'ભગવાન સિવાય બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ'. (લે)

૩. 'ન કરવાં જોઇએ એમ કહેવા માટે' એમ પહેલાં કહેલું છે તે સાથે સંબંધ છે. 'પહેલાના વિદ્વાનો અગ્નિહોત્ર કરતા નહતા' વિગેરે વાક્યોથી કર્મ કરવાં ન જોઇએ એમ કહેવા, કર્મ વર્ણવેલાં છે, એમ (સૂચવ્યું છે). (લે)

૪. પશુ, પુત્ર, સ્વર્ગ વિગેરેની કામનાથી જેઓ સત્પુરુષના માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. (લે)

૫. 'તે' એટલે 'બીજા દેવોની ઉપાસના અને કર્મ'. (લે)

૬. આગળ આ શબ્દો કહેવામાં આવશે, તેમની સાથે સંબંધ છે. (લે)

૭. કામનાના અધિકારીનું વિશેષણ છે તેથી (જેઓ કામનાવાળા ન હોય તેમને માટે શ્રુતિ ફલ આપનારી નથી). (લે)

इतरवैयर्थ्यापत्तेः नियोगपरतया तत्करणं मन्यन्ते । ते उभयेऽपि दृतय इव श्वसन्ति । एके प्राणपोषकाः तत्पोषार्थं श्रुत्युक्तं कुर्वन्ति । अत्र केवललौकिकाः प्रकरणेनैव निषिद्धा अत एव नोच्यन्ते । ब्रह्मविदामेव विचारविषयत्वात् । वैदिकाः सर्व एव ब्रह्मवादिनो भवन्तीति कामनापरत्वं विधिपरत्वं वा ये मन्यन्ते वेदानां ते निन्द्यन्ते प्राणपोषका इति प्राणोपाधिग्रस्ता इति च । दृतयो हि अतप्तानेव सर्वानेव धातून् तप्तान् कुर्वन्ति । अतस्ते परतापकर्तारः बहिर्मुखाः समर्थाः सन्तः अन्यानेव पीडयन्तीति । सुतरां पशुघातकाः । 'यो नः शपादशपतः' 'यो नः सपत्नः' 'यो मां द्वेष्टि जातवेद' इत्यादिश्रुतिभिः अलौकिकप्रकारेणापि सर्वोपद्रवकर्तारः ते मृतप्रायाः

નકામી થાય,[८] તેથી (વેદની) આજ્ઞાને પરાયણ રહીને તે૫ કરવાં જોઇએ એમ જે માને છે, તે બંને પણ 'ધમણની પેઠે શ્વાસ લે છે.' એક (કામનાથી પ્રવૃત્ત થઈ કર્મ કરનારા) પ્રાણનું પોષણ કરનારા છે, (અને) તેનું પોષણ કરવા માટે શ્રુતિએ કહેલું કરે છે. અહિં બ્રહ્મ જાણનારાઓનો જ વિચાર કરવામાં આવતો હોવાથી, જેઓ માત્ર લૌકિક છે તેમનો પ્રકરણને લીધે જ આમાં સમાવેશ થતો નથી, તેથી જ તેમની વાત કરવામાં આવતી નથી. વૈદિકો બધાએ[९] વેદ સમજાવનારા હોય છે તેથી જેઓ (જે વૈદિકો) વેદ કામનાઓનું નિરૂપણ કરનાર અથવા આજ્ઞા જણાવનાર છે એમ માને છે, તેઓની નિંદા કરવામાં આવે છે (કે) તેઓ પ્રાણનું પોષણ કરનારા છે, અથવા પ્રાણની ઉપાધિથી સપડાએલા છે, કારણ કે ધમણો ન તપેલી હોય તેવી જ બધીએ ધાતુઓને તપાવે છે. તેથી બીજાને દુઃખ કરનારા બહિર્મુખ[१०] તેઓ શક્તિવાળા થઈ બીજાઓને પીડા જ કરે છે, એવો (અર્થ છે). પશુઓની હત્યા કરનારાઓ ઘણા જ વધારે (પીડનારા છે). 'જે શાપ નહિ આપનાર અમને શાપ આપે છે' 'જે અમારો શત્રુ છે' 'જે વેદ સમજનાર મારો દ્વેષ કરે છે' વિગેરે શ્રુતિઓ પ્રમાણે અલૌકિક પ્રકારથી પણ સર્વને પીડા કરનારા તેઓ મૂએલા જેવા જ,[११] આ લોકના અને પરલોકના વાસ્તવિક રીતે ફલ[१२] વગરના બીજાને પીડા કરવા

---

૮. શ્રુતિ કેવી રીતે વ્યર્થ થાય છે તે આ વાક્યથી સાબિત કરે છે. જેઓ કામનાવાળા હોય તે બધાને (કામના પ્રાપ્ત કરવાનાં) સાધન દર્શાવી શ્રુતિ સાર્થક થાય છે, તો પણ નિષ્કામ પુરુષને માટે તે નકામી થાય છે એટલે તેઓ તો વેદની એવી આજ્ઞા હોવાથી જ દેવોની ઉપાસના તથા કર્મ કરવાં જોઇએ એમ માને છે. (એ પ્રમાણે બે પક્ષ કહ્યા). ત્રીજો પક્ષ તો સિદ્ધાંત જ છે. પહેલાં કામના જણાવી, ઉપાસના અને કર્મ કરવાનું શ્રુતિ કહે છે. પછી તેની નિંદા કરી તે ન કરવાં એમ જણાવી, નિષ્કામપણાથી યજ્ઞને ભગવદ્રૂપ જાણી તેમની સેવાની ભાવનાથી કર્મ કરવાં, અને દેવોને પણ ભગવાનના અંગ જાણી તેમની ઉપાસના કરવી, એવો બોધ કરે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૯. વૈદિક કર્મ કરનારાઓ પણ પાંચ અગ્નિના પ્રકારથી સ્વર્ગમાંથી (પાછા) આવી, વેદ સમજાવનારા થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૦. આ શબ્દથી કર્મ કરનારા અને બીજા દેવોની ઉપાસના કરનારા બંને ધમણ જેવા છે, એમ કહે છે. ઉપાસના કરનારા ઉપાસના કરવાથી શક્તિવાળા થઈ, પોતાના ઐશ્વર્યના બલને લીધે બીજાઓને પીડા જ કરે છે. કર્મ કરનારા તો બીજાને બહુ જ પીડા કરનારા છે. તેથી તે બંને ધમણ જેવા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. ('ધમણ' એટલે) ચામડા જેવા કહ્યા તેથી તેવા છે. (લે)

૧૨. अर्थतः વાસ્તવિક રીતે फलं જે ફલ છે તે વગરના. (લે).

एव इहामुत्रार्थफलरहिताः परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः । ये पुनः 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त' इति प्रकारेण यज्ञादिभिः त्वदावरणत्वेन देवतान्तरोपासनां च कुर्वन्ति ते **त्वदनुविधाः** । ये **त्वदनुविधाः** अनु विदधतीत्यनुविधा भक्ताः ते एवासुभृतः सफलप्राणाः । न तैः परोपद्रवः संभवतीति । किंच । ये पूर्वोक्ताः तेषां दूषणान्तरमुच्यते **महदहमादयः** इति । 'कृतघ्ने नास्ति निःकृतिः' इति भगवदाज्ञया महदादिभिः कृते ब्रह्माण्डे तत्र स्थित्वा तैरेव निष्पादितं शरीरं परिगृह्य तेषां तत्स्वामिनो वा येऽनुविधानं न कुर्वन्ति ते कृतघ्नाः । अथ च ये भगवत्सेवकाः तेषां सर्वभावेन भगवद्भजनं युक्तमिति वक्तुं महदादयोऽपि भगवत्सेवार्थं भगवत्क्रीडाभाण्डं ब्रह्माण्डं ससृजुरिति निरूपितम् । करणेऽपि तेषां न स्वतः सामर्थ्यं किंतु यदनुग्रहादेव, अतो भगवच्छेषतया देवतान्तरभजने न कोऽपि दोष इत्यपि सूचितम् । प्रकारान्तरेणाप्युभयेषां निन्दास्तुती निरूप्येते **पुरुषविधोऽन्वयोत्र चरमोऽन्नमयादिषु य** इति । अत्र देहे पुरुषविधोऽन्वयः यश्च

માટે જ જીવે છે,[13] એવો અર્થ છે; પરંતુ જેઓ 'યજ્ઞથી યજ્ઞની પૂજા કરી' એ પ્રકારે યજ્ઞ વિગેરેથી (આપની સેવા કરે છે),[14] અને આપના આચ્છાદન (અંગ) તરીકે બીજા દેવોની ઉપાસના કરે છે તે આપના ભક્તો છે. જેઓ આપના अनुविधाः છે, अनु विदधति આજ્ઞા માને इति ते अनुविधाः એટલે ભક્તો છે, તેઓ જ પ્રાણવાળા એટલે જેમના પ્રાણ સફલ છે તેવા છે, કારણ કે તેઓ બીજાને પીડા કરે એવું સંભવતું નથી.

વળી જે પહેલાં કહેલા છે તેમનું બીજું દૂષણ 'જેમના અનુગ્રહથી મહત્તત્ત્વ અહંકાર વિગેરેએ બ્રહ્માંડ સર્જ્યું' શબ્દોથી કહે છે. કારણ કે કૃતઘ્નના પાપનું નિવારણ નથી. ભગવાનની આજ્ઞાથી મહત્તત્ત્વ વિગેરેથી બ્રહ્માંડ સર્જાતાં, તેમાં રહીને તેમણે જ પ્રાપ્ત કરાવેલું શરીર ધારણ કરીને, જેઓ તેમની[15] અથવા તેમના સ્વામીની[16] આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતા નથી, તેઓ કૃતઘ્ન છે; અને વળી[17] જે ભગવાનના સેવકો છે તેઓએ સર્વભાવથી ભગવાનનું ભજન કરવું યોગ્ય છે એમ કહેવા, મહત્તત્ત્વ વિગેરેએ પણ ભગવાનની સેવા કરવા માટે ભગવાનની ક્રીડાનું સાધન બ્રહ્માંડ સર્જેલું છે, એમ કહેલું છે. (બ્રહ્માંડ) સર્જવામાં પણ પોતાની મેળે (સર્જવાની) તેઓની શક્તિ નથી, પરંતુ જેમના (ભગવાનના) અનુગ્રહથી જ (સર્જે છે). તેથી એમ સૂચવેલું છે કે **ભગવાનના અંગ તરીકે બીજા દેવનું ભજન કરવામાં કાંઇપણ દોષ નથી.** 'જે અન્નમય વિગેરેમાં છેલ્લા છે (તે) પુરુષવિધનો અહિં અન્વય (છે)' શબ્દોથી બીજા પ્રકારે પણ બંનેની (અનુક્રમે) નિંદા અને સ્તુતિ વર્ણવે છે. અહિં એટલે દેહમાં પુરુષવિધ (પુરુષ જાતનો) અન્વય (સંબંધ) છે, અને જે ભગવાન અન્નમય વિગેરે (પુરુષો)માં છેલ્લા છે (તેમનો

---

૧૩. જેમ ધમણો બીજાને ઉપદ્રવ કરવા વાયુ ધારણ કરે છે, તેમ આ પણ તે માટે પ્રાણ ધારણ કરે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૪. કૌંસમાં લખેલા શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

૧૫. 'તેમની' એટલે 'મહત્તત્ત્વના ભેદવાળા દેવો, જે ભગવાનના અંગ તરીકે આભાસમાં કહેલા પ્રકારે જાણેલા છે તેમની'. (લે)

૧૬. 'તેમના સ્વામીની' એટલે 'ભગવાનના અવયવરૂપ યજ્ઞની'. (લે)

૧૭. ત્રીજા એટલે જે ભગવાનના ભક્તો કહ્યા, તેમની સ્તુતિ પણ કરેલી છે, એમ અહિંથી જણાવે છે. (લે)

भगवान् अन्नमयादिषु चरमः । यथा भाण्डकर्तारः प्रथमतः आकृतिं कृत्वा पश्चाद्धातून् पूरयन्ति अन्यथा पूरितभाण्डनिर्माणं न भवति, तादृशो देहः । अन्ये तु घटादयः कृतिसाध्याः । ततोऽत्र देहे कश्चिदान्तरो वर्तते य एवंविधः यदुपरि समागताः अन्नरसादयो भवन्ति । अन्यथा भस्मोत्कर इव राशीभूताः स्युः । अतो योऽन्तःस्थितः प्रत्यहं तादृग्भावं संपादयति सोऽत्यन्तं मान्यो भवति 'तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः' इति श्रुतौ तस्य भगवतः पुरुषप्रकारमेव लक्षीकृत्य **अयमन्नमयादिः पुरुषविध** इति अस्य पुरुषविधत्वं भगवदन्वयेनैव निरूपितम् । पुरुषविधस्त्वन्वयः वंशन्यायेन समागत इत्यर्थः । नन्वन्नमयान्वय एव भगवतो भवतु को विशेष इति चेत्, तत्राह अत्र **अन्नमयादिषु यश्चरम** इति । अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु चरम आनन्दमयः स तु सर्वान्तरः आनन्दमयत्वादेव न तस्य प्रयोजनमन्यदस्ति । अन्यं च नापेक्षत

સંબંધ છે).[૧૮] જેમ (ઢાળાના) વાસણ બનાવનારાઓ પહેલાં આકૃતિ કરીને પછી (તેમાં) ધાતુ પૂરે છે,[૧૯] (કારણ કે) તેમ ન કરે તો ઢાળેલાં વાસણ બને નહિ, તેવો દેહ છે. બીજા ઘડો વિગેરે (કાર્યો) તો ક્રિયાથી બનાવાય છે. તેથી આ દેહમાં અંદર કોઈક છે, જે એવા પ્રકારનો છે કે તેની ઉપર આવેલા અન્ન, રસ વિગેરે થાય છે. તેમ ન હોય (તે અંદર રહેલ એવા પ્રકારનો ન હોય) તો (તેના ઉપર આવેલું અન્ન) ભસ્મના ઢગલાની પેઠે ઢગલો થઈ રહે. તેથી જે અંદર રહેલો સદા એવી (રસ વિગેરેની) સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવે છે તે બહુ જ માન આપવા યોગ્ય છે. 'તેમના પુરુષપ્રકારને લીધે જ આ પુરુષપ્રકારનો છે' શ્રુતિમાં તેમના એટલે ભગવાનના પુરુષપ્રકારને જ ધ્યાનમાં રાખીને, 'આ અન્નમય વિગેરે પુરુષપ્રકારના છે' એમ, ભગવાનના સંબંધને લીધે જ આ પુરુષપ્રકારનો છે એમ કહેલું છે. પુરુષપ્રકારનો સંબંધ તો વંશના નિયમ પ્રમાણે[૨૦] આવેલો છે, એવો અર્થ છે.

'અન્નમયનો જ સંબંધ ભગવાનને ભલે હોય. (ભગવાનનો સંબંધ અન્નમયને હોવાથી) શું વધારે (રૂડું) છે?'[૨૧] એવી શંકા થાય, તેથી 'અહિં અન્નમય વિગેરેમાં જે છેલ્લા છો' શબ્દો યોજેલા છે. (૧) અન્નમય (૨) પ્રાણમય (૩) મનોમય (૪) વિજ્ઞાનમય અને (૫) આનંદમયમાં છેલ્લા આનંદમય છે, તે તો સર્વની અંદર રહેલા છે, અને (તે) આનંદમય હોવાથી જ

---

૧૮. જે ઉપકાર કરનાર છે તેની સેવા ન કરવાથી કૃતઘ્ન થવાય છે અને સેવા કરવાથી યોગ્ય (કાર્ય) થાય છે. વળી ભગવાન અન્નમય વિગેરેમાં (સર્વની) અંદર રહેલા છે. તેથી તેમની સેવા ન કરવાથી નિંદા અને સેવા કરવાથી સ્તુતિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૯. માટી વિગેરેથી જે ઢાળવાનું હોય તેની અંદરની અને બહારની આકૃતિ બનાવી, વચમાં પોલાણ રાખી, પછી તેમાં ધાતુ પૂરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨૦. જેમ મનુષ્યના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ મનુષ્યના જ આકારવાળો થાય છે, તેમ આનંદમયના સંબંધથી થતા પુરુષજાતના હોય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨૧. 'અન્નમયમાં જ (ભગવાનનો) સંબંધ ભલે હોય, બીજાઓમાં પણ એક બીજાનો સંબંધ હોવાનું શું પ્રયોજન?' એવો અર્થ છે. (લે) પાછલના શ્રીસુબોધિનીના ભાવાર્થ પ્રમાણે આવો અર્થ યોગ્ય લાગતો નથી. અહિં શંકા કરનાર અન્વય (સંબંધને) ઉલટાવે છે. તેથી જ આગળ શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે કે 'કોઈ સ્થલે એમ ન માનવું કે પહેલાંનો પુરુષપ્રકારનો હોવાથી પછીનો પુરુષપ્રકારનો થાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે.

इति सूचितम् । अन्तःस्थितो ह्याकारसमर्पको भवति । तस्य पुरुषविधतामित्यत्र प्रकृतः षष्ठ्यन्तेनोच्यते तस्यैव[1] पूर्वोक्तत्वात् पूर्वोक्त एव हि परामृश्यते । 'स वा एष पुरुषविध एव' इति पूर्ववाक्यम्, अयमिति सर्वत्रान्नमय एव ग्राह्यः । अनन्तरोक्तो वा, न तु पूर्वपुरुषविधत्वेनोत्तरस्य पुरुषविधत्वमिति कदाचिदपि मन्तव्यम् । भगवांश्चाऽऽनन्दमयः । अत्र केचित् कोशप्रतिपादकाः स्वार्थे शोकप्रतिपादका एव । आनन्दमयस्य त्यागे शोकस्यैवावशेषात् । मयट्प्रत्ययानुपपत्तिश्च सूत्रकारेणैव परिहृता प्राचुर्यादिति । 'द्व्यचश्छन्दसि' इति व्याकरणेऽपि विकारे आनन्दशब्दात् त्र्यचः मयड्विधानाभावः, तस्मात्साकारब्रह्मद्वेषादेव कैश्चित्तथा व्याख्यातम् । ब्रह्मपदश्रद्धया वा ।

તેમને બીજું પ્રયોજન નથી અને બીજાની (તેમને) જરૂર નથી, એમ સૂચવેલું છે; કારણ કે અંદર રહેલો હોય તે જ આકાર આપનારો થાય છે. 'તેના પુરુષપ્રકારને લીધે (આ પુરુષ-પ્રકારનો છે)' (તૈત્તિરીયોપનિષત્ ૨-૨) શ્રુતિમાં 'तस्य' 'તેના' એ છઠ્ઠી (વિભક્તિ)ના પ્રત્યયવાળા શબ્દથી જેની વાત કરવામાં આવે છે તે (પ્રાણમય)જ કહેલો છે, કારણ કે પહેલાં તે જ કહેલો છે અને પહેલાં કહેલો હોય તેનો જ સંબંધ લેવાય છે. 'एष આ તે પુરુષપ્રકારનો જ છે' એ પહેલાનું વાક્ય છે. 'अयम्' 'આ' શબ્દથી સર્વ સ્થલે અન્નમય જ લેવાનો છે, અથવા પહેલાનો જ કહેલો (લેવાનો) છે;* પરંતુ કોઈપણ સ્થલે એમ ન માનવું કે પહેલાનો પુરુષ-પ્રકારનો હોવાથી પછીનો પુરુષપ્રકારનો થાય છે. ભગવાન આનંદમય છે. અહિં કેટલાક (આનંદમય) કોશ† છે એમ જણાવનારા પોતાને માટે શોક જ પ્રાપ્ત કરે છે, કારણ કે આનંદમય

---

१. षष्ठ्यन्तेन प्रकृतपरामर्शे युक्तिमाहुस्तस्यैवेत्यादि । अग्रिमार्थमाहुः पूर्वेत्यादि । तथा च तत्र तत्र प्रकृतस्य प्राणमयादेरेवान्योन्तरात्मा इति निर्दिश्य 'तेन एष पूर्णः' इत्यन्नमयादेः पूर्णत्वाय तेन इत्यनेन प्रकृतं प्राणमयादि परामृश्य तदाकार उच्यते स वा इत्यादिना । अतस्तथेत्यर्थः । (श्रीपुरुषोत्तमानां हस्ताक्षरेण लिखितेयं टिप्पनी)।

* તૈત્તિરીય ઉપનિષદના બીજા પ્રકરણ બ્રહ્માનંદવલ્લીના બીજાથી પાંચમા સુધીના ચાર અનુવાકમાં અનુક્રમે (૧) અન્નમય, (૨) પ્રાણમય, (૩) મનોમય, (૪) અને વિજ્ઞાનમયનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેમાં આનંદમયનું નિરૂપણ છેવટના પાંચમા અનુવાકમાં કરેલું છે.

અન્નમયના નિરૂપણમાં નીચે પ્રમાણે વાક્ય છે:—'(૧) આ તે અન્નરસમયથી જૂદો અંદરનો આત્મા પ્રાણમય છે. (૨) તેનાથી આ પૂર્ણ છે. (૩) આ તે પુરુષપ્રકારનો જ છે. (૪) તેના પુરુષપ્રકારને લીધે આ પુરુષપ્રકારનો છે.' આ ચાર વાક્યો અનુક્રમે મૂકેલા છે. તેમાં ચોથા વાક્યમાં 'તેના' શબ્દ છે તે (અન્નમય પછીના) પ્રાણમયને માટે યોજેલો છે, કારણ કે (આ વાક્યની પહેલાંના ત્રીજા વાક્યમાં) તે પ્રાણમય જ કહેલો છે, તેથી ચોથા વાક્યમાં પણ તેનો જ સંબંધ લેવાય. ચોથા વાક્યમાં 'આ' શબ્દ છે તે 'અન્નમય' માટે યોજેલો છે. આવાં જ વાક્યો ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમાં અનુવાકમાં છે. ત્યાં બધામાં ઉપર જણાવ્યું તેવા ચોથા વાક્યમાં 'આ' શબ્દનો અર્થ 'અન્નમય'જ કરવો, અથવા ત્રીજા અનુવાકમાં પ્રાણમય, ચોથામાં મનોમય અને પાંચમામાં વિજ્ઞાનમય કરવો એવો અર્થ છે.

† 'કોશ' એટલે જીવની સાથે રહેનાર સૂક્ષ્મ શરીરના અવયવો.

'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति आनन्दमयस्य पुच्छत्वेन ब्रह्मनिरूपणात्। 'हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः' इति सिद्धान्तापरिज्ञानात्। अन्यथा ज्ञानभक्तिमार्गयोरेकफलत्वं न स्यात्। भगवच्चरणस्याब्रह्मत्वादित्यलं विस्तरेण। भाष्ये विस्तरस्योक्तत्वात्। अतः योऽन्तःस्थितः आनन्दं संपादयति पुरुषत्वं चैतादृशं ये न मन्यन्ते ते कृतघ्ना इति किं वक्तव्यम्। ये वा भजन्ते तेषां युक्तमिति वा किं वक्तव्यमित्यर्थः। किंच। यत्किंचिज्जगति कार्यं तस्य सर्वस्य त्वमेव नियन्ता तदाह **सदसतः परं त्वमि**ति। यत् सदसतः कार्यकारणयोः **परं** नियन्तृत्वेन विचारितं ब्रह्म तत् **त्वमे**वेत्यर्थः। किंच। न केवलं नियामकत्वमात्रं किंतु भिन्नप्रक्रमेण भेदं परिहृत्य एतद्रूप-

---

(ભગવાન)નો ત્યાગ કરવામાં આવે ત્યારે શોક જ બાકી રહે.[૨૨] 'મયટ્' પ્રત્યયની અયોગ્યતા તો સૂત્રકારે જ 'ભરચકપણાને લીધે' શબ્દથી હરેલી છે.‡ 'વેદમાં બે સ્વરવાળાને' (પાણિનિ ૪–૩–૧૫૦) એ વ્યાકરણ પ્રમાણે પણ, ત્રણ સ્વરવાળા 'આનંદ' શબ્દને વિકારના અર્થમાં 'मयट्' 'મય' પ્રત્યય લાગે નહિ. તેથી સાકાર બ્રહ્મના દ્વેષને લીધે જ કોઇએ એવું (આનંદ-મય કોશ છે એવું) વ્યાખ્યાન કરેલું છે અથવા 'બ્રહ્મ' શબ્દ ઉપરની શ્રદ્ધાને લીધે (એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે), કારણ કે 'બ્રહ્મ પૂછડું અને ચરણ છે' (તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્ ૨–૫) એમ બ્રહ્મને આનંદમયનું પૂછડું કહેલ છે, (અને ભગવાનની) 'હંસની આકૃતિ કહેવામાં આવે ત્યારે (બ્રહ્મ) પરમાત્માનું પૂછડું હોય છે' એ સિદ્ધાંત (તેઓ) જાણતા નથી. તેમ ન હોય તો[૨૩] ભગવાનનું ચરણ બ્રહ્મ ન હોવાથી જ્ઞાનમાર્ગનું અને ભક્તિમાર્ગનું ફલ એક ન હોય તેથી બહુ લંબાણથી શું? કારણ કે ભાષ્યમાં લંબાણથી કહેલ છે. તેથી જે અંદર રહીને આનંદ અને પુરુષપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે, એવા (ભગવાન)ને જેઓ પૂજતા નથી તેઓ કૃતઘ્ન હોય એમાં શું કહેવું? અને જેઓ (એવાનું) ભજન કરે છે તેઓનું (કાર્ય) યોગ્ય છે એમાં શું કહેવું? એવો અર્થ છે.

વળી જગતમાં જે કાંઈ કાર્ય છે તે સર્વનું નિયમન કરનાર આપ જ છો. તે (અર્થ) 'સત્ અને અસત્નું નિયમન કરનાર આપ છો' શબ્દોથી કહે છે. જે सदसतः કારણ અને કાર્યનું परं નિયમન કરનાર તરીકે વિચારેલું બ્રહ્મ છે તે આપ જ છો, એવો અર્થ છે. વળી (આપ) માત્ર નિયમન કરનાર (વશ રાખનાર) છો એટલું જ નહિ, પરંતુ ભેદ તજીને આ

---

૨૨. વધારે ઊંડા ઉતરી તપાસ કરવા જતાં આનંદમયને પણ મૂકી દીધા એટલે આનંદમયના અભાવરૂપ શોક જ રહ્યો. તેથી તેમને માટે શોક જ (કરવાનો) બાકી રહ્યો, એવો અર્થ છે. (લે)

‡ આનંદમય ભગવાન છે, એમ બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૧–૧૧ માં સાબિત કરેલું છે. 'મય' પ્રત્યય વિકાર જણાવનારો હોવાથી, આનંદમય ભગવાન ન હોય, એવી શંકા કરવી નહિ, કારણ કે આ 'મય' પ્રત્યય 'ભરચકપણાના અર્થવાળો છે' એમ બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૧–૧૨ માં કહેલું છે. 'मय' પ્રત્યય વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે પણ 'આનંદ' શબ્દને 'વિકારવાળા' અર્થમાં ન લાગે, એમ લંબાણથી આ બારમા સૂત્ર ઉપરના શ્રીઅણુભાષ્યમાં સાબિત કરેલું છે.

૨૩. 'તેમ ન હોય તો' એટલે પરમાત્માને પાદ (ચરણ) અને પૂછડું ન હોય તો. (લે) પરમાત્માનાં ચરણ (અને પુચ્છ) બ્રહ્મ ન હોય તો.

त्तेनैवोत्तरमुच्यते यदेष्ववशेषमिति । अवशिष्यत इत्यत्रशेषः । एतत् पूर्वमुपपादितम् । यथा सर्वत्रस्तुष्वयं भगवानवशिष्यत इति । अतः पर्यवसानन्यायेन तस्यैवानुसरणं कर्तव्यं सर्वत्र नान्यस्य नश्वरस्येति हेतुरुक्त उभयत्रापि । किंच यदेषु ऋतं तद्भगवानेव इत्यर्थः । अवशेषमात्रेण न कार्यं सेत्स्यति तस्यापि कालान्तरे नाशसंभवात् घृतादिवत् । अतो हेत्वन्तरमुच्यते ऋतमिति । एवं पञ्चहेतवो निरूपिताः स्तुतौ निन्दायां च ।

कृष्ण एव सदा सेव्यो निर्णीतः पञ्चधा बुधैः ।
शरीरदः प्रेरकश्च सुखदः शेषसत्यदः ॥ ४ ॥ ४ ॥

सू० —दृतय इवेति । यदि ये जीवास्तेनुविधास्त्वत्सेवायां सन्मुखास्तदा त एवासुभृताः सफलप्राणाः । अन्यथा दृतय इव भस्त्रा इव श्वसन्ति परोपद्रवार्थमेव जीवन्तीत्यर्थः ।

(કારણ અને કાર્ય)ના રૂપથી પણ (આપ જ રહેલા છો) એમ જૂદા આરંભથી§ પછીનું[24] (રૂપ) 'તેઓમાં જે અવશેષ છે' શબ્દોથી કહે છે. अवशिष्यते જે બાકી રહે इति તે अवशेषः અવશેષ. જે પ્રકારે સર્વ વસ્તુઓમાં આ ભગવાન જ બાકી રહે છે તે પહેલાં† સાબિત કરેલું છે. તેથી પરિણામ જોવું જોઇએ એ નિયમ પ્રમાણે સર્વ સ્થલે તેમને જ અનુસરવું જોઇએ, બીજા નાશવંતને અનુસરવું ન જોઇએ, એમ બંને વિષયનું[25] કારણ કહેલું છે. વળી આં (કારણ અને કાર્યો)માં જે સત્ય છે તે ભગવાન જ છે, એવો અર્થ છે. માત્ર બાકી રહેવાથી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે ઘી વિગેરેની પેઠે તે (બાકી રહેનાર)નો પણ સમય જતાં નાશ થવાનું સંભવે. તેથી 'સત્ય' શબ્દથી બીજું કારણ કહેલું છે. એ પ્રમાણે સ્તુતિ અને નિંદા કરવાનાં પાંચ કારણો કહ્યાં :—

શરીર આપનાર, પ્રેરક, સુખ આપનાર, શેષ (બાકી) રહેનાર અને સત્ય સ્થાપનાર એમ પાંચ પ્રકારે ડાહ્યા પુરુષોએ નિર્ણય કરેલા શ્રીકૃષ્ણની જ સદા સેવા કરવી. કા. ૪

(यदि) જો (ते) આપના (अनुविधाः) ભક્તો (હોય) તો (असुभृतः) પ્રાણવાળા છે (નહિ તો) (दृतयः) ધમણની (इव) પેઠે (श्वसन्ति) શ્વાસ લે છે. (આપ) (यदनुग्रहतः) જેમના અનુગ્રહથી (महदहमादयः) મહત્તત્ત્વ, અહંકાર વિગેરેએ (अण्डम्) બ્રહ્માંડ (असृजन्) સર્જ્યું; (यः) જે (अन्नमयादिषु) અન્નમય વિગેરેમાં (चरमः) છેલ્લા છો (ते) (पुरुषविधः) પુરુષવિધનો (अत्र) અહિં (દેહમાં)

---

§ 'જૂદા આરંભથી' શ્લોકના ચોથા ચરણમાં 'अथ' શબ્દ છે તેનો આ અર્થ કહેલો છે.

૨૪. 'उत्तरम्' એટલે પછીનું (પછી જણાવેલું) સ્વરૂપ. કારણ અને કાર્યમાં બાકી રહેનારૂં સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. (લે)

† 'પહેલાં' એટલે પાછળ પંદરમા શ્લોક તથા તે પરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં.

૨૫. 'બંને વિષયનું' એટલે સ્તુતિ કરવાનું અને નિંદા કરવાનું. જેમને અનુસરવું જોઇએ તેમને અનુસરે તેમની સ્તુતિ, અને ન અનુસરે તેમની નિંદા; જેને અનુસરવું ન જોઇએ તેને ન અનુસરે તેની સ્તુતિ, અને અનુસરે તેની નિંદા. (લે)

यदनुग्रहतो महदहमादयो ब्रह्माण्डमसृजन् । अन्नमयादिषु यश्चरमः अन्त्य आनन्दमयः सः अत्र देहेषु पुरुषविधः अन्वयश्च । सदसतः परं कार्यकारणतः परं यत्त्वमेव । अथ यदेषु कार्यकारणात्मकसर्ववस्तुषु अवशेषं ऋतं सत्यं तत्त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सु०—एवं देवतान्तरकर्मान्तरविधीनां निर्णयमुक्त्वा भगवदुपासकानामेव बहुविधानां तारतम्येन फलनिर्णयमाह उदरमुपासत इति ।

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः
परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ।
तत उदगादनन्त तव धाम शिरः परमं
पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतान्तमुखे ॥ ५ ॥

भगवदुपासकास्त्रिविधाः कर्मिणो योगिनो ज्ञानिनश्चेति । तत्र ज्ञानिनः श्रेष्ठाः, अन्ये तु प्रथममध्यमा इति । 'एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम्' इति वाक्याद्भगवद्भजनं बहुधा संभवति । केचिदिदं पद्यं योगपरत्वेनैव योजयन्ति तच्छ्रुतिनिर्णये विरुद्धमिव प्रतिभाति । ऋषिवर्त्मसु वेदोक्तमार्गेषु उदरमुपासते कर्मोपासत इत्यर्थः । वेदस्योदरं कर्मेति उदरपर्यव-

---

(अन्वयः) અન્વય (છે). (सदसतः) સત્ અને અસત્નું (परम्) નિયમન કરનાર, (एषु) તેઓમાં (यद्) જે (अवशेषम्) અવશેષ (બાકી રહેનાર), (अथ) અને (ऋतम्) સત્ય (ते) (त्वम्) આપ છો. ૪.

એવી રીતે બીજા દેવોની ઉપાસના કરવાનું અને બીજું કર્મ કરવાનું જણાવનારી (શ્રુતિઓ)નો નિર્ણય કહી, બહુ પ્રકારના ભગવાનની જ ઉપાસના કરનારાઓના જૂદા જૂદા ફલનો નિર્ણય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

ભગવાનની ઉપાસના કરનારાઓ ત્રણ પ્રકારના છે. (૧) કર્મ કરનારા* (૨) યોગ આચરનારા અને (૩) જ્ઞાનીઓ. તે પૈકી જ્ઞાનીઓ શ્રેષ્ઠ છે, પરંતુ બીજા બે હલકા અને મધ્યમ† છે. 'એકપણાથી, જૂદાપણાથી અથવા બહુ પ્રકારે વિશ્વ થઈ રહેલા મારી ઉપાસના કરે છે' (ભગવદ્ગીતા ૯–૧૫) વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન ઘણા પ્રકારે સંભવે છે. કેટલાક‡ આ શ્લોક યોગના સંબંધમાં જ કહેલો છે એવો અર્થ કરે છે. તે શ્રુતિના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ હોય એમ જણાય છે. ऋषिवर्त्मसु વેદે કહેલા માર્ગોમાં જેઓ उदरमुपासते કર્મની* ઉપાસના કરે છે, એવો અર્થ છે. વેદનું ઉદર કર્મ છે તેથી, અને (કર્મની) ઉદરમાં જ સમાપ્તિ થાય તેથી,

---

* 'કર્મ કરનારા' એટલે કર્મરૂપ ભગવાનની ઉપાસના કરનારા. આ શ્લોકની છેવટની કારિકાથી આ અર્થ સ્પષ્ટ થાય છે. માત્ર 'કર્મ' અર્થમાં અહિં આ શબ્દ યોજાએલો નથી એમ નીચે 'કર્મના અર્થમાં લેવામાં આવે' શબ્દોથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. 'કર્મની ઉપાસના' એટલે કર્મરૂપ ભગવાનની ઉપાસના.

† કર્મ કરનારા હલકા, અને યોગ આચરનારા મધ્યમ.

‡ આ અઢારમા શ્લોકનો આવો અર્થ વિશ્વનાથ ચક્રવર્તીએ કહેલો છે.

सानाच्च उदरशब्दस्योभयथापि लक्षणा। मणिपूरकचक्रपरत्वे कर्मपरत्वे वा षण्णां चक्राणामत्रानिरूपणात् प्राप्त्यभावश्च। पञ्चात्मकविचारेऽपि उदरं सोमो भवति। निन्दार्थं चोदरपदम्, शिश्नोदरपरायणा लोके निन्दिता भवन्तीति। ये कूर्पदृशः स्थूलदृष्टयः। शर्कराः कूर्पशब्देनोच्यन्ते। अतिस्थूलदृष्टय इत्यर्थः। कूर्पापेक्षया न्यूनं न पश्यन्ति। अथवा कच्छपपृष्ठं कूर्पं, तत्र रेखाकारा भवन्ति ता दृष्टिवन्निरूप्यन्ते। तेन किमपि न पश्यन्तीत्युक्तं भवति। 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' इति वचनात् निन्दा श्रूयत इति। एवं प्रथमस्थितानुक्त्वा मध्यमानाह **परिसरपद्धतिं हृदयमिति**। परितः सरन्तीति **परिसरा** नाड्यः तासां **पद्धतिः** मार्गो **हृदयम्**। अनेन तत्र स्थिता योगाभ्यासेनाधश्चोर्ध्वं च सर्वानेव मार्गान् शोधयन्ति। एवं योगिनः हृदये भगवच्चिन्तका निरुक्ताः। ते **आरुणयः** अरुणवदल्पप्रकाशयुक्ताः। अरुणस्य पुत्रः आरुणिः। **दहरमिति** अल्पं छिद्रमिति केचित्। दहरशब्दोऽल्पवाचको वेदे

'ઉદર' શબ્દની બંને પ્રકારે લક્ષણા§ છે, અને (ઉદર શબ્દ) નાભિની આસપાસના ચક્રના અથવા કર્મના* અર્થમાં લેવામાં આવે તો અહિં ૭ ચક્રો+ કહેલાં નહિ હોવાથી, તેનો અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. પાંચ (કર્મ) રૂપ (ભગવાન)નો× વિચાર કરતાં પણ ઉદર સોમ થાય છે, અને સ્ત્રીલંપટ અને ઉદર ભરવામાં આસક્તિવાળા (પુરુષો) લોકમાં નિંદાય છે તેથી નિંદા કરવા 'ઉદર' શબ્દ યોજેલો છે. તેઓ कूर्पदृशः સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા છે. 'કૂર્પ' શબ્દથી નાના કાંકરા કહેલા છે. (તેથી 'कूर्पदृशः નો) ઘણી સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા, એવો અર્થ થાય છે, (કારણ કે) કાંકરાથી નાનું તેઓ જોતા નથી. અથવા કૂર્પ એટલે કાચબાની પીઠ. તેના ઉપર ચિત્ર જેવા આકારો હોય છે, તેમને આંખ જેવા કહેલા છે. તેથી એમ કહેવાયું કે તેઓ કાંઇપણ જોતા નથી. એટલે 'આવી રીતે વેદના ધર્મોને વળગનાર કામનાની ઇચ્છાઓવાળાને જન્મમરણ પ્રાપ્ત થયા કરે છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (તેમની) નિંદા સાંભળવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે પહેલાં જણાવેલનું વર્ણન કરી, 'નાડીઓના માર્ગની હૃદયની (ઉપાસના કરે છે)' શબ્દોથી વચલાનું નિરૂપણ કરે છે. परितः સર્વ તરફ सरन्ति સરે તે परिसराः નાડીઓ. તેઓની पद्धतिः એટલે માર્ગ, હૃદય. ત્યાં રહેલાઓ યોગના અભ્યાસથી નીચે અને ઉપર બધાએ માર્ગોને શુદ્ધ કરે છે, એમ આ (શબ્દ) થી હૃદયમાં ભગવાનનું ચિંતન કરનારા યોગીઓ કહેલા છે. તેઓ आरुणयः એટલે અરુણની પેઠે અલ્પ પ્રકાશવાળા છે. અરુણનો પુત્ર આરુણિ. 'दहरम्' એટલે અલ્પ. કેટલાક તેનો અર્થ 'છિદ્ર' કરે છે. વેદના 'दहरं वै सा पराभ्यां दोहाभ्यां दुहः' વાક્યમાં 'દહર' શબ્દનો

---

§ ઉદર એટલે પેટ. વેદમાં કર્મ કરવાની વિધિઓ કહેલી હોવાથી વેદનું ઉદર કર્મ છે. તેથી 'ઉદર' નો અર્થ કર્મ કર્યો. કર્મની સમાપ્તિ ધન વિગેરે પ્રાપ્ત કરવામાં એટલે ઉદરનું પોષણ કરવામાં થતી હોવાથી ઉદરનો અર્થ કર્મ કર્યો. આ બંને અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી થયા.

* જુઓ ૨૬ મા પાન ઉપરની * વાળી ફૂટનોટ.

+ 'મણિપૂરક' એટલે નાભિની આસપાસનું ચક્ર, આવાં ૭ ચક્રો છે. તેમ કર્મનાં (શુદ્ધિનાં) ૭ અંગો છે. તે ૭ અહિં જણાવેલ નથી. તેથી 'ઉદર' શબ્દનો અર્થ મણિપૂરક થતો નથી. શ્રીધરે 'ઉદર' નો અર્થ મણિપૂરક કરેલો છે.

× નિબંધ ૨–૨ માં પાંચ કર્મરૂપ ભગવાન જણાવેલ છે. આ પાંચમાંથી સોમ ઉદર છે.

निरुक्तः 'दहरं वै सा प्राभ्यां दुहः' इति। अल्पप्रकाशाः स्वल्पं चोपासत इत्यर्थः। एवं सर्वात्मकस्य भगवतः केचन उदरं, केचन हृदयं चोपासते। कर्मयोगौ। गीतायां योगप्रशंसा तु योगशास्त्रत्वात् बहिर्मुखोद्देश्यत्वाद्वा। तर्हि मुख्याः के इति जिज्ञासायामाह **तत उदगादिति। तव धाम शिरः परमं** 'तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम्। विष्णोर्धाम' इति वाक्यात्। भगवतो बहूनि स्थानानि, तेष्वप्यक्षरं परमम्। अक्षरपदप्रयोगादेव परमत्वं ज्ञातव्यम्। अतस्त्रैलोक्यात् कालादपि शिरः ऊर्ध्वमेवोदगात्। तस्यैवाधिभौतिकं रूपं ब्रह्मलोक इति तस्य शिरस्त्वम्। पूर्वात् फलतः तस्योत्कर्षमाह **पुनरिह यत्समेत्येति**। यत् भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिनः **कृतान्तमुखे न पतन्ति**। 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इति। अतो ज्ञानिन एवोत्कृष्टा इत्यर्थः।

कर्मरूपं हरिं केचित् सेवन्ते योगरूपिणम्।
तेभ्योऽप्यक्षररूपस्य सेवकाः संमताः सताम्॥ ५ ॥ ५ ॥

सू०—**उदरमुपासते य** इति। ये **ऋषिवर्त्मसु** वेदोक्तमार्गेषु **उदरं** कर्म **उपासते** ते **कूर्पदृशः** रजोपिहितदृष्टयः। ये **दहरं हृदयमुपासते** ते **आरुणयः** अरुणवंशजा अल्पप्रकाशयुक्ताः। कथम्भूतं हृदयम्? **परिसरपद्धतिं** परितः सरन्तीति **परिसरा** नाड्यस्तासां

અર્થ 'અલ્પ' કહેલો છે. અલ્પ પ્રકાશવાળા તેઓ સારી રીતે અલ્પની જ ઉપાસના કરે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે કેટલાક સર્વરૂપવાળા ભગવાનના ઉદરની અને કેટલાક હૃદયની ઉપાસના કરે છે. (આ) કર્મ અને યોગ (કહ્યા). ગીતા તો યોગશાસ્ત્ર હોવાથી, તેમાં યોગની પ્રશંસા કરેલી છે, અથવા બહિર્મુખોને ધ્યાનમાં રાખીને (યોગની પ્રશંસા કરેલી છે).

'ત્યારે મુખ્ય (ઉપાસના કરનારા) ક્યા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી '(આપનું પરમ ધામ શિર) તેથી ઊંચે જાય છે' એમ કહેલું છે. 'સર્વ કારણના કારણ તે વિષ્ણુના ધામને અક્ષર બ્રહ્મ કહે છે' વાક્ય પ્રમાણે આપનું ધામ શિર પરમ (ઉત્તમ) છે. ભગવાનનાં ઘણાં ધામો છે. તેઓમાં અક્ષર ઉત્તમ છે. (તેને માટે) 'અક્ષર' શબ્દ યોજાય છે, તેથી જ તે ઉત્તમ છે એમ જાણવું. તેથી ત્રણ લોકથી, કાલથી પણ શિર ઊંચું જ જાય છે. તેનું જ આધિભૌતિક રૂપ બ્રહ્મલોક છે, તેથી તે શિર (કહેવાય છે). "**જેને પ્રાપ્ત કરીને**" એટલે જે ભગવાનનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને પ્રાણીઓ '**ફરીથી અહિં**', 'હે કૌન્તેય! મને પ્રાપ્ત કરીને તો પુનર્જન્મ થતો નથી' (ભગવદ્ગીતા ૮–૧૬) એ વાક્ય પ્રમાણે '**કૃતાંતના મુખમાં પડતા નથી**' એમ ફલના વિષયમાં પહેલાના કરતાં તેનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. તેથી જ્ઞાનીઓ જ ઉત્તમ છે, એવો અર્થ છે.

કેટલાક કર્મરૂપ હરિને સેવે છે, કેટલાક યોગરૂપ (હરિ)ને સેવે છે. તે બધાથી પણ અક્ષરરૂપના સેવકોને સંતોએ ઉત્કૃષ્ટ માનેલા છે. ક. ૫

(ऋषिवर्त्मसु) ઋષિઓના (વેદે કહેલા) માર્ગોમાં (ये) જેઓ (उदरम्) ઉદરની (કર્મની) (उपासते) ઉપાસના કરે છે (તેઓ) (कूर्पदृशः) સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા (છે). (आरुणयः) અલ્પપ્રકાશવાળા (परिसरपद्धतिम्) નાડીઓના માર્ગ (हृदयम्)

पद्धतिर्मार्गो यत्र । हे अनन्त । परमं तव धाम । अतस्त्रैलोक्यात्कालादपि शिर ऊर्द्ध्वमेव्योदगात् । यत् समेत्य यद्भगवत्स्वरूपं प्राप्य प्राणिन इह संसारे कृतान्तमुखे न पतन्ति ॥५॥

सु०—एवमुपासनाभेदनिर्णयमुक्त्वा अनुप्रवेशश्रुतीनां निर्णयमाह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति ।

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया
तरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः ।
अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं
विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥ ६ ॥

'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः' इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशः श्रूयते । 'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनाद्' इति न्यायेनापि निर्णीतः । स च प्रवेशः सर्वथा बहिःस्थितस्य, आहोस्विदन्तरेव स्थितस्य प्रकाशे लोकास्तत्र पश्यन्तीति लोकप्रतीतिमाश्रित्य प्रवेशोऽनूद्यत इति भवति विचारः । तत्र बहिःस्थितस्यैव प्रवेशे आत्मसृष्टिविरोधः अद्वैतविरोधश्च, निरवयवत्वशद्बकोपश्च । प्रवेशोऽपि उभयोः प्रवेशो न्यायेन निरूपितः । क्वचित् प्रविष्टस्य जीवब्रह्मभावः। पूर्वं तु भेदे कारणाभावादतो द्वयं निर्णेतव्यम् । किं बहिःस्थितः प्रविशति उभौ वा

હૃદયની (ઉપાસના કરે છે તે) (दहरम्) અલ્પ (જુએ છે). (अनन्त) હે અનંત ! (तव) આપનું (परमं) પરમ (धाम) ધામ (शिरः) શિર (ततः) તેથી (પણ) (उदगाद्) ઉંચે જાય છે. (यत्) જેને (समेत्य) પ્રાપ્ત કરીને (पुनः) ફરીથી (इह) અહિં (कृतान्तमुखे) કૃતાંતના મુખમાં (न पतन्ति) પડતા નથી. ૫

એ પ્રમાણે ઉપાસનાના ભેદનો નિર્ણય કહી, નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન કાર્યોમાં) પાછલથી પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિઓનો નિર્ણય કહે છે :—

'તેને સર્જીને તેમાં જ પછી પ્રવેશ કર્યો' 'આ તે અહિં નખથી માથા સુધી પ્રવેશેલા છે' વિગેરે શ્રુતિઓમાં (ભગવાને કરેલ) પ્રવેશ સંભળાય છે. 'હૃદયાકાશમાં પ્રવેશ કરેલા બે આત્મા (પરમાત્મા અને જીવાત્મા) છે, કારણ કે તેમનું દર્શન (નિરૂપણ કરેલું) છે.' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૨–૧૧) એ સૂત્રમાં પણ (ભગવાન કાર્યોમાં પ્રવેશ કરે છે એવો) નિર્ણય કરેલો છે. તે પ્રવેશ (૧) સર્વ પ્રકારે બહાર રહેલાનો છે અથવા (૨) અંદર જ રહેલાનો પ્રકાશ થતાં લોકોને તેમાં દર્શન થાય છે તેથી લોકની દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને પ્રવેશ કહેલો છે ? એવો વિચાર થાય છે. તે પૈકી (૧) બહાર રહેલાનો જ પ્રવેશ થતો હોય તો (ભગવાન) પોતે જ સૃષ્ટિ બને છે એ (સિદ્ધાંત) ખોટો ઠરે છે, અદ્વૈત રહેતું નથી, અને (ભગવાન) અવયવરહિત પણ રહેતા નથી. પ્રવેશ થતો હોય તો પણ બંનેનો પ્રવેશ બ્રહ્મસૂત્રમાં કહેલો છે. (પ્રવેશ કર્યા) પહેલાં તો જૂદા થવાનું કારણ નહિ હોવાથી,[1] કોઇની અંદર પ્રવેશ[2] કરેલા (ભગવાન) જીવ અને બ્રહ્મ

---

૧. ભગવાન જેમાં પ્રવેશ કરે તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તે પ્રમાણે જૂદા થવાનું કારણ અહિં કહેલું છે. (લે)

૨. બે પ્રકારનો પ્રવેશ ઉપર કહેલો છે તે બંને પ્રકારનો અહિં લેવાનો છે. (લે)

प्रविशत इति । एतदत्र क्रमेण श्लोकद्वयेन निर्णयं करिष्यति । स्वेनैव कृतेषु **विचित्रयोनिषु** भगवान् हेतुतया तत्र स्थित एव **विशन्निव चकास्ति** । अनेन दृष्टानुवादिका प्रवेशश्रुतिरिति निरूपितम् । कार्ये कारणस्यानुप्रवेशः पृथग्वर्तते इति केचित् । अन्यथा तत्र प्रतीतिर्न स्यादिति । अत उभयसंग्रहार्थं **इवे**त्युक्तवान् । 'परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्' इति भागवतेऽपि कारणस्य कार्ये प्रवेश उक्तः । अतो **हेतुतया** उपादानत्वेन स्थितोऽपि पुनः प्रविशति । एवं प्रवेशमुक्त्वा 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्यादिभिः प्रविष्टस्य वैलक्षण्यश्रुतेः । तस्यापि निर्णयमाह **तरतमतश्चकास्सीति** । देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजसादिभावेन च । नन्वेक एवान्त प्रविष्टः कथं

થાય છે. તેથી એ (વિષય)નો નિર્ણય કરવાનો છે. (૧) શું બહાર રહેલા (ભગવાન) પ્રવેશ કરે છે[3] ? અથવા (૨) (ભગવાન અને જીવ) બંને પ્રવેશ કરે છે[4] ? આ પ્રમાણે[5] અહિં અનુક્રમે બે શ્લોકોથી નિર્ણય કરે છે.) પોતે જ કરેલી વિચિત્ર યોનિઓમાં ભગવાન હેતુપણાથી ત્યાં રહેલા જ જાણે કે પ્રવેશ કરતા હોય તેમ પ્રકાશે છે. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રવેશ (કહેનારી) શ્રુતિ દેખાય છે તેવું જણાવનારી છે. કેટલાક એમ કહે છે કે 'કારણનો કાર્યમાં પછી પ્રવેશ જૂદો થાય છે. તેમ ન હોય તો તેમાં કારણ દેખાય[6] નહિ' તેથી બંને (મતનો) સંગ્રહ કરવા 'इव' જાણે કે (પ્રવેશ કરતા હોય)' એવો (શબ્દ યોજેલો છે). શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં પણ 'કારણનો ગુણ કાર્યમાં (તેની સાથે) ઘણો સંબંધ હોવાથી જોવામાં આવે છે' (૩-૨૬-૪૯) એમ કારણનો કાર્યમાં પ્રવેશ કહેલો છે. તેથી (ભગવાન) હેતુતયા એટલે ઉપાદાન* (કારણ) તરીકે રહેલા હોવા છતાં, પાછા (તેમાં) પ્રવેશ કરે છે.

એ પ્રમાણે પ્રવેશ કહીને, 'સત્ અને ત્યત્ થયા' વિગેરે વાક્યોમાં પ્રવેશ કરેલા [illegible] થાય છે એમ કહેલું હોવાથી, તેનો પણ નિર્ણય 'વધારે ઓછા ભાવથી ભાસો છો' શબ્દોથી કહે છે. દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ, મનુષ્યો વિગેરે પદાર્થ તરીકે અને રાજસ વિગેરે સ્વભાવથી (ભાસો છો). 'અંદર એક જ પ્રવેશ કરેલ, તે જૂદા જૂદા હોય તેમ કેવી રીતે ભાસે?' એવી

---

૩. ઉપર બે પ્રકારનો પ્રવેશ કહેલો છે. બ્રહ્મના સંબંધમાં તે બે પ્રકારના પ્રવેશ વિષે આ વિચાર કરવામાં આવે છે. (લે)

૪. 'સમાન રીતે' શબ્દ અહિં અધ્યાહાર છે. જેમ ભગવાન જૂદા જૂદા પદાર્થની સમાન થઈ તેમનામાં પ્રવેશ કરે છે તેમ જ જીવ પણ તે તે પદાર્થોની સમાન થઈ તેમનામાં પ્રવેશ કરે છે કે અણુ રહીને જ તેમનામાં પ્રવેશ કરે છે એવો અર્થ છે. આ જીવના પ્રવેશ સંબંધી વિચાર જણાવ્યો (તે વીસમા શ્લોકમાં કરવામાં આવશે) (લે)

૫. 'एतद्' શબ્દ અવ્યય છે. (લે)

૬. 'દેખાય નહિ' એટલે 'પ્રવેશ કરેલું હોય તેવું દેખાય નહિ.' જલ વિગેરે તન્માત્રાઓના રસ વિગેરે પૃથ્વીમાં દેખાય છે, તે આધાર અને આધેય (જે આધાર મેળવે છે તે) તરીકે દેખાય છે, જેમ કે પૃથ્વીમાં રસ વિગેરે છે. (પૃથ્વી આધાર અને રસ વિગેરે આધેય છે એમ દેખાય છે.) કારણનો કાર્યમાં જૂદો પ્રવેશ થતો ન હોય તો તેમ ન દેખાય, એવો ભાવ છે. (લે)

* જે પદાર્થની જે ચીજ બને તે ચીજનું તે પદાર્થ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે, જેમ કે માટી ઘડાનું ઉપાદાન કારણ છે.

नाना भासते तत्राह **अनलवदिति** । अनेन जीवकृतं वैलक्षण्यमिति पक्षो निराकृतः । भगवांस्त्वन्तर्यामी सर्वत्रैकविध एव, जीववैलक्षण्येन देवादिभेद इति । यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं स्थूलसूक्ष्मभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते न त्वन्येन तस्य वैलक्षण्यमित्यर्थः । ननु दृष्टान्तमात्रमुक्तं न तूपपत्तिरिति चेत् तत्राह **स्वकृतानुकृतिरिति** । सर्वत्र भगवान् स्वकृतमनुकरोति । यथा शिक्षकः शिष्यविद्यामनुकरोति । एवं जगद्रूपेण भगवान् क्रीडितुं सर्वत्रानुप्रविष्टः तत्तद्रूपो जात इत्युक्तम् । तथा सति ये दोषास्तान् वारयति **अथेति** । **'अमूषु वितथास्वपि अवितथं तव धाम'** । पाञ्चभौतिकानां वितथत्वे स्वस्य चावितथत्वे हेतुमाह **सममिति** ।

શંકા થાય, તેથી 'અગ્નિની પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે. આથી[7] 'ભેદ જીવોથી થએલો છે' એ મત ખોટો ઠરે છે. ભગવાન[8] તો અંતર્યામી સર્વમાં એક જ પ્રકારના રહેલા છે, અને જીવોનાં જૂદાપણાને લીધે દેવ વિગેરેમાં ભેદ[9] થાય છે, એવો (એ મત છે). જેમ લાકડાંઓમાં સર્વ સ્થલે અગ્નિ રહેલો જ છે, પરંતુ તે (જૂદાં જૂદાં લાકડાં) માં પ્રવેશ કરતાં જૂદા જૂદા રંગ, જાડું પાતળું તથા લાંબું વાંકું વિગેરે ભેદો કરે છે, પરંતુ તેનો (અગ્નિનો) ભેદ બીજા કોઇથી[10] થતો નથી, એવો અર્થ છે. 'માત્ર દષ્ટાંત કહ્યું, પરંતુ (તેની) યોગ્યતા કહી નહિ (તે ઘટાવ્યું નહિ)' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતે કહેલાનું અનુકરણ કરનાર' શબ્દ યોજેલ છે. જેમ શિક્ષક શિષ્યની વિદ્યાનું અનુકરણ કરે છે,† તેમ ભગવાન સર્વ સ્થલે પોતે કરેલ હોય તેનું અનુકરણ કરે છે. એ પ્રમાણે જગતના રૂપથી ક્રીડા કરવા માટે, ભગવાન સર્વ (કાર્યો)માં પછી પ્રવેશ કરીને તે તે (કાર્ય)રૂપ થાય છે એમ કહેલું છે. આમ (જૂદાં જૂદાં કાર્યરૂપ) થવામાં જે દોષો (જણાય) તેમનું નિવારણ 'અને (આ અસત્ય યોનિઓમાં આપનું ધામ સત્ય છે)' શબ્દથી કરે છે. 'આ અસત્ય (યોનિઓ)માં પણ આપનું ધામ[11] સત્ય છે.' પાંચ મહાભૂતોના બનેલા

---

૭. 'આથી' એટલે 'અગ્નિનું દષ્ટાંત કહ્યું તેથી.' અગ્નિ જે લાકડાંઓમાં રહેલો હોય તે લાકડાંઓના ભેદને લીધે જ તે જૂદો કહેવાય છે. તે પ્રમાણે અંતર્યામી પણ દેવ વિગેરે જે દેહમાં રહેલ હોય તેમના ભેદને લીધે જ જૂદા કહેવાય છે, પણ જીવના ભેદને લીધે જૂદા કહેવાતા નથી. જૂદા જૂદા દેહમાં રહેલ અંતર્યામી તે તે દેહને અનુકૂલ રહીને તે તે દેહમાં રહેલા જીવને પ્રેરણા કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૮. જે મત ખોટો ઠરાવે છે તે મત આ ભાગથી જણાવેલો છે. (લે)

૯. જીવના ભેદને લીધે તે તે દેહને અનુકૂલ રહી, તેમાં રહેલ જીવને પ્રેરણા કરે છે. જીવો જ જૂદા જૂદા પ્રકારના હોવાથી તેમને અંતર્યામી જૂદી જૂદી રીતે પ્રેરણા કરે છે. અંતર્યામી તો એક જ પ્રકારનો છે, એવો અર્થ છે. જો દેહ જૂદા જૂદા હોવાને લીધે જૂદી જૂદી પ્રેરણા કરતો હોય તો જીવો તો બધા સરખા રહે અને તેથી જૂદા જૂદા પ્રકારની પ્રેરણા કરનાર અંતર્યામીને કહેલ હોવાથી તે અંતર્યામી જ જૂદા જૂદા થઈ જાય, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૦. પોતે જે (લાકડા)માં રહેલો હોય તે સિવાય બીજા કોઈથી, એવો અર્થ છે. (લે)

† શિષ્યને જ્ઞાન હોય તેટલું જ પોતાને જ્ઞાન હોય એમ દર્શાવી, તેટલા જ્ઞાન ઉપરથી વધારે વધારે સત્ય ક્યાં જણાય છે તે શિક્ષક શિષ્યને દેખાડે છે. તેથી તેના જેટલું જ જ્ઞાન પોતાને હોય એમ દેખાડે, એ તેની વિદ્યાનું અનુકરણ કરે છે એવો અર્થ જણાય છે.

૧૧. 'ધામ' એટલે 'તેજ' અથવા 'સ્વરૂપ' એવો અર્થ છે. (લે)

विषमाः पृथिव्यादयः उत्तरोत्तरदशगुणत्वात् प्रवेशे तेषां न समता संभवति । कठिनविरलावयवत्वेन वैषम्यावश्यंभावात् । आकाशस्याप्यनित्यत्वात् वैषम्यमेव, परं सूक्ष्मत्वात् तदाकलयितुं न शक्यते । भगवांस्तु सम एव सर्वत्र प्रविष्टः 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' इति । ज्ञानादितारतम्यं तु जीवनिष्ठमित्युत्तरश्लोके वक्ष्यते । सर्वसमत्वमत्र विवक्षितम् । यत्र प्रविशति तत्समो भूत्वा तत्र प्रविशति । 'समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन' इत्यादिश्रुतेः । भगवतस्तुल्यांशप्रवेशे तु सर्वसमत्वं नोपपद्येत । नन्वेवं सति कथं समता न प्रतीयते । अन्यथा भगवत्कार्येष्वपि वैषम्यप्रतीतिर्न स्यात् । भगवत्कार्याणि च 'योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां प्रसुप्ताम्' इत्यादिना निरूपितानि, तत्राह **विरजधियोऽन्वयन्तीति** । ये **विरजधियः** रजोगुणरहिताः ब्रह्मदृष्टयः त एव तद्वैलक्षण्यं

(પદાર્થો) અસત્ય હોવાનું અને (ભગવાન) પોતે સત્ય હોવાનું કારણ 'સમ' શબ્દથી કહે છે. પૃથ્વી વિગેરે એક પછી એક દશધણા વિષમ (ખડબચડા) હોવાથી, (બીજાની અંદર) પ્રવેશ કરતાં તેઓ સમ રહે એ સંભવતું નથી, કારણ કે કઠણ અને છૂટા છૂટા અવયવોવાળા હોવાથી તે જરૂર વિષમ થાય. આકાશ પણ અનિત્ય હોવાથી વિષમ છે, પરંતુ (તે) સૂક્ષ્મ હોવાથી તે (તેનું વિષમપણું) જાણી શકાતું નથી. ભગવાન તો સર્વ (પદાર્થમાત્ર)માં સમ (રહીને)જ પ્રવેશ કરે છે, કારણ કે 'બ્રહ્મ સમ અને દોષરહિત છે' (એમ શ્રુતિ કહે છે). જ્ઞાન વિગેરેના ભેદ તો જીવમાં રહેલા છે, એમ આ પછીના શ્લોકમાં કહેશે. ભગવાન સર્વની સમ (સરખા) થાય છે એમ અહિં કહેવાનો ભાવાર્થ છે. 'પ્લુષી (ઊધઈ)ના સમાન, મચ્છરની સમાન, હાથીની સમાન' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાન) જેમાં પ્રવેશ કરે છે, તેની સમાન થઈને તેમાં પ્રવેશ કરે છે. ભગવાન સરખા અંશથી જ[૧૨] (બધામાં) પ્રવેશ કરતા હોય તો, સર્વની સમાનપણું થાય નહિ.

'એમ હોય તો[૧૩] સમાનપણું કેમ દેખાતું નથી? તેમ ન હોય તો (સમાનપણું દેખાતું હોય તો), ભગવાનનાં કાર્યોમાં પણ વિષમપણું ન જણાય[૧૩] અને ભગવાનનાં કાર્યો 'જે અંદર પ્રવેશ કરીને મારી આ સૂતેલી વાણીને (જીવાડે છે)' વિગેરે (વાક્યો)થી જણાવેલાં છે[૧૩] એવી શંકા થાય, તેથી 'રજોગુણવિનાના જાણે છે' શબ્દો યોજેલા છે. જેમ જે રત્નનો પરીક્ષક હોય તે જ બનાવટી અને કુદરતી (રત્ન)ને જાણે છે તેમ જેઓ विरजधियः રજોગુણ

---

૧૨. ભગવાન હાથીમાં જેટલા અંશથી પ્રવેશ કરે છે તેટલા અંશથી મચ્છરમાં પ્રવેશ કરે છે, એવું નથી; પરંતુ હાથીમાં હાથી જેટલા થઈ, અને મચ્છરમાં મચ્છર જેટલા થઈ પ્રવેશ કરવાનું કારણ તેમના તેવા સ્વભાવ અને ગુણ થાય એ છે. તેથી જ પૃથ્વી વિગેરે પદાર્થોને વિષમ કહેલા છે. (લે)

૧૩. ભગવાન બધા પદાર્થોમાં તે તે પદાર્થની સમાન થઈ પ્રવેશ કરતા હોય તો સમાનપણું કેમ દેખાતું નથી? સમાનપણું છે નહિ કારણ કે ભગવાનનાં કાર્યોમાં વિષમપણું જણાય છે. તેનું દૃષ્ટાંત નીચે આપેલા તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ ૩–૫–૨–૬ ના વાક્યથી આપે છે. અંદર પ્રવેશ કરીને વાણીને જીવાડવી એ ભગવાનનું કાર્ય છે. જૂદા જૂદા પદાર્થની સમાન થઈને જ ભગવાન પ્રવેશ કરતા હોય તો તેના હેતુ, સ્વભાવ વિગેરે સરખા જ હોય. તેથી સૂતેલી વાણીવાળા પુરુષમાં સૂતેલી વાણીથી જ પ્રવેશ કરે એટલે તેની વાણીને જીવાડવાનું બને નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

जानन्ति । यथा यो रत्नपरीक्षकः स एव कृत्रिमं सहजं च जानाति । अनु भगवत्स्वरूपमन्वयन्ति जानन्तीत्यर्थः । ननु तेषामेव तदभिज्ञाने को हेतुस्तत्राह **अभिविपण्यव** इति । अभितः सर्वतः इह लोके परलोके च **विगतपणयुक्ताः** सर्वव्यवहारातीताः । यो हि, यदभ्यासं करोति स तं पश्यति । यथा व्यवहारनिपुणाः तोलनादिना दृष्ट्या वा पदार्थसमतां विषमतां वा जानन्ति तथा ये व्यवहारं परित्यज्य सर्वथा ब्रह्मानुचिन्तकाः ते सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यन्ति न तु विकारजातम् । तच्च सममेव । ननु ब्रह्मैव पश्यन्तु नाम, सममेव पश्यन्तीत्यत्र को हेतुः । ब्रह्म सममेवेति चेत् एतदेव विचार्यते **समं विषमं** वेति । तस्मात्समतायां हेतुरतिरिक्तो वक्तव्य इति चेत् तत्राह **एकरस**मिति । रसस्त्वनुभवगम्यः सर्वत्रैव च तेषां रतिः समा । अन्यथा अनुभवविरोधे दृष्टिः समा न स्यात् । लोके रसवैलक्षण्याभिज्ञाः विलक्षणरसेषु पदार्थेषु तुल्यरूपेष्वपि विषमदृष्टय एव भवन्ति । 'ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने' इति वाक्ये समदृष्टेर्निरूपितत्वात् । अतो भगवान् सर्वसम

વિનાના બ્રહ્મને જોનારા છે, તેઓ જ તે ભેદને[14] જાણે છે. अनु ભગવાનના સ્વરૂપની પછી अवयन्ति જાણે છે, એવો અર્થ છે. 'તેઓ જ તે (ભેદ) જાણે એનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'अभिविपण्यवः' શબ્દ યોજેલ છે. अभितः સર્વ તરફથી આ લોકમાં અને પરલોકમાં, (विगतपणयुक्ताः) જતો રહેલ છે ધંધો જેઓનો તેવા, એટલે સર્વ વ્યવહાર જેમણે તજેલા છે તેવા (તેઓ છે); કારણ કે જે જેનો અભ્યાસ કરે તે તેને જૂએ. જેમ વ્યવહારમાં કુશલ પુરુષો પદાર્થને ઉપાડવાથી જ અથવા જોવાથી જ તે (તોલમાં) બરાબર અથવા ઓછો વધારે છે તે જાણે છે, તેવી રીતે જેઓ વ્યવહારને તજીને સર્વ પ્રકારે બ્રહ્મનું ચિંતન કરે છે તેઓ સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જ જૂએ છે, પરંતુ વિકારથી ઉત્પન્ન થએલ (પદાર્થ) જોતા નથી, અને તે (બ્રહ્મ) સમ જ હોય છે. "તેઓ બ્રહ્મને જ ભલે જૂએ, (બ્રહ્મને) સમ જ જૂએ છે[15] એમ માનવાનું શું કારણ? 'બ્રહ્મ સમ જ છે, (તેથી તેઓ તેવું જૂએ છે)', એમ કહો તો આનો જ વિચાર કરવામાં આવે છે કે બ્રહ્મ સમ છે કે વિષમ, તેથી તેને સમ માનવાનું બીજું કારણ કહેવું જોઇએ" એવી શંકા થાય, તેથી 'એકરસ' વિશેષણ યોજેલું છે. રસ તો અનુભવથી જણાય, અને તેઓનો પ્રેમ સર્વ વસ્તુઓમાં સરખો હોય છે. તેમ ન હોય (બ્રહ્મ સમ ન હોય) તો અનુભવનો વિરોધ થતાં, (તેઓની બધામાં) સમાન દૃષ્ટિ ન થાય. લોકમાં રસનો ભેદ જાણનારા જૂદા જૂદા રસવાળા[16] પદાર્થો એક સરખા આકારવાળા હોય તો પણ (તેમનામાં) વિષમ દૃષ્ટિવાળા જ થાય છે. (બ્રહ્મ જાણનારાઓની સર્વમાં સમ દૃષ્ટિ છે) કારણ કે 'બ્રાહ્મણમાં, ઢેઢમાં, ચોરમાં'

---

૧૪. ભગવાન પ્રવેશ કરીને કોઈવાર એમને એમ રહે છે, અને કોઇવાર અધિક કાર્ય પણ કરે છે એવો ભેદ. આ ભેદ અનુભવથી જણાય તેવો છે. તેથી તે સંબંધમાં તર્કથી વિચાર કરવાનો નથી એવો ભાવ છે. એ પ્રમાણે અઘટિતપણું દૂર કર્યું. 'એકરસ' વિશેષણથી યોગ્યતા કહેશે એમ જાણવું. (લે)

૧૫. તેઓ બ્રહ્મને સમ જ જૂએ એમ આપણે માનવાનું શું કારણ? એવો અર્થ છે. નીચેના શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧–૨૯–૧૪ વાક્યથી તેઓ બ્રહ્મને જૂએ છે એમ માનવાનું પ્રમાણ કહેશે. (લે)

૧૬. 'જૂદા જૂદા રસવાળા' એટલે 'ઓછા વધારે રસવાળા.' (લે)

एव सर्वानुस्यूतः प्रविष्ट इति जगद्रूपेण प्रविश्य क्रीडन्नपि निर्दुष्ट इति निरूपितम् ।

सर्वत्र भगवांस्तुल्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
क्रीडार्थमनुकुर्वन् हि सर्वत्रैव विराजते ॥ ६ ॥ ६ ॥

सू०—स्वकृतविचित्रयोनिष्विति । स्वेनैव कृतासु देवमनुष्यादिशरीरेष्वनुरूपविचित्रयोनिषु हेतुतया कारणरूपतया तत्र स्थितस्त्वं विशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव तरतमतः देवतिर्यङ्मनुष्यादिभावेन राजादिभावेन च चकास्सि दीप्यसे । अत्र दृष्टान्तः । अनलोऽग्निस्तद्वत् । यथाग्निः सर्वत्र काष्ठेषु स्थित एव, पुनस्तत्र प्रविशन् वर्णभेदं दीर्घवक्रादिकं च तनुते तथा भगवानपि स्वकृतानुकृतिः स्वकृतमनुकरोति । अथ वितथासु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिषु तवावितथं सत्यं धाम विरजधियोऽन्वयन्ति जानन्तीत्यर्थः । कथम्भूतं धाम ? समम् एकरसं च । कथम्भूता विरजधियः ? अभिविपण्यवः अभितः सर्वत इह लोके परलोके च विशेषेण गताः पण्यवो व्यवहारा येषां ते ॥ ६ ॥

सु०—एवं प्रवेशप्रसङ्गेन भगवतो दोषान् परिहृत्य द्वयोः प्रवेशस्य श्रुतत्वात् द्वितीयस्य का वार्तेति शङ्कां वारयितुमाह स्वकृतपुरेष्विति ।

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं
तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम् ।
इति नृगतिं विविच्य कवयो निगमावपनं
भवत उपासतेऽङ्घ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥ ७ ॥

(શ્રીમદ્ભાગવત ૧૧-૨૯-૧૪) એ વાક્યમાં (તેમની) સમ દૃષ્ટિ જણાવેલી છે. તેથી સર્વમાં રહેલા ભગવાને સર્વની સમાન જ થઇને (સર્વમાં) પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, જગતના રૂપથી (તેમાં) પ્રવેશ કરી ક્રીડા કરતા હોવા છતાં, તેમને દોષ લાગતો નથી એમ કહેલું છે.

ભગવાન સર્વમાં સમાન છે, સર્વ દોષ વિનાના છે, અને ક્રીડા માટે અનુકરણ કરતાં સર્વેની અંદર પ્રકાશે છે. કા. ૬

(स्वकृतविचित्रयोनिषु) પોતે કરેલી વિચિત્ર યોનિઓમાં (हेतुतया) હેતુતાથી (ઉપાદાન કારણ તરીકે રહેલ જ) (विशन्) અંદર પ્રવેશ કરતા હો (इव) તેવી રીતે (स्वकृतानुकृतिः) પોતે કરેલાનું અનુકરણ કરનાર (આપ) (अनलवत्) અગ્નિની પેઠે (तरतमतः) વધારે ઓછા ભાવથી (चकास्सि) ભાસો છો. (अथ) અને (अमूषु) આ (वितथासु) અસત્ય (યોનિઓ)માં (विरजधियः) રજોગુણ વિનાના (अभिविपण्यवः) ચારે તરફથી સર્વ વ્યવહારથી અતીત (પુરુષો) (तव) આપના (अवितथं) સત્ય (धाम) ધામને (समं) સમ (एकरसम्) (અને) એકરસ (अन्वयन्ति) જાણે છે. ૬

એવી રીતે પ્રવેશ (કરવા)ને લીધે ભગવાનને દોષ લાગતા નથી એમ જણાવી, બેનો પ્રવેશ (શ્રુતિમાં) કહેલો હોવાથી, 'બીજાનું શું થાય છે?' એવી શંકાનું નિવારણ કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

भगवत्कृतेष्वेव देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेषु भगवदंशः **पुरुषो** जीवः **बहिरन्तःसंवरण**रहित एव तत्कृतगुणदोषरहित एव, **अंशेन कृत** इति विषमो भवति । अयमर्थः । जीवो नाम भगवतश्चिदंशः अत्यन्तं विरलात्मा स सर्वेषु पुरेषु प्रविशन् अन्तर्बहिश्चैतन्यगुणपूर्ण एव तिष्ठति तेन स्वभावतः सोऽप्यविषम एव । तथाप्यंशेन विषमभावापन्नेन तिरोहितानन्देन कृत इति स्वानन्दापेक्षार्थं पुरेषु प्रवर्तते । तत्र च सुखमप्राप्नुवन् विषम इव भवति इति । इयानेवार्थोऽत्र निर्णीतो भगवति जीवे च वैलक्षण्यहेतुः । भगवांस्तु आनन्दपूर्णः कस्मादप्यानन्दं न वाञ्छति । जीवस्तु तिरोहितानन्द इति यतः कुतश्चिदानन्दमपेक्षते तेन विषम इव भवतीति । अंशकृतपदेन चायमर्थः सूचितः ।

ભગવાને જ બનાવેલા દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ મનુષ્યો વિગેરેના દેહોમાં ભગવાનનો અંશ पुरुषः જીવ बहिरन्तरसंवरणरहित एव તેણે (દેહે) કરેલા ગુણો અને દોષો વિનાનો જ અંશથી બનાવેલો હોવાથી વિષમ (સમાનતા વગરનો) થાય છે. નીચે પ્રમાણે અર્થ છે:—

જીવ ખરેખર ઘણું જ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપવાળો[1] ભગવાનનો 'ચિત્' અંશ છે. તે બધાએ દેહોમાં પ્રવેશ કરતાં અંદરથી અને બહારથી ચૈતન્યગુણથી ભરેલો જ[2] હોય છે, તેથી સ્વભાવથી[3] તે પણ અવિષમ[4] (સમ)જ છે. છતાં પણ જેનો આનંદ તિરોહિત થએલો છે તેવા વિષમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા અંશથી[5] (અંશનો) બનેલો હોવાથી પોતાનો આનંદ (પ્રાપ્ત કરવાની) ઇચ્છાથી દેહોમાં ફર્યા કરે છે, અને ત્યાં સુખ પ્રાપ્ત ન થતાં જાણે કે વિષમ હોય તેવો[6] થાય છે (રહે છે). ભગવાન અને જીવમાં ભેદ હોવાના કારણરૂપ આટલા જ વિષયનો અહિં નિર્ણય કરેલો છે કે 'ભગવાન તો આનંદથી ભરપૂર છે,[7] અને કોઈ (પાસે)થી આનંદની ઇચ્છા રાખતા નથી. જીવ તો જેનો આનંદ તિરોહિત થએલો છે તેવો હોવાથી જ્યાં ત્યાંથી આનંદની ઇચ્છા રાખે છે (અને) તેથી જાણે કે વિષમ હોય તેવો થાય છે;' અને આ અર્થ 'અંશથી બનેલો' શબ્દથી સૂચવેલો છે. એ પ્રમાણે જેઓ (ભગવાનથી) જીવનો ભેદ જાણે છે તેઓ ભગવાનને

---

૧. विरलः સૂક્ષ્મ એટલે સર્વ દેહમાં પ્રસરેલો ચૈતન્ય ગુણ આત્મા સ્વરૂપ છે જેનું તેવો, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'ચૈતન્યગુણથી ભરેલો' એટલે ચિદ્રૂપ જ. દેહમાં રહેલા ગુણ અને દોષનો જીવને સંબંધ નથી એમ જણાવવા 'एव' 'જ' શબ્દ યોજેલ છે. (લે)

૩. 'સ્વભાવથી' એટલે પોતાના ચૈતન્યગુણથી. (લે)

૪. 'અવિષમ' એટલે 'દેહની સમાન જ' એવો અર્થ છે. (લે) આ શબ્દનો અર્થ વિષમ નહિ એવો એટલે "સમ" છે.

૫. અહિં ત્રીજી વિભક્તિ ઐક્ય દર્શાવવા યોજેલી છે. અંશના પ્રકારથી બનાવેલો, એટલે અંશરૂપ બનાવેલો, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. જીવને સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાને લીધે દેહની જરૂર રહે છે. તેથી સ્વરૂપથી તે દેહથી ન્યૂન (નાનો) એટલે અણુ જ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. આ વાક્યથી શ્લોકમાં 'अखिलशक्तिधृतः' 'સર્વશક્તિવાળા' શબ્દ છે, તેનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

एवं जीववैलक्षण्यं ये जानन्ति ते भगवन्तं भजन्ते न त्वन्य इत्याह इति नृगतिं विविच्येति। आनन्दार्थमेव जीवस्य प्रवृत्तिः, आनन्दश्च भगवत्येवास्ति नान्यत्र। 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्, एष ह्येवानन्दयाति' इति श्रुतेः। यत्र जीवानामेवानन्दस्तिरोहितः तत्र जडानामानन्दगन्धोऽपि नास्ति परं मरुमरीचिकावदत्यन्तनिर्जलभूमौ यथा जलप्रतीतिर्भ्रान्तानामेवं स्रक्चन्दनादिष्वपि आनन्दोऽस्तीति भ्राम्यति लोकः। सर्वो हि स्वस्मिन् विद्यमानं प्रयच्छति, न त्वविद्यमानम्। अतः पण्डिता इममर्थं ज्ञात्वा भगवत एवाङ्घ्रिमुपासते आनन्दनिधिम्। ननु परमानन्दो भगवति भवतु नाम, स्वर्गाद्यानन्दस्त्वन्यत्रापि भविष्यतीत्याशङ्कयाह निगमावपनमिति। निगमाः आसमन्तादुप्यन्ते अस्मिन्नङ्घ्राविति। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेः। वेदानां प्रतिपाद्यो भगवदङ्घ्रिरेव स च फलसाधनरूपः अतो यागा अपि चरणरूपाः स्वर्गोऽपीति मुख्यः सिद्धान्तः। 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि मात्रामुपजीवन्ति' इति श्रुतेः। तथा सति 'एष एवानन्दयाति' इत्येवकारोऽपि संगच्छते। अतो वेदोक्त्यापि भगवच्चरणारविन्दादन्यत्र नानन्द इत्यर्थः। नन्वस्याप्युत्पत्त्यादिना विरुद्धधर्मसमवायात् जीववदानन्दतिरोभावो भविष्यतीति चेत् तत्राह अभ-

---

ભજે છે, પરંતુ બીજાઓ ભજતા નથી એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આનંદ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે જ જીવની પ્રવૃત્તિ હોય છે, અને 'જો આ આકાશ આનંદ ન હોત તો કોણ શ્વાસ લે, કોણ જીવે? કારણ કે આ જ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે' (તૈત્તિરીય ૨–૭–૧) શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાનમાં જ આનંદ છે, બીજે ક્યાંય નથી. જ્યારે જીવોના જ આનંદનો તિરોભાવ થયો છે ત્યારે જડોમાં તો આનંદની ગંધ પણ (સંભવતી) નથી, પરંતુ ઝાંઝવાના જલની પેઠે જેમ તદ્દન જલવિનાની ભૂમિમાં ભ્રાંત (પુરુષો)ને જલ દેખાય છે, તેવી રીતે માલા, ચંદન વિગેરેમાં પણ આનંદ છે એમ લોકો ભૂલ ખાય છે, કારણ કે સર્વ પોતાની અંદર હોય તે આપે, પરંતુ ન હોય તે (આપતા) નથી. તેથી આ અર્થ જાણીને પંડિતો આનંદના ભંડારરૂપ ભગવાનના જ ચરણની ઉપાસના કરે છે.

'ભગવાનમાં પરમ આનંદ ભલે હોય, પરંતુ સ્વર્ગ વિગેરેનો (હલકો) આનંદ તો બીજામાં પણ હોય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'વેદો જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તેવા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'સર્વ વેદો જેમના ચરણનો વિચાર કરે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે નિગમાઃ વેદો આ સર્વ તરફ ઉપ્યન્તે વેરાએલા છે જેની, તેવું (ભગવાનનું) ચરણ છે; વેદો ભગવાનના ચરણનું જ નિરૂપણ કરે છે, અને તે ફલરૂપ તથા સાધનરૂપ છે. તેથી 'આ જ આનંદના અંશ ઉપર બીજાઓ નભે છે' શ્રુતિ પ્રમાણે યજ્ઞો પણ ચરણરૂપ છે અને સ્વર્ગ પણ ચરણરૂપ છે એવો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. આમ હોવાથી 'આ જ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવે છે' એમ 'एव' 'જ' શબ્દ પણ ઘટે છે. તેથી વેદના વચન પ્રમાણે પણ ભગવાનના ચરણ સિવાય બીજામાં આનંદ નથી, એવો અર્થ છે. 'આ (ભગવાનનાં ચરણ)ને પણ ઉત્પત્તિ વિગેરેને લીધે (આનંદથી) વિરુદ્ધ ધર્મો સાથે સંબંધ હોવાથી, જીવની પેઠે (આના) આનંદનો પણ તિરોભાવ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભવ મટાડનાર' વિશેષણ યોજેલું છે. કોઈપણ સમયે (ભગવાનના ચરણની) ઉત્પત્તિ વિગેરે થતાં નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ બીજાના પણ તે (ગુણો)ને (તે ચરણ)

वमिति । कदाचिदप्युत्पत्त्यादिरहितं प्रत्युत अन्येषामपि तन्निवर्तकमित्यर्थः । स्वर्गादौ सामग्रीदर्शनात् विशेषादर्शनाच्च आनन्दशङ्कापि भवेत्, भुवि तु संभावनापि नास्तीत्याह भुवि विश्वसिता इति । तीर्थादिसंभावनया वा शुद्धान्तःकरणाः सन्तः भूमौ भगवति विश्वासं कुर्वन्ति, अन्यत्र भोगाभिनिवेशान् न विश्वासो जायत इत्यर्थः ।

गुप्तानन्दा यतो जीवा निरानन्दं जगद्यतः ।
पूर्णानन्दो हरिस्तस्माज्जीवैः सेव्यः सुखार्थिभिः ॥ ७ ॥ ७ ॥

सू०—**स्वकृतपुरेष्विति** । भवत्कृतेषु **पुरेषु** देवतिर्यङ्मनुष्यादिशरीरेष्वखिलशक्तिधृतस्तव **पुरुषं** जीवं **अंशकृतं** अंशेन कृतं त्वदंशं ये **वदन्ति** । कथम्भूतम् ? **अवहिरन्तरसंवरणम्** । न विद्यते बाह्याभ्यन्तरभेदेन संवरणं आवरणं यस्य तम् । **इति नृगतिं विविच्य** एवम्प्रकारेण जीवगतिं ज्ञात्वा **कवयो** निपुणा **भवतोऽङ्घ्रिं चरणमभवं** जन्मादिनिवर्तकमुपासते । कथम्भूतं ? **निगमावपनं निगमा** वेदा आसमन्तादुप्यन्तेऽस्मिंस्तम् । यथा सकलवीजानामावपनं स्थानं क्षेत्रं तथा सकलवेदोक्तकर्मफलानां सफलत्वमत्रैवेत्यर्थः । कथम्भूताः **कवयः** ? **भुवि विश्वसिताः** भूमावेव भगवति विश्वासं कुर्वन्तः ॥ ७ ॥

सु०—एवं प्रवेशश्रुतिप्रसङ्गविचारेण जीवानां स्वरूपमुक्त्वा तेषामानन्दाकाङ्क्षायां भगवत्सेवैव कर्तव्येति निश्चित्य तत्रासंभावनाविपरीतभावनाव्युदासार्थं भगवत्यपि कदाचिदानन्दो

મટાડનારૂં છે, એવો અર્થ છે. સ્વર્ગ વિગેરેમાં (આનંદ અથવા સુખની) સામગ્રી જોવામાં આવે છે અને (આનંદમાં અને સ્વર્ગ વિગેરેના સુખમાં) ભેદ જણાતો નથી, તેથી (તેમાં) આનંદ હશે એવી શંકા થાય. ભૂમિ ઉપર તો (તેવું) સંભવતું પણ નથી, એમ 'ભૂતલ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા' શબ્દોથી કહેલું છે. અથવા તીર્થ વિગેરેના આદરને લીધે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈ, ભૂમિ ઉપર (ના જીવો) ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, બીજા સ્થલે (સ્વર્ગ વિગેરેમાં) ભોગમાં આસક્તિ હોવાથી (ભગવાનમાં) વિશ્વાસ થતો નથી, એવો અર્થ છે.

જીવો ગુપ્ત આનંદવાળા છે, જગત્ આનંદ વિનાનું છે; તેથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા જીવોએ પૂર્ણ આનંદવાળા હરિની સેવા કરવી. ૭

(अमीषु) આ (स्वकृतपुरेषु) પોતે બનાવેલ પુરો (દેહો)માં (अखिलशक्तिधृतः) સર્વ શક્તિવાળા (तव) આપના (पुरुषं) પુરૂષને (अवहिरन्तरसंवरणं) બહારથી અને અંદરથી સંવરણ (દેહે કરેલ ગુણ દોષ) રહિત (अंशकृतम्) અંશથી બનેલો (वदन्ति) કહે છે. (इति) એવી રીતે (नृगतिं) માણસો (જીવો)ની ગતિનો (विविच्य) વિવેક રાખીને (भुवि) ભૂતલપર (विश्वसिताः) વિશ્વાસ રાખનારા (कवयः) કવિઓ (भवतः) આપના (अभवम्) ભવ મટાડનાર (निगमावपनं) વેદો જેનું પ્રતિપાદન કરે છે તેવા (अङ्घ्रिम्) ચરણની (उपासते) ઉપાસના કરે છે. ૭

એવી રીતે (ભગવાન શરીરોમાં) પ્રવેશ કરે છે એમ જણાવનારી શ્રુતિના વિષયના વિચારથી જીવોનું સ્વરૂપ જણાવી, તેઓને આનંદ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છા થાય ત્યારે તેમણે

न भवेदिति, को वा भगवान् यः पूर्णानन्द इति च संदेहद्वयं वारयितुमाह दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति ।

दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनो-
श्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ।
न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहाः ॥ ८ ॥

भगवत्यानन्दोऽस्ति न वेति शङ्कापि न कर्तव्या, नापि को वा भगवानिति, नापि जीववज्जनने आनन्दतिरोभावः शङ्कनीयः । यतोऽवतीर्णस्य कृष्णस्य चरित्रमात्रश्रवणेऽपि तादृश आनन्दो जायते येन विचारकाः अपवर्गमपि परमानन्दप्रापकं न परिलषन्ति कदाचिदपि न वाञ्छन्ति । न हि दृष्टे अनुपपन्नं नाम व्याघातात् । एतस्याप्यभिज्ञापकमन्यदस्तीत्याह चरणसरोजहंसकुलसङ्गविसृष्टगृहा इति । गृहे हि महत्सुखं भवति । तत्सिद्धं विद्यमानं तदपि परित्यजन्ति । यदि भगवति सहस्रांशेनाऽप्यानन्दसंदेहो भवेत् तर्हि विद्यमानं को वा त्यजेत् । अतो

ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઇએ એવો નિશ્ચય કરી, (જીવોએ આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઇએ એ નિર્ણય) અસંભવિત છે. અથવા ઉલટો વિચાર છે એવો મત ખોટો ઠરાવવા, અને (૧) ભગવાનમાં પણ કોઈ સમયે આનંદ ન હોય અથવા (૨) ભગવાન (એવા) કોણ જે આનંદથી ભરપૂર હોય એવા બે સંદેહો થાય તેનું નિવારણ કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

(૧) ભગવાનમાં આનંદ છે કે નહિ એવી શંકા પણ ન કરવી જોઇએ, તેમ જ (૨) ભગવાન કોણ? તેવી પણ (શંકા) ન કરવી જોઇએ, તેમ જ (૩) (ભગવાનનો) જીવની પેઠે જન્મ થતો હોવાથી (કોઈ સમયે તેમના) આનંદનો તિરોભાવ થાય એવી પણ શંકા ન કરવી જોઇએ; કારણ કે અવતાર લીધેલા શ્રીકૃષ્ણનાં[1] માત્ર ચરિત્રનું શ્રવણ થતાં એવો આનંદ થાય છે કે જેને લીધે, વિચાર કરનારાઓ ઘણો જ આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારા મોક્ષની પણ न परिलषन्ति કોઈ પણ સમયે ઇચ્છા કરતા નથી. '(જેમણે, આપના) ચરણકમલનો જ આશ્રય કરનારા હંસોના સમૂહના સંગ માટે ઘરને તજ્યાં છે તેવા' વિશેષણથી આ (ઉપર કહેલા અર્થ)ને[2] પણ જણાવનારૂં બીજું (ચિહ્ન) છે એમ કહે છે; કારણ કે ઘરમાં ઘણું સુખ હોય છે. તે (સુખ) પ્રાપ્ત થએલું અને હયાત છે તેને પણ તજે છે. ભગવાનમાં આનંદ છે એ વિષયમાં જો એક હજારમા ભાગનો પણ સંદેહ હોય તો હયાત (સુખ) કોણ તજે? તેથી ભગવાનમાં આનંદ છે એ (વિષય)માં કોઈ પ્રકારનો સંદેહ ન કરવો (રાખવો), એવો અર્થ છે.

૧. ગયા અધ્યાયના ૨૧ મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે આત્માના તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય તે માટે અવતાર લીધેલો છે એવા અભિપ્રાયથી આ કહે છે. (લે)

૨. 'આને' એટલે 'તેઓને મોક્ષની પણ ઇચ્છા નથી એ વિષયને.' 'अपि' 'પણ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે આ વિષયમાં તેમને સંદેહ પણ નથી. ઘરનો ત્યાગ જણાવે છે કે તેમને સંદેહ નથી. હંસોના સમૂહનો સંગ જણાવે છે કે તેમને મોક્ષની પણ ઇચ્છા નથી. (લે)

भगवति आनन्दे कोऽपि संदेहो न कर्तव्य इत्यर्थः । अवतारोऽपि भगवतो ज्ञानार्थे इति विपरीतार्थतां वदन् संव्यवहार्यस्यापि पूर्णानन्दत्वमिति स्थापयति **दुरवगमो** य आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यः यं चक्षुष्मान्न पश्यति तत्रोपायः कठिनः । यः स्मात्मानमेव न जानाति तं को वा बोधयेत् । तथापि न बुध्यते स्वात्मा, एवं सति कीदृशोऽयमात्मेति भवति संदेहः । तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं किंरूपं तस्य परमार्थभूतमिति । एतादृशस्य ज्ञानं यदि लोके प्रसिद्धं स्यात् तदैतावता कालेन सर्वे मुक्ताः स्युः अत आत्मतत्त्वज्ञानार्थे लोकावगतं कारणं नास्तीति भगवानाविर्भूतः । नितरां गमो ज्ञानम्, देहग्रहणमज्ञानकार्यं, भगवतश्चेदमद्भुतचरित्रं अज्ञानकार्यसदृशं गृह्णन् प्रकटीकुर्वन् सर्वेषां ज्ञानं संपादयतीति । अतोऽद्भुतकर्मणो भगवतश्चरित्रमेव **महानमृताब्धि**र्महत्त्वं लोकसिद्धसमुद्रापेक्षयाप्यधिकमिति । अयं समुद्रः कथंचिच्छोषं पानं बन्धनमुल्लङ्घनं वा प्राप्नोति स तु न केनाप्येतत्कर्तुं शक्य इति । अब्धित्वं तूपपादितमेव अमृतत्वं च । तत्र परिवर्तनं परिवर्तः बहुधा आलोडनं तदर्थं परितः श्रमो येषाम् । येषां तादृशचरित्रालोडने

ભગવાનનો અવતાર પણ (સર્વને) જ્ઞાન થાય તે માટે (થાય) છે એમ ઉલટું પ્રયોજન હોવાનું કહેતા,[3] જેમનો વ્યવહાર થાય છે તે (શ્રીકૃષ્ણ) પણ આનંદથી ભરપૂર છે એમ સિદ્ધ કરે છે કે આત્મા જે દુરવગમઃ કોઈથી પણ જાણી ન શકાય તેવો છે. જે ચક્ષુવાળો હોવા છતાં જૂએ નહિ, તેના સંબંધમાં (તેને જ્ઞાન કરાવવાનો) ઉપાય કઠણ છે. જે પોતાને જ જાણતો નથી, તેને કોણ જ્ઞાન આપે? પોતાનો આત્મા હોવા છતાં પણ[4] (તેનું) જ્ઞાન થતું નથી. આમ હોવાથી,[5] 'આત્મા કેવો છે'? એમ સંદેહ થાય છે (રહે છે). 'તેનું વસ્તુતઃ સ્વરૂપ કેવું છે'? એમ તેનું તત્ત્વ પણ જાણી ન શકાય તેવું છે. આવા (જાણી ન શકાય તેવા આત્મા)નું જ્ઞાન જો લોકમાં જણાએલું હોત, તો આટલા સમયમાં બધાનો મોક્ષ થયો હોત. તેથી આત્માના તત્ત્વનું જ્ઞાન કરાવે તેવું કાંઈ પણ સાધન લોકમાં જણાએલું નથી, તેથી ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો છે. नितरां સારી રીતે गमः જ્ઞાન (તે निगमः). દેહ ધારણ કરવો તે અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. ભગવાનનું આ અદ્ભુત ચરિત્ર છે કે અજ્ઞાનનાં પરિણામ જેવા (દેહ)ને ધારણ કરતાં એટલે પ્રકટ કરતાં બધાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેથી અદ્ભુત કર્મવાળા ભગવાનનું ચરિત્ર જ મોટો અમૃતનો સાગર છે. 'મોટો' એટલે 'લોકમાં પ્રસિદ્ધ સમુદ્ર કરતાં પણ મોટો,' કારણ કે આ (લોકમાં પ્રસિદ્ધ) સમુદ્ર ઘણા પ્રયાસે સૂકવી નખાય, પી જવાય, બંધાય અથવા ઓળંગાય, પરંતુ તે (ભગવાનના ચરિત્રરૂપી અમૃતનો સાગર) તો કોઈથી પણ એમ કરી શકાય તેવો નથી. સમુદ્રપણું અને અમૃતપણું તો સિદ્ધ કરેલું જ* છે. તેમાં ફર્યા કરવું તે

---

૩. (સર્વને આત્માનું) જ્ઞાન થાય તે માટે અજ્ઞાનનાં પરિણામરૂપ દેહ ભગવાન ધારણ કરે છે એમ ઉલટાપણું કહેતાં, જે ભગવાનનો વ્યવહાર થાય છે અને જે આનંદ વિનાના જણાય છે, તે આનંદથી ભરપૂર છે અને અમૃતરૂપી ચરિત્ર કરે છે એમ સિદ્ધ કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. જો કે પોતાનો આત્મા છે, તો પણ તેનું જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. 'આમ હોવાથી' એટલે 'જ્ઞાન થતું નથી તેથી.' (લે)

* પાછલ શ્લોક ૧૬ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં સિદ્ધ કરેલું છે.

सामर्थ्यं भवति ते महारसपानमत्ता इव स्वयं प्राप्तं केनचिद्दीयमानं वा अपवर्गं न गृह्णन्तीति किं वक्तव्यम् । बहुधा प्ररोचनायामपि तेषामिच्छापि नोत्पद्यत इत्यर्थः । ईश्वरेतिसंबोधनात् त्वया दीयमानमपि न गृह्णन्तीति सूचितम् । ननु परमानन्दस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् कथासमुद्रे अवगाहनक्लेशाधिक्यात् किमित्यपवर्गं न वाञ्छन्तीति चेत् तत्राह **ते चरणे**ति । यथा लोके एकाकी यथा रसानुभवं करोतीति तदपेक्षया सर्वैर्योग्यैः सह रसानुभवः सुखाधिक्यहेतुर्भवति एवं परमानन्दोऽपि । **ते चरणसरोजै**काश्रया ये **हंसा**स्तेषां **कुलं** समूहस्तेषां **सङ्गार्थं विसृष्टं** स्वगृहं यैस्तैः सह परमानन्दो बहुधा भोक्तव्य इति मोक्षापेक्षयापि भगवत्कथाश्रवणरसोऽधिको निरूपितः । गृहस्य प्रतिबन्धकत्वात् भगवत्सेवकानां च संमत्यभावात्त्यागः ।

कृष्णे हरौ भगवति परमानन्दसागरः ।
वर्तते नात्र संदेहः कथा तत्र नियामिका ॥ ८ ॥ ८ ॥

परिवर्तः એટલે તેને ઘણા પ્રકારે ડોળવો તે. તે માટે સર્વ તરફથી શ્રમ છે જેમનો,[૬] તેવા (મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી). તેવાં ચરિત્રને ડોળી નાખવાનું (તેનો વિચાર કરવાનું) જેઓનું સામર્થ્ય છે તેઓ મહારસના પાનથી મદવાળા થયા હોય તેમ પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલા અથવા કોઈથી અપાતા મોક્ષને પણ લેતા નથી (લે નહિ) એમાં શું કહેવું ? ઘણા પ્રકારે લોભાવનારા (પદાર્થ) માટે પણ તેમની ઇચ્છા પણ થતી નથી,[૭] એવો અર્થ છે. 'હે ઈશ્વર !' એ સંબોધનથી એમ સૂચવ્યું છે કે આપથી અપાતા (મોક્ષ)ને પણ તેઓ લેતા નથી. '(ભગવાનનું ચરિત્ર અને મોક્ષ) બંનેમાં પણ પરમાનંદ સરખો છે (અને) કથારૂપી સમુદ્રમાં અવગાહન (કથાનો વિચાર કર્યા કરવા)નો ક્લેશ વધારે છે. તેથી મોક્ષની તેઓ એ પ્રમાણે કેમ ઇચ્છા કરતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપના ચરણ (કમલનો જ આશ્રય કરનારા હંસોના સમૂહના સંગ માટે ઘરને તજ્યાં છે તેવા)' શબ્દો યોજેલા છે. જેમ લોકમાં એકલો (પુરુષ) જે પ્રકારે રસનો અનુભવ કરે છે તે કરતાં બધા યોગ્ય (પુરુષો) સાથે રસનો અનુભવ કરવામાં આવે તે વધારે સુખ આપનારો થાય છે, તેમ પરમાનંદ પણ (યોગ્ય પુરુષો સાથે અનુભવ કરવાથી વધારે સુખ આપનારો થાય છે). આપના ચરણરૂપી કમલનો જ જેમને આશ્રય છે તે હંસો છે. તેઓનાં कुलं એટલે સમૂહ. તેઓના સંગ માટે તજેલું છે પોતાનું ઘર જેમણે તેવા (મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી). તેઓ (હંસો) ની સાથે પરમાનંદનો ઘણા પ્રકારે ભોગ કરવાનો છે એવા પ્રયોજનથી (મોક્ષને પણ ઇચ્છતા નથી) એમ મોક્ષ કરતાં પણ ભગવાનની કથાના શ્રવણનો રસ અધિક જણાવેલો છે. ઘર (એ પ્રમાણે કથાનાં શ્રવણમાં) વિઘ્ન કરનારૂં હોવાથી, અને (ત્યાં રહેવામાં) ભગવાનના સેવકોની સંમતિ નહિ હોવાથી (તેનો) ત્યાગ કરે છે.

ભગવાન હરિ શ્રીકૃષ્ણમાં પરમાનંદનો સાગર છે. આ (વિષય)માં સંદેહ નથી. કથા તે જણાવનારી[૮] છે. કા. ૮

---

૬. જેઓએ તે (કથારૂપી અમૃતના સમુદ્ર)માં અવગાહન કરવા માટે સાધનનો આશ્રય કરેલો છે, એટલે જેઓએ સાધનો કરવાના શ્રમથી ચરિત્રરૂપી સમુદ્રનું અવગાહન ફલ તરીકે પ્રાપ્ત કરેલું છે તેવા, એવો ભાવ. (લે)

૭. 'परिलषन्ति' ક્રિયાપદમાંના 'परि' ઉપસર્ગનો આ અર્થ કહેલો છે. (લે)

૮. 'नियामिका' એટલે 'જણાવનારી' એવો અર્થ છે. ભગવાનમાં જો પરમાનંદ ન હોય તો તેમની કથામાં પરમાનંદ ન હોત, એવો ભાવ છે. (લે)

सु०—दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायेति । दुःखेनाप्यवगतो ज्ञानं गमो यस्य स आत्मा केनापि ज्ञातुमशक्यस्तस्य च तत्त्वमपि दुर्ज्ञेयं तस्य निगमाय ज्ञानाय आत्ततनोः स्वीकृतदेहस्य तव चरित्ररूपो यो महामृतसमुद्रस्तत्र परिवर्तो बहुधालोडनं तदर्थं परिश्रमणाः परितः श्रमो येषां ते हे ईश्वर एतादृशाः केचिद्विरला भक्ता अपवर्गमपि मोक्षसुखमपि न परिलषन्ति न वाञ्छन्तीत्यर्थः । कथम्भूता भक्ताः ? ते तव चरणसरोजैकाश्रया ये हंसास्तेषां कुलं समूहस्तत्सङ्गार्थं विसृष्टं गृहं यैस्ते ॥ ८ ॥

सु०—एवं जीवानां परमानन्देप्सूनां भगवानेव सेव्य इति निरूप्य तत्सिद्ध्यर्थं तत्प्रतिबन्धकं विशेषतो निर्दिशति त्वदनुपथमिति ।

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियव-
चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि च ।
न बत रमन्त्यहो असदुपासनयात्महनो
यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ ९ ॥

स्वाभिलषितस्यैव प्रतिबन्धकत्वं नान्येषामिति वक्तुमन्येषां प्रतिबन्धकतां निराकरोति । तत्र प्रथमं शरीरप्रतिबन्धकता निराक्रियते । शरीरं हि सर्वदोषदुष्टमसमर्थमालस्ययुक्तं च । अतो

(दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय) न જાણી શકાય તેવા આત્મતત્ત્વનું સારી રીતે જ્ઞાન આપવા (आत्ततनोः) જેણે અવતાર લીધેલા છે તેવા (तव) આપના (चरितमहामृताब्धिपरिश्रमणाः) ચરિતરૂપી મોટા અમૃતના સાગરને ડાળવામાં પરિશ્રમ કરનારા, (જેમણે) (ते) આપના (चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः) ચરણકમલનો જ આશ્રય કરનારા હંસોના સમૂહના સંગ માટે ઘરને તજ્યાં છે તેવા (केचित्) કેટલાક, (ईश्वर) હે ઈશ્વર, (अपवर्गम्) મોક્ષને (अपि) પણ (न परिलषन्ति) ઇચ્છતા નથી. ૮

એ પ્રમાણે પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઇએ એમ જણાવીને, તે (ભગવાનની સેવા) થઈ શકે તે માટે નીચેના શ્લોકમાં ખાસ કરીને તે (સેવા)માં વિઘ્ન કરનારનું[1] નિરૂપણ કરે છે :—

પોતે જે ઇચ્છેલું હોય[2] તે જ વિઘ્ન કરનારૂં થાય છે, બીજાં (વિઘ્ન કરનારાં) થતાં નથી, એમ કહેવા, બીજાં વિઘ્ન કરનાર થતાં નથી એમ સિદ્ધ કરે છે. તે પૈકી પ્રથમ શરીર વિઘ્ન કરનારૂં થતું નથી એમ સિદ્ધ કરે છે; કારણ કે શરીર (તેમાં રહેલા) સર્વ દોષોને લીધે દુષ્ટ, શક્તિરહિત અને આળસવાળું છે. તેથી આ (શરીર) ભગવાનના ભજનમાં વિઘ્ન કરનારૂં હશે એવી શંકાનો નિરાસ કરે છે. (આ શરીર) સર્વ ઇંદ્રિયોવાળું અને બલ, વિવેક વિગેરે (ગુણો)વાળું આપને

૧. 'સેવામાં વિઘ્ન કરનાર' એટલે 'અસત્સંગ,' એવો અર્થ છે. વિઘ્ન કરનારનું જ્ઞાન થાય, એટલે તેમનાથી સાવધ રહે એવો ભાવ છે. (લે)

૨. 'જે પોતે ઇચ્છેલું હોય' એટલે 'અસત્સંગ' એવો અર્થ છે. (લે)

भगवद्भजने इदं प्रतिबन्धकं भविष्यतीति शङ्का निराक्रियते । तत्र **अनुपथं** अनुगुणं सेवकरूपं सर्वेन्द्रिययुक्तं बलविवेकादियुक्तं च । इन्द्रियवत्त्वमेवाधिकारिविशेषणमिति । तादृशे चेद् अहन्ता-ममता दृढा वा स्यात् तया भगवदर्थे व्यापृतं न कुर्यादिति तदर्थमाह **कुलायमिति** । कुलायः पक्षिणां नीडं, पक्षयोः समागतयोः तत्र ते न तिष्ठन्ति । शरीरं पुत्रादिभ्यश्च भिन्नं तथा यैः स्वशरीरं ज्ञातमस्ति केवलमिदं गृहरूपं तत्राप्यविवेकिनामेव हितकारीन्द्रियादिभ्योऽपि भिन्नं विवेके जाते सर्वदा त्यक्तव्यमिति यैरवगतम् । तत्रापि स्त्रीदेहश्चेत् सेवकदेहो वा भिन्नस्वभावेन द्वेषिदेहो वा भवेत् तदा कार्यं न सिद्धयतीत्याह **आत्मसुहृत्प्रियवच्चरतीति** । आत्मवत् सुहृद्वत् प्रियवच्चेति । आत्मा स्वाधीनो भवति । तेनास्य स्त्रीदेहवत् सेवकदेहवद्वा न भवतीति निरूपितम् । तत्तु पराधीनम् । तथापि धर्मकार्ये चेद् असहिष्णुर्न क्षमं भवेत् तथापि कार्यं न सेत्स्यति तदर्थमाह सुहृद्वन् मित्रवत् । मित्रं हि स्वस्य हितमेव करोति तथेदमपि धर्मकार्यादिसमर्थम् । किंच । प्रियो यथा स्नेहविषयो भवति एवं स्नेहपात्रम् । न तु महापातकयुक्तमिव द्विष्टम्, चण्डालादिदेहवन्मनः-

---

अनुपथं અનુકૂલ સેવકરૂપ છે, કારણ કે ઇંદ્રિયોવાળું હોવું એ જ (સેવાના) અધિકારીનો ગુણ છે.* તેવા (શરીર)માં જો અહંતામમતા દૃઢ હોય તો તે (અહંતામમતા)ને લીધે (પુરુષ તેને) ભગવાનને માટે રોકાએલું ન કરે (સેવામાં ન લગાડે), તેથી તે (સેવામાં રોકાએલું રાખે તે) માટે 'कुलायम्' શબ્દ યોજેલો છે. 'कुलायः' એટલે પક્ષીનો માળો. પાંખો આવે ત્યારે તે (પક્ષી)ઓ તેમાં રહેતા નથી. શરીર, પુત્ર વિગેરેથી જૂદું છે. જેઓએ પોતાના શરીરને તેવું (પુત્ર વિગેરેથી જૂદું) જાણેલું છે, 'આ માત્ર (આત્માના) ઘરરૂપ છે, અને તે પણ વિવેક-વગરનાઓને જ હિતકારી (લાગે છે), ઇંદ્રિયો વિગેરેથી પણ જૂદું છે અને વિવેક પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તજવા યોગ્ય છે' એમ જેઓએ જાણેલું છે (તેઓનું શરીર આપને અનુકૂલ છે). તેમાં પણ જો સ્ત્રીનું શરીર હોય[3], અથવા સેવકનું શરીર હોય, અથવા ઉલટા સ્વભાવને[4] લીધે દ્વેષ કરનારનું[5] શરીર હોય તો કાર્ય (સેવા) થાય નહિ, તેથી 'आत्मसुहृत्प्रियवच्चरति' શબ્દો યોજેલા છે. 'આત્માની પેઠે, મિત્રની પેઠે અને પ્રિયની પેઠે વર્તે છે' એવો (તેનો અર્થ છે). (૧) આત્મા પોતાને અધીન હોય છે. તેથી (આ શરીર) સ્ત્રીના શરીર જેવું અથવા સેવકના શરીર જેવું નથી એમ કહેલું છે. તે (સ્ત્રી અથવા સેવકનું શરીર) તો બીજાને[6] અધીન હોય છે. છતાં પણ (૨) જો ધર્મના કાર્યમાં સહનશીલ એટલે શક્તિવાળું ન હોય તો પણ કાર્ય (ભગવાનની સેવા) થાય નહિ. તેથી તે (ધર્મકાર્યમાં સહનશીલ હોવા) માટે 'सुहृद्वत्' 'मित्र-

---

* ઇંદ્રિયોવાળો હોય તે જ ભગવાનની સેવા કરી શકે છે, એવો અર્થ છે.

૩. સ્ત્રીનો અથવા સેવકનો દેહ તેમના ધણીને અધીન હોવા છતાં તે ધણીને તેનો પોતાનો દેહ જેવો અધીન હોય તેવા અધીન નથી એવો અર્થ છે. (લે)

૪. એક જાતના સ્વભાવથી મિત્ર થવાય. આ ઉલટા સ્વભાવને લીધે ધર્મકાર્યથી વિમુખ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. અપવિત્ર હોવાથી આત્માનો (ભગવાનનો) દ્વેષ કરનારો. (લે)

૬. સ્ત્રીને (અથવા સેવકને) અધીન, એવો અર્થ છે. (લે)

पीडाजनकम्। एवं देहस्य प्रतिबन्धकता निवारिता। कदाचिद्भजनीयो भगवान् प्रतिबन्धं कुर्यात् तदा का गतिरिति चेत् तत्राह **तथोन्मुखे त्वयि हिते प्रिय आत्मनि** चेति। भगवानपि ब्राह्मणादिदेहमुत्पाद्य स्वसेवार्थं कदा मत्सेवां करिष्यतीत्युन्मुखोऽस्ति। किंच। **हित**कारी यदा तस्य देहस्य विघातकं किंचिदापतति प्रमादात्तदा पालयति सुहृत्कृत्यमेतत्। तथा भगवान् **प्रियः** प्रीतिविषयः न हि प्रियकार्यं कुर्वन् कश्चित् खिन्नो भवति। आत्मा चास्य देहस्य सर्वेषामात्मा आवश्यक इति। एवं साधने सेव्ये चानुगुणे यो न सेवते तत्र हेतुः **असदुपासनये**ति। असतामुपासनया, दुष्टसङ्गान्न भजतीत्यर्थः। उपासनापदेन च बाह्यदेवताः परिगृहीताः, तेषामपि सकृदपि सङ्गे भगवद्भजनं नश्यतीति ज्ञापितम्। नन्वसत्सङ्गं सर्वपुरुषार्थनाशकं किमिति कुर्वन्ति इत्याशङ्क्याह **आत्महन** इति। ते पूर्वकृतपापादात्महनो जाता यद्वशादसत्सङ्गस्तेषां जात इति। असतामिन्द्रियाणां वा उपासना। ततः किमत आह **यदनुशयाः** यस्मि-

---

પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે મિત્ર પોતાનું હિત જ કરે છે. તે પ્રમાણે આ (શરીર) પણ ધર્મનાં કાર્ય વિગેરે (કરવા) શક્તિવાળું છે. વળી (૩) જેમ પ્રિય (પુરુષ) ઉપર આપણો સ્નેહ હોય છે તેમ (આ શરીર) સ્નેહ (કરવા) યોગ્ય છે, પરંતુ ઘણાં પાપવાળાની પેઠે દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, ચાંડાલ વિગેરેના શરીર પેઠે મનને પીડા ઉત્પન્ન કરનારૂં નથી. એ પ્રમાણે શરીર (ભગવાનની સેવામાં) વિઘ્ન કરનારૂં નથી એમ સિદ્ધ કર્યું.

'કોઈ સમયે ભજન કરવા યોગ્ય ભગવાન (સેવામાં) વિઘ્ન કરે તે સમયે શી સ્થિતિ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમજ હિત કરનાર પ્રિય અને આત્મા આપ ઉન્મુખ (છો)' શબ્દો યોજેલા છે. ભગવાન પણ પોતાની સેવા કરે તે માટે બ્રાહ્મણ વિગેરેનું શરીર ઉત્પન્ન કરી, '(આ) મારી સેવા ક્યારે કરશે ?' એમ ઉત્કંઠાવાળા (સેવા માટે અનુકૂલ) રહે છે. વળી (ભગવાન) હિત કરનારા છે. જ્યારે પ્રમાદને લીધે તે (સેવા કરનારા) દેહનો ઘાત કરનારૂં કાંઈ બને છે, ત્યારે (ભગવાન) પાલન કરે છે. આ મિત્રનું કાર્ય છે. વળી ભગવાન પ્રિય એટલે જેમના ઉપર પ્રેમ છે તેવા છે. જે પ્રિય હોય તેનું કાર્ય કરતાં કોઈને ખેદ થતો નથી વળી ભગવાન આ (સેવા કરનાર) દેહના આત્મા છે, (અને) સર્વને આત્માની જરૂર હોય છે એવી રીતે (ભગવાન અનુકૂલ છે).

એ પ્રમાણે (સેવાનું) સાધન (શરીર), અને જેમની સેવા કરવાની છે તે (સેવા થાય તે માટે) અનુકૂલ હોવા છતાં, જે (પુરુષ) સેવા કરતો નથી, તેનું કારણ 'અસતની ઉપાસનાથી' શબ્દથી કહેલું છે. દુષ્ટોની ઉપાસનાને લીધે, એટલે દુષ્ટોના સંગને લીધે ભજતો નથી, એવો અર્થ છે. 'ઉપાસના' શબ્દથી બહારના દેવતાઓનો સમાવેશ કરેલો છે. તેઓનો પણ સંગ એકવાર પણ થાય તો ભગવદ્ ભજનનો નાશ થાય છે એમ જણાવેલું છે. 'અસત્સંગ સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ કરનાર છે. તેઓ એ પ્રમાણે (અસત્સંગ) કેમ કરે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માને હણનારા' વિશેષણ યોજેલું છે. તેઓ પહેલાં કરેલાં પાપને લીધે આત્માને હણનારા થયા છે, એટલે જે (પાપ)ને લઈને તેમને અસત્સંગ થયો છે એવો (અર્થ છે). અથવા असताम् (દુષ્ટ) ઇંદ્રિયોની ઉપાસના (ને લીધે ભજન કરતા નથી). 'તે (દુષ્ટ ઇંદ્રિયોની ઉપાસના)થી શું (થાય) ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે यदनुशयाः જે

न्नसत्सङ्गे अनुशययुक्ताः । उरुभये संसारे कुशरीरं प्राप्य अनेकजन्मसु परिभ्रमन्ति । न तु कदाचिदपि सुखलेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।

असत्सङ्गो न कर्तव्यो भक्तिमार्गस्य बाधकः ।
देहे ह्यनुगुणे कृष्णे नेन्द्रियाणां प्रियं चरेत् ॥ ९ ॥ ९ ॥

सू०—**त्वदनुपथमिति** । **कुलायः** पक्षिणां नीडं तथा जीवस्य नीडं शरीरमिदं कुलायं नीडरूपं शरीरं **त्वदनुपथं** त्वदनुगुणसेवकरूपं **आत्मवत्सुहृद्वत्प्रियवत्चरति** जीवस्य हितमेव करोति । **तथा उन्मुखे त्वयि** स्वसेवार्थं ब्राह्मणादिदेहदानेन सम्मुखे **त्वयि** सति अथ च **प्रिये आत्मनि** आत्मरूपे च **न रमन्ति असदुपासनया** क्षुद्रदेवतोपासनया इन्द्रियाणां **वोपासनया** ये **यदनुशयाः** सन्तः यस्मिन्नसत्सङ्गे **अनुशयो**न्तःकरणं येषां ते **आत्महनः** आत्मघातिनः । **अहो** आश्चर्ये । **बतेति** खेदे । सकलेन्द्रियसामर्थ्ययुक्तं भगवद्वैदिकधर्मौपयिकं सर्वानुगुणं शरीरं प्राप्य अथ च सर्वात्मनोन्मुखे **त्वयि न रमन्ति** सेवाद्यासक्तिं न कुर्वन्ति ते **कुशरीरभृतः कुशरीरं** मोक्षानुपयोगि मुहुर्मुहुर्जन्ममरणस्वभावरूपं भूत्वा वर्तमाना **उरुभये** महद्भययुक्ते **संसारे** परिभ्रमन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

सु०—एवं भगवद्भजनमेव जीवानामवश्यकर्तव्यमिति निरूपितं, तत्र केन प्रकारेण भगवान् भजनीय इति विशेषजिज्ञासायां निर्णयार्थमाह **निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुज** इति ।

અસત્સંગની અંદર અનુશય[૭] એટલે વાસનાવાળા તેઓ ઘણા ભયવાળા સંસારમાં દુષ્ટ શરીર પ્રાપ્ત કરી અનેક જન્મોમાં (જન્મો સુધી) પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ કોઈપણ સમયે જરા પણ સુખ પ્રાપ્ત કરતા નથી, એવો અર્થ છે.

ભક્તિમાર્ગમાં વિઘ્નરૂપ અસત્સંગ ન કરવો. દેહ અને શ્રીકૃષ્ણ (સેવા માટે) અનુકૂલ હોય ત્યારે ઇંદ્રિયોનું પ્રિય ન કરવું. કા. ૯

(इदं) આ (कुलायम्) દેહ (માળો) (त्वदनुपथम्) આપને અનુગુણ (છે અને) (आत्मसुहृत्प्रियवत्) આત્મપેઠે, મિત્રપેઠે, પ્રિયપેઠે (चरति) વર્તે છે. (तथा) તેમ જ (हिते) હિત કરનાર (प्रिये) પ્રિય (आत्मनि च) અને આત્મા (त्वयि) આપ (उन्मुखे) ઉન્મુખ (અનુકૂલ છો), છતાં (अहो!) અહો! (बत) (ખેદની વાત છે કે) (आत्महनः) આત્માને હણનારા (असदुपासनया) અસતની ઉપાસનાથી (न रमन्ति) રમણ કરતા નથી (અને) (यदनुशयाः) તેના (અસત્સંગના) અનુશયવાળા હોઈ (कुशरीभृतः) દુષ્ટ શરીરોને ધારણ કરતા (उरुभये) બહુ ભયવાળા (સંસાર)માં (भ्रमन्ति) ભ્રમણ કરે છે. ૯

એ પ્રમાણે જીવોએ ભગવાનનું ભજન જ અવશ્ય કરવું જોઈએ એમ જણાવી, તે વિષયમાં 'કયા પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ?' એમ વધારે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેનો નિર્ણય કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

---

૭. અનુશયવાળા એટલે સ્થિતિવાળા. અસત્સંગમાં જ રહેનારા, એવો અર્થ છે. (લે) વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતમાં 'વાસનાવાળા' એવો તેનો અર્થ શ્રીસુબોધિનીમાં જ છે.

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्
मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ।
स्त्रिय उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियो
वयमपि ते समाः समदृशोऽङ्घ्रिसरोजसुधाः ॥ १० ॥

'तस्मात्केनाप्युपायेन मनः कृष्णे निवेशयेत्' इति भगवच्चरणपरतैव प्रयोजिका न तु प्रकारविशेषः प्रयोजक इति वक्तुं मर्यादामार्गेण, निषिद्धमार्गेण, पुष्टिमार्गेण, प्रवर्तकमार्गेण वा ये भगवदुपासकास्ते सर्वे भगवद्विचारेण समा एव साधारणधर्मस्य प्रयोजकस्य सर्वत्र विद्यमानत्वात् । तत्र विहितमर्यादामार्गेण ये सेवन्ते तान् प्रथमतो निर्दिशति **नितरां भृतः मरुद्वायुः मनः अक्षाणि च**, प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं चोक्तम् । एवं त्रिभिः कृत्वा ये **दृढयोगयुजः** योगेन निरन्तरं भगवच्चिन्तकाः । **हृदि** भगवन्तं मानसपूजादिना **उपासते** भगवति दृढं मनः स्थापयन्ति । **तदेव** भगवत्स्वरूपं **तदरयोऽपि स्मरणाद्ययुः** । सर्वात्मना यत्रैव मनो निविशते **तदेव** प्राप्नुवन्तीति विहितानां निषिद्धानां च तुल्यैव गतिरुक्ता । अनेन भगवति प्रमेयबलमेव मुख्यं न प्रमाणबलमित्यपि सूचितम् । उभयेषामेषामन्तर्मुखता वर्तत इति । बहिर्मुखानप्याह **स्त्रिय** इति ।

'તેથી કોઈપણ ઉપાયથી શ્રીકૃષ્ણમાં મન પરોવવું' (શ્રીમદ્ભાગવત ૭-૧-૩૧) એ (વાક્ય) પ્રમાણે (**ભગવાનના**) **ચરણમાં આસક્તિ જ જરૂરની છે**, પરંતુ કોઈ અમુક પ્રકાર જરૂરનો નથી એમ કહેવા, (જણાવે છે કે) જેઓ મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે, અથવા (વેદમાં) મના કરેલ માર્ગ પ્રમાણે, અથવા પુષ્ટિમાર્ગપ્રમાણે અથવા પ્રવૃત્તિ કરાવનારના માર્ગ પ્રમાણે ભગવાનની ઉપાસના કરે છે, તે બધામાં જરૂરી સામાન્ય ધર્મગુણ[1] હયાત હોવાથી, ભગવાનના વિચારપ્રમાણે તે બધા સરખા છે. તે પૈકી (૧) વેદમાં કહેલા (મર્યાદા) માર્ગ પ્રમાણે જે સેવા કરે છે, તેઓને પહેલા જણાવે છે. नितरां સારી રીતે भृतः ધારણ કરેલ (क) मरुद् વાયુ (ख) मनः મન અને (ग) अक्षाणि ઇંદ્રિયો. (એ પ્રમાણે) (क) પ્રાણાયામ (ख) પ્રત્યાહાર અને (ग) ધ્યાન* કહ્યાં. એવી રીતે ત્રણ (સાધનો)થી જેઓ दृढयोगयुजः સદા યોગથી ભગવાન (ના જે સ્વરૂપ)નું ચિંતન કરે છે, મનથી કરેલી પૂજા વિગેરેથી હૃદયમાં ભગવાનની ઉપાસના કરે છે, એટલે ભગવાનમાં મનને દૃઢ રાખે છે, તે જ ભગવાનના સ્વરૂપને (૨) તેમના શત્રુઓએ પણ સ્મરણથી પ્રાપ્ત કરેલું છે. જેની અંદર મન સંપૂર્ણ રીતે પ્રવેશ કરે તે જ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી વેદમાં કહેલા અને તેમાં મના કરેલા (માર્ગો)નું પરિણામ સરખું જ કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે **ભગવાનમાં પ્રમેયબલ જ મુખ્ય છે, પ્રમાણબલ (મુખ્ય) નથી.**

(વેદમાં કહેલા મર્યાદા માર્ગ પ્રમાણે અને મના કરેલા માર્ગ પ્રમાણે ચિંતન કરનારા)

---

૧. (ભગવાનના) ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરવું તે સામાન્ય ગુણ (નીચે જણાવેલ છે). (જુ)

* પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર અને ધ્યાન યોગના આઠ અંગો પૈકીના અનુક્રમે ચોથા, પાંચમા અને સાતમા અંગો છે.

उरगेन्द्रस्य शेषस्य **भोग** इव काय इव यौ बाहू तत्र च **विषक्ता धीर्यासां** तादृश्यो गोप्यः अतिबहिर्मुखाः, **वयं** च श्रुतयः अन्तर्मुखाः सर्वादरणीयाः। एवं पुरुषाः स्त्रियश्च **सर्वे ते समाः**। यतो भगवान् समदृक् सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन मन्यते। साधारणं तेषां धर्ममाह **अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु** धारयन्तीति। मुनीनां चरणधारणं स्पष्टम्। द्वेषिणां तु मारणार्थं समायातीति भावनायां चरणदर्शनमेव दृढं भवति। समागमनमेव तेषां भावनीयमिति। गोपिकानामपि तथा अभिसारप्रेप्सूनां, वयं च श्रुतयः, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति।

सर्व एव हरेर्भक्तास्तुल्या यान्मन्यते हरिः।
अतः कृष्णो यथात्मीयान्मन्यते भजनं तथा ॥ १० ॥ १० ॥

सू०—**निभृतेति**। **मुनयो यद्भगवत्स्वरूपं हृदि** मानसपूजादिना **उपासते** तदेव भगवत्स्वरूपं **तदरयोपि** शिशुपालादयोपि **स्मरणाद्ययुः**। कथम्भूता **मुनयः? निभृतमरुन्मनोक्षदृढयोगयुजः** नितरां भृतो मरुद्वायुर्मन अक्षाणि इन्द्रियाणि च तैः कृत्वा **ये दृढं योगं** युञ्जते। अथ च **स्त्रियः** गोप्योपि तदेव भगवत्स्वरूपं ययुः। कथम्भूताः **स्त्रियः? उरगेन्द्रभोगभुजदण्डविषक्तधियः उरगेन्द्रस्य भोगः काय** इव यो बाहुदण्डस्तत्र **विषक्ता धीर्यासां**

આ બંને અંતર્મુખ છે તેથી (૩) 'શેષની (કાયા જેવા ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ)' શબ્દથી બહિર્મુખોને પણ જણાવે છે. उरगेन्द्रस्य શેષની भोग इव કાયાના જેવા જે બે (ભગવાનના) બાહુઓ, તેમની અંદર આસક્ત થએલી છે બુદ્ધિ જેમની, તેવી ગોપીઓ ઘણી બહિર્મુખ છે અને (૪) અમે શ્રુતિઓ અંતર્મુખ અને સર્વે આદર કરવા યોગ્ય છીએ. એ પ્રમાણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બધાએ (તે) આપને સરખા છે; કારણ કે ભગવાન સમાન દૃષ્ટિવાળા છે, બધાએ પોતાના (ચિંતન કરનારાઓ) ને સરખા ગણે છે. તેઓ (ચારે પ્રકારના ચિંતન કરનારાઓ)નો સામાન્ય ગુણ 'ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરનારા છે.'[૨] એમ કહે છે. (૧) મુનિઓ (ભગવાનના) ચરણને ધારણ કરે છે એ સ્પષ્ટ છે. (૨) '(ભગવાન અમને) હણવા માટે પધારે છે' એવા વિચાર થતાં, દ્વેષીઓને તો ચરણનું દર્શન જ દૃઢ થાય છે, કારણ કે તેમને તો (ભગવાનના) પધારવાનો જ વિચાર કરવાનો હોય છે. (૩) (ભગવાનના) સમાગમની ઈચ્છા રાખનારી ગોપીઓને પણ તેવી જ રીતે (ભગવાન પધારે છે એવા વિચારથી ચરણારવિંદનાં દર્શન જ દૃઢ થાય છે). અને (૪) 'સર્વે વેદો જેમના ચરણનું ધ્યાન ધરે છે' વાક્ય પ્રમાણે અમે શ્રુતિઓ (ભગવાનના ચરણનું ધ્યાન ધરીએ છીએ).

જેમને હરિ (પોતાના) માને છે તે બધાએ હરિના ભક્તો સરખા છે. તેથી જેમ શ્રીકૃષ્ણ પોતાના માને તેવી રીતે ભજન કરવું. કા. ૧૦

(निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो) સારી રીતે ધારણ કરેલ વાયુ, મન અને ઇંદ્રિયોથી દૃઢ યોગ કરનારા (मुनयः) મુનિઓ (हृदि) હૃદયમાં (यत्) જેની (उपासते) ઉપાસના કરે છે (तत्) તે આપનું ચરણ (अरयः) શત્રુઓને (अपि) પણ (स्मरणात्) સ્મરણથી (ययुः) પ્રાપ્ત કરેલ છે. (उरगेन्द्रभोगभुजदंडविषक्तधियः)

---

૨. 'धारयन्ति' 'ધારણ કરે છે' શબ્દથી 'धा' ધાતુનો અર્થ કહેલો છે સમાસ છોડવામાં તો 'सुष्ठु दधति' લેવાનું છે એમ જાણવું. (લે)

तादृश्यः । वयञ्च श्रुतयः सर्वादरणीयास्तदेव प्राप्ताः । एवं स्त्रियः पुरुषाश्च सर्व एव ते तव **समाः** । यतो भवान् **समदृक्** सर्वानेव स्वकीयान् समत्वेन मन्यते । कथम्भूताः सर्वे ? **अङ्घ्रिसरोजसुधाः अङ्घ्रिसरोजं सुष्ठु** धारयन्तीति तथा ॥ १० ॥

सु०—एवं भक्तानां तुल्यता निरूपिता । तत्र शास्त्रविरोधमाशङ्क्य परिहरति **क इह नु वेदेति** ।

क इह नु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं
यत उदगादृषिर्यमनु देवगणा उभये ।
तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः
किमपि न तत्र शास्त्रमवकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥

ननु 'ज्ञानी प्रियतमोऽतो मे ज्ञानेनासौ बिभर्त्ति माम्' 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इत्युपक्रम्य 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' इति ज्ञानिनः प्रशंसाश्रवणान्मुनीनां स्त्रीणां द्विष्टानां श्रुतीनां च कथं तुल्यतेति चेत् तत्राह **क इह नु वेदेति** । इयं ज्ञानप्रशंसा यो जानामीति मन्यते तद्बुद्धिमाश्रित्य निरूपिता न तु परमार्थतः कश्चिज्जानाति । तत्र हेतुः **इहास्मिन्**

શેષની કાયા જેવા (આપના) ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી (स्त्रियः) સ્ત્રીઓ (અને) (वयमपि) અમે પણ (समदृशः) સમાનદૃષ્ટિવાળા (ते) આપને (समाः) સમાન (છીએ), (કારણ કે) (अङ्घ्रिसरोजसुधाः) (આપના) ચરણકમલને સારી રીતે ધારણ કરનારાં છીએ. ૧૦

એ પ્રમાણે ભક્તોનું સમાનપણું જણાવ્યું. તેમાં (સર્વ ભક્તો સમાન ગણવામાં) શાસ્ત્રનો વિરોધ હશે, એવી શંકા કરી, નીચેના શ્લોકમાં તે દૂર કરે છે :—

"'તેથી જ્ઞાની મને સર્વથી વધારે પ્રિય છે. તે જ્ઞાનથી મને ધારણ કરે છે' (ભાગ. ૧૧-૧૯-૩), 'ચાર પ્રકારના (પુરુષો) મારી ભક્તિ કરે છે' વાક્યથી આરંભી 'તેઓ પૈકી નિત્ય યોગવાળો અને એકમાં જ ભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે' (ભગવદ્ગીતા ૭-૧૬-૧૭) (સુધીના વાક્યથી) એ પ્રમાણે જ્ઞાનીની પ્રશંસા જણાવેલી હોવાથી, (૧) મુનિઓ (૨) સ્ત્રીઓ (૩) શત્રુઓ અને (૪) શ્રુતિઓ સરખાં કેમ હોઈ શકે[૧] " એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોક કહેલો છે. 'હું (ભગવાનને) જાણું છું' એમ જે માને છે તેની બુદ્ધિ લક્ષમાં લઈને જ્ઞાનની પ્રશંસા કરેલી છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે કોઈપણ (ભગવાનને) જાણતો નથી. તેનું કારણ (જે), इह આ સંસારમાં ભગવાનને કોણ જાણે ? કારણ કે અમે પણ જાણતાં નથી. તેથી જ શ્રુતિ કહે છે કે 'જેણે વિચારેલ નથી તેણે વિચારેલ છે. જેણે વિચારેલ છે તે જાણતો નથી' (કેન ઉપ. ૧૧) 'પ્રમાણ (જાણવાનાં સાધન વેદ વિગેરે) હયાત છે, તેથી કેમ ન જ્ઞાન થાય ?' એવી શંકા થાય,

---

૧. ભગવાનના સર્વ ખાસ ગુણોનું જ્ઞાન કોઈને પણ થતું નથી. જરા તરા જ્ઞાન તો મુનિ વિગેરે ચારે ચિંતન કરનારાઓને થાય છે. તેથી તે બધા સરખા છે, એવું (આ શંકાનું) સમાધાન થશે એમ જાણવું. (ડે)

संसारे को वा भगवन्तं जानाति, यतो वयमपि न जानीमः । अत एव श्रुतिः 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः' इति । ननु कथमज्ञानं, प्रमाणस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह अग्रसरं, सर्वप्रमाणात् पूर्वमेव सिद्धम् । ज्ञाता च अवरजन्मलयः मध्य एवोत्पद्य गतः । भगवान् प्रथमत एव सृष्टिमुत्पाद्य तिरोहितो जातः, मध्ये सृष्टौ जीवा उत्पन्नाः श्रान्ताश्च । पश्चात् प्रलयार्थं समायास्यति । यदि वा अयं प्रथमत एव स्थितः स्यात्, प्रलयपर्यन्तं वा तिष्ठेत्, तदा सृष्टेर्व्यवधायकत्वाभावात् भगवन्तं जानीयात्, 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' इति श्रुतेः । अतः सृष्टेर्व्यवधायकत्वान्न कश्चित्सृष्टावुत्पन्नो भगवन्तं ज्ञातुं शक्तः । यत उदगादिति यतः त्वत्तः ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नः । तं ब्रह्माणमनु उभये आध्यात्मिका आधिदैविका

તેથી 'પુરાતન' શબ્દ યોજેલો છે. (બ્રહ્મ) સર્વ પ્રમાણોની પહેલાં જ હતું, અને જાણનાર (જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે તે) 'પાછળથી જન્મેલો અને લય પામેલો છે' એટલે વચમાં જ ઉત્પન્ન થઈ, જતો રહેલ છે. ભગવાન પહેલાં જ[૨] સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરીને તિરોહિત થયા. વચમાં સૃષ્ટિમાં જીવો ઉત્પન્ન થયા[૩] અને થાકી ગયા.[૪] પછી[૫] પ્રલય કરવા (ભગવાન) પધારશે.[૫] જો આ (જીવ) પ્રથમથી જ રહેલો હોત,[૬] અથવા પ્રલય સુધી રહે[૭] તો 'न तं विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमन्तरं बभूव' 'જેમણે આ ઉત્પન્ન કર્યું તેમને તમે જાણતા નથી, કારણ કે (તે) તમારાથી જૂદા પ્રકારના છે' એ (તૈત્તિરીય સંહિતા ૪–૬–૨૨) શ્રુતિ પ્રમાણે તે સમયે સૃષ્ટિનો પડદો નહિ હોવાથી[૮] ભગવાનને જાણે. તેથી[૯] સૃષ્ટિ પડદારૂપ હોવાથી, સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલો કોઈપણ ભગવાનને જાણી શકતો નથી.

શ્લોકના બીજા ચરણનો અર્થ (કરીએ છીએ). यतः (જેમાંથી એટલે) આપમાંથી ઋષિ એટલે બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. તે બ્રહ્માની પછી આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક બંને પ્રકારના

---

૨. 'પહેલાં જ' એટલે 'સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને, સર્જેલાં પ્રાણીઓને પ્રમાણનો સંબંધ થાય તે પહેલાં જ' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'ઉત્પન્ન થયાં' એટલે 'દેહનો સંબંધ થવાથી પ્રમાણ (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધન) સાથે સંબંધમાં આવ્યા' એવો અર્થ છે. (લે)

૪. 'થાકી ગયા' એટલે 'પ્રમાણ સાથેના સંબંધ વગરના થયા.' (લે)

૫. પ્રમાણ સાથેના સંબંધ વગરના થયા પછી, તેઓનો પોતાની અંદર સારી પેઠે લય થાય તે માટે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થશે, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. આ વાક્યથી શ્લોકના પૂર્વાર્ધનો અર્થ કહ્યો. 'રહેલો હોત' એટલે દેહના સંબંધને લીધે પ્રમાણ સાથે સંબંધવાળો હોત' એવો અર્થ છે. (લે)

૭. આ વાક્યથી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ કહ્યો. પ્રલય પછી જાણનાર કોઈ નહિ રહેવાનું કહ્યું તેથી પણ પ્રલયનો લીધે કોઈને (ભગવાનનું) જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. સૃષ્ટિ બ્રહ્મરૂપ છે તેથી (પ્રલયમાં) કારણરૂપે રહે છે, પરંતુ તે સમયે તે પડદારૂપ (ભગવાનને ઢાંકી દેનારી) હોતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૯. 'તેથી' એટલે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી ભગવાનનો તિરોભાવ થાય છે એટલે સૃષ્ટિ પડદારૂપ હોવાથી એટલે ભગવાનનો તિરોભાવ કરાવનારી હોવાથી, એવો અર્થ છે. (લે)

देवगणा उत्पन्नाः । ननु प्रलयानन्तरं व्यञ्जकत्वाभावात् कथं न ज्ञायत इति चेत्, तत्राह **तर्हि न सन्न चास**दिति । यर्हि भगवान् **सर्वमेवावकृष्य शयीत** तर्हि ज्ञानसामग्री कापि नास्ति, प्रथमतो **न सत्** सन्वा ज्ञाता, **नासत्** ज्ञापकमिन्द्रियादि कार्यं वा हेतुभूतम् । **नाप्युभयम्** इन्द्रियसंनिकर्षः व्यापारो वा, **उभौ** यातीत्युभयं सदसदात्मकं मनो वा । 'नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्' इति मन्त्रव्याख्याने उभयात्मकं मनो निरूपितम् । तथैवाग्निरहस्ये उभयात्मकं मनो निरूपितम् । केचिदुभयात्मकं जगदित्याहुः । 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति प्रयोजकस्य मनसो निषेधः । कालवेगोऽपि मात्रास्वरादिनियामकः सत्त्वगुणप्रेरको वा यो ज्ञानमुत्पादयति । न वा **किमपि शास्त्रं** वेदपुराणादि । यतः सर्वमवकृष्य शयनं करोति । अतो ज्ञानसामग्र्याः सर्वस्या एवाभावात् कस्यापि नापरोक्षं भगवज्ज्ञानमित्यर्थः । कदाचिद्भगवत्साक्षात्कारस्तु तावन्मात्रज्ञापको नाशेषविशेषं बोधयति । अवतारे तु मर्यादावादी आनन्दमयं देहं मन्यते । आत्मसाक्षात्कारे तु

દેવોના સમૂહો ઉત્પન્ન થયા. 'પ્રલય પછી (સૃષ્ટિનો) પડદો રહેતો નહિ હોવાથી (ભગવાન) કેમ ન જણાય ?'[10] એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જ્યારે ભગવાન બધુંએ આકર્ષી લઈને શયન કરે છે ત્યારે જ્ઞાનની સામગ્રી જરા પણ હોતી નથી. પહેલાં તો સત્ હોતું નથી, અથવા સત્ એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (હોતો નથી). અસત્ એટલે જ્ઞાન કરાવનાર ઇંદ્રિય વિગેરે, અથવા (જ્ઞાનનું) કારણ થએલ કાર્ય હોતું નથી. उभौ બંને પાસે याति જાય (સંબંધ કરાવે) તે ઉભય. (તેથી) ઉભય એટલે ઇંદ્રિયોનો (જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તેની સાથે) સંબંધ અથવા ક્રિયા પણ હોતાં નથી. અથવા ઉભય એટલે સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ મન. 'તે સમયે અસત્ ન હતું, સદ્ ન હતું' એ મંત્રના વ્યાખ્યાનમાં (સત્ અને અસત્) ઉભયરૂપ મન (છે એમ) જણાવેલું છે. તે જ પ્રમાણે અગ્નિરહસ્યમાં મનને ઉભયરૂપ કહેલું છે. કેટલાક જગતને ઉભયરૂપ કહે છે. 'મનથી જ જાણવું જોઇએ' (બૃહદારણ્યક ૪-૪-૧૯) શ્રુતિ પ્રમાણે (જ્ઞાન) કરાવનાર મન જ ન હતું એમ કહેલું છે. માત્રા, સ્વર વિગેરે ઉપર અધિકાર ધરાવનાર,[11] અથવા જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે[12] તે સત્ત્વગુણને પ્રેરણા કરનાર કાલનો વેગ પણ (હોતો નથી). વેદ, પુરાણ વિગેરે કોઈપણ શાસ્ત્ર (પણ) હોતું નથી, કારણ કે (ભગવાન પોતાની અંદર) બધાને આકર્ષીને શયન કરે છે. તેથી બધીએ જ્ઞાનની સામગ્રીનો અભાવ હોવાથી (જરા પણ જ્ઞાનસામગ્રી નહિ હોવાથી), કોઇને પણ ભગવાનનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન હોતું નથી, એવો અર્થ છે.

કોઈવાર ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર (થાય તે) તો તેટલું જ જણાવનાર હોય છે,[13] પરંતુ બધા (ભગવાનના ખાસ) ગુણો જણાવતો નથી. મર્યાદાવાદી અવતારમાં તો આનંદમય[14]

---

૧૦. નોટ ૭ વાળા વાકયમાં જે અર્થ કહ્યો તે અહિંથી સ્પષ્ટ કરે છે. (લે)

૧૧. માત્રા, સ્વર વિગેરેનું જ્ઞાન કાલને લીધે થાય છે. તેથી કાલ તેમનું મૂલ હોવાથી, તેમના ઉપર કાલનો અધિકાર છે. (લે)

૧૨. સત્ત્વ જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો (ગુણ) છે એમ નિબંધમાં સિદ્ધ કરેલું છે. (લે)

૧૩. 'કોઇક ધીરે પ્રત્યગાત્માનાં દર્શન કર્યાં' એમ શ્રુતિ કેમ કહે છે, (ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી તો પછી શ્રુતિ એમ કેમ કહે ?) એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. બધા ખાસ ગુણોનું જ્ઞાન થતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૪. (અવતારના) સત્ત્વરૂપ દેહને તેમાં પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થવાથી આનંદમય

न भगवद्वैभवपरिज्ञानम्, योगजधर्मजनितत्वाच्च स्वप्नवन्न तस्य वस्तुनियामकत्वं, प्रमाणसंवादस्तु नानाविधानुभवान्न निर्विचिकित्सं ज्ञानमुपपादयति । तस्मात्सृष्टिदशायां प्रलयदशायां वा सर्वथा ज्ञानसामग्र्यभावान्न कोऽपि ज्ञाता । प्रशंसा तु प्रवर्तिका यथाकथंचिच्चित्तशुद्ध्यर्थं प्रवर्तयति । ततः शुद्धो भगवद्भजनं कुर्यादिति भावः ।

ज्ञानमार्गो भ्रान्तिमूलस्ततः कृष्णं भजेद्बुधः ।
प्रवर्तकं ज्ञानकाण्डं चित्तशुद्ध्यै यतो भवेत् ॥ ११ ॥ ११ ॥

सू०—**क इहेति** । इह संसारे **बतेति** खेदे **अग्रसरं** सर्वप्राणिनां पूर्वमेव सिद्धं त्वां **नु** इति वितर्के **अवरजन्मलयः** पश्चाज्जन्मलयौ यस्य तादृशः **को वेद** जानाति ? न कोपीत्यर्थः । **यतः** सकाशाद्दृषिर्ब्रह्मा **उदगात्** उत्पन्नो जात इत्यर्थः । **यमनु** ब्रह्माणमनु पश्चात् **उभये**

દેહ (હોવાનું) માને છે. આત્માના[15] સાક્ષાત્કારમાં તો ભગવાનના વૈભવનું જ્ઞાન થતું નથી, અને તે યોગથી પ્રાપ્ત થએલા ગુણથી થતો હોવાથી સ્વપ્નની પેઠે (તે) વસ્તુઓને પ્રેરણા કરનારી નથી. જાતજાતનો અનુભવ થતો હોવાથી પ્રમાણ કહેવાથી તો સંદેહવિનાનું જ્ઞાન થતું નથી[16]. તેથી[17] સૃષ્ટિની સ્થિતિમાં, અથવા જરા પણ જ્ઞાનની સામગ્રી નહિ હોવાથી પ્રલયની સ્થિતિમાં, પણ (ભગવાનને) જાણનારો કોઈ પણ નથી. (જ્ઞાનની) પ્રશંસા તો (જ્ઞાન માટે) પ્રવૃત્તિ કરાવનારી છે, હરકોઈ પ્રકારે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, કે જેનાથી શુદ્ધ થઈ ભગવાનનું ભજન કરે, એવો ભાવ છે.

ભ્રાંતિ જેનું મૂલ છે તેવો[18] જ્ઞાનમાર્ગ છે. તેથી ડાહ્યા પુરુષે શ્રીકૃષ્ણને ભજવા, કારણ કે ચિત્તની શુદ્ધિ થાય તે માટે જ્ઞાનકાંડ પ્રવૃત્તિ કરાવનારો છે. કા. ૧૧

(यमनु) જેના પછી (જેનાથી, જેમાંથી) (उभये) બંને (પ્રકારના) (देवगणाः) દેવોના સમૂહો (ઉદ્ભવ પામ્યા તે) (ऋषिः) ઋષિ (બ્રહ્મા)નો (यतः) જેમાંથી (उदगात्) ઉદય થયો તેવા (अग्रसरम्) પુરાતનને (कः) કોણ (अवरजन्मलयः) પાછલથી જન્મેલ અને લય પામેલ (इह) આ જગતમાં (बत नु) અરે! (वेद) જાણે (જાણી શકે)? (यदा) જ્યારે (ते) (अवकृष्य) (सर्व) આકર્ષી લઈ (शयीत)

માને છે. તેથી સત્વ જ પ્રમાણથી જ્ઞાન થાય તેવું થયું, પરંતુ ભગવાન પ્રમાણથી જ્ઞાન થાય તેવા સિદ્ધ થતા નથી, એવો ભાવ છે. આવરણ વિનાનું પ્રાકટ્ય તો ભગવાનની કૃપાથી (પુષ્ટિથી) થાય છે. તેથી 'મર્યાદાવાદી' એમ કહેલું છે. (લે)

૧૫. 'આત્માના' એટલે 'જીવના' (લે)

૧૬. શાસ્ત્રનો વિચાર કરીને (ભગવાન સંબંધી) નિર્ણય કરવો જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'પ્રમાણનો સંવાદ' એટલે 'પ્રમાણ કહેવું તે' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૭. 'તેથી' એટલે 'સૃષ્ટિ પડદારૂપ છે તેથી' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૮. 'અમે ભગવાનનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશું' એવી બુદ્ધિથી જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે, (પરંતુ ભગવાનનું કોઇને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતું જ નથી) તેથી એ ભ્રાંતિ છે. તેવું ભ્રાંતિવાળું જ્ઞાન મૂલ છે જેનું તેવો જ્ઞાનમાર્ગ છે. (લે)

देवगणा उत्पन्नाः । यर्हि भगवान् सर्वमवकृष्य शयीत शयनं करोति तर्हि न सत् कार्यं न चासत् कारणं न च उभयं मनः कालजवः कालवेगोपि न । न वा तत्र तस्मिन्समये किमपि शास्त्रं वेदपुराणादि ॥ ११ ॥

सु०—एवं ज्ञानकाण्डस्यापि भगवद्भजनपरत्वं निरूप्य येऽन्ये वादिनः भगवद्भजनं न सहन्ते अन्यथा च शास्त्रं वदन्ति तान्निषेधति जनिमसत इति द्वाभ्याम् ।

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि ये च भिदां
विपणमृतं स्मरन्त्युपदिशन्ति त आरुपितैः ।
त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता
त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरसे ॥ १२ ॥

ते प्रतिकूला द्विविधाः अर्धवैनाशिकाः सर्ववैनाशिकाश्च । तत्र प्रथममर्धवैनाशिकान्निराकरोति । ते चत्वारो वादिनः, नैयायिकाः, वैशेषिकाः, मीमांसकाः, सांख्यैकदेशिनश्चेति । तन्मतं हसन्त्य इव श्रुतयो निरूपयन्ति । तत्र नैयायिकाः असत एव घटादेः जनिं वदन्ति । असन्नेव पश्चाज्जननेन सद्भवतीति । एतदसंगतम् । सत्तायाः संबन्धस्य च नित्यत्वे कथं घटस्यासत्त्वं

શયન કરે છે (तर्हि) ત્યારે (तत्र) ત્યાં (सत्) સત્ (न) નથી હોતું (असत् च) અસત્ પણ (न) નથી હોતું (उभयं) ઉભય (न) નથી હોતાં (कालजवः च) અને કાલનો વેગ પણ (न) નથી હોતો. (किमपि) કોઈપણ (शास्त्रं) શાસ્ત્ર (न) નથી હોતું. ૧૧

એવી રીતે જ્ઞાનકાંડ પણ ભગવાનનું ભજન (કરાવવા) ના પ્રયોજનવાળો છે એમ જણાવીને, જે બીજા વાદીઓને ભગવાનનું ભજન રુચતું નથી અને જેઓ શાસ્ત્રનો ખોટો અર્થ કરે છે તેમના (મતો)ને નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકથી ખોટા ઠરાવે છે :—

તે (ભજનના) વિરોધીઓ બે પ્રકારના છે (૧) અડધા વૈનાશિક (બૌદ્ધના જેવા નિરીશ્વરવાદી) અને (૨) આખા વૈનાશિક. તે પૈકી પહેલાં અડધા વૈનાશિકોના મતોને ખોટા ઠરાવે છે. તે (અડધા વૈનાશિક) વાદીઓ (क) નૈયાયિક, (ख) વૈશેષિક, (ग) મીમાંસકો અને (घ) સાંખ્યના એક વિભાગવાળા એવા ચાર છે. શ્રુતિઓ જાણે કે મશ્કરી કરતી હોય તેમ તેઓના મત જણાવે છે.

(क) તે પૈકી નૈયાયિકો અસત્ જ ઘડા વિગેરેનો જન્મ (થાય છે એમ) કહે છે, એટલે અસત્ (ન હતો તેવા)નો જ પછી જન્મ થતાં, સત્ થાય છે. આ સંભવતું નથી. સત્તા અને સંબંધ નિત્ય છે* ત્યારે, ઘડો અસત્ કેમ હોય ?* કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું

* સત્ હોવું તે સત્તા. સત્તાનો ઘડા સાથે સંબંધ, અને તે (ઘડાની) સત્તા આ બંને નિત્ય છે. તેથી ઘડો અસત્ ન હોઈ શકે; કારણ કે સત્પણું અને અસત્પણું પરસ્પર વિરુદ્ધ છે, એવો અર્થ જણાય છે.

स्यात् सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधात् । नाप्यसत्त्वस्य जातित्वं तत्समवायो वाङ्गीक्रियते येन कालव्यवस्थया घट उभयं प्राप्नुयात् । अतः केवलमदर्शनमात्रेणासत्त्वं वदन्तो भ्रान्ता एव नैयायिकाः । एवं सति भक्तिमार्गो विरुध्यते । भगवत्कृपादीनां नित्यत्वे भजनेन कृपा न स्यात् । इच्छादीनामपि नित्यत्वादिच्छयावतारो न स्यात् । परमानन्दस्य च सुखत्वेनानित्यत्वात् पूर्णानन्दो भगवान्न स्यात् । अत इदं मतं निराक्रियते । वैशेषिकादयस्तु सतो मृतिमाहुः । संघातः सन्नेव पश्चान्म्रियते तथा सति तस्याग्रे परलोकचिन्ता न कर्तव्या । संघातस्यैव देवदत्तशब्दवाच्यत्वात् । बाह्यानां मुख्योऽयं सिद्धान्तः । भोगव्यवस्था तु तादृशान्येव तानि भूतानि स्वभावादेव भवन्ति । एतत्पक्षे तु ज्ञानभक्त्यादिमार्गाः सर्व एव तिलापःकृताः । अत एतन्निराकर्तव्यम् । संघातादिन्द्रियवर्गसहितः आत्मा उत्क्रामति 'उत्क्रामन्तं स्थितं वापि' इति वाक्यात् ब्रह्मविदामनुभवोऽस्त्येव ।

(પરસ્પર) વિરુદ્ધ છે. વળી અસતપણું જાતિ છે, અને ઘડાનો તેમાં સમવાય† છે એમ પણ તેઓ સ્વીકારતા નથી કે જેથી કાલની વ્યવસ્થાવડે ઘડો (સત્પણું અને અસત્પણું) બંને પ્રાપ્ત કરે. તેથી માત્ર (ઘડો) દેખાતો નહિ હોવાથી[1] (તેને) અસત્ કહેનારા નૈયાયિકો ભ્રાંત જ છે. આમ હોય તો[2] ભક્તિમાર્ગ ખોટો ઠરે, ભગવાનની[3] કૃપા વિગેરે નિત્ય હોવાથી, (ભગવાનના) ભજનથી (તેમની) કૃપા ન થાય, ઇચ્છા વિગેરે પણ નિત્ય હોવાથી, ઇચ્છાને લીધે અવતાર ન થાય; અને પરમાનંદ (એક પ્રકારનું) સુખ હોઈ અનિત્ય હોવાથી, ભગવાન આનંદથી ભરપૂર ન હોય. તેથી આ (નૈયાયિકનો) મત ખોટો ઠરાવવામાં આવે છે.

(ख) વૈશેષિકો વિગેરે તો સતનો નાશ (થાય છે એમ) કહે છે. સત્ દેહ જ પછી મરણ પામે છે. આમ હોવાથી, (મરણ) પછી તેના પરલોકની ચિંતા કરવી નહિ, કારણ કે 'દેવદત્ત' શબ્દથી જણાવેલો (અર્થ) દેહ જ છે. (વેદની મર્યાદા) બહારના (વેદ નહિ માનનારા)ઓનો આ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. ભોગની વ્યવસ્થા તો તે (જૂદાં જૂદાં) પ્રાણીઓ સ્વભાવથી જ તેવા જ (જૂદા જૂદા પ્રકારનો ભોગ કરનારા) હોય છે (એમ તેઓ કહે છે). આ મત પ્રમાણે તો જ્ઞાન, ભક્તિ વિગેરે બધા માર્ગોની તિલાંજલિ થાય છે. તેથી આ મત ખોટો ઠરાવવો જોઇએ.

---

† 'ગોત્વ' 'ગાયપણું' જાતિ છે, અને ગાયોમાત્રનો તેની સાથે સમવાય સંબંધ છે. સમવાય સંબંધ એ એક પ્રકારનો નિત્ય સંબંધ છે. તે જ રીતે 'ઘટત્વ' જાતિ છે અને ઘટનો તેની સાથે સમવાય સંબંધ છે. એમ નૈયાયિકો માને છે. તેથી અમુક ઘટ દેખાય ત્યાંસુધી તે સત્ અને ન દેખાય ત્યારે તે અસત્ છે એમ તેઓ માને છે, પરંતુ અસત્યપણું જાતિ છે એમ માનતા નથી.

૧. 'માત્ર' એટલે 'આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ નહિ સ્વીકારતા' એવો અર્થ છે. (લે) ઘડાનો આવિર્ભાવ હોય તે દેખાય, તિરોભાવ હોય ત્યારે ન દેખાય છતાં તે નિત્ય છે એવો સિદ્ધાંત છે.

૨. નૈયાયિકનો મત ખોટો ઠરાવવો પડે છે તેનું કારણ અહીંથી કહે છે. 'આમ હોય તો' એટલે (આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ) એ બે શક્તિનો સ્વીકાર કરવામાં ન આવે તો. (લે)

૩. અહિંથી (નૈયાયિકોના મતનો સિદ્ધાંત સાથેનો) વિરોધ સ્પષ્ટ કરે છે. ભગવાનના ધર્મ (ગુણ) નિત્ય છે કે અનિત્ય? જો નિત્ય હોય તો ભગવાનની કૃપા નિત્ય હોવાથી તે ભજનથી

जातिस्मराणामपि लोके संभवात्, अन्यथा तेषामप्यहिंसादिविधिर्व्यर्थः स्यात्। ज्योतिःशास्त्रप्रामाण्याच्च। संवादित्वेनापि तन्मतं व्यर्थं स्यात्, 'अनन्तं नाम' इति श्रुतेः, अर्थाश्रयत्वश्रवणाच्च नित्यसिद्धोऽर्थः देवतारूपो वा आधिदैविको वा देवदत्तशब्दवाच्यः। एतदुपपादितं चतुर्थे कर्मनिर्णये देहस्योपलक्षकत्वमेव न तु विशेषणत्वमिति। यथावस्थान्तरेण पाकादिसाधनमुत्पाद्य पुनरन्यावस्थापन्नः पुनरन्यद्भोगं करोतीति सिद्धम्। नामकरणं च तत्रत्यात्मन एव न तु देहसहितस्यैव, शास्त्रीयत्वात्। केशादिवद्वस्त्रादिवद्वा देहस्यापि सहभावमात्रत्वात्। अतः सत

'બહાર નીકળતાં અથવા સ્થિતિ કરતાં...' (ગીતા ૧૫-૧૦) એ વાક્ય પ્રમાણે દેહમાંથી[૪] ઇંદ્રિયોના સમૂહ સહિત આત્મા (જીવ) બહાર નીકળે છે. બ્રહ્મ જાણનારાઓનો (તેવો) અનુભવ પણ છે જ, કારણ કે (પહેલાંના દેહની) જાતિના સ્મરણવાળાઓ પણ લોકમાં હોય છે. તેમ ન હોય[૫] તો અહિંસા (કોઇની હિંસા કરવી નહિ તે) વિગેરે નિયમ તેમને માટે નકામા થાય. વળી જ્યોતિઃશાસ્ત્ર મળતું આવતું હોવાથી[૬] પણ તેને પ્રમાણ ગણેલું હોવાથી, તેનો સિદ્ધાંત વ્યર્થ થાય[૬]. 'નામ અનંત છે' શ્રુતિ પ્રમાણે, (નામ) પદાર્થનો આશ્રય કરી રહેલું છે એમ જણાવેલું હોવાથી પણ, 'દેવદત્ત' શબ્દે જણાવેલો દેવતારૂપ અથવા આધિદૈવિક પદાર્થ નિત્ય સાબિત થએલો છે. દેહ માત્ર ઓળખાવનારો જ[૭] છે, પરંતુ ખાસ ગુણ નથી એમ આ (અર્થ) કર્મનિર્ણય (નામ)ના ચોથા (પ્રકરણ)માં સિદ્ધ કરેલું છે. વળી નામકરણ (સંસ્કાર) શાસ્ત્રીય હોવાથી ને (દેહ)માં રહેલા જીવનો જ (કરવામાં

પ્રાપ્ત થાય નહિ, અને એમ હોય તો ભજન કરવાનું પ્રયોજન રહેતું નથી: કારણ કે ભગવાનની કૃપા પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થએલી છે. ભગવાનની ઇચ્છા પણ નિત્ય હોવાથી, સદા ભગવાનનો અવતાર જ હોય, અને તેમ હોય તો અવતાર લેવા માટે ભગવાનને ભક્તો પ્રાર્થના ન કરે. જો ભગવાનના ગુણો અનિત્ય હોય તો પરમાનંદ પણ સુખ હોઈ ગુણરૂપ હોવાથી ભગવાન પૂર્ણ આનંદવાળા ન હોય, પરંતુ તેમના આનંદને પણ કાલની હદ હોય. તેથી આ નૈયાયિકોનો મત ખોટો ઠરાવવો જોઈએ, અને આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સ્વીકારવા જોઇએ. આ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે ભગવાનની કૃપા નિત્ય હોવા છતાં ભજનથી તેનો આવિર્ભાવ થાય, તેથી ભજન કરવું જોઈએ. ભગવાનની ઇચ્છા પણ નિત્ય હોવા છતાં, ભક્તોની પ્રાર્થનાથી તેનો આવિર્ભાવ થાય છે ત્યારે ભગવાન અવતાર ધારણ કરે છે; તેથી પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. પરમાનંદ ધર્મરૂપ હોવા છતાં નિત્ય જ છે અને તેથી ભગવાન પૂર્ણ આનંદવાળા છે. આ બે શક્તિઓ સ્વીકારતાં, જગતનો પણ આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ સ્વીકારવા જોઈએ, પરંતુ અસત્ હોય તેનો જન્મ થાય છે એમ માનવું ન જોઈએ, કારણ કે એવા મતમાં ઘણા દોષો રહેલા છે એવો ભાવ છે. (લે)

૪. 'દેહમાંથી' એટલે 'સ્થૂલ દેહમાંથી' (લે)

૫. 'તેમ ન હોય' એટલે 'પરલોક ન હોય' એવો અર્થ છે. (લે)

૬. 'આવા આવા ગ્રહ હોય તે આ લોકમાં જાય' એવું ફલ જ્યોતિઃશાસ્ત્રમાં કહેલું છે (તેથી પરલોક ન હોય તો એ વ્યર્થ થાય.) વેદના અંગ તરીકે આ શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે જ, પરંતુ વેદ નહિ માનનારાઓ તેનો આદર ન કરે. છતાં દૃગ્ગણિત સાથે મળતું આવે છે તે કારણથી તેઓ તેને પ્રમાણ માને છે. છતાં જો તેઓ એ શાસ્ત્ર કહે છે તે અર્થ સ્વીકારે નહિ તો તેમનું એને પ્રમાણ માનવું વ્યર્થ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. 'ઓળખાવનારો' એટલે 'સૂક્ષ્મદેહરૂપ બીજો ધર્મ' જાગ્રત કરી જતો રહેનાર. (લે)

आत्मनः मुख्यसंघातस्य वा परलोकाद्यन्यथानुपपत्त्या न मृतिः, तस्मिन् सति पूर्वोक्तन्यायेन भक्तिमार्गः सेत्स्यति । मीमांसकादयः आत्मनां जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति आत्मनीश्वरे यज्ञादिरूपे वा, तथा सत्येक ईश्वर इति पक्षो न संगच्छते । अन्यथा एकश्चेदीश्वरः कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थः स कथं विषमं जीवेभ्यः फलं दद्यात् कुतो वा विषमं कर्म कारयेत् । कारयिष्यन्वा वैषम्यनैर्घृण्ये वा कथं न प्राप्नुयात् । तस्मादीश्वर एव नास्ति कर्मातिरिक्तः । स चानेक इति प्रतिनियतं कर्मैव कर्तव्यमिति मन्यन्ते । तन्मतमपि निराकर्तव्यम् । अन्यथेश्वराभावे कस्य प्रणिधानं स्यात् । तेऽप्यारोपादेव तथा मन्यन्ते । कर्म कुर्वाणाः फलं प्राप्नुवन्ति । दातारं तु न पश्यन्तीति ।

આવે છે),[૮] પરંતુ દેહ જેનો ખાસ ગુણ છે તેવા જીવનો કરવામાં આવતો નથી; કારણ કે (નામ) શાસ્ત્રીય છે (અને) કેશ વિગેરે અથવા વસ્ત્રો વિગેરે પેઠે દેહ પણ માત્ર (તે સમયે જીવની) સાથે હોય છે. તેથી પરલોકની બીજીરીતે સિદ્ધિ થતી નહિ હોવાથી, જીવ અથવા મુખ્યસંઘાતનું[૯] મરણ થતું નથી. તે[૧૦] હોવાથી પહેલાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે.

(ગ) મીમાંસકો વિગેરે આત્માઓ એટલે જીવો જૂદા[૧૧] છે એમ માને છે, અથવા ' आत्मनि ' એટલે યજ્ઞ વિગેરેરૂપ ઇશ્વર[૧૨] (જૂદા છે એમ માને છે). તેમ (ઇશ્વિર કર્મરૂપ) હોય તો ઇશ્વિર એક છે એવો મત ખોટો ઠરે.[૧૩] તેમ ન હોય (ઇશ્વિર એક છે એ મત ખોટો થતો ન હોય) તો જો કરવાની, ન કરવાની અને અન્યથા કરવાની (કરેલું ફેરવી નાખવાની) શક્તિવાળો એક ઇશ્વિર હોય તો તે જીવોને ઓછું વધારે ફલ કેમ આપે ? અથવા (તેમની પાસે) ઓછું વધારે કામ કેમ કરાવે ? અને જો કરાવે તો પક્ષપાત અને નિર્દયતાના દોષો તેમને કેમ ન લાગે ?[૧૩] તેથી કર્મથી જૂદો ઇશ્વિર જ નથી, અને તે (ઇશ્વિર) અનેક છે તેથી દરેકે પોતાને માટે મુકરર કરેલું કર્મ જ કરવું જોઇએ એમ તેઓ માને છે. તેઓનો મત પણ ખોટો ઠરાવવો જોઇએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો ઇશ્વિર નહિ હોવાથી (ભક્ત) કોનું ધ્યાન ધરે ? તેઓ પણ આરોપને લીધે જ તે પ્રમાણે માને છે, કારણ કે કર્મ કરનારાઓ ફલ પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ (ફલ)

---

૮. ' દેવદત્ત ' વિગેરે નામ જીવના જ પાડવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે,' પરંતુ દેહવાળા જ જીવના નામ પાડવામાં આવતાં નથી, કારણ કે નામ શાસ્ત્રીય છે. જો દેહવાળા જ જીવનું નામ હોય તો દેહ પડે ત્યારે એ નામ ન રહે. તો પછી શ્રાદ્ધ વિગેરેમાં તે નામ બોલાય નહિ. બીજા જન્મમાં તે નામ નથી લેવાતું તેનું કારણ તો એ છે કે ' આ જ જીવનું આ જ નામ હતું ' એવું જ્ઞાન હોતું નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૯. ' મુખ્ય સંઘાત ' એટલે ' સૂક્ષ્મદેહ ' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. ' તે ' એટલે ' આત્મા અથવા સૂક્ષ્મ દેહના મરણનો અભાવ '. (લે). આત્મા અથવા સૂક્ષ્મ દેહનું મરણ થતું નથી તેથી ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે પરલોક હોવાથી તેની ચિંતાને લીધે ભક્તિ વિગેરે કરવી જોઈએ, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. ' જૂદા ' એટલે ' ભગવાનથી જૂદા '. (લે)

૧૨. ' આત્મા ' શબ્દથી યજ્ઞ વિગેરેરૂપ ઇશ્વિર જ કહેલા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૩. આ ભાગથી (મીમાંસકો) ઇશ્વર એક છે એવો મત ખોટો છે એમ જણાવે છે. (લે)

अन्याधीने फले अवश्यं दातुरपेक्षा । साक्षादजन्यफलेषु राजभित्तिनिर्माणादिषु तथा दर्शनात् । न हि यागः स्वर्गं पाक ओदनमिव साधयति येनेश्वरापेक्षा न स्यात् । स्वर्गश्च ब्रह्माण्डाधिपत्य-धीनो लोकात्मकः । सुखसाधनान्यपि तदधीनानि । अन्यथा तदानीमेव स्वर्गः कुतो न भवेत् । अत ईश्वरे अवश्याङ्गीकर्तव्ये एकेनैव महाराजवत् कार्यसिद्धौ प्रतिनियतेश्वरकल्पनां व्यर्था, गौरवात् । जीवानां तु भेदो नात्रोद्दिष्ट इति प्रतिभाति एकवचनप्रयोगात् प्रकृतानुपयोगाच्च । जीवभेदः प्रत्युत भक्तिसाधकः न तु बाधकः । सोऽपि बहुधा निराकृतो निराकरिष्यते च । अन्ये पुनः सांख्यैक-देशिनो योगिनश्च **विपणं** कर्मफलं नित्यं मन्यन्ते 'योगेन साधितो योऽर्थः स नित्यो हि निगद्यते । वैदिकेनाप्यक्षयात्मा लोकः स्यान्नित्यकर्मणा' । तस्मिन्नपि पक्षे नेश्वरप्रयोजनम् । स्वसाध्येनैव कार्यसिद्धेः । तदपि निराकर्तव्यम् । आरोपै रेव प्रशंसावाचकशब्दानां सत्यत्वारोपक-बुद्ध्यैव तत्संभवात् । 'अपाम सोमममृता अभूम' इति सोमप्रशंसावाक्यम् । 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्' इति तु सुकृतप्रशंसा । तस्माद्भ्रमसिद्धान्ता एत इति नैतद्वाक्या-

---

આપનારને જોતા નથી.[૧૪]. ફલ[૧૫] બીજાને અધીન હોય તો અવશ્ય (ફલ) આપનારની જરૂર રહે છે, કારણ કે સાક્ષાત્ પ્રતિકૂલ ફલવાળાં રાજા માટે ગઢ બનાવવો વિગેરે કાર્યોમાં તે પ્રમાણે (ફલ આપનાર બીજો છે એમ) જોવામાં આવે છે. જેમ રાંધવાની ક્રિયા ભાત તૈયાર કરે છે તેમ યજ્ઞ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરાવતો નથી કે જેથી ઈશ્વરની જરૂર ન રહે; સ્વર્ગ પણ બ્રહ્માંડના અધિપતિને અધીન છે. તેમ ન હોય તો (યજ્ઞ કર્યો) તે જ સમયે સ્વર્ગ કેમ પ્રાપ્ત ન થાય? તેથી ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય કબુલ કરવું પડે છે. ત્યારે મહારાજાની પેઠે એક જ (ઈશ્વર)થી કાર્ય પાર પડતું હોવાથી, દરેક (કર્મ)નો જૂદો ઈશ્વર ધારવો એ વ્યર્થ છે, કારણ કે ગુંચવાડો કરનારું છે.[૧૫] (आत्मनि શબ્દમાં) એકવચન યોજેલું હોવાથી, અને ચાલુ વિષયમાં (જીવોનું જૂદા જૂદા હોવાપણું) ઉપયોગી નહિ હોવાથી, જીવો જૂદા જૂદા છે એમ કહેવું તો અહિં ઇચ્છેલું નથી એમ જણાય છે.[૧૬] જીવો જૂદા જૂદા હોય તે તો ઉલટું ભક્તિ સિદ્ધ કરનાર છે, પરંતુ (તેમાં) નડતર નથી. તે (જીવો જૂદા જૂદા છે એવો મત) પણ ઘણી રીતે ખોટો ઠરાવેલો છે, અને ખોટો ઠરાવવામાં આવશે.

(घ) વળી 'જે પદાર્થ યોગથી પ્રાપ્ત થએલો છે તે નિત્ય કહેવાય છે. વૈદિક નિત્ય કર્મથી પણ અક્ષયરૂપ લોક (પ્રાપ્ત) થાય છે' એમ બીજા સાંખ્યના એક વિભાગવાળા અને યોગીઓ विपणं કર્મના ફલને નિત્ય માને છે. પોતાથી પ્રાપ્ત થતા (ફલ)થી જ કાર્ય પાર પડતું હોવાથી, તે (મત) પણ ખોટો ઠરાવવો જોઇએ, કારણ કે આરોપને લીધે જ, એટલે પ્રશંસા-જણાવનારા શબ્દોમાં સત્યપણાનો આરોપ કરનારી બુદ્ધિથી જ તે (મત) સંભવે છે. 'અમે સોમ પીધો અને અમર થયા' એવું સોમની પ્રશંસાનું વાક્ય છે. 'ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારનું સુકૃત ખરે ક્ષયરહિત છે' એમ તો સુકૃતની પ્રશંસા છે. તેથી આ ભ્રમવાળા સિદ્ધાંતો હોવાથી, આ વાક્યને અનુસરીને પહેલાં કહેલા સિદ્ધાંતમાં દોષ (હોવા)ની શંકા કરવી નહિ, એવો

---

૧૪. તેથી જ કર્મમાં જ 'આ ઈશ્વર છે' એવો આરોપ કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)
૧૫...૧૫ (કર્મથી) જૂદા ઈશ્વર છે, એમ આ ભાગથી સાબિત કરે છે. (લે)
૧૬. નોટ ૧૧ પાસે જીવો જૂદા છે એમ કહ્યું તે મત આ વાક્યથી ખોટો ઠરાવે છે. (લે)

नुरोधेन पूर्वोक्तसिद्धान्ते दूषणमाशङ्कनीयमिति भावः। ननु भक्तिमार्गोऽपि त्वदुक्तन्यायेन न संगच्छते, विष्णुर्हि सेव्यः शिवो ब्रह्मा वा। एते गुणाभिमानिनः प्रतिनियतकार्यकर्तारः स्वस्वाधीनमेव स्वभक्ताय कार्यं कुर्वन्ति। अतस्त्रिगुणमयोऽयं पुरुषः नारायणो ब्रह्माण्डाभिमानी गुणैः कृत्वा सत्त्वरजस्तमोभिः भिन्नः सन्नुपाधिभेदेन जीवभेदेन वा स्थित्यादिकं करोतीति अल्पदातृत्वात् किं भक्तिमार्गेणापि गुणमयत्वाच्च सोऽपि तिरोहितानन्द इति राजसेवकवदन्योन्योपधावनमपेक्षते। दृश्यते च तथा पुराणे लोके चेति यत्स्मार्तानां मतं तदपि निराकर्तव्यम्। अन्यथा पूर्वोक्तमार्गो न सिद्ध्येदिति त्रिगुणमयः पुमानिति। यो भजनीयभेदः सोऽपि यदबोधकृतः भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते यतः। स्म प्रसिद्ध्या आर्ताः स्मार्तशब्दवाच्याः। ते यमाचक्षते सा त्वेका भगवद्विभूतिः। न तु तावन्मात्रो भगवान् भक्तिमार्गप्रतिपाद्यः किंतु पुरुषोत्तम इति बहुधा निरूपितम्। ननु पुरुषोत्तमत्वपक्षेऽपि यद्यज्ञानं स्यात् मूलभूतस्य तदा स दोषस्तदवस्थः। अत एव केचिन्मूलभूतमेव ब्रह्म अज्ञानाश्रयो विषयश्चेत्याहुः।

'आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः' इति ॥

ભાવ છે. § 'તમે કહેલા નિયમ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગની પણ સંગતિ થતી નથી, કારણ કે (ભક્તિમાર્ગમાં) વિષ્ણુ, શિવ અથવા બ્રહ્માની સેવા કરવામાં આવે છે. આ (દેવો) ગુણના અભિમાનવાળા છે, દરેક (ગુણનું) મુકરર કરેલું કાર્ય કરનારા છે, અને પોતાના ભક્ત માટે પોતપોતાને અધીન હોય તેવું જ કાર્ય કરે છે. તેથી ત્રણ ગુણોવાળો આ બ્રહ્માંડના અભિમાનવાળો પુરુષ નારાયણ સત્ત્વ, રજસ્ અને તમઃ ગુણોથી જૂદો જૂદો થઈ, ઉપાધિના ભેદને લીધે[17] અથવા જીવના ભેદને લીધે[18] સ્થિતિ વિગેરે કરે છે. તેથી તે અલ્પ (ફલ) આપનાર હોવાથી ભક્તિમાર્ગથી પણ શું (વળવાનું)? વળી તે (નારાયણ) પણ ગુણવાળો હોઈ તિરોહિત થએલા આનંદવાળો હોવાથી રાજાના સેવકની પેઠે (તેને) એક બીજાનું ધ્યાન કરવાની જરૂર રહે છે, અને તે પ્રમાણે લોકમાં તથા પુરાણમાં જોવામાં આવે છે એવો જે સ્માર્તનો મત છે તે પણ ખોટો ઠરાવવો જોઇએ, કારણ કે તેમ કરવામાં ન આવે તો પહેલાં કહેલો માર્ગ સાબિત ન થાય. 'પુરુષ ત્રણ ગુણોવાળો છે' એવો ભજન કરવા યોગ્ય (ભગવાન)માં જે ભેદ (ગણવામાં આવે છે) તે પણ જેમના અબોધથી કરેલો છે, એટલે ભગવાનના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી જ થાય છે. સ્મ પ્રસિદ્ધિ પ્રમાણે आर्ताः દુઃખી હોય તેઓ 'સ્માર્ત' શબ્દથી ઓળખાય છે. તેઓ જેને (ભજન કરવા યોગ્ય) કહે છે તે તો ભગવાનની એક વિભૂતિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં જણાવેલા ભગવાન તો એટલા જ નથી, પરંતુ તે પુરુષોત્તમ છે એમ ઘણા પ્રકારે જણાવેલું છે.

---

§ અહિંથી સર્વવૈનાશિક સ્માર્ત મત જણાવી, પછી તે ખોટો ઠરાવે છે.

૧૭. વિષ્ણુ થઈ સ્થિતિ કરે છે, રુદ્ર થઈ સંહાર કરે છે અને બ્રહ્મા થઈ સૃષ્ટિ કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૮. સાત્ત્વિક જીવોની વિષ્ણુ સ્થિતિ કરે છે, તામસ જીવોનો રુદ્ર સંહાર કરે છે અને રાજસ જીવોની બ્રહ્મા ઉત્પત્તિ કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

अयमपि पक्षो निराकर्तव्यः । अन्यथा भक्तिमार्गः परमार्थपर्यवसायी न स्यादतो निषेधति **त्वयि न ततः परत्र स भवेदवबोधरस** इति । **त्वयि** पुरुषोत्तमे **स** अबोधः कथमपि न प्रवर्तते । तत्र हेतुद्वयम्, **ततः परत्रेति अवबोधरस** इति च । 'आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्' 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' इति 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति 'स्वप्रकाशश्चिदात्मा' इत्यादिश्रुतिसहस्रैरज्ञानसंबन्धो निराक्रियते । ज्ञानस्यापि यो रसः परमानुभवरूपः स एव आत्मा स्वरूपं यस्येति । अतो मतान्तराणां भ्रान्तिमूलत्वात् निर्दुष्टत्वाच्च भगवन्मार्गस्य भगवान् सेव्य इति सिद्धम् ।

भ्रान्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तितः ।
न तद्विरोधात् कृष्णाख्यं परं ब्रह्म त्यजेद्बुधः ॥ १२ ॥ १२ ॥

सू०—**जनिमसत** इति । नैयायिकाः **असतो** घटादेर्जनिमुत्पत्तिं **वैशेषिकादयस्तु सत** आत्मनो **मृतिं** मरणं चाहुः । तथा मीमांसकादयः **आत्मनि भिदां** जीवानां भेदमङ्गीकुर्वन्ति ।

"(ભજન કરવા યોગ્ય) પુરુષોત્તમ છે એવા મત પ્રમાણે પણ જો (જગતનું) મૂલ બનેલ (બ્રહ્મ)માં અજ્ઞાન હોય તો તે દોષ તે જ સ્થિતિમાં રહે છે. તેથી જ કેટલાક (વાદીઓ) 'આશ્રયપણું અને વિષયપણાના સંબંધવાળું, વિભાગવિનાનું કેવલ જ્ઞાન જ (બ્રહ્મ) છે, કારણ કે પછીનો (કોઈ) પહેલાં હતું તેવાં અજ્ઞાનનો આશ્રય થતો નથી, તેમ જ (તેનાથી) જણાતો નથી' એમ (જગતનું) મૂલ બનેલ બ્રહ્મ જ અજ્ઞાનનો આશ્રય અને વિષય છે‡ એમ કહે છે." આ મતને પણ ખોટો ઠરાવવો જોઇએ. તેમ કરવામાં ન આવે તો ભક્તિમાર્ગનું પરમાર્થમાં પરિણામ ન થાય. તેથી 'તે (અબોધ) તેનાથી પર (અને) જ્ઞાનના રસરૂપ આપમાં પ્રવર્તતું નથી' શબ્દોથી તેને ખોટો ઠરાવે છે. (આપમાં એટલે) આપ પુરુષોત્તમમાં તે અબોધ કોઈ પણ રીતે પ્રવર્તતો નથી. તેનાં બે કારણો 'તેનાથી પર' અને 'જ્ઞાનના રસરૂપ' શબ્દોથી કહેલાં છે. 'અજ્ઞાનને પેલેપાર આદિત્યના જેવા વર્ણવાળા' 'જે સર્વ જાણનાર સર્વ શક્તિવાળા' 'બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અને અનંત છે' 'પોતાની મેળે પ્રકાશનાર ચિદ્રૂપ' વિગેરે હજારો શ્રુતિઓ (ભગવાનને) અજ્ઞાનનો સંબંધ નથી એમ કહે છે. જ્ઞાનનો પણ સર્વથી વધારે અનુભવરૂપ જે રસ છે તે જ આત્મા એટલે સ્વરૂપ છે જેનું, તેવા (ભગવાન છે). તેથી બીજા મતો ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, અને ભગવન્માર્ગ દોષ વિનાનો હોવાથી, ભગવાન સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સર્વ મતો ભ્રાંતિથી થએલા હોવાથી અને યુક્તિથી રહિત હોવાથી તેઓના વિરોધને લીધે ડાહ્યા પુરુષે શ્રીકૃષ્ણ નામના પરબ્રહ્મનો ત્યાગ કરવો નહિ કા. ૧૨.

(ये) જેઓ (असतः) અસતનો (जनिम्) જન્મ, (सतः) સતનો (मृतिम्) નાશ, (उत) અને (आत्मनि) આત્મામાં (भिदाम्) ભેદ, (विपणं च) અને કર્મનાં

---

‡ 'બ્રહ્મ અજ્ઞાનનો આશ્રય છે' એટલે બ્રહ્મમાં અજ્ઞાન રહેલું છે. 'બ્રહ્મ અજ્ઞાનનો વિષય છે' એટલે બ્રહ્મનું અજ્ઞાનથી ગ્રહણ થાય છે, અજ્ઞાનથી બ્રહ્મ જાણી શકાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

अन्ये पुनः साङ्ख्यैकदेशिनो योगिनश्च **विपणं ऋतं** कर्मफलं सत्यं मन्यन्ते **ते सर्वे आरुपितैः** आरोपितैः भ्रमैः कृत्वा **स्मरन्ति** निरूपयन्ति अथ च शिष्येभ्य **उपदिशन्ति । त्रिगुणमयः पुमानितिभिदा** भेदो **यत्** यस्मात् **अबोधकृता** अज्ञानकृता भगवत्स्वरूपाज्ञानादेव जायते । तदेवाह **ततः परत्रेति** । त्रिगुणरूपात् **परे त्वयि अवबोधरसे** ज्ञानैकघने **स न भवेत्** अबोधो **न भवेत्** ॥ १२ ॥

सु०—एवं सिद्धान्तान्तराणि परिहृत्य भक्तिमार्गे स्थापितेऽपि जगत्कर्तृत्वसर्वाश्रयत्वादि-धर्माणां माहात्म्यार्थमङ्गीकरणे तद्गतो दोषः प्रसज्येत । तत्र परःसहस्रं दूषणानां संभवेऽपि दूषणद्वयं मुख्यं, जगदाश्रयत्वेन जगत्संबन्धिदोषसमूहः उपादानत्वाच्च भगवत्येव भवति, जीवस्य च भगवत्त्वे कामक्रोधादिसर्वे दोषाः भगवति भवन्ति । एतदुभयपरिहारार्थमाह **सदिव मन** इति ।

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात्
सदभिमृशन्त्यशेषमिदमात्मतयात्मविदः ।
न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया
स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयावसितम् ॥ १३ ॥

आदौ जीवभावे यानि दूषणानि तानि परिह्रियन्ते । मनस एव ते दोषाः न तु जीवस्य

ફલને (ऋतम्) સત્ય (स्मरन्ति) સ્મરે છે (માને છે), (ते) તેઓ (आरुपितैः) આરોપોથી (ગુંચવાડા કરીને) (उपदिशन्ति) સમજાવે છે. (पुमान्) પુરુષ (त्रिगुणमयः) ત્રણ ગુણોવાળો છે (इति) એવો (भिदा) ભેદ (यदबोधकृता) અબોધ (અજ્ઞાન) થી કરેલો છે તેથી (सः) તે (અબોધ) (ततः) તેનાથી (परत्र) પર (અને) (अवबोधरसे) જ્ઞાનના રસરૂપ (त्वयि) આપમાં (न भवेत्) પ્રવર્તતો નથી. ૧૨.

એવી રીતે બીજા સિદ્ધાંતો ખોટા ઠરાવી ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન કર્યા છતાં પણ (૧) જગતના કર્તા હોવાપણું (૨) સર્વના આશ્રય હોવાપણું વિગેરે ગુણો (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય (સિદ્ધ) થાય તે માટે (ભગવાનમાં) સ્વીકારવામાં આવતાં, તેમાં રહેલા દોષો ભગવાનમાં આવે. તે વિષયમાં હજારોથી અધિક દોષો સંભવતા હોવા છતાં પણ (નીચેના) બે દોષો મુખ્ય છે. (૧) (ભગવાન) જગતના આશ્રય[1] (આધાર) હોવાથી જગતના સંબંધવાળા દોષોનો સમૂહ, અને (ભગવાન જગતનું) ઉપાદાન (કારણ) હોવાથી (આ દોષોનો સમૂહ) ભગવાનમાં જ હોય (ભગવાનને જ લાગે). (૨) જીવ[2] ભગવદ્રૂપ છે તેથી કામ, ક્રોધ વિગેરે સર્વ દોષો ભગવાનમાં જ હોય. આ બંને (દોષો ભગવાનમાં) નથી એમ કહેવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

આરંભમાં (બ્રહ્મ) જીવ થતાં (તેને) જે દૂષણો (થતાં હોવાનું કહેવામાં આવે છે) તેનું ખંડન કરવામાં આવે છે. તે દોષો મનના જ છે, પરંતુ જીવના નથી; અને તે (મન)

---

૧. (ભગવાન) સર્વના આશ્રય હોય તો તે શરીર ધારણ કરે છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. શરીર ધારણ કરવાથી થતું આ પહેલું દૂષણ જણાવેલું છે.

૨. (ભગવાન) જીવ બને તેથી થતું દૂષણ અહિં કહેલું છે.

तच्चासदेव विशेषतो निरूपयितुं न शक्यत इति । 'नासदासीन्नो सदासीत्' इति मन(स)स्तादृशं रूपं सदसदात्मकमिति । तत्रापि तस्यासत्त्वं सहजम् । सत्त्वं तु आगन्तुकमिति श्रुत्यादिना ज्ञायत इति **सदिवेत्युपमया** निरूपितम् । तस्योभयात्मकत्वे हेतुमाह **त्रिवृदिति** गुणत्रयवेष्टितम् । तत्र सत्त्वांशे सत्त्वं संभवति, अंशद्वये त्वसत्त्वमिति । एतादृशस्य प्रकाशः न जीवसंबन्धात् किंतु **त्वय्येव विभाति** । 'मनसो वशे सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्' इति श्रुतिः मनसो माहात्म्यमाह । नह्येतन्माहात्म्यं जीवाश्रयत्वे घटते । नन्वस्तु भगवदाश्रयत्वेनैव तस्य माहात्म्यं तथापि तद्दोषसंबन्धः स्यादेवेति चेत् तत्राह **आमनुजादिति** । मनुष्यपर्यन्तमेव परिभ्रमणे तस्य मनसः स स्वभावः । तृणस्तम्बमारभ्य महत्तत्त्वपर्यन्तं जीवगणाः ।

ચોક્કસપણાથી નિરૂપણ થઈ ન શકે તેવું હોવાથી અસત્ જ[3] છે, કારણ કે 'અસત્ ન હતું; સત્ ન હતુ' (શ્રુતિ) પ્રમાણે મનની તેવી સદસદ્રૂપ (સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ) સ્થિતિ છે. તેમાં પણ તે સ્વભાવથી અસત્ છે,[4] અને સત્પણું તો અકસ્માતથી થાય છે એમ શ્રુતિ વિગેરેથી જણાય છે તેથી 'સત્ હોય તેવું' એમ ઉપમાથી (તેનું) વર્ણન કરેલું છે. 'ત્રિવૃત્' એટલે 'ત્રણ ગુણોથી વીંટાએલું' શબ્દથી તે ઉભય પ્રકારનું હોવાનું કારણ કહેલું છે, કારણ કે જ્યારે તેમાં સત્ત્વનો અંશ હોય ત્યારે તે સત્ થાય છે, પરંતુ બે અંશ (રજસ્ અને તમસ્‌ના અંશો) હોય ત્યારે તે અસત્ થાય છે. આવા (મન) નો પ્રકાશ જીવના સંબંધને લીધે થતો નથી; પરંતુ તે 'આપમાંજ ભાસે છે.' 'આ સર્વ મનને વશ હતું, મન બીજાને વશ થયું ન હતું; કારણ કે ભયકારી દેવ તેજસ્વીથી વધારે તેજસ્વી છે' શ્રુતિ મનનું માહાત્મ્ય કહે છે. (મનને) જીવનો આશ્રય હોય તો આ માહાત્મ્ય ઘટતુ નથી. 'ભગવાનનો જ (મનને) આશ્રય હોવાથી તેનું માહાત્મ્ય ભલે હોય, છતાં (ભગવાનને) તેના દોષનો સંબંધ થાય જ' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનુષ્યસુધી' શબ્દ યોજેલો છે. તે મન મનુષ્યપર્યંત પરિભ્રમણ કરતું હોય ત્યારે જ તેનો તે (શ્રુતિમાં કહેલ માહાત્મ્યવાળો) સ્વભાવ છે. ખડનાં તરખલાંથી આરંભી મહત્તત્ત્વ સુધી જીવોના સમૂહો[5] છે. તેઓમાં મનુષ્ય

---

૩. અસત્ એટલે જે પદાર્થ નથી તેવા પદાર્થનો મન વિચાર કરે છે તેથી તે અસત્ છે, એવો અર્થ છે. મનુષ્ય સુધીના જીવોનો વિચાર કરે ત્યારે તે તેવું છે. પરંતુ દેવો વિગેરેનો વિચાર કરે ત્યારે તો તેઓમાં સર્વ સ્થલે રહેવાની શક્તિ હોવાથી, જ્યારે મન વિચારે ત્યારે તે હાજર હોઈ શકે છે, તેથી ન હોય તેવાનો એ વિચાર કરે છે એમ કહી ન શકાય. તેથી તે અસત્ નથી એમ કહેશે. કોઈવાર હોય તેવા પદાર્થનો પણ વિચાર કરે છે તેથી સત્પણું પણ તેનામાં આવે છે એમ કહે છે. કોઈવાર દેવો વિગેરે પણ નજીક આવે નહિ, ત્યારે તે અસત્ હોય છે એવા આશયથી 'કોઈવાર અસત્ જેવું હોય છે' એમ કહેશે. (લે)

૪. 'અસત્' કારણ કે અસત્ (ન હોય તેવા પદાર્થ) નો વિચાર કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૫. તરખલું વિગેરે પણ જીવો છે, પરંતુ સ્થાવર જીવો છે. મહત્તત્ત્વમાં પણ શ્રીમદ્ભાગવત ૩-૨૬-૭૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે જીવ પ્રવેશ કરે છે તેથી તે પણ જીવ જ છે એવો અર્થ છે. (લે)

तत्र मनुष्यो मध्यस्थः । मनश्च सर्वेषामर्थे भगवता नियुक्तं सर्वत्र परिभ्रमति । तथा तस्य परिभ्रमणं संभवति तथांशभेदाः सामर्थ्यं वा कल्पनीयम् । उत्पत्तौ तस्यैकत्वप्रतिपादनात् । अतो मनुष्यपर्यन्तमेव यावत् परिभ्रमति तावद् असत् सदिव प्रतिभाति । अग्रे तु सदिव क्वचिदसदिव प्रतिभाति । तस्मात्कामादिदोषाणां मनोमूलत्वात् मनसश्च तत्स्वाभाविकं न भवतीति न तद्दोषेण भगवति दोषः । द्वितीयं परिहरति **सदभिमृशन्तीति** । **अभिमर्शो** ज्ञानम् । आत्मविदोऽत्यन्तं प्रमाणभूताः । इदमशेषं जगत् सर्वं नानाप्रकारेण भ्रान्तदृष्ट्या भासमानमपि आत्मतयैव सदेवेत्यभिमृशन्ति सर्वं ब्रह्मेत्येव जानन्ति । मनसोऽप्यत्र दोषः परिहृतः । यथेन्द्रजालिकस्य अन्यथाप्रदर्शनसामर्थ्यं गुणः न तु दोषो भवति तथा मनसोऽपि कामादिभासनं गुण एव कौतुकार्थत्वात् । वस्तुतस्तु ब्रह्मैव । **आत्मविद** इति वचनात् तेषां ज्ञानमात्मनि पर्यवसितम् ।

મધ્યમાં રહેલો છે, અને ભગવાને સર્વને માટે યોજેલું મન સર્વમાં પરિભ્રમણ કરે છે. તેનું (સર્વમાં) પરિભ્રમણ જેમ સંભવે તે પ્રમાણે તેના જૂદા જૂદા અંશો અથવા સામર્થ્ય માનવાં જોઇએ, કારણ કે ઉત્પત્તિના પ્રસંગમાં તેને એક જ જણાવેલું છે[૬] તેથી જ્યારે તે મનુષ્ય સુધી જ પરિભ્રમણ કરતું હોય છે ત્યાંસુધી અસત્ (હોવા છતાં) સત્ હોય તેવું ભાસે છે. આગળ તો[૭] સત્ હોય તેવું અને કોઇવાર અસત્ હોય તેવું ભાસે છે. તેથી કામ વિગેરે દોષોનું મૂલ મન હોવાથી, અને મનનો તે (કામ વિગેરે દોષવાળા હોવાપણાનો ગુણ) સ્વાભાવિક નહિ હોવાથી, તેના દોષથી ભગવાનમાં દોષ આવતો નથી.

(શ્લોકના) બીજા ચરણથી બીજો દોષ નથી થતો એમ કહે છે. 'अभिमर्शः' એટલે જ્ઞાન. આત્માને જાણનારાઓ બહુજ પ્રમાણ બનેલા[૮] છે. તેઓ આ સર્વને એટલે બધાંએ જગતને, ભ્રમવાળી દૃષ્ટિથી તે જૂદા જૂદા પ્રકારે ભાસતું હોવા છતાં, આત્મા તરીકે જ એટલે તે સત્ જ છે એમ જાણે છે, 'સર્વ બ્રહ્મ છે' એમજ તેઓ જાણે છે. અહિં મનના દોષનું પણ ખંડન થએલું છે. જેમ જાદુગરનું (એક વસ્તુને) બીજા પ્રકારની દેખાડવાનું સામર્થ્ય ગુણ છે, પરંતુ દોષ થતો (ગણાતો) નથી, તેમ મન પણ કામ વિગેરે દેખાડે છે તે ગુણ જ છે, કારણ કે આનંદમાટે જ (તે તેમ દેખાડે) છે. વાસ્તવિક રીતે તો (તે) બ્રહ્મ જ છે. 'આત્માને જાણનારા' એ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેમનું જ્ઞાન આત્મામાં જ પરિણમેલું છે. તેથી આત્મા ખરેખરો સત્ય છે. તે જ જો સર્વ થાય છે તો પછી અસત્ય-

---

૬. મન દૂરના પ્રદેશમાં જાય છે ત્યારે તેના અંશો ત્યાંસુધી જાય છે એમ કહેવું જોઇએ. 'મન તો અણુ (ઝીણામાં ઝીણું, જેનો ભાગ થઈ ન શકે તેવું) છે તેથી એના એટલા બધા અંશો કેમ હોઇ શકે?' એવી શંકા થાય તો મનનું એટલે બધે દૂર જવાનું સામર્થ્ય છે એમ માનવું જોઇએ, પરંતુ તેટલું બધું અંતર પૂરી દેવાય તેટલાં મન છે એમ માનવું અયોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૭. મનુષ્યથી આગળ દેવો વિગેરેનો જ્યારે મન વિચાર કરે છે ત્યારે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. प्रमाणभूताः એટલે સત્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારા; એવો અર્થ છે. 'પ્રમાણ' શબ્દનો આવો અર્થ ૨-૮-૨૫ ના શ્રીસુબોધિનીમાં કરેલો છે. (લે)

अत आत्मा परमार्थसत्यः। स एव यदि सर्वं कथमसत्यता आशङ्क्येतेत्यर्थः। तथापि युक्तिर्वक्तव्येति चेत् तत्राह **न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतयेति**। **कनकस्य विकृतिं** कुण्डलादिकं कनकार्थिनो वणिजः किं **त्यजन्ति**, अपि तु गृह्णन्त्येव। तत्रापि हेतुस्**तदात्मतयेति** कनकात्मतया। ननु कनकमुपादानमिति मध्ये द्रव्यान्तरापूरिते विकृते कनकतया ग्रहणं युक्तम्। जगत्तु जडोपादानकं जीवसामग्र्या पूरितं कथं भगवानिति चेत् तत्राह **स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमिति**। स्वेनैव कृतमात्मोपादानकं 'स आत्मानꣳस्वयमकुरुत' इति श्रुतेः। स्वेनैव चानुप्रविष्टं 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति। अतो जगत्तत्र स्थिता च सामग्री भगवानिति। **इदं सर्वमात्मतयैवावसितम्**। ततः सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात् कस्य दोषः कुत्र भवेत्। मतान्तर एव दोषाणां दोषत्वं, ब्रह्मवादे तु ब्रह्मत्वमेवेति सर्वमविरुद्धम्।

जीवानां ब्रह्मरूपत्वाद्दोषा अपि च मानसाः।
जगच्च सकलं ब्रह्म ततो दोषः कथं हरौ ॥ १३ ॥ १३ ॥

सू०—**सदिव मन इति**। **आमनुजात्** ब्रह्मतृणस्तम्बमारभ्य मनुष्यपर्यन्तात् **असन्म**-

---

પણાની શંકા કેમ થાય? એવો અર્થ છે. 'છતાં પણ (આ વિષયમાં) યુક્તિ જણાવવી જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'કારણ કે સુવર્ણના વિકારને તેના બનેલ હોવાથી તજતા નથી' શબ્દો યોજેલા છે. શું સુવર્ણની ઇચ્છાવાળા વેપારીઓ કુંડલ વિગેરે સુવર્ણના વિકારને તજે છે? (તજતા નથી), પરંતુ ગ્રહણ જ કરે છે. તેનું કારણ પણ 'તેના બનેલ હોવાથી' શબ્દથી કહેલું છે. (તેના એટલે) સુવર્ણના બનેલ હોવાથી (તજતો નથી).

'સુવર્ણનું (કુંડલ વિગેરે) બનેલ છે, એટલે (તે) વિકારમાં વચ્ચે બીજું દ્રવ્ય ભરેલું ન હોય ત્યારે સુવર્ણ તરીકે તેને ગ્રહણ કરવું યોગ્ય છે. જગત્ તો જડ (પદાર્થ)નું બનેલું છે[૯] અને જીવરૂપ સામગ્રીથી ભરેલું છે તે ભગવાન (બ્રહ્મ) કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતે બનાવેલું અને પછી પ્રવેશેલું' આ શબ્દો યોજેલા છે. 'તેણે પોતે આત્માને બનાવ્યો' એ શ્રુતિપ્રમાણે (જગત્ ભગવાને) પોતેજ બનાવેલું અને પોતાનું (આત્માનું) જ બનાવેલું[૧૦] છે; અને 'તેને બનાવીને પછી તેમાં પ્રવેશ કર્યો' શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાને) પોતે જ તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે. તેથી જગત અને તેની અંદર રહેલી સામગ્રી ભગવાન છે એવો (અર્થ છે). 'આ સર્વ (જગત્) આત્મા તરીકે જણાએલું છે, તેથી બધું એ (જગત્) બ્રહ્મ હોવાથી ક્યાં કોનો દોષ હોય? બીજા મત પ્રમાણે જ દોષો દોષરૂપ હોય છે, બ્રહ્મવાદમાં તો (તેમનું) બ્રહ્મપણું જ છે, તેથી સર્વ યોગ્ય છે.

જીવો બ્રહ્મરૂપ છે તેથી, અને સર્વ જગત્ તથા મનના દોષો પણ બ્રહ્મ છે તેથી હરિમાં દોષ કેવી રીતે હોય? કા. ૧૩

(आमनुजात्) મનુષ્ય સુધી (असत्) અસત્ (त्रिवृत्) ત્રણ ગુણવાળું (मनः)

---

૯. શરીર તો જડ પદાર્થનું બનેલું છે. 'જડ' એટલે સમષ્ટિરૂપ વિરાટ્ દેહ ઉપાદાન છે જેનું તેવું જગત્ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. બ્રહ્માંડ પણ ભગવદ્રૂપ જ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

नस्त्वयि सदिव विभाति । कथम्भूतं मनः ? त्रिवृत् गुणत्रयवेष्टितम् । आत्मविदो ज्ञानिन इदं जगत् अशेषं सम्पूर्णमात्मतया ब्रह्मतया सदभिमृशन्ति सर्वं ब्रह्मेति जानन्ति । यथा कनकार्थिनो वणिजः कनकात्मतया कनकस्य विकृतिं कुण्डलादिकं न हि त्यजन्ति तथा स्वकृतं भगवता कृतमनुप्रविष्टं सर्जनानन्तरं भगवतोनुप्रवेशो यस्मिंस्तथाविधमिदं जगत् ब्रह्मतयात्मविद्भिरवसितं निर्धारितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

सु०—एवं भगवति दोषान् परिहृत्य भक्तिमार्गे भगवान्निर्दुष्टो निरूपितः । इदानीं फलतो दोषं परिहरन्त्यः भक्तानां दोषं निराकुर्वन्ति तव परि ये चरन्तीति ।

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया
त उत पदाक्रमन्त्यविगणय्य शिरो निर्ऋतेः ।
परिवयसे पशूनिव गिरा विबुधानपि तां-
स्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ १४ ॥

ये त्वां परिचरन्ति उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः पदा आक्रमन्ति । तत्रापि नाज्ञानात् किंतु ज्ञात्वैवाविगणय्य । अनेन भगवतो दानं तिष्ठतु, सेवामात्रेणैव मृत्योर्जयो भवती-

---

મન (सत्) સત્ (इव) હોય તેવું (त्वयि) આપમાં (विभाति) ભાસે છે. (आत्मविदः) આત્માને જાણનારાઓ (इदं) આ (अशेषम्) સર્વને (आत्मतया) આત્મપણાથી (सत्) સત્ (अभिमृशन्ति) જાણે છે. (हि) કારણ કે (कनकस्य) સુવર્ણના (विकृतिम्) વિકારને (तदात्मतया) તેના બનેલ હોવાથી (न त्यजन्ति) તજતા નથી. (स्वकृतम्) પોતે બનાવેલું (अनुप्रविष्टम्) (અને) પછી પ્રવેશેલું (इदम्) આ (आत्मतया) આત્મા તરીકે (अवसितम्) જણાએલું છે (નક્કી થએલું છે). કા. ૧૩.

એ પ્રમાણે ભગવાનમાં દોષો નથી એમ જણાવીને ભક્તિમાર્ગમાં ભગવાન દોષવિનાના છે એમ સિદ્ધ કર્યું, હવે નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનમાં) દોષ નથી એમ ફલથી[૧] જણાવી, ભક્તોમાં દોષ નથી[૨] એમ સિદ્ધ કરે છેઃ—

જેઓ આપની સેવા કરે છે તેઓ જ निर्ऋतेः મૃત્યુના શિરનું (પોતાના) પગથી આક્રમણ કરે છે, તે પણ અજાણતાં નહિ, પરંતુ જાણીને (તે મૃત્યુની) અવગણના કરીને જ (તેમ કરે છે). આથી[૩] એમ કહેલું છે કે ભગવાન (જે) દાન કરવાના તેની વાત રહેવા દો, માત્ર (ભગવાનની) સેવાથી જ મૃત્યુ જીતાય છે. (૧) દુઃખ જતું રહે તે અને (૨) સુખની

---

૧. બીજાઓ (ભક્તો)ને પણ ભગવાન મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરવારૂપી ફલ આપનાર હોવાથી પોતે દોષરહિત જ છે, એવો અર્થ છે. (ક્રે)

૨. ભક્તોને દુઃખ હોતું નથી એમ સિદ્ધ કરે છે, એવો અર્થ છે. (ક્રે)

૩. 'આથી' એટલે '(ભક્તો) પોતાની મેળે જ મૃત્યુનું ઉલ્લંઘન કરે છે, એમ કહ્યું તેથી' એવો અર્થ છે. (ક્રે)

त्युक्तम् । सर्वस्यापि द्वयमभीष्टं दुःखहानिः सुखावाप्तिश्चेति । तत्र सुखं भगवतैव सिद्ध्यति नान्यथेति निरूपितम् । दुःखहानिरपि भगवत्सेवयैव नान्यथेति निरूप्यते । दुःखानामवधिर्मृत्युः । स कर्मानुसारेण प्राणिभ्यो दुःखं प्रयच्छति । सर्वकर्मापेक्षयापि दुःखदातुरवज्ञा महांश्चातिक्रमः शिरोमर्दनरूपः बह्वेव दुःखं प्रयच्छति । तदपि चेत्तेषां भगवद्भजनसाधनं ततः कुतस्तेषां दुःखम् । स्पष्टमेव मृत्योर्मूर्ध्नि पददानं ध्रुवे निरूपितम् । ये हि निरन्तरं सवां कुर्वन्ति ते सेवार्थं वैकुण्ठेऽप्यपेक्ष्यन्त इति देहान्तरादिनिर्माणे कदाचित्संस्कारनाशो विलम्बश्च भवेदिति तदेव शरीरं गृहीत्वा ते सेवार्थं द्रुतं गच्छन्ति, तदा मध्ये प्रतिबन्धकत्वेनं मृत्युश्चेदायाति तदा तं दृष्ट्वा अभीता एव तस्यावगणनां कृत्वा आरोहे निःश्रेणिकामिव तच्छिरस आक्रमणं कुर्वन्ति । मृत्योः शिरो महासाहसानि ।

પ્રાપ્તિ એ બે (વસ્તુઓ) બધાઓએ ઇચ્છેલ છે. તે પૈકી સુખ ભગવાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, બીજી રીતે થતું નથી એમ જણાવેલું[4] છે. દુઃખ પણ ભગવાનની સેવાથી જ જાય છે, બીજી રીતે જતું નથી એમ (અહિં) જણાવવામાં આવે છે. દુઃખનો છેવટનો છેડો મૃત્યુ છે. તે (મૃત્યુ) પ્રાણીઓને (તેઓનાં) કર્મ પ્રમાણે દુઃખ આપે છે. સર્વ કર્મો કરતાં દુઃખ આપનારનું અપમાન (ઘણું દુઃખ કરનારૂં છે.)[5], અને શિર દબાવવારૂપ મોટું અપમાન ઘણું જ દુઃખ આપનારૂં થાય છે; તે પણ જો તેઓને (ભગવાનના સેવકોને) ભગવાનનું ભજન કરાવનારૂં થાય, તો તેઓને દુઃખ ક્યાંથી થાય ? મૃત્યુના માથા ઉપર પગ મૂકો એમ ધ્રુવ (ના ચરિત્ર)માં સ્પષ્ટ જ જણાવેલું છે[6]; કારણ કે જેઓ (ભગવાનની) સદા સેવા કરે છે તેઓની સેવા માટે વૈકુંઠમાં પણ જરૂર હોય છે, અને બીજો દેહ વિગેરે બનાવવામાં આવે તો કદાચ (તેટલા સમયમાં) સંસ્કારનો નાશ થાય અને વિલંબ થાય તેથી (સેવા કરનારૂં હતું) તે જ શરીર લઇને તેઓ સેવા કરવા માટે ઝડપથી (વૈકુંઠમાં) જાય છે. તે સમયે મૃત્યુ જો વચમાં વિઘ્ન કરનાર તરીકે આવે તો તેને જોઇને ભય પામ્યા વિના જ, તેની અવગણના કરીને, ઉપર ચડવામાં જાણે કે નિસરણી હોય તેમ તેના માથા ઉપર પગ મૂકે છે. મોટાં સાહસો[7] મૃત્યુનું માથું છે. તે (સાહસો) કરવાં એ (તેના) માથા ઉપર પગ મૂકી ચડવું. આ આધિભૌતિક વ્યવસ્થા થઈ. આધ્યાત્મિક (વ્યવસ્થા)માં તો દેહ, દેહના, વેદના વિગેરે સર્વ ધર્મોનું ઉલ્લંઘન કરી, વિરુદ્ધ (ધર્મો)નું પણ આચરણ કરી[8] તેઓ ભગવાનની સેવા કરે છે, એવો અર્થ છે.

---

૪. પાછલ વીસમા શ્લોકના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલું છે. (લે)

૫. કૌંસમાં લખેલા શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

૬. આ મૃત્યુના માથા ઉપર પગ મૂકવાની આધિદૈવિક વ્યવસ્થા કહી. (લે)

૭. આધિભૌતિક વ્યવસ્થા પ્રમાણે 'મૃત્યુનાં માથાં'નો અર્થ અહિં કહેલો છે. મોટાં સાહસવાળાં કર્મો એ મૃત્યુનું માથું છે. તેવાં કર્મો કરવાં એ તેના ઉપર ચડવા બરાબર છે તેથી ભક્તો મોટાં સાહસવાળાં કર્મો કરે છે છતાં પણ તેઓ કુશળ જ રહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૮. (શાસ્ત્રથી) વિરુદ્ધ કર્મો એ મૃત્યુનું માથું છે. તેવાં કર્મો કરવાં એ તેના ઉપર ચડવા બરાબર છે, એવો અર્થ છે. 'परिचरन्ति' પરિચર્યા એટલે સેવા કરે છે શબ્દ બહુવચનનો હોવાથી (આધિદૈવિક વિગેરે) ત્રણે પ્રકારના ભક્તોને માટે આ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી ત્રણે વ્યવસ્થાઓ કહી છે એવો ભાવ છે. (લે)

तेषां करणं पदा शिरसोधिरोहणम् । आधिभौतिकस्त्वत्रस्थैषा । आध्यात्मिके तु देहदैहिकवैदिकादिधर्मात् सर्वानुल्लङ्घ्य विरुद्धानपि कृत्वा भगवत्सेवां कुर्वन्तीत्यर्थः । सेवायां विशेषमाह **अखिलसत्त्वनिकेततयेति** । बहिर्मुखानां सेवा निवारिता । अखिलसत्त्वेषु निकेतः स्थानं यस्य, सर्वत्र भगवानस्तीति ज्ञात्वा सर्वाविरोधेन ये परिचरन्तीत्यर्थः । 'सर्वं तद्धिष्ण्यमीक्षध्वमेवं वस्तोषितो ह्यसौ' इति वाक्यात् तथा दर्शनमपि तोषहेतुर्भवति, अन्यथा दोषश्रवणाच्च 'कुरुतेर्चाविडम्बनम्' 'भस्मन्येव जुहोति सः' इत्यादिवत् । **तवेति** षष्ठ्या त्वत्संबन्धिनं पदार्थं यं कंचन परिचरन्ति परं सर्वात्मभावोऽपेक्ष्यते 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति भेददर्शन एव मृत्युपराक्रमश्रवणात् । ननु सर्वातिक्रमे कथं दोषो न स्यात् । तेषां वा क्रोधो धर्मरक्षकाणां तत्राहुः **परिवयस** इति । **तान्** प्रसिद्धानपि **विबुधान् पशून् इव परिवयसे** बध्नासि । यत्र स्वस्वामी मृत्योरपि श्रेष्ठान् देवान् बध्नाति, तत्र तत्सेवकानां मृत्योरवगणनायां का शङ्केत्यर्थः । किंच । **गिरा** भगवान् बध्नाति, साक्षात्तु बन्धनं तत्सेवका एव कुर्वन्ति, यथा राजाज्ञया राजसेवकाः । अतस्तेषां तदतिक्रमः अभ्यासप्राप्त इति न शङ्कामुत्पादयति ।

'સર્વ સત્ત્વના સ્થાન તરીકે' શબ્દથી સેવાનો પ્રકાર કહે છે. (આથી એમ કહેલું છે કે) બહિર્મુખોથી સેવા થઈ શકતી નથી. સર્વ સત્ત્વ (પ્રાણીઓ)માં निकेतः સ્થાન છે જેમનું, એટલે ભગવાન સર્વ સ્થલે છે એમ જાણીને, કોઇના વિરોધ વિના જેઓ સેવા કરે છે, એવો અર્થ છે. 'સર્વને તેમનાં (ભગવાનનાં) સ્થાન જૂઓ. એ પ્રમાણે તે (ભગવાન) તમારા ઉપર પ્રસન્ન થશે' (ભાગ. ૬-૪-૧૩) વાકય પ્રમાણે તેવી રીતે (સર્વમાં ભગવાન છે એમ) જોવું (તે) પણ તેમની પ્રસન્નતાનું કારણ છે, અને ન કરવાથી 'પૂજાની હાંસી કરે છે' 'તે રાખમાં જ હોમ કરે છે' (ભાગ. ૩-૨૯-૨૧-૨૨) વિગેરે વાકયો પ્રમાણે દોષ થવાનું (શાસ્ત્રમાં) કહેલું છે. 'तव' 'આપના' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) આપના સંબંધવાળા હરકોઈ પદાર્થની પરિચર્યા કરે છે (તેઓ મૃત્યુના શિરનું આક્રમણ કરે છે) પરંતુ સર્વાત્માભાવ (સર્વમાં ભગવાન છે એવી બુદ્ધિ)ની જરૂર છે, કારણ કે 'જે અહિં જૂદા જૂદા જેવું જૂએ છે તે મૃત્યુના પણ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે' એમ ભેદ જોવામાં આવે ત્યારે જ મૃત્યુના પરાક્રમ (થાય છે એમ) કહેલું છે. 'સર્વનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે[९] ત્યારે દોષ કેમ ન લાગે? અથવા ધર્મનું રક્ષણ કરનારા તેઓને[१०] ક્રોધ કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી (શ્લોકનું) ત્રીજું ચરણ યોજેલું છે. 'તે' પ્રસિદ્ધ દેવોને પણ જાણે કે પશુ હોય તેમ આપ परिवयसे બાંધો છો. જ્યારે પોતાના સ્વામી મૃત્યુથી ઉત્તમ દેવોને પણ બાંધે છે, ત્યારે તેમના સેવકો મૃત્યુની અવગણના કરે તેમાં (તેઓને) ભય શેનો? એવો અર્થ છે. વળી ભગવાન 'વાણીથી' બાંધે છે, પરંતુ જેમ રાજાની આજ્ઞાથી રાજાના સેવકો (બંધન કરે છે) તેમ સાક્ષાત્ બંધન તો તેમના સેવકો જ કરે છે. તેથી તેઓ (ભગવાનના સેવકો)ને તેનું (મૃત્યુનું) ઉલ્લંઘન તો અભ્યાસથી

---

૯. 'ત્રણે પ્રકારનાં મૃત્યુના માથાંઓનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. 'તેઓને' એટલે ત્રણે પ્રકારના 'મૃત્યુઓને' એવો અર્થ છે. એટલે મોટાં સાહસોવાળાં કર્મ અને શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ કર્મ પણ (ભક્તો) ભગવાનની સેવા માટે કરે છે એવો ભાવ છે. (લે)

पशूनिवेति । यथा पशवः शकटादिषु योजनार्थं निरूप्यन्ते तत्र सेवका एव निरूपकाः तान् भगवत्सेवायां योजयन्ति । अतः सेवां प्राप्य कृतार्था एव ते भविष्यन्तीति न तेषां कोऽपि मनःक्लेशः । अतः सेवकानां देवापेक्षयाप्युत्कर्षो निरूपितः । ननु तथापि सेवकानाममर्यादत्वान् निन्दितत्वमशुद्धत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह त्वयि कृतसौहृदा इति । त्वय्येव कृतसौहृदाः जगत्पुनन्ति न तु तपस्विनोऽन्ये वा धार्मिकाः यतस्त्वयि विमुखाः । अयमर्थः । शुद्धिर्द्विविधा । दोषनिर्हरणात्मिका गुणाधानकर्त्री च । तत्र गुणानामुत्कर्षः भगवत्सेवावधिः 'यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिंचना सर्वैर्गुणैस्तत्र समासते सुराः' इत्यत्र निरूपितम् । दोषाणामवधिर्भगवदवज्ञा ।

'ब्रह्महत्यासहस्रस्य पापं शाम्येत्कथंचन ।
न पुनस्त्वय्यवज्ञाते कल्पकोटिशतैरपि' इति वाक्यात् ।

ततश्च ये गुणवन्तो भवन्ति तैरेव गुणलेशैः निवर्तितदोषाभासाश्च त एवान्येषां दोषान् दूरीकृत्य गुणाधाने समर्था भवन्ति, न तु ये दोषपूर्णाः तदंशैरेव निवर्तितसर्वगुणाः ते शुद्धिं कर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । खल्विति प्रमाणम् ।

પ્રાપ્ત થએલ છે એટલે (તેમને) ભય ઉત્પન્ન કરતું નથી. 'જાણે કે પશુ હોય તેમ' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) જેમ ગાડાં વિગેરેમાં જોડવા માટે પશુઓને પસંદ કરવામાં આવે છે, તેમાં પસંદ કરનારા સેવકો જ હોય છે તેમ (ભગવાનના સેવકો) તેઓને ભગવાનની સેવામાં યોજે છે. તેથી સેવા પ્રાપ્ત કરી તેઓ કૃતાર્થ જ થવાના, એટલે તેઓને જરા પણ મનનો ક્લેશ થતો નથી. તેથી દેવો કરતાં પણ સેવકોની ઉત્તમતા કહી.

'તેમ છતાં સેવકો મર્યાદાવિનાના હોવાથી નિંદાએલા અને અપવિત્ર રહે' એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ સાથે સૌહૃદ રાખનારાઓ (જગતને પવિત્ર કરે છે)' શબ્દો યોજેલા છે. આપમાં જ જેઓએ સૌહૃદ રાખેલું છે તેઓ જગતને પવિત્ર કરે છે, પરંતુ તપ કરનારાઓ અથવા બીજા ધાર્મિક (પુરુષો) (જગતને) પવિત્ર કરતા નથી, કારણ કે તેઓ આપથી વિમુખ હોય છે. અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—શુદ્ધિ બે પ્રકારની છે (૧) દોષ કાઢી નાખનારી અને (૨) ગુણો કરનારી, તે પૈકી ગુણોનાં ઉત્તમપણાનો અંત ભગવાનની સેવા છે એમ 'જેની ભગવાનમાં અકિંચન (અનન્ય) ભક્તિ છે તેનામાં સર્વ ગુણો સહિત દેવો રહે છે' એ વાક્યમાં જણાવેલું છે. 'હજારો બ્રહ્મહત્યાનું પાપ કોઈ પણ રીતે મટી જાય, પરંતુ આપની અવજ્ઞા કરવામાં આવે તો (તે પાપ) કરોડો કલ્પોના સેંકડાઓથી પણ (મટતું) નથી એ વાક્ય પ્રમાણે દોષોની સર્વથી મોટી હદ ભગવાનની અવજ્ઞા છે; અને તેથી જેઓ ગુણવાળા હોય અને તે જ ગુણોના અંશોથી જેમણે દોષો અને દોષ જેવા જણાતા (આચારો)ને મટાડેલા છે, તેઓ જ બીજાના દોષોને મટાડીને, (તેઓમાં) ગુણો લાવવાને શક્તિમાન હોય છે, પરંતુ જેઓ દોષથી ભરપૂર છે અને તે (દોષ)ના અંશોથી જેમના સર્વ ગુણો જતા રહેલા છે તેવાઓ (બીજાની) શુદ્ધિ કરવાને શક્તિવાળા હોતા નથી એવો અર્થ છે. 'खलु' 'ખરેખર' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ (કહેલું છે).

सर्वथा सर्वतः शुद्धा भक्ता एव न चापरे ।
अतः शुद्धिमभीप्सद्भिः सेव्या भक्ता न चापरे ॥ १४ ॥ १४ ॥

सू०—तव परि ये चरन्तीति । ये तव त्वां अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलसत्त्वेषु प्राणिमात्रेषु निकेतं स्थानं यस्य सः । तस्य भावस्तत्ता । तथा परिचरन्ति सेवां कुर्वन्ति उत त एव निर्ऋतेर्मृत्योः शिरः अवगणय्य अवगणनां कृत्वा पदाक्रमन्ति तान् प्रसिद्धान् मृत्योरपि उत्कृष्टान् विबुधानपि त्वं पशूनिव गिरा वाचा परिवयसे बध्नासि । त्वयि कृतसौहृदास्ते खलु निश्चयेन पुनन्ति अर्थाज्जगत् पुनन्तीत्यर्थः । न ये विमुखाः न तु तपस्विनो वा धार्मिका यतस्त्वयि विमुखाः ॥ १४ ॥

सु०—एवं भजनीयदोषान् भक्तदोषान् परिहृत्य भजने स्थिरीकृतेऽपि प्रातीतिकदोषैरभजनमाशङ्क्य निराकरोति त्वमकरण इति ।

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधर-
स्तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयाऽनिमिषाः ।
वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो
विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥

ननु भगवानवतारे इन्द्रियवान् प्रतीयते तानि चेन्द्रियाणि नान्यार्थकृतानि भवन्ति, तथा

ભક્તો જ સર્વરીતે સર્વ તરફથી શુદ્ધ છે, પરંતુ બીજાઓ નથી. તેથી શુદ્ધિ ઇચ્છનારાઓએ ભક્તોની સેવા કરવી. બીજાની કરવી નહિ. ક. ૧૪

(ये) જેઓ (अखिलसत्त्वनिकेततया) સર્વસત્ત્વના સ્થાન તરીકે (तव) આપની (परिचरन्ति) પરિચર્યા કરે છે (ते उत) તેઓ જ (निर्ऋतेः) મૃત્યુના (शिरः) શિરની (अविगणय्य) અવગણના કરીને (पदा) પગથી (आक्रमन्ति) (તેનું) આક્રમણ કરે છે. (तान्) તે (विबुधान्) દેવોને (अपि) પણ (गिरा) વાણીથી (આપ) (पशून् इव) (તેઓ) જાણે કે પશુ હોય તેમ (परिवयसे) બાંધો છો. (त्वयि) આપ સાથે (कृतसौहृदाः) સૌહૃદ રાખનારાઓ (खलु) ખરેખર (पुनन्ति) પવિત્ર કરે છે. (ये) જેઓ (विमुखाः) વિમુખ છે (તેઓ) (न) (પવિત્ર કરતા) નથી. ૧૪

એ પ્રમાણે જેમનું ભજન કરવાનું છે તે (ભગવાન)માં અને ભક્તોમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરી, ભજનને દૃઢ કર્યું છતાં પણ દેખાતા દોષોને લીધે (કોઈ) ભજન કરશે નહિ એવી શંકા કરી, નીચેના શ્લોકમાં તેનો નિરાસ કરે છેઃ—

"ભગવાન અવતાર ધારણ કરે ત્યારે ઇંદ્રિયવાળા દેખાય છે, અને તે ઇંદ્રિયો બીજાને માટે (ભગવાને) ધારણ કરેલી નથી,[1] કારણ કે તેમ (બીજાને માટે ધારણ કરેલી) હોય તો

---

૧. જીવના અદૃષ્ટને લીધે ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી, જીવને ફલ આપવા માટે (ધારણ કરેલી નથી), એવો અર્થ છે. (લે)

सत्यधर्मत्वं तत्कार्यबाधश्च स्यात्। नापि मुक्तानां जीवानां न्यायसिद्धान्त इव तानि स्वीकर्तुं शक्यानि 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्यादिश्रुतिभिर्लयश्रवणात् 'वागग्निरभवत्' इति आधिदैविकभावाच। तस्मादवैदिकैरेव तादृशः सिद्धान्तः श्रोतुं शक्यः। अत ईश्वरस्येन्द्रियाणि तन्नियतानि नित्यानि। जीवानामदृष्टैर्वा कृतानि सर्वथा तानीन्द्रियाणि भगवदीयानि भगवदर्थमेव कृतानि प्रतिनियतानीति मन्तव्यम्। ततस्तैः सह स्वाभाविको वा, आध्यासिको वा संबन्धो वक्तव्यः। ततस्तद्द्वारा दोषसंभव इति चेत् तत्राह **त्वमकरण** इति। तत्र **करणा**निन्द्रियाणि कथमपि न सन्तीत्यर्थः। ननु तथा सति कथमिन्द्रियकार्याणीति चेत् तत्राह **स्वराडि**ति स्वेनैव राजते। सर्वसमर्थ स्वरूपमेव तस्य, अन्यथेन्द्रियाणां तत्सामर्थ्यं कुत आगच्छेत्। मूलभूतेन्द्रियकल्पनायां त्वद्वैत-

---

(ભગવાન) હલકા બને તે (ઇંદ્રિયો)નું કાર્ય[2] (તે ઇંદ્રિયો)થી થઈ શકે નહિ. ન્યાયસિદ્ધાંત પ્રમાણે મોક્ષ પામેલા જીવોની ઇંદ્રિયો છે એમ પણ[3] સ્વીકારી શકાય તેવું નથી; કારણ કે 'વાણી મનમાં મળી જાય છે' વિગેરે શ્રુતિઓમાં, (ઇંદ્રિયોનો) લય થાય છે[4] એમ કહેલું છે અને 'વાણી અગ્નિ થઈ' એમ તેમનો આધિદૈવિક ભાવ (કહેલો) છે. તેથી અવૈદિકો જ તેવો (ન્યાય જેવો) સિદ્ધાંત સાંભળી શકે. તેથી ઇશ્વરની ઇંદ્રિયો તેમનું ચોક્કસ કાર્ય કરનારી[5] (અને) નિત્ય છે. અથવા જીવોની તે ઇંદ્રિયો સર્વ પ્રકારે (તેમના) અદષ્ટે કરેલી છે, (અને) ભગવાનની (ઇંદ્રિયો) ભગવાન માટે જ કરેલી અને દરેક (કાર્ય કરવા માટે) મુકરર કરેલી છે એમ માનવું જોઇએ. તેથી તે (ઇંદ્રિયો) સાથે (ભગવાનને) સ્વાભાવિક અથવા અધ્યાસથી થએલો સંબંધ છે એમ કહેવું જોઇએ. તેથી તે (ઇંદ્રિયો)દ્વારા (ભગવાનમાં) દોષ (આવવાનું) સંભવે છે એવી શંકા થાય, તેથી 'આપ ઇંદ્રિયરહિત (છો)' એમ કહેલું છે. આપને કરણો એટલે ઇંદ્રિયો કોઇપણ રીતે છે જ નહિ, એવો અર્થ છે.

'એમ (ભગવાનને ઇંદ્રિયો ન જ) હોય તો (ભગવાનથી) ઇંદ્રિયોનાં કાર્યો (કેમ થાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વયં પ્રકાશનાર' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાન) પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે. તેમનું સ્વરૂપ જ સર્વ (કાર્ય કરવા) શક્તિવાળું છે. તેમ ન હોય તો ઇંદ્રિયોમાં તે શક્તિ ક્યાંથી આવે? ઇંદ્રિયો મૂલભૂત[6] છે એમ માનવામાં આવે તો અદ્વૈતનો

---

૨. ઇંદ્રિયોનું કાર્ય પોતાના આધારમાં (પોતે જેની ઇંદ્રિયો છે તેનામાં) જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉત્પન્ન કરવાનું છે, પરંતુ બીજામાં તેમ કરવાનું નથી. તેવું કાર્ય તેમનાથી થઈ શકે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'મોક્ષ પામેલા જીવોની ઇંદ્રિયો ભગવાનમાં દેખાય એમ પણ નથી' એવો અર્થ છે. (લે)

૪. તે ઇંદ્રિયોનો લય થાય છે, પરંતુ ઇંદ્રિયો મોક્ષ થયા પછી હોતી નથી. જો ઇંદ્રિયો હોય તો વિષયનો ભોગ થાય જ, અને તેમ થતાં દોષ લાગે, એવો ભાવ છે. (લે)

૫. (દરેક ઇંદ્રિય) પોતપોતાનું કાર્ય કરનારી, એવો અર્થ છે. (લે)

૬. 'મૂલભૂત' એટલે પોતાની મેળે (કાર્ય કરવાની) શક્તિવાળી, પરંતુ તે માટે સ્વરૂપની જરૂર ન હોય તેવી, એવો અર્થ છે. ભગવાન સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી, સ્વરૂપથી જ ઇંદ્રિયોનાં કાર્ય કરે છે એમ જણાવેલું છે. (લે)

विरोधः । किंच । अखिलकारकशक्तिधरस्त्वम् । सर्वेषां कारकाणां षण्णामप्याधारादिशक्तयः, तेषां शब्दाश्रयत्वादनित्यत्वात् जातिवन्नियतशक्तिमत्त्वे कार्यान्तरानुदयात् सर्वशक्तिमत्त्वे एकेनैव सर्वकार्यसंभवात् शुद्धब्रह्मत्वापत्तेः अनेककृतिवैयर्थ्याच्च सर्वाः शक्तीः कारकाणां भगवानेव सर्वदा बिभर्ति, तत्तदवसरे तां तां तत्र स्थापयतीति च मन्तव्यम् । अस्मिन्नर्थेऽन्यथानुपपत्तिरूपं हेतुमाह तव बलिमुद्वहन्ति समदन्त्यजयानिमिषा इति । यदि अनिमिषाणां स्वतः शक्तिः

વિરોધ થાય છે (અદ્વૈત રહેતું નથી). વળી આપ 'સર્વ કારકોની* શક્તિને ધારણ કરનાર છો[૭]. બધા છએ કારકોની આધાર વિગેરે શક્તિઓ[૮] છે. તે (કારકો)[૯] શબ્દનો આશ્રય કરી રહેલા હોવાથી, અનિત્ય હોવાથી[૧૦], જાતિની પેઠે અમુક શક્તિવાળા[૧૧] હોય તો બીજું કાર્ય (તેમનાથી) થાય નહિ તેથી, (અને) સર્વ શક્તિવાળા હોય તો એકથી જ[૧૨] સર્વ કાર્ય થઈ શકે તેમ હોવાથી શુદ્ધબ્રહ્મપણું થઈ જાય તેથી, અને ઘણા (કારકો) કરવાનું વ્યર્થ થાય તેથી કારકોની સર્વ શક્તિઓને સદા ભગવાન જ ધારણ કરે છે, અને જૂદા જૂદા પ્રસંગે જૂદી જૂદી (શક્તિ)ને તેમાં મૂકે છે એમ માનવું જોઇએ. 'અજાથી સાવધાન (દેવો) આપના બલિને વહે છે (અને શેષ) ખાય છે' શબ્દોથી આ અર્થમાં[૧૩] અન્યથાનુપપત્તિરૂપ† તર્ક કહે છે. જો

---

* 'કારક' એટલે વાક્યમાં નામ અને ક્રિયાપદનો સંબંધ. સાત વિભક્તિઓ પૈકી છઠ્ઠી વિભક્તિ સિવાયની ૭ વિભક્તિઓ આવો સંબંધ દર્શાવે છે તેથી ૭ કારકો છે. (૧) કર્તા (૨) કર્મ (૩) કરણ (૪) સંપ્રદાન (૫) અપાદાન અને (૬) અધિકરણ (સાતમી વિભક્તિથી દર્શાવાતો સંબંધ). છઠ્ઠી વિભક્તિ કારક નથી, કારણ કે તે એક નામનો બીજા નામ સાથે સંબંધ દર્શાવે છે, જેમ કે રાજાનો નોકર, પુત્રની માતા.

૭. આ વાક્યથી એમ કહેલું છે કે કારકનું કાર્ય પણ ભગવાન પોતે કરે છે તો પછી તે ઇંદ્રિયોનું કાર્ય કરે તેમાં શું સંદેહ ? (લે)

૮. આધાર વિગેરે કારકોની પોતામાં ધારણ કરવાની વિગેરે શક્તિઓ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૯. 'કારણ' વિગેરે કારકો શબ્દમાં રહેલા છે, અને શબ્દ ક્રિયા કરતો નથી. તેથી આપ જ તે ક્રિયા કરો છો, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. 'કારકો અર્થનો આશ્રય કરી રહેલા છે' એવી શંકા થાય, તેથી શબ્દ અને અર્થ બંનેમાં સામાન્ય દોષ છે તે અહિં કહે છે. (લે)

૧૧. જેમ જાતિ ચોક્કસ કરેલી છે, તેમ આધાર વિગેરે (કારકોની) શક્તિઓ પણ જૂદા જૂદા (અર્થ)માં મુકરર કરેલી છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૨. બધા કારકોની દરેકનો અર્થ જણાવવાની શક્તિ હોય તો ગુંચવાડો થાય. તેથી એકની જ તેવી (બધાના અર્થ જણાવવાની) શક્તિ છે એમ કહેવું જોઈએ, એમ હોય તો તે જ બ્રહ્મ થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૩. (ભગવાનના) સ્વરૂપમાં જ સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે, એ અર્થમાં, એવો અર્થ છે.(લે)

† અન્યથાનુપપત્તિ એક જાતનું અનુમાન છે. જે વસ્તુ જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવતી નથી, પરંતુ બીજી વસ્તુ જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવતી હોય તેનાથી તેનું

स्यात् स्वाधीना वा । तदा भगवते बलिं दत्वा तच्छेषं स्वयं न गृह्णीयुः । सृष्टौ तथा प्रार्थना च श्रूयते 'यावद्बलिं तेऽज हराम काले' इति वाक्ये । किंच । **अजया** व्याप्तास्ते प्रकृत्या वशीकृताः कथं स्वतन्त्रा भवेयुः । लोके हि अजारक्षका अपि स्वामिने सेवां कुर्वन्ति । अजामात्रपरिग्रहा वा एते अत्यल्पाः । यत्रेन्द्रियस्वामिनामप्येषा गतिः तत्रेन्द्रियशक्तयः कथमिन्द्रियेषु स्थास्यन्तीत्यर्थः । एतदल्पानां कृत्यमित्याशङ्क्य विश्वसृजां महतामप्येतदिति ज्ञापयितुमल्पान्तररूपं दृष्टान्तमाहुः **वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति** । नव वर्षाणि जम्बूद्वीपे, तथान्येषु सप्त सप्त वर्षाणि । तत्र एकैकोऽधिपतिर्भवति । ते सार्वभौमस्य सेवां कुर्वन्ति स्वनिर्वाहार्थम्, तथैकैकेन्द्रियस्वामिनः सर्वसंघाताधिपतेः सेवां कुर्वन्ति । नाप्येते अप्रयोजकाः किंतु **विश्वसृजः** । किंच । वर्षाधिपतयः कदाचित्स्वतन्त्रा अपि भवन्ति । एते तु केवलं त्वदधीना एवेत्याहुः **विदधति यत्र ये त्वधिकृता**

દેવાને પોતાથી જ અથવા પોતાને અધીન શક્તિ હોત તો ભગવાનને બલિ આપી, તેમની શેષ તેઓ પોતે ગ્રહણ ન કરત. 'હે જન્મરહિત ! પોતપોતાના સમયે જ્યાં સુધી અન્ન આપના માટે બલિ લાવી' (શ્રીમદ્ભાગવત ૩-૫-૪૮) એ વાક્યમાં સૃષ્ટિના પ્રસંગમાં તેવી (દેવોએ કરેલી) પ્રાર્થના કહેલી છે. વળી તેઓ અજાથી ઘેરાએલા એટલે પ્રકૃતિએ વશ કરેલા હોવાથી સ્વતંત્ર કેમ હોઈ શકે ? કારણ કે લોકમાં અજાના રક્ષકો (બકરીઓના ગોવાળો) પણ (પોતાના) સ્વામી માટે સેવા કરે છે. અથવા જેમની મિલ્કત માત્ર બકરીઓ જ છે એવા આ ઘણા હલકા છે. જ્યારે ઇંદ્રિયોના સ્વામી (દેવો)ની પણ આ સ્થિતિ છે, તો પછી ઇંદ્રિયોની શક્તિઓ ઇંદ્રિયોમાં કેવી રીતે રહે ? એવો અર્થ છે.

આ હલકા (દેવો)નું કૃત્ય છે એવી શંકા કરી, વિશ્વને બનાવનાર મોટા (દેવો)નું પણ આ (કૃત્ય) છે એમ જણાવવા, 'ખંડના ભોક્તાઓ સર્વ ક્ષિતિના પતિની (આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે) તેમ' શબ્દોથી હલકાથી ભેદ દર્શાવનારૂં[14] દૃષ્ટાંત કહે છે. જંબૂદ્વીપમાં નવ ખંડો છે, તેમ જ બીજા (દ્વીપો)માં સાત સાત ખંડો છે. તે (દરેક ખંડ)માં એક એક અધિપતિ હોય છે. તેઓ પોતાના નિર્વાહ માટે ચક્રવર્તીની સેવા કરે છે; તેમ દરેક દરેક ઇંદ્રિયના સ્વામીઓ આખા સંઘાત (દેહ)ના અધિપતિની સેવા કરે છે. વળી આ (ઇંદ્રિયોના સ્વામી) નમાલા નથી, પરંતુ વિશ્વ બનાવનારા છે. વળી ખંડના અધિપતિઓ કોઈ સમયે સ્વતંત્ર પણ થાય છે, પરંતુ આ તો સંપૂર્ણ રીતે આપને અધીન જ છે એમ 'જે જ્યાં અધિકાર ઉપર

અનુમાન થાય છે, તે અનુમાનને અન્યથાનુપપત્તિ (તેમ ન માનીએ તો આ ઘટતું નથી) કહે છે. જેમ કે 'જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો નથી.' આમ હોય ત્યારે તે રાત્રે ખાતો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન અન્યથાનુપપત્તિથી થાય છે; કારણ કે તે રાત્રે પણ ખાતો ન હોય તો તે જાડો હોવાનું ઘટતું નથી. દેવો સ્વતંત્ર હોય તો ભગવાન માટે બલિ લઈ જાય, તેમની શેષ ખાય, અને તેમની આજ્ઞા માને તે ઘટતું નથી.

૧૪. 'વિશ્વને બનાવનારા' શબ્દથી તેઓનું જે કૃત્ય કહ્યું તે હલકા દેવોનું હશે, એવી શંકા થાય, તેથી તે દૂર કરવા મોટા દેવોનું પણ આ કૃત્ય છે એમ જણાવવા હલકા દેવોથી જે અન્તર ભેદ છે તે દર્શાવવા આ દૃષ્ટાંત કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (કે.)

इति। सुतरां भगवतः सकाशाद्भीताः सन्तः तथा तथा कुर्वन्ति । अन्यथा अनभिप्रेते न प्रवर्तेरन् ।

'दुर्गन्धे दुष्टशब्दे च विरसे च भयानके ।
खरस्पर्शे दुःखपुञ्जे वर्तन्ते खानि यद्भयात्' ॥
सुतरां मलोत्सर्गादौ लोकनिन्दिते अधिकारं न गृह्णीयुः ।

सुवर्णप्रतिमेवासौ सर्वानन्दमयोऽधिराट् ।
सर्वसेव्यो नियन्ता च निर्दुष्टः सर्वथैव हि ॥ १५ ॥ १५ ॥

सू०—**त्वमकरणः** इति । **त्वमकरणः** करणमिन्द्रियं तद्रहितः । पुनः **स्वराट्** स्वेनैव रूपेण राजत इति तथा । अथ च **अखिलकारकशक्तिधरः** सकलक्रियाकलापानां **शक्तिं** सामर्थ्यं धरतीति तथा । अतो**निमिषा** देवा **अजया** मायया **तव बलिमुद्वहन्ति समदन्ति** च भगवते बलिं दत्वा तच्छेषं स्वयं गृह्णन्ति यथा **अखिलक्षितिपतेः** सार्वभौमस्य राज्ञो **वर्षभुजो** नववर्षाद्यधिपतयः खण्डमण्डलपतयो **बलिं करं वहन्ति** । किञ्च **ये तु विश्वसृजो यत्र** यस्मिन्कार्ये **त्वयाधिकृताः** स्थापिता **भवतस्त्वत्तश्चकिताः** भीताः सन्तस्तत्त**द्विदधाति** तत्तत्कार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

મૂકાયા છે ત્યાં કામ કરે છે જ' શબ્દોથી કહેલું છે. ભગવાનથી ભય પામેલા હોવાથી તે તે રીતે (ભગવાનની આજ્ઞા થાય તેમ) ઘણું જ વધારે કામ કરે છે. તેમ (ભગવાનનો ભય) ન હોત તો નહિ ઇચ્છેલા (કાર્ય)માં તેઓ પ્રવૃત્તિ ન કરત. 'ખરાબ ગંધવાળા, ખરાબ શબ્દવાળા, બગડેલા રસવાળા, ભય કરનારા, કઠણ સ્પર્શવાળા, અને દુઃખથી ભરપૂર કાર્યમાં જેમના ભયથી ઇંદ્રિયો પ્રવૃત્તિ કરે છે' એ વાકયમાં (તેમ કહેલું છે). (ભગવાનનો ભય ન હોત તો) મલનો ઉત્સર્ગ કરવો વિગેરે લોકમાં નિંદાએલા કાર્યનો અધિકાર તેઓ કોઈ પ્રકારે ગ્રહણ ન જ કરત.

સુવર્ણની પ્રતિમાના જેવા આ (શ્રીકૃષ્ણ) સર્વ આનંદવાળા,[15] સાર્વભૌમ રાજા, બધાએ સેવવા યોગ્ય, (બધાને) વશ રાખનારા અને બધાએ પ્રકારે દોષ વિનાના છે. શ્લો. ૧૫

(त्वम्) આપ (अकरणः) ઇંદ્રિયરહિત (स्वराट्) સ્વયં પ્રકાશનાર (अखिलकारकशक्तिधरः) (અને) સર્વ કારકોની શક્તિને ધારણ કરનાર છો. (अजया) અજાથી (अनिमिषाः) સાવધાન (દેવો) (तव) આપના (बलिम्) બલિને (उद्वहन्ति) વહે છે (समदन्ति) (અને શેષ) ખાય છે. (ये) જે (विश्वसृजः) વિશ્વરચનારાઓ (यत्र) જ્યાં (अधिकृताः) અધિકાર પર મૂકાયા છે (ત્યાં) (वर्षभुजः) ખંડના ભોક્તાઓ (अखिलक्षितिपतेः) સર્વ ક્ષિતિના પતિની (આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે) (इव) તેમ (भवतः) આપથી (चकिताः) ભય પામેલા (तु विदधति) કામ કરે છે જ. ૧૫

---

૧૫. 'સર્વ આનંદવાળા' એટલે સર્વત્ર સર્વ અંશથી સત્ અને ચિત્ હોવા છતાં પણ આનંદ જેમનામાં ઘણો જ છે તેવા. (કે)

सु०—एवं धर्मधर्मिप्रकारेण भजनार्थं दोषाभावमुक्त्वा कार्यद्वारा प्राप्तं दोषं निराकुर्वन्ति **स्थिरचरजातयः स्युरिति ।**

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो
विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ।
न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवे-
द्वियत इवापदश्च तव शून्यतुलां दधतः ॥ १६ ॥

ननु यदि भगवान् पूर्णानन्दः सर्वदोषविवर्जितस्तर्हि किमर्थं तदंशाः नानाविधां योनिं प्राप्नुवन्ति । अतो ज्ञायते भगवानेव तानुत्पादयति स्वहितार्थम् । अन्यथा तेषामुत्पत्तिर्न घटेतेति चेत् तत्रोच्यते । यदि तव **विहरः** विहारः स्वानन्देन क्रीडा, यथा राज्ञः स्वगृहे रममाणस्यापि तदानन्दोद्रेकात् बहिर्गमनेच्छा भवति तथा भगवतोऽपि कदाचिद्विहारः । तदा **स्थिरचरजातयः** स्थावरजङ्गमभेदाः स्वयमेवोत्पद्यन्ते यथा वर्षाकाले जीवाः । न हि पर्जन्यः वर्षणादधिकं किंचित्कार्यं करोति जीवानामुत्पत्त्यर्थम् । तथा भगवानपि केवल एव विहरति । ततश्चेष्टायामुद्गतायां स काल इति तेन प्रकृत्यादिशक्तयः प्रेरिता भवन्ति । यथा राजनि निर्गते सेवका अप्रेरिता अपि कार्येषु प्रवर्तन्ते तथा कालो गुणक्षोभं कृतवान् । तथा प्रबलाग्नौ उद्गते विस्फुलिङ्गा

એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) ભજન થઈ શકે તે માટે (તેમનામાં) દોષ નથી એમ ધર્મ અને ધર્મીના પ્રકારથી કહી, નીચેના શ્લોકમાં કાર્ય મારફત થતા દોષ (તેમનામાં) નથી એમ સિદ્ધ કરે છે :—

' ભગવાન પૂર્ણ આનંદવાળા (અને) સર્વ દોષ વિનાના છે તો પછી તેમના અંશો (જીવો) જાત જાતની યોનિ શા માટે પ્રાપ્ત કરે છે ? તેથી[1] જણાય છે કે ભગવાન જ પોતાના હિતને માટે તેમને ઉત્પન્ન કરે છે. તેમ ન હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ ' એવી શંકા થાય, તેથી (નીચે પ્રમાણે) કહેવામાં આવે છે. જ્યારે આપનો વિહરઃ એટલે વિહાર અથવા પોતાના આનંદથી ક્રીડા થાય છે (ત્યારે જીવો પોતે જ ઉત્પન્ન થાય છે). જેમ પોતાના ઘરમાં રમણ કરનાર રાજાને પણ તે (રમણ)નો આનંદ ઘણો વધતાં બહાર જવાની ઇચ્છા થાય છે; તે પ્રમાણે ભગવાનનો પણ કોઈ સમયે વિહાર થાય છે. તે સમયે જેમ ચોમાસામાં જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ સ્થિરચરજાતયઃ જૂદા જૂદા સ્થાવર જંગમ (જીવો) પોતાની મેળે જ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે જીવોની ઉત્પત્તિ થાય તે માટે વરસાદ વરસવા કરતાં વધારે કાંઈ પણ કાર્ય કરતો નથી, તે પ્રમાણે ભગવાન પણ એકલા જ વિહાર કરે છે. તે સમયે ચેષ્ટા ઉત્પન્ન થતાં (અને) તે (ચેષ્ટા) કાલ હોવાથી, તે (કાલ)થી પ્રકૃતિ વિગેરે શક્તિઓ પ્રેરાય છે. જેમ રાજા બહાર નીકળે ત્યારે, (કામ કરવા) હુકમ નહિ કરેલા નોકરો પણ કામમાં લાગી જાય છે, તેમ

---

૧. ભગવાનના અંશ જીવોના એની મેળે જન્મમરણ થવાનું કાંઈ પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તેમનાં જન્મમરણ સંભવતાં નથી. તેથી ભગવાન જ તેમને પોતાની ક્રીડા માટે ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી ભગવાનમાં પક્ષપાત અને ક્રૂરતાના દોષ રહેલા છે, એવો ભાવ છે. (કે)

इव जीवा अपि निःसरन्ति । ततः कालेन क्षुब्धा गुणाः साक्षात्परंपरया च सर्वमेव कार्यजातमुत्पादयन्ति । ततस्ते जीवाः भगवतः सकाशान्निर्गताः प्रकृतिमुपगूह्य यत्र क्वचित्कामवशात् निमित्तं, कर्म, अज्ञानं वा समाश्रित्य नानाविधयोनीः प्राप्नुवन्ति । यथा विस्फुलिङ्गा अग्नेर्निर्गताः वायुमालिङ्ग्य तेन यतःकुतश्चिन्नीयमानाः तृणादिषु पतिता उद्भवं प्राप्नुवन्ति । जले पतिताः निर्वीर्या भवन्ति । भूमौ पतिताः मध्यमावेन तिष्ठन्ति । नत्वत्र मूलभूतो वह्निः कमपि विस्फुलिङ्गं क्वचियोजयति । तथेदमिति निरूपयन्ति **अजया** प्रकृत्या उत्थिताः सन्तः **तयैवोत्थितं** कर्मापि निमित्तं युञ्जत इति । विहार एव निमित्तम् । केवलक्रियाशक्तेर्निमित्तत्वमाशङ्क्य ज्ञानशक्तिमप्याह: **उदीक्षयेति** । यदा उद्गता ईक्षा भवति तया सहितश्च विहारः ज्ञानपूर्विका क्रीडेत्यर्थः । ननु विहारोऽप्यजया भवतु तथासति प्रकारान्तरेणापि दोषः स्यादत आह **परस्येति** । अजायाः परो नियामकः । ननु भार्ययैव तया मोहोऽस्तु आसक्तिर्वा तस्याम् । हे **ततो विमुक्तेति** । तया सह संबन्ध एव नास्ति । यतः सा किंचिदपि कार्यं कुर्यात् । यथा राज्ञः प्रेरिकाः क्षुद्रा

કાલ ગુણોને ખળભળાવે છે. જેમ મોટો અગ્નિ (ભડકો) થાય ત્યારે તણખા નીકળે તેમ જીવો પણ (તે સમયે) નીકળે છે. પછી કાલથી ખળભળાવેલા ગુણો બારોબાર અથવા પરંપરાથી બધાએ કાર્યના સમૂહને ઉત્પન્ન કરે છે. પછી ભગવાનમાંથી નીકળેલા તે જીવો પ્રકૃતિને ભેટીને (તેની સાથે સંબંધમાં આવીને) (પોતાની) કામનાને લીધે નિમિત્ત, કર્મ અથવા અજ્ઞાનનો[૨] આશ્રય કરી જ્યાં ત્યાં જૂદા જૂદા પ્રકારની યોનિ પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ અગ્નિમાંથી નીકળેલા તણખાઓ વાયુને ભેટીને તેનાથી જ્યાં ત્યાં લઈ જવાતાં ખડ વિગેરેમાં પડેલા વૃદ્ધિ પામે છે, જલમાં પડેલા વીર્યરહિત (શાંત) થાય છે (અને) ભૂમિ ઉપર પડેલા વચલી સ્થિતિમાં રહે છે, પરંતુ આ વિષયમાં (તેમનું) મૂળ હતો તે અગ્નિ કોઈપણ તણખાને કોઈ સ્થલે મૂકતો નથી, તે જ પ્રમાણે આ (જીવોની ઉત્પત્તિ) છે એમ કહે છે કે-प्रकृत्या પ્રકૃતિથી જ ઉત્પન્ન થએલા થઈ, તેનાથી જ ઉત્પન્ન થએલાં કર્મરૂપ નિમિત્ત સાથે પણ[૩] સંબંધમાં આવે છે. તે વિષયમાં (ભગવાનનો) વિહાર જ નિમિત્ત છે. (ભગવાનની) માત્ર ક્રિયાશક્તિ જ નિમિત્ત હશે એવી શંકા કરી, જ્ઞાનશક્તિ પણ (નિમિત્ત થાય) છે એમ 'ઇચ્છાથી' શબ્દથી કહે છે. જ્યારે ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને[૪] તેની સાથે વિહાર થાય છે એટલે (જ્યારે ભગવાનની) જ્ઞાનપૂર્વક ક્રીડા થાય છે (ત્યારે એમ જીવોની ઉત્પત્તિ થાય છે) એવો અર્થ છે.

'વિહાર પણ પ્રકૃતિ સાથે ભલે થાય, તેમ થતાં બીજા પ્રકારે પણ (ભગવાનને) દોષ લાગશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પર' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાન) પ્રકૃતિથી પર એટલે (તેને) વશ રાખનાર છે. 'તે (પ્રકૃતિ) ભાર્યાથી (ભગવાનને) મોહ ભલે થાય, અથવા તેનામાં જ આસક્તિ ભલે હોય' (એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે) હે 'તેથી વિમુક્ત!' 'જેમ હલકી દાસીઓ રાજાને વિહારમાં કોઈપણ સ્થલે પ્રેરણા કરનારી હોતી નથી તેમ

૨. (જીવો ભગવાનમાંથી) નીકળ્યા પછી ભગવાનના ધર્મરૂપ 'ચિત્' નો તિરોભાવ થવાથી, તેઓને અજ્ઞાન થાય છે એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'પણ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે અજ્ઞાન સાથે સંબંધમાં આવે છે. (લે)

૪. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે વિહાર ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલો છે. (લે)

दास्यो न भवन्ति क्वापि विहारे । ननु मा भवतु प्रकृतिगुणाः कालो वा, अन्या एवान्तरङ्गाः शक्तयस्तत्प्रेरिका भवन्तु, ताभिरेव दोषसंबन्धः स्यादत आह **न हि परमस्येति । परमस्याति**-परस्य अक्षरादप्यग्रेस्थितस्य लोकवार्तानभिज्ञस्य **कश्चिदपि** पदार्थः **अपरः** हीनः **पर** उत्कृष्टो वा **न भवेत्** । विहारार्थमेव राजदृष्टान्तः न तु प्रेरणार्थः । तं प्रेरयति कश्चित् यस्य प्रेर्यो विषयो भवति, यथान्तःकरणं चक्षुःश्रोत्रे बोधनार्थं ततोऽश्वशस्त्रादिक्रियार्थं, तत्रान्तरङ्गः सामग्रीसंपादकः प्रेरको वा भवति । यस्तु केवल एवानन्दः सर्वसंबन्धरहितो भवति तं कथं कश्चित्प्रेरको भवेत् । तत्र भगवतः सामग्र्यभावमाह । सामग्री पञ्चविधा, स्वरूपं, स्थानं, विशेषाकृतिः उत्कर्षापकर्ष-

---

(ભગવાનને) તે (પ્રકૃતિ)ની સાથે સંબંધ જ નથી કે જેથી તે કાંઈપણ કાર્ય કરે. 'પ્રકૃતિના ગુણો અથવા કાલ (ભગવાનને પ્રેરણા કરનારા) ભલે ન હોય, બીજી જ અંતરંગ શક્તિઓ તેમને પ્રેરણા કરનારી ભલે હોય, અને તેમને લીધે જ (ભગવાનને) દોષનો સંબંધ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી (શ્લોકનું) ત્રીજું ચરણ યોજેલું છે. परमस्य ઘણા મોટા અક્ષરથી પણ ઊંચે રહેનારા, લોકની વાતનો જેમને સંબંધ નથી તેવા[૫] (ભગવાન)થી કોઈપણ પદાર્થ अपरः હલકો અથવા परः ઉત્તમ હોઈ શકે નહિ.[૬] રાજાનું દૃષ્ટાંત વિહાર માટે (પૂરતું)જ આપેલું છે, પરંતુ પ્રેરણા માટે આપેલું નથી. જેમ[૭](પ્રાપ્ત કરવાના વિષયનું) જ્ઞાન થાય તે માટે, અને પછી અશ્વ (ઉપર ચઢવા) તથા શસ્ત્ર (પકડવાં) વિગેરે ક્રિયા થાય તે માટે અંતઃકરણ આંખકાનને પ્રેરણા કરે છે, તે પ્રસંગે અંતરંગ (સેવક) સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવનારો અથવા પ્રેરણા કરનારો થાય છે, તેમ જેને ભોગ માટે વિષય પ્રાપ્ત કરવાનો હોય તેને કોઈ પ્રેરણા કરે[૭]; પરંતુ જે કેવલ[૮]

---

૫. 'જગતના કર્તા' એ પણ ભગવાનનું એક રૂપ જ છે, પરંતુ ભગવાન એટલા જ નથી, એવો ભાવ છે. (લે) ભગવાન લોકથી પર છે, લોકને તેમની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૬. પ્રેરણા કરનાર (જેને પ્રેરણા કરે છે તેનાથી) હલકો અથવા ઊંચો હોવો જોઈએ. ભગવાનથી કોઈ હલકો અથવા ઊંચો નથી તેથી તેમને કોણ પ્રેરણા કરે? એવો ભાવ છે; કારણ કે સાર્વભૌમ મહારાજા કરતાં નજીવો માણસ હલકો છે એમ પણ ન કહેવાય. એવો ભાવ છે. (લે)

૭....૭ (આ ભાગનું લેખ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલું છે). રાજા પોતાને ભોગવવાનો પદાર્થ જણાય તે માટે એટલે તે જોવામાં અથવા સાંભળવામાં આવે તે માટે અંતઃકરણ આંખ અને કાનને પ્રેરણા કરે છે એટલે તે પદાર્થને જોવા અથવા સાંભળવા તત્પર થાય છે. એવા રાજાનો અંતરંગ સેવક તેને વાડી, ગાન વિગેરે સામગ્રી પ્રાપ્ત કરાવે છે. પછી રાજા ઘોડા ઉપર ચઢવું અથવા શસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાં વિગેરે ક્રિયા કરવા અંતઃકરણને પ્રેરણા કરે છે એટલે તેવી ક્રિયા કરવા તત્પર થાય છે ત્યારે તેવો સેવક ઘોડો, શસ્ત્ર વિગેરે સામગ્રી લાવી આપે છે, અથવા તેની સામગ્રી હાજર હોય તો તે કાર્ય કરવા રાજાને પ્રેરણા કરે છે. ભગવાનને તો ભોગ કરવા યોગ્ય પદાર્થ જ નથી તેથી કોઈપણ અંતરંગ શક્તિ વિહાર કરવા તેમને પ્રેરણા કરનારી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. 'કેવલ' એટલે 'ઇંદ્રિય વિનાના'. (લે)

भावापन्नाः पदार्थाश्च । ते केऽपि भगवति न सन्ति यतः सर्वेभ्यः **परम** उत्कर्षापकर्षभावरहितः सर्वविलक्षणः । अत एव तस्य कोऽपि नावरः, परोपि न । **नकार**द्वयं पृथगेव निर्दिशति । सर्वनिषेधानां स्वतःसिद्ध्यर्थम**पदश्च** स्थानरहितोऽपि भवति । चकारात्तत्सामग्रीरहितश्च । ननु पदार्थः सर्वोऽपि साधारो भवतीति कथमयं निराधार इति चेत् तत्र दृष्टान्तमाह **वियत इवेति** । आकाशसदृशस्य कयापि क्रियया अव्यापृतस्य । अनेन सर्वविशेषरहित उक्तः । स्वरूपमपि न कस्यचित्प्रत्यक्षमित्याह **शून्यतुलां दधत** इति । शून्यवादव्युदासाय **तुला**पदम् । एतदेवाहुः 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' 'अरूपमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतयः । केवलम् 'अस्तीत्येवोपलब्धव्यः' ।

આનંદ જ છે અને સર્વ (વિષય)ના સંબંધ વિનાના છે તેવા (ભગવાન)ને[૯] કોણ કેવી રીતે પ્રેરણા કરનાર થાય ? તે માટે[૧૦] ભગવાનને (તેવી) સામગ્રી[૧૧] નથી એમ કહે છે. સામગ્રી પાંચ પ્રકારની છે (૧) સ્વરૂપ (૨) સ્થાન (૩) ચોક્કસ આકાર (૪) ઊંચી સ્થિતિવાળા પદાર્થ અને (૫) હલકી સ્થિતિવાળા પદાર્થ. તે (પાંચ) પૈકી કોઈ ભગવાનમાં નથી, કારણ કે (ભગવાન) સર્વથી પરમ, એટલે ઊંચી અથવા હલકી સ્થિતિ વિનાના, સર્વથી[૧૨] જૂદા પ્રકારના છે. તેથી જ તેમનાથી કોઈ હલકો પણ નથી તેમ ઊંચો પણ નથી. (શ્લોકમાં રહેલ) બે 'ન' શબ્દો (ભગવાનને સર્વથી) જૂદા (પ્રકારના) જણાવે છે, અને સર્વ પદાર્થોથી ભગવાન જૂદા પ્રકારના છે એમ એની મેળે સિદ્ધ થાય તે માટે ભગવાન 'अपदः' સ્થાનરહિત પણ થાય છે. (શ્લોકમાં अपदः પછી) 'च' શબ્દ છે તેથી તેની (સ્થાનની) સામગ્રીરહિત પણ (ભગવાન થાય છે એમ કહેલું છે.)

'સર્વે પદાર્થ આધારવાળા હોય છે તેથી આ (ભગવાન) આધાર (સ્થાન) વિનાના કેમ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આકાશની પેઠે' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. (ભગવાન) આકાશ જેવા, કોઈપણ ક્રિયામાં નહિ રોકાએલા છે. આથી[૧૩] (તે) બધા વિશેષ વિનાના (છે એમ) કહેલ છે. 'શૂન્યની સમાનતા ધારણ કરનાર' શબ્દોથી (તેમનું) સ્વરૂપ પણ કોઈને પ્રત્યક્ષ નથી એમ કહેલું છે. શૂન્યવાદ નથી (ભગવાન શૂન્ય નથી) એમ જણાવવા 'સમાનતા' પદ યોજેલું છે 'આ પુરુષ સંગવિનાના છે' 'રૂપ વિનાનું સ્પર્શવિનાનું' વિગેરે શ્રુતિઓએ આ જ

---

૯. અહિં 'तं' પછી 'प्रति' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૧૦. અહિં 'तत्र' શબ્દ निमित्तसप्तमीના અર્થમાં છે. 'પ્રેરણા (કરનાર કોઈ) નથી એમ સિદ્ધ કરવા માટે' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. 'પ્રેરણાના કારણરૂપ ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારી સામગ્રી' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૨. પાંચ પ્રકારની સામગ્રી સિવાયના બીજા પદાર્થો ભગવાનમાં નથી એ તો એની મેળે સિદ્ધ થાય છે. બે 'न' શબ્દો શ્લોકમાં છે તે શબ્દોથી એમ કહેલું છે. (લે) આથી ચોથા અને પાંચમા પ્રકારની ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારી સામગ્રી ભગવાનને નથી એમ સિદ્ધ થયું.

૧૩. દષ્ટાંતથી એમ દેખાડ્યું કે ભગવાનને આધાર નથી, એટલે પાંચ સામગ્રી નથી, એવો અર્થ થયો. (લે) 'આધાર નથી' એમ કહ્યું એટલે સ્થાનરૂપ બીજી સામગ્રી નથી એમ પણ સિદ્ધ થયું.

अत एतादृशं को वा जानीयाद् यतः प्रेरयेत् ।

सर्वभावविनिर्मुक्तः पूर्णः क्रीडार्थमुद्गतः ।
निमित्तं तं समाश्रित्य जायन्ते जीवराशयः ॥ १६ ॥ १६ ॥

सू०—**स्थिरचरजातय इति** । हे ततो विमुक्त मायासम्बन्धरहित । **यदि परस्य तव उदीक्षया** उद्गतेच्छया **विहरो** विहारः क्रीडा तदा **स्थिरचरजातयः** स्थावरजङ्गमभेदाः स्युः स्वयमेवोत्पद्यन्ते । कथम्भूताः ? **अजयोत्थनिमित्तयुजः** । **अजया** प्रकृत्या **उत्थिता** समस्तयैवोत्थितं **निमित्तं** कर्मापि **युञ्जत** इति तथा । **न हि परमस्य** अक्षरादपि **अग्रेस्थितस्य तव परश्चापरश्च** कश्चिद् **भवेत् वियत** इवाकाशस्येव । कथम्भूतस्य ? **अपदस्य** स्थानरहितस्य । अथ च **शून्यतुलां** शून्यसमतां **दधतः** ॥ १६ ॥

सु०—एवं जीवानां नानाविधयोनिसंबन्धेन प्राप्तो दोषः परिहृतः, अधुना प्रसङ्गाद् भगवतो माहात्म्यसिद्ध्यर्थं जीवानां भगवदधीनत्वं स्थापयितुं स्वातन्त्र्यपक्षमनूद्य निराकुर्वन्ति

(અર્થ) કહેલો છે. માત્ર[14] 'છે' એમ જ જાણવા યોગ્ય છે. તેથી આવા (ભગવાન)ને કોણ જાણે કે (તેમને) પ્રેરણા કરે ?

સર્વ ભાવથી રહિત પૂર્ણ (શ્રીકૃષ્ણ) ક્રીડા માટે તૈયાર થયા છે. તે નિમિત્તનો[15] સારી રીતે આશ્રય કરીને જીવોના સમૂહો નીકળે છે. કા. ૧૬

(यदि) જો (જ્યારે) **(परस्य)** પરનો **(उदीक्षया)** ઇચ્છાથી **(विहरः)** વિહાર (થાય ત્યારે) **(स्थिरचरजातयः)** સ્થાવર જંગમ જાતિઓ **(अजया)** અજાથી **(उत्थनिमित्तयुजः)** ઉત્પન્ન થએલ નિમિત્તવાળી **(स्युः)** થાય છે. **(ततः विमुक्त)** હે તેથી વિમુક્ત (સંબંધરહિત) **(हि)** કારણ કે **(वियतः)** આકાશની **(इव)** પેઠે **(अपदस्य)** સ્થાનરહિત **(शून्यतुलाम्)** શૂન્યની સમાનતા **(दधतः)** ધારણ કરનાર **(तव)** આપ **(परमस्य)** પરમથી **(कश्चित्)** કોઈપણ **(अपरः)** અપર **(न)** નથી **(परश्च)** અને પર પણ **(न भवेत्)** નથી. ૧૬

એ પ્રમાણે જીવોને જૂદા જૂદા પ્રકારની યોનિના સંબંધને લીધે થતો દોષ (ભગવાનમાં) નથી એમ સિદ્ધ કર્યું. હવે પ્રસંગને લીધે[1] ભગવાનનું માહાત્મ્ય સાબિત થાય તે માટે જીવો

---

૧૪. ભગવાન 'છે' એટલું જ માનવાનું કહ્યું, પરંતુ તેમનાં સ્વરૂપનું અથવા ધર્મોનું આપણી ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી એવો અર્થ છે. (લે) આ પેરામાં પહેલી સામગ્રી પણ નથી એમ કહેવાયું.

૧૫. 'તે નિમિત્ત' એટલે 'ક્રીડારૂપ કાલે કરેલા ગુણોનો ખળભળાટ'નો આશ્રય કરીને જીવોના સમૂહો ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તણખાઓ પેઠે નીકળે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧. ભગવાનમાં દોષ નથી, એમ જણાવવામાં આવતાં તેમનું માહાત્મ્ય પણ (આપણને) સાંભરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

अपरिमिता ध्रुवा इति ।

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगता-
स्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ।
अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवे-
त्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥

जीवानां व्यापकत्वे स्वरूपतो भगवन्नियम्या न भवेयुः । भोगमोक्षदुःखाभावार्थं तदपेक्षा व्यापकत्वे न भविष्यतीति अग्रे वक्तव्यम् । अतो यदि श्रौत एव न्यायः विस्फुलिङ्गरूपः अङ्गीक्रियते तदैव नियम्यनियामकभावो भवति न स्मार्तपक्षे व्यापकत्वे, तदर्थं व्यापकता निराक्रियते । केचन नैयायिकादयः जीवं व्यापकं मन्यन्ते । तेषामयमभिप्रायः । नित्यः अणुर्वा व्यापको वा भवति, नावान्तरपरिमाणवान् । अवान्तरपरिमाणमनित्यत्वेन व्याप्तम् । अणुपरिमाणत्वे सर्वशरीरव्यापिचैतन्योपलम्भो न स्यात् । किंच । देशान्तरे यद्द्रव्यमस्मद्भोगायोत्पद्यते तत्रास्मददृष्टं कारणत्वेन वक्तव्यम् । अत उत्पत्तिदेशे अदृष्टवदात्मसंयोगः

ભગવાનને અધીન છે એમ સિદ્ધ કરવા, નીચેના શ્લોકમાં (જીવો) સ્વતંત્ર છે એવો મત વર્ણવી તેને ખોટો ઠરાવે છે:—

જો જીવો વ્યાપક (સર્વ સ્થલે રહેલા) હોય, તો (પોતાના તેવા) સ્વરૂપને લીધે ભગવાનને વશ રહેનારા ન હોય. તેઓ વ્યાપક હોય તો ભોગ માટે અથવા મોક્ષ માટે અથવા દુઃખ ન રહે તે માટે (તેમને) તેમની (ભગવાનની) જરૂર ન રહે એમ આગળ કહેવાનું છે. તેથી જો (જીવો) તણખા જેવા છે એવો શ્રુતિમાં કહેલો નિયમ સ્વીકારવામાં આવે તો જ (જીવ અને ભગવાનમાં) વશ રહેનાર અને વશરાખનારની સ્થિતિ સંભવે, (પણ) સ્માર્તમત પ્રમાણે (જીવો) વ્યાપક હોય તો (તે સંભવતી) નથી, તેથી (જીવો) વ્યાપક નથી એમ સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. નૈયાયિક વિગેરે કેટલાક જીવને વ્યાપક માને છે. તેઓનો આ (એવો) અભિપ્રાય છે કે "જે નિત્ય* હોય તે અણુ* અથવા વ્યાપક* હોય, મધ્યમ કદવાળું ન હોય, કારણ કે મધ્યમ કદવાળું અનિત્યપણાથી ઘેરાએલું (સર્વથા અનિત્ય જ) હોય છે. જો (જીવ) અણુ કદનો હોય તો આખા શરીરમાં પ્રસરતું ચૈતન્ય પ્રાપ્ત થાય નહિ. વળી બીજા (દૂરના) પ્રદેશમાં જે દ્રવ્ય આપણા ભોગ માટે ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં (તેની ઉત્પત્તિનું) કારણ આપણું અદૃષ્ટ છે

* જેના કટકા થઈ શકે તે પદાર્થ નિત્ય (સદા રહેનાર, કોઈ સમયે નાશ નહિ પામનાર) હોઈ શકે નહિ. જે સર્વ સ્થલે રહેલ છે તેના કટકા થઈ શકે નહિ, કારણ કે બે કટકા વચ્ચે જગ્યા રહે ત્યારે કટકા થઈ શકે, પરંતુ સર્વત્ર રહેનાર (વ્યાપક) પદાર્થના તેવી રીતે કટકા થઈ ન શકે તે સ્પષ્ટ જ છે. વળી હરકોઈ પદાર્થના કટકા કરતાં સર્વથી નાનો કટકો આવે, કે જેનો પછી કટકો થઈ જ ન શકે. આવા નાનામાં નાના કદને 'અણુ' કહે છે. તેનો કટકો પછી થઈ શકતો નહિ હોવાથી તે પણ નિત્ય છે. વ્યાપક અને અણુ કદના વચલા કદવાળા પદાર્થોના કટકા થઈ શકે તેમ હોવાથી તે બધા અનિત્ય છે.

कारणं वर्तत इत्यात्मनो व्यापकत्वसिद्धिः। तेन आत्मानो देशपरिच्छेदरहिताः। ध्रुवा इति कालपरिच्छेदरहिताः। यद्यात्मा अनित्यः स्यात् अनिर्मोक्षः स्यात्। व्यापकस्य चानित्यत्वमसिद्धम्। किंच। सर्वग स्ते। सर्वत्र तेषां सकलमूर्तद्रव्यसंयोगो वक्तव्यः। अन्यथा तेषां भोगसाधनाय तानि द्रव्याणि न भवेयुः। न ह्यनादिसंसारे कश्चित्पदार्थः कस्यचिन्न भवतीति सिद्धम्। एवमात्मनः परिच्छेदद्वयाभावः सकलमूर्तद्रव्यसंयोगश्च अवश्यमङ्गीकर्तव्य इति तन्मतमनूद्य परिहरति **तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमः**। अत्र शासनं न कर्मनिमित्तं, तत्तु यमादिकार्यं, किंतु दासस्वामिवत् नियम्यनियामकभावः। व्यापकत्वे जीवानां दासत्वं न स्यादित्यर्थः। तथासति नेश्वरश्च सेत्स्यति प्रयोजनाभावात्। सर्वत्रात्मनः कारणत्वेन विद्यमानत्वात् स्वभोगस्तेनैव संपादयितुं

એમ કહેવું જોઇએ. તેથી (તેની) ઉત્પત્તિના પ્રદેશમાં અદૃષ્ટની પેઠે આત્માનો સંયોગ કારણ છે. તેથી આત્મા (જીવ) વ્યાપક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી આત્મા (જીવ) દેશની હદ વગરના છે. 'નિત્ય' શબ્દથી તેઓને કાલની હદ વગરના કહેલા છે. જો આત્મા અનિત્ય હોય તો (તેનો) મોક્ષ ન થાય. જે વ્યાપક[2] હોય તે અનિત્ય ન હોય એમ સાબિત થએલું છે. વળી[3] તેઓ સર્વના સંબંધવાળા છે. સર્વ સ્થલે બધા આકારવાળા દ્રવ્યો સાથે તેઓને સંયોગસંબંધ છે એમ કહેવું જોઇએ. તેમ ન હોય તો તેઓને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનારાં તે દ્રવ્યો હોય (હોઈ શકે) નહિ;[4] કારણ કે અનાદિ સંસારમાં કોઇપણ પદાર્થ કોઈનો નથી[5] એમ સાબિત થતું નથી. એ પ્રમાણે આત્માને બે પ્રકારની હદ નથી, અને સર્વ આકારવાળા દ્રવ્યો સાથે સંયોગસંબંધ છે એમ અવશ્ય સ્વીકારવું જોઇએ." એવો તેઓનો મત (શ્રુતિ) કહીને તેનું ખંડન કરે છે:—

જો જીવો સર્વના સંબંધવાળા હોય તો તેઓમાં નિયમ્યપણું (બીજા કોઇને વશ રહેવાપણું) નથી એવો નિયમ છે. આ વશ રાખવાનું કર્મના નિમિત્તનું[6] નથી, તે તો યમ વિગેરેનું કાર્ય છે, પરંતુ (આ તો) દાસ અને સ્વામીની પેઠે વશ રહેનાર અને વશ રાખનારની સ્થિતિ છે. જીવો વ્યાપક હોય તો તેઓમાં દાસપણું ન હોય એવો અર્થ છે. વળી તેમ (જીવો

---

૨. 'વ્યાપક' એટલે 'સર્વથી મોટા કદવાળું' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'अपरिमिताः' 'પરિમાણ વિનાના' શબ્દથી 'આટલાપણું' એવી હદ વગરના હોવાથી સર્વથી મોટા કદવાળા કહ્યા. 'સર્વના સંબંધવાળા' શબ્દથી સર્વની સાથે સંયોગ-સંબંધવાળા (જોડાએલા) કહ્યા એવો ભેદ છે. બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે વ્યાપક નિત્ય બ્રહ્મનો પણ કોઈની સાથે સંયોગ થતો નથી, કારણ કે બ્રહ્મ લેપાતું નથી, અને શ્રુતિ પણ તેને 'સંગરહિત' કહે છે. નૈયાયિકના મત પ્રમાણે તો જેનું સર્વથી વધારે (વ્યાપક) કદ હોય તેને સર્વનો સંબંધ થાય જ એમ જાણવું. (લે)

૪. કારણ કે તે જીવના અદૃષ્ટથી તે પદાર્થ ઉત્પન્ન થએલાં નથી. (લે)

૫. 'જે પદાર્થ કોઈનો પણ ભોગ માટે ઉત્પન્ન થએલ ન હોય તેને અદૃષ્ટથી ઉત્પન્ન થવાની શી જરૂર ?' એવી શંકા થાય તેથી કહે છે કે તેવો કોઈ પદાર્થ છે જ નહિ. (લે)

૬. જેનું જેવું કર્મ તેને તેવી શિક્ષા થાય. તેથી 'કર્મના નિમિત્તનું' એટલે કર્મના કારણથી જેમાં શિક્ષા કરવામાં આવે છે તેવું. આ વશ રાખવાનું તેવું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

शक्यते, अदृष्टनियामकं तु कर्मैव, भोगस्त्वदृष्टनियम्यः, कर्म प्रयत्ननियम्यमतो जीवार्थमीश्वरापेक्षाया अभावान्नेश्वरोऽपि सेत्स्यति, नियम्यनियामकभावो दूरे । यच्छ्रुतय एवमाहुः नियम्यनियामकभावो न सेत्स्यतीति तासामयमभिप्रायः । भोगनियामकः परमेश्वर एव । अन्यथा भोगनियमो न स्यात् । दृश्यते च भोगनियमः। बहुषु विद्यमानेष्वेकस्मिन् शरीरे सर्वेषामेव संबन्धस्य तुल्यत्वात् एकशरीरे आम्रफले भक्षिते कथमेकस्यैव सुखं भवेत् । तददृष्टेन जनितमिति चेत्तस्यैव तददृष्टं नान्यस्येत्यत्र को नियमः । आत्मसंयोगस्य तुल्यत्वात् ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामपि तुल्यत्वापत्तिः । न चेश्वरव्यतिरेकेण कश्चिदन्यो नियामकोऽस्ति येन प्रतिनियतभोगदर्शनस्य नियमः सिद्ध्येत् । ईश्वरे तु नियामकेऽङ्गीक्रियमाणे एक एव भुङ्क्तां नान्य इति ईश्वरनियमनात् नियमः संगच्छते । तथा अदृष्टेऽपि । अतोऽवश्यं भोगनियमार्थमीश्वरो नियामको वक्तव्यः । तच्च व्यापकत्वे न संगच्छते । महत्त्वेन तस्याभिमानात् तुल्यत्वाच्च न भगवन्तं मन्यते । ईश्वरेणैव चेद्भोगः सेत्स्यति प्रतिनियतस्तर्हि

વ્યાપક) હોય તો ઈશ્વર (છે એમ) પણ સિદ્ધ ન થાય, કારણ કે (તેમનું) પ્રયોજન રહે નહિ. સર્વ સ્થલે જીવ જ કારણ તરીકે હાજર રહેવાથી, તે જ પોતાનો ભોગ પ્રાપ્ત કરી શકે. અદૃષ્ટને વશ (કાબુમાં) રાખનારૂં તો કર્મ જ છે, ભોગ તો અદૃષ્ટથી વશ રહેનાર છે. કર્મ પ્રયત્નથી કાબુમાં રહેનારૂં છે. તેથી જીવો માટે ઈશ્વરની જરૂર નહિ રહેવાથી, ઈશ્વર (છે એમ) પણ સિદ્ધ થશે નહિ, તો પછી (જીવ અને ઈશ્વરનો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ (તો) દૂર રહ્યો (સાબિત ન જ થાય). 'વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ સિદ્ધ થશે નહિ' એમ જે શ્રુતિઓ કહે છે[૭] તેઓનો આ (એવો) અભિપ્રાય છે કે[૮] "ભોગ નક્કી થઈ શકે નહિ, અને (દરેક જીવનો) ભોગ નક્કી થએલો છે એમ દેખાય છે. (નૈયાયિક વિગેરેના મત પ્રમાણે વ્યાપક જીવો) ઘણા હોવાથી, એક શરીરમાં બધાઓનો સંબંધ સરખો હોવાથી, એક શરીર કેરીનું ભક્ષણ કરે ત્યારે એક (જીવ)ને જ સુખ કેમ થાય ? 'તે (સુખ) (તે જીવના) અદૃષ્ટે ઉત્પન્ન કરેલું છે' એમ કહો તો તે અદૃષ્ટ તે જ (જીવ)નું છે અને બીજાનું નથી, એ વિષયની શું ખાતરી ? (તે શરીર સાથે બધા જીવોને) આત્માનો સંયોગ સરખો હોવાથી, (બધાનાં) જ્ઞાન, ઇચ્છા અને પ્રયત્ન પણ સરખાં થાય. વળી ઈશ્વર વિના કોઈ બીજો (ભોગ) નક્કી કરનાર નથી કે જેનાથી દરેક (જીવ) પોતાનો નક્કી કરેલો ભોગ (ભોગવતો) દેખાય છે એ નિયમ સિદ્ધ થાય. (ભોગ) નક્કી કરનાર ઈશ્વર છે એમ સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે તો '(આ ભોગ) એક જ (જીવ) ભોગવો, બીજો નહિ' એવા ઈશ્વરના કાબુને લીધે (એ) નિયમ ઘટે છે. અદૃષ્ટના સંબંધમાં પણ તેવું જ (જાણવું). તેથી ભોગ નક્કી કરવા માટે નક્કી કરનાર ઈશ્વર છે એમ અવશ્ય કહેવું જોઈએ."[૮] અને (જીવ)

---

૭. "શ્લોકમાં 'જીવો વ્યાપક હોય તો ઈશ્વર છે એમ સિદ્ધ થતું નથી' એવું દૂષણ કેમ ન કહ્યું ?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. અહિં 'જીવ અણુ છે' એમ સિદ્ધ કરવાનું છે, પરંતુ વિતંડા કરવાની નથી. તેથી ઈશ્વર છે એમ સ્વીકારી, જીવો તેમને વશ છે તે કારણથી વ્યાપક નથી એમ સિદ્ધ કરી, તેઓ અણુ છે એમ સિદ્ધ કરે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૮...૮ આ ભાગથી શ્રુતિનો અભિપ્રાય કહેલો છે. (લે)

व्यापकता न वक्तव्या । अणुपरिमाणस्यापि आदेहव्यापी चैतन्यगुणः संभवति गन्धवत्, आश्रयाविच्छेद एव गन्धस्य युक्तो दृष्टत्वात् यत्र निरन्तरोत्पत्तिर्मृग्यते । अन्यथा आश्रयमपि परित्यज्य पत्रपुष्पादिवदन्यत्र गच्छतीत्येव मन्तव्यं वायोर्गन्धवाहत्वप्रसिद्धयै । 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वाति' इति श्रुतेश्च । अवयवगतिकल्पना तु योजनगन्धायां बाधिता ।

यादृशः प्रकटो गन्धः पुष्पाणां सन्निधौ भवेत् ।
एकस्मिन्नपि तत् पुष्पे तथा घ्राणगते न हि ॥

तस्माद्गन्धवच्चैतन्यमपि सर्वदेहव्यापि तिष्ठति । लोके च परिच्छिन्न एव नियम्यनियामकभावः ।

વ્યાપક હોય તો તે (ઈશ્વરનું ભોગ નક્કી કરવાપણું) ઘટતું નથી, (કારણ કે) મોટાપણાને (મોટાં કદને) લીધે તે (જીવ)ને થતા અભિમાનને લીધે અને (કદમાં ઈશ્વર સાથે) સમાનપણાને લીધે તે ભગવાનને ગણકારે નહિ. જો દરેક (જીવ)નો મુકરર કરેલો ભોગ ઈશ્વરથી જ સિદ્ધ થતો હોય તો (જીવ) વ્યાપક છે એમ કહેવું (માનવું) ન જોઈએ. અણુ કદવાળા (જીવ)માં પણ ગંધની પેઠે[૯] દેહસુધી પ્રસરેલો ચૈતન્ય ગુણ સંભવે છે. જ્યારે (ગંધની) ચાલુ ઉત્પત્તિની તપાસ કરવામાં આવે ત્યારે ગંધ (પોતાના) આશ્રય (આધાર)થી છૂટી પડતી નથી એમ જ (માનવું) યોગ્ય છે, કારણ કે (તેમ) જોવામાં આવે છે. તેમ ન હોય તો[૧૦] પત્ર પુષ્પ વિગેરેની પેઠે (ગંધ) પોતાના આશ્રયને પણ તજીને બીજે જાય છે એમ જ માનવું જોઈએ, કારણ કે વાયુ ગન્ધને લઈ જાય છે એવી પ્રસિદ્ધિ છે, અને 'જેમ સારી રીતે ફૂલ આવેલા વૃક્ષની ગંધ દૂરથી વાય છે' એવી શ્રુતિ છે.[૧૧] (ગંધના) અવયવો જાય છે[૧૨] એવી કલ્પના તો યોજન સુધી જતી ગંધના સંબંધમાં ખોટી ઠરે છે, 'કારણ કે ફૂલોની નજીક જેવી ગંધ પ્રકટ થાય છે તેવી એક તે ફૂલ નાકમાં જતાં પણ થતી નથી.'[૧૩] તેથી ગંધની પેઠે ચૈતન્ય પણ આખા દેહમાં પ્રસરેલું રહે છે, અને લોકમાં હદવાળા (પદાર્થ)માં જ વશ રહેનાર અને

---

૯. 'જીવ અણુ હોય તો આખા શરીરમાં તેનો ચૈતન્ય ગુણ કેમ જણાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી ગંધના દષ્ટાંતથી તે સિદ્ધ કરે છે. (લે)

૧૦. (ગંધવાળા દ્રવ્યનાં) અવયવો ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં આવે તો જેમ વૃક્ષમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં પાંદડાં, ફૂલ વિગેરે પોતાના આશ્રય વૃક્ષને તજી બીજા સ્થલે જાય છે તેમ (ગંધવાળા પદાર્થના) અવયવો અને તેમની સાથે ગંધ પણ પોતાના આશ્રયને તજી બીજા સ્થલે જાય છે એમ વાયુ ગંધ લઈ જનાર છે એમ સિદ્ધ કરવા માનવું જોઈએ. એમ કરવાથી પ્રત્યક્ષનો વિરોધ થાય, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૧. અવયવો ઉત્પન્ન થતા નથી, એવું શ્રુતિનું પ્રમાણ કહે છે. (લે)

૧૨. 'નવા અવયવો ભલે ઉત્પન્ન થતા ન હોય, હતા તે જ અવયવો એટલે દૂર જાય છે,' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. દેખાય પણ નહિ તેટલા નાના અવયવો યોજન સુધી દૂર જઈ શકે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૩. ઘણા ફૂલોની નજીક હોય તેથી જ જેટલી ગંધ આવે છે તેટલી ગંધ એક ફૂલ નાકે લગાડવાથી પણ આવતી નથી, તો પછી તેના ઘણા નાના અવયવોમાંથી ગંધ કેવી રીતે આવે? એવો અર્થ છે. (લે)

ननु नियामकोपि परिच्छिन्नोऽस्तु, को दोष इति चेत् तत्राह हे ध्रुवेति ॥ यो निश्चलः स व्यापक एव भवति । प्रकारान्तरेण ध्रुवता तु भूम्यादावपि न दृश्यत इति ईश्वरो व्यापक एव । 'तस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्च' इतिश्रुतेः । 'आराग्रमात्रो ह्यपरोऽपि दृष्टः' इति, 'नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात्' इति न्यायाच्च । इतरथा जीवस्य व्यापकत्वे भगवतः अणुत्वे एकदेशस्याप्यन्यथात्वे वा नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इति भावः । नन्वत्र न काचिद्दृढोपपत्तिः, व्यापकत्वमप्यस्तु नियम्यत्वमप्यस्तु, को दोषः । अल्पेनापि बालकेन सिंहेन महागजो नियम्यते, सूक्ष्मेणापि राज्ञा सर्वे लोका नियम्यन्ते, सूक्ष्मेणाप्यग्निकणेन सर्वे गृहा दह्यन्ते इति न

વશ રાખનારનો સંબંધ હોય છે.

'વશ રાખનાર (ઈશ્વર) હદવાળો ભલે હોય. (તેમાં) શું દોષ છે?'[૧૪] એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ધ્રુવ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. જે નિશ્ચલ (ગતિ થઈ શકે નહિ તેવા) છે તે વ્યાપક જ હોય છે[૧૫]. બીજા પ્રકારે[૧૬] તો ભૂમિ વિગેરેમાં પણ ધ્રુવપણું જોવામાં આવે છે. તેથી ઈશ્વર વ્યાપક જ છે. 'તેમનામાં આકાશ લાંબુ અને પહોળું ગૂંથાએલું છે' શ્રુતિ પણ (ઈશ્વરને વ્યાપક કહે) છે. 'કાંતણાંની અણી જેટલો બીજો પણ જોવામાં આવેલ છે' એ (શ્રુતિ) અને "'(જીવ) અણુ નથી, વ્યાપક હોવાની શ્રુતિને લીધે' એમ કહો તો (તેમ) નથી, કારણ કે તે બીજાના અધિકારનું (બીજા એટલે ઈશ્વરના સંબંધમાં કહેલું વાક્ય) છે" (બ્રહ્મસૂત્ર ૨-૩-૨૧.) એ સૂત્ર પ્રમાણે (ઈશ્વર વ્યાપક છે). 'અન્ય પ્રકારે' એટલે જીવ વ્યાપક હોય, (અને) ભગવાન અણુ હોય અથવા (એ બેમાંથી) એક પણ જૂદા પ્રકારના (બંને વ્યાપક અથવા બંને અણુ) હોય તો પણ વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ ઘટતો નથી, એવો ભાવ છે.

'આ વિષયમાં કાંઈ દૃઢ તર્ક (કહેલો) નથી. (જીવ) વ્યાપક પણ ભલે હોય અને વશ રહેનાર પણ ભલે હોય. (તેમાં) શું દોષ છે? નાનો બાલક સિંહ પણ મોટા હાથીને વશ રાખે છે. નાનો રાજા પણ બધા લોકોને વશ રાખે છે. નાનો અગ્નિનો તણખો પણ બધાં ઘરોને બાળી મૂકે છે; તેથી મોટા કદવાળો વશ રાખનાર છે એમ નથી, તેમ જ નાના કદવાળો વશ

---

૧૪. વશ રહેનાર હદવાળો છે એમ લોકના દૃષ્ટાંતથી સિદ્ધ કર્યું. લોકમાં તો વશ રાખનાર પણ હદવાળો હોય છે. તેથી આવી શંકા થાય છે, એમ જાણવું. (લે)

૧૫. ભગવાન નિશ્ચલ વશ રાખનારા છે. લૌકિક રાજા વિગેરે તો ધ્રુવ (નિશ્ચલ) નથી. તેથી વશ રાખવાપણામાં તે દૃષ્ટાંત યોગ્ય નથી એવો ભાવ છે. (લે)

૧૬. 'લૌકિક રાજા વિગેરે પેઠે ધ્રુવપણું પણ થોડા સમયનું હોય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. થોડા સમયનું ધ્રુવપણું તો ભૂમિ વિગેરેમાં પણ નથી. ભૂમિ પણ સદા ધ્રુવ છે. લોકમાં જણાતા (ભૂમિ જેવા) પદાર્થ પણ સદા ધ્રુવ છે તો પછી ભગવાનમાં સદાનું ધ્રુવપણું હોય જ. એવો ભાવ છે. (લે). ભૂમિ સદા ધ્રુવ નથી. ભૂમિ વ્યાપક પણ નથી. તેથી આ અર્થ યોગ્ય જણાતો નથી. અહિ 'ન' શબ્દ વધારે લખાઈ ગએલો જણાય છે. થોડા સમયનું ધ્રુવપણું તો ભૂમિ વિગેરેમાં પણ છે, પરંતુ નિશ્ચલ (સદાનું) ધ્રુવપણું ભગવાનમાં જ છે. તેથી ભગવાન વ્યાપક છે એવો અર્થ જણાય છે.

स्थूलपरिमाणत्वान् नियामक इति, नापि सूक्ष्मपरिमाणत्वान् नियम्य इति । अतो व्यर्थ आग्रह इति चेत् तत्राह **अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियन्तृ भवेदिति** । यद् यन्मयमजनि **तदविमुच्य** तदत्यक्त्वा **नियन्तृ किं भवेत् ?** अपि तु न भवेदेवेत्यर्थः । बाध्यबाधकभावो दाह्यदाहकभावश्चान्यः, नियम्यनियामकभावस्त्वन्यः । राज्योत्पन्नाः प्रजा राज्यमया भवन्ति, राज्यं च राज्ञोऽङ्गमिति राजमया एव प्रजाः । तथा जीवा अपि भगवन्मयाः व्यापकाश्चेत् कथमपि न तन्मया भवन्ति । नियतान्वये विद्यमानेऽपि अप्रयोजकत्वं वदन् साहसी भवति । तस्मात्तन्मयत्वान्यथानुपपत्त्या न व्यापकत्वं जीवस्येति सिद्धम् । ननु वेदान्तिनोऽपि आत्मैकत्वं वदन्तः नियम्यनियामकभावं नाङ्गीकुर्वन्ति सर्वत्र तुल्यदर्शनात् । अतो वेदान्ते नियम्यनियामकभावो नास्तीति ये वदन्ति तदनूद्य परिहरन्ति **सममनुजानतां यदमतमिति** । ये सर्वत्र ब्रह्म सममनुजानन्ति ।

' ब्राह्मणे पुल्कसे स्तेने ब्रह्मण्येऽर्के स्फुलिङ्गके ।
अक्रूरे क्रूरके चैव समदृक्पण्डितो मतः ' ॥ इति

રહેનાર છે એમ પણ નથી. તેથી (આ તમારો) આગ્રહ નકામો છે' એવી શંકા થાય, તેથી '(જે) જેનામય ઉત્પન્ન થયું (તે) તેને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય ?' એમ કહેલું છે. જે (જીવ) જેનામય (બ્રહ્મમય) ઉત્પન્ન થએલ હોય (તે જીવ) तदविमुच्य તે (બ્રહ્મપણા)ને તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય ?[17], પરંતુ ન જ થાય, એવો અર્થ છે. હારનાર અને હરાવનારનો સંબંધ અને બળનાર અને બાળનારનો સંબંધ જૂદા (પ્રકારના) છે અને વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ તો જૂદા (પ્રકારનો) છે. રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા રાજ્યમય હોય છે અને રાજ્ય રાજાનું અંગ છે તેથી પ્રજા રાજામય જ છે.. તેવી જ રીતે જીવો પણ ભગવન્મય છે. જો તેઓ વ્યાપક હોય તો કોઈ પણ રીતે તન્મય (ભગવન્મય) ન હોય (હોઈ શકે). (જીવોને ઈશ્વર સાથે) સદાનો સંબંધ હોવા છતાં[18] પણ (ભોગ મુકરર કરવામાં ઈશ્વિર) જરૂર વિનાના છે એમ કહેનાર સાહસ કરનાર[18] છે. તેથી (જીવોનું) તન્મયપણું (ભગવન્મયપણું) બીજા પ્રકારે સિદ્ધ થતું નહિ હોવાથી, જીવ વ્યાપક નથી એમ સિદ્ધ થાય છે.

' વેદાંતીઓ પણ આત્માનું એકપણું (જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે એમ) કહેતા (હોવાથી તેઓનો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ (હોવાનું) સ્વીકારતા નથી, કારણ કે તેઓ સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિવાળા છે. તેથી વેદાંતમાં (જીવ અને ઈશ્વિરનો) વશ રહેનાર અને

---

૧૭. જે (જીવ) જેનામય (બ્રહ્મમય) હોય, (તે જીવ) તે (બ્રહ્મમયપણું) તજ્યા વિના વશ રાખનાર થાય ? તે (બ્રહ્મ)જ વશ રાખનાર થાય, એવો અર્થ છે. તેથી જીવ ભગવન્મય હોવાથી ભગવાનને વશ રહેનાર છે એમ કહેલું છે. જો જીવ વ્યાપક હોય તો તે ભગવન્મય હોવાનું સંભવતું નથી તેથી જીવ અણુ છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૮. જીવને ઈશ્વર સાથે સદાનો સંબંધ છે, છતાં પણ તેને ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર અદૃષ્ટ જ છે, પરંતુ ઈશ્વર નથી એમ કહેવામાં આવે, તો ઉપર જણાવ્યું તેમ 'ઈશ્વિર છે' એમ જ સિદ્ધ થશે નહિ. તેથી આમ કહેવું એ સાહસનું કાર્ય છે એવો અર્થ છે. (લે)

ब्रह्मविदः समदृश इति तेषामप्येतदननुमतं तेऽपि नियम्यनियामकभावमङ्गीकुर्वन्त्येव । अन्यथा भगवान् मुक्तोपसृप्यो न स्यात् । 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति ज्ञानिनोऽपि भजनश्रवणाच्च । नन्वस्त्वनियम्यता ज्ञानमार्गे, को दोष इति चेत् तत्राऽऽह मतदुष्टतयेति । मते ब्रह्मवादे अयमर्थो दुष्ट इति । 'एष सर्वेश्वर एष लोकपाल एष भूताधिपतिः' इति सर्वत्रोपनिषत्सु भगवतो नियामकत्वश्रवणात् । 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिवी विधृते तिष्ठतः' इत्यादिश्रुतिभिः स्पष्टमेव प्रशासनं दृश्यते । 'सा च प्रशासनात्' इति न्यायेन च निर्णीतः । तस्माद्भगवतः प्रशासनं सर्ववादिसंमतं, तच्च व्यापकत्वे न घटते । अतन्मयत्वप्रसङ्गादिति ।

नियन्ता जीवसंघस्य हरिस्तेनाणवो मताः ।
जीवा न व्यापकाः क्वापि चिन्मया ज्ञानिनां मताः ॥ १७ ॥ १७ ॥

વશ રાખનારનો સંબંધ નથી ' એમ જેઓ કહે છે તે (ઓનો મત) જણાવી, 'સમ માનનારાઓને ઇષ્ટ નથી ' શબ્દોથી (શ્રુતિ તેને) ખોટા પાડે છે. 'બ્રાહ્મણમાં અને ઢેઢમાં, ચોરમાં અને વેદ જાણનાર બ્રાહ્મણમાં, સૂર્યમાં અને (અગ્નિના) તણખામાં, તેમ જ ક્રૂર ન હોય તેમાં અને ક્રૂરમાં સમાન દૃષ્ટિવાળો પંડિત મનાએલો છે ' (ભાગ. ૧૧–૨૯–૧૪) એ વાક્ય પ્રમાણે બ્રહ્મ જાણનારાઓ સમાનદૃષ્ટિવાળા હોવાથી જેઓ સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જુએ છે તેઓને પણ આ ઇષ્ટ નથી;[૧૯] તેઓ પણ (જીવ અને ઈશ્વરનો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ સ્વીકારે છે જ. તેમ ન હોય તો ભગવાન મુક્ત (જીવોએ) પાસે જવા યોગ્ય ન હોય. વળી 'ચાર પ્રકારના (ભક્તો) મને ભજે છે ' (ભગવદ્ગીતા ૭–૧૬) એમ જ્ઞાનીઓ પણ ભગવાનનું ભજન કરે છે એમ કહેલું છે.

'જ્ઞાનમાર્ગમાં (જીવ ભગવાનથી) વશ રહેવા યોગ્ય ભલે ન હોય. (તેમાં) શું દોષ છે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી 'મતમાં દુષ્ટ હોવાને લીધે ' શબ્દ યોજેલ છે. મતે બ્રહ્મવાદમાં આ અર્થ દુષ્ટ છે તેથી, (એવો તેનો અર્થ છે). 'આ સર્વના ઈશ્વર છે, આ લોકપાલ છે, આ ભૂતોના અધિપતિ છે ' એમ ઉપનિષદોમાં સર્વ સ્થલે ભગવાન વશ રાખનાર છે એમ કહેલું છે. 'હે ગાર્ગિ ! આ અક્ષરની જ આજ્ઞાથી આકાશ અને પૃથ્વી ધારણ કરેલાં રહેલાં છે ' વિગેરે શ્રુતિઓમાં (ઈશ્વરની) આજ્ઞા સ્પષ્ટ જ જોવામાં આવે છે, અને 'અને તે (ધારણ કરેલાં રહેવાની સ્થિતિ) આજ્ઞાને લીધે છે ' (બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૩–૧૧) સૂત્રમાં પણ નિર્ણય કરેલો છે.[૨૦] તેથી ભગવાનની આજ્ઞા (ચાલે છે એ) સર્વ વાદવાળાઓને કબુલ છે, અને (જીવો) વ્યાપક હોય તો તે ઘટતું નથી, કારણ કે (તેઓ) તન્મય (ભગવન્મય) ન હોવાનું અનુમાન થાય; એવો (અર્થ છે).

જીવોના સમૂહને વશ રાખનાર હરિ છે. તેથી (જીવો) અણુ મનાએલા છે. જીવો કોઈપણ સમયે વ્યાપક નથી. જ્ઞાનીઓ (તેમને) ચિન્મય માને છે. શ્લો. ૧૭

---

૧૯. જીવ વ્યાપક છે એવું બ્રહ્મ જાણનારાઓને પણ ઇષ્ટ નથી, તેઓ પણ એમ માનતા નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨૦. 'ભગવાન્ વશ રાખનાર છે એવો ' નિર્ણય કરેલો છે. (લે)

सू०—**अपरिमिता** इति । अपरिमिताः असङ्ख्याता **ध्रुवाः** नित्याः **तनुभृतो** जीवाः हे **ध्रुव** यदि **सर्वगताः** व्यापका भवेयुः **न तर्हि शास्यतेति**कृत्वा त्वया **नियमो** नियमनश्च न सिध्येदित्यर्थः । जीवस्याव्यापकत्वे नियम्यनियामकभावो भवेदित्यर्थः । **नेतरथा** जीवस्य व्यापकत्वे भगवतोणुत्वे नियम्यनियामकभावो नोपपद्यत इतिभावः । **अजनि च यन्मयमिति** च पुनर्**यन्मयं** ब्रह्ममयं ब्रह्मात्मक**मजनि** जीवाख्यञ्जातं **तदविमुच्य** ब्रह्मात्मकत्वमपरित्यज्य भगवत्स्वरूपं **नियन्तृ** जीवस्य नियामकं **भवेदि**त्यर्थः । **समं सर्वं** समं ब्रह्मेत्येव**मनुजानतां** ज्ञानिनाम्मतं **दुष्टतया** यद्यस्मात् **अमतं** अननुमतं न सम्मतमित्यर्थः ॥ १७ ॥

सु०—एवं भक्तिसिद्ध्यर्थं नियम्यनियामकभावो निरूपितः । तत्र हेतुश्च तन्मयत्वमुक्तम् । तेन यन्मयं यत् तत्तस्य नियम्यं भवतीति फलति । एवं सति देहादिसंघाताविष्टे जीवे जडांशस्य प्रकृतिमयत्वाच्चिदंशस्य पुरुषमयत्वाच्च प्रकृतिपुरुषनियम्यतैव युक्ता न पुरुषोत्तमनियम्यतेत्याशङ्क्य परिहरति **न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो**रिति ।

न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयो-
रुभययुजा भवन्त्यसुभृतो जलबुद्बुदवत् ।
त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे
सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ १८ ॥

(यदि) જો (अपरिमिताः) પરિમાણ વિનાના (ध्रुवाः) નિત્ય (तनुभृतः) જીવો (सर्वगताः) સર્વના સંબંધવાળા હોય (तर्हि) તો (शास्यता) (તેમનામાં) નિયમ્યપણું (न) નથી (इति) એવો (नियमः) નિયમ (છે). (ध्रुव) હે ધ્રુવ ! (इतरथा) અન્ય પ્રકારે (न) નથી (जे) (यन्मयं) જેનામય (अजनि) ઉત્પન્ન થયું (तद्) તેને (अविमुच्य) તજ્યાવિના (नियन्तृ) વશ રાખનાર (भवेत्) થાય ? (यत्) જે (જીવનું ભગવાનથી અનિમ્યપણું) (समम्) (બ્રહ્મને) સમ (अनुजानताम्) માનનારાઓને (मतदुष्टतया) મતમાં દુષ્ટ હોવાને લીધે (अमतम्) ઇષ્ટ નથી. ૧૭

એ પ્રમાણે ભક્તિ થઈ શકે તે માટે (જીવ અને ભગવાનનો) વશ રહેનાર અને વશ રાખનારનો સંબંધ જણાવ્યો, અને તેનું કારણ (જીવો) તન્મય (ભગવન્મય) હોવાનું કહ્યું. તેથી એમ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે જેનામય હોય તે તેનાથી વશ રહેનાર છે. આમ હોવાથી દેહ વિગેરેના* સમૂહમાં જીવે પ્રવેશ કરેલો હોય ત્યારે, જડ ભાગ પ્રકૃતિમય હોવાથી, અને ચિદ્ ભાગ પુરુષમય હોવાથી, (તે દેહ વિગેરેના સમૂહમાં પ્રવેશ કરેલો જીવ) પ્રકૃતિ અને પુરુષને જ વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય છે, પરંતુ પુરુષોત્તમને વશ રહેનાર હોવાનું યોગ્ય નથી, એવી શંકા નીચેના શ્લોકમાં કરી તેને ખોટી ઠરાવે છે :—

---

* 'દેહ વિગેરેના' એટલે-દેહ, પ્રાણ, ઇંદ્રિય અને અંતઃકરણ સહિત જીવના, એવો અર્થ જણાય છે.

तदात्मकता तदा घटते यद् यद्रूपेणाविर्भवितुमर्हति । जीवास्तु विस्फुलिङ्गन्यायेन भवन्तीति तदात्मकता युक्ता । संघातस्तु न प्रकृत्यात्मकः नापि पुरुषात्मकः नाप्युभयात्मकः, उभयोरप्यजत्वेन कार्यरूपाविर्भावाभावात् । तदाह **न घटत उद्भवः प्रकृतिपूरुषयोरजयोरिति**। तर्हि कथं संघातोत्पत्तिरिति चेत् तत्राह **उभययुजा भवन्त्यसुभृत** इति । **उभययुजा** उभययोगेन प्रकृतिपुरुषसंबन्धेना**सुभृतः** संघाता देवतिर्यगादयो **भवन्ति** । ननु यत्केवलाभ्यां न जायते तत्तत्संयोगे सति कथं जायत इति तत्राह **जलबुद्बुदवदिति** । न केवलं जलेन वायुना वा बुद्बुदा जायन्ते, उभययोगेन तु जायन्त इति । तथा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन संघाता जायन्त

જે જેના સ્વરૂપથી[1] આવિર્ભાવ થવા યોગ્ય હોય ત્યારે (તેનામાં) તન્મયપણું સંભવે. જીવો તો તણખાની રીતે થાય છે (બ્રહ્મમાંથી નીકળે છે), તેથી (તેઓ) તન્મય[2] હોવાનું યોગ્ય છે. (દેહ વિગેરેનો) સમૂહ તો પ્રકૃતિનો બનેલો[3] નથી, તેમ જ પુરુષનો બનેલો નથી, તેમ જ તે બંનેનો પણ બનેલો નથી, કારણ કે (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) બને ઉત્પત્તિરહિત હોવાથી, કાર્યરૂપથી તેમનો આવિર્ભાવ થતો નથી.[4] 'અજ (ઉત્પત્તિરહિત) પ્રકૃતિ અને પુરુષમાંથી ઉદ્ભવ સંભવતો નથી' શબ્દોથી તે (અર્થ) કહેલો છે. 'ત્યારે[5] (દેહ વિગેરેના) સમૂહની ઉત્પત્તિ કયા પ્રકારે થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જીવો ઉભય (પ્રકૃતિ અને પુરુષ)ના સંયોગથી[6] થાય છે' શબ્દો કહેલા છે. उभययुजा બંનેના સંયોગથી એટલે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સબંધથી असुभृतः દેવો, હલકાં પ્રાણીઓ વિગેરે સમૂહો થાય છે. 'જે એકલાં (પ્રકૃતિ અને પુરુષ)થી ઉત્પન્ન થતું નથી તે તેઓના સંયોગથી કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જલના પરપોટા પેઠે' શબ્દ યોજેલ છે. માત્ર જલથી અથવા વાયુથી પરપોટા ઉત્પન્ન થતા નથી, પરંતુ બંનેના સંયોગથી થાય છે. તેથી તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી (દેવ વિગેરેના) સમૂહો ઉત્પન્ન થાય એમાં કાંઈ પણ અયોગ્યતા નથી.

---

૧. માટીના સ્વરૂપથી ઘડાનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેથી ઘડો માટીરૂપ છે, એવો અર્થ છે. બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે જગત્ બ્રહ્મરૂપ જ છે, પ્રકૃતિ તો યોનિરૂપ એટલે જગતનું નિમિત્ત કારણ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨. 'તન્મય' એટલે 'પુરુષમય' હોવાનું. (લે)

૩. 'प्रकृत्यात्मकः' એટલે પ્રકૃતિ જેનું ઉપાદાન કારણ છે તેવો. (લે)

૪. જો સમૂહ પ્રકૃતિના સ્વરૂપથી આવિર્ભાવ પામે તો પ્રકૃતિનો બનેલો હોય, પરંતુ તેવો આવિર્ભાવ થવાનું સંભવતું નથી એમ કહેલું છે. બ્રહ્મ તો ઉત્પત્તિવિનાનું હોવા ઉપરાંત ચિંતન ન થઈ શકે તેવી શક્તિવાળું પણ છે એવું સમાધાન નીચે કરશે (લે)

૫. પ્રકૃતિ તત્ત્વરૂપ હોવાથી, સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે મુખ્ય છે તેથી સમૂહ પ્રકૃતિનો બનેલો ન હોય તો તેની ઉત્પત્તિ કયા પ્રકારથી થાય? એવો અર્થ (આ શંકાનો) છે. (લે)

૬. અહિં (સમૂહની) ઉત્પત્તિનો પ્રકાર કહેલો છે. જેમ ભૂમિ અને જલના સંયોગથી ધાન્ય ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ તેનું ઉપાદાન કારણ (જેનું તે બનેલું છે તે પદાર્થ) તો તેનું બી જ છે, અને બી વિના બીજું કાંઈ તેનું ઉપાદાન કારણ નથી, તે પ્રમાણે પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંયોગથી બ્રહ્મ જેનું ઉપાદાન કારણ છે તેવો સમૂહ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ સમૂહનું

इति न काप्यनुपपत्तिः । किमतो यद्येवम् । एवमेतदित्याह त्वयि त इम इति । असुभृतः इमे परिदृश्यमानाः सर्वे ततः कारणात्त्वय्येव । अयमभिप्रायः। अजयोः संयोगो नेष्यते । उभयोरप्यजत्वेन व्यापकत्वेन च क्रियावत्त्वाभावात् संयोगाभावः । तादृशयोः संयोगः अघटमानः सन् भगवद्रूपो वा भगवता वा सिद्धो भवति । अद्भुतकर्मा भगवानेव भवतीति, अतो भगवदात्मकतैव सर्वेषां संघातानामतो भगवत्येव ते सर्वे पर्यवसिता भवन्ति नान्यत्रेति निर्णयः । किंच । विविधनामगुणैरिति । एकरूपाश्चेत्संघाताः भवेयुः तदा कथंचित् प्रकृतिपुरुषात्मकतापि कल्पेत, तत्तु

'એમ હોય તેથી શું ?'[7] (એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય) તેથી 'આ (દેખાતા) તેઓ આપમાં (રહેલા છે)' શબ્દોથી, (તેથી) આ પ્રમાણે (નીચે પ્રમાણે) થાય છે, એમ કહેલ છે. આ એટલે ચારે તરફ દેખાતા બધાએ જીવો ततः તે કારણથી આપમાં જ (રહેલા) છે.[8] (એમ કહેવાનો) અભિપ્રાય આ (નીચે પ્રમાણે) છે :—'ઉત્પત્તિવગરના એ (પ્રકૃતિ અને પુરુષ)નો સંયોગ યોગ્ય નથી. બંને ઉત્પત્તિવગરના, અને વ્યાપક હોઈ ક્રિયાવગરના હોવાથી, (તેમનો) સંયોગ થતો નથી. તેવા એનો સંયોગ થતો નહિ હોવાથી, તે (સંયોગ) ભગવદ્રૂપ[9] અથવા ભગવાને કરેલો[10] છે, (હોવો જોઇએ), કારણ કે ભગવાન જ[11] અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા[11] છે. તેથી બધા (દેહ વિગેરેના) સમૂહો ભગવદ્રૂપ જ છે. તેથી તે બધા ભગવાનમાં જ પૂર્ણ થએલા છે, બીજા (કાઈ)માં પૂર્ણ થએલા નથી એવો નિર્ણય છે. વળી 'વિવિધ નામ અને ગુણોથી' એમ (કહેલું છે). જો સમૂહો એક પ્રકારના હોત તો તેઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપ છે એવી હરકોઈ પ્રકારે કલ્પના કરવામાં આવત, પરંતુ તે (તેવું) નથી. વળી સર્વના એક બીજાથી જૂદા પ્રકારના જાત જાતના નામ, રૂપ અને ગુણો હોય છે. તેથી તે (જૂદા જૂદા

બીજું કાંઈ ઉપાદાન કારણ નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉપાદાન કારણ નથી, તેનું કારણ ઉપર કહેલું છે. ભૂમિમાંથી નીકળતો ધાન્યનો સમૂહ ભૌમ કહેવાય છે તેમ પ્રકૃતિમાંથી નીકળતો સમૂહ પ્રાકૃત કહેવાય છે અને પ્રકૃતિવિના માત્ર બ્રહ્મમાંથી નીકળતો સમૂહ અપ્રાકૃત કહેવાય છે. જલના પરપોટાનું દૃષ્ટાંત સંયોગ બાબતમાં જ આપેલું છે, પરંતુ પરપોટા જલરૂપ હોવાના સંબંધમાં તે દૃષ્ટાંત કહેલું નથી એમ જાણવું. (લે)

૭. સમૂહ પ્રકૃતિનો બનેલો નથી એમ સાબિત કરવાથી શું વળ્યું ? એવી શંકા કરી, તે ભગવદ્રૂપ છે એમ સિદ્ધ થયું એમ કહે છે. (લે)

૮. 'આપમાં જ રહેલા' એટલે 'આપ જ જેમનું ઉપાદાન કારણ છે તેવા' એવો અર્થ છે. (લે)

૯. 'ભગવદ્રૂપ' એટલે 'ભગવાનમાં જેનું રૂપ (સ્વરૂપ) છે તેવો, એવો અર્થ છે, કારણ કે ભગવાનમાં સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મો રહેલા છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૧૦. '(તેમનો સંયોગ ન હોય) તો પણ તેઓ બંને અન્યોન્ય એકમાં (એક સ્થલે) રહેલા છે, (તેથી તેમનામાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે)' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (એ પ્રમાણે ઉત્પત્તિ થવી એ પણ ભગવાનનું જ કાર્ય છે.) (લે)

૧૧. (પ્રશ્ન) ભગવાન પણ ઉત્પત્તિ વગરના હોવાથી તેમનો કાર્યરૂપથી આવિર્ભાવ કેમ થાય ? એવી શંકાનો અહિં ઉત્તર આપે છે. 'एव' 'જ' શબ્દથી એમ કહ્યું છે કે ભગવાન્

नास्ति। किंच विविधानि नामानि रूपाणि गुणाश्च परस्परविलक्षणाः सर्वेषां भवन्ति। अतस्तैर्ज्ञायते भगवत एव भवन्ति। अचिन्त्यशक्तिरनन्तमूर्तिश्च भगवानेवेति। नन्वर्वाचीनयोरपि प्रकृतिपुरुषयोः कथं नानन्तशक्तितेत्याशङ्कयाह **परम** इति। परम एव ते धर्मा नान्यस्येति सिद्धान्तादित्यर्थः। किंच। त एव तदात्मका भवन्ति ये यत्रैकतामापद्यन्ते यथा सर्वाः **सरितः अर्णवे भवन्ति**। अर्णवादेव मेघद्वारा उत्पद्यन्ते अर्णवे च प्रविशन्ति। ततोऽर्णवस्य जलात्मकस्य नद्योऽपि जलात्मकास्तदात्मिका भवन्ति। न तु पर्वतात्मिका भूम्यात्मिका वा। अतः सच्चिदात्मका एते सच्चिदात्मके भगवति एव प्रतिष्ठिता भवितुमर्हन्ति नान्यत्रेत्यर्थः। ननु यदि भगवदात्मकं विश्वं भवेत्तर्हि भगवति विश्वं प्रतीयेत। यस्य यस्य भगवत्साक्षात्कारो भवति तस्य तस्यानुभवे विश्वस्फूर्तिः स्यात्। ततश्चानीक्षापि प्रसज्येतेति चेत् तत्राह **मधुनि लिल्युरशेषरसा** इति। यथा अशेषरसाः मधुनि लीना भवन्ति तथापि भिन्नतया न प्रतीयन्ते अयममुकपुष्पस्य रसोऽयममुकपुष्पस्य रस इति, किं त्वेकतामापन्ना मधुत्वेनैव प्रतीयन्ते, तथा भगवत्यपि सर्वे सूक्ष्मरूपेण तिष्ठन्ति न तु भिन्नतया प्रतीयन्त इत्यर्थ।

નામ, રૂપ અને ગુણો)થી જણાય છે કે તેઓ ભગવાનના જ છે, કારણ કે ભગવાન જ ન ચિંતન કરી શકાય તેવી શક્તિવાળા અને અનંત આકારવાળા છે. 'આધુનિક પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં પણ અનન્ત શક્તિઓ કેમ ન હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પરમ' શબ્દ યોજેલ છે. પરમ (આપ અથવા ભગવાન)માં જ તે ગુણો છે બીજામાં નથી એવો સિદ્ધાંત હોવાથી, એવો અર્થ છે. વળી જેમ બધી નદીઓ સમુદ્રમાં લય પામે છે તેમ જેઓ જેની અંદર લીન થતા હોય તેઓ જ તદ્રૂપ હોય છે. (બધી નદીઓ) વરસાદદ્વારા સમુદ્રમાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે, અને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તેથી જલરૂપ સમુદ્રમાં જલરૂપ નદીઓ પણ તદ્રૂપ થાય છે, પરંતુ તેઓ પર્વતરૂપ અથવા ભૂમિરૂપ નથી, તેથી સદ્રૂપ અને ચિદ્રૂપ આ (દેહ વિગેરેના સમૂહો) સચ્ચિદ્રૂપ ભગવાનમાં જ રહેવા યોગ્ય છે, બીજામાં (રહેવા યોગ્ય) નથી એવો અર્થ છે.

'જો વિશ્વ ભગવદ્રૂપ હોય તો ભગવાનમાં વિશ્વ જણાત. જેને જેને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય તેના તેના અનુભવમાં વિશ્વ જણાત, અને તેથી (ભગવાને) વિચાર[૧૨] કર્યો ન હોત' એવી શંકા થાય, તેથી "સર્વ રસો મધમાં લીન થાય છે' શબ્દો યોજેલા છે. જેમ સર્વ રસો મધમાં લય પામે છે, છતાં પણ 'આ અમુક ફૂલનો રસ છે, અને આ અમુક પુષ્પનો રસ છે' એમ જૂદા જૂદા જણાતા નથી, પરંતુ એકપણું પ્રાપ્ત કરેલા (તે બધા રસો) મધ તરીકે જ જણાય છે, તે પ્રમાણે ભગવાનમાં પણ સર્વ (દેહ વિગેરેના) સમૂહો સૂક્ષ્મરૂપથી રહે છે, પરંતુ જૂદા જૂદા જણાતા નથી, એવો અર્થ છે.

વિના બીજું કોઈ અદ્ભુત કર્મ કરનાર નથી. બીજા કોઈમાં પણ તેવું સામર્થ્ય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો બધાએ ફલના ગુણો તેમાં છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, અને એમ થાય તો તે જ ફલ થાય છે એવો ભાવ છે. (લે)

૧૨. ("તેમણે વિચાર્યું 'હું એક છું તે બહુ થાઉં'" એમ) ભગવાન સૃષ્ટિ રચવાનો વિચાર કરે છે. જો સૃષ્ટિ ભગવાનમાં તૈયાર હોય તો તેનો વિચાર તે કરે એમ સંભવતું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

नामरूपप्रपञ्चं हि देवातिर्यङ्नरात्मकम् ।
कृष्णादेव समुद्भूतं लीनं तत्रैव तन्मयम् ॥ १८ ॥ १८ ॥

सू०—न घटत उद्भव इति । अजयोः प्रकृतिपूरुषयोरुद्भव उत्पत्तिः न घटत इति । उभययुजा प्रकृतिपुरुषसंयोगेन असुभृतो जीवा भवन्ति यथा जलवायुसंयोगेन बुद्बुदा भवन्ति तद्वत्, यतः सर्वकारणं त्वमेव ततः कारणात् त्वयि त इमे जीवाः परस्य तव विविधनामगुणैस्सह निलिल्युः निलीना भवन्ति अर्णवे सरित इव । अथ च मधुनि अशेषरसा यथा लीना भवन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

सु०—एवं नियम्यत्वाय भगवदात्मकता प्रत्येकसमुदायाभ्यां जीवसंघातयोर्निरूपिता । तेनावश्यं भजनीयत्वं निरूपितम् । एवं भजनीयत्वे ज्ञातेऽपि भजनार्थं प्रवृत्तावपि भक्त्युन्मुखान् कालश्चेद्भक्षयेत् तदा भजनं कथं सिद्ध्येदिति शङ्कां निराकर्तुमाह नृषु तव माययेति ।

नृषु तव मायया भ्रममभीष्ववगत्य भृशं
त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावमनुप्रभवम् ।
कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्भ्रुकुटिः
सृजति मुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥

દેવ, જંતુઓ તથા મનુષ્યરૂપ નામ અને રૂપનું જગત્ શ્રીકૃષ્ણમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલું છે, તન્મય (શ્રીકૃષ્ણમય) છે અને તેમનામાં જ લય પામે છે. કા. ૧૮

(अजयोः) અજ (ઉત્પત્તિ રહિત) (प्रकृतिपुरुषयोः) પ્રકૃતિ અને પુરૂષોથી (उद्भवः) ઉદ્ભવ (न घटते) સંભવતો નથી. (असुभृतः) જીવો (उभययुजा) ઉભય (પ્રકૃતિ અને પુરુષ) ના સંયોગથી (जलबुद्बुदवत्) જલના પરપોટા પેઠે (भवन्ति) થાય છે. (ततः) તેથી (इमे) આ (દેખાતા) (ते) તેઓ (જીવો) (विविधनामगुणैः) વિવિધ નામ અને ગુણોથી (परमे) પરમ (त्वयि) આપમાં (રહેલા છે) (અને) (सरितः) નદીઓ (अर्णवे) સમુદ્રમાં (અને) (अशेषरसाः) સર્વ રસો (मधुनि) મધમાં (લય પામે) (इव) તેવી રીતે (लिल्युः) લીન થાય છે. ૧૮.

એ પ્રમાણે (જીવો વિગેરે ભગવાનને) વશ રહેનારા છે એમ દર્શાવવા, જીવ અને (દેહ વિગેરેનો) સમૂહ દરેક તેમ જ બંને ભગવદ્રૂપ છે એમ જણાવ્યું. તેથી (ભગવાન જીવોએ) અવશ્ય ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ થયું. 'એ પ્રમાણે (ભગવાન) ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ જાણવા છતાં, ભજન (કરવા) માટે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છતાં, જો કાલ ભક્તિ કરવા તૈયાર થએલા (જીવો)નું ભક્ષણ કરે તો ભજન કેવી રીતે થઈ શકે ?' એવી શંકા ખોટી છે એમ સિદ્ધ કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

भगवान् सृष्ट्यादौ कालं मायां च सृष्टवान् । ये मायया मुग्धा भविष्यन्ति तान् कालो ग्रसिष्यति । ये तु लोकान् भगवन्मायाग्रस्तान् ततः कालेन ग्रस्तानालोक्य, मायापगमे निस्तारे च भगवद्भजनमेव गतिरिति भगवन्तं सेवन्ते तेषां पुनर्मायामोहः सर्वथा न संगच्छते। ततः कालग्रासाभावोऽपि सिद्धः । यदि कथंचिद्भक्तिमार्गे विषयाणां विद्यमानत्वात् कदाचिन्मोहः स्यादपि तदापि कालग्रासो न भवेत् । तत्र हेतुः **कथमनुवर्ततां भवभयमिति**। तत्रापि हेतुः **यस्मात्कारणात्तवैव भ्रुकुटिः अभवच्छरणेषु भयं सृजति** । अतो भक्तिमार्गस्य सर्वथा कालनाशकत्वम् । मनुष्याधिकारित्वाच्छास्त्रस्य कर्माधिकारादन्येषां भोगदेहित्वात् मनुष्यशरीरानन्तरमेव पुनर्नानाविधयोनिसंबन्धः । 'स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं तिरश्चां पुनरस्य च' इति वाक्यात् । अतो नृणां

ભગવાને સૃષ્ટિના આરંભમાં કાલ અને માયા રચ્યાં. જેઓ માયાથી મોહ પામશે તેમનું કાલ ભક્ષણ કરશે, પરંતુ જેઓ લોકોને ભગવાનની માયાએ ગળેલા અને પછી કાલે ભક્ષણ કરેલા[1] જોઇને, માયા દૂર કરવામાં અને મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ભગવાનનું ભજન જ સાધન છે[2] એમ (જાણીને) ભગવાનની સેવા કરે છે તેઓને પછી[3] માયાથી મોહ થવાનું કોઈ રીતે ઘટતું નથી. તેથી તેઓનું કાલથી ભક્ષણ પણ થતું નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં વિષયો હોવાથી જો કોઈપણ સમયે હરકોઈ પ્રકારે મોહ થઈ પણ જાય,[4] છતાં પણ તે સમયે કાલ ભક્ષણ કરતો નથી; તેનું કારણ '(તેમને) ભવનો ભય[5] કેવી રીતે રહે ?' શબ્દોથી કહેલ છે. તેનું (તેમને ભવનો ભય ન રહેવાનું) કારણ પણ 'જે કારણથી ('કારણ કે') આપની જ ભ્રુકુટિ આપનું શરણ જેમને ન હોય તેઓને ભય ઉત્પન્ન કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. તેથી ભક્તિમાર્ગ સર્વ પ્રકારે કાલને મટાડનારો છે. વળી શાસ્ત્રના અધિકારી મનુષ્યો હોવાથી[6] (તેઓને) કર્મ (કરવા)નો અધિકાર છે, અને બીજાં (પ્રાણીઓ) એ ભોગ માટે શરીર ધારણ કરેલાં હોવાથી, '(મનુષ્ય દેહ) સ્વર્ગ અને મોક્ષનું તેમ જ હલકાં પ્રાણીઓના અને આ (મનુષ્યના દેહ)નું દ્વાર છે' (ભાગ. ૭–૧૩–૨૪) એ વાક્ય

---

૧. શ્લોકમાં 'भ्रमम्' શબ્દ છે તેનો અર્થ 'ભ્રમણ' એટલે જાત જાતની યોનિઓમાં ભમવું (જાત જાતના અવતાર લેવા), એવો છે. માયાથી મોહ ઉત્પન્ન થાય અને મોહને લીધે કાલ ભક્ષણ કરે ત્યારે એવું ભ્રમણ થાય છે. તેથી 'કાલે ભક્ષણ કરેલા' એમ કહેલું છે. (લે)

૨. જાત જાતની યોનિમાં ભ્રમણ કેમ વર્તવાથી ન થાય તે અહિં કહેલ છે. (લે)

૩. કારણ કે પછી માયાથી મોહ થતો નથી. (લે)

૪. ભ્રમણ કેમ વર્તવાથી ન થાય એ જાણીને ભજન કરે એટલે કાલ ભક્ષણ ન કરે, છતાં પણ તે સાધન બહુ ઉપયોગી નહિ હોય, એવી શંકા કરે છે, જેથી આગળ કોઈ વધારે ઉપયોગીપણું જણાવાય. (લે)

૫. 'ભવનો ભય' એટલે 'કાલથી થતું ભક્ષણ' કારણ કે શ્લોકના ચોથા ચરણમાં તેમ જણાવેલ છે. (લે)

૬. જૂદી જૂદી યોનિમાં હલકાં પ્રાણીઓ, દેવો વિગેરે બધા ભ્રમણ કરે છે, છતાં 'नृषु' 'માણસોમાં' કહ્યું, તેનું કારણ અહિં કહે છે. (લે)

भ्रमित्युक्तम् । अतो ये **सुधियः** स्वयमपि नरत्वं प्राप्ताः यदि प्रमत्ता भवेयुः तदा पुनः कालचक्रेण हीनत्वमुत्तमत्वं वा प्राप्ताः कृतार्था न भविष्याम इति निस्तरार्थं यतमानाः तादृशं गुरुमेव भजन्ते । स च गुरुर्भगवानेव भगवानेव वा गुरुः । शक्तिद्वयं तत्रैव ज्ञातमिति प्रवर्तकत्वं भजनीयत्वं च । ननु 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' इति न्यायेन कालान्तरे तत्त्वं सिद्ध्यति । सोऽपि चेत्पुनरुत्पद्येत तदा को विशेष इति शङ्कायामाह **अभव** इति । भिन्नगुरुपक्षेऽपि भगवदीयत्वान्न तस्यापि भवः । ननु कियत्प्रभृति भगवद्भजनं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह **अनुप्रभव**मिति । प्रकृष्टो भवो बुद्धिसहितं जन्म यदैव भगवति सद्बुद्धिर्भवति । तत आरभ्यैव भगवति भवः

પ્રમાણે મનુષ્યનું શરીર (પ્રાપ્ત થયા) પછી જ જૂદા જૂદા પ્રકારની યોનિઓનો સંબંધ થાય છે. તેથી 'મનુષ્યોનુ[૭] ભ્રમણ' એમ કહેલું છે તેથી જેઓ સારી બુદ્ધિવાળા છે, જેમણે પોતે પણ નરપણું (મનુષ્ય દેહ) પ્રાપ્ત કરેલ છે તેઓ જો બેદરકાર રહે, તો 'ફરીથી કાલચક્રને લીધે હલકાપણું અથવા ઉત્તમપણું પ્રાપ્ત કરેલા આપણે કૃતાર્થ થઈશું નહિ' એમ (જાણીને), મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતાં તેઓ તેવા જ[૮] ગુરુને શરણ જાય છે, અને તે (તેવા) ગુરુ[૯] ભગવાન જ છે, અથવા ભગવાન જ ગુરુ[૯] છે, કારણ કે પ્રવૃત્તિ કરાવવાની અને ભજન કરવા યોગ્ય હોવાની બંને શક્તિઓ તેમનામાં જ જણાએલી છે.

'જેની જેનામાં શ્રદ્ધા હોય તે(વો)જ તે છે'[૧૦] (ભગવદ્‌ગીતા ૧૩-૩) નિયમ પ્રમાણે લાંબા સમયે તેવાપણું (ગુરુપણું) પ્રાપ્ત થાય. 'તે (ગુરુ) પણ જો ફરીથી જન્મ લે, તો (એવા થવામાં) શું લાભ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભવ મટાડનાર' શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાનથી) જૂદો ગુરુ હોય ત્યારે પણ (તે ગુરુ) ભગવદીય હોવાથી તેનો પણ જન્મ થતો નથી. 'ક્યારથી ભગવાનનું ભજન કરવું જોઇએ ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સારી બુદ્ધિ થઈ ત્યારથી' શબ્દ યોજેલો છે. પ્રકૃષ્ટઃ ભવઃ (સારી) બુદ્ધિ સહિત જન્મ, (પ્રભવઃ). જયારે ભગવાનમાં સારી બુદ્ધિ થાય, ત્યારથી જ આરંભી ભગવાનમાં ભાવ (પ્રેમ) કરવો, એવો અર્થ છે. આવર્તન પણ કરવુ,[૧૧] કારણ કે કાલ (ભજન કરનારાઓની મંડલી) બહારનો છે, (આપણા) માત્ર

---

૭. શ્લોકમાં 'नृषु' સાતમી વિભક્તિનો શબ્દ છે, તેનો અહિં છઠ્ઠી વિભક્તિવાળા શબ્દથી અર્થ કહેલો છે. પહેલાં મનુષ્ય જ થએલ, તેથી મનુષ્યોનું જ ભ્રમણ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. 'તેવા' એટલે જેમને ભવ (બીજો જન્મ) થતો નથી તેવા ભગવદ્‌ગીતા ૧૭-૩ પ્રમાણે તેવા ગુરુને ભજવાનું પ્રયોજન પોતે પણ તેવા થવાય એ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૯. શ્લોકમાં 'त्वयि' શબ્દ છે તેનો અર્થ અહિં કરે છે. આ મત પ્રમાણે ભગવાનથી ગુરુ જૂદા છે. ગુરુ ભગવાન જ છે એમ (ગુરુને ભગવાન માનવાનું) અહિં કહેલ છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૩-૨૦ માં પણ એમ જણાવેલ છે. આગળ 'ભગવાન જ ગુરુ છે' એમ કહે છે ત્યાં ભગવાનને લક્ષમાં રાખી, તેમને ગુરુ કહ્યા છે એવો ભેદ છે. (લે)

૧૦. ગુરુ ભગવાનથી જૂદા હોય, તે સંબંધમાં આ શંકા કરે છે. (લે)

૧૧. અહિંથી શ્લોકના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ છે. (લે)

कर्तव्य इत्यर्थः । अनुवृत्तिश्च कर्तव्या । कालो हि बाह्यः न केवलमान्तरेण भावेन पीडातो निवर्तते अपि तु पीडयत्येव । अत एव ज्ञानिनामान्तरभक्तानां बहिर्मुखात्[1] क्लेशः स च जडभरते वर्णितः । तेन क्लिष्टाः कदाचिन्मुग्धा अपि भवेयुरिति प्रथमत एव बाह्याप्यनुवृत्तिः कर्तव्या । एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेनानुवर्तमानान् वस्तुतः सेवकभूतान् जीवान् कामात् सेवामकुर्वतः शिक्षार्थमेव दण्डं कुर्वाणः कालः कथं भयं तेषां कुर्यात् हन्याद्वा । कालस्य भ्रूरूपत्वं पूर्वं वर्णितम् । ननु कालेनाल्पो दण्डः कर्तव्यः ततो लौकिकभयवत्सोऽप्यल्पमिति कथं भजनं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह मुहुरिति । ननु कालो न दृश्यते, दृष्टादेव हि लोका बिभ्यतीत्यत आह त्रिणेमिरिति । संवत्सरात्मकः प्रत्यक्ष एव कालः । यस्य शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयः तल्लोके प्रकटीकुर्वन् स्वपराक्रमं ज्ञापयतीत्यर्थः । न विद्यते भवान् शरणं येषां 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति शरणत्वेन न स्वीकृतवन्त इत्यर्थः ।

नृणां दुर्गतिमालोक्य ये सेवन्ते दृढव्रताः ।
कृष्णं तद्भ्रुकुटिः कालो न तान् हन्ति कदाचन ॥ १९ ॥ १९ ॥

અંદરના ભાવને લીધે પીડા કરવી બંધ કરતો નથી, પરંતુ પીડા કરે છે જ. તેથી જ અંદરથી ભજન કરનાર જ્ઞાનીઓને બહિર્મુખોથી દુઃખ થાય છે, અને તેનું જડભરત(ના પ્રસંગ)માં વર્ણન કરેલું છે. તે (દુઃખ)થી હેરાન થએલા કદાચ મોહ પણ પામે. તેથી આરંભથી જ બહારનું પણ આવર્તન કરવું. એ પ્રમાણે બહારના અને અંદરના ભેદથી (ભગવાનને) અનુસરનારાં, વાસ્તવિક રીતે (ભગવાનના) સેવક થએલા જીવોને, કામનાને લીધે સેવા ન કરતાં (જોઇને તેઓને) શિખામણ આપવા માટે જ દંડ કરનાર કાલ તેઓને ભય કેમ કરે અથવા કેમ હણે ? કાલ (ભગવાનની) ભ્રમરરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે.

'કાલ થોડો દંડ કરે તેથી લૌકિક ભયની પેઠે તે પણ થોડો (ભય કરનાર) હોવાથી, ભજન(માં પ્રવૃત્તિ) કેવી રીતે થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વારંવાર' શબ્દ યોજેલો છે* 'કાલ દેખાતો નથી. જે દેખાય તેનાથી જ લોકો ભય પામે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રણ નેમિવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. સંવત્સરરૂપ કાલ પ્રત્યક્ષ જ છે, (જેની ટાઢ, તાપ અને વરસાદ નામનો ત્રણ નેમિઓ (નાભિઓ) છે. તે (ટાઢ વિગેરે)ને પ્રકટ કરતો (કાલ) લોકમાં પોતાનું પરાક્રમ જણાવે છે, એવો અર્થ છે. આપ જેમનું શરણ નથી, એટલે 'જેઓ મને જેવી રીતે ભજે છે' (ભગવદ્‌ગીતા ૪-૧૧) પ્રમાણે જેમણે (ભગવાનનું) શરણ સ્વીકારેલું નથી (તેઓને કાલભય ઉત્પન્ન કરે છે), એવો અર્થ છે.

માણસોની દુર્ગતિ જોઇને જેઓ દૃઢવ્રતવાળા થઈ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે છે તેમને તેમની (શ્રીકૃષ્ણની) ભ્રુકુટિ કાલ કોઈ પણ સમયે હણતો નથી. કા. ૧૯

---

૧. बहिर्महान्० ।

* કાલ થોડો દંડ વારંવાર શિખામણ આપવા કરે છે અને તેથી પહેલાં ભજન કરવાથી કાલનો ભય રહેતો નથી એવું જે જ્ઞાન થએલ તેનું વારંવાર સ્મરણ કરાવી ભજનમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

सू०—नृषु तवेति । सुधियः अमीषु तव मायया भ्रमं दुःखरूपकालादिग्रासं अवगत्य ज्ञात्वा अभवे त्वयि भावं दधति । कथम्भूतं भावम् । अनुप्रभवम् । तेषां भवभयं संसारभयं कथमनुवर्ततां कथम्भवेदित्यर्थः । कथम्भूतः कालः? त्रिणेमिः शीतातपवर्षाख्यास्त्रयो नेमयो यस्य सः ॥ १९ ॥

सु०—एवं भजनमुपपाद्य योगादिना भजनं न कार्यसाधकं योगशेषत्वादिति स्वतन्त्रमेव भक्तिमार्गानुसारेण भजनं कर्तव्यमित्यभिप्रायेण योगपक्षं निन्दति विजितहृषीकवायुभिरिति ।

> विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरगं
> य इह यतन्ति यन्तुमतिलोलमुपायखिदः ।
> व्यसनशतान्विताः समपहाय गुरोश्चरणं
> वणिज इवाज सन्त्यकृतकर्णधरा जलधौ ॥ २० ॥

पूर्वश्लोके गुरुद्वारा भजनं निरूपितम् । तदेव फलपर्यवसायि । योगस्तु सर्वथा न

(अमीषु) આ (नृषु) મનુષ્યોમાં (तव) આપની (मायया) માયાથી (भ्रमम्) ભ્રમણ થાય છે એમ (भृशम्) સારી રીતે (अवगत्य) જાણીને (सुधियः) સારી બુદ્ધિવાળાઓ (अभवे) ભવ મટાડનાર (त्वयि) આપમાં (अनुप्रभवम्) સારી બુદ્ધિ થઈ ત્યારથી જ (भावम्) ભાવ (दधति) રાખે છે. (તેમને) (भवभयम्) ભવનો ભય (कथम्) કેવી રીતે (अनुवर्तताम्) રહે? (यत्) કારણ કે (त्रिणेमिः) ત્રણ નેમિવાળી (तव) આપની (भ्रुकुटिः) ભ્રુકુટિ (કાલ) (अभवच्छरणेषु) આપનું શરણ જેમને ન હોય તેઓને (मुहुः) વારંવાર (भयम्) ભય (सृजति) ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૯

એ પ્રમાણે ભજન (કરવું યોગ્ય છે એમ) સિદ્ધ કરી યોગ વિગેરે(ના માર્ગ) પ્રમાણે ભજન (કરવા)થી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી, કારણ કે (તેવું ભજન) યોગના અંગ તરીકે[1] નું થાય; તેથી ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે સ્વતંત્ર (રીતે) જ ભજન કરવું જોઇએ, એવા અભિપ્રાયથી યોગ (માર્ગ પ્રમાણે ભજન કરવું એવા) મતની નીચેના શ્લોકમાં નિંદા કરે છે:—

પહેલાના (૧૯મા) શ્લોકમાં ગુરુદ્વારા ભજન (કરવાનું) જણાવ્યું. તે (તેવું)જ (ભજન) ફલ[2] પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોય છે. પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થએલું[3] મન વિઘ્ન કરનારૂં

---

૧. તે યોગમાર્ગ પ્રમાણે, ભજન યોગ સિદ્ધ કરવા માટે કરવામાં આવતું હોવાથી, તે ભજન યોગનું અંગ છે; કારણ કે જે કાંઈ બીજાને માટે કરવામાં આવતું હોય તે તેનું અંગ છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ યોગમાર્ગમાં ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે ભજનનો ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે. (કે)

૨. 'ફલ' એટલે 'પુનર્જન્મ ન થવો તે' એવો અર્થ છે. (કે)

૩. ૧૯મા શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુરુ ભગવાનને અથવા ભગવાન ગુરુને પ્રસન્ન કર્યા વિના પોતાની મેળે પ્રવૃત્ત થએલું, એવો અર્થ છે. (કે)

कस्यापि सेत्स्यति । स्वतः प्रवृत्तस्य मनसः प्रतिबन्धकत्वात् । मनो ह्यसत् भगवता लब्धशक्ति ईश्वरगुरुप्रसादयुक्तश्चेत् किं योगेन, साधनेनैव कृतार्थत्वसंभवात् । अतो लौकिका इव योगिनोऽपि संसार एव परिभ्रमन्ति न कृतार्था भवन्तीति निरूप्यते । ननु योगमार्गः कथमिति चेदुच्यते ।

अणिमादिसुखार्था ये ये चात्यन्तबहिर्मुखाः ।
क्लेशकार्यरता ये च तदर्थं योग उच्यते ॥ १ ॥

परंपरासाधनं वा फलार्थं वा निरूपितः ।
योगः साक्षान्न मोक्षाय निषेधाद्व्याससूत्रतः ।
' एतेन योगः प्रत्युक्तः ' प्रशंसार्था फलश्रुतिः ॥ २ ॥

હોવાથી યોગ તો સર્વ પ્રકારે કોઈથી પણ થઈ શકતો નથી, કારણ કે મન દુષ્ટ છે[૪], ભગવાને જેને શક્તિ આપેલી છે[૫] તેવું છે. જો ઈશ્વર અને ગુરુની કૃપાવાળો હોય તો[૬] (તેને) યોગનું શું પ્રયોજન ? કારણ કે સાધનથી[૭]જ તે કૃતાર્થ હોવાનો સંભવ છે. તેથી લૌકિક (પુરુષો)ની પેઠે યોગીઓ પણ સંસારમાં જ પરિભ્રમણ કરે છે, (પણ) કૃતાર્થ થતા નથી એમ (આ શ્લોકમાં) જણાવવામાં આવે છે.

' યોગમાર્ગ (ત્યારે) શા માટે કરેલો છે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી કહીએ છીએ કે[૮] :—

જેઓને અણિમા વિગેરે સુખોનું પ્રયોજન છે, અને જેઓ બહુ જ બહિર્મુખ છે અને જેઓ દુઃખવાળા કાર્યમાં આનંદ માનનારા છે, તેઓને માટે યોગ કહેલો છે. કા. ૧૦

(તેથી)[૯] પરંપરાના સાધન તરીકે અથવા ફલ માટે (યોગ) કહેલો છે. ' આથી યોગનો ઉત્તર અપાયો ' (બ્રહ્મસૂત્ર. ૨–૧–૩) એ વ્યાસસૂત્રમાં યોગનો નિષેધ કરેલો હોવાથી,

---

૪. મન શા કારણથી વિઘ્ન કરે છે તે જણાવે છે. મન દુષ્ટ પદાર્થોનું ચિંતન કરનારું છે, અને દુષ્ટ પદાર્થનું ચિંતન ચિત્તની વૃત્તિઓને વશ કરવામાં વિઘ્ન કરનારું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫. ' મન દુષ્ટ જ હોય તો ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે તે કેમ એ પ્રમાણે વિઘ્ન કરતું નથી ? ' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે તેનામાં શક્તિ આવે છે. (લે)

૬. ' તો ભગવાનને પ્રસન્ન કરી પછી યોગ આચરવો ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાન પ્રસન્ન થાય તો પછી યોગની જરૂર જ રહેતી નથી. (લે)

૭. ' સાધનથી ' એટલે ' પુનર્જન્મ ન થવારૂપ સાધનથી '; ' ગયા શ્લોકમાં જણાવેલ પ્રકારના ભજનથી ' એવો અર્થ છે. (લે)

૮. આ શ્લોકનું વ્યાખ્યાન નથી, પરંતુ આચાર્યશ્રી પોતે કરેલું એ શંકાનું સમાધાન કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૯. ' તેથી ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. અણિમા વિગેરે સિદ્ધિ એ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓને યોગ પરંપરાથી એ કાર્યમાં સાધન થાય છે. તેનાથી સર્વ સ્થળે જવાનું સામર્થ્ય મળે

अतः स्वतन्त्रयोगस्य निषेधार्थमिदमुच्यते । विशेषेण जितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च यैः । अनेन प्रत्याहारपर्यन्तं सिद्ध्यतीति निरूपितम् । अन्यथा योगाङ्गेषु प्राथमिकेष्व- सिद्ध्यमानेषु प्रवर्तमानस्य शङ्का स्यात् । अतो बोध्यते पञ्चाङ्गान्येव सेत्स्यन्ति नाधिकानीति बोधयति । मनसो निग्रहाशक्यत्वे हेतुमाह अदान्तेति । स्वभावत एव अदान्तम् । प्रतिनियते- न्द्रियपक्षे येषां मनः स्वभावतो दान्तं सात्त्विकप्रकृति तेषां योगः सिद्ध्येदपीति ज्ञापितम् । येषां

તે સાક્ષાત્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર નથી. ફલ (જણાવનારી) શ્રુતિ (તેની) પ્રશંસા કરનારી છે. કા.૧૧૬,

તેથી સ્વતંત્ર યોગ (જન્મમરણ ન થાય તેવું) ફલ આપનાર નથી એમ જણાવવા આ (શ્લોકમાં જણાવેલ અર્થ) કહેવામાં આવે છે :—

સારી રીતે જીતેલાં છે हृषीकाणि ઇંદ્રિયો અને વાયુ જેમણે[10] (તેમને લીધે મનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે). આથી[11] એમ કહેલું છે કે પ્રત્યાહાર સુધી (યોગ) થઈ શકે છે. તેમ ન હોય તો[12] યોગના આરંભનાં અંગો સિદ્ધ થતાં ન હોવાથી (યોગમાં) પ્રવૃત્ત થનારને શંકા થાય. તેથી (યોગનાં) પાંચ જ અંગો થઈ શકશે એમ જણાવવામાં આવ્યું. વધારે (અંગો) થઈ શકશે નહિ એમ જણાવે છે. 'કાબુમાં ન રાખી શકાય (તેવા મનરૂપી ઘોડાને)' શબ્દથી મનનો નિગ્રહ ન થઈ શકવાનું કારણ કહેલું છે. સ્વભાવથી જ (મન) કાબુમાં રાખી ન શકાય તેવું છે. દરેક (જીવનાં મન અને) ઇંદ્રિયો (જૂદાં જૂદાં) મુકરર કરેલાં છે.[13] એ મત પ્રમાણે જેઓનું મન સ્વભાવથી સાત્ત્વિક પ્રકૃતિવાળું હોઈ કાબુમાં રહે તેવું હોય તેઓથી યોગ થઈ પણ શકે, એમ જણાવેલું છે. પરંતુ જેઓનું મન કાબુમાં રહી ન શકે તેવું જ અને તે

છે, પરંતુ મોટા ઋષિઓના સંગ થઈ જ્ઞાન અથવા મોક્ષ પ્રાપ્ત થતાં નથી. અત્યંત બહિર્મુખ અને દુઃખના કાર્યમાં સુખ માનનારાઓ ફલ માટે યોગ આચરે છે. યોગથી તેમને કાંઈક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. તત્ત્વદીપ ૨. ૨૦૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે તેઓને યોગથી કાંઈક સુખ થાય છે. (લે)

૧૦. આવા પુરુષોને લીધે, એટલે આવા પુરુષોને જોઈને, મન વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૧. 'આથી' એટલે 'ઇંદ્રિયો અને વાયુ ઉપર જય મેળવ્યાનું કહ્યું તેથી.' કારણ કે ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ એ 'પ્રત્યાહાર' નામનું (યોગનું) અંગ છે. (લે)

૧૨. 'તેમ ન હોય તો' એટલે યોગના આરંભના પાંચ અંગે (૧. યમ. ૨ નિયમ. ૩ આસન. ૪ પ્રાણાયામ અને ૫. પ્રત્યાહાર) પણ થઈ શકતાં ન હોય તો, યોગનો ઉપદેશ કરનારી શ્રુતિ અસત્ય જણાય, એવો અર્થ છે. (લે) યોગના આ પાંચ પછીના ત્રણ અંગો (૬. ધારણા. ૭. ધ્યાન અને ૮. સમાધિ) છે.

૧૩. ઉત્તર મીમાંસાના મત પ્રમાણે દરેક જીવનાં મન અને ઇંદ્રિયો જૂદાં જૂદાં છે. એ મત પ્રમાણે (સાત્ત્વિક મન હોય તો કદાચ વશ થઈ શકે). (લે)

त्वदान्तमेव मनः तदपि तुरगरूपम् । तस्मिन्नारूढो जीवो भवति मनोविलासाकाङ्क्षी तस्य त्वशक्य एव निग्रह इति ज्ञापितम् । स्वयं च इह लोकानुसारेणैव स्थितो यन्तुं वाञ्छति । ननु तुरगोऽपि कथंचिन्नियम्यते तद्वन्मनोनियमनमपि भविष्यतीति चेत् तत्राह अतिलोलमिति । प्रयत्नेन ग्रहीतुमेवाशक्यम् । ननूक्तं 'यतो यतो निःसरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्' इति चञ्चलस्यापि निग्रहे साधनमुक्तमिति चेत् तत्राह उपायखिद इति । उपाय एव खेदं प्राप्नुवन्ति । योगशास्त्रे ततः पूर्वं पञ्चाङ्गानि निरूपितानि । तान्येव मनसोऽतिचाञ्चल्ये साधयितुमशक्यानि । नहि विक्षिप्ते मनस्यासनं सिद्ध्यति यमादिकं वा । अतः सर्वथाऽदान्ते योगारम्भ एव न कर्तव्यः । किंच । महता कालेन यमादिसाधनानुष्ठाने चित्तशुद्धौ सत्यां कदाचित्साधनान्तरं सिद्ध्येदपि तदपि नास्तीत्याह व्यसनशतान्विता इति । उत्पन्नस्य प्राणिनो विक्षिप्तमनसः प्रतिक्षणमनेकानि व्यसनानि भवन्ति । ननु प्रथमं व्यसननिराकरणाय साधनान्तरं कर्तव्यमिति चेत् तत्राह समपहाय गुरोश्चरणमिति । आदौ व्यसनापगमे गुरुरेवैकं साधनं 'एतत्सर्वं गुरौ भक्त्या'

પણ ઘોડા જેવું હોય, (અને) તે (ઘોડા) ઉપર ચડેલો[૧૪] જીવ મનના વિલાસની ઇચ્છા કરનારો થાય, તેનાથી તો (મનનો) નિગ્રહ થઈ શકતો જ નથી, એમ જણાવેલું છે; અને પોતે પણ આ લોકમાં લોકની રીત પ્રમાણે જ રહીને (મનને) વશ કરવા ઇચ્છે છે.

'ઘોડાને પણ મહેનત લઈ વશ કરાય છે, તેમ મન પણ વશ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'બહુ જ ચંચલ' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રયત્નથી પકડી જ શકાય નહિ તેવું (મન) છે. "'ચંચલ અને અસ્થિર મન જ્યાં જ્યાં બહાર જાય' (ગીતા. ૬–૨૬) એમ ચંચલ (મન)નો પણ નિગ્રહ કરવાનું સાધન કહેલું છે" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉપાય કરતાં જ ખેદ પામે છે' શબ્દ યોજેલ છે. ઉપાયથી જ દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. તેની (મનને વશ કરવાની એટલે ધારણાની) પહેલાં યોગશાસ્ત્રમાં (યોગનાં) પાંચ અંગો* કહેલાં છે, અને મન ચંચલ હોવાથી તે (પાંચ અંગો)જ કરવાં અશક્ય છે. કારણ કે મન વિક્ષેપવાળું હોય ત્યારે આસન થઈ શકતું નથી, તેમ જ યમ વિગેરે થઈ શકતા નથી. તેથી (મન) સર્વ પ્રકારે કાબુમાં રહી શકે તેવું ન હોય ત્યારે યોગનો આરંભ જ કરવો નહિ. વળી યમ વિગેરે સાધનો લાંબો સમય કરતાં ચિત્તની શુદ્ધિ થાય ત્યારે કદાચ બીજાં સાધનો થઈ શકે, (પરંતુ) તેટલું (ચિત્તની શુદ્ધિ) પણ થતું નથી એમ 'સેંકડો વ્યસનવાળા' શબ્દથી કહેલ છે. વિક્ષેપવાળાં મનવાળાં ઉત્પન્ન થએલાં પ્રાણીને દરેક ક્ષણે અનેક વ્યસન (દુઃખ) હોય છે (આવે છે).

'પ્રથમ દુઃખ મટાડવા બીજું સાધન કરવું' એવી શંકા થાય, તેથી 'ગુરુના ચરણનો સારી રીતે ત્યાગ કરીને' શબ્દો યોજેલાં છે. 'ગુરુમાં ભક્તિ રાખવાથી આ સર્વ (સિદ્ધ થાય

---

૧૪. મનરૂપી ઘોડા ઉપર જે ચડે તેને વિલાસ કરવાનું મન થવાથી તે જ્યાં ત્યાં ફરવા મનને પ્રેરણા કરે, પરંતુ તેનો નિગ્રહ કરી શકે નહિ. જે એ ઘોડા ઉપર ચડે નહિ તે કદાચ તેનો નિગ્રહ કરે પણ ખરો, એવો અર્થ છે.

* ઉપર નોટ ૧૨ જૂઓ. તેમાં પહેલા પાંચ અંગો કહેલાં છે.

इति वाक्यात् सम्यक् त्यागः साधनत्वेनापि । गुरुसेवायां तु तेनैव कृतार्थत्वाद् योगो व्यर्थ इति भावः । ततस्तेषामुभयभ्रंशमाह **वणिज इवाज सन्तीति** । सांयात्रिकाः कर्णधारमप्यकृत्वा जलधावेव सीदमाना भवन्ति । न तु कार्येऽप्यसिद्धे गृहमागच्छन्ति । जलधित्वात्तत्र महान् क्लेशः सूचितः । तथा योगे शरीरशोषणं कृत्वा स्थितः महान्तं क्लेशमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अदान्ते मनसि ज्ञाते योगार्थं न यतेद्बुधः ।
गुरुसेवापरो भूत्वा भक्तिमेव सदाभ्यसेत् ॥ २० ॥ २० ॥

सू० —**विजितहृषीकवायुभिरिति** । विशेषेण जितानि स्वाधीनीकृतानि **हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च** यैस्तैरपि **अदान्तमनस्तुरगमतिलोलं ये** संसारिणः स्वेनैव **यन्तुं** निग्रहीतु **यतन्ति** यत्नं कुर्वन्ति ते **उपायखिदः** साधनेष्वेव क्लेशं प्राप्नुवन्त **इह** संसारे **सन्ति** तिष्ठन्तीत्यर्थः । हे **अज** किं कृत्वा क्लेशं प्राप्नुवन्ति ? **व्यसनशतान्विताः** सन्तो **गुरोश्चरणं समवहाय** । कस्मिन् क इव ? **अकृतकर्णधरा वणिजो जलधाविव ॥ २० ॥**

છે)' શ્રીમદ્ભાગવત ૭–૧૫–૨૫ એ વાક્ય પ્રમાણે આરંભમાં દુઃખ મટાડવાનું એક સાધન ગુરુ જ છે. (તેમનો) સારી રીતે ત્યાગ એટલે સાધન તરીકે પણ ત્યાગ કરીને (દુઃખ કેમ મટાડાય ?). ગુરુની સેવા કરવામાં આવે તો[15] તો તેનાથી જ કૃતાર્થ થવાતું હોવાથી, યોગ નકામો જ છે, એવો ભાવ છે. 'હે અજ ! તેઓ વાણીઆઓ પેઠે (સેંકડો વ્યસનવાળા) હોય છે' શબ્દોથી પછી તેઓનો બંને (માર્ગ)થી પાત થાય છે એમ કહે છે. સમુદ્રમાર્ગે વેપાર કરનારા વાણીઆઓ સુકાનીને પણ રાખ્યા વિના સમુદ્રમાં જ વિનાશ પામે છે, પરંતુ (પોતાનું) કાર્ય પાર પાડયા વિના પણ ઘેર આવતા નથી. 'जलधि' 'સમુદ્ર' શબ્દથી તેમાં ઘણું દુઃખ (થાય એમ) સૂચવેલું છે. તે પ્રમાણે યોગમાં શરીર સૂકવી નાંખીને રહેનાર ઘણું દુઃખ જ પામે છે, એવો અર્થ છે.

મન કાબુમાં રહી શકે તેવું નથી એમ જાણી ડાહ્યા પુરુષે યોગ માટે પ્રયાસ કરવો નહિ, (પણ) ગુરુની સેવામાં તત્પર રહી, સદા ભક્તિ જ કરવી. શ્લો. ૨૦

(विजितहृषीकवायुभिः) સારી રીતે જીતેલાં છે ઇંદ્રિયો અને વાયુ જેમણે તેમને લીધે (अतिलोल) બહુ જ ચંચલ (अदान्तमनस्तुरगम्) કાબુમાં ન રાખી શકાય તેવા મનરૂપી ઘોડાને (ये) જેઓ (इह) અહિં (यन्तुम्) વશ કરવાને (यतन्ति) પ્રયત્ન કરે છે (તેઓ) (उपायखिदः) ઉપાય કરતાં જ ખેદ પામે છે. (અને) (अज) હે અજ ! (गुरोः) ગુરુના (चरणम्) ચરણનો (समवहाय) સારી રીતે ત્યાગ કરીને (जलधौ) સમુદ્રમાં (अकृतकर्णधरा) સુકાની વિનાના (वणिजः) વાણીઆઓ (इव) પેઠે (व्यसनशतान्विताः) સેંકડો વ્યસન (દુઃખ)વાળા (सन्ति) હોય છે. ૨૦

---

૧૫. યોગના સાધન તરીકે પણ ગુરુની સેવા જરૂરી છે, અને ગુરુની સેવા હોય તો યોગ નકામો છે. (લે)

सु० — एवं भजने प्रकारान्तरं निराकृत्य वैराग्यमोहापगमाभावे भक्तिर्न सेत्स्यतीति वैराग्यमुपदिशन्त्य आहुः **स्वजनसुतात्मेति** ।

स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरथै-
स्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ।
इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां
सुखयति कोन्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ २१ ॥

स्वजनानां प्रयोजनमावश्यकं तदर्थं स्वजनानामपेक्षा कर्तव्यैव । अपेक्षापरित्यागस्तु स्वात्मस्थितिव्यतिरेकेण न भवति । अतो ज्ञानोत्तरमेव वैराग्यं, स पक्षः प्रकृते नोपपद्यते । अतः प्रयोजनमङ्गीकृत्यैव साधानान्तरेण तत्सेत्स्यतीति पूर्वसिद्धसाधनान्येव निराकुर्वन्ति । यथाकथंचिल्लोकसिद्धसाधननिवृत्तौ प्रयोजनं भगवता क्रियमाणमलौकिकमेव भवतीति मुख्यतुल्यमेवैतदपि वैराग्यम् । **स्वजनानामिह** लोके उपयोगः । ऐहिकप्रतिष्ठादिस्तैरेव सिद्ध्यतीति । **सुतस्य** परलोकोपयोगः । **आत्मनो** देहस्य तु परलोकसाधककर्मकरणार्थमैहिकभोगार्थं चोपयोगः । **दाराणां** बाधककाम-निवृत्त्यर्थं सुखार्थं चोपयोगः । ततो **धनधामधराः** धनगृहभूमयः सुखस्थितिनिर्वाहकाः । एत एव **असवः** प्राणभूताः । एतद्विघाते प्राणांस्त्यजन्तीति । अश्वरथैरिति वा पाठः । गतिसाधनान्येतानि

એવી રીતે ભજન કરાવવા બીજા પ્રકારોનો નિષેધ કરી, વૈરાગ્ય આવ્યા વિના અને મોહ મટયા વિના ભક્તિ થઈ શકે નહિ, તેથી વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

સગાંઓએ કરેલાં પ્રયોજન[1]ની અવશ્ય જરૂર છે, અને તે (પ્રયોજન) માટે સગાંઓની દરકાર રાખવી જ જોઈએ. પોતાની આત્મામાં સ્થિતિ થયા વિના (એવી) દરકારનો ત્યાગ થઈ શકે નહિ. તેથી જ્ઞાન પછી જ વૈરાગ્ય થાય' એવો મત ચાલુ પ્રસંગમા (ભગવાનના ભજનમાં) ઘટતો નથી. તેથી (સગાંઓ વિગેરેનું) પ્રયોજન છે એમ સ્વીકારીને જ, બીજાં સાધનથી તે (પ્રયોજન) સિદ્ધ થશે તેથી પહેલાં પ્રાપ્ત થએલાં સાધનો જ નકામાં છે એમ (શ્રુતિ) સિદ્ધ કરે છે. હરકોઈ પ્રકારે લોકમાં પ્રાપ્ત થએલાં સાધનો જતાં રહેતાં, ભગવાનથી થતું (અપાતું) પ્રયોજન અલૌકિક જ હશે, તેથી આ વૈરાગ્ય પણ મુખ્ય (વૈરાગ્ય) ની સમાન જ છે. આ લોકમાં સગાંઓનો ઉપયોગ છે, કારણ કે આ લોકની કીર્તિ વિગેરે તેમનાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પુત્રનો પરલોક પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગ છે. आत्मनः દેહનો તો પરલોક પ્રાપ્ત કરાવનારાં કર્મ કરવા માટે અને આ લોકમાં ભોગ કરવા માટે ઉપયોગ છે. સ્ત્રીનો પીડા કરનાર કામ મટાડવા માટે અને સુખ માટે ઉપયોગ છે. धनधामधराः એટલે ધન, ઘર અને ભૂમિ (અનુક્રમે) સુખ, સ્થિતિ અને ગુજરાન કરનારાં[2] છે. આ (બધા) જ असवः પ્રાણ બનેલા છે, કારણ કે આ ન હોય તો પ્રાણ તજે છે. અથવા 'अश्वरथैः' 'ઘોડા અને રથ' એવો પાઠ (લેવો). આ ગતિનાં

---

૧. 'પ્રયોજન' એટલે 'ફલ' સગાંઓએ કરેલો ઉપકાર એવો અર્થ છે. (લે)

૨. सुखस्थितिनिर्वाहकाः' 'સુખ અને સ્થિતિ સાથે નિર્વાહ થાય છે જેમનાથી તેવા' એમ સમાસ છોડવો. (લે)

सुखकरणानि । अष्टविधान्येतानि यावन्तमुपकारं करिष्यन्ति स सर्वोऽप्युपकारः कोटिगुणितो भगवता क्रियेत । यदि सुखमेवापेक्षते तदा स्वयमेव सुखं प्रयच्छति । यदि साधनपुरःसरमपेक्ष्यते तदा ह्यलौकिकानि साधनान्यपि प्रयच्छतीतिभावः । **नृणामिति** काममयत्वं विवेकवत्त्वं च प्रतिपादितम् । ननु कदाचिद्भगवान्न कुर्यात्तदा का गतिरिति चेत् तत्राह **श्रयत आत्मनीति** । यस्त्वाश्रयते तस्यात्मत्वेनैव प्रकाशते । यथा स्वस्य हितं स्वयं करोति तथा भगवानपि करोतीत्यर्थः । ननु विषयांश्चेद् भगवानपि दद्यात् तदोपस्थितपरित्यागे किं कारणमिति चेत् तत्राह **सर्वरस** इति । सर्वे रसाः कीर्त्यादयो भगवत्येव भवन्ति । एते च रसाः प्रकटा एव न तु मधुनीवाव्यक्ताः । ननु किमत्र युक्तं भगवति विद्यमाना रसाः किं भोक्तव्याः स्वसिद्धा वेति । तत्रावश्यकत्वाल्लाघवाद् भार्यादिभिः सहैव भगवद्भजनं कर्तव्यं न तु सर्वपरित्यागेनेति

साधनो[3] सुख आपनारां छे. आठ प्रकारनां आ (सुखनां साधनो) जेटलो उपकार करशे ते बधाओ तेनाथी करोडगणो उपकार भगवान करे छे. जो सुखनी ज जरूर होय तो (भगवान) पोते सुख आपे छे. जो साधन पछी (सुखनी) जरूर होय तो अलौकिक साधनो पण आपे छे एवो भाव छे. 'नृणाम्' 'माणसोने' शब्दथी तेओने कामनाओ अने विवेक छे एम जणावेलु छे.

'कोई समये भगवान न करे (सुख अथवा सुखनां साधन न आपे), त्यारे केवी स्थिति थाय?' एवी शंका थाय, तेथी 'आश्रय करनारना आत्मा' शब्दो योजेला छे. जे (भगवाननो) आश्रय करे छे, (तेने) तो पोताना आश्रय तरीके ज (भगवान) प्रकाशे छे. जेम पोते पोतानुं हित करे तेम भगवान पण (तेनुं हित) करे छे, एवो अर्थ छे.

'भगवान पण जो विषयो आपता होय तो प्राप्त थएला (विषयो) नो त्याग करवानुं शुं कारण?' एवी शंका थाय, तेथी 'सर्वरस' शब्द योजेल छे. कीर्ति विगेरे[4] बधाओ रसो भगवानमां ज होय छे; अने आ रसो प्रकट (जणाई आवे तेवा) छे, परंतु मधमां होय छे तेवा जणाई न शके तेवा होता नथी. "'आ विषयमां शुं योग्य छे, भगवानमां रहेला रसोनो भोग करवो; अथवा पोतानी मेळे प्राप्त थएला (रसोनो भोग करवो)?' (भजन) जरूरी होवाथी, अने (स्त्री विगेरे साथे करवानुं) सहेलुं होवाथी, स्त्री विगेरे साथे ज भजन करवुं योग्य छे, परंतु (स्त्री विगेरे) सर्वनो त्याग करीने (भजन करवुं) योग्य नथी". एवी शंका थाय, तेथी 'सत्य नहि जाणनार' शब्दो योजेला छे, अहिं जे (भजन करवाना प्रकार)

---

३. आ (पहेलां सगां विगेरे) सात अश्वरूप एटले गतिना साधनरूप छे, एवो अर्थ छे. रथरूप छे एटले सुख करनारा (आपनारा) छे, एवो अर्थ छे. (ले). 'गति' एटले ज्यां जवानुं छे ते, परिणाम, फल. अहिं सुख प्राप्त करवानुं छे तेथी 'गतिना साधन' एटले सुखनां साधन, एवो अर्थ जणाय छे.

४. पहेलां सगांओ कह्यां छे अने ते कीर्ति प्राप्त करावनारां छे. तेथी 'कीर्ति विगेरे' एम कहेलुं छे, एवो भाव छे. (ले) सगांओ कीर्ति प्राप्त करावे छे, पुत्र परलोक, स्त्री भोग, तेथी 'कीर्ति विगेरे' एटले 'कीर्ति, परलोक, भोग...विगेरे' जे फल आ बधां प्राप्त करावे छे ते बधां, एवो अर्थ छे.

चेत् तत्राह इति सद्जानतामिति । अत्र पूर्वोक्तौ न भगवान् स्वजनाश्च समतया निरूपिताः । किंत्वेते दुखःदाः भ्रमादेव सुखाभाससंपादकाः । भगवांस्तु निर्दोषानन्दसंपादकः इति । एवं वैलक्षण्ये ज्ञाते संदेह एव नोत्पद्यते । अतो वैलक्षण्यज्ञानार्थं सुतादीनां स्वरूपं निरूपयन्ति । इत्येवं प्रकारेण सत् परमार्थतत्त्वं ये न जानन्ति स्वजनादेर्भगवतश्च तारतम्यम् । रतये च मिथुनतश्चरन्ति ग्राम्यसुखाय सर्वत्र मिथुनीभूय चरन्ति । यथा स्वोपवेशनार्थं कश्चित् स्थूलं मञ्चकं नयति पथिकः, तथेमे निमिषार्धमात्ररत्यर्थं सर्वथा शृङ्खलाबद्धा इव तया सह चरन्ति । एवमतिक्लिष्टानां को वा अर्थः सुखयेत् । नह्यत्यन्तपीडितं विषयाः सुखयन्ति । स्वजनानां तु सुखजनितवार्तापि दूरे । साधनान्तरेणापि भगवतापि तेषां सुखं न भवतीत्यर्थः । नु इति वितर्के । अस्माभिः सर्वमन्विष्टं तादृशस्य क्वापि न सुखदातोपलब्धः । किंच । कश्चित्सुखं दास्यतीति शङ्का न कर्तव्या । यतोऽस्मिन् जगति स्वत एव विहते पतितगृह इव विशीर्णे । तत्रापि निरस्तभगे उत्कृष्टपदार्थरहिते शून्ये अमेध्यादियुक्त इव को वा सुखदातापि तादृशे स्थाने सुखं ददातीत्यर्थः । अत्र परित्यागावस्था अधिकरणत्वेन विवक्षिता । जगत्पक्षेऽपि भगवत्सेवकः यत्र क्वचिदपि सेवमानो वैकुण्ठे एव सेवते न तु जगतीति ज्ञातव्यम् ।

પહેલાં કહ્યા તેમાં ભગવાન અને સગાંઓને સમાન જણાવેલા નથી, કારણ કે આ (સગાઓ) તો દુઃખ આપનારા છે અને ભ્રમથી જ સુખ આપનારના જેવા દેખાય છે, પણ ભગવાન તો દોષરહિત આનંદ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. આવો (તેમનામાં) ભેદ જાણવામાં આવે ત્યારે સંદેહ જ ઉત્પન્ન થતો નથી. તેથી ભેદ જાણવામાં આવે તે માટે પુત્ર વિગેરેનું સ્વરૂપ (શ્રુતિઓ) વર્ણવે છે. इति એવા પ્રકારથી જેઓ सत् સત્ય તત્ત્વ, એટલે સગાંઓ વિગેરે અને ભગવાનમાં (રહેલો) ભેદ જાણતા નથી, (અને) રતિ માટે મિથુન થઈને ફરે છે એટલે ગામડીઉં સુખ પ્રાપ્ત કરવા જોડકાં થઈ (વિષય સુખ ભોગવતા) ફરે છે તેઓ. જેમ પોતાને બેસવા માટે કોઈ મુસાફર મોટો ખાટલો (પોતાની સાથે) લઈ ફરે, તેમ આ (આવા પુરુષો) માત્ર અડધી પલના રમણ માટે સંપૂર્ણ રીતે સાંકળથી બંધાએલા હોય તેમ તે (સ્ત્રી) ની સાથે ફરે છે. આ પ્રમાણે બહુ દુઃખી થએલા હોય તેમને કયો પદાર્થ સુખ આપે ? કારણ કે જે બહુ પીડાએલો હોય તેને વિષયો સુખ કરતા નથી. સગાંઓએ તો તેઓને સુખ આપેલ હોવાની વાત હોય જ ક્યાંથી ? વળી બીજાં સાધન (તેમને) હોવાથી, ભગવાન પણ (તેમને) સુખ આપતા નથી, એવો અર્થ છે. 'नु' એ શબ્દ 'તપાસ'ના અર્થમાં યોજેલો છે. અમે (શ્રુતિઓએ) બધું તપાસી જોયું, (છતાં) તેવા (પુરુષ) ને સુખ આપનારો કોઈ અમને મળ્યો નહિ. વળી 'કોઈક (તેને) સુખ આપશે' એવી શંકા ન કરવી; કારણ કે આ જગત પોતાની મેળે જ विहते પડેલા ઘરની પેઠે વિશીર્ણ (ચુરેચુરા થઈ ગએલ), અને તેમાં પણ निरस्तभगे ઉત્તમ પદાર્થ વિનાનું, અપવિત્ર વિગેરે (પદાર્થો) ના સંબંધવાળું હોય તેવું (છે), તેવા સ્થાનમાં કોણ સુખ આપનારો પણ (તેને) સુખ આપે ? એવો અર્થ છે. અહિં પરિત્યાગની (વૈરાગ્યની) અવસ્થા અધિકરણના (જેને વૈરાગ્ય થાય છે તેના) વિચારથી કહેવા ઇચ્છેલી છે. જગતનો ત્યાગ કરવાનો છે એ મત પ્રમાણે પણ ભગવાનનો ભક્ત હરકોઈ સ્થલે પણ ભગવાનની સેવા કરતો હોય તે વૈકુંઠમાં જ સેવા કરે છે, પરંતુ જગતમાં (સેવા કરતો) નથી એમ જાણવું.

पुत्रादीन् संपरित्यज्य कृष्णः सेव्यो न तैः सह ।
तत्सुखं भगवान् दाता ते तु क्लिष्टेतिदुःखदाः ॥ २१ ॥ २१ ॥

सू०—स्वजनसुतेति । श्रयतः त्वदाश्रयं कुर्वतः पुरुषस्य सर्वरसे आत्मनि आत्मत्वेन स्फुरिते त्वयि सति नृणां स्वजनादिभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः । असुशब्देन प्राणाः । इति सत् एवम्प्रकारकं परमार्थवस्तु तद्जानतां इह संसारे नु इति वितर्के कः सुखयति सुखं ददाति ? न कोपीत्यर्थः । कथम्भूतानाम् ? अजानतां रतये ग्राम्यसुखाय मिथुनतो मिथुनीभूय चरताम् । कथम्भूते संसारे ? स्वविहते । स्वत एव विशेषेण हते पतितगृह इव विशीर्णे तत्रापि सुष्ठु निरस्ता भगा ऐश्वर्यादयो यस्मिन्नेतादृशे ॥ २१ ॥

सु०—एवं सर्वपरित्यागेन भगवद्भजनं कर्तव्यमिति निरूपितम् । तत्र प्रथमं किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायां क्रमं निरूपयन्त्य आहुः भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनानीति ।

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदा-
स्त उत भवत्पदाम्बुजहृदोऽघभिदङ्घ्रिजलाः ।
दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे
न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ २२ ॥

आदौ भूमिसमाश्रयणं कर्तव्यम् । भूमिर्हि भगवच्चरणारविन्दरूपा । तत्र मञ्चकपादुका-

---

પુત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરીને શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવી, તેમની સાથે નહિ. તેઓનું સુખ ભગવાન આપશે. તેઓ તો દુઃખમય (સંસાર)માં બહુ દુઃખ આપનારા છે. કા. ૨૧

"(त्वयि) આપ (सर्वरसे) સર્વરસ (श्रयते) આશ્રય કરનારના (आत्मनि) આત્મા (सति) વિદ્યમાન છો ત્યારે (स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैः) સગાં, પુત્ર, દેહ, સ્ત્રી, ધન, ગૃહ, ભૂમિ વિગેરે પ્રાણવાહકોથી (नृणाम्) માણસોને (किम्) શું (પ્રયોજન છે)?" (इति) એ (सद्) સત્ય (अजानताम्) નહિ જાણનાર (અને) (रतये) રતિ માટે (मिथुनतः) મિથુન થઈને (चरतां) ફરનારાઓને (स्वविहते) પોતાથી જ વિશીર્ણ (स्वनिरस्तभगे) પોતાથી જ ઉત્તમ પદાર્થ વિનાના (इह) આ સંસારમાં (कः नु) કોણ જ (सुखयति) સુખ આપે? ૨૧.

એ પ્રમાણે સર્વનો ત્યાગ કરીને ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ એમ જણાવ્યું. 'તે વિષયમાં પ્રથમ શું કરવું જોઈએ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (શ્રુતિઓ જે કરવા યોગ્ય છે તેનો) અનુક્રમ જણાવતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

આરંભમાં ભૂમિનો સારી રીતે આશ્રય કરવો, કારણ કે ભૂમિ ભગવાનના ચરણારવિંદરૂપ છે. ખાટલો, ચાખડીઓ વિગેરેનો ત્યાગ કરીને ત્યાં ભૂમિ ઉપર જ સદા રહેવું. આથી બધાએ ભોગો (ભોગવવાની) મના થઈ. પછી (ભગવાનનાં) ચરણારવિંદની વધારે સ્ફૂર્તિ થાય તે માટે

दिपरित्यागेन भूमावेव निरन्तरं तिष्ठेत् । अनेन सर्वे एव भोगा व्यावर्तिताः । ततस्तीर्थाश्रयणं कर्तव्यं विशेषतश्चरणारविन्दस्फूर्त्यर्थम् । गङ्गा सर्वतीर्थानां मुख्या चरणारविन्द एव तिष्ठतीति गङ्गातीरे चरणारविन्दस्फूर्तिः आधिदैविकपक्षे आवेशपक्षे च स्फुटा । तत्रापि **पुरुपुण्यानि तीर्थानि** सेव्यानि कुरुक्षेत्रादीनि । न केवलं तान्येव तीर्थानि सेव्यानि किंतु गुरुरूपाण्यपीत्याह **तीर्थसदनानीति** । **तीर्थानां** गुरूणां **सदनानि** गृहाणि **भुवि** वर्तन्ते । अतस्तानि सेव्यानीत्यर्थः । ननु के ते इत्याकाङ्क्षायामाह **ऋषय** इति । ते हि मन्त्रद्रष्टारः । तदुद्धारकालौकिकप्रकारं जानन्ति, अतस्तेषु गत्वा मन्त्राद्यलौकिकं भगवद्भजनसाधनं शिक्षणीयमित्यर्थः । ननु तेषु को विशेष इति चेत् तत्राह **विमदा** इति । मदो गर्वः येन स्वपरज्ञानं न भवति । अनेन ऋषीणामभिज्ञानमपि निरूपितम् । ननु केवलं मदाभावे सात्त्विकाः कर्मिणोऽपि सेव्या भवेयुः

તીર્થોનો આશ્રય કરવો. સર્વ તીર્થોમાં મુખ્ય ગંગા (ભગવાનનાં) ચરણારવિંદમા જ રહે છે, તેથી આધિદૈવિક પક્ષ[1] પ્રમાણે તેમ જ આવેશ પક્ષ[2] પ્રમાણે ગંગાના તીરે (ભગવાનનાં) ચરણારવિંદની સ્ફૂર્તિ (થાય છે એ) સ્પષ્ટ છે. તેમાં[3] પણ કુરુક્ષેત્ર વિગેરે ઘણાં પુણ્યવાળાં તીર્થોનો આશ્રય કરવો. માત્ર તે (તેવાં)જ તીર્થોનો આશ્રય કરવો એટલું જ નહિ, પરંતુ ગુરુરૂપ (તીર્થો)નો પણ આશ્રય કરવો એમ ' તીર્થના ગૃહો ' શબ્દથી કહેલું છે. તીર્થાનાં ગુરુઓના સદનાનિ ગૃહો ભૂતલ ઉપર છે, તેથી તેઓનો આશ્રય કરવો, એવો અર્થ છે. ' તે કયા ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ' ઋષિઓ '[4] શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે તેઓ (ઋષિઓ) મંત્રને જોનારા છે. તે (મંત્રો)માં (કહેલ) ઉદ્ધાર કરનારો અલૌકિક પ્રકાર તેઓ જાણે છે; તેથી તેઓ(ના સ્થલો)માં જઈને મંત્ર વિગેરેમાં (કહેલું) ભગવાનના ભજનનું અલૌકિક સાધન શીખવું જોઈએ, એવો અર્થ છે.

' તેઓમાં શું ઉત્તમપણું છે ? ' એની શંકા થાય, તેથી ' મદરહિત ' વિશેષણ યોજેલું છે. મદ એટલે જેનાથી ' પોતે ' અને ' બીજા ' એવું જ્ઞાન થતું નથી, તે અહંકાર. આ (' મદરહિત ' શબ્દ) થી ઋષિઓને જ્ઞાન પણ છે એમ જણાવ્યું. ' માત્ર મદ ન હોવો (એ જ ઉત્તમપણું હોય) તો સાત્વિક કર્મ કરનારાઓ અથવા બીજા દેવોની ઉપાસના કરનારાઓ

---

૧. ' ભક્તિને લીધે અહિં જ કોઈવાર જે દેવતાની મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે ' વાક્યમાં એમ જણાવેલું હોવાથી આધિદૈવિક (ગંગા) ભગવદ્રૂપ છે. તેના તીર ઉપર ભગવાનનું ચરણારવિંદ પ્રકટ થાય જ એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ' આવેશપક્ષ ' એટલે શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદની રજ જે જલમાં ઘણી જ છે તેવાં જલવાળાં ગંગા (માનવાનો પક્ષ). અહિં ' तीर्थ ' શબ્દ બે વાર લેવાનો છે (पुरुपुण्यतीर्थ અને तीर्थसदनानि). (લે)

૩. ' તેમાં ' એટલે ' ભૂમિ ઉપર '. (લે)

૪. ઋષિઓ ગુરુ છે. ' મદવિનાના ઋષિઓ વળી આપના ચરણકમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા અને પોતાના ચરણના જલથી પાપને નાશ કરનારા છે ' એવો શ્લોકનો અન્વય છે. ' તેથી તેઓના ગૃહોનો આશ્રય કરવો ' એ અધ્યાહાર છે. (લે)

देवतान्तरोपासका वा तत्राह **ते पुनः भवत्पदाम्बुजहृदो** भवन्ति । तेषामन्तर्बहिर्माहात्म्यं निरूप्यते । अन्तस्तेषां हृदये भगवान् भवति भक्तिमार्गप्रकारेण, बहिश्च ते भगवदाज्ञाकारिणो भवन्ति ।

सर्वलोकोपकारार्थं कृष्णेन सहितास्तु ते ।
परिभ्रमन्ति लोकानां निस्ताराय महाशयाः ॥

अत एव सर्वेषामघं **भिनत्ति यदङ्घ्रिजलं** तादृशं येषाम् । ततस्तच्चरणारविन्दजलेन पापक्षयः । तदुपदेशेन तद्धृदयस्थभगवच्चरणारविन्दं सङ्क्रामतीति सूचितम् । ननु तत्सेवायां कृतायां भगवति च हृदये निविष्टे यदि शीघ्रमेव देहपातो भवेत्तदा न काचिच्चिन्ता । यदि विलम्बः तदा कालादिना बुद्धिभ्रंशे पुनर्गृहासक्तिः स्यात् ततः कृतं सर्वं व्यर्थं भवेदित्याशङ्क्याह **दधति सकृन्मन** इति । ये गुरूपदेशादिना त्वयि सकृदपि मनो दधति । यथा कामिनां स्त्रीविशेषे सक्तचित्तं तत्सर्वथा अननुभूय न निवर्तते । तथा स्नेहे जाते भगवद्रसाभिनिवेशो यदा भगवति चित्तं भवति तादृशः कदाचिदपि गृहं न सेवते । अदृष्टपूर्वः सेवेतापि दृष्टपूर्वस्तु न

પણ આશ્રય કરવા યોગ્ય થાય (ગણાય)' એવી શંકા થાય, તેથી ' તેઓ વળી આપના ચરણ-કમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા છે ' શબ્દો યોજેલા છે. (આ શબ્દોથી) તેઓનું અંદરનું અને બહારનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. અંદર (અંદરનું માહાત્મ્ય એ છે કે) તેઓના હૃદયમાં ભક્તિમાર્ગના પ્રકારથી ભગવાન (વિરાજેલા) છે, અને બહાર (બહારનું માહાત્મ્ય એ છે કે) તેઓ ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તનારા છે. ' તે મહાત્માએ તો સર્વ લોક ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સર્વનો મોક્ષ (થાય તે) માટે શ્રીકૃષ્ણને સાથે રાખીને પરિભ્રમણ કરે છે.' તેથી જ સર્વના પાપને નાશ કરે છે. જે ચરણ (ક્ષાલન)નું જલ તેવું (ચરણક્ષાલનનું જલ) છે જેઓનું, (તેવા તેઓ છે). તેથી[5] તેઓના ચરણારવિંદના જલથી પાપનો નાશ થાય છે, (અને) તેમના ઉપદેશથી તેમના હૃદયમાં રહેલ ભગવાનનું ચરણારવિંદ (જેમને તે ઉપદેશ કરે છે તેમનામાં) આવે છે એમ સૂચવેલું છે.

' તેઓની સેવા કરવામાં આવે, અને ભગવાન (તેઓની સેવા કરનારના) હૃદયમાં પધારે ત્યાર પછી જો તરત જ દેહ પડે તો કાંઈ ચિંતા ન રહે, જો (દેહ પડવામાં) વિલંબ થાય, તો કાલ વિગેરેથી બુદ્ધિનો નાશ થાય એટલે ફરીથી ઘરમાં આસક્તિ થાય. તેથી (ભજન) કરેલું સર્વ નકામું થાય ' એવી શંકા થાય, તેથી (શ્લોકનો) ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જેમ **કામીઓનું અમુક સ્ત્રીમાં એકવાર ચિત્ત લાગે, તે સર્વ પ્રકારે (તેનો) અનુભવ કર્યા વિના પાછું ફરતું નથી, તેમ (ભગવાનમાં) સ્નેહ થતાં (અને) ભગવદ્રસમાં આસક્તિ થતાં જ્યારે ભગવાનમાં ચિત્ત (જેનું) ચિત્ત ચોંટે છે તેવો (પુરુષ) કોઈ પણ સમયે ઘરનો આશ્રય કરતો નથી.** જેને (ભગવાનનો) પહેલાં અનુભવ થયો ન હોય[6] તે (ઘરનો)

---

૫. ' તેથી ' એટલે (' ઋષિઓ) અલૌકિક પ્રકાર જાણનારા હોવાથી '. (લે)

૬. ' अदृष्टपूर्वः ' એટલે જેને પહેલાં અનુભવ થએલો નથી. ' अदृष्टः पूर्वं येन ' એમ

सेवत एवेत्यर्थः । ननु तादृशः पूर्णार्थः गृहेऽपि समागतः भगवन्तं न त्यक्ष्यतीति गृहे समागते को दोष इति चेत् तत्राह **पुरुषसारहरावसथा**निति । विवेकधैर्यादिकं पूर्वावस्थां च सर्वमेव गृहा हरन्तीत्यर्थः ।

परिभ्रमन् तीर्थनिष्ठो गुरुलब्धहरिस्मृतिः ।
न सेवते गृहान् दुष्टान् सद्धर्मात्यन्तनाशकान् ॥ २२ ॥ २२ ॥

सू०—**भुवि पुरुपुण्यतीर्थे**ति । ये **विमदा ऋषयो भुवि पुरूणि** बहूनि **पुण्यतीर्थानि** गङ्गाकुरुक्षेत्रादीनि अथ च **तीर्थानां** गुरूणां गृहाणि ये सेवन्ते । कथम्भूताः ? **अघभिदङ्घ्रिजलाः** । **अघं** पापं **भिनत्ति** विदारयतीत्यघभिद् एतादृशं **अङ्घ्र्योर्जलं** येषां ते तथा । अथ च ते पुन**र्भवत्पदाम्बुजहृदः** भवच्चरणारविन्दं हृदि येषां ते । **ये नित्यसुखे आत्मनि त्वयि सकृन्मनो** दधति ते पुनः **पुरुषसारहरावसथान् पुरुषाणां सारं** विवेकादिकं **हरन्ति** । एतादृश **आवसथान्** गृहान् **न उपासते** ॥ २२ ॥

આશ્રય કરે પણ ખરો, પરંતુ જેને પહેલાં (ભગવાનનો) અનુભવ થયો છે તે (ઘરનો) આશ્રય કરતો નથી જ એવો અર્થ છે.

'જેનો અર્થ (ભગવાનનો અનુભવ થવાનો) સિદ્ધ થયેલ છે તેવો ઘેર આવે તો પણ ભગવાનનો ત્યાગ કરે નહિ. તેથી ઘેર આવે તેમાં શું દોષ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષનો સાર હરનાર ઘરને' શબ્દ યોજેલ છે. વિવેક, ધૈર્ય વિગેરે, અને પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલી (ભગવાનનો અનુભવ થવાની) સ્થિતિ, બધુંએ ઘરો હરે છે, એવો અર્થ છે.

પરિભ્રમણ કરતાં તીર્થમાં રહેનાર અને ગુરુ પાસેથી જેને હરિની સ્મૃતિ થઈ છે તેવો (પુરુષ) સારા ગુણોનો અત્યંત નાશ કરનાર દુષ્ટ ઘરોનો આશ્રય કરતો નથી. કા. ૨૨

(विमदाः) મદરહિત (ऋषयः) ઋષિઓ (भुवि) ભૂતલપર (पुरुपुण्यतीर्थसदनानि) ઘણા પુણ્યવાળા તીર્થનાં ગૃહો (છે) (ते) તેઓ (उत) વળી (भवत्पदाम्बुजहृदः) આપના ચરણકમલને હૃદયમાં ધારણ કરનારા (अघभिदङ्घ्रिजलाः) અને પોતાના ચરણના જલથી પાપને નાશ કરનારા છે. (ये) જેઓ (नित्यसुखे) નિત્યસુખવાળા (आत्मनि) આત્મા (त्वयि) આપમાં (सकृत्) એકવાર (मनः) મન (दधति) રાખે છે (તેઓ) (पुरुषसारहरावसथान्) પુરુષનો સાર હરનાર ઘરને (पुनः) ફરીથી (न उपासते) સેવતો નથી. ૨૨

સમાસ છોડવો જેને પહેલાં ભગવાનનો અનુભવ થયો નથી, એટલે જેણે પહેલાં ભગવાનનું મનથી ધ્યાન કરેલું નથી એવો અર્થ છે. (હે)

सु० — एवं सर्वप्रकारैर्भगवद्भजनं निरूप्य सम्यग्मार्गानुसारेण स्थिरीकृत्य भजनीयनिर्द्धारार्थं यतमानाः सच्चिदानन्दो भगवान् भजनीय इति वक्तुं लोके सच्चिदानन्दा धर्मा एकत्र न सन्तीति किं वक्तव्यम्। प्रत्येकमपि क्वचिदपि धर्मा न सन्तीतिकथनार्थं षड्भिः श्लोकैः द्वाभ्यामेकैकस्य लोके जडे सत्त्वं, चेतने चित्त्वं, स्वर्गादावानन्दत्वं च नास्तीति निराकुर्वन्ति। तत्र प्रथमं द्वाभ्यां जगति सत्त्वं निराक्रियते, अन्यथा भगवानेव सन्नित्यर्थो नोपपद्येत। भजनीयनिर्धारे गौणसत्त्वस्याप्रयोजकत्वात्। ज्ञानार्थं दोषाभावार्थं वा तदुपयोगः। असत्सेवया पूर्वं नाशो निरूपितः सत्सेवया कृतार्थता च। यदि जगत्यपि सत्त्वं स्यात् तदा तत्रापि भजनं भवेत्। भजने वा दोषो न स्यादिति। तदवश्यं निराकर्तव्यम्। तत्र जगतः ये सत्त्वं वदन्ति तन्मतं वादमुद्रया निराकुर्वन्ति। तत्रैवं संशयः।

એ પ્રમાણે ભગવાનનું ભજન (કરવું જોઇએ એમ) સર્વ પ્રકારથી જણાવી, (ભક્તિ) માર્ગ પ્રમાણે (ભજનને) સારી રીતે દઢ કરી, ભજન કરવા યોગ્ય (કોણ છે તે) નો નિર્ણય કરવા પ્રયાસ કરતાં, 'સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાન ભજન કરવા યોગ્ય છે' એમ કહેવા માટે, 'લોકમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ ધર્મો એક (પદાર્થ)માં નથી એમાં તો કહેવું જ શું ? (પરંતુ તે) (ધર્મો પૈકી) એક એક ધર્મ પણ કોઈ પણ સ્થલે (પદાર્થ)માં નથી' એમ જણાવવા માટે, જડ (પદાર્થો)માં સત્પણું નથી,[1] ચેતન (પદાર્થો)માં ચિત્પણું નથી, અને સ્વર્ગ વિગેરેમાં આનંદ[2] નથી એમ બબે શ્લોકથી તે દરેક ધર્મ લોકમાં નથી એમ ૭ શ્લોકોથી (ત્રણ પૈકી કોઈ ધર્મ લોકમાં નથી એમ) (શ્રુતિઓ) કહે છે. તે પૈકી બે શ્લોકોથી 'જગતમાં સત્પણું નથી' એમ પ્રથમ સિદ્ધ કરે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો 'ભગવાન જ સત્ છે' એવો અર્થ ઘટે નહિ, કેમ કે ભજન કરવા યોગ્ય કોણ છે તેનો નિશ્ચય કરવામાં ગૌણ સત્ત્વ[3] નિરર્થક છે. તેનો (ગૌણ સત્ત્વનો) જ્ઞાન (થાય તે) માટે[4] અથવા દોષ ન રહે તે માટે ઉપયોગ છે. અસત્ની સેવા (કરવા)થી નાશ થાય છે અને સત્ની સેવાથી કૃતાર્થપણું થાય[5] છે એમ પહેલાં સિદ્ધ કરેલું છે. જો જગતમાં પણ સત્પણું હોય તો તેમાં (તેનું) પણ ભજન થાય, અથવા (તેનું) ભજન કરવાથી દોષ ન લાગે; તેથી તે (જગતમાં સત્પણું) નથી એમ અવશ્ય સિદ્ધ કરવું જોઇએ. તે વિષયમાં જેઓ જગત્ સત્ છે એમ કહે છે તેમના મતને વાદીપ્રતિવાદીના સંવાદથી[6] ખોટો ઠરાવે છે :—

---

૧. જેમ જ્ઞાનસ્વરૂપવાળા જીવના જ્ઞાનધર્મ તિરોહિત થવાથી તે જ્ઞાનવિનાનો થયો તેમ સત્સ્વરૂપવાળા જડના સત્પણાના ધર્મનો તિરોભાવ થતાં તે અસત્ થયું એમ જાણવું. (લે)

૨. 'આનંદ' એટલે 'ધર્મરૂપ આનંદ' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. બ્રાહ્મણ વિગેરે સત્ (ભલા) છે, શૂદ્ર વિગેરે અસત્ (દુષ્ટ) છે, એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણપણું વિગેરે ગુણોના સંબંધથી થતું સત્ત્વ 'ગૌણ સત્ત્વ' છે. (લે)

૪. તેવા ગૌણ સત્ત્વનું સેવન કરવાથી જ્ઞાનમાં દોષ રહેતો નથી (સત્ય જ્ઞાન થાય છે) એવો અર્થ છે. (લે)

૫. ધર્મરૂપ સત્પણું ઉત્તમ છે એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (લે)

૬. 'वादमुद्रया' એટલે વાદ અને તેનો પ્રત્યુત્તર એ રીતથી. (લે)

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्न नु तर्कहतं
व्यभिचरति क्व च क्व च मृषा न तथोभययुक् ।
व्यवहृतये विकल्प इषितोन्धपरंपरया
भ्रमयति भारती त उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ २३ ॥

यदस्य जगतः सत्त्वमुच्यते तत्किं प्रतीत्यनुरोधात्, आहोस्विद्व्यवस्थापकं कारणमस्ति, आहोस्वित्प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्य निराकुर्वन्ति । प्रथमतः कारणवशादस्य सत्त्वमितिपक्षो निराक्रियते । तदा जगतः सत्त्वमनुमानात्सेत्स्यति । तत्र पूर्वपक्षे अनुमानम् इदं जगत्सदेव सत उत्पन्नत्वात् । यो यादृशादुत्पद्यते स तादृश एव भवति । यथा सुवर्णादुत्पन्नं कुण्डलं सुवर्णमेव भवति । तथा ब्रह्मणोऽप्युत्पन्नं जगत्सदेव । 'कथमसतः सज्जायेत' इति श्रुत्या सतः कारणत्वे कार्यमपि सदेव

તે વિષયમાં સંશય એવો (નીચે પ્રમાણે) છે:—'આ જગત્ સત્ છે એમ જે કહો છો તે શું (તમારા) અનુભવ પ્રમાણે કહો છો ? કે (તેવો) નિર્ણય કરનારું (કાંઈ) કારણ છે ? અથવા (તેવું કાંઈ) પ્રમાણ છે ?' એવી નીચેના શ્લોકમાં શંકા કરી[7] (શ્રુતિઓ તે મતને) ખોટો ઠરાવે છે:—

'કારણને લીધે આ (જગત્) સત્ છે'[8] એવો મત પ્રથમ ખોટો ઠરાવે છે. તે સ્થિતિ (મત) પ્રમાણે 'જગત્ સત્ છે' એમ અનુમાનથી સાબિત થાય. તે વિષયમાં પૂર્વપક્ષનું અનુમાન (નીચે પ્રમાણે છે):—'આ જગત્ સત્ જ[9] છે, કારણ કે તે સત્માંથી[10] ઉત્પન્ન થએલું છે. જે જેમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોય તે તેના જેવો જ હોય, જેમ (કે) સુવર્ણમાંથી[11] ઉત્પન્ન થએલું કુંડલ સુવર્ણ જ હોય છે. તેમ બ્રહ્મમાંથી[12] ઉત્પન્ન થએલું જગત્ સત્ જ છે.' 'અસત્માંથી સત્ કેમ ઉત્પન્ન થાય ?'[13] એ શ્રુતિ એમ જણાવે છે કે કારણ સત્ હોય ત્યારે કાર્ય પણ સત્ જ થાય છે. 'એમ (કહેતા હો) તો (એમ) નથી[14], શબ્દોથી તે (મત)

---

૭. 'આની પહેલાં' શબ્દો અહિં અધ્યાહાર છે. 'એ પ્રમાણે સંશય છે' (એમ કહેલ છે). તેથી એવી શંકા કરી, તે (મત)ને ખોટો ઠરાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૮. શંકામાં જણાવેલા બીજા પક્ષને ('તેવો નિર્ણય કરાવનારું કાંઈ કારણ છે એ પક્ષને) પહેલાં ખોટો ઠરાવે છે. (લે)

૯. 'સત્ જ' એટલે 'સત્પણાવાળું' એવો અર્થ છે. (લે)

૧૦. 'સત્માંથી' એટલે સત્પણાવાળા (સત્વાળા બ્રહ્મ)માંથી. (લે)

૧૧. સુષ્ઠુ સારો वर्णः રંગ છે જેનો તેવા સોનામાંથી ઉત્પન્ન થએલું કુંડલ સારા રંગવાળું જ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૨. અહિં 'સત્પણાવાળા' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૧૩. સત્માંથી (જગત્) ઉત્પન્ન થયું છે, એના પ્રમાણરૂપ શ્રુતિ આ કહેલી છે. (લે)

૧૪. 'એમ નથી' એટલે 'એમ સંભવતું નથી' એવો અર્થ છે. (લે)

भवतीति निरूपितम्। तद्दूषयति इति चेन्नेति। दूषणे प्रमाणं दूषणं चाह। नु इति वितर्के। अनेन तर्कबाध उक्तः। यतः पूर्वपक्षिणापि व्याप्तिबलं प्राप्तेन तर्केणैव पदार्थो निर्णीयते तर्कः शङ्कावधिरिति, तदेवाह तर्कहतमिति। अयमर्थः। यज्जगति सत्त्वं साध्यते तत्किं कारणसत्त्वमेव कार्ये समायातीत्युच्यते, आहोस्विदारम्भन्यायेन कार्ये सत्त्वान्तरं जन्यते। तत्र नाद्यः पक्षः साधीयान्।

ને ખોટો કહે છે.[15] ખોટો ઠરાવવામાં (તે મતથી) વિરુદ્ધ તર્ક અને પ્રમાણ કહે છે.[16] 'नु' શબ્દ વિરુદ્ધ તર્ક[16] (છે એમ) જણાવે છે. આ[17] (શબ્દથી) (તે મત) તર્કથી ખોટો (પડે છે એમ) કહેલ છે. તર્ક શંકાનો અંત લાવનાર છે એવા અભિપ્રાયથી પૂર્વપક્ષીએ પણ વ્યાપ્તિને લીધે બલવાન થએલા તર્કથી જ પદાર્થનો નિર્ણય કરેલો છે, તેથી 'તર્કથી બાધિત (ખોટો ઠરેલ) છે' શબ્દથી તે જ[18] (વિરુદ્ધ તર્ક હોવાનો દોષ) કહે છે. અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે.[19] 'જગત્‌માં જે સત્પણું (તમો) સિદ્ધ કરો છો તે (૧) શું કારણમાં રહેલું સત્પણું જ કાર્યમાં આવે છે એમ કહો છો? અથવા (૨) આરંભ (કરવાના) નિયમ પ્રમાણે

---

૧૫. તેવા મતમાં અસંભાવના (અસંભવિતપણા) નો દોષ છે એમ જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૬. અહિં 'दूषण' શબ્દ બે વાર મૂકેલો છે. તેથી અસંભાવનારૂપ દોષમાં 'नु' શબ્દથી સત્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર વિરુદ્ધ તર્ક કહેલો છે. આ વિરુદ્ધ તર્કથી પહેલાંનો (પૂર્વ-પક્ષીએ કહેલો) તર્ક ખોટો ઠરે છે, એ તેના મતમાં દોષ છે. તે દોષ 'तर्कहतं' શબ્દથી શ્રુતિએ કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૭. 'तर्कहतम्' શબ્દથી તર્કથી ખોટો ઠરે છે એમ કહ્યું તે ખોટો ઠરાવવાનું કાર્ય 'नु' એ શબ્દે જણાવેલા વિરુદ્ધ તર્કથી થાય છે, એવો અર્થ છે. પૂર્વપક્ષીનો તર્ક (ઉપર 'આ જગત્ સત્ જ છે, કારણ કે તે સત્‌માંથી ઉત્પન્ન થએલું છે' એમ કહેલો છે) 'જો જગત્ સત્ ન હોત તો તે સત્‌માંથી ઉત્પન્ન થએલું ન હોત' એવો છે. તેનાથી વિરુદ્ધ નીચે 'જો કારણનું સત્પણું કાર્યમાં આવે તો કારણ અસત્ થાય' વિગેરેથી કહેશે. તે તર્કથી આ પૂર્વ-પક્ષીનો તર્ક ખોટો ઠરે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૧૮. 'પ્રમાણમાર્ગમાં તર્કથી નિર્ણય કેમ કરવામાં આવે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. તર્ક શંકા દૂર કરનારો છે એવા અભિપ્રાયથી પૂર્વપક્ષીએ તર્કથી નિર્ણય કરેલો છે તેથી અમે પણ, જેમ એક કાંટાને બીજા કાંટાથી કાઢવામાં આવે તેમ તર્કથી નિર્ણય કહેલો છે. સાચી વાતે તો અમે કહીએ છીએ તે પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી જ અમે તેમ કહીએ છીએ એવો ભાવ છે. તેથી તે જ એટલે તર્કથી જ પૂર્વપક્ષીનો તર્ક ખોટો ઠરે છે એ દોષ કહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૧૯. શ્લોકમાં 'तर्कहतम्' શબ્દથી તર્કથી પૂર્વપક્ષીનો તર્ક ખોટો ઠરવાનું દૂષણ કહ્યું અને 'व्यभिचरति' શબ્દથી વ્યભિચાર હોવાનું દૂષણ કહ્યું. અહીં નીચે બે પક્ષ જણાવેલ છે તે પૈકી પહેલા પક્ષમાં તર્કથી ખોટા ઠરવાનું દૂષણ છે અને વ્યભિચાર હોવાનું દૂષણ બંને પક્ષમાં છે એવો અર્થ કરવાનો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

यतस्तर्केण हन्यते। यदि कारणसत्त्वं कार्ये समागच्छेत् कारणमसत्स्यात् स्वनाशे आशङ्क्यमाने कार्यमपि न जनयेत्। अतः स्वसत्त्वनाशशङ्कया भगवान् जगदपि न कुर्यात्। नापि सत्त्वलक्षणो गुणः क्वचित्कारणे स्थितः कार्ये समागत इति आवयोः संप्रतिपत्तिरस्ति, तस्माद्बहुतर्कपराहतत्वात् न कारणसत्त्वं कार्ये समायातीत्यर्थः। अथ द्वितीयः पक्षः सत्त्वान्तरमारभ्यत इति। तदप्यसत्। व्यभिचारित्वात्। सतोऽप्यङ्गाद्वेनः असन्नेव जातः। न च वक्तव्यं तत्रासदंशः संघाते

કાર્યમાં બીજું સત્પણું ઉત્પન્ન થાય છે? તે પૈકી (૧) પહેલો પક્ષ બરાબર નથી, કારણ કે તર્કથી તે ખોટો ઠરે છે. જો કારણનું સત્પણું કાર્યમાં આવે, તો કારણ અસત્ (સત્પણાવગરનું) થાય,[20] અને પોતાના નાશની શંકા થતાં કાર્યને ઉત્પન્ન પણ ન કરે.[21] તેથી પોતાના સત્પણાનો નાશ થવાની શંકાથી ભગવાન જગત્ (ઉત્પન્ન) પણ ન કરે. વળી કારણમાં રહેલો સત્પણારૂપ ગુણ કાર્યમાં આવ્યો એવું કોઈ સમયે આપણને જ્ઞાન પણ થતું નથી.[22] તેથી ઘણા તર્કોથી[23] (એ) ખોટું ઠરતું હોવાથી કારણમાં રહેલું સત્પણું કાર્યમાં આવતું નથી, એવો અર્થ છે. (૨) બીજું સત્પણું (કાર્યમાં) ઉત્પન્ન થાય છે એવા બીજા પક્ષનો હવે (વિચાર કરીએ). તે (મત) પણ વ્યભિચાર*વાળો હોવાથી ખોટો છે. સત્ (ભલા)

---

૨૦. ૨૧. આ બે વાક્યોથી પૂર્વપક્ષીના તર્કને ખોટો ઠરાવનારા બે તર્કો કહેલા છે. (ઌે)

૨૨. '(જગત્) સત્ છે એમ પ્રત્યક્ષથી જ જણાય છે. તેમાં તર્કની શી જરૂર છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (ઌે)

૨૩. તર્ક એટલે પોતે વિચારેલી યુક્તિ. સત્પણું ઉપરના વાક્યમાં જણાવ્યા પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી, પૂર્વપક્ષીનો મત યુક્તિથી ખોટો ઠરે છે, એવો અર્થ છે. (ઌે)

* ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનુમાનનાં પાંચ અવયવો કહેલાં છે:—(૧) 'પર્વત અગ્નિવાળો છે' એમ સિદ્ધ કરવા કહે, તે 'પ્રતિજ્ઞા' (૨) 'ધૂમવાળો હોવાથી' એમ એ સિદ્ધ કરવાનું સાધન કહે તે 'હેતુ' કહેવાય છે. (૩) 'જે જે ધૂમાડાવાળો હોય તે તે અગ્નિવાળો હોય છે રસોડાની પેઠે' એ 'વ્યાપ્તિ' અથવા 'ઉદાહરણ' કહેવાય છે. (૪) 'આ પર્વત તેવો (ધૂમાડાવાળો) છે' એ 'ઉપનય' કહે છે. (૫) 'તેથી આ પર્વત તેવો (અગ્નિવાળો) છે' એ 'નિગમન' કહેવાય છે. અનુમાનમાં દોષ હોય તે ખોટું અનુમાન ગણાય. આવા દોષ 'હેત્વાભાસ' કહેવાય છે. તે પણ પાંચ છે. (૧) સવ્યભિચાર, (વ્યભિચારવાળા હોવું તે), (૨) વિરુદ્ધ, (૩) સત્પ્રતિપક્ષ, (૪) અસિદ્ધ અને (૫) બાધિત. તેમાં જે સિદ્ધ કરવાનું છે તે જેનામાં ન હોય, તેમાં પણ જે હેતુ રહેલો હોય તે સવ્યભિચાર અથવા વ્યભિચારવાળો કહેવાય છે. જેમકે પર્વત અગ્નિવાળો છે, જાણી શકાય તેવો હોવાથી. આ 'જાણી શકાય તેવા હોવું' હેતુ તો સરોવરમાં પણ છે અને તેમાં અગ્નિ નથી. તેથી આ હેતુ સવ્યભિચાર છે. તે પ્રમાણે 'સત્ (અંગ)માંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવું' એ હેતુ 'વેન'ને પણ લાગુ પડે છે, પણ વેન સત્ ન હતો. તેથી આ 'સવ્યભિચાર' હેતુ છે. જેના સંબંધમાં જે સિદ્ધ કરવાનું છે તેની અંદર સિદ્ધ કરવા માટે જણાવેલો હેતુ હોય જ નહિ, એ સ્વરૂપથી અસિદ્ધ હેત્વાભાસ છે. 'જગત્ સત્ છે, સત્ (બ્રહ્મ) માંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી' એમાં જે હેતુ કહ્યો તે પ્રકૃતિ અને પુરુષમાંથી જગત્ ઉત્પન્ન થએલ છે એ વાદ પ્રમાણે જગતમાં નથી. તેથી તે હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે.

स्थित इति। तथा सति तावन्मात्रमेव कार्येऽप्यसत् स्यात्, न तु स्वभावादिः अतिरिक्तोऽपि। ननु बीजे स एव संक्रान्त इति चेत्तर्हि ततः पृथोराविर्भावो न स्यात्। तस्मात्कार्यकारणयोवैलक्षण्यात् न कारणसत्त्वेन नियमेन कार्ये सत्त्वमुत्पाद्यते। ननु न कारणमात्रं कार्ये सत्त्वमुत्पादयति किंतु समवायिकारणमेव। बीजं तु निमित्तकारणम्। तत्र योनिदोषात्स्वभावदोषाच्च स तथा जातः। बीजं तु गुणभूतमपि बलवता दोषेण तिरोहितम्। समवायिकारणं तु तत्तदवयवा भिन्ना एवेति न व्यभिचार इति चेत् तत्राह क्व च मृषेति। शुक्तिकातः भ्रान्तप्रतिपन्नं रजतमुत्पद्यते। शुक्तिकायाः सत्त्वेऽपि न तत्सत्यं भवति। शुक्तिकाश्रयत्वात् तद्रजतस्य शुक्तिकैव समवायिकारणं,

---

અંગ†માંથી પણ વેન† અસત્ (દુષ્ટ) જ ઉત્પન્ન થયો. તેમાં (દેહ વિગેરેના) સમૂહમાં અસત્ ભાગ જ રહ્યો હતો એમ પણ કહેવાય નહિ, (કારણ કે) તેમ હોય તો કાર્યમાં પણ તેટલું જ અસત્ થાય, પરંતુ તે સિવાયનું સ્વભાવ વિગેરે પણ (અસત્) ન થાત. 'બીજમાં તે (અસત્ ભાગ) જ આવ્યો' એમ કહો તો તે (વેન) માંથી પૃથુ†નો આવિર્ભાવ થાત નહિ. તેથી કાર્ય અને કારણમાં ભેદ હોવાથી, કારણમાં સત્પણું હોવાથી નિયમ તરીકે (બધા પ્રસંગે) કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન થતું નથી.

'ગમે તે કારણ કાર્યમાં સત્પણું ઉત્પન્ન કરતું નથી, પરંતુ સમવાયિ કારણ જ (તેમ કરે છે). બીજ[24] તો નિમિત્તકારણ છે. તેમાં યોનિના દોષને લીધે અને સ્વભાવના દોષને લીધે તે (વેન) તેવો (દુષ્ટ) થયો. બીજ[25] તો ગુણવાળું હોવા છતાં, મોટા દોષથી ઢંકાઈ ગયું, સમવાયિ કારણ તો તે તે અવયવો જૂદા જ હતા, તેથી વ્યભિચાર* થતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અને કોઈ સ્થલે ખોટું થાય છે' શબ્દો યોજેલા છે.[26] છીપમાંથી ભ્રમવાળા (પુરુષ) ને જણાતું રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે. છીપ સત્ હોવા છતાં પણ તે (રૂપું) સાચું હોતું નથી. તે રૂપાંનો આશ્રય છીપ હોવાથી, (તેનું) સમવાયિકારણ છીપજ છે, તેથી વ્યભિચાર (થાય છે

---

† અંગ, વેન અને પૃથુરાજાનાં ચરિત્રો માટે શ્રીમદ્ ભાગવતના ચોથા સ્કંધના અધ્યાય ૧૩ થી ૨૩ સુધીના જૂઓ.

૨૪. 'બીજ' એટલે 'વીર્ય'. વીર્યની અંદર રહેલા અદૃષ્ટને લીધે આવેલા જૂદા જૂદા અવયવો સમવાયિ કારણ છે, તેમ ન હોય તો યોનિમાં પડેલા બધા વીર્યથી કાર્ય (ગર્ભ) ની ઉત્પત્તિ થાય, અને એક જ વીર્યથી થએલ કોઈક ગોરો અને કોઈક શ્યામ એમ ન થાય. તેથી જ 'પુરુષ વીર્યના કણ (બિંદુ) ના આશ્રયવાળો છે' એવું વાક્ય છે, તેથી વીર્ય સમવાયિ કારણ નથી, તેમજ અસમવાયિ કારણ પણ નથી. તેથી તે નિમિત્તકારણ છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨૫. 'જેમ યોનિનો દોષ કાર્ય (વેન) માં આવ્યો, તેમ વીર્યનો ગુણ તેનામાં કેમ ન આવ્યો?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. બીજ ગુણવાળું હોવા છતાં, યોનિનો દોષ તેનાથી બલવાન હોવાથી, એ દોષથી તે ઢંકાઈ ગયું એવો અર્થ છે. (લે)

* પૃષ્ઠ ૧૦૬ ઉપર * વાળી ફૂટનોટ જુઓ.

૨૬. સવ્યભિચાર હોવાનો દોષ નહિ રહે એવી શંકા થતાં, એ દોષ ન રહેવાનું સંભવે નહિ, તેવું ઉદાહરણ કહે છે. (લે)

तस्माद्व्यभिचारः सिद्धः। ननु न केवला शुक्तिस्तत्रोपादानं किंतु दोषसहिता। चाकचक्यादिदोषाद्विशेषादर्शनसहकृतात्तद्रजतं जायते। न तु केवलाश्रयात्। ननु तथापि एकांशेन रजतं सत्यं स्यात्, न तु सर्वथा असत्यं, तदाह नेति। ननु सदंशो दोषवशात्तत्र तिरोहित इति चेत् तर्हि प्रकृतेऽपि तथा प्रतीयताम्। मनोदोषेण जगदन्यथा प्रतीयत इति। अन्यथा जगत् सच्चिदानन्दरूपेण कथं न भासते। किंच न केवलं ब्रह्मकारणवाद एव सर्वत्र वक्तव्यः, किंतु प्रकृतिपुरुषकारणवादोऽपि, अत उभययोगात् जगत् सदसदात्मकं, न केवलं सदित्यर्थः।

એમ) સિદ્ધ થાય છે. [27] 'તેમાં (છીપમાં રૂપું દેખાવામાં) માત્ર છીપ ઉપાદાન (સમવાયિકારણ) નથી, પરંતુ દોષસહિત (દોષ અને છીપ) (ઉપાદાન છે). (છીપ) ચકચકાટ કરતી હોવાના વિગેરે દોષને લીધે સારી રીતે તેનું દર્શન ન થવાથી તે રૂપું ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ માત્ર '(તે રૂપાના) આશ્રય (છીપ) માંથી ઉત્પન્ન થતું નથી' '(એમ હોય) તો પણ એક અંશથી રૂપું સાચું હોય,[28] સંપૂર્ણ રીતે અસત્ય ન હોય.' તે[29] (આ અર્થ) 'ન' શબ્દથી કહેલો છે. 'સત્નો અંશ દોષને લીધે તેમાં[30] ઢંકાઈ ગએલો હોય છે' એમ કહો તો, ચાલુ વિષયમાં પણ [31] તેમ ભલે દેખાતું, એટલે મનના દોષને લીધે[32] જગત્ જૂદા પ્રકારનું[33] (બ્રહ્મથી જૂદા સત્પણાવાળું) દેખાય છે. તેમ ન હોય તો[34] જગત્ સચ્ચિદાનન્દરૂપથી કેમ ન પ્રકાશે (દેખાય)? વળી સર્વ સ્થલે બ્રહ્મ જ કારણ છે એવો વાદ (સિદ્ધાંત) કહેવાનો નથી, પરંતુ પ્રકૃતિ અને પુરુષ કારણ છે એવો વાદ પણ (કહેલો)[35] છે. તેથી ઉભયના યોગને લીધે જગત્ સદ્રૂપ અને અસદ્રૂપ છે, (પણ) માત્ર સત્ નથી, એવો અર્થ છે.

---

૨૭. આ ખણ્ડથી ઉપર જે દૂષણ જણાવ્યું તેનું પૂર્વપક્ષી સમાધાન કરે છે. (લે)

૨૮. પૂર્વપક્ષીએ ઉપર જણાવેલ પૈકી અડધું સ્વીકારી, તેના મતમાં રહેલ દોષ જણાવે છે.

૨૯. સત્પણાના અને અસત્પણાના અંશોનો ભેદ નથી; પરંતુ (સર્વ) ખોટું જ છે. શ્લોકમાં 'न तथा' શબ્દો છે તેનો અર્થ 'તેવું (સત્ય) નથી' એવો છે. (લે)

૩૦. 'તેમાં' એટલે '(છીપમાં દેખાતા) રૂપામાં'. (લે)

૩૧. જગતનું સત્પણું પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી તિરોહિત થવાથી તે પણ અસત્ ભાસે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩૨. 'એમ હોય તો સત્પણું (જગત્ સત્ છે એવું) કેમ જણાય છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (લે)

૩૩. 'જૂદા પ્રકારનું' એટલે '(બ્રહ્મથી) જૂદા સત્પણાવાળું.' મનનો દોષ ન હોય તો બ્રહ્મથી જૂદું સત્પણું ન જણાય. તેથી જ જ્ઞાનીઓને તે બ્રહ્મથી જૂદા સત્પણાવાળું દેખાતું નથી. (લે)

૩૪. મનનો દોષ હોવાનું પ્રમાણ આ વાક્યમાં કહે છે. (લે)

૩૫. 'उभययुक्' શબ્દનો અર્થ અહિં કહે છે. (સત્ અને અસત્) બન્નેનો સંબંધ હોવાથી, જગત્ માત્ર 'સત્' છે એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી, એવો અર્થ છે. અહિં (આ કણ્ડિકા) સુધીના શ્રીસુબોધિનીથી બીજો પક્ષ ખોટો ઠરાવેલો છે. (લે)

एवं हेतुं स्वरूपासिद्धया व्यवहारेण च दूषयित्वा हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराकुर्वन्ति **व्यवहृतये विकल्प इषित** इति। इदं जगत् सत्, सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात्, ब्रह्मवत्, इत्यनुमानं, तदपि दूषयन्ति। अयं विकल्पो विशिष्टकल्पना जगतः सत्त्वरूपा प्रातीतिकी, न तु परमार्थरूपा, व्यवहारमात्रत्वे प्रतीतिसिद्धौ वास्तवसत्यत्वकल्पनायां प्रयोजनाभावात्। नन्वनादिरयं संसारः, सर्वेषां चात्र सद्बुद्धिः, अतो ज्ञायते सदेवेति, तत्राह **अन्धपरंपरयेति**। अन्धपरंपरापि परंपरा, न चात्र चक्षुष्मत्परंपरेति प्रमाणमस्ति। प्रत्युत महतां बुद्धया असदेवेदमित्याभासते। ननु वेदानुरोधाज्जगतः सत्त्वमङ्गीक्रियते, तत्राह **भ्रमयति भारतीति**। **भारती** वेदरूपा त्वदीया वाणी **उक्थजडान्** कर्मपरान् भ्रामयति।

એ પ્રમાણે હેતુ* સ્વરૂપાસિદ્ધ* છે અને વ્યવહાર પ્રમાણે ખોટો[36] ઠરે છે એમ જણાવી, 'આ કલ્પના વ્યવહાર માટે કરાએલી છે' શબ્દોથી બીજા હેતુની કલ્પના કરી તેને ખોટો ઠરાવે છે 'આ જગત્ સત્ છે, કારણ કે સત્ તરીકે દેખાય છે; બ્રહ્મની પેઠે' એવું (પૂર્વપક્ષીનું) અનુમાન છે, તેને પણ ખોટું ઠરાવે છે. આ વિકલ્પ એટલે જગતની ઉત્તમ સત્પણારૂપ રચના મનથી કલ્પેલી છે, પરંતુ પરમાર્થરૂપ (સત્ય) નથી, કારણ કે માત્ર વ્યવહારને લીધે પણ મનથી કલ્પેલી સિદ્ધ થતી હોવાથી, (તે) વસ્તુતઃ સત્ય છે એમ માનવાનું પ્રયોજન નથી.[37] 'આ સંસાર અનાદિ છે, અને તે સત્ હોવાની બધાની બુદ્ધિ (માન્યતા) છે, તેથી જણાય છે કે તે સત્ જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'અંધની પરંપરાથી' શબ્દ યોજેલ છે. આંધળાઓની પરંપરા પણ પરંપરા છે, (અને) વળી (આ) દેખતાઓની પરંપરા છે એવું (કાંઈ) પ્રમાણ આમાં નથી.[38] ઉલટું[39] મોટા પુરુષોની બુદ્ધિથી 'આ અસત્ જ છે' એમ ભાસે છે.

'વેદ પ્રમાણે જગત્ સત્ છે એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ' એવી શંકા થાય, તેથી '(આપની) વાણી ભ્રમણ કરાવે છે' શબ્દો યોજેલા છે. भारती આપની વેદરૂપ વાણી उक्थजडान् કર્મમાં રચ્યાપચ્યા રહેનારાઓને ભ્રમણ કરાવે છે. 'કારણ કે વેદ સર્વ[40] બ્રહ્મના સંબંધમાં જ

---

* પૃષ્ઠ ૧૦૬ ઉપર * વાળી ફૂટનોટ જુઓ.

૩૬. આ કંડિકાથી હવે 'જગત્ સત્ હોવાનું કહો છો તે શું અનુભવ પ્રમાણે કહો છો?' એમ જે પહેલો પક્ષ કહેલ તેને ખોટો ઠરાવે છે. જગત્ સત્ બ્રહ્મ અને અસત્ પ્રકૃતિપુરુષ બંનેમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોઈ, તે સત્માંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવારૂપ હેતુ સ્વરૂપાસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે, અને છીપમાંથી રૂપું ઉત્પન્ન થતું દેખાતું હોવાથી, વ્યવહાર પ્રમાણે (પણ) જગત્માં સત્પણું હોવાનું સિદ્ધ થતું નથી એવો અર્થ છે. (ક્ષે)

૩૭. 'સત્ જણાવું' એ હેતુ 'તે સત્ છે' એમ સિદ્ધ કરવામાં નકામો છે, કારણ કે છીપલીમાં જણાતું રૂપું સત્ જણાય છે છતાં સત્ (સાચું રૂપું) નથી, એવો અર્થ છે. (ક્ષે).

૩૮. આ ચક્ષુવાળાઓની પરંપરા છે, એવું આ વિષયમાં પ્રમાણ નથી. (ક્ષે)

૩૯. આ આંધળાઓની પરંપરા છે એવું પ્રમાણ છે એમ કહે છે. (ક્ષે)

૪૦. બ્રહ્મના સંબંધવાળા પદાર્થમાત્ર કર્મમાં ઉપયોગી છે એમ કહે છે. 'તેનાં (યજ્ઞનાં) પ્રયાજ વિગેરે, ચાટવો વિગેરે જે સાધન છે તે સર્વ હરિ છે' (તત્ત્વદીપ ૨-૩) માં કહેલા સિદ્ધાંતના અજ્ઞાનને લીધે જડ પુરુષો ભ્રમ્યા કરે છે એવો અર્થ છે. (ક્ષે)

भ्रामणप्रकारस्तु द्वितीयस्कन्धे निरूपितः 'वेदो हि ब्रह्मगतमेव सर्वमाह, लोकः परं भ्राम्यति जगद्गतम्' इति। क्रियासक्ताः पदार्थान् न विचारयन्तीति उक्थजडा उक्ताः।

सद्बुद्ध्या सर्वथा सद्भिर्न सेव्यमखिलं जगत्।
भ्रान्त्या सद्बुद्धिरत्रेति सन्तं कृष्णं भजेद्बुधः ॥ २३ ॥ २३ ॥

सू०—सत इदमुत्थितमिति। सतः ब्रह्मणः सकाशादिदमुत्थितं उत्पन्नं जगत् सद्ब्रह्मति ब्रह्म भवति इति चेन्न। नु इति वितर्के। तर्केण युक्त्या हतं बाधितम्। सत उत्थितं सदिति पक्षः क्वचिद् व्यभिचरति यथाङ्गनाम्नो राज्ञः सकाशाद्वेनः। शुक्तिकायां रजतं क्वचिन्मृषा भवति, न तथोभययुक् सदसदात्मकं जगत् तथा व्यभिचारादिदोषग्रस्तं न भवति। व्यवहृतये व्यवहाराय अन्धपरम्परया विकल्प इषितः इष्टः। ते तव भारती वेदरूपा वाणी उरुवृत्तिभिः रूढिलक्षणादिवृत्तिभिः उक्थपरान् कर्मपरायणान् भ्रमयति ॥ २३ ॥

सु०—ननु जगतः सत्यत्वं मास्तु। तेन विशेषतः सेवमाना न सेविष्यन्ति। ये तु पुनः स्वभावतः सेवन्ते तेषां निषेधः केन वा सिद्ध्येत्। सत्त्ववद् असत्त्वस्यापि जगत्यभावात्। यथा सत्त्वमस्य साधयितुं न शक्यं तथा असत्त्वमपि तैरेव हेतुभिः। तस्माज्जगत्सदसद्विलक्षण-

કહે છે, પરંતુ (તે) જગતના સંબંધમાં હોય એમ લોક ભૂલે છે' એવો ભ્રમણ કરાવવાનો પ્રકાર તો બીજા સ્કંધમાં જણાવેલો છે. ક્રિયામાં જેઓની આસક્તિ છે તેઓ પદાર્થોનો વિચાર કરતા નથી, તેથી તેઓને 'કર્મજડ' કહેલા છે.

સંતોએ સર્વ જગતને 'તે સત્ છે' એવી બુદ્ધિથી સર્વથા સેવવું નહિ. આ (જગત)માં 'સત્' હોવાની બુદ્ધિ ભ્રાન્તિથી થએલી છે, તેથી ડાહ્યા પુરુષે સત્ શ્રીકૃષ્ણને ભજવા. શ્લો. ૨૩.

(सतः) સતમાંથી (उत्थितम्) ઉત્પન્ન થએલ (इदम्) આ (सत्) સત્ (છે) (इति) એમ (चेत्) (કહેતા હો) તો (न) (એમ) નથી. (तर्कहतम्) તર્કથી બાધિત (नु) જ (છે), (क च) કોઈ સ્થલે (व्यभिचरति) વ્યભિચારી થાય છે (क च) અને કોઈ સ્થલે (मृषा) ખોટું થાય છે. (उभययुक्) ઉભયવાળું (સત્ અને અસત્) (तथा) તેમ (न) (થતું) નથી. (विकल्पः) આ કલ્પના (व्यवहृतये) વ્યવહાર માટે (अंधपरंपरया) અંધની પરંપરાથી (इषितः) કરાએલી છે. (ते) આપની (भारती) વાણી (उक्थजडान्) કર્મજડાને (उरुवृत्तिभिः) ઘણી વૃત્તિઓથી (भ्रमयति) ભ્રમણ કરાવે છે. ૨૩

'જગત્ ભલે સત્ય ન હોય. તેથી જેઓ તેનો વિશેષ રીતે (તે સત્ હોવાના કારણે) આશ્રય કરે છે તેઓ તેનો આશ્રય નહિ કરે, પરંતુ જેઓ વળી સ્વભાવથી તેનો આશ્રય કરે છે તેઓએ તેનો આશ્રય ન કરવાનું શાથી સિદ્ધ થાય? કારણ કે જગત્ જેમ સત્ નથી તેમ અસત્ પણ નથી. જેમ આ (જગત)નું સત્પણું સાબિત કરી શકાતું નથી, તેમ તે જ કારણોને લીધે

मेवास्तु, ततस्तत्सेवायां न गुणो नापि दोषः । ततो जगत्परित्यागः कथं सिद्धयेदित्याशङ्क्याह न यदिदमग्र आसेति ।

न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषैकरसे ।
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपथै-
र्वितथमनोविलासमृतमित्यवयन्त्यबुधाः ॥ २४ ॥

यद्यसत्त्वसाधकमत्र न भवेत् तदैवं वक्तुं शक्येतापि । असत्त्वसाधकं तु वर्तते । इदं जगदसत् कादाचित्कत्वाद्, यन्नैवं तन्नैवं यथा ब्रह्म, इति केवलव्यतिरेकी हेतुरस्तीति निरूपयति न यदिति । कादाचित्कत्वमेव निरूप्यते । यद्यस्मादिदं जगदग्रे सृष्टेः पूर्वं नास । न वा अतो निधनात्प्रलयानन्तरं च भविष्यति । अतो मध्ये कदाचिदेव जातं, तेन ज्ञायते असदिति । यद्धि

અસત્પણું પણ સાબિત કરી શકાતું નથી. તેથી જગત્ સત્થી અને અસત્થી જૂદા પ્રકારનું ભલે હોય. તેથી તેનો આશ્રય કરવામાં ગુણ નહિ હોય, (તેમ) દોષ પણ નહિ હોય. તેથી જગતનો ત્યાગ (કરવાનું) કેવી રીતે સિદ્ધ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:–

જો (જગતને) અસત્ સિદ્ધ કરનારૂં અહિં (કાંઈ) ન હોત તો એમ કહી પણ શકાત, પરંતુ 'આ જગત્ અસત્ છે, કારણ કે (તે) અનિત્ય છે. જે એવું (અનિત્ય) નથી તે એવું (અસત્) નથી, જેમકે બ્રહ્મ' એવું (તેને) અસત્ સિદ્ધ કરનારૂં (અનુમાન) છે. (આ અનુમાનમાં) હેતુ કેવલવ્યતિરેકી* છે એમ (શ્લોકના) પૂર્વાર્ધથી કહે છે. (જગતને) અસત્ જ જણાવવામાં આવે છે. યત્ કારણ કે આ જગત્ अग्रे સૃષ્ટિ પહેલાં હતું નહિ, અને વળી अतो निधनात् પ્રલય પછી હશે નહિ, તેથી વચમાં અમુક સમય સુધી જ રહેલું છે, તેથી જણાય છે કે (તે) અસત્ છે; કારણ કે જે સત્ હોય છે તે ત્રણે કાલમાં (સત્ જ) હોય[1] છે; કેમકે સત્

* હેતુ ત્રણ પ્રકારનાં છે. (૧) અન્વયવ્યતિરેકી, (૨) કેવલાન્વયી, (૩) કેવલવ્યતિરેકી. (૧) જેની અન્વયથી અને વ્યતિરેકથી (બંને રીતે) વ્યાપ્તિ થતી હોય તે અન્વયવ્યતિરેકી. જેમ કે 'જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ છે,' એ અન્વયવ્યાપ્તિ; અને 'જ્યાં અગ્નિ નથી ત્યાં ધૂમાડો પણ નથી જેમ કે સરોવરમાં' એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ. બંને પ્રકારની વ્યાપ્તિઓ હોવાથી 'ધૂમાડાવાળા હોવું' એ અન્વયવ્યતિરેકી હેતુ છે. (૨) ઘડો નામ પાડી શકાય તેવો છે, કારણ કે તે જાણી શકાય તેવો છે. 'જે જે જાણી શકાય તેવું છે તે તે નામ પાડી શકાય તેવું છે' આ કેવલાન્વયી હેતુ છે, કારણ કે સર્વ પદાર્થમાત્ર જાણી શકાય અને નામ પાડી શકાય તેવા હોવાથી, એ હેતુ જેમાં ન હોય તેવો પદાર્થ જ નહિ હોવાથી, તેની વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ થાય નહિ. (૩) પૃથ્વી, બીજાથી જૂદા પ્રકારની છે, ગંધવાળી હોવાને લીધે. 'જે બીજાથી જૂદા પ્રકારનું નથી તે ગંધવાળું નથી જેમ કે જલ' આ કેવલવ્યતિરેકી હેતુ છે, કારણ કે 'જે જે ગંધવાળું છે તે બીજાથી જૂદાં પ્રકારનું છે' એવી અન્વયવ્યાપ્તિ થતી નથી, કેમ કે પૃથ્વીમાત્ર સંબંધી વાત ચાલતી હોવાથી તે અન્વયવ્યાપ્તિનું દૃષ્ટાંત રહેતું નથી.

૧. 'સત્ જ' શબ્દો અહિં અધ્યાહાર છે. (ટે)

सत् तत्कालत्रयेऽपि भवति । न हि सत् कदाचिदसद्भवति, अन्यथा कदाचिद्घटोऽपि पटः स्यात्, तस्मादान्तरालिकत्वाद् असज् जगत् । नन्वनेन हेतुना सत्त्वाभाव एव सेत्स्यति, न त्वसत्त्वम् । व्यतिरेकिणापि तदभाव एव साध्यते, न तु धर्मान्तरमिति चेत् तत्राह **अनुमितमन्तरा त्वयि विभाति मृषेति** । इदं जगन्मृषैव भाति । तत्र हेतुस्त्वयीति । यद्धि यस्मिन् विद्यमाने अतिरिक्तं भासते तत्त्वेन तन्मिथ्येति सिद्धम् । यथा शुक्तिकायां रजतं, तथा सर्वमिदं ब्रह्म श्रुत्या ब्रह्मविद्भिश्च निर्णीतम् । तथापि यदन्यथा भासते जगत्त्वेन तन्मृषैव भवितुमर्हतीत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्याह **अनुमितमन्तरेति** । प्रत्यक्षे तु रजतं न दृश्यते, इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य शुक्तिविषयत्वात् । न हि रजतेन सह सन्निकर्षोऽस्ति । सतोरेव संयोगात् । 'सत्संयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम्' इति (पूर्वमीमांसासूत्र १. १. ४) प्रत्यक्षलक्षणम् । रजतं तु तदनन्तरं बुद्ध्या जन्यते विषयीक्रियते च । तत्र सा बुद्धिरेव करणम् । तेन ज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमानमिति रजतमनुमितिविषयो भवति । किंच । **अन्तरा विभाति** । इन्द्रियार्थयोर्मध्ये भाति तन्मृषा । तथात्रापि प्रमातृचैतन्यब्रह्मचैतन्ययोर्मध्ये

કોઈ સમયે અસત્ થતું નથી. તેમ ન હોય તો[2] કોઈ વાર ઘડો પણ વસ્ત્ર થઈ જાય. તેથી વચલા સમયમાં રહેનારૂં હોવાથી જગત્ અસત્ છે. 'આ હેતુથી (જગત્) સત્ નથી એમ જ સિદ્ધ થશે, પરંતુ (તે) અસત્ છે એમ (સિદ્ધ) નહિ થાય. વ્યતિરેક (વ્યાપ્તિ)થી પણ તે (અમુક ગુણ)નો અભાવ જ સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ બીજો ગુણ (હોવાનું) સિદ્ધ થતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'મધ્યમાં આપમાં અનુમાનથી જણાએલું ખોટું ભાસે છે' શબ્દો યોજેલ છે. આ જગત્ ખોટું જ ભાસે છે, તેનું કારણ 'त्वयि' 'આપમાં' શબ્દથી કહેલું છે, છીપમાં જેમ રૂપું (ભાસે છે) તેમ, જે જે હોય (તેનાથી) જૂદું ભાસે તે તે (જૂદા) તરીકે મિથ્યા (અસત્) છે. એમ સિદ્ધ થએલું છે. આ સર્વ (જગત્) બ્રહ્મ છે એવો શ્રુતિથી અને બ્રહ્મ જાણનારાઓથી નિર્ણય થએલો છે. છતાં પણ (તે) જે જગત્ તરીકે (જૂદું છે તેથી જૂદા પ્રકારે) ભાસે છે તે મિથ્યા જ હોવા યોગ્ય છે. એવો અર્થ છે. 'અનુમાનથી જણાએલું' શબ્દથી (તે અસત્ હોવાનું) બીજું કારણ પણ કહે છે. (છીપમાં) રૂપું પ્રત્યક્ષથી તો દેખાતું નથી, કારણ કે ઇંદ્રિય (ચક્ષુ) અને પદાર્થ (છીપ)નો સંબંધ છીપના વિષે થાય છે, કારણ કે રૂપાંની સાથે (તેવો) સંબંધ થતો નથી, કારણ કે સત્ (જે વસ્તુતઃ હોય તેવા) પદાર્થોનો જ સંયોગ થાય છે. 'પુરુષની ઇંદ્રિયોનો સત્ (પદાર્થ) સાથે સંબંધ થાય ત્યારે જે (જ્ઞાન) બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય, તે પ્રત્યક્ષ (કહેવાય છે)' એવી પ્રત્યક્ષની વ્યાખ્યા છે. રૂપું તો ત્યાર (છીપ સાથે ચક્ષુનો સંબંધ થતાં ઉત્પન્ન થએલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન) પછી બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દેખાય છે. તે (દેખાવ)માં બુદ્ધિ જ કરણ છે. તેથી જ્ઞાન જેનું કરણ છે તેવું જ્ઞાન અનુમાન હોવાથી રૂપું અનુમાનનો વિષય[3] થાય છે. વળી अन्तरा મધ્યે પ્રકાશે છે, ઇંદ્રિય અને પદાર્થની મધ્યે જે ભાસે તે મિથ્યા છે. તેવી જ રીતે અહિં (ચાલુ પ્રસંગમાં) પણ જેને જ્ઞાન થાય છે તેનું ચૈતન્ય

---

૨. 'તેમ ન હોય તો' એટલે '(પદાર્થનું) સ્વરૂપ જૂદા જૂદા સમયે જૂદું જૂદું થતું હોય તો.' (છે)

૩. બ્રહ્મવાદમાં પરોક્ષ (સીધું નહિ, બારોબાર નહિ તેવું) જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહેવાય છે. તેથી 'પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે' એવો અર્થ છે. (છે)

जगद्भातीति । यावदेतयोर्न सम्यक् परीक्षा तावत्प्रतिभासते । अतोऽन्तरैव विभाति । एतस्मिन्नुभयस्मिन् विचारिते तत्त्वमसीतिवाक्ये अवगते पश्चात्सर्वत्र ब्रह्मैव भासते । किंच । एकरसे त्वयि यन्नानाप्रकारेण भाति तन्मृषैवेति ज्ञातव्यं यथैकस्मिन् चन्द्रे द्वैतप्रतीतिर्भ्रान्त्या । ननु तथाप्यसत्त्वं कथं सेत्स्यति, नह्यसतः प्रतीतिरस्ति चेदत आह अत उपमीयत इति । असत्सादृश्याज्जगदसदित्युपमीयते । यथा द्रविणजातिविकल्पमार्गैः पदार्था उपमीयन्ते, यथा गोसदृशो गवय इतिवाक्यं श्रुत्वा अरण्ये गवयं पश्यन् सादृश्यं वाक्यावगतं स्मृत्वा तद्गवये पश्यन् गवयोऽयं गोसदृशत्वादिति मन्यते । द्रविणानां गवादीनां जातिः गोत्वादिस्तासां विकल्पोऽवान्तरभेदः स एवोपमाने मार्गः, अन्यथा गौरित्येव प्रतीयेत । एतस्मादेव विशेषान्नानुमानविषयता ।

અને બ્રહ્મનું ચૈતન્ય (એ બે ચૈતન્ય)ની મધ્યે જગત્ ભાસે છે તેથી (તે મિથ્યા છે). જ્યાં સુધી આ બે (ચૈતન્ય) સારી રીતે તપાસમાં ન આવે ત્યાં સુધી (જગત્) ભાસે છે. તેથી તે (એ બેની) મધ્યે જ ભાસે છે. આ બંને (ચૈતન્ય)નો વિચાર કરવામાં આવે, (અને) 'તે (બ્રહ્મ) તું (જીવાત્મા) છે' એ વાક્ય જાણવામાં આવે, પછી સર્વ સ્થળે બ્રહ્મ જ ભાસે છે. વળી જેમ એક ચંદ્ર હોવા છતાં બે દેખાય છે તે ભ્રાંતિથી થાય છે તેમ 'એકરસ' આપમાં જે જૂદા જૂદા પ્રકારે ભાસે છે તે મિથ્યા જ છે, એમ જાણવું.

'છતાં પણ (જગત્) અસત્ છે એમ કેમ સિદ્ધ થશે? કારણ કે અસત્ દેખાતું નથી'[4] એવી શંકા થાય, તેથી 'તેથી ઉપનામથી જણાય છે' એમ કહેલ[5] છે.[6] જગત્ અસત્‌ના જેવું હોવાથી, (તે) અસત્ (છે એવું) ઉપમાન થાય છે. જેમ દ્રવ્યોની જાતિઓના અવાન્તર ભેદના માર્ગોથી પદાર્થો સંબંધી ઉપમાન થાય છે, જેમ 'ગાયના જેવો ગવય હોય છે' એ વાક્ય સાંભળી, વનમાં ગવયને જોતાં એ વાક્યથી જાણેલી સમાનતાને સંભારી, તે (સમાનતા)ને ગવયમાં જોતાં, 'આ ગવય છે, ગાયના જેવો હોવાથી' એમ માને છે, (તેમ જગતમાં અસત્ પદાર્થની સમાનતા હોવાથી તે અસત્ છે એમ ઉપમાનથી જણાય છે). ગાય વિગેરે દ્રવ્યોની જે ગોત્વ (ગાયપણું) વિગેરે જાતિ છે, તે (જાતિઓ)નો પેટા ભેદ, તે જ ઉપમાનમાં માર્ગ (ઉપમાન કરવાનું સાધન) છે. તેમ ન હોય તો '(આ) ગાય છે' એમ જ જણાય. આ (સમાનતાનો) ભેદ (ફેર) હોવાને લીધે જ, તેના સંબંધી અનુમાન થતું નથી. અગ્નિ તો[7]

૪. જેમ વિચાર કરતાં છીપલીમાં દેખાતું રૂપું અસત્ જણાય છે તેમ જગત્ અસત્ જણાતું નથી, એવો અર્થ છે. (કે.)

૫. 'વિચાર કરતાં અસત્ દેખાય છે' એમ કહેલ છે. (કે.)

૬. આ ભાગથી ઉપર નોટ ૫ માં જણાવેલ વિચાર કહેલ છે. (કે.)

† અનુમાન જેવું ઉપમાન પણ પ્રમાણ છે. 'ઉપમાનમાં હેતુ "સમાનતા" અથવા 'તેના જેવા ગુણવાળા હોવું' એ કારણ છે. આગળ અગ્નિ એક જ જાતનો બધે છે, અને સમાનતાનું જ્ઞાન જૂદા પ્રકારનો પદાર્થ હોવાનું જણાવે છે, એમ આ બેનો ભેદ જણાવેલો છે.

૭. 'જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો છે ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોય છે જેમ કે રસોડામાં' એવી વ્યાપ્તિથી પર્વતમાં અગ્નિ છે એમ સાબિત કરે છે. રસોડાનો અગ્નિ અને પર્વતનો અગ્નિ એક જ

वह्निस्तु व्याप्यादौ सर्वत्रैकजातिरेव । सादृश्यज्ञानं तु भिन्नजातीयं ज्ञापयति । तथा ये असन्तो दृष्टाः ते विचारे क्रियमाणे न संभवन्तीत्येतद्धर्मसाम्याज्जगदप्यसदेवेति निश्चीयते । भानं तु शशशृङ्गस्यापि भवतीति नासत्त्वं निराकरोति । सत्त्वमपि भासते । असत्त्वमपि भासते । परं विचारसहिष्णुगुणयुक्तप्रमाणेन सद् भासते । विचारासहिष्णुदोषसहितकरणेन असदिति विशेषः । ननु वैदिकानां महतामपि जगति सद्बुद्धिः, अन्यथास्यासत्त्वे स्थैर्याभावाद् विश्रम्भेण सर्वे व्यवहारा न भवेयुः । तस्मात्सत्त्वं सदसद्विलक्षणत्वं वा वक्तव्यमिति चेत् तत्राह **वितथमनोविलासमिति** । इदं जगत्सर्वं **वितथमेव** मिथ्याभूतमेव यतो **मनोविलासम्** । यो हि जगति मनसा यद्यथा मन्यते तं प्रति तत्तथा प्रतिभाति, इष्टं द्विष्टं शुद्धमशुद्धमात्मीयं परकीय चेति । न हि निसर्गतः जगति

વ્યાપ્તિ વિગેરે સર્વ સ્થલે એક જાતનો જ છે. સમાનતાનું જ્ઞાન તો જૂદી જાતનું (દ્રવ્ય છે એમ) જણાવે છે. તેથી જે અસત્[८] (પદાર્થો) જોવામાં આવે છે, તેઓ વિચાર કરતાં (સત્ હોવાનું) સંભવતું નથી,[९] એવા આ ગુણની સમાનતાને લીધે જગત્ પણ અસત્ જ છે એવો નિશ્ચય થાય છે.[६] ભાન તો સસલાના શીંગડાનું પણ થાય છે, તેથી તે (ભાન) (સસલાનું શીંગડું) અસત્ નથી એમ સિદ્ધ કરતું નથી. સત્પણું[१०] પણ ભાસે છે, અસત્પણું[११] પણ ભાસે છે; પરંતુ વિચાર સહન કરી શકે તેવા ગુણવાળા પ્રમાણથી સત ભાસે છે, અને વિચાર સહન કરી ન શકે તેવા દોષવાળા કરણ (જ્ઞાનમાં સાધન)થી અસત્ (ભાસે છે) એવો ભેદ છે.

'વેદમાં પ્રવીણ મોટા (પુરુષો) પણ જગતને સત્ માને છે. તેમ (જગત્ સત્) ન હોય તો તે અસત્ હોવાથી (તેની) સ્થિરતા ન હોવાથી, વિશ્વાસપૂર્વક સર્વ વ્યવહારો થઈ શકે નહિ, તેથી (જગત્‌ને) સત્, અથવા સત્‌થી તથા અસત્‌થી જૂદા પ્રકારનું કહેવું જોઈએ'[१२] એવી શંકા થાય, તેથી 'ખોટો મનનો વિલાસ' શબ્દ યોજેલ છે. આ સર્વ જગત્ वितथम् ખોટું જ છે, કારણ (તે) મનનો વિલાસ છે; કારણ કે જગતમાં જે કોઈ જેને મિત્ર અથવા શત્રુ, શુદ્ધ અથવા અશુદ્ધ, પોતાનું અથવા પારકું એમ જેવું મનથી માને છે, તેના પ્રતિ તે તેવું થાય છે,

---

પ્રકારના છે. અનુમાનમાં એ પ્રમાણે છે. ઉપમાનમાં તો પ્રથમ ગાયનું જ્ઞાન છે અને ગવય ગાયના જેવો, એટલે ગવયથી ગાય જૂદા પ્રકારની છે, એવો ભેદ છે. (લે)

८. 'જેવાં કે છીપમાં દેખાતું રૂપું વિગેરે' એવો અર્થ છે. (લે)

९. 'સત્ હોવાનું' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

१०. 'સત્પણું' એટલે 'સત્પણાવાળાં છીપ વિગેરે પદાર્થ' એવો અર્થ છે. (લે)

११. 'અસત્પણું' એટલે 'અસત્પણાવાળા રૂપું વિગેરે પદાર્થ.' એવો અર્થ છે. આપણી ઈંદ્રિયો અવિદ્યાના દોષવાળી હોવાથી, તેમનાથી જેનું ભાન થાય છે તે પદાર્થ અસત હોવાનું જ યોગ્ય છે એવો અર્થ છે. (લે)

१२. આપણી દુષ્ટ ઇંદ્રિયોથી જે સત્ ભાસે છે તે અસત્ જ હોવું યોગ્ય છે, તેમ મોટા પુરુષોની ગુણવાળી ઈંદ્રિયોથી જગત્ સત્ ભાસતું હોવાથી તે સત્ હોવું જોઈએ, અથવા આપણી દુષ્ટ ઈંદ્રિયોથી અને મોટા પુરુષોની ગુણવાળી ઈંદ્રિયોથી પણ તે જણાતું હોવાથી તે સત્‌થી અને અસત્‌થી બંનેથી જૂદા પ્રકારનું હોવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. (લે)

कश्चित्पदार्थ एवंभूतोऽस्ति यः सर्वान् प्रति प्रियो भवति । अतो मनोविलासकृतमेवैतदिति मनोरथवन्मिथ्याभूतमेव । एतादृशमपि ये सत्यमिति मन्यन्ते ते अबुधाः न पण्डिताः, विचाररहिता इत्यर्थः ।

> खपुष्पादिसमत्वाद्धि मिथ्याभूतं जगद्यतः ।
> अधिष्ठानाच्च सद्भानं तं कृष्णं नियतं भजेत् ॥ २४ ॥ २४ ॥

કેમકે જગતમાં કોઈ પણ એવો પદાર્થ નથી કે જે સ્વભાવથી સર્વને પ્રિય (થતો) હોય, તેથી આ (જગત્) મનના વિલાસથી કરેલું હોવાથી, મનોરથની પેઠે ખોટું જ છે. આવા (જગતને) પણ જેઓ સત્ય (છે) એમ માને છે, તેઓ અબુધાઃ પંડિતો નથી, વિચાર વિનાના છે, એવો અર્થ છે.

આકાશનું ફૂલ[13] વિગેરેની સમાન હોવાથી જગત્ મિથ્યાભૂત[13] છે. જે અધિષ્ઠાનથી[14] (તે) સત્ ભાસે છે તે શ્રીકૃષ્ણનું સદા ભજન કરવું. કા. ૨૪

---

૧૩. પૂર્વપક્ષીના મત પ્રમાણે (છીપમાં દેખાતું) રૂપું (સત્થી અને અસત્થી જૂદા પ્રકારનું એટલે) જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ તેવું છે, પરંતુ તેના મત પ્રમાણે પણ આકાશનું ફૂલ અસત્ છે, તેથી તેનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. (લે)

૧૪. આકાશનું ફૂલ સ્વયં મિથ્યા (ખોટું અસત્) છે, છતાં પણ મૂર્ત ઉત્પન્ન થએલું છે. જેમ તેવું ફૂલ આકાશથી જૂદા સત્પણાવાળું નથી, તેમ જગત્ પણ બ્રહ્મથી જૂદાં સત્પણાવાળું નથી. પોતાની અંદર રહેલ ફૂલ સત્ય છે એમ દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આકાશમાં નથી, તેમ જગત્ પણ બ્રહ્મથી જૂદાં સત્પણાવાળું નથી. પોતાની અંદર રહેલ ફૂલ સત્ય છે એમ દર્શાવવાનું સામર્થ્ય આકાશમાં નથી, કારણ કે તે (આકાશ) ઇંદ્રિયોથી અતીત (જણાય નહિ તેવું) છે. ભગવાન તો ઇંદ્રિયોથી અતીત હોવા છતાં તેમનામાં સર્વ પ્રકારનું સામર્થ્ય છે, તેથી, જે જગત્ ભગવાનમાં રહેલું છે તેને ભગવાન્ જ સત્ તરીકે દેખાડે છે, એવો અર્થ છે. ભેદવાદ (જગત્ બ્રહ્મથી જૂદું છે એવા વાદ) પ્રમાણે જગતનું સત્પણું બ્રહ્મથી જૂદું હોવાથી તે છે. બ્રહ્મવાદ પ્રમાણે કારણ (ભગવાન)માં રહેલ સત્પણું જ દેખાય છે, તેથી જગત્ સત્ છે. માયાવાદ પ્રમાણે જગત્ અનિર્વચનીય (જેનું વર્ણન થઈ શકે નહિ તેવું) છે એવો ભેદ છે.

જેમ કલશપણું પણ સત્પણું છે, પરંતુ ઘટપણાથી તે જૂદું નથી, તેથી કલશપણું જાતિ કહેવાતી નથી, તેમ જગત્ પણ સત્ જ છે, પરંતુ તેનું સત્પણું બ્રહ્મથી જૂદું નથી, તેથી તે અસત્ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટાંત પ્રમાણે 'જગત્ સત્ છે અને બ્રહ્મ અસત્ છે' એમ પણ સંભવે, છતાં બ્રહ્મનું સત્પણું પ્રમાણથી સિદ્ધ હોવાથી, જગત્ જ અસત્ એટલે બ્રહ્મથી જૂદાં સત્પણાં વિનાનું છે, એવો ભાવ છે. આકાશના ફૂલનું અધિષ્ઠાન આકાશ પણ વાસ્તવિક રીતે અસત્ છે. જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ તો પ્રમાણવાક્યોથી વાસ્તવિક રીતે સત્ છે અને તેથી તેમાં રહેલ જગત્ પણ સત્ તરીકે ભાસે છે. માયાવાદીઓનું સત્પણું વ્યાવહારિક છે તેથી (છીપમાં રહેલ) રૂપાનું દૃષ્ટાંત આપેલું. જેમ વ્યવહારમાં ઘટનું સત્પણું પણ માટીનું જ સત્પણું છે તેમ સિદ્ધાંત પ્રમાણે કારણમાં (બ્રહ્મમાં) રહેલું સત્પણું જ સત્પણું છે. શ્રુતિમાં કહેલું ઘટનું દૃષ્ટાંત આપવું યોગ્ય હતું, છતાં પણ વિવેકવિનાનાઓને તેમાં ઘટનું જ સત્પણું જણાય,

सू०—न यदिदमिति । यत् यस्मादिदं जगत् अग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस अतो निधनात् अनु प्रलयानन्तरञ्च न भविष्यति किन्तु एकरसे त्वयि अन्तरा मध्ये अनुमितं अनुमित्या सिद्धं मृषा विभाति अतो द्रविणजातिविकल्पपथैः द्रविणानां गवादीनां या जातिर्गोत्वादिस्तस्या विकल्पा अवान्तरभेदास्त एव उपमाने मार्गास्तैर्यथा गोसदृशो गवयस्तथा ब्रह्मसदृशञ्जगत् न तु ब्रह्मरूपमित्यर्थः । एतादृशं वितथमनोविलासं असन्मनोविलासरूपं जगत् ऋतं सत्यं ब्रह्म इति ये अवयन्ति जानन्ति ते अबुधाः ॥ २४ ॥

सु०—एवं द्वाभ्यां भजनार्थमन्यत्र सत्यत्वं निराकृत्य तत्त्वेन सत्यत्वे तदेव भजनीयमिति सदंशं विचार्य द्वाभ्यां चिदंशं विचारयन्ति स यदजयेति ।

स यदजया त्वजामनुशयीत गुणांश्च जुषन्
भजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ।
त्वमुत जहासि तामहिरिव त्वचमात्तभगो
महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ २५ ॥

चित्सेव्येतिपक्षेऽपि भगवानेव सेव्यो न तु जीवाः । स्वरूपस्थितो हि सेव्यः, जीवास्तु

(यत्) કારણ કે (इदम्) આ (જગત્) (अग्रे) પહેલાં (न आस) ન હતું, (निधनात्) પ્રલય (अतः) પછી (भविष्यत्) હશે (न) નહિ. (तेथी) (अन्तरा) મધ્યમાં (एकरसे) એકરસ (त्वयि) આપમાં (अनुमितम्) અનુમાનથી જણાએલું (मृषा) ખોટું (विभाति) ભાસે છે. (अतः) તેથી (द्रविणजातिविकल्पपथैः) દ્રવ્યોની જાતિઓના અવાન્તરભેદના માર્ગોથી (उपमीयते) ઉપમાનથી જણાય છે. (अबुधाः) વિચારવિનાના (મૂર્ખો) (वितथमनोविलासम्) ખોટા મનના વિલાસને (ऋतम्) સાચા (છે) (इति) એમ (अवयन्ति) જાણે છે. ૨૪

વાસ્તવિક રીતે (જડમાં) સત્યપણું (સત્પણું) હોય તો તે જ ભજન કરવા યોગ્ય થાય, તેથી (ભગવાનનું) ભજન થઈ શકે તે માટે (તેમનાથી) બીજા (જડ) માં સત્પણું નથી એમ બે શ્લોકોથી સિદ્ધ કરી, 'સત્' અંશનો વિચાર કરી, (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી 'ચિત્' અંશનો વિચાર કરે છેઃ—

"'ચિત્' (અંશ)નો આશ્રય કરવો જોઈએ" એવા મત પ્રમાણે પણ ભગવાન જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જીવો (સેવા કરવા યોગ્ય નથી); કારણ કે સ્વરૂપમાં રહેલો આશ્રય

તેથી સ્પષ્ટ સમજાય તે માટે આકાશના ફૂલનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. ગયા (તેવીસમા) શ્લોકથી જગતનું સત્પણું દર્શાવનાર ભેદવાદને ખોટો ઠરાવ્યો. આ (ચોવીસમા) શ્લોકથી જગત અનિર્વચનીય છે એમ દર્શાવનાર માયાવાદને ખોટો ઠરાવ્યો, એમ જાણવું. यतः જે શ્રીકૃષ્ણમાંથી આવું જગત્ ઉત્પન્ન થયું, અને यतः જે શ્રીકૃષ્ણ અધિષ્ઠાનને લીધે તે સત્ છે એમ ભાસે છે તેવા બંને પ્રકારના સામર્થ્યવાળા શ્રીકૃષ્ણને ભજવા, એવો (કારિકાનો) અન્વય છે. (લે)

स्वरूपात् प्रच्युताः। तत्र हेतुमाह स एव भगवद्रूपोऽपि जीवः यदा यद्यस्मात्कारणाद्वा **अजया** भगवन्मायया कृत्वा, **अजामविद्यां** प्रकृतिं वा, **अनुशयीत** तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात् तदा तस्या **गुणान् जुषन्** स्वानन्दं परित्यज्य जडेभ्य आनन्दं प्राप्स्यामीति यदा जडानुभवं करोति तदा स्वयमपि स्वचैतन्यं परित्यज्य **सरूपतां भजति** जडभावं प्राप्नोतीत्यर्थः। एवमविद्यासंबन्धादानन्दांशश्चिदंशोऽप्यपगच्छति, केवलं जडतामापद्यते। जडस्योपास्यता पूर्वमेव निषिद्धा। ननु जडभावे को दोषः, रत्नादेर्महतोऽपि जडभावात्, तत्राह **तदनु मृत्युमपेतभग** इति। कालो हि जडान् गुणान् क्षोभयति अन्नप्रायांश्च भक्षयति, तथा एनमपि कालो भक्षयतीति। **तदनु** जडतामनु **मृत्युमपि** प्राप्नोति। नाप्येतावदेवानिष्टं यथा राजा यावज्जीवं सुखं जीवति अन्ते मृत्युं प्राप्नोति। ततोऽप्यस्य जीवस्याधिकं दुःखमित्याह **अपेता भगा** ऐश्वर्यादिभाग्यानि यस्य। एवं लोष्टप्रायो मृत्युग्रस्तश्च यो जातः स कथं सेव्यो भवेदित्यर्थः। ननु भगवतोऽपि माया-

---

કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જીવો તો સ્વરૂપ ગૂમાવી બેઠેલા છે. તેનું કારણ કહે છે કે, જીવ સ ભગવદ્રૂપ જ હોવા છતાં પણ યદ્ જ્યારે અથવા જે કારણથી અજયા ભગવાનની માયાને લીધે અજામ્ ભગવાનની માયાને અથવા પ્રકૃતિને અનુશયીત તે (માયા અથવા પ્રકૃતિ)ને અનુસરીને જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે (પ્રકૃતિ અથવા માયા)ના ગુણોને ભોગવતો (એટલે) ‘ જડ (પદાર્થો)માંથી હું આનંદ પ્રાપ્ત કરીશ ’ એવા (વિચારથી) પોતાના આનંદને તજી દઈને જ્યારે જડનો અનુભવ કરે છે ત્યારે પોતે પણ પોતાના ચૈતન્યનો ત્યાગ કરી સમાનતાને પ્રાપ્ત કરે છે, એટલે જડની સ્થિતિ[1] પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે અવિદ્યાના સંબંધને લીધે ‘ આનંદ ’ અંશ તેમ જ ‘ ચિત્ ’ અંશ જતો રહે છે, (અને) માત્ર જડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે.[2] જડ (પદાર્થ) સેવા કરવા યોગ્ય નથી એમ પણ પહેલાં પણ કહેલું છે.

‘ જડની સ્થિતિમાં શું દોષ ? કારણ કે રત્ન વિગેરે ભારે (કિંમતી પદાર્થ) પણ જડ હોય છે ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ તે પછી ભાગ્યરહિત થઈ મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે ’ શબ્દો યોજેલા છે, કારણ કે કાલ જડ ગુણોને ખળભળાવે છે અને અન્ન જેવાનું[3] ભક્ષણ કરે છે, તે પ્રમાણે કાલ આનું[4] પણ ભક્ષણ કરશે. તદનુ એટલે જડપણાની પછી તે મૃત્યુને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. વળી જેમ જીવતાં સુધી સુખથી જીવે છે (અને) છેવટે મૃત્યુ પામે છે તેમ આટલું જ અનિષ્ટ થાય છે, એમ પણ નથી. તેનાથી પણ આ જીવને વધારે દુઃખ થાય છે એમ કહે છે કે અપેતાઃ જતા રહેલા છે ભગાઃ ઐશ્વર્ય વિગેરે ભાગ્યો જેનાં, તેનો (તે થાય છે). એ પ્રમાણે માટીનાં ઢેફાં જેવો અને મૃત્યુથી ગળાએલો જે થયો તે સેવા કરવા યોગ્ય કેમ હોય (હોઈ શકે) ? એવો અર્થ છે. “ ‘ મારી માયા તરવી મુશ્કેલ છે ’ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનને પણ માયાનો સંબંધ છે. તેથી તે

---

૧. ‘ જડની સ્થતિ ’ એટલે ‘ દેહની સ્થિતિ ’ એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ચિત્પણું પણ વિસરી જઈને, ‘ હું દેહ જ છું ’ એમ જાણે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ‘ અન્ન જેવાનું ’ એટલે ‘ ગુણોના (કાલે કરેલા) ખળભળાટને લીધે ઘણા શિથિલ થઈ ગએલ અવયવોવાળા રાંધેલા ચોખા જેવા દેહોનું ’ એવો અર્થ છે. (લે)

૪. ‘ આનું ’ એટલે ‘ દેહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા જીવનું ’ એવો અર્થ છે. (લે)

संबन्धोस्ति, 'मम माया दुरत्यया' इतिवाक्यात् । ततः सोपि तथा भवेदित्याशङ्क्याह **त्वमुत जहासि तामिति** । **त्वं** तु **तां** मोहिकां **जहासि** 'जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः' इतिश्रुतेः । इदमेव जीवाद्वैलक्षण्यम् । एतन्मूलकमन्यदाह **आत्तभग** इति । ऐश्वर्यादिभगाश्च स्वीकृता एव भवन्ति । नाशककारणाभावात् । ननु तया सह किर्मीरितः स्थितः तां चेत्त्यजेद् विशिष्टं तस्य स्वरूपमेवापगच्छेदिति कथं तां जह्यात्तत्राह **अहिरिव त्वचमिति** । सर्पाः कालेनः कृत्वा जीर्यन्तो मन्यन्ते । ततः कसर्णीरस्तेषां मुख्यः काद्रवेयः कांश्चिन्मन्त्रान् 'भूमिर्भूम्ना' इत्यादीन् दृष्ट्वा तैः सर्वे सर्पा जरातो विमोचिताः ततः सर्वे सर्पा जीर्णास्तनूरपाघ्नत, तथा भगवानपि सहजसंबद्धामपि त्वग्रूपां अखण्ड एवं स्वैश्वर्येण स्थितपूर्वावस्थः तां जहातीत्यर्थः । ननु सर्पाणां त्वक्परित्यागेपि न कोपि विशेषो जायते । तथा भगवतोपि मायाग्रहणपरित्यागावस्थयोः कोपि विशेषो न स्यात् । ततः परित्यागो व्यर्थ इति चेत् तत्राह **महसि महीयस** इति । **महसि** पूर्णे तेजोरूपे अष्टैश्वर्यसहिते **महीयसे** विराजसे । सत्यं तस्यां विद्यमानायामविद्यमानायां वा

(ભગવાન) પણ તેવા (મૃત્યુથી ગળાએલા) હશે" એવી શંકા થાય, તેથી 'તેથી ઉલટું આપ તેને તજો છો' શબ્દો યોજેલા છે. 'જન્મરહિત બીજો ભોગ ભોગવાએલી આનો ત્યાગ કરે છે' વાક્ય પ્રમાણે આપ તો તે મોહ કરનારી (માયા)ને તજો છો. આ જ (ભગવાનનો) જીવથી ભેદ છે. 'ભગને સ્વીકારીને' શબ્દથી આ જેનું મૂલ છે[૫] તેવો બીજો ભેદ કહે છે. ઐશ્વર્ય વિગેરે ભાગ્યો (આપે તો) સ્વીકારેલા જ હોય છે, કારણ કે (તેઓનો) નાશ કરનારૂં કાંઈ કારણ નથી.

'તે (માયા) સાથે ગૂંથાઈને રહેલા (ભગવાન) જો તેનો ત્યાગ કરે તો તેમનું સ્વરૂપ જ ગૂમાવાય. તેથી તે તેનો ત્યાગ કેવા પ્રકારે કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સર્પ કાંચળીને (તજે) તેમ' શબ્દો યોજેલા છે. કાલને લીધે સર્પો (પોતાને) ઘરડા માનવા લાગ્યા. પછી તેઓમાંના મુખ્ય સર્પ કસર્ણીરે 'भूमिर्भूम्ना' વિગેરે કેટલાક મંત્રોનું દર્શન કરી (પોતાની કાંચળી ઉતારી) (અને) તે (મંત્રો)થી બધા સર્પોને વૃદ્ધાવસ્થાથી મુક્ત કર્યા. ત્યારથી બધા સર્પોએ (પોતાની) જૂની કાંચળી ઉતારવા માંડી. તે પ્રમાણે ભગવાન પણ કાંચળીરૂપ માયા કુદરતથી સંબંધવાળી હોવા છતાં પણ અખંડ જ રહીને એટલે પોતાના ઐશ્વર્યને લીધે (પોતાની) પહેલાંની અવસ્થામાં રહીને જ તેનો ત્યાગ કરે છે, એવો અર્થ છે. 'સર્પો કાંચળી તજે તોપણ (તેમને) કાંઈ પણ ઉત્તમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. તે પ્રમાણે ભગવાનની પણ માયાને ગ્રહણ કરેલી અવસ્થામાં અથવા તેનો ત્યાગ કરેલી અવસ્થામાં કાંઈ પણ ફેર હશે નહિ. તેથી (તેનો) ત્યાગ વ્યર્થ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેજમાં વિરાજો છો' શબ્દો યોજેલા છે. महसि પૂર્ણ તેજરૂપ આઠ ઐશ્વર્યવાળા (ધામ)માં महीयसे (આપ) વિરાજો છો. (એ) સત્ય (છે) કે તે (માયા) હોય અથવા ન હોય, તેથી (આપને) કાંઈ હાનિ અથવા લાભ નથી. (આપ તો) ઘણા જ પ્રકાશતા, આઠ ઐશ્વર્યવાળા સ્વરૂપાનંદમાં સદાએ વિરાજો છો જ. છતાં પણ તે

૫. 'આ' એટલે 'પ્રકૃતિ અથવા માયાનો ત્યાગ' જેનું મૂલ છે તેવો. ભગવાને માયાનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી, તેમનાં ભગો (ઐશ્વર્ય વિગેરે) રહેલાં છે, તેમ ન હોત તો જીવો (ના ભગ) ની પેઠે તે જતા રહેત, એવો ભાવ છે. (લે)

न कोप्युपचयापचयो वा, सर्वदैव स्वरूपानन्दे परमप्रकाशमाने अष्टैश्वर्ययुक्ते विराजस्येव, तथापि लोकदृष्ट्या तत्संबन्धे दोषप्रतिभाने एतदुच्यते **तां जहासीति** । वस्तुतस्तु ताः सर्वा भगवत्येव वर्तन्ते, न ताभिः कापि क्षतिः, पृथग्भूतानामेव ताभिरनिष्टश्रवणात् । त्वं तु **अपरिमेयभगः** मातुं योग्या हि क्रियया निवर्त्यन्ते, अमेयास्तु क्रियाशक्त्यापि किं नष्टा भवेयुः । तस्मात्

सर्वसद्गुणमाहात्म्यः सर्वदोषविवर्जितः ।
भगवानेव सेव्यो हि न तु जीवाः कदाचन ॥ इत्यर्थः ।

कालादितृणपर्यन्ता न सेव्या मुक्तिमिच्छता ।
दोषत्याजनशक्तो हि सेव्या दाता गुणस्य च ॥ २५ ॥ २५ ॥

सू०—**स यदजयेति** । **स** एव भगवद्रूपो जीवो **यत्** यस्मात्कारणात् **अजया** भगवन्मायया कृत्वा **अजां** अविद्यां प्रकृतिं **वानुशयीत** तामनुसृत्य जीवभावं प्राप्नुयात्तदा तस्या **गुणान् जुषन्** सेवमानः सन् स्वचैतन्यं परिभूय **सरूपतां** जडभावं **भजति** । **तदनु** **जड-**

(માયા)નો સંબંધ હોય ત્યારે લોકની દષ્ટિ પ્રમાણે દોષ જણાય, તેથી આ કહેલું છે કે ' તેને (આપ) તજો છો '. વાસ્તવિક રીતે તો તે સર્વ (માયા વિગેરે શક્તિઓ) ભગવાનમાં જ રહેલી છે. તેમનાથી (ભગવાનની) કાંઈ પણ હાનિ થતી નથી, કારણ કે (ભગવાનથી) જૂદા થએલા-ઓનું જ[6] તેમનાથી અનિષ્ટ (થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં) કહેલું છે. આપ તો પરિમાણરહિત ભગવાળા છો. જેમનું માપ થઈ શકે તેમની જ ક્રિયાથી હાનિ થઈ શકે, પરંતુ જેમનું માપ થઈ શકતું નથી તેમનો ક્રિયાશક્તિથી પણ કેવી રીતે નાશ થાય ? તેથી સર્વ સારા ગુણો (હોવા)ના માહાત્મ્યવાળા, સર્વ દોષો વિનાના ભગવાન જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ જીવો કોઈ સમયે (સેવા કરવા યોગ્ય) નથી, એવો અર્થ છે.

મુક્તિ ઇચ્છનારે કાલથી આરંભી[7] તણખલાં સુધીના (જીવો) ની સેવા ન કરવી; કારણ કે દોષ તજાવવાની શક્તિવાળા અને ગુણનું દાન કરનાર (ભગવાન) જ સેવા કરવા યોગ્ય છે. ક્ર. ૨૫.

(यद्) જ્યારે (અથવા જે કારણથી) (सः) તે (જીવ) (अजया) અજા (ભગવાનની માયા) થી (अजाम्) પ્રકૃતિ (અવિદ્યા) ને (अनुशयीत) અનુસરે છે (ત્યારે અથવા તે કારણથી) (गुणान् च) અને ગુણોને (जुषन्) ભોગવતો (सरूपताम्) સમાનતાને (જડતાને) (અને) (तदनु) તે પછી (अपेतभगः) ભાગ્યરહિત

---

૬. ' જૂદા થએલાનું ' એટલે ' ભગવાનથી જૂદા થએલા જીવોનું ' એવો અર્થ છે. (લે)

૭. ત્રીજા સ્કંધમાં કાલની સૃષ્ટિ પછી મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ કહેલી છે. તેથી ' कालः काल आदिः આરંભમાં છે જેમના ' એવો અતદ્‌ગુણસંવિજ્ઞાન બહુવ્રીહિ સમાસ છે (એટલે કાલનો સમાવેશ થતો નથી. ત્યારપછી કહેલા બધા જીવો, એટલે ' મુક્ત જીવો અને તેમની પછી સર્જેલા બધા જીવો ' એવો અર્થ થયો). તેથી ' મુક્ત જીવથી આરંભી તણખલાં સુધીના જીવો ' એવો અર્થ છે. (કે)

तामनु मृत्युमपि प्राप्नोति । कथम्भूतः ? **अपेतभगः** । अपेता निरस्ता ऐश्वर्यादिभगा यस्य । त्वन्तु तां मोहिकां **जहासि** । **अहिः सर्पः त्वचं** यथा जहाति तद्वत् । अथ च **आत्तभगः** स्वीकृतभगः **अष्टगुणिते**णिमाद्यैश्वर्यसहिते **महसि** पूर्णतेजोरूपे **महीयसे** विराजसे । **अपरिमेयभगः** असङ्ख्याता भगा यस्य तादृशस्त्वम् ॥ २५ ॥

सु०—ननु भगवत्सेवापेक्षया जीवभजनमेव मुख्यं, जीवे भगवानप्यस्ति जीवोऽप्यस्ति, अतः सांशो भगवांस्तत्र वर्तत इति तं परित्यज्य निरंशः केवलः कथं सेव्य इति चेत् तत्राहुः **यदि न समुद्धरन्तीति** ।

यदि न समुद्धरन्ति यतयो हृदि कामजटा
दुरधिगमोऽसतां हृदि गतोऽस्मृतकण्ठमणिः ।
असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगव-
न्ननपगतान्तकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥

यत्रांशः प्रकटः भगवांश्च प्रकटः तत्र तथैव । अत एव पूर्वं पुरुषेष्वेव भगवदाराधनमुक्तम् । यत्र पुनः स्वरूपं जडतामापन्नं भगवांश्च सर्वथा न प्रकटः तत्र किं स्यात् ।

થઈ (**मृत्युम्**) મૃત્યુને (**भजति**) પ્રાપ્ત કરે છે. (**त्वम् उत**) તેથી ઉલટું આપ (**आत्तभगः**) ભગને સ્વીકારીને (**ताम्**) તેને (**अहिः**) સર્પ (**त्वचं**) કાંચળીને (**तजे**) (**इव**) પેઠે (**जहासि**) તજો છો (અને) (**अपरिमेयभगः**) પરિમાણરહિત (અનન્ત) ભગવાળા હોઈ (**अष्टगुणिते**) અષ્ટઐશ્વર્યવાળા (**महसि**) તેજમાં (**महीयसे**) વિરાજો છો. ૨૫

'ભગવાનની સેવા કરતાં જીવનું ભજન જ મુખ્ય છે. જીવમાં ભગવાન પણ છે અને જીવ પણ છે, તેથી અંશસહિત ભગવાન તે (જીવ)માં હોવાથી, તેને તજીને અંશ વિનાના[1] કેવલ[2] (ભગવાન) સેવા કરવા યોગ્ય કેમ હોય (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે :—

જ્યાં (ભગવાનનો) અંશ પ્રકટ હોય અને ભગવાન પણ પ્રકટ હોય ત્યાં તેમજ (કરવું યોગ્ય છે); તેથી જ પહેલાં પુરુષોમાં જ[3] ભગવાનનું આરાધન કરવાનું કહેલું છે; પરંતુ જ્યાં (જીવનું) સ્વરૂપ જડપણાને પ્રાપ્ત થએલું છે અને ભગવાન જરા પણ પ્રકટ નથી ત્યાં શું થાય?

---

૧. '(અગ્નિમાંથી) તણખા નીકળે તેમ જેમનામાંથી અંશો જીવો નીકળી ગએલા છે તેવા' એવો 'અંશવિનાનો' શબ્દનો અર્થ છે (લે)

૨. 'કેવલ' એટલે 'જીવરૂપ અંશ વિનાના,' એવો અર્થ છે. (લે)

૩. 'વિષ્ણુનાં તો ત્રણ રૂપો પુરુષ કહેવાતાં જાણવાં' વાક્યમાં કહેલા પુરુષોમાં જ, એવો અર્થ છે. આ ત્રણ 'પુરુષ' નામનાં રૂપોમાં અંશરૂપ પણ પ્રકટ છે, અને ભગવાનનું રૂપ પણ પ્રકટ છે, એવા આ (ભગવાનના) અવતારનાં રૂપો છે એમ જાણવું. (લે)

न हि काष्ठे वह्निरस्तीति शीतनिवृत्त्यर्थं होमार्थं वा काष्ठं सेव्यते । तस्मादप्रकटभगवत्स्वरूपाः सर्वथैव न सेव्याः । ननु कथं हृदि विद्यमानः स्वप्रकाशो भगवान् न प्रकाशते तत्राह **यतयोऽपि यदि हृदि** स्थिताः **कामजटा न समुद्धरन्ति** तर्हि तेषामपि **दुरधिगमः** । यथा निखातोपरि वृक्षेष्वारोपितेषु तदुन्मूलनव्यतिरेकेण यथा खाता उद्घाटयितुं न शक्यन्ते, एवमन्तः-स्थितो भगवान् मायाजवनिकाच्छन्नः, तदुपरि अविद्यया आच्छादितः, ततो वासनाकामक्रोधादिवृक्षैः सर्वथा लुप्ताभिज्ञानः कथं दृश्येत । तत्राप्यसतां देहाभिमानिनाम् । ननु तथापि वस्तुसामर्थ्यात् तत्र भगवानस्तीति फलं भविष्यतीति चेत् तत्राह **अस्मृतकण्ठमणिः**रिति । न स्मृतश्चासौ **कण्ठमणिश्च** तद्रूपो भगवानित्यर्थः । यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयति, प्रत्युत विस्मृत्या स्वरूपमात्रे स्मृते दुःखमेव प्रयच्छति, तथा भगवानपि तमेव न सुखयति, तत्पूजकं कुतः

કારણ કે કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે તે કારણથી ટાઢ ઉડાડવા માટે અથવા હોમ (કરવા) માટે કોઈ કાષ્ઠનો આશ્રય કરતું નથી. તેથી જેમનામાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ નથી તેઓ આશ્રય કરવા યોગ્ય નથી.

'(જીવના) હૃદયમાં રહેલા પોતાની મેળે પ્રકાશનાર ભગવાન કેમ ન પ્રકાશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ' યતિઓ પણ જો હૃદયમાં રહેલી કામની વાસનાઓને દૂર કરે નહિ ' તો તેઓને પણ (ભગવાન) ' દેખાવા અશક્ય છે '. જેમ દાટેલા (ધન) ઉપર વૃક્ષો રોપવામાં આવ્યાં હોય ત્યારે જેમ તે (વૃક્ષો)ને મૂલમાંથી ઉખેડ્યા વિના દાટેલાં (ધન વિગેરે) કાઢી શકાતાં નથી, એ પ્રમાણે (હૃદયની) અંદર રહેલા ભગવાન માયારૂપી પડદાથી ઢંકાએલા છે, તે (પડદા) ઉપર અવિદ્યાથી સંતાડેલા છે, (અને) પછી વાસના, કામ, ક્રોધ વિગેરે વૃક્ષોને લીધે જેમનાં જ્ઞાનનો તદ્દન લોપ થઈ ગએલ તેવા થએલા છે તે કેમ દેખાય ?[4] તેમાં પણ અસત્ પુરુષોને એટલે દેહના અભિમાનવાળાઓને (કેમ જ દેખાય) ?

' છતાં પણ[5] ત્યાં (હૃદયમાં) ભગવાન છે તેથી વસ્તુ (ભગવાન)ના સામર્થ્યને લીધે (જેના હૃદયમાં ભગવાન છે તેવા જીવની સેવા કરવાથી) ફલ (પ્રાપ્ત) થશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' વિસરેલા કંઠના મણિરૂપ ' શબ્દ યોજેલ છે. ન સ્મૃતઃ વિસરેલો છે ચાસૌ અને તે કંઠમણિશ્ચ કંઠનો મણિ છે, તેના જેવા ભગવાન છે, એવો અર્થ છે. જેમ કંઠમણિ કંઠમાં રહેલ હોવા છતાં (જે તેને વિસરેલ છે) તેને સુખ આપતો નથી, ઉલટું વિસ્મરણને (ભૂલી જવાને) લીધે (તેનાં) સ્વરૂપનું માત્ર સ્મરણ થાય ત્યારે દુઃખ જ આપે છે, તે પ્રમાણે ભગવાન તે (જે જીવની સેવા કરવામાં આવે તે)ને જ સુખ આપતા નથી, તો પછી તેની પૂજા કરનારને સુખ ક્યાંથી જ

---

૪. જે સ્વયંપ્રકાશ છે તેને બીજો કોઈ પોતાનો પ્રકાશ કરે તેવી જરૂર હોતી નથી; પરંતુ પોતે પ્રકાશે તેમાં બીજો કોઈ પ્રકાશ રોકનાર આડો ન આવે એવી તો જરૂર રહે જ; કારણ કે સૂર્ય વિગેરે સ્વયંપ્રકાશ હોવા છતાં, વાદળાં વિગેરેથી ઢંકાઈ જાય ત્યારે દેખાતા નથી. ભગવાનને તો તેથી પણ ઘણાં ઢાંકી દેનારાં છે તેથી તે કેમ દેખાય ? (લે)

૫. કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિનું દૃષ્ટાંત તો શ્રીમદાચાર્યચરણે પોતે સમજાવવા આપેલું છે. મૂળ શ્લોક સંબંધી શંકા તો રહે છે જ. તેથી આ કહેલ છે. (લે)

सुखयेत्, प्रत्युत यतीनां दुःखदोपि जातः । यथा विस्मृतमणेस्तदन्वेषणपरस्य दुःखं भवति तथा आत्मान्वेषणार्थं सर्वस्वपरित्यागं कृत्वा गतानां यतीनां परमदुःखदो भवति । एतदामरणान्तं परित्यागधर्मपरिपालकानाम् । ये तु पुनः बहिरात्मोपलम्भाभावाद् अतिदुःखसाधनैः क्लिष्टाः यथाकथंचित्प्राणपोषणं कुर्वन्ति ते ह्यसुतृपाः पूर्वं **योगिनश्च** । असुतर्पणार्थमेव योगिनो वा, कृतेन सर्वेणापि जीवनमेव संपादयन्तीत्यर्थः । तेषा**मुभयतोऽप्यसुखं**, तदुभयं निर्दिशन्ति **अनपगतान्तकाद्भवतश्चे**ति । धर्मपरित्यागाद्यमसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति । नरकं मृत्युं च प्रयच्छतीत्यर्थः । अस्मृत्या भगवांश्च दुःखं प्रयच्छति । तेन जीवनदशायामपि दुःखम् । ननु भगवान् कथं दुःखं प्रयच्छेत् । अप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्कयाह **अनधिरूढपदा**दिति । अनधिरूढं पदं यस्येति । भगवत्पदं तैर्नारूढमिति चिन्ताकुलाः क्लिश्यन्तीत्यर्थः ।

जीवेषु भगवानात्मा संछन्नस्तेन तत्र न ।
भजनं सर्वथा कार्यं ततोऽन्यत्रैव पूजयेत् ॥ २६ ॥ २६ ॥

આપે ? ઉલ્ટું (ભગવાન) યતિઓને દુઃખ આપનારા પણ થાય છે. જેમ જે મણિ વિસરી ગએલ હોય અને તેને શોધવાનો પ્રયાસ કરતો હોય તેને દુઃખ થાય છે તેમ આત્માને શોધવા માટે (પોતાનાં) સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને (વનમાં) ગએલા યતિઓને (ભગવાન) ઘણું દુઃખ આપનારા થાય છે. મરણ સુધી સંન્યાસના ધર્મનું પાલન કરનારા વિષે આ[6] (કહ્યું), પરંતુ જેઓ બહાર આત્માની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી, ઘણું દુઃખ આપનારાં સાધનોથી દુઃખી થઈ, મુશ્કેલીથી પ્રાણનું પોષણ કરે છે તેઓ તો પ્રાણ પોષનારા છે, અને પહેલાં યોગીઓ હતા; અથવા પ્રાણનું પોષણ કરવા માટે જ યોગીઓ થઈ (પોતાનાં) બધાંએ કૃત્યથી ભરણપોષણ જ પ્રાપ્ત કરે છે, એવો અર્થ છે. તેઓને ' બંને તરફથી પણ દુઃખ (થાય છે). ' ' દૂર નહિ થએલ મૃત્યુથી ' અને ' આપથી ' શબ્દોથી (જે બે તરફથી દુઃખ થાય છે) તે બંને કહેલાં છે. (તેમણે સંન્યાસના) ધર્મનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી યમ સહિત કાલ[7] પણ તેમને દુઃખ આપે છે, અને નરક તથા મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરાવે છે એવો અર્થ છે; અને (ભગવાનને) વિસરેલ હોવાથી ભગવાન (તેમને) દુઃખ આપે છે. તેથી જીવતા હોય ત્યારે પણ (તેમને) દુઃખ થાય છે.

' ભગવાન દુઃખ કેમ આપે ? બહુ બહુ તો પ્રાપ્ત ન થાય. ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમનું ચરણ પ્રાપ્ત થએલ નથી ' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રાપ્ત થએલું નથી ચરણ જેમનું એવા (ભગવાન છે). ભગવાનનું ચરણ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલું નથી, તેથી તેઓ ચિંતાથી આકુલવ્યાકુલ થઈ દુઃખી થાય છે, એવો અર્થ. છે.

જીવોમાં આત્મા ભગવાન સારી રીતે ઢંકાએલા છે તેથી તેમનું (જીવોનું) ભજન સર્વથા ન કરવું. તેથી બીજામાં[8] (ભગવાનનું) જ પૂજન કરવું. કા. ૨૬.

---

૬. ' આ ' એટલે ' મરણ સુધી દુઃખ અને પછી ભગવાનની પ્રાપ્તિ '. (લે)

૭. પહેલાં જે યોગીઓ જણાવ્યા તેમના ઉપર કાલનું સામર્થ્ય ચાલતું નથી, પરંતુ ભગવાન જ મરણ સુધી દુઃખ આપી, પછી તેમને પ્રાપ્ત થાય છે. આ પાછલથી કહ્યા તેવા યોગીઓ ઉપર તો કાલનો પણ અધિકાર ચાલે છે એમ ' પણ ' શબ્દથી જણાવેલું છે. (લે)

૮. ' બીજામાં ' એટલે ' જેમાં અંશ (જીવ) અને અંશી (ભગવાન) બંને પ્રકટ છે તેવા અવતારોમાં ' એવો અર્થ છે. (લે)

सू०—यदि न समुद्धरन्तीति। यतयोपि हृदि स्थिताः कामजटा कामवासना यदि न समुद्धरन्ति दूरीकुर्वन्ति तर्हि तेषामपि भगवान् हृदि गतोपि दुरधिगमो दुःखेनापि प्राप्तुमशक्यः। असतां तु सुतरामेव। अस्मृतकण्ठमणिः अस्मृतश्चासौ कण्ठमणिरिव च यो भगवान्। यथा कण्ठमणिः कण्ठे स्थितोपि तं न सुखयाति प्रत्युत विस्मृत्या दुःखमेव प्रयच्छति तथा हे भगवन् असुतृपयोगिनां प्राणपोषणार्थं य उपायवन्तस्तेषां तूभयतोप्यसुखम्। तदुभयं निर्दिशन्ति अनपगतान्तकात् भवतश्चेति। नापगतो यमो यस्मात् स एतादृशः कालः तस्माद्यमसहितः कालोपि तेभ्यो दुःखं प्रयच्छति, तेन जीवनदशायामपि दुःखम्। ननु भवान् कथं दुःखं प्रयच्छेदप्राप्तः परं भवेदित्याशङ्क्याहुः अनादिरूढपदादिति। नाधिरूढं पदं यस्येति। भगवत्पदं नाधिरूढमिति चिन्ताकुलः क्लिश्यन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

सु०—एवं चिदंशा न पूज्या इति निरूप्य लौकिका आनन्दा अपि न सेव्याः किंतु भगवदानन्द एव सेव्य इति निरूपयति द्वाभ्याम् त्वदवगमीति।

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयो-
गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः।
अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरया
श्रवणभृतो यतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥

स्वभावत एव स्मृत्यादिषु सर्व एव आनन्दा निषिद्धाः। यथेह साधारणस्त्रियो न सेव्यास्तथा अप्सरसोपि, यथात्र कालादिनियमव्यतिरेकेण भोगेषु भुज्यमानेषु सर्वश्रुतिस्मृति-

---

(यदि) જો (यतयः) યતિઓ (हृदि) હૃદયમાં (રહેલી) (कामजटाः) કામની વાસનાઓને (न समुद्धरन्ति) દૂર કરે નહિ (તો તેમને પણ આપ) (दुरधिगमः) દેખાવા અશક્ય છો. (असताम्) અસત્પુરુષોને (हृदि) હૃદયમાં (गतः) રહેલ (હોવા છતાં) (अस्मृतकण्ठमणिः) વિસરેલા કંઠના મણિરૂપ (दुरधिगमः) દેખાવા અશક્ય છો. (भगवन्) હે ભગવાન! (असुतृपयोगिनाम्) પ્રાણ પોષનાર યોગીઓને (अनपगतान्तकात्) દૂર નહિ થએલ મૃત્યુથી (અને) (अनधिरूढपदात्) જેમનું ચરણ પ્રાપ્ત થએલ નથી તેવા (भवतः) આપથી (उभयतः) બન્ને તરફથી (अपि) પણ (असुखम्) દુઃખ (થાય છે). ૨૬

એ પ્રમાણે 'ચિત્' અંશવાળા (જીવો) પૂજા કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવી, (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી લૌકિક આનંદો પણ ભોગવવા યોગ્ય નથી, પરંતુ ભગવાનના સંબંધવાળો આનંદ જ ભોગવવા યોગ્ય છે એમ કહે છેઃ—

સ્મૃતિ વિગેરેમાં સ્વભાવથી જ બધાએ આનંદો (ભોગવવા)ની મના કરેલી છે. જેમ આ લોકમાં સાધારણ સ્ત્રીઓ ભોગવવા યોગ્ય નથી, તેમ (સ્વર્ગમાં) અપ્સરાઓ પણ (ભોગવવા યોગ્ય) નથી. જેમ આ લોકમાં કાલ વિગેરેના નિયમ વિના ભોગ ભોગવવામાં આવે તો સર્વ

विरोधो भवति एवं स्वर्गलोकेष्वपि ज्ञातव्यम्। यथात्रापकीर्तिस्तथा तत्रापि। अतः सर्व एव सुखानुभवो निषिद्धः। ततो निषिद्धाचरणे सर्वथा दुःखमिति सर्वमेव सुखं दुःखानुविद्धमतः कथं सेव्यं स्यात्। भगवदानन्दस्तु सर्वैः सेव्यः न तत्र पूर्वोक्ता दोषाः संभवन्ति यतोऽत्रैव भगवत्स्वरूपज्ञाने भोगादिनापि न दुःखनिन्दाचिन्तादयो भवन्ति तदाह **त्वदवगमी** त्वत्स्वरूपाभिज्ञः **भवदुत्थशुभाशुभयोस्**त्वन्निमित्तं प्राप्तसुखदुःखयोः यदि **गुणविगुणान्वयान्न** वेद। यथा परमस्निग्धे जारे तदर्थं क्लिष्टापि कामिनी न क्लेशं बुध्यते। यथा वा राजसेवकः कस्तूर्यादिना राजोद्वर्तने स्वयं लिप्तोपि न सुखं मन्यते। एवं भगवतो महावैभवं सह सेवकत्वेनानुभवं कुर्वन्नपि तत् सुखं न मन्यते। यथा सेवार्थं महदपि दुःखं प्राप्नुवन् तदपि न मन्यते यदि तदा विधिनिषेधचिन्तापकीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्यान्यपि न प्राप्नोति। वस्तुतस्तानि वाक्यानि **देहभृतां** भवन्ति। अत इह लोक एव भगवत्संबन्धे तस्य सर्वोपद्रवनिवृत्तिरुक्ता। अन्यस्य तु साधारणेपि

શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ (કાર્ય) થાય, તેમ સ્વર્ગ લોકોમાં પણ (તેવું થાય એમ) જાણવું. જેમ (એવા ભોગ ભોગવવાથી) અહિં અપકીર્તિ થાય, તેમ ત્યાં પણ (અપકીર્તિ થાય). તેથી બધાંએ સુખનો અનુભવ (કરવા)ની મના કરેલી છે. તેથી મના કરેલાં (કાર્ય)નું આચરણ કરવાથી સર્વ પ્રકારે દુઃખ (થતું) હોવાથી બધુંએ સુખ દુઃખ સાથે ભળી ગએલું છે, તેથી તે (સુખ) ભોગવવા યોગ્ય કેમ થાય (ગણાય)? ભગવાનસંબંધી આનંદ તો બધાએ ભોગવવા યોગ્ય છે, તેમાં પહેલાં (ઉપર) કહેલા દોષો સંભવતા નથી; કારણ કે અહિં (આ લોકમાં)જ ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં,[1] ભોગ વિગેરે (ભોગવવા)થી દુઃખ, નિંદા, ચિંતા વિગેરે થતાં નથી. તે (અર્થ) (શ્લોકના પૂર્વાર્ધથી) કહે છે કે જો त्वदवगमी આપને જાણનાર भवदुत्थशुभाशुभयोः આપના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થએલ સુખ અથવા દુઃખના ગુણ અથવા અવગુણના સંબંધને ન જાણે (તો દેહાભિમાનીઓની વાણીને પણ જાણતો નથી). જેમ જાર (સ્ત્રી ઉપર) ઘણો સ્નેહ રાખતો હોય ત્યારે સ્ત્રી તેના માટે ઘણી દુઃખી થતી હોવા છતાં દુઃખ જાણતી (માનતી) નથી, અથવા જેમ રાજાનો સેવક કસ્તૂરી વિગેરેનો રાજાને લેપ કરતો હોય ત્યારે પોતાને (તેનો) લેપ થતો હોવા છતાં, (પોતે તે) સુખ માનતો નથી, એ પ્રમાણે જેમ ભગવાનના મોટા વૈભવનો સેવક તરીકે (તેમની) સાથે અનુભવ કરતો હોવા છતાં, (સેવક) તેને સુખ માનતો નથી; તેમ (ભગવાનની) સેવા (કરવા) માટે ઘણુંએ દુઃખ પ્રાપ્ત થતાં તેને પણ જો (દુઃખ) માને નહિ તો શાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞા અથવા મના, ચિંતા, અપકીર્તિ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવનારાં વાક્યો પણ (તેને) અસર કરતાં નથી. વાસ્તવિક રીતે તે વાક્યો देहभृतां દેહના અભિમાનવાળાઓના સંબંધમાં (કહેલાં) છે. તેથી આ લોકમાં,જ ભગવાનનો સંબંધ થતાં તે (ભગવાનના સેવક)નાં સર્વ દુઃખ જતાં રહે છે એમ કહેલું છે. બીજાને તો સાધારણ પણ સુખ

---

૧. સેવામાં ભગવાનના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે (જેમ લોકમાં સુખ દુઃખ સાથે ભળેલ હોવાથી ભોગ કરવાથી દુઃખ થાય છે તેમ) તેણે ભોગવેલા ભોગ વિગેરેથી પણ તેને દુઃખ (અપકીર્તિ) વિગેરે થતાં નથી, એવો અર્થ છે.

सुखदुःखानुभवे रागद्वेषयोर्जायमानत्वात् प्राणिनां संबन्धिविधिनिषेधवाक्यान्यपि तस्य भवन्तीति स्पष्ट एव भगवत्संबन्धे एव सुखं नान्यथेति स्पष्टम् । ननु कथं वा त्वद्वगमी सुखदुःखयोः रागद्वेषौ न प्राप्नोति । कथं वा तस्यापकीर्त्यादिकं न भवतीत्याशङ्कायामाहुः **अनुयुगमन्वह**मिति । मनुजैरनुयुगमन्वहं त्वं **श्रवणभृतः यतस्त्वमपवर्गगतिः** । अयमर्थः । भगवद्गुणानुश्रवणं नित्यं कर्म । देशकालविशेषनियमाभावात् । यत्कालोपाधिना प्रवर्तते तत्सर्वं काम्यं कर्मेति पूर्वमेवोक्तम् । अतो भगवतः **गुणगीतपरंपरा** गुणानां यानि गीतानि व्यासादिभिः कृतानि तेषां परंपरया तच्छ्रवणद्वारा भगवान् श्रवणे भृतः तेनान्यं निषेधादिकं न शृणोति, भगवतैव श्रवणस्य पूरितत्वात् नित्यकर्मणा भगवता च सर्वपापक्षयान् न दुःखजनकमपकीर्त्यादिकं प्राप्नोति । **यतो** भगवान् मोक्षद इति मोक्षस्तस्य सिद्ध एव । सर्वदैवायं धर्म इति न कालधर्मा बाधन्ते ।

અથવા દુઃખનો અનુભવ થતાં, રાગ અથવા દ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં હોવાથી પ્રાણીઓનાં સંબંધવાળાં શાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞા અથવા મનાનાં વાકયો પણ તેને લાગુ પડે છે એ સ્પષ્ટ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનો સંબંધ થાય ત્યારે જ સુખ થાય છે, બીજા પ્રકારે થતું નથી એ સ્પષ્ટ છે.

'સુખ અથવા દુઃખ (પ્રાપ્ત) થતાં આપને જાણનાર (પુરુષ)ને રાગ અથવા દ્વેષ કેમ થતાં નથી ? અથવા તેની અપકીર્તિ વિગેરે કેમ થતાં નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી (શ્લોકનો) ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. મનુષ્યોએ યુગેયુગમાં દરરોજ આપને શ્રવણમાં ધારણ કરેલા છે, કારણ કે આપ મોક્ષ આપનારા છો. આ (નીચે પ્રમાણે) અર્થ છે. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવું (એ) નિત્યનું કર્મ[2] છે, કારણ કે (તેમાં) અમુક દેશ અથવા કાલ હોવાં જોઈએ એવો નિયમ નથી. જેનો કાલની ઉપાધિથી આરંભ થાય છે (અમુક કાલ થાય ત્યારે જ જે કરાય છે) તે બધું કામ્ય* કર્મ છે એમ પહેલાં જ કહેલું છે. તેથી ભગવાનના गुणगीतपरंपरा ગુણોનાં જે ગીતો વ્યાસ વિગેરેએ રચેલાં છે તેમની જે પરંપરા છે તે (પરંપરા) દ્વારા ભગવાનને (સેવકે) શ્રવણમાં ધારણ કરેલા છે, તેથી શાસ્ત્રની મના વિગેરે બીજાને તે સાંભળતો નથી, કારણ કે (તેનાં) શ્રવણ (કાન) ભગવાનથી જ ભરેલા છે; અને (તેનાં) નિત્યના કર્મે (ભગવાનનાં ગીતોનાં શ્રવણે) અને ભગવાને (તેનાં) સર્વ પાપોનો નાશ કરેલો હોવાથી દુઃખ કરનારાં અપકીર્તિ વિગેરે તેને (પ્રાપ્ત) થતાં નથી; કારણ કે ભગવાન મોક્ષ આપનારા છે તેથી તેનો મોક્ષ થએલો જ છે, સદાએ[3] આ (ભગવાનનાં ગીતોનું શ્રવણ) (તેનો) ધર્મ હોવાથી, કાલના ધર્મો (ગુણો) તેને પીડા કરતા નથી. વળી ભગવાન સારી રીતે પ્રસિદ્ધ[4] ભક્તોનું હિત કરનારા છે, કારણ કે

---

૨. 'अन्वहम्' 'દરરોજ' શબ્દનું તાત્પર્ય 'નિત્યનું કર્મ' શબ્દથી કહેલ છે. (લે)

* 'કામ્ય કર્મ' એટલે અમુક ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી કરવામાં આવતું કર્મ.

૩. 'સદાએ' શબ્દથી 'अनुयुगम्' 'યુગે યુગે' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. ભગવાનના ગીતોનું શ્રવણ કરવામાં કૃત વિગેરે યુગમાં જ કરવું એવો નિયમ નથી (હરકોઈ સમયે કરી શકાય છે). (લે)

૪. ભગવાનનાં ગુણો જણાવનારાં વાકયો વ્યાસ વિગેરેએ રચેલાં હોવાથી ભગવાન સારી રીતે પ્રસિદ્ધ છે એવો અર્થ છે. (લે)

भगवांश्च सुप्रसिद्धः भक्तहितकर्ता । मनुजैः सर्वैरेव भगवान् धृत इति भगवत्सेवका भगवदैक्यं प्राप्ता इति न कोपि निन्दां करिष्यतीति । अतो भगवत्सेवक एव निर्दोषसुखभोक्ता न त्वन्य इति निरूपितम् ।

सुखसेवापरो यस्तु स आनन्दं हरिं भजेत् ।
अन्यथा सुखसंप्रेप्सुः सर्वथा दुःखमाप्नुयात् ॥ २७ ॥ २७ ॥

सू०—**त्वदवगमीति** । त्वदवगमी त्वत्स्वरूपाभिज्ञो **भवदुत्थशुभाशुभयोः भवदर्थं उत्थिते** ये **शुभाशुभे** कर्मणी **तयोर्गुणः** सुखं **विगुणो** दुःखं **तयोरन्वयाः** सम्बन्धाः तान् न **वेत्ति** न जानाति यदि **तर्हि देहभृतां** देहाभिमानिनां **च गिरो न वेत्ति** विधिनिषेधचिन्तापकीर्त्यादिप्रतिपादकवाक्यान्यपि नानुवेत्तीत्यर्थः । कुतः ? **मनुजैः** श्रवणाद्यधिकारिपुरुषैः **सः** प्रसिद्धो **भक्तहितकारी अपवर्गगतिस्त्वमनुयुगं** प्रतियुगं **अन्वहं** प्रतिदिवसं **गुणगीतपरम्परया यतः श्रवणभृतः** श्रवणेन भृतः ॥ २७ ॥

सु०—किंच । तदेव सुखं सेव्यं यन्नश्वरं न भवति । सुतरां देशकालपरिच्छिन्नं न सेव्यमिति वक्तुं भगवदानन्दस्य देशकालापरिच्छेदमाह **द्युपतय एव ते न ययुरिति** ।

મનુષ્યોએ બધાએ ભગવાનને (શ્રવણમાં) ધારણ કરેલા હોવાથી, ભગવાનના સેવકોએ ભગવાન સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી કોઈ પણ (તેમના સેવકની) નિંદા કરતો નથી. તેથી ભગવાનનો સેવક જ દોષરહિત સુખ ભોગવનારો છે, પરંતુ બીજો (કોઈ તેવું સુખ ભોગવનારો) નથી એમ જણાવેલું છે.

જે સુખ અને (ભગવાનની) સેવાના પ્રયોજનવાળો હોય તેણે આનંદ હરિને ભજવા. બીજા પ્રકારે સુખ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર સર્વ સમયે દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. કા. ૨૭.

(त्वदवगमी) આપને જાણનાર (भवदुत्थशुभाशुभयोः) આપના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થએલ સુખ તથા દુઃખના (गुणविगुणान्वयान्) ગુણ તથા અવગુણના સંબંધને (न वेत्ति) ન જાણે (तर्हि) તો (देहभृताम्) દેહાભિમાનીઓની (गिरः) વાણીને (च) પણ (न वेत्ति) જાણતો નથી (यतः) કારણ કે (मनुजैः) મનુષ્યોએ (सः) તે (प्रसिद्ध) (अपवर्गगतिः) મોક્ષ આપનાર (त्वम्) આપ (अनुयुगम्) યુગેયુગમાં (अन्वहम्) દરરોજ (गुणगीतरंपरया) ગુણોના ગીતોની પરંપરાથી (श्रवणभृतः) શ્રવણમાં ધારણ કરેલ છો. ૨૭

વળી, તેજ સુખથી સેવા કરવા યોગ્ય છે કે જે નાશવંત ન હોય. (તેથી)[1] જેને દેશ અથવા કાલની અવધિ (હદ) હોય તે જરા પણ સેવા કરવા યોગ્ય નથી એમ કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાન સંબંધી આનંદ દેશ અને કાલની અવધિ વિનાનો છે એમ કહે છેઃ—

---

૧. અહિં 'તેથી' શબ્દ અધ્યાહાર છે. નાશવાળું ન હોય તે જ સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી, કાલ અથવા દેશની હદવાળું (નાશવાળું જ હોય તેથી) જરા પણ સેવા કરવા યોગ્ય નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया
त्वमपि यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणाः ।
ख इव रजांसि वान्ति वयसा सह यच्छ्रुतय-
स्त्वयि हि फलन्त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ २८ ॥

द्युपतयः स्वर्गपतयो देवेन्द्रादयः ते सुखतारतम्यं जानन्ति । तेपि भगवतः स्वरूपानन्दस्य अन्तं न ययुः । ब्रह्मानन्दपर्यन्तस्यापि शतसङ्ख्या आनन्दपरिमाणस्य ज्ञातत्वादानन्दमयस्यैव परमन्तो न ज्ञायते । नन्वन्तोस्ति चेत् किमज्ञानेन । ज्ञातो वाऽज्ञातो वा विद्यमानः स्वसमाप्तौ दुःखानुभवं कारयत्येवेत्याशङ्क्याह अनन्ततयेति । विद्यमाने अन्ते यदि न जानीयुस्तदैवेदं दूषणं तेषामसार्वज्ञं च, तदेव तु नास्ति । किंच । त्वमपि न वेत्सि । नापि सर्वज्ञो भगवान् कथं न जानातीति मन्तव्यम् । विद्यमानस्यैवाज्ञानं सार्वज्ञप्रतिबन्धकं न त्वविद्यमानस्य । एवं कालापरिच्छेदमुक्त्वा देशापरिच्छेदमाह यदन्तराण्डनिचया ननु सावरणा इति । यस्य भगवतः अन्तः मध्ये आण्डनिचया अण्डसमूहाः अन्तरा अण्डनिचया वा तेपि सावरणाः प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः । अनेनैकस्य ब्रह्माण्डाधिपतेर्ब्रह्मानन्दो गणित इति भगवदानन्दस्य अनन्तता समर्थिता । ननु तथापि ब्रह्माण्डानां संख्यावत्त्वे आनन्त्यं नोपपद्यत

द्युपतयः स्वर्गना पतिओ एटले उत्तम देवो आपना सुखनुं प्रमाण (ताग) जाणता नथी. तेओ पण भगवानना स्वरूपानंदनो पार पाम्या नथी. ब्रह्मानंद सुधीना आनंदनुं पण परिमाण (माप) सेंकडोनी संख्याथी जणाएलुं होवाथी, आनंदमय (भगवान) ना ज (आनंद)नो दूरनो अंत जणाएलो नथी. ' अंत होय तो ते जाणवामां न आवे तेथी शुं ? (अंत) जणाएलो होय के न जणाएलो होय तोपण, (अंत) होवाथी, (आनंद) समाप्त थतां (तेनो अंत) दुःखनो अनुभव करावे ज ' एवी शंका थाय, तेथी ' अनंत होवाथी ' शब्द योजेल छे. जो अंत होय अने ते जाणवामां न आवे तो ज आ दोष (गणाय) अने तेओ असर्वज्ञ थाय; परंतु ते (अंत) ज नथी. वळी, आप पण (आपना आनंदना अंतने) जाणता नथी. ' सर्व जाणनार भगवान पण (पोताना आनंदना अंतने) केम न जाणे ? ' एवो विचार न करवो, कारण के जे होय तेनुं अज्ञान ज सर्वज्ञपणामां खामी करनारुं छे, परंतु जे न होय तेनुं (अज्ञान सर्वज्ञपणामां खामी करतुं) नथी.

ए प्रमाणे (भगवानना आनंदने) काळनी अवधि नथी एम कही, ' आपनी मध्ये ब्रह्मांडोना समूहो आवरणो सहित खचित ज (फरे छे) ' शब्दोथी (तेने) देशनी पण अवधि नथी, एम कहे छे. जे भगवाननी अन्तः मध्ये आण्डनिचयाः ब्रह्मांडोना समूहो (फरे छे), अथवा (जे भगवाननी) अन्तरा मध्ये अण्डनिचयाः ब्रह्मांडोना समूहो (फरे छे), अने ते पण सावरणाः प्रकृति सुधी एक पछी एक दशगणा आवरणो सहित (फरे छे). आथी एक ब्रह्मांडना अधिपतिनो ब्रह्मानंद हदवाळो छे एम (जणावी), भगवाननो आनंद अनंत छे एम दृढ कर्युं. छतां पण ब्रह्मांडोनी अमुक संख्या होवाथी (भगवानना आनंदनुं) अनंतपणुं सिद्ध

इति चेत् तत्राह खं इव रजांसि वान्तीति । यथा जालार्करश्मिषु कोटिशो रेणव उत्पतन्ति । एवं भगवद्रोमकूपेषु ब्रह्माण्डानीति केचित् । वस्तुतस्तु एकं रोमकूपस्थानं अतिविशालमाकाशवत् । तत्र यथा भूरेणवः कोटिशो वान्ति तथा ब्रह्माण्डानि परिभ्रमन्तीत्यर्थः । ननु तर्हि कालो महान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह वयसा सहेति । काला अपि तत्र कोटिशः परिभ्रमन्तीत्यर्थः । वायुस्थानीयो वा कालः । ननु तथापि प्रमाणेन परिच्छेदो भविष्यति अनन्तादिशब्दवाच्यादित्याह यदन्तरा श्रुतयोऽपि यद्यस्माद्वान्ति । ब्रह्माण्डानन्त्यवद् वेदानन्त्यमपि । तेनैकस्यैव ब्रह्माण्डस्य वार्तामेको वेदो वदतीति न वेदैरपि परिच्छेत्तुं शक्यते । ननु एवं सति सर्वप्रमाणानामगम्ये भगवति तादृशानन्दे किं प्रमाणमिति चेत् तत्राह त्वयि हि फलन्तीति । श्रुतय एव प्रमाणं, परं पर्यवसानवृत्त्या

થશે નહિ ' એવી શંકા થાય, તેથી ' આકાશમાં રજકણોની પેઠે ફરે છે ' શબ્દો યોજેલા છે. કેટલાક એમ કહે છે[2] કે જેમ જાળીમાંથી આવતાં સૂર્યના કિરણોમાં કરોડો રજકણો ઉત્પન્ન થાય છે, એ પ્રમાણે ભગવાનના રૂંવાડાના છિદ્રોમાં બ્રહ્માંડો છે. વાસ્તવિક રીતે[3] તો એક (એક) રૂંવાડાંનું છિદ્ર આકાશની પેઠે ઘણું વિશાલ છે, (અને) જેમ તે (જાળીમાંથી આવતાં સૂર્યના કિરણ)માં કરોડો ભૂમિનાં રજકણો ભમે છે તેમ (ભગવાનના રૂંવાડાના છિદ્રમાં) બ્રહ્માંડો ભમ્યા કરે છે, એવો અર્થ છે.

' ત્યારે કાલ મોટો હશે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' કાલની સાથે ' શબ્દ યોજેલ છે. કાલ પણ કરોડોની સંખ્યામાં તે (રૂંવાડાના છિદ્ર)માં ભમ્યા કરે છે, એવો અર્થ છે; અથવા કાલ વાયુના સ્થાને છે. ' તેમ છતાં પણ પ્રમાણથી[4] (તેની) અવધિ થશે (જણાશે), કારણ કે "અનંત" વિગેરે શબ્દોથી તે જણાવાય છે ' એવી શંકા થાય, તેથી ' यद् કારણ કે यदन्तरा જે (ભગવાન)ની અંદર, શ્રુતિઓ પણ ભમ્યા કરે છે ' એમ કહેલું છે.[4] બ્રહ્માંડો અનંત હોવાથી વેદો પણ અનંત છે. તેથી એક વેદ એક જ બ્રહ્માંડની વાર્તા કહે છે, તેથી વેદોથી પણ (ભગવાનના આનંદ)ની હદ બાંધી શકાતી નથી.

' એમ હોય તો સર્વ પ્રમાણોથી (ભગવાનનો આનંદ) જાણી શકાતો નહિ હોવાથી, ભગવાનમાં તેવો આનંદ છે એનું પ્રમાણ (એમ જાણવાનું સાધન) શું ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' આપમાં ખરેખર ફલે છે ' શબ્દો યોજેલા છે. (તેનું) પ્રમાણ શ્રુતિઓ જ છે, પરંતુ (તેઓ) પર્યવસાન વૃત્તિથી* પ્રમાણ છે, પણ વાચ્ય વૃત્તિથી* (પ્રમાણ) નથી. જેમ અનંત

---

૨. આ લોકોના મત પ્રમાણે જાળીઆંની અંદરના આકાશના જેવું ભગવાનનાં રૂંવાડાનું છિદ્ર છે. તેમ હોય તો (જેમ જાળીઆમાંનું આકાશ રજકણોથી ભરાઈ ગએલું હોય છે તેમ) ભગવાનનાં રૂંવાડાનું છિદ્ર બ્રહ્માંડોથી ભરાઈ ગએલું હોય તેવું થાય. (લે)

૩. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભગવાનનાં રૂંવાડાનું છિદ્ર ઘણું જ વિશાળ સિદ્ધ થાય છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૪. ' પ્રમાણ વેદ બ્રહ્મને " અનંત " કહે છે, તેથી શબ્દથી બ્રહ્મની હદ બંધાશે, ' એવી શંકા થાય તેથી શ્રુતિઓ પણ બ્રહ્મને પહોંચતી નથી, એમ કહે છે. (લે)

* ' વૃત્તિ ' એટલે શબ્દની પોતાનો અર્થ જણાવવાની શક્તિ. ' વાચ્યવૃત્તિ ' એટલે શબ્દની પોતાની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પોતાનો જે અર્થ થતો હોય તે જણાવવાની શક્તિ. શબ્દ

न तु वाच्यवृत्त्या । यथा अनन्तवृक्षा भूमौ फलन्ति तत उच्चस्थितान्यपि फलानि भूमावेव पतन्ति, एवं सर्वे वेदाः स्वस्वरीत्या स्वशक्यं माहात्म्यं भगवतो वदन्ति । तानि ज्ञानानि फलान्युच्यन्ते । तेषां क्वापि पर्यवसानाभावाद्भगवत्येव पतन्ति पर्यवसिता भवन्ति । एवमनन्तवृक्षाणामनन्तानि फलानि भूमौ पतन्त्यपि भूमेः सहस्रांशमपि न पूरयन्तीति मेरुसर्षपन्यायेनार्थाद् भगवन्माहात्म्यं ज्ञापयन्तीत्यर्थः । एवं विधिमुखतया भगवत्स्वरूपबोधकत्वमुक्त्वा निषेधमुखेनापि भगवद्बोधकत्वमाहुः **अतन्निरसनेन भवन्निधना** इति । यत्किंचिद्वेदप्रतिपाद्यं तत्सर्वमनूद्य योऽस्मात्सर्वस्मात्पर इति भगवतस्तदतिरिक्ततां बोधयन्ति 'न तदश्नोति कश्चन' 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिसहस्रैः प्रतिपाद्यपदार्थनिषेधकैः, निषेधस्य सावधित्वेन पर्यवसानाभावात् पदार्थस्य चावधिभूतस्य परिज्ञानाभावात् वाचकशक्तौ कुण्ठितायां अप्रमाणभावमिव प्राप्नुवत्यः भगवत्येव निधनं

વૃક્ષો ભૂમિ ઉપર ફળે છે, તેથી ઊંચે (વૃક્ષો ઉપર) રહેલાં ફળો પણ ભૂમિ ઉપર જ પડે છે, એ પ્રમાણે સર્વ વેદો પોત પોતાની રીતે પોતાથી બની શકે તેટલું ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહે છે. તે (ભગવાનનાં માહાત્મ્યનાં જ્ઞાનો)ને ફળો કહેલાં છે. તેઓનું (ભગવાન વિના બીજે) ક્યાંય પણ પરિણામ થતું નહિ હોવાથી, તેઓ ભગવાનમાં જ પડે છે (ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન કરાવે છે). અને પરિણામ પામે છે. (જેમ) અનંત વૃક્ષોનાં અનંત ફળો ભૂમિ ઉપર પડે છે, પરંતુ ભૂમિનો એક હજારમો ભાગ પણ ભરી દઈ શકતાં નથી તેમ (શ્રુતિઓ) વાસ્તવિક રીતે મેરુસર્ષપન્યાય† પ્રમાણે ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવે છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે (શ્રુતિઓ) વિધિના પ્રકારથી‡ ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે એમ કહી, 'એટલાપણું જ એમ જણાવીને આપમાં લય પામતી' શબ્દોથી નિષેધના પ્રકારથી‡ પણ તેઓ ભગવાનને જણાવે છે એમ કહે છે. જણાવવામાં આવતો પદાર્થ બ્રહ્મ નથી[૫] એમ જણાવનારી 'તેમનું કોઈ પણ અશન કરતું નથી' 'જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે' વિગેરે હજારો શ્રુતિઓ, જે કાંઈ વેદમાં જણાવેલું છે તે સર્વનો ઉલ્લેખ કરી, 'જે (ભગવાન) આ સર્વથી ઉત્તમ છે' એમ ભગવાનનું તે (સર્વ)થી ઉત્તમપણું[૫] જણાવે છે. હદવાળા તરીકે નિષેધનો અંત નથી, અને (નિષેધ કરવાના) છેવટની હદ સુધીના પદાર્થોનું (શ્રુતિઓને) જ્ઞાન નથી,[૬] તેથી (ભગવાનને) જણાવવાની (તેમની) શક્તિ અટકી

પૂરો અર્થ જણાવી ન શકે, પરંતુ થોડો જ અર્થ જણાવતાં અર્થ જણાવવાની તેની શક્તિ પૂરી થઈ જાય ત્યારે તે અર્થ તેણે પર્યવસાન વૃત્તિથી જણાવ્યો ગણાય, એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

† જે મેરુ પર્વત જેવું મોટું હોય તેનો 'સર્ષપ' રાઈના દાણા જેટલો અંશ જણાવવામાં આવે ત્યારે તે આ ન્યાય પ્રમાણે જણાવેલું કહેવાય.

‡ જે જણાવવું હોય તે 'આવા આવા ગુણવાળું છે' એમ જણાવે તે વિધિના પ્રકારથી જણાવેલું કહેવાય, અને તે 'આવું આવું નથી' એમ જણાવવામાં આવે તે નિષેધના પ્રકારથી જણાવેલું કહેવાય.

૫ ભગવાન એટલા જ નથી, પરંતુ તેનાથી હજારો ગણા ગુણવાળા છે, એમ જણાવનારી. (છે)

૬. ('અમુક પદાર્થ આવો નથી, આવો નથી' એમ કહેવામાં આવે તે નિષેધ કહ્યો.) નિષેધને તો હદ હોય. તેથી (નિષેધથી કાંઈ જણાવવું હોય ત્યારે) તેવી હદનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तस्मादेतादृशः परमानन्दरूपः कृष्ण एव सेव्यो नान्य इति सर्वेषां वेदानां पर्यवसितोर्थ इति सूचितम् । वेदाश्च तमेवं बोधयन्ति । एवं ज्ञातुं भगवता बुद्धिरुत्पाद्यत इति सूक्ष्मेक्षिकया सर्वे वेदा एवं भगवन्तं प्रतिपादयन्तीति जानीयादिति अनिर्देश्येपि ब्रह्मणि गुणवृत्तीनामपि साक्षात्प्रतिपादनमिति निरूपितम् । अत्र सर्वत्र श्रुतयो मूलभूताः स्वयं द्रष्टव्याः । विवादविषयाश्च अतिविस्तरशङ्कया न लिखिताः । एवं श्रुतिभिः प्रतिपादितोर्थः गूढोऽप्युपनिबद्धः ।

પડતાં, જાણે કે પોતે અપ્રમાણ હોય તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરતી (શ્રુતિઓ) ભગવાનમાં જ લય પામે છે, એવો અર્થ છે. તેથી આવા પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, બીજો (કોઈ સેવા કરવા યોગ્ય) નથી, એવો બધા વેદોએ નક્કી કરેલો અર્થ છે એમ સૂચવેલું છે. અને વેદો તે (ભગવાન)નો એ પ્રકારે બોધ કરે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ભગવાને બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરેલી છે, તેથી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી એમ જાણવું કે બધા વેદો એ (ઉપર જણાવેલા) પ્રકારે ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવે છે. એ પ્રમાણે (શ્રુતિઓ) ગુણ જણાવવાની શક્તિવાળી હોવા છતાં, નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવાં[૭] બ્રહ્મને પણ સાક્ષાત્ જણાવે છે, એવો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. આ પ્રસંગમાં સર્વ સ્થલે મૂલ (શ્રુતિગીતાના શ્લોકમાં કહેલ અર્થ જણાવનારી) શ્રુતિઓ, અને જેમના સંબંધમાં વિવાદ થએલો છે તે શ્રુતિઓ પોતાની મેળે જોઈ લેવી. ઘણું લંબાણ થાય તેવા ભયથી (અમે) લખેલી નથી. એ પ્રમાણે શ્રુતિઓએ જણાવેલો અર્થ ગૂઢ છતાં લખેલો છે.

અહિં (ભગવાનના સંબંધમાં) તેવી હદ બનેલા પદાર્થોનું જ્ઞાન શ્રુતિઓને નથી, તેથી નિષેધનો અંત નથી' એમ કહેલું છે. (લે) નિષેધથી કોઈ પદાર્થ જણાવવો હોય ત્યારે તે 'આ નથી, આ નથી,'. એમ તે સિવાયના બધા પદાર્થોનો નિષેધ કરવો જોઈએ. જેમકે એક જગ્યાએ લાકડી અને બીજા સાત પદાર્થો હોય, અને લાકડી મગાવવી હોય, તો 'દડો નહિ, ઘડો નહિ, વસ્ત્ર નહિ,...' એમ બીજા સાતે નહિ, અને બાકીનો પદાર્થ લાવવાનું કહે ત્યારે એ અર્થ સમજાય. અહિં નિષેધ સાત પદાર્થનો કરવાનો હોવાથી તેનો અંત છે. અહિં નિષેધથી ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવવું હોય ત્યારે કેટલા પદાર્થનો નિષેધ કરવો તેનો અંત જ નથી, તેમ કેટલા કેટલા પદાર્થોનો નિષેધ કરવો જોઈએ તેનું શ્રુતિઓને પણ જ્ઞાન નથી. તેથી એ પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન કરાવવા પ્રયાસ કરતાં શ્રુતિઓની શક્તિ પણ અટકી પડે છે, અને શ્રુતિઓ પૂરૂં જ્ઞાન કરાવી શકતી નહિ હોવાથી અપ્રમાણ હોય તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી ભગવાનમાં જ લય પામે છે, પણ ભગવાનનું પૂરૂં જ્ઞાન કરાવી શકતી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૭. પહેલાં નિર્દેશ ન થઈ શકે તેવું (બ્રહ્મ) હોવા છતાં, શક્તિના રૂપથી આવિર્ભાવ પામ્યા પછી નિર્દેશ થઈ શકે તેવું થાય છે. શ્રુતિઓ ગુણ જણાવનારી છે, તેથી ભગવાનના માત્ર ગુણો જ જણાવતી હોવાથી, ભગવાનનું પૂરૂં સ્વરૂપ જણાવી શકતી નથી. ભગવાનના ગુણો પણ સગુણ નથી. તેથી શ્રુતિઓ સગુણ પદાર્થ જણાવતી નથી, પરંતુ નિર્ગુણ પદાર્થ જણાવનારી જ છે. તેથી શ્રુતિઓ થોડા અંશથી ભગવાનના ગુણો જણાવે છે અને પર્યવસાનવૃત્તિથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

कृष्णानन्दः परानन्दो नान्यानन्दस्तथाविधः ।
वेदा अपि न तच्छक्ताः प्रतिपादयितुं स्वतः ॥ २८ ॥ २८ ॥

इत्येवं श्रुतिगीतायाः संक्षेपेण निरूपितः ।
अर्थराशिः समुद्रो हि यथाङ्गुल्या निरूप्यते ॥

सू०—**द्युपतय एवेति । द्युपतयः** स्वर्गपतयः सुरेन्द्रादयः तेपि ते तव **स्वरूपानन्दस्य अनन्ततया अन्तं न ययुः** । एवकारेण त एव न **ययुरिति** न किन्तु **त्वमपि** न यासि स्वस्वरूपस्य पारं नाधिगतवानसीत्यर्थः । **यदन्तरा** यस्य भगवतोन्तर्मध्येण्ड**निचया** अण्डसमूहास्तेपि **सावरणाः** प्रकृतिपर्यन्तमुत्तरोत्तरं दशगुणावरणयुक्ताः । **ननु** निश्चये । **वयसा** कालेन **सह वान्ति** परिभ्रमन्ति । यत् यस्मात् **श्रुतयोपि** तत्र वान्ति । कथम्भूताः **श्रुतयः ? अतन्निरस**नेन निषेधमुखेन **भवन्निधनाः भवानेव निधनं** विश्रामस्थानं यासामेतादृश्यः सत्यः । **हि** निश्चयेन **त्वयि फलन्ति** त्वामेव प्रतिपादयन्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितसुबोधिनीश्रुतिगीतासूक्ष्मटीकासहिता वेदस्तुतिः समाप्ता ।

શ્રીકૃષ્ણાનંદ (સર્વથી) મોટો આનંદ છે, બીજો કોઈ આનંદ તેવા પ્રકારનો નથી. વેદો પણ પોતાની મેળે તે (શ્રીકૃષ્ણાનંદ) જણાવવા શક્તિવાળા નથી. ૨૮

આવી રીતે, જેમ સમુદ્રને આંગળીથી દેખાડવામાં આવે તેમ શ્રુતિગીતાના અર્થના સમૂહને સંક્ષેપથી કહેલો છે. શ્લો. ૨૮

(अनन्ततया) અનંત હોવાથી (ते) આપના (આનંદના) (अन्तम्) અંતને (द्युपतयः) સ્વર્ગના પતિઓ (एव) પણ (न ययुः) પામ્યા નથી. (त्वम्) આપ (अपि) પણ (પામ્યા નથી). (यत्) કારણ કે (यदन्तरा) આપની મધ્યે (सावरणाः) આવરણો સહિત (अण्डनिचयाः) બ્રહ્માંડોના સમૂહો (खे) આકાશમાં (रजांसि) રજકણોની (इव) પેઠે (वयसा) કાલની (सह) સાથે (ननु) ખચિત જ (वान्ति) ભમ્યા કરે છે. (અને) (अतन्निरसनेन) એટલાપણું જ નથી એમ જણાવીને (भवन्निधनाः) આપમાં લય પામતી (श्रुतयः) શ્રુતિઓ (આપની મધ્યે ભમ્યા કરે છે) (અને) (त्वयि) આપમાં (हि) ખરેખર (फलन्ति) ફલે છે (પૂર્ણ થાય છે, પર્યવસાન પામે છે.). ૨૮

ઇતિ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યવિરચિત સુબોધિની–શ્રુતિગીતા–સૂક્ષ્મટીકા સહિત વેદસ્તુતિ સમાપ્ત.

(ઉપરનાં શ્લોક ૧૪ થી ૪૧ સુધીના શ્લોકોનાં) વાકયો શ્રુતિઓએ કહેલાં સનંદન માત્ર ફરી બોલી ગયા. તેથી 'વ્યાખ્યાન વિના તે (વાકયો) નો અર્થ જાણવામાં આવ્યો કે નહિ' એવો સંદેહ કરી, કુદરતી બુદ્ધિથી આ (વાકયોનો અર્થ) જણાયો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે અર્થનું જ્ઞાન (થયું) એમ કહે છે:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानुशासनम् ।
सनन्दनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वात्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥

એવો આ જીવોને આપેલ ઉપદેશ સાંભળીને, આત્માની ગતિ જાણીને સિદ્ધ થએલા બ્રહ્માના પુત્રોએ પછી સનંદનની પૂજા કરી. ૪૨

(આ શ્લોક) નારદને નારાયણે કહેલું વચન છે. (શ્રુતિગીતાનું) શ્રવણ કરનારા બ્રહ્માના પુત્રો હતા. 'જીવોને આપેલ ઉપદેશ' એ શબ્દથી સંપૂર્ણ શ્રુતિ-ગીતાનો અર્થ ટુંકાણમાં કહેલો છે. आत्मनां જીવોનો (જીવોને આપેલ) अनुशासनम् ઉપદેશ (તે आत्मानुशासनम्). '(સર્વ) ભગવાન જ છે, (ભગવાન) જ સેવા કરવા યોગ્ય છે' આટલો જ શ્રુતિગીતાનો અર્થ છે. તે (અર્થ) તેઓના હૃદયમાં આવ્યો, તેથી તેઓએ ગુરુની પૂજા કરી એમ 'સનંદનની (પૂજા કરી)' એ શબ્દથી કહેલું છે. 'अथ' 'પછી' શબ્દથી, જુદો આરંભ જણાવેલો છે. 'વિદ્યા, તપ અને શીલમાં સમાન' (પાછળ શ્લોક ૧૧) એ વાકય પ્રમાણે પહેલાં તેઓ સરખા હતા. હવે તો શ્રુતિગીતારૂપ અર્થ તે (સનંદને) જ સારી રીતે જાણેલો હોવાથી તેને પ્રવચન કરવાનો અધિકાર આપ્યો ત્યારે, 'જે સર્વ જાણતા ન હોય તે જ કહેવું જોઇએ' એવા (વિચારથી) તેણે આ ઉપાખ્યાન કહ્યું. જો તેઓએ આ અર્થ સારી રીતે જાણ્યો ન હોત[1], તો 'એને સાંભળવા છતાં કોઇ પણ જાણતો નથી' એ નિયમ પ્રમાણે સારી રીતે જ્ઞાન નહિ થવાથી, તેઓ (સનંદનની) ઉત્તમ પ્રકારે પૂજા કરત નહિ. તેથી[2] એમ જણાવેલું છે કે જનલોકમાં[3] રહેનારાઓને પણ દુર્લભ આ નવો અર્થ માત્ર હમણાં જ પ્રકટ થયો છે. પછી તેઓ 'સિદ્ધ' થયા. હવે તેમને શ્રવણ કરવા યોગ્ય (કાંઇ) રહ્યું નથી. પહેલાં પણ તેઓને આત્માનું જ્ઞાન હતું, પરંતુ 'માત્ર ભગવાનની જ સેવા કરવી જોઇએ, બીજો ઉપાય નથી' એવી તેની ગતિ હમણાં જ, તેઓએ જાણી, તેથી (હવે) સિદ્ધ થયા, એવો અર્થ છે. ૪૨

---

૧. સનક વિગેરે શ્રુતિગીતાનું શ્રવણ કરનારા બ્રહ્માના પુત્રો શ્રુતિગીતાનો અર્થ સમજ્યા હતા એમ જે આ શ્લોકના આભાસમાં કહેલું તે સિદ્ધ કરે છે. (લે)

૨. 'તેથી' એટલે 'સારી રીતે પૂજા કરી એમ કહ્યું તેથી'. (લે)

૩. જુઓ પાછળ શ્લોક ૮.

નારદને આ પ્રસંગે ' આવો બીજો પણ અર્થ હશે ' એમ જાણવાની ઇચ્છા થઇ. તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ।
समुद्धृतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥

એવી રીતે સર્વ વેદો, પુરાણો અને ઉપનિષદોનો રસ પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા, આકાશમાં ફરનારા મહાત્માઓએ ખેંચી કાઢેલો છે. ૪૩

अर्थः स्थलत्रये गूढः पुराणोपनिषच्छ्रुतौ ।
सर्वतः सारमेतद्धि समुद्धृतमिहोच्यते ॥

પુરાણો, ઉપનિષદો અને શ્રુતિઓ (વેદ) એ ત્રણ સ્થલે ગૂઢ અર્થ રહેલો છે. સર્વમાંથી આ સાર કાઢેલો છે એમ અહિં કહેલું છે. તેથી બીજો કોઇ સારાંશ નથી એમ કહેવા (આ) જણાવે છે.

अशेषाः બધાએ વેદો, [1] પુરાણો અને ઉપનિષદો. તેઓનું સારી રીતે મંથન કરીને આ અર્થ કાઢેલો છે, તેથી (આ અર્થ) ' રસ ' છે. પહેલાં તે તેમાં (વેદો, પુરાણો અને ઉપનિષદોમાં) જ હતો, પછી 'પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા, આકાશમાં ફરનારા મહાત્મા' સનક વિગેરેએ (તેને) તેમાંથી ખેંચી કાઢી જૂદો રાખેલો છે. ' આ (રસ) ને ખેંચી કાઢવાનું શું પ્રયોજન' ? એવી શંકા થાય, તેથી ' મહાત્મા-ઓએ' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ મહાત્મા એટલે સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારા હતા. ૪૩

એ પ્રમાણે શ્રુતિગીતાનું માહાત્મ્ય કહી, નીચેના શ્લોકમાં નારદને વધારે (કાર્ય કરવાનો) ઉપદેશ કરે છેઃ—

त्वं चैतद्ब्रह्मदायाद श्रद्धयात्मानुशासनम् ।
धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥

અને હે બ્રહ્મનો વારસો પ્રાપ્ત કરનાર ! મનુષ્યોની કામનાઓનો નાશ કરનારા આ જીવોને આપેલ ઉપદેશને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરતાં તું પૃથ્વી ઉપર ઇચ્છા પ્રમાણે ફર. ૪૪

બ્રહ્માનો પુત્ર બ્રહ્મનો વારસો પ્રાપ્ત કરનાર [2] થાય. અહિં તો બ્રહ્મમાં (બ્રહ્મ સંબંધી) જ વારસો (નારદે) પ્રાપ્ત કરેલો છે, તેથી ખાસ કરીને (આ સંબોધન) વચન કહેલું છે, અથવા (નારદનો) અધિકાર જણાવવા (આ સંબોધન કરેલું છે.) જેને બ્રહ્મનો વારસો મળેલો હોય તેના હૃદયમાં આ અર્થ સ્ફુરે જ. તેથી આત્માને

૧. ' બધાએ વેદો ' એટલે ત્રણે પ્રકારના મંત્રો એવો અર્થ છે. ઉપનિષદો બ્રાહ્મણ ભાગમાં છે. બીજા બ્રાહ્મણ (ભાગ) માં મંત્રોનો જ વિનિયોગ હોવાથી બ્રાહ્મણ જૂદાં કહેલાં નથી, એવો ભાવ છે. (ल)

૨. 'ब्रह्मरूपं બ્રહ્મરૂપ दायम् વારસો आदत्ते પ્રાપ્ત કરે છે તે ब्रह्मदायादः' એ પ્રમાણે સમાસ છોડવો. (લે)

આપેલ ઉપદેશ[1] એટલે તને આપેલ મોટા ઉપદેશરૂપ (આ અર્થ) ને શ્રદ્ધાથી ધારણ કરતાં, એટલે આ અર્થનો સદા વિચાર કરતાં, તું પૃથ્વી ઉપર દૂર એટલે સર્વ સ્થળે પરિભ્રમણ કર, કારણ કે આ શાસ્ત્રાર્થ[2] પરિત્યાગથી જ (પ્રાપ્ત થવાનું) સંભવે છે. (આ) જીવોને આપેલ ઉપદેશથી જ સદા ભગવાનનું ભજન પ્રાપ્ત થાય છે. નારદને (તે) પ્રાપ્ત થએલું પણ છે. ' કોઇ મોટો (પુરુષ) હોય છે તો તેણે કામને જીતેલ હોતો નથી' (ભાગ. ૮. ૮. ૨૦) એ વાક્ય પ્રમાણે મોટા (પુરુષ) ને ભગવાનનું સ્મરણ કરવામાં એક કામ જ વિઘ્ન કરનારો છે, તેથી તેની કામનાઓનો નાશ કરનારૂં સાધન છે. ' કામનાઓનો ' એ બહુવચન (નો પ્રયોગ) એમ સૂચવે છે કે (આ તેની) બધી કામનાઓ મટાડનાર છે. ' नृणाम् ' ' મનુષ્યોની ' એ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (આ) મનુષ્યોનું વધારે હિત કરનાર છે. ૪૪

આ ઉપદેશ નારદના હૃદયમાં આવ્યો (ઉતર્યો) એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેની (નારદની) કથા કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

एवं स गुरुणादिष्टं गृहीत्वा श्रद्धयात्मवान् ।
पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥

હે રાજન્ ! એ પ્રમાણે ગુરુએ (આપેલ) ઉપદેશને શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરી, સંયમી, સંતોષ પામેલા, સાંભળેલું ધારણ કરનારા, વીરના જેવા વ્રતવાળા મુનિએ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૫

જો કે (નારદે) ઘણાંએ વ્યાખ્યાનો સાંભળ્યાં હતાં, છતાં પણ આ (વ્યાખ્યાન) માં તે ઘણી શ્રદ્ધાવાળો થયો. 'સંયમી' શબ્દથી તે (આ સાંભળવાનો) અધિકારી હતો (એમ જણાવેલું છે). 'સંતોષ પામેલા' એ વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે તેણે અર્થ જાણ્યો હતો. 'સાંભળેલું ધારણ કરનારા' એ વિશેષણથી માત્ર શ્રવણ કરવાથી જ તે શબ્દથી અને અર્થથી તેનું ધારણ કરતો હતો એમ તેને સદા (આ અર્થનું) સ્મરણ (રહેતું એમ) કહેલું છે, અને તેને આવૃત્તિ કરવાની જરૂર ન હતી (એમ જણાવેલું છે). આ અર્થ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા માટે 'હે રાજન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. તે અર્થ તેણે (નારદે) જાણ્યો હતો એમ જણાવવા, તેણે ગુરુને કાંઇક (નીચે કહેશે તે) કહ્યું, કારણ કે વીરના જેવું વ્રત છે જેનું તેવો તે 'વીરના જેવા વ્રતવાળો' હતો, કારણ કે વીર એક જ વખત કાર્ય કરે છે, પરંતુ (કાર્ય કરવામાં) વિલંબ સહન કરતો નથી. એ પ્રમાણે (નારદમાં) ક્રિયાશકિત ઘણી હતી એમ ('વીરના જેવા વ્રતવાળો' એ વિશેષણથી) જણાવી, 'મુનિ' શબ્દથી (તેનામાં) જ્ઞાનશકિત ઘણી હતી, એમ કહેલું છે. ૪૫

નીચેના શ્લોકમાં (નારદ) પોતાના ગુરુને નમસ્કાર કરે છેઃ—

૧. आत्मनः એટલે પોતાને નારદને આપેલ अनुशासनम् ઉપદેશ, એવો અર્થ કરવો એમ જણાવવા 'તને આપેલ મોટા ઉપદેશરૂપ' એમ કહેલું છે. (લે)

૨. 'શાસ્ત્રાર્થ' એટલે 'આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ ભજન' એવો અર્થ છે. (લે)

॥ नारद उवाच ॥ નારદ કહે છે :—

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायामलमूर्तये ।
यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥

પવિત્ર મૂર્તિવાળા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જે સર્વ પ્રાણીઓના મોક્ષ માટે કમનીય કલાઓ ધારણ કરે છે તેમને નમસ્કાર છે. ૪૬

નારાયણનું સ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણે જ નારાયણરૂપથી અવતાર લીધેલો હોવાથી, શ્રીકૃષ્ણ મૂલ (રૂપ) છે. જો કે 'આ બે તે ભગવાનના અંશો અહિં આવેલા છે' એ વાક્ય પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ નારાયણના જ અંશ છે એવી લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે, છતાં પણ શ્રુતિગીતાના બોધથી તેણે (તેથી) ઉલટું જાણ્યું; કારણ કે ત્યાં (શ્રુતિગીતામાં) 'શેષની કાયા જેવા (આપના) ભુજદંડમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળી સ્ત્રીઓ' (શ્લોક ૨૩) એમ (સ્ત્રીઓને) શ્રુતિઓની સમાન કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણ વિષે જ ગોપિકાઓ વિગેરે તેવી (આસક્તિવાળી સ્ત્રીઓ) છે, બીજા અવતારો વિષે (તેવી આસક્તિવાળી સ્ત્રીઓ) નથી, તેથી શ્રુતિગીતામાં તે (શ્રીકૃષ્ણ) જ ભજન કરવા યોગ્ય જણાવેલા છે એમ તેણે જાણ્યું.

माहात्म्यं बहुधा ज्ञात्वा जीवानां च गतिं पराम् ।
सर्वं त्यक्त्वा विधार्यैतन्नित्यं कृष्णं स्मरंश्चरेत् ॥

(શ્રીકૃષ્ણનું) માહાત્મ્ય ઘણા પ્રકારે જાણીને, અને જીવોની ઉત્તમ ગતિ (શ્રીકૃષ્ણ છે એમ) જાણીને, સર્વ તજી આ (શ્રુતિગીતાનો અર્થ) ધારણ કરી, શ્રીકૃષ્ણનું નિત્ય સ્મરણ કરતાં ફરવું. કા.

એટલો જ ઉપાખ્યાનનો અર્થ છે એમ જાણીને, (નારદ) શ્રીકૃષ્ણને જ નમન કરે છે. 'પવિત્ર મૂર્તિવાળા' એ શબ્દથી, (શ્રીકૃષ્ણ) અવતાર હોવાથી તેમનામાં દોષ હશે એવી બુદ્ધિ ન રાખવા જણાવેલ છે. અથવા પવિત્ર (પુરુષો) માં મૂર્તિ છે જેમની (એવો અર્થ કરવો), અથવા (આ શબ્દથી) ભગવાનની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જણાવેલો છે. "આ નારાયણ સાક્ષાત્ ગુરુ છે, અને તે (શ્રીકૃષ્ણ) ના અવતાર છે. તે પ્રત્યક્ષ (ગુરુ)ને તજી, 'तम्' 'તેમને' શબ્દથી જણાવેલા પરોક્ષ શ્રીકૃષ્ણને શા માટે નમસ્કાર કરે છે?" એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. તે જ ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) આપણે વિગેરે બધાએ પ્રાણીઓના મોક્ષ માટે કમનીય કલાઓ ધારણ કરે છે. તે (શ્રીકૃષ્ણ) જ આ (નારાયણના) રૂપથી આપણો ઉદ્ધાર કરવા અવતરેલા છે. એમ હોવાથી આ (નારાયણ) મૂલરૂપ નથી, તેથી તે (શ્રીકૃષ્ણે) જ આ ઉપકાર કરેલો હોવાથી તેમને જ નમસ્કાર કર્યો છે એવો અર્થ છે. ૪૬

'ગુરુને નમસ્કાર કરવા જોઇએ. તે (નારદે) કેમ ન કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ।
ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥

એવી રીતે આદ્ય ઋષિને અને તેમના મહાત્મા શિષ્યોને નમસ્કાર કરીને ત્યાંથી (નારદ) મારા પિતા દ્વૈપાયનના સાક્ષાત્ આશ્રમમાં ગયા. ૪૭

એવી રીતે (શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કરીને) જ તે (નારાયણ)ને નમસ્કાર કર્યા,[1] કારણ કે તે (નારાયણ) આદ્ય ઋષિ છે, (અને તેથી) 'હું શ્રીકૃષ્ણ છું' એવું પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે, અને તેમના શિષ્યો તેમને (શ્રીકૃષ્ણ છે એમ) જાણે છે, કારણ કે મહાત્માઓ વસ્તુના સ્વરૂપને જાણે છે, પરંતુ બહિર્મુખો જાણતા નથી; એવો અર્થ છે. 'આ માત્ર બીજાનો મત[2] હશે' એવી બુદ્ધિ ન થાય તે માટે ઉત્તરાર્ધથી વ્યાસનો (આ મત સાથે) સંબંધ કહે છે. જો કે વ્યાસનાં ઘણાંએ સ્થાનો છે તો પણ સાક્ષાત્ સ્થાન તે (તેમનો આશ્રમ) જ છે. 'વ્યાસ સાક્ષાત્ ભગવાન છે, તેમણે પોતાની મેળે (શ્રુતિગીતાનો અર્થ) કેમ ન જાણ્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દ્વૈપાયન'[3] શબ્દ યોજેલો છે. ૪૭

सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ।
तस्मै तद्वर्णयामास नारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥

ભગવાન (વ્યાસ)થી સત્કાર પામેલા અને જેમણે આસન લીધેલું છે તેવા તેમણે (નારદે) નારાયણના મુખથી (જે) સાંભળેલું તે તેમને કહ્યું. ૪૮

પછી તેમનાથી (વ્યાસથી) સત્કાર પામ્યા. મોટા (વ્યાસ) થી પૂજાઇ, અને તેમણે આપેલ આસન ગ્રહણ કરી, જે ગૂઢ (અર્થ) નારાયણના મુખથી સાંભળેલ હતો તે (તેમને) કહ્યો. તેમની (વ્યાસની) પાસેથી પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલ (તે અર્થ) મેં પણ તને કહ્યો એવો (અર્થ છે). આ વિચાર પ્રમાણે જ જેમ નિર્ગુણ (બ્રહ્મ) માં મન પ્રવેશ કરે, તેમ કરવું જોઇએ. જો ભગવાને એવી બુદ્ધિ તારામાં કરી (મૂકી) તો તે (બુદ્ધિ) થી (તારૂં) મન (નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં) પ્રવેશ કરશે એવો ભાવ છે. ૪૮

इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ।
यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि मनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

---

૧ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર કર્યા તે જ નારાયણને તથા તેમના શિષ્યને નમસ્કાર થયા, કારણ કે નારાયણ અને તેમના શિષ્યો જાણે છે કે નારાયણ શ્રીકૃષ્ણનો જ અવતાર છે. ગુરુમાં શિષ્યનો સમાવેશ થઇ જાય એવા આશયથી શ્રીકૃષ્ણને કરેલ નમસ્કારથી નારાયણના શિષ્યોને પણ નમસ્કાર થઇ ગયા એમ જણાય છે.

૨. જો કે સનંદને આ કહ્યું તેથી બીજાનો (વ્યાસ સિવાયનાનો) આ મત થયો, છતાં પણ આ અર્થમાં વ્યાસની પણ સંમતિ થઇ, તેથી આ બીજાના મતની બાધા નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

૩. 'द्विर्गता आपो यस्मिन्' જેમાં જલના બે પ્રવાહ થાય છે તેવું સ્થાન (બેટ) વ્યાસ (ના જન્મ)નું સ્થાન હોવાથી, તેમની બુદ્ધિમાં પણ કોઇ વાર બે પ્રકારની સ્થિતિ થતી એમ સૂચવેલું છે, એવો ભાવ છે. (લે)

હે રાજન્! 'બ્રહ્મ નિર્દેશ થઈ ન શકે તેવું અને ગુણરહિત હોવા છતાં મન (તેમાં) કેમ પ્રવર્તે?' એવો જે પ્રશ્ન તેં મને કર્યો તે (નો ઉત્તર) મેં આ તને કહ્યો. ૪૯

આ અર્થ ન સમજવાથી '(મેં) પૂછયું બીજું અને ઉત્તર બીજો આપ્યો' એમ (પરિક્ષિત) ન માને તે માટે કહે છે કે, જે પ્રશ્ન નઃ અમને તેં કર્યો તેનો જ આ ઉત્તર છે. વેદો તો ગુણરહિત (બ્રહ્મ)નું નિરૂપણ કરે છે. તે કયા પ્રકારે (નિરૂપણ કરે છે) એવો સંદેહ થતાં, આ (આ અધ્યાયમાં જણાવેલા) પ્રકારથી જ કરે છે એમ જાણનારનું મન ગુણરહિત બ્રહ્મમાં પણ પ્રવર્તે છે. ૪૯

શ્રુતિગીતામાં કહેલો અર્થ સ્હેલાઈથી સમજી શકાય તે માટે શુક પોતે પણ ફરીથી ટૂંકાણથી નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने[१] योऽव्यक्तजीवेश्वरो
यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति ताः।
यं संपद्य जहत्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा
तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥

જે આ (જગત)નું હિત ચિંતન કરનાર; આદિ, મધ્ય અને અંતરૂપ; પ્રકૃતિ, પુરુષ અને ઈશ્વરરૂપ છે; જે આને સર્જી વેદ સાથે (તેમાં) પ્રવેશ કરી, (જૂદાં જૂદાં) શરીરો બનાવે છે (અને) તેમને વશ રાખે છે; જેમ સૂતેલો પુરુષ દેહને વિસરે તેમ જેમને પ્રાપ્ત કરીને (પ્રકૃતિને) અનુસરનારો અવિદ્યાનો ત્યાગ કરે છે, જેમણે કેવલપણાથી યોનિનો નાશ કરેલો છે (અને) જે ભયવિનાના છે તેવા નિત્ય 'હરિનું' ધ્યાન ધરવું. ૫૦

(ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણીને, ભગવાનનું ભજન કરવું એમ (હોવાથી) શ્રુતિગીતાનો અર્થ (ભગવાનનું) (૧) માહાત્મ્ય અને (૨) ભજન એ બે પદાર્થ છે. તે પૈકી ભજનનું નિરૂપણ કરનારી બધી (શ્રુતિઓ) ને ભેગી કરીને 'નિત્ય ધ્યાન કરવુ' એમ કહે છે. (હૃદયની) અંદર ભગવાનનું સ્થાપન કરીને ત્યાં તેમની સેવા કરવી[૨] એવો અર્થ છે. તે (ભજન) ફલરૂપ થાય છે એમ જણાવવા 'નિત્ય (હરિ)' એટલે સુખરૂપ, સર્વ દુઃખ હરનારનું (ધ્યાન કરવું)' એમ કહેલું છે. તે સંબંધમાં ભગવાનનું માહાત્મ્ય (૧) ગુણરૂપ અને (૨) દોષ ન હોવારૂપ છે. તે પૈકી ગુણરૂપ (માહાત્મ્ય) બાર પ્રકારે જણાવે છે. (૧) જે ભગવાન 'આ' બધાએ જગતને उत्प्रेक्षकः ઉંચે જૂએ છે, એટલે 'આ જીવોના સમૂહોને મોક્ષ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય' એમ વિચારી 'આવી રીતે (તેમને મોક્ષ પ્રાપ્ત) થશે' એમ તેઓનું હિત વિચારે છે, એવો અર્થ

૧ શ્રી સુબોધિની જોતાં શ્રીમદાચાર્યચરણને 'निधनो' પાઠ ઈષ્ટ હશે એમ જણાય છે.

૨ 'સેવા એટલે તેમનામાં પરોવાએલું ચિત્ત' એ વાકય પ્રમાણે ચિત્ત ભગવાનમાં પરોવાય તે સેવા, એવી સેવાની વ્યાખ્યા હોવાથી ધ્યાન સેવા જ છે. (લે.)

છે. ભજન કરવા યોગ્ય (ભગવાન) નો આ એક ગુણ છે. આ જગતમાં (૨) આદિ, (૩) મધ્ય અને (૪) અંતરૂપ, એમ જરૂરી હોવાથી (બીજા) ત્રણ ગુણો કહે છે. આ ચાર ગુણોનો સમૂહ સૃષ્ટિના કારણરૂપ એક [1] છે. ત્રણ પ્રકારનાં માહાત્મ્ય કહે છે કે જે (૫) अव्यक्तं પ્રકૃતિ, (૬) जीवः પુરુષ (અને) (૭) ईश्वरः વશ રાખનાર કાલ એવા ત્રણના સમૂહરૂપ છે, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે સાત ગુણો જણાવ્યા. બાકીના પાંચ ગુણો કહે છે. (૮) જે ભગવાન 'આ (જગત) ને સર્જીને' એવો એક (ગુણ), (૯) પછી તેમાં પ્રવેશ (કરે છે એ) બીજો બ્રહ્માંડને સર્જી (ભગવાને) બ્રહ્માંડમાં પ્રવેશ કર્યો, એવો અર્થ છે. (૧૦) પછી ऋषिणा વેદ સાથે અથવા મુખ્ય જીવ સાથે સંબંધમાં આવ્યા, એવો અર્થ છે. (૧૧) પછી દેવ, હલકાં પ્રાણીઓ વિગેરે શરીરો બનાવ્યાં. આ (પાંચ પૈકી) ચોથો (ગુણ કહ્યો અને) (૧૨) (તેમને) વશ રાખનાર છે એ પાંચમો (ગુણ કહ્યો).

(હવે ભગવાનમાં) ત્રણ દોષો નથી એમ ઉતરાર્ધથી આરંભી કહે છે. (૧) જીવો પણ (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરી, એટલે ભાવના વડે મનથી પણ પ્રાપ્ત કરી, अजां जहति અવિદ્યાને દૂર કરે છે. ' ત્યારે તો (જીવો ભગવાનનુ) સ્મરણ કરવાથી જ મુક્ત થતા હશે, (અને) તેમ હોય તો તેઓ ફરીથી દેહ ગ્રહણ કરતા નહિ હોય ' એવી શંકા થાય, તેથી ' જેમ સૂતેલો (પુરુષ) દેહને વિસરે ' એવું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. તેઓ સંપૂર્ણ રીતે અવિદ્યાનો ત્યાગ કરતા નથી, પરંતુ ભગવાનનું એવી રીતે માહાત્મ્ય જણાવવામાં આવે છે કે (તેમનો) માત્ર સંબંધ થવાથી જ પુરુષ અવિદ્યાનો તેના કાર્ય (પરિણામ) સહિત ત્યાગ કરે છે, એટલે જેમ સૂતેલા પુરુષને શરીરનું સ્મરણ (ભાન) રહેતું નથી તેમ તેને (અવિદ્યાનું) જરા પણ સ્મરણ રહેતું નથી, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે પરંપરાથી પણ (ભગવાનમાં) દોષ નથી એમ જણાવ્યું. (૨) ' कैवल्येन કેવલપણાંને લીધે, निरस्ता નાશ કરેલો છે योनिः (જન્મમરણનું) કારણ બનેલી યોનિનો જેણે ' એ વિશેષણથી (ભગવાનમાં) સાક્ષાત્ (દોષ નથી એમ કહે છે). બધુંએ ભગવાન છે, તેથી (ભગવાનથી) વધારાની યોનિ[2] ક્યાંથી હોય ? (૩) ' अभयम् ' ' ભયવિનાના ' એ શબ્દથી (ભગવાનમાં) ત્રીજો દોષ નથી (એમ કહેલું છે). (ભગવાન) પોતે ભય વિનાના છે, અને બધાનો એ ભય દૂર કરનારા છે, એવો (તેનો અર્થ છે). એ પ્રમાણે ભગવાન દોષરહિત અને ગુણોથી ભરપૂર હોવાથી તે પોતે જ પરમાનંદ આપે છે અને દુઃખ દૂર કરે છે. તેથી બધાએ તેમનું જ ભજન કરવું જોઇએ એવો અર્થ છે. ૫૦

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં આડત્રીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧ એ ચાર ગુણોથી ભગવાન ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સાબિત કરવાનું એક સાધન થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ પ્રકૃતિ પદાર્થ છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છે, તે મત પ્રમાણે પણ તે (પ્રકૃતિ) પણ ભગવદ્રૂપ હોવાથી, તે વધારાનો પદાર્થ નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

અધ્યાય ૩૯ મો.

एवं कृष्णस्य मूलत्वे संदिहानस्य संशयः ।
निवारितोऽतियत्नेन येन कृष्णः परः स्मृतः ॥ १ ॥

શ્રીકૃષ્ણ મૂલ[1] (બ્રહ્મ) છે એ (વિષયમાં) સંદેહવાળાના સંદેહને એ પ્રમાણે ઘણા પ્રયત્નથી[2] દૂર કર્યો, જેથી[3] શ્રીકૃષ્ણ (સર્વથી) મોટા (ઉત્તમ) જણાયા[4]. કા. ૧

व्यवहारस्तथैवात्र कृष्णे पर्यवसानतः ।
सर्वेन्द्रियाणां ग्राह्यत्वं श्रुतीनां हि यथोदितम् ॥ २ ॥

[5]અહિં શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેવી જ રીતે વ્યવહાર[6] થાય છે, કારણકે[7] જેમ શ્રુતિઓ પર્યવસાનથી (ભગવાનને ગ્રહણ કરે છે) એમ કહેલું છે તેમ સર્વ ઇંદ્રિયો પર્યવસાનથી[6] (શ્રીકૃષ્ણને) ગ્રહણ કરે છે. કા. ૨

भजनीयगुणे त्वत्र संदेहः कश्चिदुद्गतः ।
तन्निवारयितुं प्रश्नः पुना राज्ञां निरूप्यते ॥ ३ ॥

અહિં તો ભજન કરવા યોગ્યના ગુણના સંબંધમાં કોઇ એક સંદેહ ઉત્પન્ન થયો છે. તે દૂર થાય તે માટે રાજાએ ફરીથી પ્રશ્ન કરેલો છે.[8] કા. ૩

---

૧. ' શ્રીકૃષ્ણનાં વીર્યથી વિરુદ્ધ સુભદ્રાનું હરણ વિગેરે કાર્યો થયાં તેથી શ્રીકૃષ્ણ મૂલ બ્રહ્મ કેમ હોઇ શકે ? ' એવો સંશય શ્રીકૃષ્ણ અલૌકિક છે એમ જણાવી ગયા અધ્યાયમાં દૂર કર્યો. ' તેવા અલૌકિક વિષે શ્રુતિઓની પ્રવૃત્તિ પણ થઇ ન શકે તો પછી ચક્ષુ વગેરેની તો પ્રવૃત્તિ કેમ જ થઈ શકે ? શ્રીકૃષ્ણમાં તો ચક્ષુ વિગેરેની તો પ્રવૃત્તિ થાય છે તેથી મૂલ (બ્રહ્મ) કેમ હોઇ શકે ?' એવો પ્રમાણદ્વારા સંશય થયો, તે પણ ભગવાનને શ્રુતિઓ કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તે જણાવી દૂર કર્યો. (લે)

૨. ' ઘણા પ્રયત્નથી ' એટલે ' સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી '. (લે)

૩. ' જેથી ' એટલે ' સંદેહ દૂર કરવાથી '. (લે)

૪. ' स्मृतः ' એટલે અનુભવપૂર્વક જણાયા. (લે)

૫. ગયા અધ્યાયથી જે સાબિત થયું તે અહિં કહે છે. (લે)

૬. આ શ્રીકૃષ્ણના વિષે ચક્ષુ વિગેરેનો વ્યવહાર પણ તેવા જ પ્રકારનો થાય છે. જેમ શ્રુતિઓ પર્યવસાનવૃત્તિથી ભગવાનને ગ્રહણ કરે છે એમ કહેલું છે, તેવી જ રીતે ઇંદ્રિયો પણ પર્યવસાનવૃત્તિથી જ શ્રીકૃષ્ણને ગ્રહણ કરે છે. જેમ અલૌકિક શબ્દ ભગવાનને જ લાગુ પડે છે, તેમ અલૌકિક ઇંદ્રિયો પણ ભગવાનમાં જ પર્યવસાન પામે છે, એવો અર્થ છે. તેથી જ એમ કહેલું છે કે ગોપીઓનાં ચક્ષુઓ સર્વત્ર ભ્રમણ કરે છે છતાં પણ ભગવાનના મુખારવિંદના લાવણ્યરૂપી અમૃતનું જ દર્શન કરે છે. તેથી ' શ્રુતિથી ગ્રહણ થવા યોગ્ય હોવું ' એટલે સર્વ અલૌકિક પ્રમાણથી ગ્રહણ થવા યોગ્ય હોવું, એવો ભાવ છે. (લે)

૭. શ્રુતિથી સિદ્ધ હોવાથી, અલૌકિક પ્રમાણથી ગ્રહણ થાય તે યોગ્ય છે એમ ' हि ' ' કારણ કે ' શબ્દ જણાવે છે. (લે)

૮. આ કારિકાથી આ અધ્યાયમાં જે કહેવાનું છે તે જણાવે છે. (લે)

पूर्वाध्यायो यशोव्यक्त्यै श्रियै चायमुदीरितः ।
अतः श्रियं सदा कृष्णे नित्यामाहाव्ययां क्वचित् ॥ ४ ॥

પહેલાંનો અધ્યાય (ભગવાનનો) યશ પ્રકટ કરવા કહેલો. આ 'શ્રી' (પ્રકટ કરવા) કહેલો છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણમાં સદા, નિત્ય અને કોઇ (પણ) સમયે[1] વ્યય ન થાય[2] તેવી લક્ષ્મી (હોવાનું) કહેલું છે. કા. ૪

यथानन्दो न सर्वत्र तथा श्रीरपि देवता ।
तथात्वं दूषणं लोके भ्रान्तबुद्धौ निरूपितम् ॥ ५ ॥

જેમ આનંદ સર્વત્ર (શ્રીકૃષ્ણ વિના બીજા કોઇમાં) નથી તેમ લક્ષ્મી દેવતા પણ (સર્વત્ર નથી). તેવા (લક્ષ્મીવાળા) હોવાપણું[3] લોકમાં દોષ છે, તે (ભગવાનમાં પણ દોષ હોવાનું) ભ્રાન્તની બુદ્ધિ પ્રમાણે જણાવેલું છે. કા. ૫

अतोऽत्र भजनीयार्थं लक्ष्मीनिर्णय उच्यते ।
एकोनचत्वारिंशे च तत्प्रसङ्गात्कथान्तरम् ॥ ६ ॥

તેથી અહિં ઓગણચાલીસમા અધ્યાયમાં (શ્રીકૃષ્ણ) ભજન કરવા યોગ્ય સિદ્ધ થાય તે માટે લક્ષ્મીસંબંધી નિર્ણય કહેલો છે, અને તેના પ્રસંગને લીધે બીજી કથા (કહેલી છે). કા. ૬

शिवादिसर्वदेवानां दातृत्वमविचारतः ।
विचारेण तु दातृत्वं कृष्णस्यैव विशेषतः ॥ ७ ॥

શિવ વગેરે દેવો વિચાર કર્યા વિના દાન આપનારા છે, પરંતુ વિચાર કરીને સારી રીતે દાન આપનારા શ્રીકૃષ્ણ જ છે. કા. ૭

अविचारितदानेन स्वयं दातापि नश्यति ।
संप्रदानस्य का वार्ता तस्माच्छ्रीशो न तत्प्रदः ॥ ८ ॥

વિચાર વિના (આપેલા) દાનથી દાન આપનારનો પોતાનો પણ નાશ થાય છે, (તો પછી) જેને દાન આપવામાં આવે તેનું તો કહેવું જ શું ? તેથી લક્ષ્મીપતિ તે (તેવું દાન) આપતા નથી. કા. ૮

दुष्टैव श्रीरन्यगता शुद्धा कृष्णैकतत्परा ।
कृष्णमेव ततो वाञ्छेन्न श्रियं बुद्धिमान् क्वचित् ॥ ९ ॥

૧. અહિં 'अपि' 'પણ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

૨ 'अव्ययाम्' એટલે 'વ્યય વિનાની' (ઘટે નહિ તેવી). (લે)

૩ લક્ષ્મીમાં ચંચલપણાનો દોષ રહેલો છે. તેથી એની ચંચલ લક્ષ્મીના સંબંધવાળા હોવું એ ભગવાનમાં પણ દોષ છે, (એમ ભ્રાંતબુદ્ધિથી જણાવેલું છે.) (લે)

બીજા પાસે ગએલી લક્ષ્મી દુષ્ટ જ છે. માત્ર શ્રીકૃષ્ણમાં જ આસક્તિવાળી શુદ્ધ[1] છે. તેથી બુદ્ધિવાળાએ શ્રીકૃષ્ણની જ ઇચ્છા કરવી, કોઈ સમયે લક્ષ્મીની ઇચ્છા ન કરવી.[2] કા. ૯

ગયા અધ્યાયમાં પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાનનું પ્રમાણથી જ્ઞાન થવા સંબંધમાં જણાતા દોષોને[3] દૂર કરી, ભગવાન જાણવા (ભજવા) યોગ્ય હોવા સંબંધમાં જણાતા દોષો દૂર કરવા માટે બીજા (આ) અધ્યાયનો આરંભ કરે છે. તે પ્રસંગમાં ભગવાન (ઉત્તમ) દાન કરનાર હોવા સંબંધમાં રાજાને સંદેહ થાય છે, અને દાન કરનાર ન હોય તેની લોકમાં નિંદા સાંભળવામાં આવે છે, તેથી (ભગવાન ઉત્તમ દાન કરનાર છે એવો) નિર્ણય થાય તે માટે (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી (રાજા) પ્રશ્ન કરે છેઃ—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ—

देवासुरमनुष्येषु ये भजन्त्यशिवं शिवम् ।
प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥

દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોમાં જેઓ (લક્ષ્મી) શોભા વિનાના શિવને ભજે છે તેઓ ઘણા ભાગે ધનવાળા અને ભોગ કરનારા હોય છે, પરંતુ લક્ષ્મીના પતિ હરિને (ભજનારા તેવા હોતા) નથી. ૧

ત્રણ પ્રકારના જીવો[4] ઉપાસના કરવાની શક્તિવાળા[5] છે. તેઓએ બીજાની ઉપાસના ન કરતાં ભગવાનની ઉપાસના કરવી એમ કહેલું[6] છે. તે સંબંધમાં[7] બીજા (દેવો) આ લોકનું ફલ આપનારા હોવાથી તેમનું ભજન કેમ ન કરવું. ? એવી મહાદેવના સંબંધમાં સૂચના કરે છે. ત્રણ પ્રકારના જીવોમાં જેઓ अशिवं લક્ષ્મીએ કરેલી શોભા વિનાના શિવને અથવા કલ્યાણરૂપ દેવને ભજે છે તેઓ ઘણા ભાગે ધનવાળા હોય છે. જ્ઞાનની ઇચ્છા રાખનારાઓ તો તેમની (શિવની) પાસેથી ધન (મેળવવાની) ઇચ્છા કરતા નથી, તેથી 'ઘણા ભાગે' એ શબ્દ યોજેલ છે. અને (શિવને ભજનારાઓ) ભોગ કરનારા હોય છે, કારણ કે દાન કરી શકાય અને ભોગ થઇ શકે

૧ ' શુદ્ધ ' એટલે ' ચંચલપણું વિગેરે દોષ વિનાની.' તેથી ભગવાન પાસે રહેલી લક્ષ્મી દુષ્ટ નહિ હોવાથી, તેના સંબંધથી ભગવાનમાં દોષ થતો નથી. બીજાઓ પાસેની લક્ષ્મી દુષ્ટ હોવાથી તેના સંબંધથી તેમનામાં દોષ આવે જ, તેથી ભગવાન લક્ષ્મીનું દાન કરતા નથી, એવો ભાવ છે.

૨ આ કારિકામાં લક્ષ્મીસંબંધી નિર્ણય કહેલો છે. (લે)

૩ શ્રીકૃષ્ણનું પ્રમાણથી જ્ઞાન થવા સંબંધમાં સગુણપણું વિગેરે જે દોષો જણાવી, તેમને ' ગુણરહિત ભગવાનનું જ જ્ઞાન થાય છે ' એમ કહી દૂર કર્યા , એવો અર્થ છે. (લે)

૪ ' ત્રણ પ્રકારના ' એટલે દેવો, અસુરો અને મનુષ્યો.

૫ પશુઓ વિગેરેને ન ગણવાનું કારણ આંથી જણાવે જ છે. (લે)

૬ અહિં ' આ અધ્યાયમાં ' એ શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

૭ (શ્રીકૃષ્ણ સિવાય) બીજાની ઉપાસના કરવી નહિ એમ કહેવાનું છે, તે સંબંધમાં. (લે)

૧ તેટલું ધન શિવ આપે છે. જો ભગવાન પણ (તેટલું ધન) આપતા હોય તો (ઉપર) કહેલો દોષ ખોટો ઠરે, તેથી 'પરંતુ લક્ષ્મીના પતિ (હરિને ભજનારા તેવા હોતા) નથી' એ શબ્દોથી જેમનો પ્રસંગ ચાલે છે તે ભગવાન) આપતા નથી (એમ કહે છે). ભગવાન પાસે) લક્ષ્મી છે, અને પોતે બીજાનાં દુઃખ હરનારા છે. (છતાં) જેઓ લક્ષ્મીના પતિની ઉપાસના કરે છે તેઓ ધનવાળા નથી, તેમ જ ભોગ કરનારા પણ નથી, એવો અર્થ છે. અહિં ગુણોનો ભેદ વિચારવામાં આવે છે.[૨] તેથી (દેવોને) સરખા (ગણેલા છે.) ૧

એવો જ સ્વભાવ છે એવી[૩] શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

एतद्वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान् हि नः ।
विरुद्धशीलयोः प्रभ्वोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥

આ અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ. આ વિષયમાં અમને સંદેહ છે કે વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળા ઈશ્વરોને ભજનારાઓને વિરુદ્ધ ફલ (પ્રાપ્ત થાય છે). ૨

'આ' એટલે અહિં જણાવેલ સંદેહને મટાડનારૂં (અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ), કારણ કે આ મોટો સંદેહ છે. (અમે) ભક્ત હોવાથી ભજન કરવા યોગ્ય (ઈશ્વર) ના ગુણના સંબંધમાં સં.હ હોય તે દૂર કરવો જોઇએ, એવો આ અર્થ યોગ્ય જ છે, એમ 'हि' શબ્દથી જણાવે છે. नः અમો બધાને એ (આ સંદેહ છે), કારણ કે અહિં જીજ્ઞાસાવાળાઓ પણ (આ) સંદેહ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે એમ જણાવવા 'વિરુદ્ધ ગુણવાળા ઈશ્વરોને' એ શબ્દો યોજેલા છે. એક લક્ષ્મીવાળા છે, બીજા પાસે લક્ષ્મી નથી, પરંતુ તેમનો (લક્ષ્મીવાળાનો) સેવક લક્ષ્મી વગરનો છે અને (બીજા લક્ષ્મી વિનાનો સેવક) લક્ષ્મીવાળો છે. જેમને જે ગમે તે પોતાના ભક્તને તે (પદાર્થ) આપે, પરંતુ ચાલુ પ્રસંગમાં તેમ નથી, એવો અર્થ છે. ૨

૧ 'भुञ्जन्ति इति भोगाः' भुज् એટલે પાલન કરવું અને વ્યવહાર કરવો. ધન આપીને બીજાનું પાલન કરે છે અને ધનથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે એટલે તેને ભોગવે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ 'ભગવાન અનંત ગુણોથી ભરપૂર છે. શિવ તો તેમના અંશ છે. તામસ છે અને ભક્ત છે. તે બે સરખા કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. સાત્વિક કલ્પમાં ભગવાનનો જેમનામાં આવેશ થએલ હોય તેવા વિષ્ણુ સાત્વિક છે. બ્રહ્મા અને શંકરમાં રજોગુણ અને તમોગુણ છે. એવા ગુણોના ભેદનો વિચાર કરવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રના પ્રસંગમાં તેમના સ્વરૂપનો વિચાર એ ગુણપ્રકરણનો અર્થ હોવાથી વિષ્ણુનો આમાં પ્રસંગ નથી, છતાં પણ જ્યારે ભગવાનનો વિષ્ણુમાં આવેશ થાય ત્યારે તે ભગવાન થાય છે એવા અભિપ્રાયથી અહિં પ્રશ્ન અને ઉત્તર કહેલા છે, સરખાપણું તો માત્ર ગુણોના વિચારથી જણાવ્યું છે, એવો ભાવ છે. (લે).

૩ હરિનો એવો સ્વભાવ છે કે પોતાના સેવકોને ધન ન આપવું અને શિવનો એવો સ્વભાવ છે કે પોતાના સેવકોને ધન આપવું એવા અર્થ જણાય છે.

અહિં સંદેહવાળાને પૂછવું કે 'શિવ પોતે કેમ (ભોગ) ભોગવતા નથી, અને (પોતાના સેવકને) શા માટે આપે છે? વળી અહિં (જણાવેલ) રાજ્ય વિગેરે ભોગો ઉત્તમ છે અથવા હલકા છે? જો ઉત્તમ હોય તો શિવ પોતે કેમ ભોગવતા નથી? જો હલકા હોય તો (પોતાના ભક્તોને) શા માટે આપે છે?' તેનો ઉત્તર '(તે ભોગો) હલકા જ છે' એવો છે. તેથી (શિવ) ભોગવતા નથી એ (વાત) ને પુષ્ટિ મળે છે. 'તેવો (હલકો પદાર્થ પોતાના ભક્તોને) કેમ આપે છે?' એવો સંદેહ રહે, તેથી 'ઉપાસના કરનારાઓના જ દોષને લીધે (એમ કરે છે)' એમ કહેવા નીચેના શ્લોકમાં એમ જણાવે છે કે જેઓ ધનને માટે શિવની ઉપાસના કરે છે તેઓ અહંકારવાળા હોવાથી અહંકારના અભિમાનવાળા શિવની જ ઉપાસના કરે છે, પરંતુ તેઓ સાધારણ (પુરુષો) હોવાથી તથા જ્ઞાનના અધિકાર વિનાના હોવાથી શૈવતંત્રમાં પ્રસિદ્ધ સદાશિવની ઉપાસના કરતા નથી. તેથી તેઓ પ્રતિ શિવ તેવા જ હોય છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

शिवः शक्तियुतः शश्वत्त्रिलिङ्गो गुणसंवृतः ।
वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥

શિવ સદા શક્તિથી જોડાએલા છે. સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર હોવાથી તે ત્રણ ગુણવાળા, અને ગુણોથી વીંટાયલા છે. ૩

(શિવને) અહંકારનું અભિમાન હોવા છતાં[1] 'ભગવાન ભવ ઘોર શકિતથી જોડાએલા ફરે છે' (ભાગ. ૪. ૨૪. ૧૮) એ વાકયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શિવ તેવા[2] હોવાનું કારણ 'શક્તિથી જોડાએલા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. જો[3] શાંતસ્વરૂપવાળા શિવ પ્રલય કરનારી શકિતને એક ક્ષણ પણ ત્યાગ કરે તો તે પ્રલય કરે. જો[4] તે કાલકૂટ (વિષ) ને કંઠમાં ના રાખે તો તે સર્વ વસ્તુઓના દોષનું આધિદૈવિક રૂપ હોવાથી તેનો (શિવથી) ત્યાગ થતાં, સર્વ વસ્તુઓમાં દોષ થતાં બધાએ અન્ન વિગેરેનું ભક્ષણ કરવાથી મરણ પામે. જો (શિવ) સર્પોને ધારણ ન કરે તો બધાએ પુરુષો સર્પથી વીંટાઇ તેનાથી જ મરણ પામે. (શિવ) તેમના આધિદૈવિક (સર્પો) નો વિરોધ કરી (તેમને પોતાની પાસે) રાખે છે તેથી સર્વ કોઇને હણતો નથી એમ સૂચવ્યું છે. એ પ્રમાણે (શિવ) અગ્નિને ધારણ કરે છે, કારણ કે તેમ ન કરે તો તે સર્વને બાળી નાખે. એ પ્રમાણે તે ચંદ્રને પણ (ધારણ કરે છે), કારણ કે તેમ ન કરે તો તે સર્વનો ક્ષય કરે. વસ્ત્રો સર્વ દેવતારૂપ હોવાથી (લોકોને) પીડા કરનારાં નથી, તેથી (શિવ) તેમને ધારણ કરતા નથી. 'જે વાઘનું ચામડું છે તે મૃત્યુનો વર્ણ છે' (તૈ. બ્રા. ૧. ૭. ૮) એ શ્રુતિ હોવાથી, (શિવ)

૧. જીવની પેઠે શિવને અહંકારનો અધ્યાસ નથી, પરંતુ માત્ર અભિમાન છે. (લે)
૨. 'તેવા' એટલે 'ઉપાસના કરનારને તેના યોગ્ય ફલ આપનારા'. (લે)
૩. શક્તિથી જોડાએલા રહેવાનું પ્રયોજન આ વાકયથી કહેલું છે. (લે)
૪. પ્રસંગને લીધે બીજાં પદાર્થ ધારણ કરવાનાં પણ પ્રયોજન કહે છે. (લે)

વાઘનું ચામડું તો પ્રાણીઓના મૃત્યુને અટકાવવા ધારણ કરે છે. તે ગંગાને પણ ધારણ કરે છે, કારણકે તે પણ માત્ર સ્પર્શથી જ દોષરૂપ પહેલાના દેહને દૂર કરી, ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવે છે.[1] વળી તે જટાને[2] ધારણ કરે છે. તેમ ન કરે તો વાયુથી લઇ જવાતાં વાદળાંઓ જતાં જ રહે, પરંતુ આવીને વૃષ્ટિ ન કરે. એ પ્રમાણે શિવતંત્રમાં (શિવ) દોષરહિત અને ગુણોથી ભરપૂર દેહવાળા હોવાનું કહેલું છે. ત્યાં સર્વનાં પ્રયોજન જણાવેલાં છે. એ પ્રમાણે (શિવ) ઘણા કૃપાલુ હોવા છતાં ઉપાસના કરનારની વિનંતિ (ઇચ્છા) પ્રમાણે ત્રણ ગુણવાળા થયા. પછી સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ ગુણોથી પણ વીંટાએલા થયા. 'તેમને ત્રણ ગુણવાળા થવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. वैकारिकः એટલે સાત્ત્વિક.[3] तैजसः એટલે રાજસ. अहम् એટલે અહંકાર. તે (અહંકાર) ત્રણ ગુણોવાળો અને ગુણોથી વીંટાએલો હોવાથી, (શિવ) પોતે પણ તેવા થયા. ૩.

પછી (શિવ) સાથે રહેલી શક્તિએ પુરુષના સંબંધને લીધે પ્રલય કરવાનું તજી દઇ સૃષ્ટિ જ કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो विकारा अभवन् षोडशामीषु कंचन ।
उपाधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

તેમાંથી સોળ વિકારો થયા. આમાંથી હરકોઇ (વિકારો)નો આશ્રય કરનાર બધીએ વિભૂતિઓનું ફલ ભોગવે છે. ૪.

મહાભૂતો અને ઇંદ્રિયો સોળ[3] વિકારો છે. 'આ પુરુષ સોળ કલાવાળો છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મહાદેવ સોળ રૂપવાળા થયા, એવો અર્થ છે. પછી આ ભગવાનની મૂર્તિઓ પૈકી હરકોઇ મહાદેવ (રૂપ મૂર્તિ) નો આશ્રય કરનાર બધીએ વિભૂતિઓનું ફલ ભોગવે છે, કારણ કે તે વિભૂતિના પતિ (મહાદેવ) ઐશ્વર્યોને[4] અક્ષય્ય કરીને ધારણ કરે છે. આથી તે (મહાદેવ) વિભૂતિ નથી એ મત ખોટો પાડેલો છે. એ પ્રમાણે મહાદેવમાં દોષ નથી એમ સિદ્ધ કરી, ભક્તોની ઇચ્છા પ્રમાણે તે (તેઓને) વિકારથી ઉત્પન્ન થએલ (ફલ) આપે છે એમ જણાવ્યું. ૪.

---

૧. શિવ ગંગાને રોકી ન રાખે તો તે બધાયને ભગવદીય દેહ પ્રાપ્ત કરાવે, એટલે અધિકારીને જ ફલ પ્રાપ્ત થાય એવો નિયમ ન રહે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'કેશો વાદળાં છે' એ વાકય પ્રમાણે જટા વાદળાંરૂપ છે, એવો અર્થ છે. આ બધાને શિવ વશ રાખે તેથી તેઓ ઇશ્વરની ઇચ્છા પ્રમાણે તેમને સોંપેલું જ કામ કરે, એવો ભાવ છે. (લે)

૩. અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી તેના અધિષ્ઠાતા પણ ત્રણ પ્રકારના છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. તામસ અહંકારના કાર્ય પાંચ મહાભૂતો, રાજસ અહંકારનાં કાર્ય દશ ઈંદ્રિયો (પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય અને પાંચ કર્મેન્દ્રિય), અને સાત્ત્વિક અહંકારનું કાર્ય મન, એમ સોળ વિકારો થયા. (લે)

૫. શિવ વિભૂતિઓના પતિ હોવાથી ઐશ્વર્યોને પોષે છે એવો અર્થ છે. વિષયો હોવાથી, તે પોતે ભોગવતા નથી, એવો ભાવ છે. (લે)

ભગવાનના સંબંધમાં પૂર્વપક્ષી (સંદેહ કરનાર) ને પૂછવું કે 'લક્ષ્મીરૂપ વિષયો ઉત્તમ છે કે હલકા? જો ઉત્તમ હોય તો (ભગવાન પોતાના ભક્તોને તે) કેમ આપતા નથી? જો હલકા હોય તો ભગવાન પોતે (તેમનો) ભોગ શા માટે કરે છે? તે પૈકી પહેલાં કહેલા મતનો પ્રકાર (અહિં) નથી એમ (શ્લોક ૫ માં નો) 'हि' શબ્દ જણાવે છે. (તેથી) લક્ષ્મીરૂપ વિષયો ઉત્તમ છે. તેથી ભગવાન (તે વિષયોને) રાખે છે એ યોગ્ય છે. દોષરૂપ (વિષયો) નો સમૂહ રાખવા માટે ભગવાને શિવનું રૂપ જ કરેલું હોવાથી, અહિં (ભગવાનના સંબંધમાં) પાછા પહેલાં કહેલા વિચારો લાગુ પડતા નથી. તે સંબંધમાં 'ભક્તોને ભગવાન (લક્ષ્મીરૂપ વિષયો) કેમ આપતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात्पुरुषः प्रकृतेः परः ।
स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन्निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥

હરિ તો નિર્ગુણ, પ્રકૃતિથી પર, સાક્ષાત્ પુરુષ છે. તે સર્વ જોનાર, નજીકથી જોનાર છે. તેમનું ભજન કરનાર નિર્ગુણ થાય છે. ૫.

જેમ હરિએ ગજેંદ્રને (તેની) પહેલાંની અવસ્થાના દેહ, સ્ત્રી, ઐશ્વર્ય વિગેરેનો ત્યાગ કરાવી, તે જ પરમાનંદરૂપ ઐશ્વર્ય આપ્યાં, તેમ (હરિ પણ) આપે છે જ, પરંતુ દુઃખરૂપ વિષયો આપતા નથી. વળી આ અર્થ યોગ્ય છે એમ 'हि' શબ્દ જણાવે છે. 'શિવની પેઠે (હરિ ભક્તને વિષયો) કેમ આપતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિર્ગુણ' વિશેષણ યોજેલું છે. ગુણો માટે તે (શિવનું) જ રૂપ થએલ હોવાથી, તે કાર્ય તે (શિવના) રૂપથી જ સિધ્ધ થાય છે, તેથી (હરિ) પોતે ગુણોથી અતીત રહેલા છે. આ (હરિના) રૂપને ગુણો ગ્રહણ કરવાનું પ્રયોજન નથી એમ 'સાક્ષાત્ પુરુષ' શબ્દથી કહે છે. આ સર્વ ઉપાસના કરનારાઓના આત્મા છે, તેથી તેઓનું હિત જ વિચારે છે, પરંતુ ઉપાસના પ્રમાણે કરતા (ફલ આપતા) નથી. વળી આ[1] (હરિ) ની તેવી કોઇ પણ શક્તિ નથી કે જેને અનુસરી તેને ગ્રહણ કરી (પોતે) ગુણવાળા થાય. '(હરિ) પુરુષ હોવાથી પ્રકૃતિ (શક્તિ) (તેમની પાસે) આવે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકૃતિથી પર' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'છતાં પણ ભક્તોનું દુઃખ જોઇને (તેમને વિષયો) કેમ પ્રાપ્ત કરાવતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તે સર્વ જોનાર છે.' એમ કહેલું છે. 'सः' એટલે પ્રસિદ્ધ, હિત કરનારા આત્મા. તે સર્વનું પણ બધું જૂએ છે (જાણે છે). વળી તે અંતર્યામી હોવાથી, નજીકમાં પણ રહીને જૂએ છે. તેથી જ્યારે જેના વિના (ભક્તનું) કાર્ય પાર પડશે નહિ એમ જાણે છે ત્યારે તે જ સમયે તે આપે છે, એવો ભાવ છે. તેથી જ આવા ઘણા ચતુરને ભજનાર પોતે પણ નિર્ગુણ જ થાય છે, કારણકે (તેને) ગુણોનું પ્રયોજન હોતું નથી. ભગવાન પણ તે (નિર્ગુણ) જ રૂપથી પ્રકટ થાય છે, તેથી ભક્ત (વિષયોની) ઇચ્છા કરતો નથી, તેમ જ ભગવાન (તેને તે) આપતા નથી, એવો અર્થ છે. ૫.

૧, 'આ' એટલે પુરુષોત્તમ. દોષરહિત લક્ષ્મી તો તેમનું સ્વરૂપ જ છે, (શક્તિ નથી) એવો ભાવ છે. (લે)

ઉલટું 'ભક્તો પાસે દોષરૂપ વિષયો જોઇ, (ભગવાન તે) લઇ લે છે' એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ઉપાખ્યાન કહે છે:—

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजा युष्मत्पितामहः ।
शृण्वन् भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥

અશ્વમેધો પૂરા થયા ત્યારે તમારા દાદા રાજાએ ભગવાનના ગુણો સાંભળતાં, અચ્યુતને આ (પ્રશ્ન) પૂછયો. ૬.

ત્રણ અશ્વમેધ (યજ્ઞો) કરીને પછી છેવટ ધર્મનું શ્રવણ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાથી, ભગવાનના ધર્મો સાંભળતાં, 'ભક્તોની લક્ષ્મી (ભગવાન) વધારતા નથી' એમ (પ્રશ્ન) અચ્યુતને પૂછયો. ૬.

स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ।
नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ ७ ॥

જે મનુષ્યોને મોક્ષ આપવા યદુના કુલમાં અવતરેલા તે ભગવાન પ્રભુએ પ્રસન્ન થઈ સેવા કરનારા તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૭.

અને તે ભગવાન ત્યાં જ હતા. (યુધિષ્ઠિર) પોતાના ગુણોનું શ્રવણ કરે છે તેથી પ્રસન્ન થઇ, પોતે પ્રભુ હોવાથી કોઇપણ પ્રકારની શંકા વિના, સેવા કરનારા (તે)ને ગુહ્ય સિદ્ધાંત પણ કહ્યો. 'ભગવદ્રૂપ વ્યાસ વિગેરે પણ હતા, તેથી ભગવાને (તેને એ સિદ્ધાંત) એવી રીતે કેમ કહ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનુષ્યોને મોક્ષ આપવા (અવતરેલા)' એ શબ્દો યોજેલ છે. 'વ્યાસ પણ શાસ્ત્ર દ્વારા (શાસ્ત્રો રચીને) મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે (યદુના કુલમાં) અવતરેલા છે' એમ કહેલું છે. (આ ઉત્તર આપનાર) બલભદ્ર ન હતા એમ જણાવવા પહેલાંના શબ્દ (મનુષ્યોને મોક્ષ આપવા)[1] છે. ૭

ભગવાને જે કહ્યું તે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છે:—

॥श्रीभगवानुवाच॥ શ્રીભગવાન કહે છે:—

यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ।
अतोऽधनं त्यजन्त्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

હું જેના ઉપર અનુગ્રહ કરૂં[2] છું તેનું ધન ધીરે ધીરે હરી લઊં છુ. તેથી દુઃખીથી દુઃખી થએલા ધન વિનાના આ (તે)ને તેનાં સગાંઓ તજી દે છે. ૮.

હું જેના એકલાના ઉપર અનુગ્રહ કરૂં છું તેને તો ત્યાં (તેના ઘરથી) બીજે સ્થલે લઇ જઇ, ભક્તોને મેળાપ કરાવી કૃતાર્થ જ મુખ્ય (ભક્ત) બનાવું છું; પરંતુ જેના બધા સંબંધીઓ ઉપર અનુગ્રહ કરૂં છું[2] તેનું ધન (તે) સર્વને હાનિ કરનારૂં

૧ કારણ કે મોક્ષ આપવાનું કાર્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું છે, બલભદ્રનું નથી.

૨ 'અનુગ્રહ કરવા ઇચ્છું છું' એવો અર્થ છે.

હોવાથી હું તેને હરી લઉં છું. તરત જ હરૂં છું એમ જણાવવા લૃટ્ (સામાન્ય ભવિષ્ય-કાળનું રૂપ) યોજેલું છે. તે પણ જો થોડું હરવામાં આવતાં, (તેને) વિવેક થાય, તો (વધારે) હરીશ નહિ એમ જણાવતાં, 'ધીરે ધીરે (હરૂં છુ".) 'ધન હરવામાં આવે. તેથી શું થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'તેથી ધનવિનાને તેના માણસો એટલે સગાંઓ તજી દે છે'. તેનું કારણ 'દુઃખીથી દુઃખી થએલા' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ધનવિનાનો થવા છતાં જો શક્તિમાન હોય તો (તેનો) ત્યાગ ન કરે. તેનાં સગાંઓ દુઃખી છે, અને (તે) તેમનાથી પણ ઘણો દુઃખી હોવાથી, જો તેમની પાસેથી અન્ન વિગેરે લેવા ઇચ્છે (તો તેઓ તજી દે), એવો અર્થ છે. જેનામાં (ભક્તિનું) બીજ રાખવામાં આવ્યું છે, પરંતુ (ભક્તિ માટે) જેની જરાએ પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેના સંબંધમાં આ વ્યવસ્થા (કહેલી છે.) ૮

'સગાંઓ ત્યાગ કરે તેથી શુ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ।
मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥

જ્યારે તે ધનની ઇચ્છાથી નિષ્ફલ ઉદ્યોગવાળો અને વિરક્ત થાય છે ત્યારે મારા ભક્તો સાથે મૈત્રી કરેલા (તે) ની ઉપર હું મારી મેળે અનુગ્રહ કરૂં છું. ૯

જ્યારે બંધુઓ તેનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે 'હું ધન કમાઇ બંધુઓને વશ કરીશ' એવો નિશ્ચય કરી, તે ધન માટે પ્રયાસ કરે છે. પછી તેના ધનની પેઠે ધનના કારણ (કમાવાના પ્રયાસ) નો પણ હું નાશ કરૂં છું, એમ 'નિષ્ફલ ઉદ્યોગવાળો' એ વિશેષણથી કહે છે. નિષ્ફલ થએલા છે उद्योगाः ધન કમાવાના ઉપાયો જેના, તેવો (તે થાય છે.) તે સમયે ઉપાય વિનાના ધન કમાવાના એકલા પ્રયાસથી દુઃખી થતો તે निर्विण्णः થાય છે, એટલે વિરકત (સંસારમાં આસક્તિ વિનાનો) થાય છે. પછી લાયક લાયક સાથે (સરખે સરખા) સંબંધમાં આવે છે, તેથી તે મારા ભક્તો સાથે મૈત્રી કરે છે. તે સમયે मत મારાથી જ મારી મેળે જ હું (તેના ઉપર) अनुग्रहम् અનુગ્રહ કરૂં છું. ૯.

'શું અનુગ્રહ કરો છો ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तद्ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनन्तकम् ।
अतो मां सुदुराराध्यं हित्वान्यान् भजते जनः ॥ १० ॥

તે પરમ, સૂક્ષ્મ, કેવલ ચિત્, અનંત બ્રહ્મ (બ્રહ્મની સ્થિતિ, બ્રહ્મભાવ) છે. તેથી ઘણા જ કષ્ટથી આરાધન થઇ શકે તેવા મને તજીને માણસ બીજાઓને ભજે છે. ૧૦.

મારો અનુગ્રહ બ્રહ્મભાવ [1] અને પછી મારી સેવાથી સર્વ સુખ છે. અહિં આ (નીચે પ્રમાણે) ક્રમ છે. આરંભમાં (ભગવાનના) સેવકોની સાથે (થએલ) મૈત્રીથી સેવકની સમાન શીલ અને વ્યસન થતાં (તે) સેવકની સમાન થાય છે. પછી તે (સેવકો) થી, અથવા મારાથી (ભગવાનથી) અથવા બીજાથી (તેના) જ્ઞાનનો ઉદય થાય છે. પછી જ્ઞાનથી પૂર્ણ થઇ એકલો જ મને ભજે છે. શબ્દબ્રહ્મ (નો ભાવ પ્રાપ્ત થતો) નથી એમ જણાવવા 'પરમ' શબ્દ યોજેલ છે. કાર્ય (નો ભાવ પ્રાપ્ત થતો) નથી એમ જણાવવા 'સૂક્ષ્મ' શબ્દ યોજેલ છે. ગુણવાળા (પદાર્થનો ભાવ પ્રાપ્ત થતો) નથી એમ જણાવવા 'કેવલ ચિત્' શબ્દ યોજેલ છે. દુષ્ટ જીવ (નો ભાવ પ્રાપ્ત થતો) નથી એમ જણાવવા 'સત્' શબ્દ યોજેલ છે. ભલા જીવ (નો ભાવ પ્રાપ્ત થતો) નથી એમ જણાવવા 'અનંત' શબ્દ યોજેલ છે. એ પ્રમાણે 'બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે' એવી જે (બ્રહ્મની) વ્યાખ્યા કહેલી છે તેનાપણું (બ્રહ્મભાવ) હું (તેનું) કરૂં છું, એવો અર્થ છે. 'એમ કરવામાં આવે ત્યારે તેનો કયો પુરુષાર્થ સરે ? આરંભમાં જ્ઞાનનો જ ઉપદેશ (તેને) કેમ કરતા નથી ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી એમ કહે છે કે (એમ કરવામાં) બીજું પણ પ્રયોજન છે એ સત્ય છે. ભગવાન પોતે (ધન) આપતા નથી, હતું તે પણ હરી લે છે, મુક્તિ જ આપે છે, પરંતુ આ લોકનું (સુખ) માગવા છતાં (આપતા) નથી. તેથી તે 'કષ્ટથી આરાધન થઇ શકે તેવા' છે. તેથી જ આ લોક (નાં સુખ) ની ઇચ્છાવાળાઓ 'મને તજીને બીજાઓને ભજે છે.' તેમ ન થતું હોય તો, મારા ભક્તો જાતજાતના દુષ્ટ તેમજ ભલા પણ હોય. તેવું ન થાય તે માટે હું તેમ કરૂં છું, એવો અર્થ છે. ૧૦

'બીજો (દેવ) પણ એવો હોય તો (આપમાં) શું ઉત્તમપણું ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तवस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियोद्धताः ।
मत्ताः प्रमत्ता वरदान्विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥

પછી સત્વર પ્રસન્ન થનારા (દેવો) પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલ રાજ્યની લક્ષ્મીથી ઉદ્ધત થએલા તેઓ મત્ત થઇ, બેદરકાર થઇ વરદાન આપનારા (દેવો) ને ભુલે છે (અને તેમની) અવગણના કરે છે. ૧૧.

બહારના (ભગવાન સીવાયના) સર્વ (દેવો) સત્વર પ્રસન્ન થનારા છે. જેમ જેમ બહારનો (દેવ) સૂક્ષ્મ (નાનો), તેમ તેમ તે તરત જ પ્રસન્ન થાય છે, એવી આ બાબત લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. (બીજા દેવનું ભજન કર્યા) પછી તેમની પાસેથી રાજ્ય વિગેરે પ્રાપ્ત કરી રાજ્યની લક્ષ્મીથી ઉદ્ધત થઇ, તેઓ પહેલાં મત્ત થાય છે, એટલે પોતાને પણ જાણતા નથી. પછી प्रमत्ताः બેદરકાર થઇ, ધર્મ વિગેરે કાર્યો કરતા નથી. પછી તેઓ (પોતાના ઉપર) ઉપકાર કરનારાઓની પણ દરકાર કરતા નથી એમ 'વર આપનારાઓને ભૂલે છે' એ શબ્દોથી કહે છે. (તેમને) સંભારતા જ નથી. છતાં

૧. 'બ્રહ્મભાવ' એટલે સિદ્ધાન્તમુક્તાવલિ શ્લોક ૨ માં જણાવેલ ફલ. (લે)

જો કૃપા કરી વરદાન આપનારાઓ પોતે જ (તેમના)સ્મરણના માર્ગમાં આવી ચઢે (પોતાનું સ્મરણ કરાવે) તો પણ તેઓની અવગણના કરે છે. તેથી (આવાં વરદાન આપવાથી) ભવિષ્યમાં અનર્થ થાય છે. તેથી ભગવાન પહેલેથી જ (એવાં વરદાન આપતાં) અટકે છે, એવો અર્થ છે. ૧૧

ધન વિગેરે (આપવા) ની વાત રહેવા દો. ભગવાન (સર્વ જીવોના) આત્મા હોવાથી (કોઇને) શાપ આપતા નથી તેમ અનુગ્રહ પણ કરતા નથી. તેથી (વર)-દાનની તો વાત જ ક્યાંથી હોય ? એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકથી બીજા ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છે —

॥श्रीशुक उवाच॥ શ્રીશુક કહે છે :-

शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
सद्यःशापप्रसादोऽङ्ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વિગેરે શાપ આપવા અથવા અનુગ્રહ કરવા શક્તિવાળા છે. હે રાજા ! શિવ અને બ્રહ્મા તરત જ શાપ આપનાર અથવા અનુગ્રહ કરનાર છે, અને અચ્યુત (તેવા) નથી. ૧૨.

ઘણો જ અપરાધ કરવામાં આવે તો પણ જેમ શિશુપાલને (શાપ ન આપ્યો) તેમ ભગવાન શાપ આપતા નથી. (ભગવાન) આત્મા છે, તે તેનું કારણ છે. ઘણી સેવા કરવામાં આવે તો પણ ભગવાન વરદાન આપતા નથી. (ભગવાનની) સેવા સુખરૂપ છે એ તેનું કારણ છે, કારણ કે ઉપભોગથી આનંદ પામતી સ્ત્રી કોઇ પણ સમયે વરદાન આપતી નથી. તેથી ભગવાનની સેવા જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ છે એમ (જાણવું). '(ભગવાન શાપ આપવા અથવા અનુગ્રહ કરવાની) શક્તિ વિનાના હશે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'શાપ આપવા અથવા અનુગ્રહ કરવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વિગેરે બધાએ શક્તિવાળા છે.' 'વિગેરે' શબ્દથી દુર્ગા, ગણેશ વિગેરેને પણ (તેવા કહેલા છે). (તેવી) શક્તિ હોવા છતાં પણ શિવ અને બ્રહ્મા તરત જ શાપ આપનારા અથવા અનુગ્રહ કરનારા છે. अङ्ग એવો પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે અહિં (शापप्रसादः શબ્દમાં) એક 'દ' અક્ષરનો લોપ[1] વૈદિક છે. બીજા સમયે (તેવો પાઠ લેવામાં ન આવે ત્યારે) તો 'शापप्रसाददस्तु शिवो ब्रह्मा' એમ જ (પાઠ લેવો). અચ્યુત તો તેવા નથી, કારણ કે પુરુષનું સ્વરૂપ, સ્વભાવ, ભવિષ્યમાં (થવાનું) કાર્ય (એ) સર્વનો વિચાર કરીને જ તે શાપ અથવા વરદાન આપે છે, તેમ કર્યા વિના તો આપતા નથી (જ). ૧૨.

વિચાર વિના કરેલા દાન (ની વાત) કહેવા માટે નીચેના શ્લોકથી ઉપાખ્યાનનો આરંભ કરે છેઃ-

अत्र चोदाहरन्तीममितिहासं पुराविदः ।
वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाप संकटम् ॥ १३ ॥

૧ शापश्च प्रसादश्च शापप्रसादौ । तौ ददाति इति शापप्रसाददः એ પ્રમાણે બે 'દ' અક્ષર આવે તેને બદલે એક જ હોવાથી, બીજા એકનો લોપ થયો છે, એમ કહેલ છે.

આ વિષયમાં પહેલાંનો વૃત્તાંત જાણનારાઓ આ ઇતિહાસ કહે છે. મહાદેવે વૃકાસુરને વરદાન આપી સંકટ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૧૩

આ પણ [૧] પરમતભાષા [૧] છે. તેથી 'પહેલાંનો વૃત્તાંત જાણનારાઓ કહે છે' એમ કહેલું છે. गिरिशः મહાદેવે પોતે જ વરદાન આપીને પછી संकटं ઘણું જ દુઃખ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. ૧૩.

'તે કેવી રીતે થયુ ?' એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી બધાએ વૃત્તાંત કહે છેઃ—

वृको नामासुरः पुत्रः शकुनेः पथि नारदम् ।
दृष्ट्वाशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥
स आदिदेश गिरिशमुपाधावाशु सिद्धयति ।
सोऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥

શકુનિના પુત્ર દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા વૃક નામના અસુરે રસ્તામાં નારદને જોઈને 'ત્રણ દેવોમાં તરત પ્રસન્ન થનાર (કોણ છે ?' એ) પૂછયું. તેણે મહાદેવને જણાવ્યા. 'તું (તેમની) ઉપાસના કર, (તારી ઇચ્છા) તરત ફળશે. ખોટા ગુણ અથવા દોષથી તે તરત પ્રસન્ન થાય છે અથવા કોપે છે.' ૧૪, ૧૫.

કર્મથી પણ તે લૂંટારો હતો, તેથી તેનું નામ 'વૃક' જ હતું. હિરણ્યાક્ષના પુત્ર શકુનિનો તે પુત્ર હતો. 'હું બધા દેવોનો મૂલથી નાશ કરીશ' એમ વિચારીને, 'તેઓનું મૂલ બનેલ ત્રણ (દેવો) હોવાથી તે (ત્રણ) નો નાશ કર્યા વિના (બધા દેવોનો) નાશ થઈ શકશે નહિ, અને તેઓ બધા (ત્રણે) (તેઓમાંના) એકનું પણ વચન માને છે તેથી તેણે (ત્રણમાંના એકે) કરેલા (કહેલા) ઉપાયથી જ તેઓને હણવા જોઈએ' એવો નિશ્ચય કરીને તેઓમાંના એકને પ્રસન્ન કરીને આ અર્થ (ઇચ્છા) સિદ્ધ કરીશ એવા હેતુથી, તે (પ્રસન્ન કરવાની રીત) જાણનાર નારદને તે દુરાત્માએ પૂછયું. તે નારદ પણ દેવોની દોરી સંચારનાર હતા. દૈવગતિથી (તેને) રસ્તામાં મળ્યા. 'ત્રણ (દેવો) મધ્યે તરત પ્રસન્ન થાય તેવા કોણ ?', એમ પૂછવામાં આવતાં, તેણે મહાદેવને જણાવ્યા; અને વૃક દુષ્ટબુદ્ધિવાળો હતો. 'નારદ કોઈ પણ સમયે દેવોના નાશનો ઉપાય જણાવશે નહિ, તેમ જ તે જાણતો નથી એમ પણ નથી' એમ જાણવા છતાં (તેણે નારદને) પૂછયું, તેથી તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો જ હતો. 'તું જા, (તારી ઇચ્છા) તરત ફળશે' એ નારદનું વાક્ય (પ્રત્યુત્તર) છે. (તું મહાદેવની) સેવા કર, (તને) તરત જ ફલ પ્રાપ્ત થશે, એવો (તેનો) અર્થ છે. ઉત્તરાર્ધથી તેનું (તરત ફલ પ્રાપ્ત થવાનું)

૧ 'પણ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે ગયા અધ્યાયમાં સનંદને કહેલી કથા પણ 'બીજાના મત'ની કથા હતી, પણ તે અધ્યાયના અંતે તેમાં વ્યાસની સંમતિ જણાવેલી એટલો ફેર છે. (લે) જુઓ ગયા અધ્યાયના આરંભની પાંચમી કારિકા.

કારણ કહેલું છે. 'તે' શિવ 'થોડા જ ગુણ અથવા દોષથી (પ્રસન્ન થાય છે અથવા કોપે છે);' થોડા ગુણથી પ્રસન્ન થાય છે, (અને) થોડા જ દોષથી કોપે છે. ૧૪, ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં 'તારૂં ઇચ્છેલું હું જાણું છું' એમ જણાવતાં, (નારદ તેને) દષ્ટાંત કહે છે:–

दशास्यबाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्बन्दिनोरिव ।
ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसंकटम् ॥ १६ ॥

ભાટોની પેઠે સ્તુતિ કરનારા રાવણ અને બાણ ઉપર પ્રસન્ન થઇ, (તેમને) ઘણું જ ઐશ્વર્ય આપી, તેનાથી જ (શિવ) ઘણું સંકટ પામ્યા. ૧૬.

'તેઓએ કેવી સેવા કરી હતી?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'સ્તુતિ કરનારા' એ શબ્દ યોજેલ છે. માત્ર સ્તુતિથી જ (શિવ) પ્રસન્ન થયા. તે સ્તુતિ પણ ભક્તિથી (કરેલી) નહિ, પરંતુ (તેમને) સપડાવવાની ઇચ્છાથી (કરેલી), એમ જણાવવા 'ભાટોની પેઠે' એવું દષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ ભાટો સ્તુતિ કરે છે તેમ (તેઓએ શિવની સ્તુતિ કરેલી). પછી તે એને ઘણું જ ઐશ્વર્ય આપીને, 'તેનાથી જ' એટલે પોતે આપેલા ઐશ્વર્યથી જ (શિવ) સંકટ પામ્યા, એટલે તે એના શહેરનું રક્ષણ કરનારા (નગરના દ્વારપાલ) થયા, એવો અર્થ છે. ૧૬.

એ પ્રમાણે પોતાનું હિત કરનારૂં (વચન) સાંભળીને, તેણે તે પ્રમાણે કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत्स्वगात्रतः ।
केदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥

એ પ્રમાણે શિખામણ આપેલા અસુરે કેદારમાં પોતાના અવયવોમાંથી (કાઢેલા) પોતાના માંસથી હોમ કરતાં, અગ્નિમુખ તે શંકરની આરાધના કરવા માંડી. ૧૭.

'તે' એટલે મહાદેવની તે અસુરે ઉપાસના કરવા માંડી. ઉપાસના (નો પ્રકાર) જ કહે છે કે, स्वगात्रतः પોતાના અવયવોમાંથી જ પોતાનું क्रव्य માંસ કાઢીને, અગ્નિમાં મંત્રથી મહાદેવની ભાવના કરી, કેદારમાં એટલે શુદ્ધ હિમાલય ઉપર અગ્નિમુખ (મહાદેવ) ની માંસથી ઉપાસના કરી. આથી એમ જણાવ્યું કે મહાદેવને લક્ષમાં રાખીને પોતાના માંસનો હોમ કર્યો. ૧૭.

देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात्सप्तमेऽहनि ।
शिरोऽवृश्चत्स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥

દેવની પ્રાપ્તિ નહિ થવાથી સાતમા દિવસે નિરાશાથી તે (તીર્થ) નાં જલથી ભીનાં થએલ કેશવાળું માથું કુહાડાથી કાપી નાખ્યું. ૧૮.

એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી તેણે કર્યું. મહાદેવે, અને ભગવાન (મહાદેવ) ની રાહ જોઈ વૃકે પણ, સાત દિવસ સુધી તેનો અંગીકાર કર્યો. પછી 'ભગવાન ફલ આપનારા થયા છે' એવો નિશ્ચય કરીને 'દેવની પણ પ્રાપ્તિ થયા વિના સાતમા દિવસે મરીશ અથવા ફલ પ્રાપ્ત કરીશ' એવો નિશ્ચય કરીને, કુહાડાથી પોતાનું માથું કાપી નાખ્યું.[1] તેણે પહેલાં કરેલા સંકલ્પ પ્રમાણે એમ કર્યું એમ જણાવવા 'તે (તીર્થ) નાં જલથી ભીના થએલ કેશવાળું' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ત્યાં કેદાર જલનું તીર્થ પ્રસિદ્ધ છે, જે (જલ) પીવામાં આવતાં પેટમાં લિંગો[2] થાય છે. તે (જલ) થી ભીના થએલ છે मूर्धजाः કેશો જેના (તેવો થઈ માથું કાપી નાખ્યું). ૧૮.

એ પ્રમાણે તેનું સાહસ જોઈને, (તેના) મૂલ પ્રયોજન (ત્રણે દેવોનો નાશ કરવાના) વિષે જેમના મનમાં શંકા થઈ તેવા મહાદેવ પ્રસન્ન થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिर्यथाऽऽह्वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ।
निगृह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भूय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥

તે સમયે ઘણા દયાળુ તે ધૂર્જટિ અગ્નિની પેઠે આહ્વાન પ્રમાણે અગ્નિમાંથી નીકળ્યા, અને (તેને પોતાના) બાહુઓથી હવે હાથ પકડી (માથું કાપતાં) અટકાવ્યો. (વૃક પણ) તેમના સ્પર્શથી ફરીથી સુંદર દેહવાળો થયો. ૧૯.

પારકાનું દુઃખ જોઈને દુઃખી થાય છે તે 'कारुणिकः' 'દયાળુ' એમ કહેવાય છે. ભગવાન તો ઘણા જ દયાળુ છે, (એટલે પારકાને) દુઃખ ઉત્પન્ન થશે એવો સંભવ થતાં જ દુઃખી થાય છે. 'તે ધૂર્જટિ' એ શબ્દથી તેમ થવાનાં કારણરૂપ વિશેષણ કહે છે. (તેનો) એવો (અર્થ) છે કે વૃથા મરણ પામેલાઓને શ્મશાનમાં જોઈને, દુઃખી થઈ તેઓની ધૂળમાં આળોટવાથી ધૂળવાળા રંગની (તેમની) જટા થએલી છે. 'यथाह्वयम्' શબ્દમાં 'अह्वयम्' (છે તેનો અર્થ) આહ્વાન. 'રુદ્ર આવો, આ બલિ લો, સ્વાહા!' એમ જ્યારે 'ઝડપથી આવો' એમ બોલાવ્યા, કે તરત જ (શિવ) આવ્યા. (તે આવ્યા તે વિષે) સંદેહ ન રહે તે માટે 'અગ્નિની પેઠે' શબ્દથી પ્રત્યક્ષ જોએલા (દેવ) નું દષ્ટાંત આપે છે. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે (તેણે) મનથી આહ્વાન કરવાનો વિચાર કર્યો કે તરત જ (શિવ) આવ્યા. તે સમયે ભગવાન (શિવે) આલિંગનથી (વૃકને) દબાવી રાખી 'માથું કાપીશ નહિ' એમ અટકાવી રાખ્યો. 'જો (શિવને) એવી દયા હતી તો પહેલાં (માંસ કાઢવા) અવયવો કાપ્યા ત્યારે જ (તેને) કેમ ન અટકાવ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમના સ્પર્શથી ફરીથી સુંદર દેહવાળો થયો' એ શબ્દો યોજેલા છે. મહાદેવના માત્ર સ્પર્શથી ફરીથી

૧ વૃકે માથું કાપવાની ચેષ્ટા કરી, પછી શિવે તેને અટકાવ્યો એટલે માથું કપાયું નથી, પરંતુ તે કાપવાની ક્રિયા (ચેષ્ટા તૈયારી) તો થઈજ, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ જલ પેટમાં જતાં, ત્યાં લિંગો એટલે શંકરનાં સ્વરૂપો પ્રકટ થાય છે, એટલું બધું પવિત્ર જલ છે.

उपस्कृता પહેલાંના જેવો પુષ્ટ થએલ છે आकृतिः દેહ જેનો (તેવો તે થયો). માત્ર સ્પર્શથી જ તે પહેલાંના જેવો થયો, એવો અર્થ છે. આમ થતાં તેની મૂળ સ્થિતિ પાછી થઇ એમ કહેલું છે. ૧૯.

અધિક દાન કરવા માટે નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तमाह चांगालमलं वृणीष्व मे यथानिकामं वितरामि ते वरम् ।
प्रीये यतो येन नृणां प्रपद्यतामहो त्वयात्मा परितप्यते वृथा ॥ २० ॥

તેને (શિવે) કહ્યું કે ' હે વૃક ! બસ કર, બસ કર. મારી પાસેથી વર માગ. હું તને તારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર આપીશ. કારણ કે જેથી પ્રાણીઓ ભક્તિવાળા થાય છે તેથી હું પ્રસન્ન થાઉં છું. અહો ! તું વૃથા દેહને કષ્ટ આપે છે.૨૦.

વચનથી પણ (શિવે તેને માથું કાપતાં) અટકાવ્યો, એવો અર્થ છે. તે વચન જ કહે છે કે ' હે વૃક ! બસ કર. મે મારી પાસેથી વર માગ. यथानिकामं તારી ઇચ્છા પ્રમાણે તે તને હું વર वितरामि આપીશ. ' એમ વર કેમ આપશો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ' કારણ કે प्रीये હું પ્રસન્ન થાઉં છું. ' પ્રસન્ન થવાનું શું કારણ ? ' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રાણીઓ ભકિતવાળા થાય છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. જે કારણથી પ્રાણીઓ ભકિતવાળા થાય છે, તે કારણથી પછી હું પ્રસન્ન થાઉં છું, એવો અર્થ છે. પ્રીતિનું કારણ ભકિત કહેલી છે. ' માત્ર ભકિત થતાં ઇચ્છેલું (ફલ) કેમ આપશો ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' અહો ! ' શબ્દ યોજેલ છે; કારણ કે આવી ભકિત કોઇ પણ સમયે જોવામાં આવી નથી. તેથી આશ્ચર્યરૂપ (ભકિત હોવા) થી હું પ્રસન્ન થયો છું, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે હું પ્રસન્ન થયા પછી પણ દુઃખ પામતાં, તું (તારા) દેહને વૃથા જ દુઃખ આપે છે. ' आत्मा ' દેહને વૃથા જ પીડા કરે છે. ' आत्मा ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે આત્માની હાનિ પુરુષાર્થ નથી, તે પ્રમાણે (હવે દેહને તું પીડે છે તે પુરુષાર્થ નથી), માત્ર તું જ એ પ્રમાણે કરે છે, બીજો કોઇ કરતો નથી, એવો (અર્થ છે). ૨૦

એ પ્રમાણે પોતાનું ઇચ્છેલું મળ્યું. તેથી, તેણે વર માગ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

देवं स वव्रे पापीयान्वरं भूतभयावहम् ।
यस्य यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति ॥ २१ ॥

તે મોટા પાપીએ દેવ પાસે પ્રાણીઓને ભય કરાવનાર વર માગ્યો કે ' જેના જેના માથા ઉપર હું હાથ મૂકું તે મરણ પામે. ' ૨૧

' અહિં (આ વરથી) પોતાનું સુખ થતું નથી તેમ (પોતાનું) દુઃખ મટતું નથી. તેથી એવો વર તે કેમ માગે છે ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' મોટા પાપીએ ' એ શબ્દ યોજેલ છે. સર્વથી પાપી (પુરુષ) સદા પાપ જ કરવા ઇચ્છે છે. તે પૈકી વધ

વિગેરેરૂપ પાપ દુઃખથી જ થઇ શકે, તેથી (પોતાને) દુઃખ ન થાય તેવી રીતે વધથી થતા દોષ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેણે એવો વર માગ્યો, એવો અર્થ છે. વર માત્ર સાંભળવાથી જ પ્રાણીઓને ભય કરાવનારો છે. ઉત્તરાર્ધથી વરનું સ્વરૂપ જણાવે છે. (જેના માથા ઉપર હાથ મૂકું તે) માત્ર (હાથ) મૂકવાથી જ બીજા (કોઇ) પ્રયત્ન વિના જ મરે, એવો (વર માગ્યો). ૨૧.

પછી મહાદેવને સંશય થયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो दुर्मना इव भारत ।
ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेरमृतं यथा ॥ २२ ॥

હે ભારત! તે સાંભળીને શોકાતુર થએલા જેવા ભગવાન રુદ્રે, જેમ સર્પને દૂધ (પાય) તેમ, હસતાં હસતાં 'તેમ થાઓ' એમ કહી તેને (વર) આપ્યો. ૨૨.

કારણ કે પ્રાણીઓનું દુઃખ જોઇને રડે તેવા તે 'રુદ્ર' હતા, તેથી શોકાતુર થએલા જેવા થયા. પછી 'શું કરવું યોગ્ય છે? એમ વિચાર્યું', એટલે વર આપવામાં આવશે તો શું થશે? એમ ભવિષ્ય (ના પરિણામ) નો વિચાર કર્યો. પછી (તે) 'ભગવાન' (હતા એટલે) 'પરમેશ્વર આને ઠગીને હણશે' એમ ભવિષ્યમાં થનાર વૃત્તાંતનો વિચાર કર્યો. પછી 'બીજાનું અનિષ્ટ વિચારતાં તું જ મરણ પામીશ' એવા વિચારથી પ્રસન્ન થતાં 'ઓમ્' તેમ જ થાઓ' એમ કહ્યું. 'હે ભારત!' એવું સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. 'માત્ર (વર) આપવાથી જ પોતાનું (શિવનું) અનિષ્ટ (વૃક) કરશે, એમ જાણ્યા વિના તેમણે વર આપ્યો હતો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ સર્પને દૂધ (પાય) તેમ' એ શબ્દો યોજેલ છે. 'સર્પનું દૂધથી પોષણ કરવાથી પોષણ કરનારને જ તે દુઃખ આપનાર થાય છે' એમ પોતાનું અનિષ્ટ (વૃક કરશે એમ) જાણવા છતાં પણ (તેમણે તેને વર) આપ્યો, એવો અર્થ છે. ૨૨.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मूर्ध्नि किलासुरः ।
स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः ॥ २३ ॥

તે અસુરે ખરેખર તે વરની પરીક્ષા કરવા શંભુના માથા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકવાનો ઉદ્યોગ કર્યો. તે શિવ પોતાના કૃત્યથી ભય પામ્યા. ૨૩

મોટા પુરુષનું અનિષ્ટ કહેવું યોગ્ય નથી તેમ જણાવવા 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલ છે. '(વૃક તેવું) કરશે નહિ' એવી શંકા 'અસુર' શબ્દ દૂર કરે છે. તેથી પોતાનો હાથ (શિવને માથે) મૂકવાનો આરંભે તેણે ઉદ્યોગ કર્યો, એવો (અર્થ છે). પછી

તેનો ઉદ્યોગ જાણીને ' તે ' એટલે દેવોના અધિપતિ, અધિદેવ શિવ પણ અબિભ્યત્ ભય પામ્યા. (તે) ' શિવ ' હોવાથી (તેમને) વાસ્તવિક રીતે ભય થવાનો ન હતો, એવો અર્થ છે. ૨૩

પછી (શિવ) નાઠા એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तेनोपसृष्टः संत्रस्तः पराधावत्सवेपथुः ।
यावदन्तं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥

તે નજીક આવતાં ભય પામ્યા, અને કાંપતા આકાશના, ભૂમિના અને દિશાઓના અંત સુધી નાઠા (પછી) ઉત્તરમાં ગયા. ૨૪.

'તે' વૃક उपसृष्टः નજીક નજીક આવતાં, તે સમયે (શિવ) ભય પામ્યા, પછી બહુજ દોડયા, પછી કાંપવા પણ મંડયા. પછી આકાશના, ભૂમિના અને દિશાઓના પણ અંત આવ્યા ત્યાં સુધી (નાઠા). પહેલાં ઉંચા (આકાશમાં) ગયા, પછી નીચે (ભૂમિ ઉપર આવ્યા), પછી ચારે દિશાઓમાં જઇ, પાછા વળીને પછી ઉત્તર દિશા પ્રતિ ગયા. તે (અસુર વૃક) ને ખેદ થાય તે માટે તેટલું ભમ્યા. ૨૪

' ત્યાં રહેલાઓએ મહાદેવને સાહાય્ય કેમ ન કરી ? ' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अजानन्तः प्रतिविधिं तूष्णीमासन् सुरेश्वराः ।
ततो वैकुण्ठमगमद्भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥

મોટા દેવો ઉપાય નહિ જાણતાં ચૂપ રહ્યા. પછી (શિવ) પ્રકૃતિથી પર પ્રકાશમાન વૈકુંઠે ગયા. ૨૫.

મોટા દેવો પણ ચૂપ જ રહ્યા. પછી મહાદેવ વૈકુંઠ ગયા. આ વૈકુંઠનું ધામ બદરી (નારાયણ)માં નારાયણ પર્વતના પશ્ચિમ ભાગમાં રહેલું પ્રસિદ્ધ જ છે. ત્યાં તે (વૈકુંઠ) ને પણ મૂલ વૈકુંઠના ધર્મો સાથે સંબંધ છે એમ ' પ્રકાશમાન, પ્રકૃતિથી પર ' એ વિશેષણોથી કહેલું છે. (તેમાં) વૈકુંઠનો આવેશ હોવાથી તે પણ પ્રકાશમાન અને પ્રકૃતિથી પર છે. ૨૫

' તે વૈકુંઠસ્થાન કયું ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यत्र नारायणः साक्षान्न्यासिनां परमा गतिः ।
शान्तानां न्यस्तदण्डानां यतो नावर्तते गतः ॥ २६ ॥

જ્યાં શાંત અને દંડ રાખનારા સંન્યાસીઓના પરમ ફલરૂપ નારાયણ સાક્ષાત (વિરાજે) છે, (અને) જ્યાં ગએલો પાછો આવતો નથી. ૨૬

નારાયણ એટલે બદરીનાથ સંન્યાસીઓના સાક્ષાત્ પરમ ફલરૂપ છે. વાંસનો દંડ વિગેરે ધારણ કરતા હોઇ પરમહંસ હોવાથી, અને (સંન્યાસી સાથે) એક જ

જાતિના હોવાથી (તે) સંન્યાસીઓના સાક્ષાત્ આધાર બનેલ છે. વળી શાંત અને દંડ રાખનારાના એટલે અંદરથી અને બહારથી સાધનવાળાઓના તે ખાસ કરીને પરમ ફલરૂપ છે. 'ત્યાં પણ પહેલાના જેવું જ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જ્યાં ગએલો પાછો આવતો નથી' એમ કહેલું છે. ત્યાં ગએલો ત્યાંથી પાછો આવતો નથી. આથી એમ સૂચવેલું છે કે વૃક પણ પાછો આવશે નહિ. ૨૬

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्दनः ।
दूरात्प्रत्युदियाद्भूत्वा बटुको योगमायया ॥ २७ ॥

તેમને (શિવને) તેવા દુઃખવાળા જોઇને, દુઃખનો નાશ કરનારા ભગવાન યોગમાયાવડે નાના બ્રહ્મચારી થઇ દૂરથી સામા આવ્યા. ૨૭

'અશક્ય (કાર્ય) માં હરિને જ શરણ (જવું)' એ પ્રમાણે તે (દુઃખમાંથી છોડાવવાનું કાર્ય) ભગવાને જ કરવું જોઇએ, કારણ કે 'ભગવાન वृजिनार्दनः સર્વ દુઃખનો નાશ કરનારા છે.' તેથી 'મહાદેવનું દુઃખ પણ હું દૂર કરીશ' એવા (વિચારથી ભગવાન) દૂરથી જ प्रत्युदियात् (વૃકની) સામે પધાર્યા. 'ક્રૂર (વૃક) પાસે ભગવાન કેમ પધાર્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગમાયાવડે નાના બ્રહ્મચારી થઇ' એ શબ્દો યોજેલા છે. बटुकः એટલે નાનો બાલક. ઘણા નાના બ્રહ્મચારી થઈ, 'દૈત્યોને માયાથી જ હણવા જોઈએ' એવી પહેલાની વિદ્યાનું સ્મરણ કરી, (બાલ બ્રહ્મચારીનું રૂપ) યોગમાયાએ જ કરેલું હોવાથી (વૃક તે રૂપથી) મોહ જ પામશે પરંતુ ઉપદ્રવ કરશે નહિ, એમ (વિચારી) સામા પધાર્યા. ૨૭.

નીચેના (ત્રણ) શ્લોકમાં ભગવાનના વેશનું વર્ણન કરતાં, તેમણે (વૃકને) વાક્યોથી (વાણીથી) મોહ કર્યો એમ કહે છે:—

मेखलाजिनदण्डाक्षस्तेजसाग्निरिव ज्वलन् ।
अभिवादयामास च तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥

કંદોરો, મૃગચર્મ, દંડ અને મણકા (મણકાવાળી માળા) સહિત તેજને લીધે અગ્નિની પેઠે પ્રકાશતાં, હાથમાં કુશ રાખી વિનયવાળાની પેઠે (ભગવાને) તેને વંદન કર્યું. ૨૮.

કંદોરો મુંજનો બનાવેલો. મૃગચર્મ એટલે ઉપરનું (પહેરેલું) વસ્ત્ર. દંડ ખાખરાનો (બનાવેલો), અને મણકાવાળી માળા, જપ કરવા (રાખેલી). આ (બધા) ને લીધે અને (ભગવાનની) અંદર રહેલા તેજને લીધે સાક્ષાત્ અગ્નિની પેઠે એટલે સર્વ (કોઈપણ) પ્રાણી જેમની પાસે આવી ન શકે તેવા ज्वलन् પ્રકાશતાં (ભગવાને) હાથમાં કુશ રાખી 'તે' ઘણા વિદ્વાન્ હિરણ્યાક્ષના પૌત્રને વિનયવાળાની પેઠે વંદન કર્યું. (ભગવાને) વંદન કરીને તેનું આયુષ્ય હરી લીધું,[1] કુશોથી તેનું પુણ્ય હર્યું, કંદોરો

[1] વૃક અસુર હોવાથી, જે જે ગુણ ઉત્પન્ન કરનાર પદાર્થો ભગવાને ધારણ કર્યા તેનાથી વૃકના તે તે ગુણોનો નાશ થયો, એવો ભાવ છે. (લે).

વિગેરે (ચાર) થી ચાર પુરુષાર્થોને હર્યાં, તેજથી તેના તેજને હર્યું, અને અગ્નિ જેવા થઇ તેમાં રહેલ બલ વિગેરે હર્યાં. ૨૮

એ પ્રમાણે (તેનું) સર્વ હરી લઇ, નીચેના બે શ્લોકોની વાણીથી તેની બુદ્ધિને મોહ કરાવે છેઃ—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છે :—

शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ।
क्षणं विश्रम्यतां पुंसामात्मायं सर्वकामधुक् ॥ २९ ॥

હે શકુનિના પુત્ર ! આપ દેખીતી રીતે થાકેલા લાગો છો. શું દૂરથી આવ્યા છો ? એક ક્ષણ વિસામો લો. પુરુષોનો આ દેહ સર્વ કામનાઓ આપનારો છે. ૨૯

હે શકુનિના પુત્ર ! (તમને) પરસેવો દેખાય છે તેથી આપ દેખીતી રીતે થાકેલા છો. (ભગવાને તેનું) આ દુઃખ જણાવવાથી જાણે કે તેના કુશળ (સમાચાર) પૂછ્યા ‘ ત્યારે શું કરવું ?’ એમ પૂછવામાં આવે, તેથી કહે છે કે ‘ શું દૂરથી આવ્યા છો ?’. શું દોડતા (દોડતા) દૂરથી આવ્યા છો ? કારણ વિના (તમારૂં) આવવું નકામું છે, એવો અર્થ છે. અથવા એવો પ્રશ્ન (પૂછયો છે). (અહિં આવવાનું) જે પ્રયોજન હોય તે ભલે હો. મારા આશ્રમમાં એક ક્ષણ વિસામો લો. ‘ પોતાનું કાર્ય ઝટ કરવું જોઇએ ’ એમ કહે, તેથી કહે છે કે ‘ પુરુષોનો એટલે સ્વતંત્ર પ્રાણીઓનો આ आत्मा દેહ સર્વ કામનાઓ આપનારો છે.’ (દોડી આવવાની) મહેનતથી (તમારો) દેહ પડશે એમ જણાય છે, અને દેહ જશે તો પછી (તમારૂં) કાર્ય પાર પડશે ? તેથી કાર્યને તજી શરીરનું રક્ષણ કરવા માટે વિસામો લેવો જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૨૯

‘ એવું શું કાર્ય છે કે જેને લીધે આવો શ્રમ લીધો ?’ એમ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છેઃ—

यदि नः श्रवणायालं युष्मद्व्यवसितं विभो ।
भण्यतां पुरुषव्याघ्र पुम्भिः स्वार्थान् समीहते ॥ ३० ॥

હે સમર્થ (અસુર) ! આપે નિર્ધારેલું (કાર્ય) જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો કહો. હે ઉત્તમ પુરુષ ! પુરુષોથી પોતાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે. ૩૦

આપે નિર્ધારેલું, આવા (આટલા બધા) પ્રયત્નથી કરવા ઇચ્છેલું (કાર્ય) જો ખાનગી હોય તો કહેશો નહિ, (પણ) જો મારે સાંભળવા યોગ્ય હોય તો કહો. (વૃક પોતાને તેનું કાર્ય) કહે તે માટે ‘ હે ઉત્તમ પુરુષ ! એવું પ્રશંસાવાળું સંબોધન કરેલું છે. ‘ (તમને) કહેવાથી શું થાય (જે) ?’ એમ પુછે, તેથી કહે છે કે ‘ પુરુષોથી પોતાનાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે. ’ બધાએ પુરુષ પુરુષોથી એટલે પોતાના મિત્રોથી પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૩૦

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवं भगवता पृष्टो वचसामृतवर्षिणा ।
गतश्रमोऽब्रवीत्तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

એ પ્રમાણે અમૃત વરસાવતી વાણીથી ભગવાને પૂછેલા શ્રમરહિત થએલા તેણે પહેલાં જે થએલ અને (પોતે) કરેલ (તે) તેમને કહ્યું. ૩૧

એ પ્રમાણે (ભગવાને પોતાની) આકૃતિ, વિનય અને વાણીથી તેને સંતોષ પમાડયો. ભગવાનની વાણીની શક્તિને લીધે જ શ્રમરહિત થએલા તેણે ભગવાન (પોતાના) મિત્ર છે એમ જાણીને પોતાનો અભિપ્રાય અને પોતે જે સાંભળેલ તે તેમને કહ્યું. નારદને (પોતે) પ્રશ્ન કરેલ ત્યાંથી આરંભી જે પહેલાં થએલ (અને), તપ વિગેરે જે (પોતે) કરેલ (તે કહ્યું). ૩૧.

જેમણે વૃત્તાંત જાણેલો જ હતો તેવા ભગવાને તેને વિશ્વાસવાળો કરી, પછી 'મારૂં કહેલું સ્વીકારશે' એવો નિશ્ચય કરી, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મહાદેવના છૂટકારાનો ઉપાય કહ્યો:—

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ શ્રી ભગવાન કહે છે:—

एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्दधीमहि ।
यो दक्षशापात्पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥

જો એ પ્રમાણે હોય તો, જેણે દક્ષના શાપથી પિશાચપણું પ્રાપ્ત કરેલ છે (અને) જે પ્રેતો અને પિશાચોનો રાજા છે તેના વાકયમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. ૩૨

અમે તો જાણેલું કે કાંઇ બીજું મોટું કાર્ય હશે. જો એ પ્રમાણે હોય એટલે જો મહાદેવના વાકયની માત્ર પરીક્ષા કરવી હોય તો હું પણ ઉપાય કહું છું. જો મારા વાકયમાં (તને) વિશ્વાસ હોય તો તે (મહાદેવ) નું વાકય નકામું થશે, એવો અર્થ છે. 'જો વૃક (ભગવાનના વાકયનો) અંગીકાર કરે તો તેમ (મહાદેવનું વાકય નકામું) થતાં, તેનું (વૃકનું) મરણ ન થાય, લોકમાં અનિષ્ટ(જેના માથે વૃક હાથ મૂકે તેનું મરણ) ન થાય, અને મહાદેવને પીડા ન થાય; એનો નિશ્ચય કરીને 'અમને શ્રદ્ધા નથી' એ શબ્દો કહેલા છે. 'આ મહાદેવ મોટા છે, તે શ્રદ્ધા ન રાખવા યોગ્ય કેમ (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. '(શિવને) દેવો સાથે ભાગ ન મળે, અને અને દેવોના સમૂહોમાં તે અધમ થાય' એવો શાપ પહેલાં દક્ષે (શિવને) આપેલો. તેઓમાં પિશાચો જ અધમ છે, તેથી (શિવે) પિશાચપણું પ્રાપ્ત કર્યું. (શિવ) શ્મશાન વિગેરેમાં ભમે છે તેથી (તેમનામાં) પિશાચપણું જોવામાં આવે છે. વળી તે પ્રેતો અને પિશાચોના રાજા છે. પિશાચોનો રાજા પિશાચ જ હોય. તેથી જો તું પણ મારી બુદ્ધિએ જે ગ્રહણ કરેલું છે તેનો અંગીકાર કરીશ તો તે (શિવે) આપેલો વર ખોટો થએલો હોવાથી, (તેનો) સ્વીકાર નહિ કરતાં ચિંતારહિત થા. ૩૨.

છતાં જો તને (શિવે આપેલા વરમાં) વિશ્વાસ હોય, તો હું કહું તે પ્રકારે તેની પરીક્ષા કરવી જોઇએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यदि वस्तत्र विश्रम्भो दानवेन्द्र जगद्गुरौ ।
तर्ह्यङ्गाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥

હે ઉત્તમ દાનવ! જો આપને તે જગતના ગુરુમાં વિશ્વાસ હોય તો તરતજ પોતાના માથા ઉપર હાથ મૂકી ખાત્રી કરો. ૩૩.

'वः' 'આપને' એ બહુવચન અને 'હે ઉત્તમ દાનવ!' એવું સંબોધન (વૃકની) સરસાઇ જણાવવા યોજેલાં છે. એ રીતે માન આપેલો (વૃક) પોતાના માહાત્મ્યનું જ સ્મરણ કરશે, પણ બીજાના માહાત્મ્યનું (સ્મરણ કરશે) નહિ એવા આશયથી (એ બહુવચન અને સંબોધન કરેલાં છે). 'જગતના ગુરુમાં' એ શબ્દથી (શિવમાં) વિશ્વાસ રાખવાનું કારણ કહેલું છે. '(ત્યારે શિવમાં) વિશ્વાસ હોય તો શું કરવું ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ યોજેલો છે. 'મારામાં વિશ્વાસ રાખીશ તો તું જીવતો રહીશ, પણ મહાદેવમાં વિશ્વાસ રાખીશ તો તારો નાશ જ થશે' એવો ભાવ છે. (વૃકને) વિશ્વાસ રહે તે માટે 'अङ्ग' એવું સંબોધન કરેલું છે. आशु તરતજ વિચાર કર્યા વિના (તારા) પોતાના માથા ઉપર હાથ મૂકી, (મહાદેવનું વચન) સાચું છે કે ખોટું એની ખાત્રી કર. ૩૩

જો (તેનું વચન) સાચું ઠરે, તો તેં કરેલી પરીક્ષા ઉત્તમ જ થશે (ગણાશે), પરંતુ જો ખોટું ઠરે તો હું તેને સજા કરીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

यद्यसत्यं वचः शम्भोः कथंचिद्दानवर्षभ ।
तदन्ते जह्यसद्वाचं न यद्वक्तानृतं पुनः ॥ ३४ ॥

હે ઉત્તમ દાનવ! જો કોઈ પણ રીતે શંભુનું વચન અસત્ય થાય, તો તે પછી તું ખોટું બોલનારને હણજે, જેથી ફરીથી તે ખોટું બોલે નહિ. ૩૪.

'કોઇ પણ રીતે' એટલે કોઇ પણ અંશથી. (શ્લોક ૨૧ માં) 'જેના જેના' એમ બેવાર કહ્યું તેથી જો (વૃક સિવાયનો) બીજો જણાવેલ હોય, અથવા મેં (ભગવાને) (શંભુના વચનને) સ્વીકાર્યું ન હોય તો તે ખોટું થાય. (શંભુને) અપરાધ વિના મારી શકાય નહિ એમ જણાવવા 'હે ઉત્તમ દાનવ' એવું સંબોધન પહેલાંની પેઠે કરેલું છે. અસત્ય બોલનાર તરીકે અપરાધ થાય, तदन्ते તે અપરાધ પછી, (તે) ખોટું બોલનારને હણજે, તેમ થતાં, (તેમને) હણવાનો દોષ પણ તને લાગશે નહિ એમ 'જેથી ફરીથી તે ખોટું બોલે નહિ' એ શબ્દોથી કહે છે. यद् જેથી આ (શિવ) ફરીથી ખોટું બોલે નહિ (કે) જે દોષ કરવાથી પુરુષ નીચે પછડાય છે. આ (વાકય)થી

'તે' (શંભુ)નો વધ તેમના કલ્યાણ માટે છે' એવો તેનો (અસુરનો) પક્ષ[1] જણાવેલ છે. ૩૪.

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्थं भगवतश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः ।
भिन्नधीर्विस्मृतः शीर्ष्णि स्वहस्तं कुमतिर्व्यधात् ॥ ३५ ॥

એ પ્રમાણે ભગવાનના વિચિત્ર અતિસુંદર વચનોથી જેની બુદ્ધિ જાતજાતની થઈ છે અને જેને વિસ્મરણ થએલું છે તેવા તે દુષ્ટમતિ-વાળાએ પોતાનો હાથ (પોતાના) માથા ઉપર મૂકયો. ૩૫,

'ભગવાનનાં વિચિત્ર વચનોથી' એ શબ્દોથી જણાય તેવા પ્રકારે અને ન જણાય તેવા પ્રકારે (ભગવાનનાં) વચનો મોહ કરનારાં (હતાં એમ) કહેલ છે. 'અતિ-સુંદર' વિશેષણથી (તે વચનો) સ્વરૂપથી પણ મોહ કરનારાં કહેલાં છે. જેમ કોઈ (પુરુષ) અમુક રૂપમાં મોહ પામે છે, તેમ ભગવાનના વચનોના સૌંદર્યથી પણ તે મોહ પામ્યો. (પછી તે) પોતાની મેળે જેની બુદ્ધિ જાતજાતની થઇ છે તેવો થયો, એટલે 'ભગવાનનું વચન ખોટું પણ હશે' એવો પણ વિચાર તેના હૃદયમાં આવ્યો. તેથી એ વિચારોમાં (તેની) બુદ્ધિ ગુંચવાઇ, એમ જાતજાતની થઇ. (મહાદેવનું વચન ખોટું છે એવા ચોતરીસમા શ્લોકમાં જણાવેલા) બીજા વિચાર પ્રમાણે (વૃકને) પોતાની ક્રિયાનો વિરોધ થાય છે. જો મહાદેવનું વચન એકસોમા ભાગે પણ ખોટું હોત તો તે પોતે આવો (બહુ દૂર દોડવાનો) કલેશ શા માટે ભોગવત ? ' તેથી તેની બુદ્ધિમાં બીજો વિચાર કેમ આવ્યો ? એવી શંકા થાય, તેથી 'જેને વિસ્મરણ થએલું છે.' એમ કહેલું છે. પહેલાંની સ્થિતિ તે વિસરી ગયો. અથવા विस्मितः એવો (પાઠ લેવો). 'અમને શ્રદ્ધા નથી' (શ્લોક ૩૨) એ ભગવાનના વાકયથી, તે 'ભગવાને એવું કેમ કહ્યું ?' એમ તે વિસ્મય પામ્યો. તેથી 'પોતાના માથા ઉપર જ તેણે (પોતાનો) હાથ મૂકયો.' 'વિકલ્પનો દોષ પણ તજવો જોઇએ, (એવો નિયમ) હોવાથી બીજા વિચાર (શંકરનું વચન ખોટું માની પોતાના માથા ઉપર હાથ મૂકવા) માં પોતાનો નાશ થવારૂપ મોટો દોષ હતો. તેથી તેણે એવું કેમ કબુલ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દુષ્ટ મતિવાળાએ' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ૩૫.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् ।
जयशब्दो नमःशब्दः साधुशब्दोऽभवद्दिवि ॥३६॥

[1] 'અહિં હું સજા કરીશ' એમ કહ્યું છે. વળી 'તુ હણજે' એમ પણ છે. અંતે 'તેનો પક્ષ જણાવેલ છે' એમ છે. તેથી ભગવાન જાણે કે વૃકની સાથે મળી જઇ, તેનો પક્ષ લઇ, તે એ એક થયા હોય તેમ આ વાકય કહે છે, એમ જણાય છે. તેથી જ શંભુને અપરાધ વિના મારી શકાય નહિ, એટલે મારવા યોગ્ય નથી, એમ પણ કહેલું છે.

પછી ક્ષણમાં વજ્રથી હણાએલો હોય તેમ તૂટેલાં માથાંવાળો પડયો. આકાશમાં ' જય ' ' નમઃ ' ' સાધુ (સારૂં થયું) ' એવા શબ્દો થયા. ૩૬.

' તૂટેલું છે માથું જેનું ' તેવો થઇ ભૂમિ ઉપર પડયો. ' પછી ' એ શબ્દથી જૂદો આરંભ કરેલો છે. ' ભગવાનના વચન પ્રમાણે તે (શિવનું વચન) ખોટું ન હતું, (તે સત્ય હતું, તેમાં) સંદેહ પણ ન હતો, પરંતુ તે સત્ય જ થયું ' એવો (તેનો અર્થ છે:) ' ભકત ઉપર પ્રેમ રાખનાર ભગવાને એમ કેમ કર્યું ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' વજ્રથી હણાએલો હોય તેમ ' એ શબ્દો યોજેલા છે. અથવા વજ્રથી હણાએલા પર્વતની પેઠે તેના ભુકકા નીકળી ગયા. જગતને દુઃખ કરનારો હોવાથી (ભગવાને તેને) માર્યો, એવો અર્થ છે. પછી ભગવાનનો પ્રભાવ જોઇને ' જય ' એ શબ્દ, મહાદેવને (દુઃખમાંથી) છોડાવ્યા તેથી ' નમઃ ' એ શબ્દ, અને ભગવાનનાં મોહ કરનારાં વચનો સંભારીને ' સાધુ ' એ શબ્દ, એથી (અનુક્રમે) રાજસ, સાત્ત્વિક અને તામસ (દેવો)-નો ત્રણ પ્રકારનો એ શબ્દ આકાશમાં થયો. ' આકાશમાં ' એ શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) દેવોને (તેથી) આનંદ થએલો હોવાથી, (ભગવાને વૃકને) ઠગીને માર્યો ન હતો, અને મહાદેવની નિંદા (નાં વચનો ભગવાને કહેલ તે) પોતે માનતા નહિ હોવાથી, (એ પ્રમાણે) ખોટું કહેવાથી દોષ થતો નથી, એમ સૂચવેલું છે. ૩૬.

નીચેના શ્લોકમાં (દેવોએ કરેલાં) શારીરિક અનુમોદનનું વર્ણન કરે છે:—

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ।
देवर्षिपितृगन्धर्वा मोचितः संकटाच्छिवः ॥ ३७ ॥

પાપી વૃકાસુર હણાયો ત્યારે દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વોએ પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. શિવને (ભગવાને) સંકટમાંથી છોડાવ્યા. ૩૭

' દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ અને ગંધર્વો ' બધાએ દેવના સમૂહો છે.

' આમાં ભગવાનનું ચરિત્ર શું થયું (આવ્યું) ? ' એવી શંકા થાય, તેથી ' શિવને સંકટમાંથી છોડાવ્યા ' એમ કહેલું છે. (શિવનું) પોતાનું ઘડપણ અને મૃત્યુ વિનાના હોવાપણું પોતાના વચનથી વિરુદ્ધ થતું, તેથી તે (તેવી સ્થિતિ) ની અંદર પડેલા મહાદેવ સંકટમાં પડયા હતા. ' આ બાજુ વાઘ અને તે બાજુ ખીણ ' એની પેઠે જયાં બંને પક્ષ વિરુદ્ધ હોય[૧] તે સંકટનું સ્થાન છે, એમ લોક કહે છે. ૩૭.

પછી મહાદેવને લજ્જાને લીધે ખેદ થશે એવા (વિચારથી), તે (ખેદ) ને દૂર કરવા ભગવાન મહાદેવની સ્તુતિ કરે છે, એમ નીચેના બે શ્લોકોમાં જણાવે છે:—

मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान् पुरुषोत्तमः ।
अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥

૧ વૃકાસુર શિવના માથા ઉપર હાથ મૂકે ત્યારે જો શિવને કાંઇ હાનિ ન થાય તો તેમનું વચન ખોટું ઠરે, અને વચન સાચું થાય તો તેમની ઘડપણ વિનાના અને મૃત્યુ વિનાના હોવાની સ્થિતિ રહે નહિ, એમ બંને પક્ષ વિરુદ્ધ હતા, તેથી એ સંકટ હતું.

हतः को नु महत्स्वीश जन्तुर्वै कृतकिल्बिषः ।
क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्गुरौ ॥ ३९ ॥

(સંકટમાંથી) છુટેલા મહાદેવને ભગવાન પુરુષોત્તમે કહ્યું કેઃ— ' અહો દેવ ! હે મહાદેવ ! આ પાપી પોતાના પાપથી મૂઓ. હે ઈશ્વર મોટાઓ પ્રતિ અપકાર કરનાર કયું પ્રાણી સુખી થાય ? તો પછી વિશ્વના ઈશ્વર (અને) જગતના ગુરુ (પ્રતિ) અપરાધ કરનારો તો કેમજ સુખી થાય ? ૩૮, ૩૯.

(ભગવાન) પુરુષોત્તમ હોવાથી, તેમની સમાન અથવા તેમનાથી ઉત્તમ કોઇ નથી. તેથી કોઇ પણ કર્મ, (કરવા) થી તેમની હાનિ થતી નથી એમ સૂચવેલું છે. ભગવાને (કરેલી) સ્તુતિ કહે છે કેઃ–' અહો દેવ ! હે મહાદેવ ! ' (આ બે સંબોધનથી અનુક્રમે) અમરપણું અને સર્વના પૂજ્ય હોવાપણું કહેતાં, તેમના મરણનો સંભવજ નથી એમ જણાવેલું છે. કદાચ (મહાદેવ) ઉપકારથી ગળગળા થાય, એવા વિચારથી તે (ઉપકાર) કર્યો નથી એમ જણાવવા ' આ પાપી (પોતાના પાપથી મૂઓ) ' એમ બીજી રીતે તેનું મરણ થયું, એમ કહે છે. આ કેવલ પાપરૂપ જ હતો. તેથી પોતાના જ પાપથી મૂઓ. વળી સર્વ પાપ એક બાજુ, અને બીજી બાજુ ઈશ્વરની અવગણના, (તેમાં ઈશ્વરની અવગણના વધી જાય), તે તેણે કરી એમ ' મોટાઓ પ્રતિ અપકાર કરનાર કોણ સુખી થાય ? ' એ શબ્દોથી કહે છે. મહાદેવના સેવકોનો પણ અપરાધ કરનારો સુખ પામતો નથી. ' ઈશ ! ' સંબોધનથી એમ સૂચવ્યું છે કે તેને આપે જ હણ્યો છે. જ્યાં સેવકનો અપરાધ કરવાથી પણ એવું થાય છે (સુખ મળતું નથી), તો પછી સ્વામીનો અપરાધ થાય ત્યારે તો કહેવું જ શું ? એમ ' તો પછી વિશ્વના ઈશ્વર પ્રતિ અપરાધ કરનારો (તો કેમજ સુખી થાય) ? ' એ શબ્દોથી કહેલું છે. ' જગતના ગુરુ ' એ શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે જાણવામાં ન આવે તેવા ઉપાયથી પણ (તમે તેને) હણેલો છે. ૩૮, ૩૯.

નીચેના શ્લોકમાં આ ચરિત્ર મતાંતર (બીજાનો મત) હોવાથી ચાલુ પ્રસંગમાં ઘણું વધારે ઉપયોગી છે એમ કહેતાં, ચરિત્રનાં શ્રવણ વિગેરેનું ફલ જણાવે છેઃ–

य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः परस्य साक्षात् परमात्मनो हरेः ।
गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथारिभिः ॥ ४०

ન જાણી શકાય તેવી શક્તિઓના સમુદ્રરૂપ, સર્વથી ઉત્તમ, સાક્ષાત્ પરમાત્મા હરિનું મહાદેવના મોક્ષ (રૂપ આ ચરિત્ર), ને જે એ પ્રમાણે કહે અથવા સાંભળે તે સંસારથી અને શત્રુઓથી મુક્ત થાય છે. ૪૦

ભગવાન ન જાણી શકાય તેવી શક્તિઓના उदन्वान् સમુદ્ર છે. તે (શબ્દ) થી એમ સૂચવેલું છે કે અનંતશક્તિવાળા (ભગવાન)નાં ચરિત્રો અનંત છે. આ મહાદેવના મોક્ષરૂપ તેમનું એક ચરિત્ર છે. માત્ર શક્તિના સંબંધથી જ ભગવાનનાં ચરિત્ર થાય છે એવું નથી, પરંતુ ગુણોથી અતીત (ભગવાન) નાં પણ અનંત ચરિત્રો છે એમ 'સર્વથી ઉત્તમ' એ શબ્દથી કહેલું છે. 'પ્રકૃતિને પણ વશ રાખનાર' એવો (તેનો અર્થ છે.) ભગવાન ચરિત્રો કરે છે, તેથી મોટા છે એટલું જ નથી, પરંતુ તે સર્વના આત્મા પણ છે એમ 'પરમાત્મા' શબ્દથી કહેલું છે. એવી રીતે ત્રણ પ્રકારથી ભગવાન હિત જ કરે છે એટલુ જ નથી, પરંતુ તે 'હરિ' છે, એટલે સર્વનાં દુઃખ પણ દૂર કરે છે. 'શાસ્ત્રદૃષ્ટિ પ્રમાણે બધાઓમાં પરમાત્માપણું છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'સાક્ષાત્' શબ્દ યોજેલ છે. વૃક પાસેથી મહાદેવના મોક્ષ (રૂપ ચરિત્ર કહેલું છે), પરંતુ લોકમાં પ્રસિદ્ધ મોક્ષ (કહેલો) નથી. તેને જે સાંભળે અથવા કહે એટલે સંભળાવે, તો અજ્ઞાન અને વાસનારૂપ સંસારનાં બંધનોથી પણ મુક્ત થાય છે, તેમજ 'શત્રુઓથી' એટલે કામ વિગેરેથી અથવા દુશ્મનોથી મુક્ત થાય છે. અહંકારના અધિષ્ઠાતા ભગવાન (શિવ) છે, તે અહંકાર દૂર કરી સર્વને મોક્ષ આપે છે. તેમને પણ (ભગવાને) સંકટમાંથી મુકત કર્યા તેથી તેમનું (ભગવાનનું) ચરિત્ર મહાદેવથી પણ અધિક છે, તે સંસારથી અથવા શત્રુઓથી મુકત કેમ ન કરે? 'લોકોને દાન કરનારા મહાદેવ છે. તેમનાથી અનર્થ થાય ત્યારે તેમનો પણ મોક્ષ કરનારા ભગવાન છે' એવું વિવેકના નિધિ ભગવાનના દાનનું સ્વ-રૂપ લક્ષ્મીના પ્રસંગમાં એ પ્રમાણે જણાવેલું છે. ૪૦

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્‌વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીના દશમા સ્કંધના ઉતરાર્ધના વિવરણમાં ઓગણચાલીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪૦ મો.

एवं दातृत्वसंदेहः कृष्णस्य विनिवारितः ।
अनेन महत्त्वं च हरौ निर्धारितं भवेत् ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દાતાપણા સંબંધી (શ્રીકૃષ્ણ દાન કરનારા નથી એવો) સંદેહ દૂર કર્યો. આથી જ હરિના મોટા (હોવા) પણાનો પણ નિશ્ચય થઇ જાય છે. કા. ૧

तथापि स्पष्टमध्याये चत्वारिंशे निरूप्यते ।
माहात्म्यं द्विविधं लोके प्रमाणाच्च प्रमेयतः ॥ २ ॥

છતાં પણ ચુમાલીસમા અધ્યાયમાં (શ્રીકૃષ્ણનું મોટાપણું) સ્પષ્ટ જણાવવામાં આવે છે. લોકમાં માહાત્મ્ય બે પ્રકારનું છે, (૧) પ્રમાણથી થતું અને (૨) પ્રમેયથી થતું. કા. ૨.

वेदानां मूलरूपेण प्रथमं विनिरूप्यते ।
द्वितीयं च प्रमेयेण हरिणैव निरूपितम् ॥ ३ ॥

વેદોનાં મૂલરૂપથી પહેલું (પ્રમાણથી થતું માહાત્મ્ય) જણાવાયું. પ્રમેય હરિએ જ બીજું (બીજા પ્રકારનું, પ્રમેયથી થતું) જણાવેલું [1] છે. કા. ૩

ज्ञानशक्तिश्च पूर्णात्र क्रियापर्यवसायिनी ।
मूलत्वात्सर्वसहनं जनकस्येव रूप्यते ॥ ४ ॥

અહિં (ભગવાનમાં) જ્ઞાનશક્તિ પૂરેપૂરી ક્રિયામાં પરિણામનારી છે. (ભગવાન સર્વના) મૂલ હોવાથી પિતાની પેઠે સર્વ સહન કરે છે એમ જણાવેલું છે. કા. ૩.

यदा गुणा भगवतश्चत्वारो विनिरूपिताः ।
तदावशिष्टद्वितयं स्वयमेवावदच्छुकः ॥ ५ ॥

જ્યારે ભગવાનના ચાર ગુણો જણાવવામાં આવ્યા[2] ત્યારે બાકીના બે (ગુણો) શુક પોતે જ કહે [2] છે. કા. ૫.

માહાત્મ્યરૂપ (ભગવાનની) જ્ઞાનશક્તિ જણાવવા માટે નીચેના શ્લોકથી પહેલાં થઇ ગએલા નિર્ણયરૂપ કથાનો શુક પોતે જ આરંભ કરે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

सरस्वत्यास्तटे राजन्नृषयः सत्रमासत ।
वितर्कः समभूत्तेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥

---

૧ આ અધ્યાયમાં ભગવાન જણાવે છે.

૨ અધ્યાય ૩૬ થી ૩૯ સુધીના ચાર અધ્યાયોમાં ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ અને શ્રી એ ચાર ગુણો અનુક્રમે જણાવ્યા. બાકીના બે ગુણો જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય આ અધ્યાયમાં અને આ પછીના અધ્યાયમાં અનુક્રમે શુક કહે છે.

હે રાજા! સરસ્વતીના કિનારા ઉપર ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા. ‘ત્રણ ઈશ્વરોમાં મોટા કોણ!’ (એવો) તેઓને સંદેહ થયો. ૧.

પહેલાં સરસ્વતીના કિનારા ઉપર ઋષિઓ યજ્ઞ કરતા હતા. (યજ્ઞના) સંબંધી દેશ, અધિકારી અને કર્મનું ઉત્તમપણું જણાવ્યું. તે સમયે ‘કર્મનું ફલ ક્યાં (કોને) સમર્પણ કરવું?’ એવું કર્મનું ફલ સમર્પણ કરવા માટે જાણવાની ઇચ્છા તેઓને ઉત્પન્ન થઇ. પછી કેટલાકોએ (કહ્યું) કે બ્રહ્મા પિતા હોવાથી, તેમને (સમર્પણ કરવું). બીજાઓએ (કહ્યું) કે વિષ્ણુ યજ્ઞસ્વરૂપ હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. (વળી) બીજાઓએ (કહ્યું) કે મહાદેવ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર ગુરુ હોવાથી તેમને સમર્પણ કરવું. પછી (કર્મ) કરાવનારા ત્રણ પૈકી કયા એકને બીજાઓ અધીન છે તેનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ નહિ હોવાથી મોટાપણું (કર્મ) કરાવનારૂં છે એમ નકકી કરવામાં આવ્યું,[1] અને તે મોટાપણું સદ્‌ગુણોથી થતું હોવાથી, (અને) સદ્‌ગુણોની અંદર સર્વ (હરકોઇ) અવસ્થામાં ખળભળવું નહિ એ મોટો (ગુણ) હોવાથી, મોટાપણું (જાણવાના) ઉપાય માટે ‘(ત્રણ પૈકી) કોણ ખળભળે નહિ તેવો છે’ એવો વિચાર (કરવા) માટે તેઓને સંદેહ થયો, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ‘ત્રણ ઇશ્વરોમાં મોટા કોણ?’ એ શબ્દોથી સંદેહનું સ્વરૂપ કહેલું છે. ૧

‘ત્યારે આ મોટાપણું (કોનામાં છે તે) કેવી રીતે જાણવું?’ એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, વિચાર (કરવા) થી જ તેનું જ્ઞાન થાય એવો નિર્ણય કરીને, વિચાર માટે પ્રત્યક્ષને જ પ્રમાણ તરીકે તેઓએ સ્વીકાર્યું. પછી જે વૃત્તાંત પ્રત્યક્ષ સાથે મળતો આવે તે જ નિર્ણય કરાવનારો છે એવા (વિચારથી), તે (પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા) માટે જ તેઓ પ્રવૃત્ત થયા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्य जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ।
तज्ज्ञप्त्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद्ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥

હે નૃપ! તે જાણવાની ઇચ્છાથી તેઓ બ્રહ્માના પુત્ર ભૃગુને તે જાણવા માટે મોકલ્યા. તે બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ૨.

બધાની જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મશક્તિ ભૃગુ મોટા હોવાથી (તેઓએ) તેમનામાં (ભૃગુમાં) મૂકી. તે સમયે ભૃગુ સાક્ષાત પરબ્રહ્મના આવેશવાળા[2] થયા. પછી તે (ભૃગુ) (પોતાના) દેહનો સંબંધ ભૂલી ગયા. ખળભળે નહિ તેવા (ઇશ્વર) ની પરીક્ષા કરવા બધા બ્રાહ્મણોએ (તેમને) મોકલ્યા. આરંભમાં તે બ્રહ્માની સભામાં ગયા. ૨.

૧ કર્મનું ફલ અપાવનારા ત્રણ પૈકી કયા એકને બીજા બે અધીન છે એનો નિર્ણય કરવો અશકય હોવાથી, તે નિર્ણય કરાવનાર હેતુ તરીકે મોટાપણું નકકી કરવામાં આવ્યું, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ શ્લોકમાં આ અર્થ જણાવનાર શબ્દ નથી; પરંતુ પરબ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી, તેમના આવેશ વિના તેવી પરીક્ષા થઇ શકે નહિ, તેથી અર્થાપત્તિ (સંજોગો ઉપરથી નીકળતાં અનુમાન) પ્રમાણે આ પ્રમાણે કહેલું છે. (લે)

'તે (બ્રહ્મા) (મારા) પિતા પણ છે, 'બ્રહ્મન્' શબ્દથી ઓળખાય પણ છે, સર્વની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર પણ છે, તેથી જો તે બળબળે નહિ તો એટલેથી જ હું પાછો આવીશ' એવો નિશ્ચય કરીને ત્યાં (ભૃગુએ) થોડો જ અપરાધ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं चक्रे सत्त्वपरीक्षया ।
तस्मै चुक्रोध भगवान् प्रज्वलन्स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥

(બ્રહ્માના) સત્ત્વની પરીક્ષા (કરવા) માટે તેમણે તેમને પ્રણામ અથવા સ્તુતિ કર્યાં નહિ. પોતાના તેજથી પ્રકાશતા ભગવાન (બ્રહ્મા) એ તેમના ઉપર કોપ કર્યો. ૩

જેટલા (બ્રહ્માપાસે) આવતા તેઓ પહેલાં નમસ્કાર કરી, સ્તુતિ કરી ઉભા રહેતા. ભૃગુએ તો તે ગુણ (કાર્ય) કર્યો નહિ. આ (વાકયથી) (ભૃગુએ કરેલી બ્રહ્માની) માનસી અવગણના સૂચવેલી છે. 'કરવા યોગ્ય (ભૃગુએ) કેમ ન કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સત્ત્વની પરીક્ષા (કરવા) માટે' એ શબ્દ યોજેલ છે. (બ્રહ્મા) 'બ્રહ્મન્' એ શબ્દથી ઓળખાય છે, છતાં તેમનાં સત્ત્વ, વિવેક, ધૈર્ય વિગેરેની પરીક્ષા કરવાની છે તેથી (ન કર્યું). તેથી સ્વભાવથી (તે) કર્યું નથી એમ નહિ હોવાથી તેમનો (ભૃગુનો) દોષ નથી. 'આ સાંપડેલી સેવાનો ત્યાગ કરવો એ દ્વેષનું મૂલ છે' એ નિયમ પ્રમાણે બ્રહ્માને ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો, એમ 'તેમના ઉપર કોપ કર્યો' એ શબ્દોથી કહેલું છે. 'તે ભૃગુ પણ બ્રાહ્મણ અને મોટો (પુરુષ) હતો, (તેથી પ્રણામ ન કર્યાં, તેમાં ક્રોધ કેમ કર્યો), ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલ છે, 'ભૃગુમાં પણ આ (ભગવત્પણું) સમાન જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રકાશતા' વિશેષણ યોજેલું છે. (બ્રહ્માની) અંદર વેદ હોવાથી, તે બ્રહ્મતેજથી પ્રકાશતા હતા. 'ભૃગુમાં પણ એમ જ હતું' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાના તેજથી' શબ્દો યોજેલા છે. ભૃગુમાં તો બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાનું તેજ મૂકેલું હતું, એવો (એ બેમાં) ભેદ હતો. ૩.

પછી કુદરતી અને કૃત્રિમ (બ્રાહ્મણપણા)નું રૂપ સરખું હોવાથી, એ બ્રહ્માસ્રોની પેઠે, તે તેજ પાતાની મેળે શાંત થયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना प्रभुः ।
अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणात्मभूः ॥ ४ ॥

જેમ પોતા (અગ્નિ) માંથી ઉત્પન્ન થએલા જલ વડે અગ્નિને (શાંત કરે છે), તેમ તે પોતાની મેળે પ્રકટ થએલા પ્રભુએ પુત્રને માટે પોતાની અંદર ઉત્પન્ન થએલા ક્રોધને પોતે શાંત કર્યો. ૪.

'પુત્ર (ભૃગુ) પણ પોતામાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા છે, અને ક્રોધ પણ (પોતામાંથી જ ઉત્પન્ન થએલો છે), તેથી (બંને) સરખા બળવાળા હોવાથી પછી

કજીઓ કરશે ' એમ એટલું જ વિચારીને आत्मना પોતાની મેળે જ પોતાના તેજને શાંત કર્યું. એ પ્રમાણે કરવાનું સામર્થ્ય 'પ્રભુ' એ શબ્દથી જણાવેલું છે. આ તો માત્ર બ્રહ્માનો મનોરથ હતો. વાસ્તવિક રીતે તો ભૃગુના તેજથી જ તે (બ્રહ્માનો ક્રોધ) શાંત થયો એમ કહેવા માટે, 'પોતામાંથી ઉત્પન્ન થએલા જલવડે (અગ્નિને શાંત કરે છે)' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. 'અગ્નિમાંથી જલ (ઉત્પન્ન થયું)' એ શ્રુતિ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલા જલ વડે જેમ કોઇ અગ્નિને શાંત કરે છે (તેમ ભૃગુના તેજથી બ્રહ્માનો ક્રોધ શાંત થયો). સામાન્ય રીતે કારણ પોતાની મેળે અથવા (પોતાના) ગુણથી કાર્યનો નાશ સર્વત્ર કરે છે. (અહિં તેથી ઉલટું થયું છે.) ૪

ततः कैलासमगमत्स तं देवो महेश्वरः।
परिरब्धुं समारेभ उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥ ५ ॥

વછી તે કૈલાસ ગયા. તે દેવ મહેશ્વરે ઉઠી આનંદથી તે ભાઈને ભેટવાની તૈયારી કરી. ૫

એ પ્રમાણે તે (બ્રહ્મા) નો ખળભળાટ જોઇને, 'આ મોટા નથી' એવો નિશ્ચય કરીને, લોકોને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારા મહાદેવ કદાચ એવા (મોટા) હશે એમ (વિચારી), તે (મહાદેવ મોટા છે કે નહિ તે) જાણવા માટે, ભગવાનને ભોગમાં આસક્ત માની તેમને તજી, પહેલાં (ભૃગુ) કૈલાસ ગયા. તે (ભૃગુના) ભાઇ હોવાથી (માત્ર) શાંત રહેવાથી તેમને ખળભળાટ ન થાય, તેથી (ભૃગુએ તેમનો) વાણીથી પણ અપરાધ કર્યો એમ કહેવા માટે 'તે દેવ મહેશ્વર....' થી તેનો (વાણીથી અપરાધ કરવાનો) પ્રસંગ કહેલો છે. (બંને) સમાન હોવા છતાં, તે (ભૃગુ) નું તેજ જોઇ, (મહાદેવ) 'દેવ' હોવાથી જ્ઞાનશક્તિવાળા હતા છતાં, ઐશ્વર્યવાળા [1] હતા છતાં, (ભૃગુનું) સન્માન કરવા માટે (તેમને) ભેટવાની તેમણે તૈયારી કરી. તે પણ 'ઉઠીને' (કરી), અને તે પણ 'આનંદથી' કરી. આથી મનથી, કાયાથી અને ઇંદ્રિયથી સ્વાગત (કરવાનું) કહેલું છે. ૬.

નીચેના શ્લોકમાં (ભૃગુએ કરેલ) અપરાધ જણાવે છેઃ—

नैच्छत्त्वमस्युत्पथग इति देवश्चुकोप ह।
शूलमुद्यम्य तं हन्तुमारेभे तिग्मलोचनः।
पतित्वा पादयोर्देवी सान्त्वयामास तं गिरा ॥ ६ ॥

'તું આડામાર્ગે ચાલનારો છે' એમ કહી (ભૃગુએ ભેટવાનું) ઇચ્છયું નહિ. દેવે કોપ કર્યો. અંગારા જેવી આંખોવાળા તેમણે ત્રિશૂલ ઉગામી તેમને હણવા માંડયા. દેવીએ બે ચરણોમાં પડી વાણીથી તેમને શાંત કર્યા. ૬.

ઇચ્છા ન કરી, એ માનસિક (અપરાધ) હતો. તેની સાથેનો વાણીનો અપરાધ 'તું આડામાર્ગે ચાલનારો છે' એ શબ્દોથી કહેલો છે. એ પ્રમાણે (ભૃગુએ) વાણીનો

૧ આ 'મહેશ્વર' શબ્દનો અર્થ છે.

અપરાધ કર્યો ત્યારે (મહાદેવ) દેવ હોવાથી સ્વચ્છંદ આચરણથી (તેમને) દોષ થતો નહિ હોવાથી તેમણે કોપ કર્યો. 'જ્ઞાનવાળાએ એવી રીતે કોપ કેમ કર્યો?' એવું આશ્ચર્ય દર્શાવવા 'ह' એ શબ્દ યોજેલો છે. પછી પહેલાનાં કરતાં આ (ભૃગુ) ને દંડ પણ અધિક થયો એમ 'ત્રિશૂલ ઉગામી....' એ શબ્દોથી કહેલું છે. 'અંગારાજેવી આંખો છે જેમની' એ વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ કહેલો છે. તે સમયે જ્ઞાનશક્તિ પાર્વતી તે (ભૃગુ) નું સ્વરૂપ જાણી, તેમને થતા દંડમાં પોતાની ક્રિયાથી વિઘ્નરૂપ થયા એમ 'બે ચરણોમાં પડી....' એ શબ્દોથી કહેલું છે. 'વાણીથી' એટલે '(ભૃગુનું સ્વરૂપ) જાણવાની ઈચ્છા કરાવનારી (વાણીથી).' ૬.

એ પ્રમાણે તે તે ગુણને[1] આગળ કરી, બંનેના સ્થાને જઈ, સ્વરૂપથી જ[2] વિષ્ણુના સ્થાનમાં (ભૃગુ) ગયા એમ નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી[2] કહે છેઃ—

अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ।
शयानं श्रिय उत्संगे पदा वक्षस्यताडयत् ॥ ७ ॥

પછી જ્યાં દેવ જનાર્દન (વિરાજે છે) ત્યાં વૈકુંઠ ગયા. લક્ષ્મીજીના ખોળામાં પોઢેલા (ભગવાન)ને છાતી ઉપર પગની લાત મારી. ૭.

તે લક્ષ્મીના પતિ ભૃગુના જમાઇ થાય.[3] તેથી દ્વારપાલોથી રોકાણ થયા વિના જ લક્ષ્મીજીના ખોળામાં પોઢેલા પરમેશ્વરનો પહેલાં કરતાં પણ ઘણો મોટો અપરાધ કરતાં, (ભૃગુએ તેમને) છાતી ઉપર પગની લાત મારી. ૭.

કારણ કે તે (ભૃગુ) પરીક્ષા (કરવા) માટે આવેલ (હોવાથી) વિલંબ સહન કરે તેમ ન હતું, અને ભગવાન પોઢેલા હતા. જે પોઢેલ હોય તેનો આથી બીજો કોઇ (વધારે) અપરાધ થઇ શકે નહિ. તેથી (ભૃગુએ) એક સાથે જ (તેમને) જગાડવાનું અને અપરાધ કર્યાં. આ કાયાથી કરેલો અપરાધ હતો, અને તે પણ મોટો હતો; કારણ કે (૧) દેશ (૨) કાલ (૩) અવસ્થા (૪) સામીપ્ય (૫) કરણ (૬) ક્રિયા અને ફલ છએ દોષ થાય તેવાં હતાં. જો ભગવાન (જનાર્દન) દરેક ગુણથી અથવા બધા ગુણોથી મળીને ભગવાન ન હોત, તો તેમને ખળભળાટ થાત જ; પરંતુ ભગવાન તો સ્વભાવથી જ (સર્વનું) મૂલ બનેલા ભગવાન જ છે. તેથી તેમણે પોતાના સહજ (કુદરતી) છ ગુણોનો ત્યાં પ્રકાશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકથી કહે છે :—

तत उत्थाय भगवान् सह लक्ष्म्या सतां गतिः ।
स्वतल्पादवरुह्याशु ननाम शिरसा मुनिम् ॥८॥

---

૧. ભૃગુ બ્રહ્માને ત્યાં રજોગુણને અને શંકરને ત્યાં તમોગુણને આગળ કરીને ગયા હતા. (લે)

૨. સત્ત્વ પણ ગુણ હોવા છતાં, (ભગવાનનું) ધામ હોવાથી સ્વરૂપ જ છે, એમ 'अथो' શબ્દથી સૂચવેલું છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૩. ભૃગુ લક્ષ્મીના જનક (પિતા) કેમ ગણાય તે ૧૦–૩–૯ના શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ છે.

પછી સત્પુરુષોના ફલરૂપ ભગવાને લક્ષ્મીજી સાથે તરતજ પોતાની પથારીમાંથી ઉઠી મુનિને મસ્તકથી પ્રણામ કર્યા. ૮.

मानसान् षड्गुणानादौ ततः काये सुसंस्थितान् ।

ततो वाचनिकानाह पूर्णोऽतो भगवान् हरिः ॥

આરંભમાં મનના છ ગુણો, પછી કાયામાં સારી રીતે રહેલા અને પછી વાણીના (છ ગુણો) કહેલા છે. તેથી ભગવાન હરિ પૂર્ણ છે. કા. ૬.

આરંભમાં (ભગવાનને) ખળભળાટ થયો નથી (એમ) જણાવવા મનના છ ગુણો કહેલા છે, કારણ કે (તે) ' ભગવાન ' છે તેથી (૧) ઐશ્વર્યનું વિરોધી (ભૃગુએ લાત) માર્યા પછી ઉઠવાનું (કાર્ય) કર્યું. (૨) તે પણ લક્ષ્મીજીની સાથે કર્યું. આ વીર્યથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે શક્તિ હોય ત્યારે કોઇ પણ સુખનો ત્યાગ કરતું નથી. વળી (૩) આ યશથી પણ વિરુદ્ધ છે, કારણ કે (ભગવાન) ' સત્પુરુષોના ફલરૂપ ' છે. આમ (પથારીમાંથી ઉઠવું પડતું) હોવાથી હલકાઇ જણાતી હોવાથી સત્પુરુષો તેમને શા માટે ભજે ? (૪) ' પોતાની પથારીમાંથી ઉઠીને ' એ શબ્દોથી શ્રીવિરુદ્ધ (કાર્ય) જણાવેલું છે, કારણ કે શોભા (શ્રી) તિરોહિત થઇ. ' તરતજ ' એ શબ્દથી નબળાઇને લીધે (શ્રીના) વિરોધને દૃઢ બનાવેલો છે. (૫) ' પ્રણામ કર્યા ' એ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ (કાર્ય) છે, કારણ કે (જ્ઞાન) વિનાનો હોય તે નમસ્કાર કરે, અને તે પણ મસ્તકથી (પ્રણામ) કર્યા, કારણ કે (ભગવાનનું) મસ્તક બ્રહ્મા વિગેરેનું પણ સ્થાન છે, અને (૬) 'મુનિને (પ્રણામ કર્યા)' એ વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ કાર્ય છે, કારણ કે આ (ભૃગુ) મુનિ હોવાથી ક્રોધ કરશે એમ (વિચારી), તે ક્રોધ ન કરે એવી ઇચ્છા કરી (કારણ કે તે માટે પ્રણામ કર્યા), અને ઇચ્છાવાળાઓ વૈરાગ્યવાળા નથી. ૮

કાયામાં રહેલા ભગવાનના ધર્મોથી વિરુદ્ધ (ધર્મો) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

आह ते स्वागतं ब्रह्मन्निषीदात्रासने क्षणम् ।
अजानतामागतान्वः क्षन्तुमर्हथ नः प्रभो ॥ ९॥

(અને) કહ્યુંઃ– ' હે બ્રહ્મન્ ! તમે સુખેથી આવ્યા ? આ આસન ઉપર એક ક્ષણ બેસો. હે પ્રભુ ! તમને આવેલા નહિ જાણનારા અમને ક્ષમા કરવા આપ યોગ્ય છો. ૯.

(૧) ' તમે સુખેથી આવ્યા ? ,' ' શું તમારૂં આવવું સુખપૂર્વક થયું છે ? ' એવો (આ) કુશલ પ્રશ્ન સરખાપણું પ્રાપ્ત કરાવનારો હોઇ ઐશ્વર્યથી વિરુદ્ધ છે, અને (૨) ' હે બ્રહ્મન્ ! ' એવું તે (ભૃગુ) નું સરસાઇ દેખાડનારૂં સંબોધન વીર્યથી વિરુદ્ધ છે. (૩) ' આ આસન ઉપર એક ક્ષણ બેસો ' એવી પ્રાર્થના કીર્તિથી વિરુદ્ધ છે, અને (૪) ' એક ક્ષણ (બેસો) ' એમ દીનપણાથી કરેલી હોવાથી શ્રીથી વિરુદ્ધ છે. (૫) ' તમને આવેલા નહિ જાણનારા ' એ શબ્દોમાં જ્ઞાનનો વિરોધ સ્પષ્ટ છે. (૬) ' અમને ક્ષમા

કરવા યોગ્ય છો ' એમ અપરાધની ક્ષમા કરાવવાનું કાર્ય ઇચ્છાવાળા હોવાપણું જણાવતું હોવાથી વૈરાગ્યથી વિરુદ્ધ છે. ' હે પ્રભુ ! ' એ સંબોધન એમ સૂચવે છે કે ભગવાન પોતાના ગુણોને તે (ભૃગુ) માં મૂકે છે. ' ભગવાન માનરહિત અને માન આપનારા છે ' એવો નિર્ણય પરીક્ષામાં સ્થાપિત થશે. એ પ્રમાણે વાણીથી ભગવાને પોતાની હલકાઇ જણાવી અને અપરાધ કરનારની પ્રશંસા (કરી). ૯.

अतीव कोमलौ तात चरणौ ते महामुने ।
इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन् स्वेन पाणिना ॥ १० ॥

' હે મહામુનિ ! હે વહાલા ! આપના ચરણો ઘણા જ કોમલ છે ' એમ કહેતાં પોતાના હાથથી વિપ્રના ચરણોનું મર્દન કરતાં (કહ્યું):—૧૦.

[આ શ્લોક ઉપર શ્રીસુબોધિની નથી, તેમજ આઠમા શ્લોકના આભાસમાં જે ચાર શ્લોકથી ભગવાન પોતાના ગુણોનો પ્રકાશ કરે છે એમ કહેલું છે તે ચાર શ્લોકો બારમા શ્લોક સુધીના છે. તેથી આ શ્લોક શ્રીમહાચાર્યચરણે ક્ષેપક માનેલો જણાય છે.]

પહેલાંની પેઠે (ભગવાનના ધર્મોથી) વિરુદ્ધ કાયાના ધર્મો નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી વાણીથી જ કહે છે :—

पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च मद्गतान् ।
पादोदकेन भवतस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥

તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનારાં આપના ચરણનાં જલથી લોકો સહિત મને અને મારી અંદર રહેલા લોકપાલોને આપ પવિત્ર કરો. ૧૧.

પવિત્રપણામાં ઘણું ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાન પરમ પવિત્ર રૂપવાળા છે. તેથી જ તેમણે (પોતાના) નખના જલરૂપ ગંગામાં આજ્ઞાથી પવિત્રપણું મૂક્યું. તેમ ન હોય તો શાસ્ત્રમાં જેની મના કરેલી છે તેવા (નખના જલ=ગંગા)માં પવિત્રપણું ક્યાંથી હોય ? (૧) આ ' મને પવિત્ર કરો ' એવું (વચન) તે (ઐશ્વર્ય)થી વિરુદ્ધ છે. લોકસહિત (ભગવાને) પોતાને અપવિત્ર જણાવવા એ (ઐશ્વર્યથી) ઘણું જ વિરુદ્ધ છે. ભગવાન પોતાના ધર્મોને તે (ભૃગુ)માં મૂકીને, તેમના ધર્મો પોતે ગ્રહણ કરીને આ પ્રમાણે સર્વ કહે છે. (ભગવાન) તેમ ન કરે તો બ્રાહ્મણ (ભૃગુ)નો નાશ થાય, અને પ્રમેયના બલને લીધે સન્માર્ગનો જ નાશ થાય. જેમ મોટો રાજદ્રોહ કરવામાં આવે ત્યારે રાજાના નોકરો તે (રાજદ્રોહ કરનાર)નો નાશ જ કરે, પણ જો તે રાજા પોતાનો અપરાધ કરનારને પોતાના સિંહાસન ઉપર બેસાડે તો પીડા કરનારાઓ બધા (કાર્ય) સાધનારા થઇ પીડા ન કરે, (અને જો રાજા) તેમ ન કરે તો હરકોઇ રીતે તેનો નાશ જ કરે, તેથી ભગવાન એ નિયમને લીધે (ભૃગુની) સ્તુતિ કરે છે, અને પોતાના ગુણોનું તેમનામાં સ્થાપન કરતાં (તે બંને) સરખા નહિ હોવાથી, તેમના (ભૃગુના) ગુણો (પોતે) ગ્રહણ કરે છે. આ (ભગવાનને) હલકાઇ પ્રાપ્ત કરાવનારી લીલા મોહ કરાવનારી જાણવી. (૨) ' મારી અંદર રહેલા લોકપાલોને પવિત્ર કરો ' એ શબ્દોથી ઘણી જ

દીનતા દેખાડતાં (પોતાના) વીર્યથી વિરુદ્ધ (ગુણ) કહે છે. પોતાની અંદર જે રહેલા છે તેમનો તે (ભૃગુ) ને સંબંધ જ થતો નથી, તો (ભૃગુથી તેમનું) પાવન થવાપણું તો કયાંથી જ સંભવે ? (૩) તેમાં પણ ચરણના જલથી (ભૃગુ ભગવાનને) પવિત્ર કરે એ કીર્તિથી ઘણું જ વિરુદ્ધ છે; 'તીર્થોને પણ તીર્થ બનાવનારાં' એ વિશેષણથી ગંગા વિગેરે પણ આ (ભૃગુના ચરણનાં જલ) થી જ તીર્થ છે એવો તેનો પવિત્ર કરવાનો ગુણ કારણ સહિત કહેલો છે. ૧૧

નીચેના શ્લોકમાં લક્ષ્મી (વિગેરે) થી વિરુદ્ધ ધર્મ જણાવે છે:—

अद्याहं भगवन् लक्ष्म्या आसमेकान्तभाजनम् ।
वत्स्यत्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥

હે ભગવન્ ! આજે હું લક્ષ્મીનું નિત્યનું સ્થાન થયો છું. આપના ચરણથી જેનાં પાપો દૂર થએલાં છે તેવાની મારી છાતી ઉપર લક્ષ્મી વસશે. ૧૨.

(૪) આધિદૈવિક[1] લક્ષ્મી ભગવાનમાં નિત્ય રહેનારી છે, અને આ (જેની વાત ચાલે છે તે) આધિભૌતિકી[2] (લક્ષ્મી છે), તે પણ નિત્ય છે, અને તેથી (ભગવાનનું) આ (વચન) લક્ષ્મીના સ્વરૂપથી અને પોતાના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ છે. (૫) 'મારી છાતી ઉપર લક્ષ્મી વસશે' એ શબ્દોથી જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ (ધર્મ) કહે છે, કારણ કે જે જ્ઞાનથી ભરપૂર હોય તેમનામાં ક્રિયાશક્તિ રહેતી નથી. (૬) તેમાં પણ '(લક્ષ્મી) અંતરંગ થઈ વસશે' એવી ઇચ્છા દર્શાવેલી હોવાથી વૈરાગ્યથી પણ વિરુદ્ધ (ધર્મ) જણાવેલ છે. (૭) 'આપનાં ચરણથી જેનાં પાપો દૂર થએલાં છે' એ શબ્દોથી આપના ચરણારવિંદના સંબંધથી પોતાનાં પાપોનો નાશ થવાનું કહ્યું તે ધર્મીથી વિરુદ્ધ છે. એ પ્રમાણે ધર્મો (ગુણો) સહિત પોતાને તે (ભૃગુ)માં મૂકીને, તેના (ધર્મો) પોતે ગ્રહણ કરીને (ભગવાને) તે પ્રમાણે કહેલું છે. આથી જ 'કોઇ સમયે જ્યારે તું મારા ચરણોની સેવા કરીશ ત્યારે તારા પાપનો નાશ થશે' એવો પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાનો ઉપદેશ પણ તેને કરેલો છે. એ પ્રમાણે પોતાનું માનરહિત હોવાપણું અને માન આપનાર હોવાપણું પ્રકટ કરતાં ભગવાને સત્પુરુષોનો માર્ગ દઢ કરેલો છે. ૧૨.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે.—

एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मन्द्रया गिरा ।
निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥

એ પ્રમાણે વૈકુંઠ (ભગવાન) વદતા હતા ત્યારે તેમની નરમાશવાળી વાણીથી ભૃગુને સંતોષ થયો. તે તૃપ્ત થઈ શાંત રહ્યા, ભક્તિની ઇચ્છાવાળા અને લોચનમાં અશ્રુવાળા થયા. ૧૩

૧. બ્રહ્માનંદરૂપ ૨. વિષ્ણુની શક્તિરૂપ.

તે (ભૃગુ) તો પરીક્ષા (કરવા) માટેજ આવેલા. તેથી ભગવાનમાં હલકાઈ છે એવું તેમણે ન માન્યું, પણ (તેમનું) કાયા, વાણી અને મનના ચરિત્રને ગુણ (તરીકે) જ સ્વીકાર્યું. તેથીજ તે સંપૂર્ણ રીતે સંતોષ પામ્યા એમ કહે છે. આરંભમાં 'તેમની નરમાશવાળી વાણીથી (ભૃગુને) સંતોષ થયો', અને ભગવાનને પોતાના ગુણો (તેસનામાં) મૂકી તેમને તૃપ્ત કર્યા. તેથી તેમણે સનક વિગેરેની પેઠે પ્રત્યુત્તર અથવા સંદેહ કર્યો નહિ, પરતુ શાંત રહ્યા. વળી ભગવાન અદ્‌ભુત કર્મ કરનારા છે. તેમણે પોતાના ભક્તિના વિરોધવાળા કર્મથી તે (ભૃગુ) ને ભક્તિ આપી, એમ 'ભક્તની ઇચ્છાવાળા અને લોચનમાં અશ્રુવાળા થયા' એ શબ્દથી કહેલું છે. પ્રેમરૂપ ભક્તિથી તે ભગવાનમાં (ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની) પરમ ઇચ્છાવાળા થયા, અને 'અહો! ભગવાનનું ચરિત્ર (કેવું છે)!' એમ આશ્ચર્યને લીધે લોચનમાં અશ્રુવાળા પણ થયા. ૧૩.

ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણીને, (પોતાનો) નિર્ણય જાહેર કરવા તે આવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पुनः स्वसत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।
स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥

હે રાજન! ફરીથી બ્રહ્મવાદી મુનિઓના પોતાના યજ્ઞમાં આવી, ભૃગુએ પોતે જે અનુભવેલું તેનું પૂરેપૂરૂં વર્ણન કર્યું. ૧૪.

'બ્રહ્મવાદી મુનિઓના' એ શબ્દોથી તેઓ જ્ઞાનવાળા અને ક્રિયાવાળા હતા (એમ જણાવેલું છે), અને તેથી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થશે, એવો તેમને વિશ્વાસ હતો. તેથી (ભૃગુએ) પોતે જે અનુભવેલું તેનું પૂરેપૂરૂં નિઃશંક રીતે વર્ણન કર્યું. અંતમાં 'ભૃગુ' શબ્દ છે તે તેમનું વૈષ્ણવપણું જણાવે છે. ૧૪.

'પછી પણ ફરી સંદેહ રહ્યો કે નહિ?' એવી શંકા દૂર કરીને, સંદેહરહિત (જ્ઞાન થયું એમ) જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तन्निशम्याथ मुनयो विस्मिता मुक्तसंशयाः ।
भूयांसं श्रद्दधुर्विष्णुं यतः शान्तिर्यतोऽभयम् ॥ १५ ॥

તે સાંભળીને પછી મુનિઓ વિસ્મય પામ્યા, સંશય વિનાના થયા, અને જેમનામાંથી શાંતિ અને અભય થાય છે તેવા વિષ્ણુને મોટા ભાગે (મોટા) માનવા લાગ્યા. ૧૫.

ભગવાનના ચરિત્રનું શ્રવણ કરીને આરંભમાં વિસ્મય પામ્યા, કારણકે થોડી સરસાઇ જાણવા માટે પ્રવૃત્તિ કરેલી અને ઘણીજ (વિષ્ણુની) સરસાઇ તેઓએ જાણી. પછી 'સંશય વિનાના થયા', કારણકે ભગવાન જ મોટા છે એવો (તેમનો) નિશ્ચય થયો. આમ હોવા છતાં પણ 'મોટા ભાગે વિષ્ણુને જ માનવા લાગ્યા' એટલે આ (વિષ્ણુ) જ મોટા છે એ વિષયમાં શ્રદ્ધા રાખવા લાગ્યા, પરંતુ જેઓ પિતા તરીકે અથવા ગુરુ તરીકે બીજામાં (બ્રહ્મામાં અથવા મહાદેવમાં) પણ શ્રદ્ધાવાળા હતા, તેવા

બીજામાં શ્રદ્ધાવાળાઓને બોધ કરવા પ્રમાણ પણ શક્તિવાળું નહિ હોવાથી, તેઓએ ભગવાનને પોતાના સેવ્ય (બ્રહ્મા અથવા મહાદેવ) જેવા જ જાણ્યા, તેથી તેઓને બાતલ કરવા 'ઘણુ ભાગે' શબ્દ યોજેલો છે. સત્પુરુષોના માર્ગમાં ભગવાનને જ ઉત્તમ માનવા જોઈએ એમ જણાવવા, 'જેમનામાંથી શાંતિ થાય છે' થી આરંભી, 'તે તીર્થનું સાધન છે' (શ્લોક ૧૯ ના અંત) સુધીથી સત્પુરુષોના માર્ગને ઉપયોગી બધાએ ગુણો ભગવાનમાં છે એમ કહે છે. સત્પુરુષોના માર્ગમા આરંભમાં ગુણોનો ખળભળાટ ન થવાની જરૂર છે, પછી ભગવાનના ધર્મો અને માર્ગની રક્ષા (ની જરૂર છે). તે (માર્ગની રક્ષા) માં પણ છ ગુણો અને ભગવાનનું વર્ણન કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં સોળ કલાવાળાં[1] ભગવાનનું વર્ણન થશે. (૧) શાંતિ અંદરનો ધર્મ છે. આથી ઈંદ્રિયોના રજોગુણનો ખળભળાટ થતો અટકે છે. (૨) જે (વિષ્ણુ) માંથી અભય, ભયનો અભાવ એટલે સત્ત્વગુણના ખળભળાટનો અટકાવ થાય છે. ૧૫.

धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं वैराग्यं च दयान्वितम् ।
ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद्यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥

જેમનાથી ધર્મ, દયા સાથે સાક્ષાત્ જ્ઞાન અને સાક્ષાત્ વૈરાગ્ય થાય છે, અને જેમનાથી આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય અને અંતઃકરણના મેલને હરનાર યશઃ થાય છે. ૧૬.

(૩) ધર્મ તમો ગુણના (ખળભળાટને) અટકાવનારો છે. પછી ભગવાનના ધર્મો (કહે છે.) (૪) જે (ભગવાન) માંથી સર્વ પ્રાણીઓને સાક્ષાત્ એટલે ઉપાધિવિનાનું જ્ઞાન અને (૫) તેવાજ પ્રકારનું વૈરાગ્ય (પ્રાપ્ત થાય છે). 'દયા સાથેનું' એ (જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય) બંનેનું વિશેષણ છે. જ્ઞાનથી અને વૈરાગ્યથી પ્રાણીઓને પીડા (થવાનુ) સંભવે છે, તેથી તે (પીડા ન થાય તે) માટે આ (વિશેષણ) કહેલું છે. દયાના ભાવ માટે ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ આપેલો. વૈરાગ્યથી પોતાનાં (સગાંઓ) ને પીડા થાય છે એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. કોઈ ગ્રંથમાં (दयान्वितम् ને બદલે) 'तदन्वितम् એવો પાઠ છે. ત્યારે 'જ્ઞાનસહિત વૈરાગ્ય', પરંતુ માંકડાનો વૈરાગ્ય નહિ, એવો અર્થ (કરવો). (૬) જે ભગવાન પાસેથી 'અણિમા' વિગેરે વિભાગવાળું આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય અને (૭) યશ પ્રાપ્ત થાય છે. 'आत्मनः અંતઃકરણના मलं મેલને હરનાર એ યશનું વિશેષણ છે. આ (વિશેષણ) થી નાટક કરનારા અથવા વિદૂષક વિગેરેને દાન આપીને દુષ્ટ પ્રકારથી જે યશ પ્રાપ્ત કરેલો હોય તેને બાતલ કરેલો છે. (૮,૯) શ્રી અને વીર્યનો ચાલુ પ્રસંગમાં એવો ઉપયોગ નહિ હોવાથી, વીર્યનો દયામાં, અને શ્રીનો આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યમાં સમાવેશ (શુક) માને છે. ૧૬.

૧. ગુણોના ખળભળાટનો અટકાવ. ગુણો ત્રણ હોવાથી આ ત્રણ થાય છે. પછી ભગવાનના ધર્મો આ છ હોવાથી નવ થયા. પછી માર્ગની રક્ષા, તે ભગવાનના છ ગુણો અને ધર્મ એમ સાત પ્રકારની થતાં (૯+૭) સોળ થાય છે. (લે)

એ પ્રમાણે ભગવાન પાસેથી પ્રાણીઓને આ પ્રાપ્ત થાય છે એમ જણાવી, માર્ગ (નું ઉત્તમપણું) સિદ્ધ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકથી માર્ગને અનુકૂલ ભગવાનના ગુણો કહે છેઃ—

मुनीनां न्यस्तदंडानां शान्तानां समचेतसाम् ।
अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥

જે (ભગવાન) ને શાંત સમચિત્તવાળા અકિંચન સાધુ અને સંન્યાસવાળા મુનિઓના પરમ ફલરૂપ કહે છે. ૧૭.

(૧૦) જે ભગવાન છ ગુણોવાળાઓના પણ परमा गतिः પરમ ફલરૂપ છે, એવો અર્થ છે. 'કહે છે' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ જણાવેલું છે. 'એટલે જ્યાંથી (કોઇ) પાછું ન ફરે, અને જેથી આગળ જવાતું નથી (તે). છ ગુણોવાળા મુનિઓનાજ ફલરૂપ ભગવાન છે એવું જ્ઞાન થાય તે માટે તેમના (મુનિઓના) છ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. (क) મનન જ્ઞાનનું સાધન છે. તેનાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. (ख) (કોઇને) સજા ન કરવી તે વૈરાગ્ય છે. (ग) શાંતિ કીર્તિ છે. (घ) સમચિત્તપણું શ્રી છે. (ङ) 'અકિંચન' શબ્દથી વીર્ય (જણાવેલ હોવાનું) સંભવે છે, કારણકે જેને (ધનની) ઇચ્છા હોય તેઓ તે (અકિંચનપણું) રાખતા નથી. (च) 'સાધુ' શબ્દથી સારો આચાર કહેલો છે. આ (છ ગુણોવાળા મુનિઓના પરમ ફલરૂપ હોવા) થી ઐશ્વર્ય જણાવેલું છે, કારણકે (ભગવાન) લૌકિક સામગ્રીથી વૈદિકપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. એ પ્રમાણે સત્પુરુષોના માર્ગમાં (ભગવાનનું) ફલરૂપપણું એક ગુણ છે. ૧૭.

નીચેના શ્લોકમાં (આ સત્પુરુષોના માર્ગના) સાધનનું ઉત્તમપણું જણાવે છેઃ—

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः ।
भजन्त्यनाशिषः शान्ता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥

સત્ત્વ જેમની પ્રિય મૂર્તિ છે, બ્રાહ્મણો તો (જેમના) ઇષ્ટ દેવતા છે, અથવા જેમને ફલની ઇચ્છા નહિ રાખનાર, શાંત, કુશલબુદ્ધિવાળાઓ ભજે છે. ૧૮.

(૧૧) સત્ત્વગુણ જ ભગવાનને જણાવનારો છે. (૧૨) સત્ત્વ ઉત્પન્ન કરનારાઓ પણ તે (સત્પુરુષોના માર્ગ) માં સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ 'બ્રાહ્મણો તો ઇષ્ટ દેવતા છે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. આથી એમ જણાવ્યું કે (આ માર્ગમાં) પ્રમાણ વિઘ્ન કરતું નથી. વળી (૧૩) જે માર્ગમાં अनाशिषः ફલની ઇચ્છા નહિ રાખનારા, शान्ताः (શાંત એટલે) સાધનના દોષ વિનાના (અને) निपुणबुद्धयः (કુશલ બુદ્ધિવાળા એટલે) વિવેક અને જ્ઞાનવાળાઓ એવા ત્રણ ગુણવાળાઓ (ભગવાનનું) ભજન કરે છે, એમ જે પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનું ઉત્તમપણું (જણાવેલું છે.) 'वा' 'અથવા' એ શબ્દ

બેદરકારી દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે ભગવાનના ભજનમાં કુશલ બુદ્ધિની બહુ જરૂર નથી. એ પ્રમાણે ચારગુણો[1] કહ્યા. ૧૮

(બાકીના) બે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ।
गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥

રાક્ષસો, અસુરો અને દેવો એવી ત્રણ પ્રકારની, ગુણવાળી માયાએ સર્જેલી તેમની આકૃતિઓ છે. (જે) સત્ત્વ છે તે તીર્થનું સાધન છે. ૧૯

(૧૪) ભગવાનની આકૃતિ એટલે રૂપ ત્રણ પ્રકારનાં છે. રાક્ષસો તામસ, અસુરો રાજસ, અને દેવો સાત્ત્વિક, એમ તેમને ગણાવે છે. આથી (એમ કહ્યું કે) ભગવાન સર્વરૂપવાળા હોવાથી સર્વમાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખવી એ એક ગુણ છે. (૧૫) તે (બધા) માં પણ સત્ત્વ (છે તે) तीर्थानाम् પવિત્ર કરનારાનું સાધન છે. આ (છેલ્લો જણાવેલો ગુણ) વૈરાગ્ય છે. તેની પહેલાંનો (સર્વમાં ભગવદ્બુદ્ધિ રાખવી તે) જ્ઞાનના સ્થાનનો છે. ભજન શ્રી છે, બ્રાહ્મણો કીર્તિ છે, સત્ત્વ બલ (વીર્ય) છે, અને ગતિ ઐશ્વર્ય છે. (૧૬) " यस्मात " ' જેમનામાંથી ' (જૂઓ શ્લોક ૧૬ તેમજ બીજા શ્લોકોમાં ' यतः ' પણ કહેલ છે) એ શબ્દથી ભગવાન કહેલા હોવાથી ધર્મી જણાવ્યા. તેથી સર્વ પ્રકારથી શ્રીકૃષ્ણ જ મોટા છે એમ જણાવ્યું. ૧૯.

આ પ્રસંગથી નીકળતો વૃત્તાંત કહી, ' નિર્ણય કરનારાઓનું શું થયું ' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

इत्थं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ।
पुरुषस्य पदाम्भोजसेवया तद्गतिं गताः ॥ २० ॥

આ રીતે સરસ્વતીના તીરે રહેનારા વિપ્રો માણસોનો સંશય દૂર કરવા પુરુષના ચરણકમલની સેવા કરી, તેનાથી (પ્રાપ્ત થતું) ફલ પામ્યા. ૨૦

' વિષ્ણુ ભક્તિથી જ પ્રસન્ન થાય છે, બીજા કોઇ પણ (સાધન) થી પ્રસન્ન થતા નથી, અને તે જ મોક્ષ આપનારો છે, ભક્તિ જ તે (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધન છે ' એ વાક્ય પ્રમાણે પ્રમાણમાં ઉત્તમ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા સરસ્વતીના તીરે રહેનારા મુનિઓએ ' માત્ર વાણીથી માણસોનો સંશય દૂર થતો નથી ' એમ (વિચારી,) (તેમનો) સંશય દૂર કરવા પોતે ભજન કરી, પછી તે જ (ભગવાનના ચરણકમલની) સેવાથી, તે (સેવા) થી જ પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવા ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી. ૨૦

૧ ઐશ્વર્ય ગયા (સત્તરમા) શ્લોકમાં કહ્યું. ' સત્ત્વ બલ (વીર્ય) છે, બ્રાહ્મણો કીર્તિ છે, અને ભજન શ્રી છે ' એમ આવતા શ્લોકના શ્રીસુબોધિનીમાં કહેશે. આ વીર્ય, કીર્તિ અને શ્રી આ શ્લોકમાં કહેલા છે. તેથી ૧૭-૧૮ શ્લોકોમાં ચાર ગુણો કહેવાયા.

એવી રીતે ઉપાખ્યાન ફલ આપનારૂં થાય છે એમ કહીને તેવું ફલ સદાએ (પ્રાપ્ત) થાય છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં સૂત (તેના) ફલનું શ્રવણ (શ્રવણનું ફલ) કહે છેઃ—

॥ सूत उवाच ॥ સૂત કહે છેઃ—

इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगन्धपीयूषं भवभयभित्परस्य पुंसः ।
सुश्लोकं श्रवणपुटैः पिबत्यभीक्ष्णं पान्थोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जहाति ॥२१॥

એવું આ મુનિના પુત્રના મુખરૂપી કમલની ગંધવાળા અમૃતરૂપ, ભવના ભયનો નાશ કરનારૂં, પર પુરુષનું સારા શ્લોકવાળું (ચરિત્ર), જે મુસાફર કાનના પોલાણોથી વારંવાર પીએ છે તે માર્ગના શ્રમ તજે છે. ૨૧

'इति' 'એવું' એ શબ્દ કથાની સમાપ્તિ સૂચવે છે. 'एतत्' 'આ' શબ્દ (કથાનું) અનુસંધાન કરે છે, કારણ કે હરકોઇ પાસેથી પણ સાંભળેલું (આ) ભગવાનનું ચરિત્ર કાર્ય પાર પાડે છે જ. પરંતુ સાધારણ પણ (ભગવાનનાં ચરિત્રો) ભક્તના મુખથી શ્રવણ કરવામાં આવે ત્યારે જ ફલરૂપ થાય છે એમ જણાવવા 'મુનિના પુત્રના મુખરૂપી કમલની ગંધવાળા અમૃતરૂપ' એવું વિશેષણ યોજેલું છે. 'મુનિના પુત્ર' એ શબ્દથી (શ્રીશુકે કહેલું હોવાથી) ખોટું જ્ઞાન નથી એમ કહેલું છે. 'મુખરૂપી કમલ' એ શબ્દથી (આ ચરિત્રનું) પાન કરવામાં ક્લેશ થતો નથી એમ કહેલું છે, કારણ કે કમલ નીચે પડેલું હોય ત્યારે તો (તે લેવા માટે) નીચા વળવાનો ક્લેશ થાય છે. 'ગંધવાળું અમૃત' એ શબ્દથી (આ) ચરિત્ર ભક્તિરસથી તરબોળ થએલું (છે એમ) કહેલું છે. આ (શબ્દથી આ ચરિત્ર) સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ (છે એમ) જણાવેલું છે. 'ભવના ભયનો નાશ કરનારૂં' એ વિશેષણથી (આ મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારૂં (છે એમ) કહે છે. (આ) સંસારના ભયને દૂર કરે છે. 'ભવ' શબ્દ એમ જણાવે છે કે (આ) ભય દૂર થઇ શકે નહિ તેવો છે. કીર્તિ (આ ચરિત્ર) (આવું ફલ) પ્રાપ્ત કરાવનારી છે તેનું કારણ 'પર પુરુષનું' એ શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે પ્રકૃતિની મધ્યે રહેલા (કોઇ પુરુષ) નું ચરિત્ર આવું હોતું નથી. 'સારા શ્લોકવાળું' એ વિશેષણથી (આ ચરિત્ર) શબ્દથી પણ ઉત્તમ (છે એમ) કહેલું છે. शोभनाः સારા વ્યાસ વગેરેએ કરેલા श्लोकाः શ્લોકો છે જેની અંદર તેવું (આ છે). 'श्रवणपुटैः' 'ઉંચા કરેલા કાનના પોલાણથી' એમ બહુવચનથી (એમ સૂચવેલું છે કે) 'દશ હજાર કાન કરો' એ વાક્ય પ્રમાણે વર (વરદાન) તરીકે પ્રાપ્ત થએલા (કાનોથી જે સાંભળે છે.) એ પ્રમાણે જે (સંસારનો) મુસાફર હોઇ વારંવાર (આ ચરિત્ર) પીએ છે તે સાધન દશામાં રહેલો હોય ત્યારે પણ તેનો ક્લેશ દૂર થાય છે, એવો અર્થ છે. ૨૧.

એવી રીતે પ્રમાણના બલથી ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ જણાવી. પ્રમેયબલથી (ભગવાનની જ્ઞાનશક્તિ) જણાવવા માટે શુક પોતે નીચેના શ્લોકથી ચોસઠમા શ્લોક સુધીનાં બીજાં ઉપાખ્યાનો આરંભ કરે છે.

॥श्रीशुक उवाच॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ।
जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममार किल भारत ॥ २२ ॥

હે ભારત ! એક સમયે દ્વારકામાં તો વિપ્રની સ્ત્રીનો પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ ભૂમિનો સ્પર્શ કરીને ખરેખર મરણ પામ્યો. ૨૨.

પ્રમેયબલમાં પૂર્વપક્ષમાં કાલના પણ બલનું નિરૂપણ કરવું જોઇએ, તેથી દેશ વિગેરેના બલ સાથે વિરોધ થતો નથી. આ દશ (બ્રાહ્મણીના પુત્રો) જેમને માટે ભગવાન (દૂર) પધારશે તે લીલારૂપ હતા, અથવા પ્રાણરૂપ હતા, અથવા નિર્ગુણ ભકિત સાથે ભકિતરૂપ હતા,[1] એવો (ભાવ છે). કેટલાક એમ કહે છે કે તેજને પાછું લાવવું જોઇએ તેથી (ભગવાન) અર્જુન સાથે પધારેલા. વાસ્તવિક રીતે તો આ અનિરુદ્ધ ચરિત્ર હોવાથી ભગવાન અર્જુન સાથે પધાર્યા છે. અર્જુન પાંસે સર્વ દેવતાઓનાં અસ્ત્રો છે, તેથી તે (અર્જુન)નું સામર્થ્ય નિષ્ફલ થતાં બધાએ (દેવતાઓ)નું સામર્થ્ય નિષ્ફલ થાય છે એમ જણાવવા તેની (અર્જુનની) કથા (કહેલી છે). 'એક સમયે' એટલે જે કાલે પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડવાની પોતાની ઇચ્છા થઇ ત્યારે. 'વૈકુંઠમાં એમ (પોતાનું સામર્થ્ય દેખાડવાની ભગવાનની ઇચ્છા) કેમ થાય ?' એવી શંકા દૂર કરવા 'तु' 'તો' શબ્દ યોજેલો છે. કોઇ એક વિપ્રની સ્ત્રીનો कुमारकः પુત્ર જન્મ્યો કે તરત જ, તે સમયે કાલ ભૂમિ પર રહેલો હોવાથી ભૂમિનો માત્ર સ્પર્શ થતાં જ મરણ પામ્યો. 'किल' 'ખરેખર !' શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ (જણાવી) શુક પોતાનો દોષ નથી એમ જણાવે છે. 'હે ભારત !' એવું સંબોધન (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે, તે માટે કરેલું છે. ૨૨.

આવો વૃત્તાંત પહેલાં બનેલો ન હતો તેથી, ભગવાને પહેલાં કાલને ભોગ કરતો અટકાવ્યો હતો તેથી ભગવાન વિરાજતા હોવા છતાં પણ જે (મારો) પુત્ર મરણ પામ્યો, તે શમ્બૂકના[2] ન્યાયથી થએલ હોવાથી, (મારો પુત્ર) પાછો આવશે, એમ (વિચારી) આ પ્રમાણે રાજાના દોષથી જ થએલું છે એમ તેઓને (રાજાના સભાસદોને) જણાવતાં બ્રાહ્મણ બાલકને લઇ રાજાના દરબારમાં ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે :—

विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ।
इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥

---

૧ શ્રીમદ્ ભાગવત ૨-૧૦-૧ માં સર્ગ, વિસર્ગ વિગેરે ભગવાનની દશ લીલાઓ કહેલી છે. પ્રાણો પણ દશ છે. નવ પ્રકારની ભક્તિ શ્રીમદ્ ભાગવત ૭-૫-૨૩ માં કહેલી છે. તે અને નિર્ગુણ અથવા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ મળી ભક્તિ પણ દશ પ્રકારની થાય છે.

૨. કમલવાળા માનસ સરોવરમાં પણ જલના દોષને લીધે છીપો પણ થાય છે. તે પ્રમાણે ભગવાન જ્યાં વિરાજતા હોય તે દેશમાં પણ રાજાના દોષને લીધે મારો બાલક મરણ પામ્યો, પણ ભગવાન વિરાજતા હોવાથી તે પાછો આવશે, એવો અર્થ છે. (લે). રામચંદ્રના રાજ્યમાં શમ્બૂક નામનો શૂદ્ર તપ કરતો હતો. તે રાજાના દોષથી જેમ બ્રાહ્મણનો બાલક (પિતા જીવતાં) મરણ પામ્યો હતો અને શંબૂકને રામે હણવાથી સજીવન થયો હતો, તેમ આ પણ જીવશે. એવો અર્થ જણાય છે. 'શંબૂક' શબ્દનો અર્થ છીપ પણ થતો હોવાથી લેખકારે એવો અર્થ કરેલ છે.

દુઃખી થએલા તે બ્રાહ્મણે મરેલા (પુત્ર)ને લઈ, રાજાના દ્વાર ઉપર (તેને) મૂકી રડતાં (રડતાં) લાચાર મનથી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યુંઃ—

ઓસડવેસડ કરવા જેવું ન હતું એમ જણાવવા 'મરેલા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. મડદું લઇ જનારના વચન ઉપર વિચાર કરવાની શાસ્ત્રમાં મના હોવાથી 'રાજાના દ્વાર પર મૂકી' એ શબ્દો યોજેલા છે. (રાજાના દ્વાર ઉપર) મૂકી 'આ કહ્યું' એટલે નીચે પ્રમાણે કહ્યું. તે ઢોંગ કરતો ન હતો એમ જણવવા 'રડતાં (રડતાં)' એ શબ્દથી તેનો બહારનો ભાવ જણાવેલો છે. 'લાચાર મનથી' એ શબ્દથી (તેનો) અંદરનો ભાવ કહેલો છે. ૨૩.

ब्रह्मद्विषः शठधियो लुब्धस्य विषयात्मनः ।
क्षत्रबन्धोः कर्मदोषात्पञ्चत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥

બ્રાહ્મણનો દ્વેષ કરનાર, દુષ્ટબુદ્ધિવાળા, લોભી, વિષયમાં આસક્તિવાળા ક્ષત્રિયનામધારીના કર્મના દોષથી મારો બાલક પંચત્વ પામ્યો. ૨૪.

'દ્વારકામાં જેવો રાજા જોઇએ તેવો આ ઉગ્રસેન નથી તેથી ઘણા ભાગે તેનો દોષ હશે' એવા અભિપ્રાયથી (આ શ્લોક) કહે છે. '(૧) બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ, (૨) દુષ્ટ બુદ્ધિ અને (૩) લોભ એ ત્રણ રાજાના મોટા દોષો છે. (૪) 'વિષયમાં આસક્ત હોવું' એ ચોથો સાધારણ દોષ છે. ઘણું કરીને આ રાજા (એ) ચારે પ્રકારના (દોષવાળો) છે. બ્રાહ્મણોના દ્વેષને લીધે તેનામાં ધર્મ નથી, દુષ્ટ બુદ્ધિને લીધે અર્થ નથી, લોભને લીધે કામ નથી, (અને) વિષયમાં આસક્તિને લીધે મોક્ષ નથી. તેથી તે રાજા પુરુષાર્થ વિનાનો છે. તેવા (રાજા) નાં કર્મો તેનામાં પુરુષાર્થ નહિ હોવાથી તેને નુકશાન કરવા શક્તિવાળાં નહિ હોવાથી, મારા ઉપર પડયાં છે એમ 'મારો બાલક પંચત્વ[1] પામ્યો' એ શબ્દોથી કહેલું છે. ચાર (દોષ) રાજા જ પામેલો છે, તેની જ પંચત્વ (ની સ્થિતિ થાય તો) તે ક્ષત્રિયનામધારી હોવાથી (તેની) રક્ષા થશે નહિ એમ (વિચારી), બ્રાહ્મણો તેના (તે રાજાના) હોવાથી (તેવાં કર્મો) તેઓના ઉપર પડે છે. ૨૪.

'શિષ્ય અને યજ્ઞ કરનારનો ગુરુમાં (સમાવેશ થાય છે)' એ વાક્ય પ્રમાણે આ (રાજાનાં કર્મો બ્રાહ્મણને ભોગવવાં પડે તેવું વચન) પુરોહિતના સંબંધમાં કહેલું છે, અને તું તો સાધારણ બ્રાહ્મણ છે. તેવો (સાધારણ બ્રાહ્મણ રાજાના દોષથી) કેમ દુઃખી થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजितेन्द्रियम् ।
प्रजा भजन्त्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥

---

૧ 'પંચત્વ' એટલે પાંચપણું. દેહ પાંચ મહાભૂતોનો બનેલો હોવાથી જેનું મરણ થાય તેનો દેહ એ પાંચ મહાભૂતોમાં ભળી જાય છે. તેથી 'પંચત્વ પામવું' એટલે મરણ પામવું એવો અર્થ થાય છે.

હિંસામાં જ આનંદ માનનાર, દુષ્ટ વર્તનવાળા, જેણે ઇંદ્રિયો જીતેલી નથી તેવા તે રાજાને ભજનારી પ્રજા નિરાશ થાય છે, દરિદ્ર હોય છે, અને સદા દુઃખી થાય છે. ૨૫.

રાજાનો મોટો ત્રિદોષ (મોટા ત્રણ દોષો) રાજ્યમાં રહેલા બધાને એ લાગે છે. (૧) હિંસામાં જ આનંદ છે જેનો, (૨) દુષ્ટ છે વર્તન જેનું, અને (૩) દુષ્ટોનું પોષણ કરનારા[1] એવા ત્રણ દોષો ક્રમથી કહે છે. 'તેવા રાજાને ભજનારી પ્રજા' ધીરે ધીરે તે તે દોષ પામે છે. આરંભમાં હિંસાનું ફલ નિરાશા પામે છે, એટલે મૂએલા જેવી થાય છે. દુષ્ટ વર્તનને લીધે ધર્મ થતો નહિ હોવાથી દરિદ્ર થાય છે. પછી શત્રુ ઉપર જય થતો નહિ હોવાથી સદા દુઃખી થાય છે. ઉપદેશ (આપવા) માટે એ પ્રમાણે કહી, બાલકને લઇ, (તે બ્રાહ્મણ) જાય છે. ૨૫.

એ પ્રમાણે એકવાર કથા કહી, નીચેના શ્લોકમાં બીજા પ્રસંગોને (તે કથા) લાગુ પાડે છેઃ—

एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ।
विसृज्य स नृपद्वारि तां गाथां समगायत ॥ २६ ॥

એ પ્રમાણે તે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે બીજાને, અને ત્રીજાને તો એ જ પ્રમાણે રાજાને દ્વારે મૂકીને તે ગીત ગાયું. ૨૬.

(એ પ્રમાણે બીજાને) અને ત્રીજાને પણ એ જ પ્રમાણે (રાજાને દ્વારે મૂકયું). બાલકને લાવીને જ (એ પ્રમાણે) બોલતો. પછી લોકોને (તે વૃત્તાંતનું) જ્ઞાન થયું. તેથી પછીના છ પુત્રો લાવ્યો ન હતો, પરંતુ પોતે જ આવીને (એ) વાકય બોલતો. ત્રીજા (બાલક) ને તો[2] ત્યાં જ મૂકી ગએલો એમ જણાય છે. દ્વારકામાં ભગવાન મુખ્ય હતા, તે શાંત રહેતા. 'જેમ બ્રાહ્મણનો કાયાથી થએલ અપરાધ સહન કર્યો તેમ વાણીથી થતો પણ સહન કરવો' એમ (વિચારી), ત્યાંના બધાએ રહેવાસીઓ શાંત રહેતા. જેમ બ્રહ્મનો વિચાર કરવામાં પ્રવૃત્ત થએલાનું (કાર્યનું) તેમ થતું (સહન કરતા) કારણ કે તે બ્રહ્મનું કાર્ય હતું, તેમ અહિં પણ ભગવાન (બાલકોને) લઇ જતા, તેથી (બધા) શાંત રહેતા. ૨૬

તેમનાથી જૂદા સ્વભાવવાળો, જીવની જ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી હોવાથી દ્વારકામાં ગએલ હોવા છતાં લૌકિક બુદ્ધિથી 'હું જ પ્રજાનો પતિ છું' એવા અભિમાનવાળાએ કાંઇક કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित्केशवान्तिके ।
परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभाषत ॥ २७ ॥

---

૧ અહિં બીજા અને ત્રીજાનો ક્રમ બદલાઇ ગએલો જણાય છે.

૨ 'તુ' 'તો' શબ્દ એમ સૂચવે છે કે પહેલાંનો પ્રકાર આમાં ન હતો. તેથી (આ ભેદ ત્રીજાના પ્રસંગમાં થએલો,) (લે)

કોઇ સમયે નવમો બાલક મરણ પામ્યો ત્યારે કેશવની પાસે (બેઠેલા) અર્જુને તે (ગીત) સાંભળીને બ્રાહ્મણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું:–૨૭

'કેશવની પાસે જ બેસીને સાંભળીને બ્રાહ્મણને કહ્યું' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. ભગવાન ભક્તને માટે જ સર્વ કરે છે[1] એમ જણાવવા, તે (ભક્તને માટે કરવાના કાર્ય) માં વિલંબ ન થાય તે માટે 'નવમો બાલક મરણ પામ્યો ત્યારે' એમ કહેલું છે. ગુણોનું કાર્ય (પૂરૂં) થયું[2] ત્યારે (તે) નહિ સહન કરનાર અહંકારના દેવતાએ તેમ કહ્યું. 'આ એક (સ્ત્રી) માં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મર્યાદા (માર્ગ) પ્રમાણે દશ જ પુત્રો થાય. તેથી (નવમો મરણ પામતાં) એકજ બાકી રહ્યો. તેથી વિલંબ નહિ કરતાં બ્રાહ્મણને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૭

અર્જુન એમ માનતો હતો કે મૃત્યુ એ (બ્રાહ્મણના બાલક) ને લઇ જતું હતું. તે મૃત્યુ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોનો મિત્ર છે એમ 'જેનું બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર બંને ખોરાક છે, મૃત્યુ જેનું ઘીરૂપ છે' એ વાકયમાં જણાવેલું છે, કારણકે (બધા) સમાનદુઃખવાળા હોવાથી (મિત્ર થાય છે). તેમાં બંને (બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય) પોતપોતાના ધર્મમાં રચ્યા પામેલા જોઇએ, પણ માત્ર તે જાતિના (બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિય) હોય તેટલું પૂરતું નથી. તેથી તે (અર્થ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इह नास्ति धनुर्धरः ।
राजन्यबन्धवो ह्येते ब्राह्मणाः सत्रमासते ॥ २८ ॥

હે બ્રાહ્મણ! તારા ધામમાં અહિં કોઇ ધનુષ્ય ધારણ કરનાર નથી? આ તો ક્ષત્રિયનામધારી છે. બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરે છે. ૨૮.

તું જ્યાં રહે છે ત્યાં કોઇ પણ ધનુષ્ય ધારણ કરનાર ક્ષત્રિય નથી? 'ઘણાએ છે જ, આ બધા સભામાં રહેલા (બેઠેલા) છે' એમ કહે, તેથી 'આ તો ક્ષત્રિય-નામધારી છે' એમ કહેલું છે. આ ઉત્તમ ક્ષત્રિયો નથી, પરંતુ આમના વડવાઓ ક્ષત્રિયો હતા, એવો અર્થ છે. 'બ્રાહ્મણનો એવો દોષ કેમ નહિ હોય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે 'બ્રાહ્મણો તો યજ્ઞ કરે છે' જ. ૨૮

તેથી અલૌકિક (બ્રાહ્મણોના) દોષથી બાલકોનું મરણ થતું નથી, પરંતુ ક્ષત્રિયોના જ દોષથી થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

धनदारात्मजापृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ।
ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥ २९ ॥

---

૧. ભગવાને નવ બાલકો મૂઆ ત્યાં સુધી સહન કર્યું તેનું કારણ અહિં કહેલ છે. ભગવાન નિર્ગુણ જ કાર્ય કરે છે. તેથી નવમું બાલક મૂઆ પછી વિલંબ કરવાના નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. ગુણો નવ હોવાથી, બ્રાહ્મણના નવ પુત્રો મરણ પામતાં ગુણોનું કાર્ય પૂરૂં થયું, એવો ભાવ છે.

જ્યાં (જેના રાજ્યમાં) ધન, સ્ત્રી અને પુત્રરહિત થઇ બ્રાહ્મણો દુઃખી થાય છે તે જરૂર નાટક કરનારાઓ, રાજાના વેષથી, પ્રાણનું પોષણ કરી જીવે છે. ૨૯

જેમની સર્વ સંજોગોમાં આવશ્યકતા છે તેવાં ધન, સ્ત્રી અને પુત્રથી अपृक्ता: રહિત, એટલે એકલા, એવો અર્થ છે. જ્યાં બ્રાહ્મણો એ પ્રમાણે (એકલા થઇ) દુઃખ પામે છે તે રાજાઓ વૈ જરૂર નાટક કરનારાઓ જ છે. રાજાનો વેષ લઇ લોકો પાસેથી અન્ન પ્રાપ્ત કરી તેઓ જીવે છે, તેથી પ્રાણનું પોષણ કરનારા છે. ૨૯.

બ્રાહ્મણનું જો રક્ષણ કરવામાં આવે તો તે બીજાનું (ક્ષત્રિયનું) રક્ષણ કરે, પરંતુ તે પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન નથી. તેમ (બ્રાહ્મણ પોતાનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન) હોય તો ક્ષત્રિયને બનાવ્યા તે વ્યર્થ થાય. 'તેથી બ્રહ્મ અને ક્ષત્ર અન્યો અન્ય પોતાનું રક્ષણ કરે છે', 'તેમનું રક્ષણ કરવા અમને બનાવેલા છે' એમ (કહેલું છે). તેથી આ પ્રસંગમાં ક્ષત્રિયે અવશ્ય રક્ષણ કરવું જોઇએ. તેથી હું રક્ષણ કરીશ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अहं प्रजां वां भगवन्रक्षिष्ये दीनयोरिह ।
अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥

હે ભગવાન! હું તમો બે દુઃખીઓની પ્રજાનું અહિં રક્ષણ કરીશ. પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન કરૂં તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ (અને) પાપરહિત થઇશ. ૩૦.

'वाम्' તમો બે સ્ત્રી અને પુરુષની (પ્રજાનું રક્ષણ કરીશ), કારણ કે તેનું રક્ષણ થતાં, તમો બંનેની સેવા થશે. તે[1] દયાવાળો નથી એમ સૂચવવા 'દુઃખીઓની' એ શબ્દ યોજેલો છે. 'તારા વાક્યમાં શું વિશ્વાસ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રતિજ્ઞા પૂરી ન કરૂં (તો અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીશ)' એમ કહેલું છે. 'તું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે તેથી શું વળે? બાલક તો જીવે નહિ જ' એવા હાર્દથી 'પાપરહિત થઇશ' એમ કહે છે. એમ થશે (અગ્નિમાં પ્રવેશ કરશે) તો તે (અર્જુન) ને પાપ નહિ થાય, કારણ કે તેણે ક્ષત્રિયના દેહનો ત્યાગ કર્યો હશે. ૩૦.

તે સમયે બ્રાહ્મણ (તેનો) મિત્ર હોવાથી, અજ્ઞાની માની, નીચેના શ્લોકથી (તેને) ઉપદેશ કરે છેઃ—

संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो धन्विनां वरः ।
अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥

૧. 'તે' એટલે 'ઉગ્રસેન' રાજા, દુઃખીનું કાર્ય કરતો નથી, તેથી દયાવાળો નથી, એવો અર્થ છે. (લે) વૃન્દાવન પ્રેસવાળા ગ્રંથમાં 'દયાવાળો છે' પાઠ છે. ત્યાં અર્જુન દયાવાળો છે, એમ સૂચવવા એમ કહેલું છે એમ જાણવું.

तत्कथं नु भवान्कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ।
चिकीर्षसि त्वं बालिश्यात्तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥ ३२ ॥

જે કારણથી સંકર્ષણ, વાસુદેવ, ધનુર્ધારીઓમાં ઉત્તમ પ્રદ્યુમ્ન અને જેની સામે કોઈ ટકી ન શકે તેવા અનિરુદ્ધ રક્ષણ કરવાને શક્તિમાન નથી તેવું, જગતના ઈશ્વરોથી થઇ ન શકે તેવું, તે કાર્ય કરવાને તું કેમ (ઇચ્છે છે)! તું મૂર્ખાઇથી (તે) કરવા ઇચ્છે છે, તેથી અમને (તારા વાક્યમાં) શ્રદ્ધા નથી. ૩૧, ૩૨.

'સંકર્ષણ' (વિગેરે) થી સ્વભાવથી પણ સર્વ પ્રકારે રક્ષણ કરનાર ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનને જણાવે છે. 'ધનુર્ધારીઓમાં ઉત્તમ' એ શબ્દથી લૌકિક શક્તિ પણ સૂચવેલી છે. પહેલાં (કહેલા) બે (સંકર્ષણ અને વાસુદેવ) નું સામર્થ્ય તો જોવામાં આવેલું છે (તેથી જણાવ્યું નથી). અનિરુદ્ધ તો જેની સામે કોઇ ટકી ન શકે તેવા છે. કોઇનાથી પણ રોકાઇ શકે તેવા નહિ હોવાથી, તે (મના નામ) નું સાર્થકપણું (અર્થ પ્રમાણેજ હોવાપણું) જણાવેલું છે. એ પ્રમાણે (ચારે) મળીને પણ મારા પુત્રનું રક્ષણ કરવા શક્તિમાન થતા નથી. 'જે કારણથી' (શક્તિમાન થતા નથી), એટલે એવું કાંઇક કારણ છે કે જેને લીધે તેઓ પણ શક્તિમાન થતા નથી, એવો અર્થ છે. ૩૧.

'(તેઓ શક્તિમાન થતા નથી) તેટલાથી શું (કહેવા ઇચ્છે છે)?' એવી શંકા થાય, તેથી બત્રીસમો શ્લોક કહેલો છે. આ (ચાર) ભગવાનના અવતાર હોવાથી 'જગતના ઈશ્વરો' છે. થઈ ન શકે તેવું (વચન) બાલક જ બોલે છે, તેથી તું (અર્જુન) મૂર્ખ છે. તેથી તારા વાક્યમાં અમને શ્રદ્ધા નથી. ૩૨

અર્જુન તો એમ માને છે કે 'ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાન પોતાનું મુકરર કરેલું કાર્ય કરનારા છે. તેમના અંશનો પણ તેમનામાં જ સમાવેશ થાય છે, પરંતુ જે તેમનો અંશ ન હોઇ[1] ને પણ અમુક કાર્ય કરવા ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે એવું (કાર્ય) કરી શકે છે.' તેથી તે (પોતે) સંકર્ષણ વિગેરે નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ अर्जुन उवाच ॥ અર્જુન કહે છે :—

नाहं संकर्षणो ब्रह्मन्न कृष्णः कार्ष्णिरेव वा ।
अहं वा अर्जुनो नाम गाण्डीवं यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥

હે બ્રાહ્મણ! હું સંકર્ષણ નથી, તેમજ પ્રદ્યુમ્ન પણ નથી. હું નિશ્ચય અર્જુન છું કે જેનું ધનુષ્ય ગાંડીવ જ છે. ૩૩.

---

૧ સંકર્ષણ વિગેરેની પેઠે તેમની સંતતિ (તેમના વંશ) માં મારો પ્રવેશ નથી, (હું તેમના કુલમાં જન્મ્યો નથી), છતાં પણ અમુક ખાસ કાર્ય કરવા ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી હું તે કરી શકીશ એવો અર્થ છે. (લે)

(આ કાર્યમાં) જગતના ઈશ્વર હોવાપણું નકામું છે, કારણ કે પોતાનું મુકરર કરેલું કાર્ય કરનાર હોવાપણું (આ કાર્ય કરવામાં) નડતરરૂપ છે. कार्ष्णिः એટલે (શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર) પ્રદ્યુમ્ન. 'वा' 'પણ' એ શબ્દથી અનિરુદ્ધની અવગણના (દર્શાવેલી છે). અથવા (અર્જુન) પોતે અનિરુદ્ધનો અંશ હોવાથી, '(હું અનિરુદ્ધ નથી)' એમ સ્પષ્ટ કહેતો નથી, કારણ કે તેમ ન હોય તો (એમ સ્પષ્ટ કહે તો), તે ખોટું બોલનાર થાય. હું वै નિશ્ચયપૂર્વક અર્જુન છું, કે જે ગાયોને પાછી લાવેલ હતો, અને મારૂં સાધન અને કાર્ય અસાધારણ (ઉત્તમ) છે એમ કહે છે. 'જેનું ધનુષ્ય ગાંડીવ જ છે' એ શબ્દોથી (પોતાના) સાધનનું ઉત્તમપણું જણાવેલું છે. ૩૩.

मावमंस्था मम ब्रह्मन् वीर्यं त्र्यम्बकतोषणम् ।
मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभुः ॥ ३४ ॥

હે બ્રાહ્મણ! શંકરને પ્રસન્ન કરનારા મારા વીર્યની અવગણના ન કર. યુદ્ધમાં મૃત્યુને જીતીને હું તારા બાલકને લાવીશ; હું (તેમ કરવા) શક્તિમાન છું. ૩૪.

'શંકરને પ્રસન્ન કરનારા' એ વિશેષણથી કાર્યનું ઉત્તમપણું (જણાવેલું છે), કારણ કે તે (શંકર) મૃત્યુને જીતનારા છે, બીજા કોઈથી મૃત્યુ જીતી શકાય તેવું નથી. તે (તેવા શંકર) પણ જ્યારે મારા વીર્યથી પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે હું મૃત્યુને જીતું તેમાં શું સંદેહ? એવો ભાવ છે. જો માગવામાં આવતાં મૃત્યુ (તારૂં બાલક મને) આપશે, તો કાંઈ પણ ચિંતા નથી, અથવા જો (મારી સાથે) લડાઈ કરશે તો પણ લડાઈમાં હું મૃત્યુને જીતીને તારા બાલકને લાવી આપીશ, કારણ કે હું (તેમ કરવા) શક્તિવાળો છું. ૩૪

એ પ્રમાણે યોગ્યતાસહિત જણાવવામાં આવતાં, બ્રાહ્મણને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं विश्रम्भितो विप्रः फाल्गुनेन परंतप ।
जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥

હે શત્રુઓને દુઃખી કરનાર! ફાલ્ગુને એ પ્રમાણે વિશ્વાસ આપેલો વિપ્ર, પ્રસન્ન થઈ, અર્જુનનું પરાક્રમ સંભળાવતો પોતાના ઘેર ગયો. ૩૫.

એ પ્રમાણે (કરવાથી આ બ્રાહ્મણને) विश्रम्भः વિશ્વાસ થયો, કારણ કે આ 'વિપ્ર' હતો, અને વિપ્ર પાછલથી બુદ્ધિ આવે તેવા હોય છે. 'હે શત્રુઓને દુઃખી કરનાર!' એ વિશેષણ (પરિક્ષિતને કથામાં) વિશ્વાસ રહે તે માટે કરેલું છે. 'ફાલ્ગુન' એ શબ્દ લોકમાં વિજળીને રોકનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે નામથી ઓળખાતો (અર્જુન) મૃત્યુને કેમ રોકે નહિ? એવો (બ્રાહ્મણને) વિશ્વાસ થયો; પછી ગામમાં બધા સ્થલે અર્જુનનું પરાક્રમ સંભળાવતો, તે પોતાના ઘેર ગયો. ૩૫

પછી એક વર્ષ સુધી આનંદમાં રહ્યો; પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजसत्तमः ।
पाहि पाहि प्रजां मृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥

પત્નીના પ્રસવનો સમય થયો ત્યારે ઉત્તમ બ્રાહ્મણે દુઃખી થઇ, રક્ષણ કરો, (મારા) બાલકનું મૃત્યુથી રક્ષણ કરો, એમ અર્જુનને કહ્યું. ૩૬.

ઉત્તમ બ્રાહ્મણ મોટો (પુરુષ) છે. તેમ ન કરે (અર્જુન રક્ષણ ન કરે) તો શાપ આપે. ' મૃત્યુથી (મારા) બાલકનું રક્ષણ કરો ' (એમ કહ્યું). ' દુઃખી થઇ ' એ શબ્દથી એમ કહેલુ છે કે (તે બ્રાહ્મણના) શરીરમાં પણ લાચારી જણાતી હતી. ૩૬.

પછી અર્જુને રક્ષણ (કરવા) નો પ્રકાર કર્યો તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो नमस्कृत्य महेश्वरम् ।
दिव्यास्त्राणि च संस्मृत्य सज्जं गाण्डीवमाददे ॥ ३७ ॥

તેણે પવિત્ર જલનું આચમન કરી, મહાદેવને નમસ્કાર કરી, દિવ્ય અસ્ત્રોનું સ્મરણ કરી સજ્જ કરેલું ગાંડીવ લીધું. ૩૭

' મહાદેવના બલને લીધે હું સર્વ કરીશ ' એવા વિચારથી અર્જુન સર્વ દેવોના આવેશવાળો થઇ તેમ (રક્ષણ કરવાની તૈયારી) કરે છે. દેવતા સમીપ રહે તે માટે (જલનું) આચમન કરે છે. ' પવિત્ર જલ ' એટલે મંત્રથી પવિત્ર કરેલું જલ. દેવતાને (સમીપ રહેવાની) પ્રાર્થના કરવા માટે નમસ્કાર કરે છે. સર્વ પ્રસંગોએ સર્વ અસ્ત્રોનો સંબંધ રહે તે માટે બધાંએ દિવ્ય અસ્ત્રોનું સ્મરણ કરે છે. ' સજ્જ કરેલું ' એટલે દોરી ચઢાવેલું ગાંડીવ તેણે લીધું. એમ જોવામાં આવે તેવી તેની સામગ્રીનું વર્ણન કર્યું. ૩૭.

न्यरुणत्सूतिकागारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ।
तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार शरपञ्जरम् ॥ ३८ ॥

અર્જુને જુદાં જુદાં અસ્ત્રોથી સુવાવડીના ઘરને ઢાંકી દીધું, અને આડે, ઊંચે અને નીચે બાણોનું પાંજરૂં બનાવ્યું. ૩૮.

બીજા કોઇ દેવતા (સુવાવડીના ઘરમાં) પ્રવેશ ન કરે તે માટે ' જૂદાં જૂદાં અસ્ત્રોથી ગોઠવેલાં બાણોથી ' (તેને ઢાંકી દીધું), પછી સર્વ બાજુએ બાણોનું પાંજરૂં બનાવ્યું. ૩૮

ततः कुमारः सञ्जातो विप्रपत्न्या रुदन् मुहुः ।
सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥

પછી વારંવાર રડતો, (તે) બ્રાહ્મણની સ્ત્રીનો પુત્ર જન્મ્યો, (અને) તરત જ આકાશમાર્ગે શરીરસહિત અદશ્ય થયો. ૩૯

પછી પાંજરાની અંદર જ પુત્ર જન્મ્યો. બ્રાહ્મણની સ્ત્રી પાસેથી ' મારે કઠણ માર્ગથી જવાનું છે ' એવા (વિચાર)થી ભૂમીનો સ્પર્શ કર્યા વિના[1] (તે) તરત જ અદશ્ય થયો, એટલે શરીરસહિત જ આકાશમાર્ગથી જતો રહ્યો. આકાશને અને કાલ તથા માયાને ભેદી ભગવાનના ધામમાં જઇ, લોકાલોકથી દૂરના ભાગમાં ભગવાન સાથે પ્રકટ થયો, એવો અર્થ છે. ૩૯.

तदाह विप्रो विजयं विनिन्दन्कृष्णसन्निधौ ।
मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्दधे क्लीबकत्थनम् ॥ ४० ॥

તે સમયે બ્રાહ્મણે શ્રીકૃષ્ણની હાજરીમાં અર્જુનની નિંદા કરતાં કહ્યું કેઃ- ' હું જેણે હીજડાની બડાઇમાં શ્રદ્ધા રાખી તેવાની મારી મૂર્ખાઈ જુઓ... ' ૪૦

તે સમયે પત્નીએ વૃત્તાંત (બાલક શરીરસહિત આકાશ માર્ગે જતો રહ્યો તે) કહ્યો, ત્યારે (બ્રાહ્મણે) ભગવાનની પાસે આવી, અર્જુનની ઘણી જ નિંદા કરતાં (અર્જુનને) ખળભળાટ કરે તેવાં વચન કહ્યાં. દોઢ શ્લોકથી (બ્રાહ્મણ અર્જુનની) નિંદા કરે છે. અર્જુન દુષ્ટ નથી, હું જ મૂર્ખ છું. ' તે કેમ બને ? ' એમ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ' હું જેણે હીજડાની બડાઇમાં શ્રદ્ધા રાખી તેવાની મારી જ મૂર્ખાઇ જૂઓ ' એમ કહેલું છે. જો તેનામાં શૌર્યનો સંભવ પણ હોત તો તેનામાં હીજડાપણું ન હોત. ૪૦

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ।
यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तातुमधीश्वरः ॥ ४१ ॥

જેનું રક્ષણ પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ, રામ તથા કેશવ કરી શકયા નથી તેનું રક્ષણ કરવા બીજો કોણ સમર્થ હોઇ શકે ? ૪૧.

જો ધન આપીને પુત્રોનું રક્ષણ કરી શકાતું હોત, તો પ્રદ્યુમ્ન[2] (તેમનું) રક્ષણ કરત. જો બલથી થઇ શકતું હોત, તો અનિરુદ્ધ[3] કરત. જો આનંદ ઉત્પન્ન કરાવીને (રક્ષણ થઇ શકતું હોત), તો રામ[4] (બલભદ્ર) કરત; અને જો સૃષ્ટિ અને

૧ ભૂમિનો સ્પર્શ થાય તો એ બાલકમાં એ પ્રમાણે જવાનું સામર્થ્ય રહે નહિ, એવો ભાવ છે. (લે)

(૨) દ્યુમ્ન એટલે ધન; પ્રદ્યુમ્ન એટલે ઘણુંજ ધન.

(૩) કોઇથી રોકી ન શકાય, કોઇ જેની સામે યુદ્ધમાં ટકી ન શકે તે અનિરુદ્ધ(અ+નિરુદ્ધ).

(૪) રમણ (આનંદ) કરાવે તે રામ.

પ્રલયથી રક્ષણ કરી શકાતું હોત તો ‘કેશવ’[1] તે કરત. આમના નગરમાં હું રહેતો હોવાથી, જો તેમનામાં શક્તિ હોત તો તેમણે રક્ષણ કરવું જરૂરી હતું. રક્ષણ કરવાનું આમનાથી પણ બની શક્યું નહિ, તેથી જણાય છે કે બીજો કોઇ (રક્ષણ કરવાનો) ઉપાય છે જ નહિ. તેમ હોવાથી, ‘રક્ષણ કરવા બીજો કોણ સમર્થ હોઇ શકે ?’ જો ધર્મથી રક્ષણ થઇ શકતું હોત, તો મેં જ[1] રક્ષણ કર્યું હોત, એવા (આશયથી) ચાર જ (રક્ષણ કરનારા) ગણાવેલા છે. ૪૧.

धिगर्जुनं मृषावादं धिगात्मश्लाघिनो धनुः ।
दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥

દૈવે હણેલાને જે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો મૂર્ખાઇને લીધે લાવવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેવા અસત્ય બોલનારા અર્જુનને ધિક્કાર છે! પોતાની શ્લાઘા કરનારાના ધનુષ્યને ધિક્કાર છે. ૪૨.

એવા પાંચ સાધનો વિનાનો હોવા છતાં પણ અર્જુને (બાલકનું) રક્ષણ કરવાનું જે કહ્યું તે (કારણ)થી અર્જુનને ધિક્કાર છે, કારણ કે તે ખોટું બોલે છે. તેના ધનુષ્યને પણ ધિક્કાર છે. તેને બાળી નાખો. ‘ધનુષ્યનો શું અપરાધ ?’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘પોતાની શ્લાઘા કરનારાના’ એ વિશેષણ યોજેલું છે. જે પોતાની ખોટી જ શ્લાઘા કરે છે તેવા (અર્જુનનું તે ધનુષ્ય છે). શૂરવીરો પ્રતિજ્ઞા કરે છે, પછી કોઇવાર પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય છે, અને કોઇવાર પૂરી થતી નથી, તેટલાથી પ્રતિજ્ઞા કરનારને દોષ લાગતો નથી’ એવી શંકા થાય તેથી ‘દૈવે હણેલાને (લાવવાની ઇચ્છા રાખે છે)’ એમ કહેલું છે. સંશયવાળા વિષયમાં પ્રતિજ્ઞા (કરવી) યોગ્ય છે, પરંતુ નક્કી થએલા વિષયમાં (પોતાથી બની નહિ જ શકે એમ નક્કી હોય તેવી બાબતમાં) (પ્રતિજ્ઞા કરવી) યોગ્ય નથી, એવો ભાવ છે. એમ હોવા છતાં જે પ્રતિજ્ઞા કરે તે દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છે. ૪૨.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

एवं शपति विप्रर्षौ विद्यामास्थाय फाल्गुनः ।
ययौ संयमनीमाशु यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ ४३ ॥

એ પ્રમાણે વિપ્રર્ષિ શાપ આપતો હતો ત્યારે અર્જુન વિદ્યાનો ઉપયોગ કરી, જ્યાં ભગવાન યમ રહે છે તે સંયમની તરત જ ગયો. ૪૩

વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને, એટલે ઇચ્છેલી ગતિ આપવાની દેવોની વિદ્યાનો ઉપયોગ કરીને, ત્યાંથી ફાલ્ગુન એટલે ઘણો નિર્ભય (અર્જુન). યમની નગરી સંયમની ગયો. સંયમની (૧) દુઃખ ભોગવવાની ભૂમિ અને (૨) યમની રાજધાની

(૧) क=બ્રહ્મા+ईश=મહાદેવ-ઉત્પત્તિ અને પ્રલય કરનારા. એ પ્રમાણે ચારે શબ્દોનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ લઈ આ કહેલ છે. હું બ્રાહ્મણ હોવાથી ધર્મ કરનારો છું. તેથી ધર્મથી રક્ષણ થતું હોત તો મેં જ કર્યું હોત, એમ કહેલ છે.

(બે પ્રકારની) છે. દ્વારકામાં બ્રાહ્મણના ઘેર ઉત્પન્ન થએલો (જીવ) તે (બે પ્રકારની સંયમની) પૈકી દુઃખ ભોગવવાની ભૂમિમાં જાય નહિ એવો નિશ્ચય કરીને 'જ્યાં ભગવાન યમ રહે છે (ત્યાં ગયો)' એમ કહેલું છે. ૪૩.

विप्रापत्यमचक्षाणस्तत ऐन्द्रीमगात्पुरीम् ।
आग्नेयीं नैर्ऋतीं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ।
रसातलं नाकपृष्ठं धिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः ॥ ४४ ॥

(ત્યાં) બ્રાહ્મણના પુત્રને નહિ જોતાં, આયુધો ઉગામીને ત્યાંથી ઇન્દ્રની નગરી (પૂર્વ) માં ગયો, (ત્યાંથી) અગ્નિ, નૈઋત્ય, ઉત્તર, વાયવ્ય, પછી પશ્ચિમ, રસાતલ, સ્વર્ગ અને બીજાં સ્થાનોમાં ગયો. ૪૪.

પછી ત્યાં પણ (બ્રાહ્મણના પુત્રને) નહિ જોતાં પૂર્વના અનુક્રમથી દશે દિશાઓ તેણે શોધી. સૌમ્ય એટલે ઉત્તર દિશા. રસાતલ એટલે નીચે (ભૂમિની નીચે પાતાલ). સ્વર્ગ એટલે ઉપર (આકાશ). 'બીજાં' એટલે ગંધર્વો વિગેરેના સ્થાનો (માં ગયો). તે સર્વ સ્થલે ભય વિના ગયો તેનું કારણ 'આયુધો ઉગામીને' એ શબ્દથી જણાવેલું છે. ૪૪.

'પછી તેણે શું કર્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહેલો છેઃ—

ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः ।
अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥

પછી બ્રાહ્મણનો પુત્ર જેને મળેલો નથી, અને જેની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઇ નથી તેવા, અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા (અર્જુન)ને તેમ કરવાની મના કરતા શ્રીકૃષ્ણે (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૫.

નથી પ્રાપ્ત થએલો બ્રાહ્મણનો પુત્ર જેનાથી, અને તેથી જ નથી પૂરી થઈ પ્રતિશ્રુત પ્રતિજ્ઞા જેનાથી તેવો (અર્જુન થતાં), પછી તે બીજી પ્રતિજ્ઞા પાર પાડવા તૈયાર થયો, એટલે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની તેણે ઇચ્છા કરી. તે (બીજી પ્રતિજ્ઞા) પણ તે પાર પાડી શકયો નહિ, એમ 'શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું' એ શબ્દોથી કહેલું છે. અગ્નિમાં પ્રવેશ (કરવા)ની મના કરતા શ્રીકૃષ્ણથી प्रत्युक्तः (તે પ્રતિજ્ઞાની) વિરુદ્ધ તેને કહેવામાં આવ્યું. ૪૫.

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું તે વચન જ કહે છેઃ—

दर्शये द्विजसूनूंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना[१] ।
ये ते नः कीर्तिं विपुलां मनुष्याः स्थापयिष्यन्ति ॥ ४६ ॥

૧. આ પાઠ બધા પુસ્તકોમાં છે, પં. ભ. ધીરજભાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથમાં 'मावज्ञात्मानमात्मना' ને બદલે 'मावज्ञात्मनः कृथाः' પાઠ લીધો છે. સામાન્ય પાઠનો શ્રીસુબોધિનીજીમાં જે શબ્દોથી અર્થ કરેલો છે તેને અનુસરી આ પાઠ લીધો જણાય છે, પરંતુ લેખકાર 'अवज्ञ' પદ આજ્ઞાર્થ (લોટ્) ના બીજા પુરુષનું એક વચનનું કેવી રીતે થાય છે તે લંબાણથી વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સમજાવે છે. તેથી લેખકારને પણ આ સામાન્ય પાઠ સંમત હોવાથી તે જ રહેવા દીધો છે. અર્થ બંનેનો એક જ છે.

હું તને બ્રાહ્મણના પુત્રો દેખાડું. તું પોતાથી પોતાની અવગણના ન કર. જે તે મનુષ્યો આપણી વિપુલ કીર્તિનું સ્થાપન કરશે. ૪૬.

બ્રાહ્મણના પુત્રો હું તને દેખાડીશ. તે (બ્રાહ્મણના પુત્રો ન મળવાના) કારણથી તું आत्मनः પોતાની અવગણના ન કર. અપકીર્તિ (થવા) ના ભયથી તું મરણ પામવા ઇચ્છે છે. જો તું મરણ પામીશ, તો (તારી) અપકીર્તિ વધારે થશે, જો હું કહું છું તે પ્રકારે તું જીવતો રહીશ, તો આ જીવનથી તારી કીર્તિને વિપુલ કરીને પણ મનુષ્યો તેનું સ્થાપન કરશે, એવો અર્થ છે, કારણ કે મનુષ્યો જે જોવામાં આવે તેને ઉત્તમ માનનારા છે, પરંતુ વાસ્તવિક અર્થ જાણતા નથી. તેથી પુત્રને તું લાવીશ તે જોઇને (તારી) કીર્તિ જ ગાશે, એવો અર્થ છે. ૪૬.

इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः ।
दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥

એ પ્રમાણે કહીને સર્વને વશ રાખનાર ભગવાન અર્જુન સાથે પોતાના દિવ્ય રથમાં બેસી, પશ્ચિમ દિશામાં પધાર્યા. ૪૭.

એ પ્રમાણે કહીને કોઇથી રોકાય નહિ તેવા, સર્વ જાણનાર ભગવાન તે અર્જુનની સાથે જ ગરુડની ધજાવાળા પોતાના दिव्यम् આધિદૈવિક રૂપવાળા, અથવા સ્વભાવથી અલૌકિક, રથમાં (બેસી), પશ્ચિમ દિશા તરફ પધાર્યા. ૪૭.

सप्तद्वीपान् सप्तसिन्धून् सप्त सप्त गिरीनथ ।
लोकालोकं तथातीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥

સાત દ્વીપો, સાત સમુદ્રો (અને) સાત સાત પર્વતો તેમ જ ત્યાર પછી લોકાલોકને વટી જઈ ઘણા ગાઢ અંધકારમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. ૪૮.

જમ્બૂદ્વીપો વિગેરે સાત દ્વીપો, ખારો સમુદ્ર વિગેરે સાત સમુદ્રો, અને દરેક દ્વીપમાં (રહેલા) સાત સાત गिरीन् મર્યાદા પર્વતોને વટી જઇ अथ (તે) સર્વની પછી સુવર્ણવાળી ભૂમિ પછી (આવેલા) લોકાલોક પર્વતને પણ વટી જઇ, તેની પછીના ભાગમાં જે [1]અંધકાર છે, તેમાં (ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો. ૪૮.

તે પૈકી અંધકારનું માહાત્મ્ય (ગાઢપણું) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ।
तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥

હે ભરતના ઉત્તમ વંશજ ! ત્યાં અંધકારમાં શૈબ્ય, સુગ્રીવ, મેઘપુષ્પ અને બલાહક અશ્વો શક્તિ વિનાના થયા. ૪૯.

---

૧. આ સર્વ દ્વીપો, સમુદ્રો, પર્વતો વિગેરેનાં વર્ણન માટે શ્રીમદ્ ભાગવતના પાંચમા સ્કંધના ઓગણીસ તથા વિસમા અધ્યાયો જૂઓ.

ભગવાનના ચારે પ્રસિદ્ધ અશ્વો અંધકારમાં (આગળ) જવાની શક્તિ વગરના થયા. (પરિક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તે માટે સંબોધન કરેલું છે. ૪૯.

तान्दृष्ट्वा भगवान् कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ।
सहस्रादित्यसङ्काशं स्वचक्रं प्राहिणोत् पुरः ॥ ५० ॥

તેઓને (તેવા) જોઇને મોટા યોગેશ્વરોના ઈશ્વર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એક હજાર સૂર્ય જેવા પોતાના ચક્રને (તેમની) આગળ મોકલ્યું. ૫૦.

પછી ભગવાને અશ્વો તે પ્રમાણે આગળ જતા નથી એમ જોઇને, (પોતે) મોટા યોગેશ્વરો બ્રહ્મા વિગેરેના પણ ઈશ્વર (હોઇ) સમર્થ (હોવાથી), હરકોઇ પ્રકારે જવું જ છે' એવો નિશ્ચય કરીને એક હજાર સૂર્ય જેવા પોતાના ચક્ર સુદર્શનને (અશ્વોની) આગળ મોકલ્યું. ૫૦.

પછી નીચેના શ્લોકમાં તે અંધકારમાં સુદર્શનની ગતિ કહે છેઃ—

तमः सुघोरं गहनं कृतं महद् विदारयद् भूरितरेण रोचिषा ।
मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥५१॥

જેમ ધનુષ્યની દોરીમાંથી છુટેલું રામનું બાણ (શત્રુના) સૈન્યોમાં પ્રવેશ કરે તેમ મનના જેવા વેગવાળા સુદર્શને ઘણાજ ઘોર ગાઢ, મોટા બનાવેલા અંધકારનો (તેનાથી) વધારે તેજથી નાશ કરતાં (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો. ૫૧.

'ઘણા જ ઘોર અંધકારનો નાશ કરતાં (તેમાં) પ્રવેશ કર્યો' એવો વાક્યનો સંબંધ છે. અંધકારનો નાશ કરવા માટે તેનો સ્પર્શ (કરવો) પણ કઠણ હતો એમ કહેવા (તેને) 'ઘણું જ ઘોર' કહેલું છે. 'બહુ જ ભયાનક' એવો તે (શબ્દ) નો અર્થ છે. गहनम् ઘણું ગાઢ. 'મોટા બનાવેલા' એટલે કદમાં અને બલમાં તેજ કરતાં વધારે; અથવા (કોઇ) આવી ન શકે તે માટે મોટું બનાવેલું. 'એવા અંધકારને કેવી રીતે દૂર કરીને તેમાં પ્રવેશ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી '(તેનાથી) વધારે તેજથી' એ શબ્દો યોજેલા છે. તે (અંધકાર) થી પણ વધારે તેજથી (તેને દૂર કરી પ્રવેશ કર્યો.) ઘણો (લાંબો) પ્રદેશ હોવાથી, જવામાં પણ જીંદગી પૂરી થઇ જાય તેથી (આ) પ્રયાસ વ્યર્થ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મનના જેવા વેગવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. 'જ્યાં જવાનું છે તે દેશ કયા ભાગમાં છે, તેવું સુદર્શનને જ્ઞાન નહિ હોવાથી તે (તે) દેશમાં આગળ કેવી રીતે ગયું?' એવી શંકા થાય, તેથી '(જેમ) ધનુષ્યની દોરીમાંથી છુટેલું (રામનું બાણ શત્રુના સૈન્યોમાં પ્રવેશ કરે)' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ દશરથના પુત્રનું બાણ જે પ્રદેશને લક્ષ્યમાં રાખી મૂકવામાં આવ્યું હોય, તે જ પ્રદેશે પહોંચતું, જડ હોવા છતાં મૂકવાની ગતિની શક્તિને લીધે ચેતનની પેઠે એક લીંટી જેટલું પણ બીજે (આડુંઅવળું) જતું નહિ, તે પ્રમાણે

જ્યારે ભગવાને સુદર્શનને ફેંક્યું ત્યારે (જ્યાં જવાનું હતું) તે પ્રદેશ તરફ જ ફેંક્યું. જેમ (રામચંદ્રના) બાણને ઇચ્છેલા સ્થાને જવાને માત્ર ધનુષ્યની દોરીમાંથી છૂટવાની જ જરૂર હોય છે તેમ (સુદર્શન) ચક્રને પણ (ભગવાનના) હસ્તમાંથી છૂટવાની જ ઇચ્છેલા સ્થાને જવા માટે જરૂર છે, બીજું કાંઇ જરૂર નથી, એવો અર્થ છે. ૫૧.

પછી ચક્રે જ રસ્તો કર્યો એટલે તે રસ્તે જ રથ ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

द्वारेण चक्रानुपथेन उत्तमः परं परंज्योतिरनन्तपारम् ।
समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपिदधेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥

ચક્રે પાડેલા રસ્તાના દ્વારથી અંત કે છેડા વગરનું ગાઢ અંધકારથી, અને અંત કે છેડા વગરના ઉત્તમ તેજવાળા બ્રહ્મતેજરૂપ (સુદર્શન) થી વીંટાએલા (રથ) ને જોઇને અર્જુનની આંખો અંજાઇ ગઇ અને તેણે બંને આંખો બંધ કરી. ૫૨

चक्रानुपथेन द्वारेण ચક્રે પાડેલા રસ્તાથી તેવો (ગાઢ) જ અંધકાર, (આ समश्नुवानम् કૃદંતનું) કર્મ (છે). परम् ઉત્તમ ज्योतिः તેજ છે જેનું તેવું સુદર્શન. परम् એટલે બ્રહ્મતેજરૂપ. ' अनन्तपारम् ' (અંત કે છેડા વગરનું) એ (અંધકાર અને તેજ) બંનેનું વિશેષણ છે. અંધકાર અને તેજ બંનેથી સારી રીતે વીંટાએલા, એટલે આગળના અને પાછળના ભાગમાં તેજથી અને અંધકારથી વીંટાએલા રથને જોઇને, ફાલ્ગુન વિજળીનું નિવારણ કરનાર હોવા છતાં પણ, જેની આંખો ઘણીજ અંજાઇ ગએલી છે તેવો થયો. વિજળીથી અંજાઇ ગએલી આંખોવાળાની પેઠે ભય પામ્યો, એવો અર્થ છે. અગાધ-માર્ગે જતાં રથને જોવા માટે આગળ અને પાછળ આંખ ફેરવતો (તેજ અને અંધકાર) બંનેને સરખાં જોઇને, જાણે કે ઘણા અંધકારમાં વિજળી જોનાર હોય તેની પેઠે, ભયને લીધે તેણે બંને આંખો अपिदधे બંધ કરી. અર્જુનને (તે માર્ગનું) જ્ઞાન હતું અથવા (તે માર્ગે) તે જઇ શકત, એવી શંકા પણ આથી [1] દૂર થાય છે. ૫૨

પછી ભગવાનની ઇચ્છાથી બ્રહ્માંડને ઓળંગી, (તેની) ચારે બાજુ રહેલા જલમાં રથ પેઠો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततः प्रविष्टौ सलिलं नभस्वता बलीयसैजद्बृहदूर्मिभीषणम् ।
तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं भ्राजन्मणिस्तम्भसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥

પછી બલવાન વાયુથી હાલતાં, મોટા મોજાંઓને લીધે ભયંકર જલમાં તે બેએ પ્રવેશ કર્યો. તેની અંદર ઘણાજ પ્રકાશતા, અદ્ભુત, પ્રકાશતા મણિઓવાળા એક હજાર થાંભલાઓથી શોભતા મકાનમાં (પ્રવેશ કર્યો). ૫૩

---

૧ 'આથી' એટલે 'અર્જુને આંખો પણ બંધ કરી એમ કહ્યું તેથી'. ભગવાનના વિના અર્જુનને તે સ્થાનનું જ્ઞાન હતું, અથવા તે ત્યાં જઇ શકત, એવી શંકા પણ રહેતી નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

તે સમયે જ્યારે જલની અંદર રથે પ્રવેશ કર્યો ત્યારે રથમાં બેઠેલાજ તે બેએ જલમાં પ્રવેશ કર્યો. 'બલવાન વાયુથી હાલતાં' એ વિશેષણથી તે જલનું વર્ણન કરે છે. (તેનો અર્થ) 'ઘણા વાયુથી કાંપતાં' એવો છે, તેથી (ઘણા વાયુથી કાંપતું હોવાથી)જ बृहदूर्मिभिः મોટાં મોજાંઓને લીધે भीषणम् ઘણું જ ભયંકર (તે જલ હતું). આથી એમ સૂચવેલું છે કે અર્જુન મનથી પણ તે પ્રદેશમાં જઇ શકે તેમ ન હતું. આવા જલની અંદર એક ઘર હતું, અને તેમાં તે બેએ પ્રવેશ કર્યો, એમ કહેવા માટે ઉત્તરાર્ધથી તે ઘરનું વર્ણન કરે છે.' द्युमत्तमं એટલે ઘણા જ તેજવાળું, પોતાના જ તેજથી પ્રકાશતું, કારણ કે (ત્યાં) પ્રકાશ કરનારા સૂર્ય વિગેરે ન હતા. भ्राजन्तः પ્રકાશતા જે मणिस्तम्भाः મણિઓવાળા થાંભલાઓ તેમના सहस्रेण એક હજારવડે शोभितम् શોભતું (તે ઘર હતું). આ વિશેષણથી જ તે ઘર સર્વથી ઉત્તમ હતું એવું વર્ણન થયું. ૫૩.

તે (ઘર) ની અંદર એક શેષ જોયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तस्मिन् महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ।
विभ्राजमानं द्विगुणेक्षणोल्बणं सिताचलाभं शितिकण्ठजिह्वम् ॥ ५४ ॥

તેની અંદર ઘણા જ ભયંકર અદ્ભુત, એક હજાર માથાં ઉપરનાં રત્નો તથા ફેણા ઉપરના મણિઓની કાંતિથી પ્રકાશતા, તેથી બમણાં ચક્ષુઓને લીધે ઘણા ક્રૂર, શ્વેત પર્વતના જેવા, કાળા કંઠ અને જીભવાળા અનંતને (જોયો). ૫૪

તે બેએ જલમાં પ્રવેશ કરી, (તેની અંદરના) ઘરમાં પણ પ્રવેશ કર્યો. પછી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે તે (ઘર) ની અંદર ઘણા જ ભયંકર અનંતને જોયો, અને તેની કાયા ઉપર સુખથી વિરાજેલા ભગવાનને પણ જોયા, [1] એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (આ) સર્વ વર્ણન અર્જુનને ભય ઉત્પન્ન કરાવવા અને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરાવવા (કરેલું છે). (૧) महाभीमम् ઘણા જ ભયંકર, (૨) अद्भुतम् (અદ્ભુત) એટલે પહેલાં કોઇવાર નહિ જોએલ તેવા, (૩) (अनन्तम्) (અનંત નામના) અમુક સર્પને જોયો. એ પ્રમાણે સ્વરૂપ બનેલા (તે સર્પના) ત્રણ ગુણોને કહી, તેનું વધારે વર્ણન કરે છે. सहस्र એક હજાર સંખ્યાવાળાં (તેનાં) માથાંઓ ઉપર જે રત્નો હતાં તે मूर्धन्यानि (માથાં ઉપરનાં રત્નો) (તથા) फणानां ફેણના સંબંધવાળાં મણિઓ, એટલે ફેણા ઉપરનાં મણિઓ. 'फणा' શબ્દ અંતે 'आ' વાળો છે. માથા ઉપરનાં રત્નોની તથા ફેણા ઉપરનાં મણિઓની द्युभिः કાંતિથી તે वि ઘણો જ भ्राजमानम् પ્રકાશતો-હતો. તેમ (રત્નો તથા મણિઓથી પ્રકાશતો) ન હોત તો તે જોવામાં ન આવવાથી, તે પ્રમાણે (અર્જુનને) ભય થાત[2] નહિ, તેથી તેને જોવાનો ઉપાય કહેલો છે. 'द्विगुणानि ईक्षणानि' એટલે બે હજાર જેટલાં ચક્ષુઓ, તે (હોવા)થી उल्बणम् 'ઘણા ક્રૂર' એ શબ્દોથી જેને માટે આ કહેલું (આ વર્ણન કરેલું) છે તે કહે છે. તેવો હોવા છતાં તે મોટો હતો એમ 'શ્વેત પર્વતના જેવા' એ વિશેષણથી

૧ 'ददर्श' 'જોયા' શબ્દ આવતા શ્લોકમાં છે તેની સાથે સંબંધ છે.

૨ જો તે રત્નો અને મણિઓથી પ્રકાશતો ન હોત તો અંધકારને લીધે તેનાં દર્શન જ થાત નહિ, અને તેથી (અર્જુનને) ભય પણ થાત નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

કહે છે. सिताचलः એટલે શ્વેત પર્વત, કૈલાસ અથવા હિમાલય, તેના જેવો (તે હતો). शितिः કાળા રંગની कण्ठः जिह्वा च કંઠ અને જીભ છે જેની એવો (તે હતો). તે કાળા કંઠવાળો અને કાળી જીભવાળો હતો, એવો અર્થ છે. તે (સર્પ) મહાદેવનું આધિદૈવિક રૂપ છે. તેથી (તેની) જીભમાં મૃત્યુ અને કંઠમાં કાલકૂટ (હાલાહલ ઝેર) હોવાથી, બંનેનો કાળો રંગ કહેલો છે. ૫૪.

दद‍र्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ।
सान्द्राम्बुदाभं सुपिशङ्गवाससं प्रसन्नवक्त्रं रुचिरायतेक्षणम् ॥ ५५ ॥

તેની કાયા ઉપર સુખથી વિરાજેલા, મોટા પ્રભાવવાળા ઉત્તમ પુરુષોથી પણ ઉત્તમ, ઘાડાં વાદળાંના જેવી કાંતિવાળા, સુંદર પીળાં વસ્ત્રવાળાં, પ્રસન્ન મુખવાળા, મનોહર વિશાળ નેત્રોવાળા (સર્વને) વશ રાખનાર (પ્રભુ)ને જોયા. ૫૫.

આવી ઘણી ભયાનક સર્પની કાયા ઉપર સુખથી વિરાજેલા ભગવાનને જોયા. ‘ સર્પ ઉપર રહેલા (ભગવાન) સુખથી કેમ રહે (રહી શકે)? ’ એવી શંકા થાય, તેથી ‘ વશ રાખનાર ’ એ શબ્દ યોજેલો છે. તે (સર્પ) લોકને જ ભયાનક છે, પરંતુ તેને પણ વશ રાખનાર (ભગવાન) ને (ભયાનક) નથી, એવો અર્થ છે. વળી તે મોટા પ્રભાવવાળા એટલે મોટો છે પ્રભાવ જેમનો તેવા હતા. (સર્પ) તેવો ક્રૂર હોવા છતાં ભગવાનની (તેના ઉપર) સ્થિતિ હોવાને લીધે ભગવાનના પ્રભાવથી ઘણો ભલો (થએલો) હતો, એવો અર્થ છે. ‘ ઉત્તમ પુરુષોથી પણ ઉત્તમ ’ વિગેરે વિશેષણોથી તે (સર્પ)ના ઉપર રહેલા ભગવાનનું વર્ણન કરે છે. ‘ ઉત્તમ પુરુષો ’ એટલે જેઓ બધા પુરુષોમાં ઘણા સુંદર અને સર્વલક્ષણસંપન્ન છે તેઓથી પણ (ભગવાન) ઉત્તમ છે. સૌંદર્ય જણાવી, ‘ ઘાડાં વાદળાંના જેવી કાંતિવાળા ’ એ વિશેષણથી રૂપ (રંગ) જણાવે છે. ઘણુંજ ઘાડું આ જે વાદળું, તેના જેવી आभा કાંતિ છે જેમની, એટલે નીલમેઘના જેવા શ્યામ (ભગવાન છે). આ ભગવાનનું સ્વરૂપ સહજ હોવાથી, અથવા સત્ત્વગુણને લીધે, અથવા કાલને લીધે, અથવા ઇંદ્રિયોમાં (ભગવાનનાં) દર્શન કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાને લીધે, અથવા શૃંગારને લીધે, અથવા કામને લીધે, અથવા આનંદના સ્વભાવને લીધે, અથવા ભગવાનની રુચિને લીધે, અથવા લક્ષ્મીજીની રુચિને લીધે, અથવા કુદરતીપણાને[1] લીધે ભગવાન શ્યામ રંગના છે એમ જાણવું. सुष्ठु સુંદર पिशंग

૧ સત્ત્વનો રંગ શ્યામ છે, અને ભગવાન (તે ધામ હોવાથી) તેના ઉપર આધાર રાખે એટલે તેના રંગનું ભગવાનમાં પ્રતિબિંબ પડતાં ભગવાનનો તેવો રંગ થાય. અથવા કાલ કલિ શ્યામ રંગનો હોવાથી, તે કાલમાં (કલિમાં) ભગવાનનો પણ તેવો રંગ થાય છે. ચક્ષુ રંગવાળો પદાર્થને જૂએ છે , અને રંગ ન હોય ત્યારે દૂર દૂર ફરતું શ્યામના જેવું જૂએ છે, તેથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ છે. શૃંગારનો રંગ શ્યામ છે, અને ભગવાન શૃંગારરૂપ હોવાથી તેમનો પણ રંગ શ્યામ છે. કામનો ભાવ શ્યામ છે તેથી ભગવાનનો રંગ શ્યામ છે. આનંદ સ્વભાવથી જ શ્યામ છે, તેથી આનંદથી ભરપૂર ભગવાન પણ શ્યામ છે. ભગવાનને તેવું (શ્યામ) રૂપ જ ગમે છે, તેથી જ ‘શ્યામ રંગ અને માખણનો રસ (ભગવાનને ગમે છે) ’ એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાનની રુચિ પ્રમાણે તેમનો રંગ શ્યામ છે. લક્ષ્મીજી વીજળી જેવાં (ઝબકતાં) છે, તેથી તેમને પોતાને યોગ્ય શ્યામ રંગ જ ગમે છે તેથી તેમની રુચિને લીધે ભગવાનનો રંગ શ્યામ છે. ભગવાનનો કુદરતી રંગ શ્યામ જ છે, તેથી તે શા માટે શ્યામ છે તેનું કારણ શોધવાપણું નથી. (લે)

પીળાં રંગવાળું वासः વસ્ત્ર છે જેમનું તેવા (ભગવાન છે). એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) રૂપ અને વસ્ત્ર (અનુક્રમે) પરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મ છે એમ કહેલું[1] છે. એ પ્રમાણે પ્રમેય (ભગવાનનું સ્વરૂપ) અને પ્રમાણ (ભગવાનનું વસ્ત્ર) નું નિરૂપણ કરી, 'પ્રસન્ન મુખવાળા' એ વિશેષણથી સાધનભક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. 'रुचिरे મનોહર (અને) आयते વિશાળ છે ईक्षणे બે નેત્રો જેમનાં' એ વિશેષણથી જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન (એ બે) બીજાં સાધનોનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૫૫.

એવી રીતે સર્વ સાધનોવાળા ભગવાનનું નિરૂપણ કરી, તે ફલરૂપ છે (એમ જણાવવા), નીચેના શ્લોકથી પ્રથમ (તેમની) બહારની શોભા કહે છેઃ—

महामणिव्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुन्तलम् ।
प्रलम्बचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्मं वनमालया वृतम् ॥ ५६ ॥

મોટા મણિઓના સમૂહવાળા મુકુટ અને કુંડલોના તેજથી ઘેરાએલા હજારો કેશવાળા, ઘણી લાંબી સુંદર આઠ ભુજાઓવાળા, કૌસ્તુભ ધારણ કરેલા, શ્રીવત્સના ચિહ્નવાળા, વનમાલાથી વીંટાએલા...(પ્રભુને જોયા). ૫૬.

મોટા મણિઓના સમૂહો છે જેમનામાં, તેવા किरीटकुण्डल મુકુટ, (કુંડલ) વિગેરે, તેઓના તેજથી ચારે તરફ ઘેરાએલા હતા હજારો કેશ જેમના (તેવા પ્રભુને જોયા). કેશોની અંદર રત્નોના તેજના પ્રવેશને લીધે ભગવાનનો ઉપરનો ભાગ મણિઓ જડેલા પદકના જેવો વર્ણવેલો છે. 'ઘણી જ લાંબી અને સુંદર આઠ ભુજાઓ છે જેમની' એમ (ભગવાનના) મધ્યભાગનું વર્ણન કરેલું છે. (ભુજાઓ) ઢીંચણસુધી લાંબી હતી, અને તેવી (લાંબી) છતાં કોઇ પણ ભાગમાં બેડોલ ન હતી. અણિમા[2] વિગેરેના કારણરૂપ ભગવાનના જે આઠ ગુણો છે, તેમના મૂલ બનેલા ક્રિયાશક્તિરૂપ જે યોગો છે તેમનો ભગવાનની ભુજાઓ આધાર બનેલી છે. (૧) કંઠનો ભાગ કૌસ્તુભસહિત છે, (૨) શ્રીવત્સ જ છે लक्ष्म ચિહ્ન જેમનું તેવા, અને (૩) વનમાલાથી વીંટાએલા એમ (છેલ્લાં ત્રણ વિશેષણોથી) ભગવાનનો આશ્રય કરનારા જીવ, માયા અને કીર્તિ[3] કહેલાં છે. ૫૬

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ કહી, ભગવાન કદાચ ત્યાં એકલા રહેતા હશે એવી શંકાને દૂર કરવા, નીચેના શ્લોકમાં (તેમના) સુનંદ વિગેરે ઉત્તમ સેવકોનું વર્ણન કરે છેઃ—

सुनन्दनन्दप्रमुखैः स्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ।
पुष्ट्या श्रिया कीर्त्यजयाखिलर्द्धिभिर्निषेव्यमानं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७ ॥

---

૧ 'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનનું રૂપ શ્યામ કહ્યું, તે પરબ્રહ્મનું વર્ણન થયું. 'છંદરૂપ વસ્ત્ર પીળું છે' એ વાક્ય પ્રમાણે પીળું વસ્ત્ર શબ્દબ્રહ્મ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ અણિમા વિગેરે આઠ સિદ્ધિઓ.

૩ કૌસ્તુભ મુક્ત જીવોરૂપ છે. શ્રીવત્સ માયારૂપ છે અને વનમાલા કીર્તિનું સ્વરૂપ છે.

સુનંદ, નંદ વિગેરે પોતાના સેવકોથી; ચક્ર વિગેરે મૂર્તિ ધારણ કરેલાં પોતાનાં આયુધોથી; પુષ્ટિ, શ્રી, કીર્તિ, અજા અને બધી ઋદ્ધિઓથી સેવાતા પરમેષ્ઠીઓના પતિ (પ્રભુને જોયા). ૫૭

પોતાના પાર્ષદો એટલે જેમને કોઇ રોકી ન શકે તેવા (પોતાના) સેવકો. 'આમનાથી સેવાતા (પ્રભુને જોયા)' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. મૂર્તિ ધારણ કરેલા ચક્ર વિગેરે એટલે આધિદૈવિક (ચક્ર વિગેરે આયુધો).

चक्रं शङ्खस्तथा खड्गश्चर्म शार्ङ्गं गदा तथा ।
बाणः पद्मं तथान्यानि मुशलाद्यायुधानि हि ॥ ७ ॥
मूर्तिमन्ति हरेः पार्श्वे तिष्ठन्ति परितः सदा ॥

મૂર્તિ ધારણ કરેલા ચક્ર, શંખ, અને તલવાર, ઢાલ, શાંર્ગ (ધનુષ), ગદા અને બાણ, કમલ તેમ જ મૂશલ વિગેરે બીજાં આયુધો હરિની નજીક ચારે બાજુએ સદા રહે છે. કા. ૭½.

પોતાનાં આયુધો એટલે અનિરુદ્ધનાં આયુધો. પછી પુષ્ટિ વિગેરે ચાર અનિરુદ્ધની શક્તિઓ કહેલી છે (તે) (૧) પુષ્ટિ (૨) શ્રી (૩) કીર્તિ અને (૪) અજા એટલે પ્રકૃતિ એવી (ચાર) છે, અને બધી ઋદ્ધિઓ એટલે ધન, ધાન્ય વિગેરે સર્વ સંપત્તિઓનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપો. તે બધાએથી સેવાતા (પ્રભુને જોયા). આટલાથી પણ સાધારણ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી કરોડો બ્રહ્માંડો ઉપરના અસાધારણ ઐશ્વર્ય માટે 'પરમેષ્ઠીઓના પતિ' એ શબ્દો યોજેલા છે. એક એક બ્રહ્માંડના એક એક પરમેષ્ઠી (બ્રહ્મા) છે, તેવા હજારો (બ્રહ્માઓ) ના પતિ (ને જોયા). ૫૭.

પોતાના અંશના મૂલભૂત તેવા (પ્રભુ) ને જોઇને, લોકોને શિખામણ આપવા ભગવાને જે કર્યું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ।
तावाह भूमा परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धाञ्जली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥

અચ્યુતે અનન્ત પોતાને નમન કર્યું, અને તેમના દર્શનથી ભય પામેલા અર્જુને (તેમને) નમન કર્યું. પરમેષ્ઠીઓના પ્રભુ ભૂમાએ બે હાથ જોડેલા તેઓને હસતાં હસતાં દમામવાળી વાણીથી (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૫૮

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાને જ નમન કર્યું. "એ (શ્રીકૃષ્ણની અને ભૂમાની) મૂર્તિઓ પ્રત્યક્ષ જૂદી દેખાતી હોવા છતાં 'પોતાને' કેમ કહેવાય ?" એવી શંકા થાય, તેથી 'અનન્ત' એ શબ્દ યોજેલ છે. અનંતમૂર્તિવાળા ભગવાન એક છે, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે કડકે કડકે અનંતપણું હશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અચ્યુત' એ શબ્દ યોજેલો છે. (ભગવાન પોતાના) સ્વરૂપથી કોઇ પણ પ્રકારે હીન થતા નથી. અને जिष्णुः એટલે અર્જુને (નમન કર્યું). ભગવાનના દર્શનથી જેને ભય થએલો છે તેવા

(અર્જુને) નમન કર્યું, એવો સંબંધ છે. 'च' 'અને' એ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાન તે (અર્જુન) ના પણ આત્મા છે. પછી ભગવાન અનિરુદ્ધે કાંઇક કહ્યું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. 'ભૂમા' એટલે અનિરુદ્ધ. 'જે વાણીના ભૂમા તે દશ કરોડ (કહેવાય છે)' એ વાક્યમાં વાણીના સંબંધવાળા ભૂમાને લક્ષમાં રાખી દશ કરોડ કહેલ છે, અને અનિરુદ્ધ મનના સંબંધવાળો પુરુષ હોવાથી તે શબ્દરૂપ સિદ્ધ થાય છે, તેથી અનિરુદ્ધ ભૂમા છે. તે 'પરમેષ્ઠીઓના પ્રભુ' હોવાથી, બ્રહ્માંડમાં જે આવે તેના ઉપર તેમની આજ્ઞા ચાલે છે. તેથી (એ શબ્દથી) પુત્રોને તે લઇ આવ્યા અને ભય વિના (તે વૃત્તાંત) તે પ્રમાણે કહે છે તેનું કારણ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને બે હાથો જોડયા. અર્જુનને ઠગવા ભગવાન પણ તેવો વેષ ભજવે છે. તેથી જ શ્રીકૃષ્ણ અને ભૂમા સર્વ પ્રકારે એક હોવા છતાં, અર્જુનના અહંકારનો નાશ કરવા માટે જ શ્રીકૃષ્ણ નિરોધ (કરવાના કાર્ય) માં રહેલા હોવાથી (અર્જુન) પ્રપંચને ભૂલી જાય તે માટે તે પ્રમાણે કરે છે, એમ સૂચવેલું છે. 'દમામવાળી વાણીથી' એટલે લોકોમાં જેવી વાણી પ્રસિદ્ધ છે તેના કરતાં પણ મોટી (વધારે દમામવાળી) (વાણીથી કહ્યું.) ૫૮.

હરકોઇ પ્રકારે કાંઇક આશ્ચર્યકારક કહેવું જોઇએ તેથી નીચેના શ્લોકમાં તે કહે છેઃ—

द्विजात्मजामी युवयोर्दिदृक्षुणा मयोपनीता द्विजधर्मगुप्तये ।
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमन्ति मे ॥ ५९ ॥

દ્વિજ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા (મારી) કલારૂપ અવતરેલા તમો બેના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી આ બ્રાહ્મણના પુત્રોને હું લાવેલો છું. ભૂમિના ભારરૂપ અસુરોને હણીને તમે બે ફરીથી વેલાસર મારી પાસે અહિં આવો. ૫૯.

(द्विजात्मजाः અને अमी શબ્દનો અહિં કરેલો) સંધિ વૈદિક છે. અથવા (હે દ્વિજાત્મજ (દ્વિજના પુત્ર)! એવું) અર્જુન બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો (ડાહ્યો) નથી એમ જણાવવા તેનું સંબોધન (કરેલું) છે. (અર્જુન) બે પિતાનો (વારસદાર) પુત્ર હોવાને લીધે, અથવા પરંપરાથી વ્યાસનો પુત્ર હોવાને લીધે, 'દ્વિજ' શબ્દનો 'બ્રાહ્મણ' અર્થ કરવામાં આવે, તો પણ (તેનું એવું સંબોધન કરવામાં) વિરોધ થતો નથી. 'તમો બેના દર્શન કરવાની ઇચ્છાથી' એ શબ્દથી (બ્રાહ્મણના પુત્રોને પોતાની પાસે લાવવાનું) પ્રયોજન કહેલું છે. તે બે (શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન) મોટા હોવાથી તેમને સાક્ષાત્ લાવવાનું સંભવે નહિ, તેથી દ્વિજના પુત્રોને જ હું લાવેલો છું. અમે 'બે કોણ? (અમને) જોવાની તમારી ઇચ્છા શા માટે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દ્વિજ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા મારી કલારૂપ અવતરેલા' એ શબ્દ યોજેલ છે. તમો બેનું સ્વરૂપ મારી કલાનો અવતાર છે, તેથી સ્નેહને લીધે (તમારાં) દર્શન કરવાની ઇચ્છા થઈ. 'દ્વિજ અને ધર્મનું રક્ષણ કરવા' એ શબ્દોથી કલાને અવતાર લેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. એક દ્વિજોના રક્ષણ માટે, અને બીજા ધર્મના રક્ષણ માટે, અથવા બંને

બંનેના રક્ષણ માટે (અવતરેલા છો), કારણ કે ધર્મની રક્ષા કરવી એ અનિરુદ્ધનું પ્રયોજન છે. 'દ્વિજોએ સ્વભાવથી જ ધર્મ કરવો જોઇએ, તેમાં અમો બેએ શું કરવાનું છે?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'ભૂમિના ભારરૂપ અસુરોને હણીને તમે બે ફરીથી વેલાસર અહિં इतम् આવો, મે મારી अन्ति સમીપે (આવો). આ વાક્યથી હમણાં (તમારે અહિં) રહેવું નહિ, એમ કહેલું છે. ૫૯.

માત્ર ધર્મની રક્ષા જ કરવી એટલું જ, પરંતુ ધર્મની પ્રવૃત્તિ (પણ) કરાવવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषी ।
धर्ममाचरतां स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥

તમો બે કામના પૂર્ણ કરેલા ઉત્તમ નર અને નારાયણ ઋષિઓ હોવા છતાં (જગતના) પાલન માટે લોકનું કલ્યાણ માટે ધર્મ આચરો. ૬૦

(તમને) પોતાને ધર્મ આચરવાનું પ્રયોજન નહિ હોવા છતાં પણ (તેનું) આચરણ જરૂરી છે એમ જણાવવા 'કામના પૂર્ણ કરેલા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. ધર્મ કરવાની શક્તિ (હોવાનું) અને (કોઇ પણ પ્રકારની) ઇચ્છા નહિ હોવાનું કારણ 'નર અને નારાયણ ઋષિઓ' એ શબ્દોથી કહેલું છે. (તમે બે) નર અને નારાયણ હોવાથી તમારી કામનાઓ પૂર્ણ થએલી છે, અને 'ઋષિ' હોવાથી ધર્મ આચરવાનું (તમારામાં) સામર્થ્ય છે. "'છતાં પણ પ્રયોજન લક્ષમાં રાખ્યા વિના બુદ્ધિ વગરનાની પણ પ્રવૃત્તિ થતી નથી', તેથી પ્રયોજન કહેવું જોઇએ" એવી શંકા થાય, તેથી '(જગતના) પાલન માટે' શબ્દ યોજેલ છે. અનિરુદ્ધ પાલન કરનાર હોવાથી જગતનું પાલન થાય તે માટે ધર્મનું આચરણ કરવું જોઇએ. '(જગતનું) પાલન નારાયણ જ કરે છે, તેથી માત્ર ભૂમિનો ભાર હરવા માટે આવેલા અમો બેએ ધર્મ (કરવા) નું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકના કલ્યાણ માટે' એ શબ્દ યોજેલ છે. ૬૦.

પછી જે થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ।
ओमित्यानम्य भूमानमादाय द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥
न्यवर्तेतां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ।
विप्राय ददतुः पुत्रान् यथारूपं यथा प्रभू ॥ ६२ ॥

ભગવાન પરમેષ્ઠીએ તે પ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા તે કૃષ્ણો 'બહુ સારૂં' કહી ભૂમાને નમન કરી, બ્રાહ્મણના પુત્રોને લઇ આનંદ પામેલા જે રસ્તે ગએલા તે રસ્તે પોતાના સ્થાનમાં પાછા આવ્યા, અને તે બે પ્રભુઓએ જેવું હતું તેવા રૂપવાળા, જેવા હતા તેવા પુત્રો બ્રાહ્મણને આપ્યા. ૬૧-૬૨.

બંનેમાં અંશપણું સમાન છે એમ જણાવવા, બંનેને 'કૃષ્ણ' કહેલા છે. 'ભગવાન ભગવાનને આજ્ઞા કેમ કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પરમેષ્ઠીએ' શબ્દ યોજેલ છે. આ ભગવાન બ્રહ્માંડમાં રક્ષણ કરવા માટે પ્રવૃત્ત થએલા છે, તેથી પોતાના

બધાએ અંશોને તેવો (જગતનું રક્ષણ કરવાનો) બોધ કરે છે. તેથી (શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનનું) પોતાનું રૂપ તેવું જ હોવાથી, 'બહુ સારૂં' એમ કહી તેમણે જે કહેલ તેનો સ્વીકાર કરીને ભૂમા ભગવાનને નમસ્કાર કરીને, જેમને માટે ગએલા તે બાલકોને લઇને પોતાના સ્થાન દ્વારકામાં न्यवर्तेताम् પાછા આવ્યા. ત્યાંથી ભય વિના આનંદ પામેલા જે માર્ગે ગયા હતા તે જ માર્ગથી પાછા આવ્યા. આ લીલા (શ્રીકૃષ્ણને) બીજાની સમાન અને બીજાથી હલકા[1] જણાવે છે. પછી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થાય તે માટે બ્રાહ્મણને તે બેએ (તેના) પુત્રો આપ્યા. એક (પુત્ર) નું રક્ષણ કરવા તેણે માગણી કરેલી, અને તેને બધાએ આપ્યા એ (ભગવાનની) મોટાઇ છે. यथारूपम् એટલે જેવું હતું તેવા રૂપવાળા. 'રૂપ' શબ્દમાં જન્મસમયના વય, સ્વભાવ વિગેરેનો પણ સમાવેશ થાય છે. યથા એટલે જેવા હતા તેવા, જરાએ નાના કે મોટા નહિ. સાંદીપનિના પુત્રના જેવી આમની પણ વ્યવસ્થા (થઇ). 'એવી પ્રતિજ્ઞા કરીને કેમ ગએલા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રભુઓએ' શબ્દ યોજેલ છે, અથવા (આ શબ્દથી) તેમ કરવાનું (જેવા હતા તેવા જ રૂપ વિગેરેવાળા પુત્રો લાવી આપવાનું) કારણ (જણાવેલું છે). ૬૧-૬૨.

એ પ્રમાણે (શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન) બંનેનું ચરિત્ર કહી, નીચેના શ્લોકથી (તે બે) સરખા હોવાથી શંકા દૂર કરે છેઃ—

निशम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ।
यत्किंचित्पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकम्पितम् ॥ ६३ ॥

વિષ્ણુના ધામનું શ્રવણ કરી અર્જુન ઘણો વિસ્મય પામ્યો, અને માણસોની જે કાંઇ સત્તા છે તે શ્રીકૃષ્ણની કૃપા છે એમ તેણે માન્યુ. ૬૩

અર્જુને તો તે જઇને પાછો આવ્યો ત્યાં સુધીમાં કાંઇ પણ જાણ્યું નહિ. પછી ભગવાને (અનિરુદ્ધના) સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું ત્યારે પછી તે વિષ્ણુના ધામનું તેને જ્ઞાન થયું તે અર્થ '(વિષ્ણુના ધામનું) શ્રવણ કરી' એ શબ્દથી કહેલો છે વિષ્ણુનું ધામ આવું છે, એવો તેને ઘણો વિસ્મય થયો, કારણ કે તે એમ જાણતો કે જેવું ઇન્દ્ર વિગેરેનું ધામ, તેવું વિષ્ણુનું પણ હશે. પછી (વિષ્ણુના અને ઇન્દ્ર વિગેરેના ધામમાં) મેરુ અને રાઇના દાણા જેવો ભેદ જાણીને ઘણો વિસ્મય પામ્યો. 'આટલાથી અર્જુનને શું પ્રાપ્ત થયું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પોતાની મેળે (કાર્ય) કરવાથી અહંકાર થાય છે. તેથી જે કાંઇ તેણે પહેલાં કરેલું તે અને (જે કાંઇ) બીજું કરેલું તે સર્વને શ્રીકૃષ્ણની કૃપા જ માની. એ પ્રમાણે નિરોધના કાર્યમાં નંદથી આરંભી અર્જુન સુધીનાનો (ભગવાને) નિરોધ કર્યો, અને ફાલ્ગુન સુધીના આવેશ (ભગવાનના આવેશવાળા) હતા. ૬૩

૧ જેમ બીજા દેવો અંશથી અવતરેલા તેમ ભગવાન પણ (અંશથી અવતરેલા) એમ ભગવાનને બીજા દેવોના સરખા જણાવે છે, અને અનિરુધ્ધથી હલકા જણાવે છે, છતાં પણ નારાયણ અંશ જ અનિરુધ્ધ પાસે ગએલ. તેથી અંશે અંશી પ્રતિ કેવી રીતે વર્તવું એવી લોકને શિખામણ દેવા જ આ લીલા કરેલી એવો ભાવ છે. (લે)

તેથી (ફાલ્ગુન એટલે અર્જુન ભગવાનના આવેશવાળો હતો તેનો નિરોધ કર્યો તેથી) બીજા નિરોધ કહેવાપણું નહિ રહેવાથી, (જેટલા નિરોધ) કહેલા છે તેટલા જ હશે એવો વિચાર નીકળી જાય તે માટે નીચેના શ્લોકમાં (નિરોધનો) પ્રકાર બીજાને લાગુ પાડે છેઃ—

इतीदृशान्यनेकानि वीर्याणीह प्रदर्शयन् ।
बुभुजे विषयान् ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥

એ પ્રમાણે આવાં અનેક વીર્યો અહિં દર્શાવતાં (શ્રીકૃષ્ણે) ગામડીઆ વિષયોનો ભોગ કર્યો અને ઉત્તમ યજ્ઞોથી (ભગવાનનું) પૂજન કર્યું ૬૪.

इह ભૂમિ ઉપર (પોતાનું) માહાત્મ્ય જણાવવા અને પોતામાં આસક્તિ કરાવવા જ્ઞાનરૂપ[1] અને નિરોધરૂપ[1] वीर्याणि અલૌકિક સામર્થ્યો દર્શાવતાં (શ્રીકૃષ્ણે) ગામડીઆ વિષયોનો ભોગ કર્યો. તેમ ન કરે તો લોકના જેવા ગુણો (પોતામાં) નહિ હોવાથી નાટક (બરાબર) થાય નહિ, (લોકોને) વિશ્વાસ આવે નહિ, અને બધાની મુક્તિ થાય. તેથી (ભગવાને) લોકની પેઠે લૌકિક અને વૈદિક (કાર્યો) કર્યાં, તે (અર્થ) 'ગામડીઆ વિષયોનો ભોગ કર્યો અને ઉત્તમ યજ્ઞોથી પૂજન કર્યું' એમ કહેલો છે. (ભગવાને) છ વર્ષ સુધી બધાએ યજ્ઞો કર્યા હતા એવી પ્રસિદ્ધિ છે. ૬૪.

દાન પણ યજ્ઞના જેવું હોવાથી અને તે પણ લોકમાં ઉત્તમપણું (પ્રાપ્ત) કરાવનારૂં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેનું ખાસ નિરૂપણ કરે છેઃ—

प्रववर्षाखिलान् कामान् प्रजासु ब्राह्मणादिषु ।
यथाकामं यथेवेन्द्रो भगवान् श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥

જેમ ઇંદ્ર (વૃષ્ટિ કરે છે) તેમ જ શ્રેષ્ઠપણું જેમનામાં રહેલું છે તેવા ભગવાને બ્રાહ્મણ વિગેરે પ્રજાઓની સર્વ કામનાઓ (તેઓની) ઇચ્છા પ્રમાણે પૂર્ણ કરી. ૬૫.

પ્રાણિમાત્રની અને ખાસ કરીને બ્રાહ્મણ વિગેરેની કામનાઓ ભગવાને પૂર્ણ કરી અને તે પણ તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે, એટલે જેટલું (દાન) કરવાથી તેઓની કામના પૂર્ણ થાય (તેટલું કરીને). આ (કામના) પૂર્ણ કરી ન હોત તો તે સમયના બધાએ લોકોનો નાશ જ થયો હોત એમ જણાવવા 'જેમ ઇંદ્ર (વૃષ્ટિ કરે છે) તેમ જ' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. બધા પ્રાણીઓ અન્નથીજ જીવે છે, તે અન્ન વરસાદને આધીન છે. તેથી જો ઇંદ્ર જો ક્ષણમાત્ર ઉદાસીન (બેદરકાર) રહે તો પ્રાણીઓનો નાશજ થાય, તેવીજ રીતે ભગવાને (સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરી) એવો અર્થ છે. 'જેમનામાં શ્રેષ્ઠપણું રહેલું છે તેવા' એ વિશેષણથી (સર્વ ભગવાનનું) ભજન કરે તે માટે ઇંદ્ર કરતાં

૧ જ્ઞાન આ અધ્યાયનો અર્થ હોવાથી, અધ્યાયનો અર્થ જણાવવા જ્ઞાનરૂપ સામર્થ્ય કહ્યાં, અને નિરોધ આ સ્કંધનો અર્થ હોવાથી સ્કંધનો અર્થ જણાવવા નિરોધરૂપ સામર્થ્ય કહ્યાં, એવો અર્થ છે. (લે)

ભગવાનનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. સર્વ બાજુએ શ્રેષ્ઠપણું જણાવતાંજ ભગવાને સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરી. જેથી (સર્વ) કૃતાર્થ થાય. ૬૫.

એ પ્રમાણે (ભગવાને કરેલ) પ્રજાનું પાલન કહી, પોતાના (ભગવાનના) અવતારનાં કાર્યનો ઉપસંહાર કરતાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

हत्वा नृपानधर्मिष्ठान् घातयित्वार्जुनादिभि ।
अञ्जसा वर्तयामास धर्मं धर्मसुतादिभिः ॥ ६६ः ॥

અધર્મી રાજાઓને હણી, અર્જુન વિગેરે પાસે (તેમનો) ઘાત કરાવી યુધિષ્ઠિર વિગેરે મારફત સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવી. ૬૬.

રાજાઓના વધથી દોષ થયો ન હતો, એમ જણાવવા (તેઓનું) વિશેષણ (અધર્મી) કહેલું છે. તે રાજાઓ કંસ વિગેરે હતા. 'અર્જુન વિગેરે પાસે' એટલે ભીષ્મ, અર્જુન, ભીમ વિગેરેથી, દુર્યોધન વિગેરે કેટલાકનો ઘાત કરાવી, પછી કાંટા વિનાની ભૂમિ ઉપર अञ्जसा સંપૂર્ણ રીતે ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવી. યુધિષ્ઠિર વિગેરે તે (ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવવા)માં કારણરૂપ હતા. (૧) દુષ્ટનો નાશ કરવામાં અર્જુન વિગેરે અને (૨) ધર્મ કરવામાં યુધિષ્ઠિર વિગેરે, એમ ભગવાનનાં બે સાધન કહ્યાં. ૬૬.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીના દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં ચાલીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

અધ્યાય એકતાલીસમો.

एवं सर्वान् समुध्धृत्य क्रीडत्यस्माकमीश्वरः ।
क्रीडायां प्राप्तसंसारः स्त्रीणामपि निवार्यते ॥ १ ॥

એ પ્રમાણે સર્વનો ઉદ્ધાર કરીને[1] અમારા ઈશ્વર (આ અધ્યાયમાં) ક્રીડા[1] કરે છે. સ્ત્રીઓના પણ ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થએલ સંસારનું નિવારણ[2] કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

ज्ञानं निरूप्य वैराग्यं निरूपयितुमुद्यतः ।
अद्भुतत्वाच्चरित्रस्य रागलीला निरूप्यते ॥ २ ॥

જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરી, (શ્રીશુક) વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરવા તત્પર થએલ છે. (આ) ચરિત્ર અદ્ભુત હોવાથી રાગ (પ્રેમ) ની લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૨.

स्वार्थे रतिः पूर्वमेव भगवत्त्वान्निवारिता ।
स्त्रीणां तु रागसम्प्राप्तिस्ततोऽत्र विनिवार्यते ॥ ३ ॥

(શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી પોતાના માટે રાગ પ્રથમજ અટકાવેલ[3] છે. સ્ત્રીઓને તો રાગ (આસક્તિ) પ્રાપ્ત થાય. તેથી તે અહિં (આ અધ્યાયમાં) દૂર કરવામાં આવે છે.[3] કા. ૩.

एकचत्वारिंशेऽध्याये भक्तानां सुखसिद्धये ।
परमोत्सवलीलां हि श्रीशुकोऽवर्णयन्मुदा ॥ ४ ॥

એકતાલીસમા અધ્યાયમાં ભક્તોને સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે શ્રીશુકે મોટા ઉત્સવરૂપ લીલાનું આનંદથી વર્ણન કરેલું છે. કા. ૪

---

૧ 'નિરોધ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી જે અર્થ થાય છે તેવો નિરોધ (એટલે ભક્તોને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવી તેમના મનને પોતાની અંદર પરોવાવવું તે કાર્ય) ગયા અધ્યાયના અંતે પૂરું કરેલું છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું શક્તિઓ પાછળ શયન એટલે હરિ શ્રીકૃષ્ણનું દુર્વિભાવ્ય શક્તિઓથી પ્રપંચમાં રમણ એ અર્થવાળા નિરોધનું નિરૂપણ કરવામાં આવશે, એવા હેતુથી 'ક્રીડા કરે છે' એમ કહેલું છે. 'આ અધ્યાયમાં' એ શબ્દો અહિં અધ્યાહાર છે. (લે)

૨ બીજાઓને પ્રપંચનું વિસ્મરણ કરાવ્યું એ કહેવાઇજ ગયું. સ્ત્રીઓના સંસારનું પણ આ અધ્યાયમાં નિવારણ કરવામાં આવે છે, પણ ક્રીડા (રમણ) કહેવામાં આવે ત્યાં સંસારરૂપ દોષ લાગેજ. તેથી તે દોષને ફીટાડી પ્રપંચનું નિવારણ કરવામાં આવે છે, પરંતુ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે નિરોધનો જે અર્થ થાય છે તેના અંગ તરીકે નહિ, એવો અર્થ છે. (લે)

૩ (શ્રીકૃષ્ણ) ભગવાન હોવાથી તેમની વિષયમાં આસક્તિ થતી નથીજ; પરંતુ સ્ત્રીઓને વિષયમાં આસક્તિ થાય, તેનું પણ આ અધ્યાયના શ્લોક ૧૩ માં કહેલ ગતિ વિગેરેથી નિવારણ કરવામાં આવે છે એવો અર્થ છે. (લે)

ગયા અધ્યાયમાં સર્વ લોકોના માટે (કરેલું) ચરિત્ર કહેલું તેનો ઉપસંહાર કર્યો. હવે ભક્તોનું મન ભગવાનમાં સ્થિર થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી આરંભી પરમાનંદરૂપ લીલાનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

सुखं स्वपुर्यां निवसन्द्वारकायां श्रियः पतिः ।
सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥

સર્વ સંપત્તિઓથી ભરપૂર, ઉત્તમ વૃષ્ણિઓથી સેવાતી પોતાની નગરી દ્વારકામાં સુખથી રહેતા લક્ષ્મીજીના પતિ……સ્મરણ કરતા હતા. ૧.

પોતાની નગરીમાં સ્વભાવથી પણ બધી (કોઈ પણ) ચિંતા રહેતી નથી; અને તે પણ દ્વારકા[1](નગરી હતી). 'લક્ષ્મીજીના પતિ' એ શબ્દથી વિલાસનાં સાધન કહેલાં છે. 'સર્વ સંપત્તિઓથી ભરપૂર' એ વિશેષણથી લૌકિક સંપત્તિ પણ કહેલી છે. અસાધારણ (ઉપદ્રવો) તો પહેલાંજ દૂર થઇ ગએલા છે. તેથી[2] કોઇ સમયે સાધારણ ઉપદ્રવ (ત્યાં) સંભવે, તો પણ (ભગવાને) પોતે (તેનું નિવારણ કરવા) કાંઇ પણ પ્રયત્ન (કરવા) ની જરૂર ન હતી, કારણકે 'ઉત્તમ વૃષ્ણિઓ'થી જ તેનું નિવારણ થવાનું સંભવતું હતું (એમ કહેલું છે.) ૧.

નીચેના શ્લોકમાં ભોગનાં સાધનો જણાવે છેઃ—

स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकान्तिभिः ।
कन्दुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिद्द्युभिः ॥ २ ॥

અને ઉત્તમ વેષવાળી, તાજી જૂવાનીની કાંતિવાળી, હવેલીઓમાં દડા વિગેરેથી રમતી અને વિજળીના જેવા તેજવાળી સ્ત્રીઓથી (સેવાતી દ્વારિકામાં શ્લોક ૧ સાથે સંબંધ છે). ૨

પુરુષ કામથી ભરપૂર ચૈતન્યરૂપ છે. ઈંદ્રિયો તેનાં દુઃખને દૂર કરનારાં સાધનો છે. (ઈંદ્રિયોની) પ્રવૃત્તિ થાય તે માટે તેમને સુખ આપવામાં આવે છે તે જૂદું (છૂટું) પાડી શકાય તેવું હોતું[3] નથી. તે (સુખ) પૈકી આત્માનો કામ સ્ત્રીઓથીજ પૂર્ણ થાય છે. તે સંબંધમાં સ્ત્રીઓ છ ઈંદ્રિયોને સુખ આપનારી છે એમ જણાવવા 'ઉત્તમ વેષવાળી' વિગેરે (તેમનાં) વિશેષણો કહેલાં છે. અલૌકિક વેષથી (૧) મન અને (૨) દૃષ્ટિ પ્રસન્ન થાય છે. 'તાજી જૂવાનીની કાંતિવાળી' એ વિશેષણથી તેઓ (૩) સ્પર્શ અને (૪) રસનું સુખ[4] આપનારી છે (એમ કહેલું છે.) 'હવેલીઓમાં

૧ પરમાનંદ મોક્ષનું દ્વાર બનેલી 'દ્વારિકા' છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ આ વાક્યથી શ્લોકના ચોથા ચરણનો અર્થ કહેલો છે. (લે)

૩ ઈંદ્રિયો દ્વારા આત્મામાં (પોતાને) સુખ થાય છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ કોમલ સ્પર્શ અને અધરના રસનો જૂવાન (સ્ત્રીઓ) માં ઉત્તમ અનુભવ થાય છે, અને તેમનાથી અનુક્રમે ત્વચા અને જીહ્વા ઈંદ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે એટલું અધ્યાહાર છે. (લે)

દડા વિગેરેથી રમતી' એ વિશેષણથી તેઓને (૫) શબ્દ અને ગંધનું [1]સુખ આપનારી (જણાવેલી છે), અથવા ચિત્ત અને ચક્ષુને સુખ આપનારી જણાવેલી છે. તે પ્રસંગે (આ વિશેષણથી ચિત્ત અને ચક્ષુને સુખ આપનારી ગણીએ ત્યારે) પહેલાં (વિશેષણ) સાથે અદલો બદલો[2] (કરવાનો છે.) આ (વિશેષણો)થી વિભાવો[3] અને અનુભવો[3] કહ્યા. 'વિજળીના જેવા તેજવાળી' એ વિશેષણથી તેઓને બીજાની અંદરના રાગને ભૂલવનારી[4] (કહેલી છે), અથવા તેઓને ધર્મ વિગેરે[5] ફલરૂપ જણાવેલી છે. એ પ્રમાણે ભગવાનને માટે સર્વ પુરુષાર્થરૂપ સ્ત્રીઓ જણાવેલી છે; અથવા (આ વિશેષણથી) નગરીની સાધારણ સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરેલું છે. ૨.

એમ હોય તો ગંધર્વ વિગેરેના વિમાન પેઠે (દ્વારકા) માત્ર ભોગ (ભોગવવા) નું સાધન હોવાથી, (તે) લોકમાં તેનું ઉત્તમ (સ્થાન) નહિ હોય, એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકમાં સેનાનું વર્ણન કરે છે :—

नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतङ्गजैः ।
स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥

મદ ઝરતા હાથીઓથી, સારી રીતે શણગારેલા યોદ્ધાઓથી, અશ્વોથી અને સુવર્ણથી ઉજળા રથોથી જેના માર્ગો સદા ભરાઇ ગએલા રહેતા (તેવી દ્વારકામાં ...શ્લોક ૧ સાથે સંબંધ છે). ૩.

ઝરતા મદવાળા હાથીઓથી સદાએ ભરાઇ ગએલા રહેતા માર્ગો જેના (તેવી દ્વારકામાં....) પછી ત્યાં યોદ્ધાઓ પણ શણગારેલા હતા. અશ્વો અને રથો પણ (શણગારેલા) હતા. એ પ્રમાણે (સેનાનાં) ચાર અંગો ઉત્તમ (હતાં એમ) કહેલું છે. ૩.

૧. ક્રીડા જોવામાં આવે તેથી તેનું વર્ણન કરનારાં કાવ્ય વિગેરેથી શબ્દનું સુખ થાય, અને દડાઓ પુષ્પના બનાવેલા હોવાથી તેમની ઉત્તમ ગંધનો અનુભવ થાય. આ સુખથી અનુક્રમે કાન અને નાક એ ઇંદ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે એ અધ્યાહાર છે. (લે)

૨. 'ઉત્તમવેષવાળી' વિશેષણથી મન અને દૃષ્ટિ પ્રસન્ન થાય છે એમ કહેલ તેની સાથે અદલો બદલો કરવો, એટલે 'ઉત્તમવેષવાળી' વિશેષણથી શબ્દ અને ગંધનો અનુભવ થાય છે એમ જાણવું. ત્યાં પણ ઉત્તમ વેષ જોવાથી કાવ્ય સ્ફુરે એટલે શબ્દનો અનુભવ થાય, અને વેષમાં પુષ્પો હોવાથી ગંધનો અનુભવ થાય. આમ કરવામાં આવે ત્યારે 'હવેલીઓમાં દડા વિગેરેથી રમતી' વિશેષણથી ચિત્ત (મન) અને ચક્ષુ (દૃષ્ટિ) પ્રસન્ન થાય છે એમ ગણવું (આ પ્રમાણે અદલો બદલો થયો). (લે)

૩. ભાવ એટલે લાગણી અથવા મનની સ્થિતિ. ભાવના ત્રણ મુખ્ય પેટા વિભાગ છે:- વિભાવ, અનુભાવ અને વ્યભિચારી ભાવ. રતિ વિગેરે મનની લાગણી (ભાવ) ને જાગ્રત કરે તે વિભાવ કહેવાય છે. યોગ્ય ચિહ્નોથી ભાવ (મનની લાગણી) ને બહાર દેખાડનારા અનુભાવ' છે, જેમકે ભવાં ચડાવવાથી કોપ દર્શાવાય છે.

૪. બીજામાં જે રાગ (પ્રેમ) હોય તેને વિજળી ભૂલવનારી હોવાથી, તે વિશેષણનો એવો ભાવ છે.

૫. ચાર વિશેષણો કહેવાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે ફલ અપાવનારી સ્ત્રીઓ છે એવો અર્થ છે. આ વિશેષણ 'ચાર' છે અને પુરુષાર્થ પણ 'ચાર' છે. તેથી સંખ્યાના તાત્પર્યથી આ કહેલ હોવાથી તેમાં યોગ્યતાનો વિચાર કરવાનો નથી. (લે)

એ પ્રમાણે શૌર્ય હતું એમ જણાવવા સેનાનું વર્ણન કરી ભોગ પણ હતો એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં બગીચાઓનું વર્ણન કરે છે :—

उद्यानोपवनाढ्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ।
निर्विशद्भृङ्गविहगैर्नादितायां समन्ततः ॥ ४ ॥

બગીચાઓ અને વાડીઓથી ભરપૂર, ફૂલોવાળાં વૃક્ષોની હારોમાં ભોગ ભોગવતા ભમરા અને પક્ષિઓથી ચારે તરફ ગાજી રહેલી (દ્વારકામાં, શ્લોક ૧ સાથે સંબંધ છે). ૪.

જેમાં ફૂલો મુખ્યત્વે હોય તે બગીચા. જેમાં ફૂલો મુખ્યત્વે હોય તે વાડીઓ. તેઓથી आढ्या ભરપૂર (દ્વારકા હતી). એ પ્રમાણે કામની કલામાં ઉત્તમ ગંધનું નિરૂપણ કરી 'ફૂલોવાળાં વૃક્ષોની હારોમાં ભોગ ભોગવતા જે ભમરા અને પક્ષીઓ તેમનાથી ગાજી રહેલી' એ વિશેષણથી ઉત્તમ શબ્દનું નિરૂપણ કરે છે. 'હારો' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે એક હારમાં એકજ જાતનાં પક્ષીઓ પ્રવેશ કરતાં હતાં. એમ ન હોય તો જૂદી જૂદી જાતનાં (પક્ષીઓના) શબ્દની ભેળસેળ થતાં કોલાહલ થાય. 'ચારેતરફ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) પહેલાં કહેલાં (બગીચા, વાડીઓ) ચારેતરફ હતાં. ૪.

रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ।
तावन्ति बिभ्रद्रूपाणि तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥

સોળ હજાર પત્નીઓના એક પતિ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા તેઓના મકાનોમાં તેટલાં રૂપો ધારણ કરતાં રમણ કરતા હતા. ૫.

તેવા સ્થાન (દ્વારકા) માં 'સોળ હજાર પત્નીઓના એકજ પતિ રમણ કરતા હતા.' બધીએ (સ્ત્રીઓ) નો એક (પતિ) માં જ સ્નેહ હતો. સોળ વિકારો પૈકી દરેક વિકારના સંબંધવાળાં મનને એક હજાર રીતે સુખ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સોળ હજાર (પત્નીઓ) હતી. તેટલી (બધી) એ પણ ધર્મ પણ પ્રાપ્ત કરતી હતી એમ 'પત્ની' શબ્દથી કહેલું છે. 'ભગવાન પોતાની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા પ્રવૃત્તિ કરતા ન હતા, પરંતુ સ્રીઓની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે પ્રવૃત્તિ કરતા હતા. તેથી એવા પ્રકારથી (એક જ પતિએ સોળ હજાર પત્નીઓ રાખવાથી તેમનો) કામ સંપૂર્ણ રીતે પૂર્ણ થાય નહિ. એક ઘણો (પુરુષનો) કામ પૂર્ણ કરવા માટે પણ ઘણી (સ્રીઓ) ની જરૂર પડે તો પછી આઠ ઘણા કામવાળી (સ્રીઓ) નો કામ એકથી કેમ પૂર્ણ થાય? તેમાં પણ ઘણી (સ્રીઓ) ના એક (પતિથી તેમનો કામ કેવી રીતે પૂર્ણ થાય)?' એવો દોષ ન હતો એમ જણાવવા 'તેટલાં રૂપો ધારણ કરતાં' એ વિશેષણ યોજેલું છે. જેટલી સ્રીઓ હતી, તેટલાં (પોતાનાં) રૂપો કરીને (ભગવાન) રમણ કરતા હતા. તેઓની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે જ તે રૂપો (પ્રકટ) થએલાં હોવાથી એક (પત્ની) નો આઠ ઘણો કામ પણ એક (રૂપ) થી પૂર્ણ થતો હતો, કારણ કે (તે રૂપ) તે માટે જ પ્રકટ થએલું હતું. બધીઓ એક સ્થલે રમણ કરે તો તેઓને ઈર્ષ્યાથી થતું દુઃખ થાય, તે (ન થાય

તે) માટે 'ઘણી સમૃદ્ધિવાળાં તેઓનાં મકાનોમાં' એ શબ્દો યોજેલા છે. સર્વ સમૃદ્ધિવાળાં તેઓનાં જ મકાનોમાં (ભગવાન રમણ કરતા હતા). એક એક (પત્ની) ને એક એક મકાન આપી, તેની અંદર સર્વ સમૃદ્ધિઓ રખાવી, (ભગવાન) પોતે એક રૂપથી તેમાં પ્રવેશ કરીને, સારી રીતે જેટલાથી (તે સ્ત્રીને) સુખનો અનુભવ થાય તે પ્રમાણે રમણ કરતા હતા, એવો અર્થ છે. ૫.

એ પ્રમાણે દરેક (સ્ત્રી) સાથે રમણ કહીને, (તેમ કરવાથી) ગૃહસ્થની સમાનતા થઇ, તેથી ઉત્તમ પ્રકારનું રમણ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી (સ્ત્રીઓના) સમૂહ સાથેનું રમણ જણાવે છેઃ—

प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमुदाम्भोजरेणुभिः ।
वासितामलतोयेषु कूजद्द्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥

ઘણાં ખીલેલાં જલનાં ફુલ, કહલાર, કુમુદ અને કમલોનાં રેણુઓથી સુગંધવાળાં થએલા સ્વચ્છ જલોવાળાં અને ટૌકા કરતાં પક્ષીઓના સમૂહોવાળાં (મકાનોમાં રમણ કરતા હતા. શ્લોક ૫ સાથે સંબંધ). ૬.

ઘણાં જ ખીલેલાં જલમાં ઉગતાં પુષ્પોની कह्लारकुमुदाम्भोज એટલે સંધ્યા સમયે, રાત્રે અને દિવસે ખીલનારા પુષ્પોની જાતો, તેઓનાં રેણુઓથી સુગંધવાળાં થએલાં જે સ્વચ્છ જલો, તેઓવાળાં (મકાનો) માં ભગવાન રમણ કરતા હતા એવો (શ્લોક ૫ સાથે વાક્યનો) સંબંધ છે. ટૌકા કરતાં પક્ષીઓના સમૂહો છે જેમની અંદર (તેવાં મકાનોમાં રમણ કરતા હતા). તે (મકાનો) માં ઉત્તમ ગંધ અને ઉત્તમ શબ્દ (આ શ્લોકમાં બે વિશેષણોથી) કહ્યાં. સ્પર્શ અને રસ[૧] તે (મકાનો) માં કુદરતી છે. રૂપ[૨] તો સિદ્ધ થએલું જ છે. ૬.

विजहार विगाह्याम्भो ह्रदिनीषु महोदयः ।
कुचकुङ्कुमलिप्ताङ्गः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥

સ્ત્રીઓના સંબંધવાળા, સ્ત્રીઓથી આલિંગન પામેલા, સ્તનના કુંકુમથી લેપાએલા અંગવાળા, ઘણા વૈભવવાળા (ભગવાન) તલાવડીઓમાં જલમાં પ્રવેશ કરી ક્રીડા કરતા હતા. ૭.

ત્યાં (તેવા મકાનોમાં) જલમાં પ્રવેશ કરી (ભગવાન) विजहार જલક્રીડા કરતા હતા. 'જલક્રીડાનો ઉપયોગ ક્યાં (શો)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા વૈભવવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. महान् ઘણો अभ्युदयः વૈભવ છે જેમનો તેવા (ભગવાન) હતા, (અને)

૧. 'સ્ત્રી ઘર કહેવાય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે સ્ત્રી ઘરનું સ્વરૂપ હોવાથી તેમાં ઉત્તમ રસ અને સ્પર્શ કુદરતથી જ પ્રાપ્ત થએલા છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'તેટલાં રૂપો ધારણ કરતાં' એમ શ્લોક ૫ માં કહેલું છે તેથી (રૂપ તો સિદ્ધ થએલું જ છે), એવો અર્થ છે. (લે)

તેવાએ જ એ પ્રમાણે (જલક્રીડા) કરવી જોઇએ, એવો અર્થ છે. તે (ક્રીડા) માં પણ 'સ્તનના કુંકુમથી લેપાએલા અંગવાળા' એ વિશેષણથી શોભા જણાવેલી છે. અથવા (તે કુંકુમ) દૂર કરવા (ધોવાઇ જાય તે માટે) જલમાં (ભગવાને) પ્રવેશ કરેલો. 'સ્ત્રીઓના સંબંધવાળા, સ્ત્રીઓથી આલિંગન પામેલા' એ વિશેષણોથી તેમની અંદર રહેલા રસનું સ્વરૂપ કહેલું છે. સ્ત્રીઓના સંબંધવાળા, અને તેઓથી આલિંગન પામેલા, એવો અર્થ છે. ૭.

તે સમયે મહેલની બહાર રહેલાઓએ રસ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે ગાન, સ્તુતિ વિગેરે કરવાં જોઇએ, તે પણ કર્યાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

उपगीयमानो गन्धर्वैर्मृदङ्गपणवानकान् ।
वादयद्भिर्मुदा वीणाः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ८ ॥

મૃદંગ, ઢોલ, નગારાં અને વીણાને વગાડતા ગંધર્વો, સૂત, માગધ અને બંદિજનોથી આનંદથી જેમનું ગાન કરવામાં આવતું હતું (તેવા ઘણા વૈભવવાળા ભગવાન જલક્રીડા કરતા હતા એમ શ્લોક ૭ સાથે સંબંધ છે). ૮

उपगानम् એટલે તેમના નામનાં ગીતોનું ગાન. 'મૃદંગ, ઢોલ, નગારાં, અને વીણાને વગાડતા' એ શબ્દોથી વાજીંત્ર પણ કહેલાં છે. 'સૂત, માગધ અને બંદિજનોથી' એ શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે (ગંધર્વ ઉપરાંત) બીજાઓ પણ ભગવાનની પ્રશંસા કરતા હતા. ૮

એ પ્રમાણે બહારથી (કામને) ઉત્તેજન આપનારાં સાધનો વિગેરે કહી, નીચેના શ્લોકમાં સ્ત્રીઓની સ્વચ્છંદ લીલાનું વર્ણન કરે છેઃ—

सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ।
प्रतिसिञ्चन्विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९ ॥

હસતી તે (સ્ત્રીઓ) થી પીચકારીઓથી છંટાતા અને સામી પીચકારીઓ મારતા અચ્યુત, જેમ યક્ષણીઓ સાથે યક્ષોનો રાજા રમણ કરે તેમ, (તે સ્ત્રીઓ સાથે) રમણ કરતા હતા. ૯.

(ભગવાન) 'અચ્યુત' હોવાથી, ઘણીએ (સ્ત્રીઓ) થી પણ ભગવાનના કામની હાનિ થતી ન હતી. 'પીચકારીઓથી' એટલે ચામડા અને વાંસની બનાવેલી (પીચકારીઓથી). (સ્ત્રીઓને) સ્વભાવથી પણ હસવું આવતું, અથવા (પીચકારી છાંટવામાં) જય થવાથી (હસવું આવતું). બંને પ્રકારે તેમનો ઘણો સંતોષ વર્ણવેલો છે. ઇશ્વરના સ્પષ્ટ કામનું અત્યંત વર્ણન કરવું અયોગ્ય હોવાથી 'स्म' (એવી પ્રસિદ્ધિ છે એવા અર્થવાળો શબ્દ) યોજેલો છે. તે (સ્ત્રીઓ) ને સામી પીચકારીઓ મારતા સારી રીતે ક્રીડા કરતા હતા. કામરસના કજીઆમાં યક્ષો પ્રવીણ છે. તે પ્રમાણે ચાલુ પ્રસંગમાં

સ્ત્રીઓ અને ભગવાન (કામરસનો કલહ કરતા) હતા એમ ફક્ત આટલી જ પ્રસિદ્ધિ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય સૂચવતી હોવાથી, જેમ 'ગંભીરપણામાં સમુદ્ર જેવા, ધૈર્યમાં હિમાલય જેવા' એવાં (ઉપમાનાં) વાક્યો છે, તેમ (અહિં) કુબેર અને યક્ષણીઓના દૃષ્ટાંતનો ભાવ અયોગ્ય હોવા છતાં કહેલો છે. ૯

પછી નીચેના શ્લોકમાં રસમાં રચીપચી રહેલી હોવાને લીધે, દેહને ભૂલેલી તે (સ્ત્રીઓ) ની કામલીલા વર્ણવે છે:—

ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिञ्चन्त्य उद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः ।
कान्तं स्म रेचकजिहीरषयोपगुह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥

ભીંજાએલાં વસ્ત્રથી ખુલ્લા દેખાતા સાથળ અને સ્તનના અવયવોવાળી, પીચકારીઓ મારતી, જેમના મોટા અંબોડામાંથી ફુલો કાઢી લીધેલાં છે તેવી તે (સ્ત્રી) ઓ પીચકારી પાછી લઇ લેવાની ઇચ્છાથી પતિને ભેટીને ઉત્પન્ન થએલા કામના ઉત્સવને લીધે પ્રકાશતા મુખવાળી શોભતી હતી. ૧૦

ભીંજાએલા વસ્ત્રોને લીધે विवृताः ખુલ્લા દેખાતા હતા સાથળ અને સ્તનના ઉત્તમ અવયવો જેઓના, તેવી હોવા છતાં પણ પીચકારીઓ મારતી હતી. उद्धृतानि કાઢી લીધેલા છે મોટા અંબોડાઓમાંથી ફૂલો જેઓનાં તેવી (તે હતી). જેમ તેઓ, જોરથી પીચકારીઓ મારવા[1] ભગવાન પાસે આવતી હતી, તેમ ભગવાન પણ (તેમની પાસે જતા હતા). ખુલ્લા દેખાતા અવયવોવાળી હોવા છતાં પીચકારીઓ મારવામાં જ મશ્ગુલ થઇ ત્યારે (ભગવાને તેઓના) અંબોડાઓમાંથી પુષ્પો કાઢી લીધાં, એવો અર્થ છે. આથી[2] એમ જણાય છે કે પીચકારીઓ પણ (ભગવાને) લઇ લીધી. પછી જ્યારે ભગવાન (પોતાનો) હાથ ઉંચો કરી (તેમાં) ફૂલ અને પીચકારી પકડી ઉભા રહ્યા ત્યારે પીચકારીઓ પાછી લેવાની ઇચ્છાથી પતિને ભેટીને, (તે) દરમ્યાન ઉત્પન્ન થએલા કામને લીધે જે પરમ આનંદવાળો ઉત્સવ થયો તેનાથી પ્રકાશતા મુખવાળી થઇ, જેમ કાળા મણિની આસપાસ માણેકો હોય તેમ શોભતી હતી. ૧૦

એ પ્રમાણે તે (સ્ત્રીઓ) એ સુખ પ્રાપ્ત કરવા હુમલો કર્યો છતાં તેમને જેમ સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થયું તેમ ભગવાનને પણ સુખ થયું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कृष्णस्तु तत्स्तनविषज्जितकुङ्कुमस्रक् क्रीडाऽभिषङ्गधुतकुन्तलवृन्दबन्धः ।
सिञ्चन्मुहुर्युवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे करेणुभिरिवेभपतिः परितः ॥११॥

---

૧. 'प्रसूनार्थं' શબ્દ શ્રીસુબોધિનીમાં છે. प्रकृष्टा ઘણી सूना હત્યા એટલે જલથી મારવું તે; તે માટે એટલે (પીચકારી મારવામાં) ભગવાન ઉપર જય મેળવવા માટે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. 'આથી' એટલે 'જય અને પરાજયનો વિચાર કર્યો તેથી' એવો અર્થ છે. (લે)

તેઓના સ્તનોને લગાડેલા કુંકુમવાળી માલાવાળા, ક્રીડામાં આસક્તિને લીધે છુટી ગએલા કેશના સમૂહના બંધવાળા શ્રીકૃષ્ણ તો (જલ) છાંટતાં, અને સ્ત્રીઓવડે વારંવાર સામા છંટાતાં, જેમ ચારે બાજુએ હાથણીઓથી ઘેરાએલો ઉત્તમ હાથી (રમણ કરે) તેમ રમણ કરતા હતા. ૧૧.

તેઓનાં સ્તનોને લગાડેલું જે કુંકુમ, તે (કુંકુમ) વાળી स्रक् માલા છે જેમની તેવા (શ્રીકૃષ્ણ) થયા. પછી ક્રીડામાં જે अभिषङ्ग આસક્તિ તેનાથી च्युताः છૂટી ગએલા છે કેશના સમૂહના બંધો જેમના (તેવા થયા). જાત જાતનો (કેશનો) બંધ રમત માટે કરેલો એમ જણાય છે. જેમ તે (સ્ત્રીઓ) ના અવયવો ખુલ્લા થઈ ગયા હતા તેમ ભગવાનને પણ કુંકુમનો સંબંધ થયો હતો, અને (તેમના) કેશના બંધો છુટી ગયા હતા. એ પ્રમાણે સમાનપણાથી (ભગવાન) પોતે (જલ) છાંટતાં, અને વિચાર વગરની થાય તે માટે તેની દશા પ્રાપ્ત કરેલી (સ્ત્રી) ઓથી સામા છંટાતાં રમણ કરતા હતા. મર્યાદારહિત રમણનું નિરૂપણ કરતાં (શ્રીશુક), ગોપીઓના પ્રસંગમાં જેમ કહ્યું હતું તેમ, 'જેમ હાથણીઓ સાથે ઉત્તમ હાથી (રમણ કરે)' એવું દૃષ્ટાંત કહે છે. જેમ ઉત્તમ હાથી હાથણીઓથી ઘેરાએલો થાય છે તેમ (ભગવાન સ્ત્રીઓથી ઘેરાઈ રમણ કરતા હતા). ૧૧.

એ પ્રમાણે સમૂહ (થી રમણ) નું વર્ણન કહી, આ લીલા છ ગુણોવાળી હોવાનું[1] જણાવી, તેના ઉપર આજીવિકાવાળાઓને દાન કરી તેનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છેઃ—

नरानां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ।
क्रीडालंकारवासांसि कृष्णोऽदात्तस्य च स्त्रियः ॥ १२ ॥

નટોને, નાચનારીઓને અને ગીત તથા વાજીંત્ર ઉપર આજીવિકાવાળાઓને ક્રીડાનાં સાધનો, અલંકારો અને વસ્ત્રો શ્રીકૃષ્ણે અને તેમની પત્નીઓએ આપી દીધાં. ૧૨

ગીત અને તાલ પ્રમાણે જેઓ નૃત્ય કરે તે નટો (અને) માત્ર નૃત્યથી જેઓ રસનો અભિનય કરે તે નાચનારીઓ અથવા (નટો અને નાચનારીઓ શબ્દોથી) નટો જ પુરુષ અને સ્ત્રી (કહેલા છે). 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભગવાને તેઓના સંબંધીઓને પણ (દાન) આપ્યું (એમ કહેલું છે). ગીત તથા વાજીંત્ર ઉપર આજીવિકાવાળઓ બીજા (જૂદા) હતા. ક્રીડાનાં સાધનો, અલંકારો અને વસ્રો (આપ્યાં), અથવા ક્રીડા માટે જ જે અલંકાર (ધારણ કરેલ) અને જે વસ્રો (પહેરેલ), તેઓનું કામશાસ્ત્રમાં

૧. (છઠ્ઠાથી અગીયારમા સુધીના) છ શ્લોકોથી સમૂહથી રમણનું નિરૂપણ કરેલું હોવાથી તે છગુણોવાળું છે, એવો ભાવ છે. (લે)

નિરૂપણ કરેલું છે, તે બધાંએ બીજા સમયે ઉપયોગ કરવા રાખ્યાં નહિ, પરંતુ બંદિઓને ભગવાને બક્ષીસ આપી દીધાં. તે જ પ્રમાણે તેમની પત્નીઓએ પણ આપી દીધાં. ૧૨

એ પ્રમાણે સાધારણ અને અસાધારણ[1] લીલાઓનું નિરૂપણ કર્યું. આ નિરૂપણનું ફલ લૌકિક નથી એમ જણાવવા (તેનું) બીજું ફલ નીચેના શ્લોકોમાં કહે છેઃ-

कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ।
नर्मकेलिपरिष्वङ्गैः स्त्रीणां किल हृता धियः ॥ १३ ॥

એ પ્રમાણે વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણની ગતિ, વાતચિત, દૃષ્ટિ, સ્મિત ઠઠ્ઠાનાં વચનો, કેલિ (ક્રીડા) અને આલિંગનથી ખરેખર સ્ત્રીઓનાં અંતઃકરણો હરાઈ ગયાં. ૧૩

એ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રકારથી અને ખાસ પ્રકારથી ઘણું જ ચિત્તને હરનાર એટલે વિહાર કરનાર (શ્રીકૃષ્ણના) ચાર પ્રકારના ભાવોથી સ્ત્રીઓનાં ચાર અંતઃકરણો હરાયાં એમ કહે છે. આરંભમાં ગતિ એટલે (ભગવાનનું) સામા પધારવું. પછી વાતચિત, પછી વાણીથી કરાર થતાં કામની કલાઓથી જોવું તે (દૃષ્ટિ). પછી ભાવને પ્રસિદ્ધ કરનારાં સ્મિતો (હાસ્ય). પછી કાયા વિગેરેના વિલાસો,[2] પછી नर्म એટલે ઠઠ્ઠાનાં વચનો, પછી केलिः એટલે માનસી ક્રીડા. (પછી) परिष्वङ्गाः એટલે બાર પ્રકારનાં અથવા આઠ પ્રકારનાં આલિંગનો. એવી રીતે (ભગવાને) સર્વ પ્રકારોથી સ્ત્રીઓનાં धियः અંતઃકરણો હરી લીધાં. 'किलः' 'ખરેખર' શબ્દથી (એ વાતની) પ્રસિદ્ધિ કહેલી છે. પહેલાંની (ગોપીઓની) પેઠે આ પ્રપંચનું વિસ્મરણ થવામાં સાધનો જ થયાં, પરંતુ પ્રપંચમાં આસક્તિ કરનારાં થયાં નહિ, એવો અર્થ છે. ૧૩

આ વિષયમાં પ્રમાણ તરીકે તે (સ્ત્રીઓ)નાં વાકયો જણાવવા માટે નીચેનો શ્લોક કહેછેઃ—

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तवज्जडम् ।
चिन्तयन्त्योऽरविन्दाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥

માત્ર મુકુંદમાં જ અંતઃકરણવાળીઓએ કમલના જેવાં ચક્ષુવાળાનું ચિંતન કરતાં ઉન્મત્ત અને જડની પેઠે વાણી ઉચ્ચારી, તે કહેનારા મારી પાસેથી સાંભળો. ૧૪

પ્રપંચને વિસરીને, કામને પણ વિસરીને મુકુંદમાં એટલે મોક્ષ આપનારામાં જ છે एका દૃઢ धीः અંતઃકરણ જેઓનું તેવી થઈ, પોતાનું હૃદય બરાબર જણાવનારી વાણી તેઓ બોલી. 'ત્યારે તેઓનાં વચન બ્રહ્મ જાણનારાઓનાં જેવાં હશે[3] ?' એવી શંકા

૧. સાધારણ એટલે સમૂહથી લીલા, અસાધારણ એટલે દરેક સ્ત્રી સાથેની લીલા, એવો અર્થ છે. (લે). ૨ આ 'विहरतः' 'વિહાર કરતા' શબ્દનો અર્થ કરેલો જણાય છે.

૩. જેમ બ્રહ્મ જાણનારાઓનાં વાકયો 'જગત્ બ્રહ્મ છે' એમ જણાવનારાં સત્ય છે, તેમ આમનાં પણ જડને ચેતન જણાવનારાં વાકયો સત્ય હશે, એવો અર્થ છે. (લે)

થાય, તેથી 'ઉન્મત્તની પેઠે' શબ્દ યોજેલો છે. તે સંબંધ વગરનાં વાક્યો હતાં. જેમ ઉન્મત્ત (ગાંડો) ગંધર્વના આવેશવાળો હોય છે, તેમ (આમનામાં) ભગવાનનો આવેશ હતો, પરંતુ તેઓ સ્વસ્થ લૌકિક (સ્ત્રીઓ) ન હતી. તેમાં પણ જડ પદાર્થોમાં ચેતનના ગુણોનો આરોપ કરેલો હોવાથી (તે વાણી) જડ જેવી હતી. 'જડ (પદાર્થ)ની પેઠે[1] માત્ર પ્રપંચનું વિસ્મરણ જગતમાં નિંદાનું કારણ થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'કમલના જેવાં ચક્ષુવાળાનું ચિંતન કરતાં' એ વિશેષણ યોજેલું છે. આથી એમ કહેવાયું કે પ્રયોજન પૂરૂં સિદ્ધ થયું.[2] નિરોધ[3] થાય તે માટે તે (વાણી) ગદતઃ કહેનારા મે મારી પાસેથી સાંભળો. કદાચ (તે વાણી) પ્રાકૃત હોવાની શંકા થાય, તે માટે (તેવી શંકા ન થાય તે માટે) પૂરેપૂરી સાંભળવી જોઈએ, એવો અર્થ છે.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી તે વાણી કહે છે:—

॥ महिष्य ऊचुः ॥ મહારાણીઓ કહે છે:–

कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरोऽगुप्तबोधः ।
वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षणेन ॥ १५ ॥

હે ટિટોડી ! ઉંઘ ગુમાવેલી તું વિલાપ કરે છે (અને) સુતી નથી. જેમનું જ્ઞાન છુપાતું નથી તેવા ઈશ્વરે જગતમાં રાત્રે શયન કરેલું છે. હે સખિ ! કમલરૂપ નયનમાં હાસ્યવાળાની ઉદાર લીલાવાળી દૃષ્ટિથી શું તું પણ અમારી પેઠે ઘણાં જ ઘવાએલાં ચિત્તવાળી છે ? ૧૫

कुररी चक्रवाकोऽब्धिश्चन्द्रमा मलयानिलः ।
मेघकोकिलकेल्यद्रितन्नद्यो हंस एव च ॥ ५ ॥

दशधा भगवत्स्नेहैरुक्ताः स्त्रीभिः स्वभावतः ।
मनसैव तिरोधानमुक्त्यैवोक्तं न पूर्ववत् ॥ ६ ॥

(૧) ટિટોડી, (૨) ચક્રવાક, (૩) સમુદ્ર, (૪) ચંદ્રમા, (૫) મલયનોવાયુ, (૬) મેઘ, (૭) કોયલ (૮) રમણ (કરવા) નો પર્વત, (૯) તેની નદીઓ અને (૧૦) હંસ; એ જ દશનું ભગવાનમાં સ્નેહને[4] લીધે સ્ત્રીઓએ[4] સ્વભાવથી દશ પ્રકારે[4] સંબોધન

૧. જડ પદાર્થોને પણ પ્રપંચનું વિસ્મરણ છે (પ્રપંચનું ભાન નથી), તેથી માત્ર તે એક જ ગુણ હોય તો જેમ જડ પદાર્થો જડ ગણાય છે (નિંદા પાત્ર છે), તેમ આ ગુણથી નિંદા થાય એવો અર્થ જણાય છે.

૨. પ્રપંચનું વિસ્મરણ થયા પછી ભગવાનમાં આસક્તિ થાય એ આ સ્કંધની લીલાનું ફલ કહેલું છે તે પૂરૂં સિદ્ધ થયું, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. (આ વાક્યો) સાંભળનારાઓનો નિરોધ (થાય તે માટે). (લે)

૪. સગુણ (નવ) અને નિર્ગુણ (એક)ના ભેદથી દશ પ્રકારના ભગવાનની અંદરના સ્નેહરૂપી કરણ (સાધન) થી (ભગવાનની) સ્ત્રીઓએ આ દશનું વર્ણન કરેલું છે. (લે)

કરેલું છે. એ વાકયોથી જ મનથી જ (ભગવાનનું) તિરોધાન જણાવેલું[1] છે, પહેલાંની પેઠે કહેલું નથી.[2] કા. ૬

वाचिकेपि तिरोधानं वाक्यरेव निरूपितम् ।
विद्यमानेऽतिसंभोगसौख्यदेऽपि विशेषतः ॥ ७ ॥
तत्संगलालसाः प्रोक्ता दृढासक्तिप्रसिद्धये ।

વાણીથી કહેલામાં પણ તિરોધાન વાકયોથીજ જણાવેલું છે.[3] ઘણુંજ સંભોગનું સુખ આપનાર હોવા છતાં, ખાસ પ્રકારે તેમના સંગની લાલસાઓ (પોતાની તેમનામાં) દૃઢ આસક્તિ પ્રસિદ્ધ કરવા કહેલી છે.[4] કા. ૭ ½

आसक्तिगृहकार्यादिनिद्रादिविनिवृत्तये ॥ ८ ॥
स्वधर्मान् स्वप्रियं चापि कल्पयित्वाखिलेषु हि ।
बहिस्तत्त्वं निरीक्ष्यैवं प्रलपन्त्यस्तथा जगुः ॥ ९ ॥

(બીજામાં) આસક્તિરૂપ[5] ઘરનાં કામકાજ વિગેરે તથા નિદ્રા વિગેરે દૂર કરવા માટે બધાની અંદર પોતાના ગુણો[6] અને પોતાના પ્રિયની પણ કલ્પના કરીને બહારનું તત્ત્વ[7] એ પ્રમાણે જોઈને પ્રલાપ કરતાં તે પ્રમાણે ગાન કરેલું છે. કા. ૯

પોતાની ઇચ્છેલી લીલા પછી, ભગવાને શયન (કરવા)ની લીલાનો આરંભ કર્યો ત્યારે પ્રથમ બહાર ટિટોડીનો સ્વાભાવિક વિલાપ સાંભળીને, રાજસરાજસ ભાવ પ્રાપ્ત કરેલી મહારાણીઓએ, ટિટોડીના વિલાપથી ભગવાન જાગી જશે એવો ભય રાખતાં પોતાની કામલીલા[9] નો ત્યાગ કરી, ભગવાનમાં (તેઓનો) ઘણો સ્નેહ હોવાને લીધે (તેમની) નિદ્રાનો ભંગ ન થાય એવા હેતુથી ટિટોડીને (વિલાપ કરતાં) અટકાવવાની પ્રવૃત્તિ કરતાં,[8] દુઃખી થએલી ટિટોડીને જોઇ, (તેને) આશ્વાસન આપવા સંબોધન કરતાં કહ્યું કે હે ટિટોડી! (વિગેરે).

---

૧. 'માનસ તિરોધાનને લીધે સ્ત્રીઓએ આ કર્યું એમ શાથી જણાય? કારણ કે તેવું તિરોધાન જણાવનારું વાકય (થી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. આવાં વાકયો કહેલાં છે, તેથી જ માનસ તિરોધાન સૂચવેલું છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨. પહેલાં (ગોપીએ આ પ્રસંગમાં) કાયિક તિરોધાન સ્પષ્ટ કહેલું (જૂઓ. ૧૦-૨૬-૪૮). તેવું અહિં નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૩. ત્યાં પણ તેવાં વાકયોથી તિરોધાન સૂચવેલુંજ છે, પરંતુ સ્પષ્ટ કહેલું નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

૪. આ વાકયથી માનસ તિરોધાનનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે. (લે)

૫. 'આસક્તિ' એટલે (ભગવાન સિવાય) બીજામાં આસક્તિ, જેવી કે ઘરનાં કામકાજ અથવા નિદ્રા વિગેરે. (લે)

૬. 'પોતાના ગુણો' એટલે 'વિયોગને લીધે થતા વિલાપ વિગેરે'. (લે)

૭. 'બહારનું તત્ત્વ' એટલે 'તેઓના સ્વાભાવિક વિલાપ વિગેરે ગુણોવાળા હોવાપણું'. (લે)

૮. ભગવાન જાગે ત્યારે તેઓ ફરીથી લીલા કરી શકે, છતાં પણ ભગવાનમાં ઘણો સ્નેહ હોવાથી પોતાની તેવી લીલા કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી, ટિટોડીને વિલાપ કરતી અટકાવવા જ પ્રવૃત્ત થયાં, એવો અર્થ છે. જો કે ટિટોડી વિગેરે તેમની નજીક ન હતાં, છતાં પણ શ્લોક ૧૪ માં ઉન્મત્ત અને જડની પેઠે બોલતાં હતાં એમ કહેલું હોવાથી, તેઓ ટિટોડી વિગેરે પોતાની પાસેજ છે એમ જાણતાં હતાં, એવો ભાવ છે. (લે)

ભગવાન સિવાય બધું જગત્ સ્ત્રીરૂપ જ છે અને તેથી જ બધીએ (સ્ત્રીઓ)ના ભગવાન જ એકલા પતિ છે એમ તેઓ જૂએ છે. તેથી **જે કોઇ દુઃખ પામે છે તેનું કારણ ભગવાનનો વિરહ જ છે, કારણ કે બીજું દુઃખ ભગવાન જ દૂર કરે છે.** તેથી આ (ટિટોડી) પણ સ્ત્રી ભગવાનના વિરહથી દુઃખી થએલી અને ભગવાને સંભોગ માટે આણીને કટાક્ષરૂપી બાણોથી હરેલી[1] છે, તેથી વિલાપ કરે છે એવો નિશ્ચય કરીને તેને કહે છે કે હે ટિટોડી! તું રાડારાડ કરે છે તે અમે જાણ્યું. તે (રાડારાડ કરવી તે) અયોગ્ય હોવાથી અમે તને અટકાવવા આવ્યાં છીએ. તું શા માટે વિલાપ કરે છે? અફ્સોસ દુઃખની વાત છે (કે તું વિલાપ કરે છે), એવો અર્થ છે. (વિલાપના) કારણરૂપ દુઃખ ઉત્પન્ન થતું હોવાથી, દુઃખની પેઠે વિલાપ અટકાવી શકાતો નથી, એવો ભાવ છે. (તને) ઉંઘ નથી અને (તું) સૂતી નથી એ અમારી બરોબર છે (અમને પણ એમજ છે) એમ કહે છે. તને કેમ ઉંઘ નથી (આવતી) અને તું સૂતી પણ કેમ નથી? ઉંઘ ન આવતી હોય તો પણ કોઈ (સ્ત્રીઓ) નીચે પડીને રહે છે (સૂએ છે), તે પણ તું કરતી નથી, એવો અર્થ છે.

यदा देहेऽतिचिन्ता स्याद्धातुवैषम्यमेव वा ।
भयादिना विशेषेण तदा निद्रा न जायते ॥ १० ॥

જ્યારે દેહમાં ઘણી ચિંતા હોય અથવા ધાતુ વિષમ (ઓછી વધારે)જ હોય ત્યારે ખાસ કરીને ભય વિગેરેને લીધે ઉંઘ આવતી નથી. કા. ૧૦

ભગવાન ઘણા કષ્ટથી પ્રસન્ન કરાય તેવા છે. તે કેમ વશ થશે? એ મોટી ચિંતા છે. (તેથી ઉંઘ આવતી નથી).

यदाङ्गेषु समस्तेषु तापोऽनिर्वृतिरेव वा ।
तदैकत्र जनः स्थातुं न शक्नोति कथंचन ॥ ११ ॥

જ્યારે બધાં અંગોમાં દુઃખ હોય અથવા અશાંતિ જ હોય ત્યારે માણસ કોઇપણ પ્રકારે એક સ્થલે રહી શકતો નથી.[2] કા. ૧૧.

અને દુઃખ વિરહને લીધે થાય છે. આ બે[3] પોતાના[4] પણ ગુણો છે, 'ત્યારે[1] [4]મારૂં દુઃખ તમો ભગવાનને જણાવજો' એમ (ટિટોડી) કહે, તેથી કહે છે કે '(ઇશ્વરે) શયન કરેલું છે.' 'ભગવાન નિદ્રા વિનાના પરબ્રહ્મરૂપ છે, તે કેમ ઉંઘે?'

---

૧. તેના મનનું ભગવાનને હરણ કરેલું હોવાથી, તેનેજ હરી લીધી, એવો ભાવ છે (લે)

૨. 'તું સુતી નથી' એમ કહેલું છે તે અર્થ અહિં 'એક સ્થલે રહી શકતો નથી' શબ્દથી સૂચવેલો હોવાથી, આ કારિકાથી તેનો અર્થ કહેલો છે (લે)

૩ (૧) ઉંઘ આવી નહિ અને (૨) સુવું પણ નહિ. તે બે.

૪. 'પોતાનાં' એટલે '(ભગવાનની પત્ની) મહારાણીઓના' બહારનો ધર્મ વિલાપ તો સ્પષ્ટ છે જ. 'ઉંઘ નથી' એ ગુણથી વિરહ સૂચવેલો છે અને એક સ્થલે રહેતી નથી (સૂતી નથી) ધર્મથી દુઃખ (તાપ) સૂચવેલ છે. તેથી 'પણ' શબ્દ યોજેલો છે. (લે)

એવી શંકા થાય, તેથી 'જગતમાં' શબ્દ યોજેલો છે. જગતમાં સર્વ સ્થલે ભગવાન જ પોઢે છે, કારણકે બીજો (કોઇ) નિદ્રાનું સુખ ભોગવનાર નથી. અથવા બધા પ્રાણીઓને સુખ થાય તે માટે (ભગવાન જગતમાં સર્વ સ્થલે પોઢે છે), એટલે जगति જગતના નિમિત્તથી નિદ્રાનો વિસ્તાર કરે છે, એવો અર્થ છે. 'ત્યારે લોકોને માટે (ભગવાને) સ્વીકારેલી તેમની નિદ્રાથી તેમને પોતાને પણ મોહ થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમનું જ્ઞાન છૂપાતું નથી તેવા' એ વિશેષણ યોજેલું છે. નિદ્રામાં પણ છૂપાતું નથી જ્ઞાન જેમનું તેવા છે. 'ત્યારે (તેમને મારૂં દુઃખ) કેમ જણાવતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલો છે. લીલા માટે પણ ઈશ્વર પોઢેલ હોય તેમને જગાડી શકાય નહિ. તેથી અમારી સાથે પતિસંબંધી વાતચિતથી (તારૂં) દુઃખ દૂર કર, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હે સખિ! એટલે (અમારી) સમાન દુઃખવાળી! 'क्वचित' 'શું' શબ્દ કોમલતાથી પ્રશ્ન કરવા યોજેલો છે. 'ઘણાંજ ઘવાએલાં ચિત્તવાળી' એ (શબ્દ) થી દુઃખને અનુસરીને (દુઃખનું) કારણ મોટું કલ્પેલું છે, કારણ કે પીડા કામથી જ થાય છે. કામ પુષ્પરૂપી આયુધવાળો છે, તેથી ભગવાનનાં નેત્રને પણ કમલરૂપ કહેલું છે. 'વિકાસ વિનાનાં (વણખીલ્યાં) પુષ્પથી શું થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કમલ જેવાં નયનમાં જે હાસ્યવાળા[1] છે' એમ કહેલું છે. 'હૃદય વીંધાયા વિના પીડા થતી નથી' એવી શંકા થાય તેથી 'દૃષ્ટિથી' શબ્દ યોજેલ છે. તીક્ષ્ણ બાણને સ્થાને દૃષ્ટિ છે. 'છતાં પણ દયાને લીધે (ભગવાન) હણશે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉદાર' શબ્દ યોજેલો છે. उत ઉંચી છે आराः અણીઓ જેની, અથવા उद्गताः[2] ઉંચી થએલી છે दाराः સ્ત્રીઓ જેમની (તે ઉદાર), તેથી પોતે પીડા પામતા હોઈ, બીજાને પણ પીડા કરશે. વળી લીલાવાળી દૃષ્ટિ કહેલી છે. ક્રીડા (રમત)માં જે આસક્તિવાળા હોય તે કોઇના પણ સુખનો વિચાર કરતા નથી, તેથી ઘણું જ ગાઢ (ઉંડું) જેમ થાય તેમ ઘાયલ કરેલું છે.

ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिर्भक्तियोगस्तथैव च ।
माया वैभवकालौ च सतां हितकरौ तथा ॥ १२ ॥
पञ्चैते हरिसंबद्धा यस्यान्तर्हृदये सदा ।
विराजन्ते स्वभक्तेषु भक्तोऽनिर्वृत उच्यते ॥ १३ ॥

(૧) જ્ઞાનશક્તિ, (૨) ક્રિયાશક્તિ, અને તે જ પ્રકારે (૩) ભક્તિયોગ, અને તેવા પ્રકારે સત્પુરુષોનું હિત કરનારા (૪) માયા અને (૫) વૈભવનો[3] સમય. હરિના

---

૧ 'જે (ભગવાન) કમલ જેવાં નયનમાં હાસ્યવાળા છે' એમ અર્થ કર્યો છે. 'કમલ જેવાં નયનમાં છે હાસ્ય જેમના' એમ સમાસ છોડવો. તેવા (ભગવાન)ની જે ઉદાર લીલાવાળી દૃષ્ટિ, તેની દૃષ્ટિથી' (ઘણાંજ ઘવાએલાં ચિત્તવાળી) એમ સમાસ છોડવો. (લે)

૨ આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે ત્યારે 'તેવાં હાસ્યવાળા, અને ઉદાર' એ બે ભગવાનનાં જ વિશેષણો ગણવાં. उद्गताः ઉંચી થએલી એટલે ઘણા બલવાળી, કટાક્ષોથી પીડા કરનારી છે સ્ત્રીઓ જેમની. (उत्+दाराः નો સમાસ કરતાં) 'त्' નો લોપ થાય છે. (લે)

૩ જ્ઞાનશક્તિ એટલે દૃષ્ટિ. ક્રિયાશક્તિ એટલ લીલા. ભક્તિયોગ એટલે ઉદારપણું, કારણ કે મુખ્ય ભક્તિ તેવી (ઉદાર) જ હોય છે. 'માયા' એટલે હાસ્ય. 'વૈભવનો સમય' એટલે કમલનાં જેવાં (નયન) કહ્યાં તેથી સૂચવેલો (કમલમાંથી) ઝરતા મકરંદના સ્થાને રહેલા જાતજાતના સંકેત સૂચવનારો કાલ. (લે)

સંબંધવાળા આ પાંચ જેના હૃદયની અંદર સદા વિરાજે છે તે ભક્ત પોતાના ભક્તોની અંદર દુઃખી કહેવાય છે. કા. ૧૩

એ પ્રમાણે તે (ટિટોડી)નું દુઃખ વર્ણવીને શાંત કરેલું છે. ૧૫

વળી બીજી રાજસસાત્ત્વિકી (મહારાણીઓ) પહેલાંની પેઠે ચક્રવાકને (ખેદ કરતાં) અટકાવવા પ્રવૃત્ત થઇ નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

नेत्रेऽनिमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ।
दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥

હે ચક્રવાકિ ! તું પતિને જોતી નથી (તેથી) રાત્રે નેત્રો બંધ કરતી નથી અને અફસોસ ! દયાજનક રીતે રડયા કરે છે, અથવા અમારી પેઠે દાસી બનેલી તું અચ્યુતના ચરણમાં રહેલી માલાને અંબોડામાં ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ? ૧૬.

તે (મહારાણી)ઓના અમુક અવયવો પાસે રમવા માટે બે ચક્રવાક રાખેલા એમ માનીને, તે બે (ચક્રવાકો)ને જોવા કોઇ એક ચક્રવાકી આવી. પછી તે (જોવા આવેલી ચક્રવાકી)ને (પોતાની) નજીક જોઇને, તે પણ રડે છે એમ વિચારીને, તેનું પણ દુઃખ દૂર કરવા (મહારાણીઓ) દુઃખનું વર્ણન કરે છે. ઉંઘ ન આવતી હોય તો પણ કાંઇક નેત્રો બંધ કરીને (પડયો) રહે. તું (ચક્રવાકી) તો તે પણ કરતી નથી. ‘કેમ (નેત્રો) બંધ કરતી નથી ?’ એવો પ્રશ્ન છે. ‘રાત્રે’ શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (નેત્રો) બંધ કરવાનો જ આ સમય છે. આરોગ્ય હોય ત્યારે પ્રાણી (નેત્રો) બંધ કરે છે, અને તું (તારા) પતિને જોતી નથી. ‘મારા પતિ ક્યાં છે ?’ એવા (વિચારથી), તેને જોવાને તું (નેત્રો) બંધ કરતી નથી. તેથી જ જેમ દયા ઉત્પન્ન થાય તે રીતે તું રડયા કરે છે, મોટો ભેંકડો કરે છે (તાણે છે). ‘बत’ ‘અફસોસ’ શબ્દ ખેદ દર્શાવવા યોજેલો છે. ત્યાં [1]હવે બીજા પણ ચક્રવાકને તે જ પ્રમાણે આવેલું જાણીને,[1] “ઘણું કરી આ (પહેલાં આવેલી ચક્રવાકી) ભક્ત છે. આનો પતિ (પછી આવેલ ચક્રવાક) તો છે જ. તેથી આ ભગવાનની દાસી છે (હશે). તેથી જેમ દિવસોના અંતસુધી (ભગવાનની) સેવા કરી અમે દાસીઓ (ફલની ઇચ્છાવાળી) થઇ, તેમ આ પણ સેવાનું ફલ (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છે છે, અને તે ફલ પ્રસાદરૂપ છે, અને જો ભગવાન પોતાના ચરણમાં સમર્પેલી માલા આપે તો પ્રસાદ (મળ્યો ગણાય). (ભગવાન એવી માલા આપે) ત્યારે ભગવાને (મારી) સેવા સ્વીકારી છે એવો નિશ્ચય કરીને (ભક્ત) તે ભક્તિરૂપ માલાને માથા ઉપર પધરાવી કૃતાર્થ થાય છે. આ (ચક્રવાકી) ને તે (તેવા પ્રસાદ) મળેલ નથી. તેથી તે (પ્રાપ્ત કરવા) ની ઇચ્છાથી ખેદ કરે છે” એમ ‘અમારી પેઠે તું

૧ જ્યાં ચક્રવાકી આવેલી માનેલી તે સ્થલે ચક્રવાકી પાસે બીજું ચક્રવાક (નર) આવ્યું એમ ભાવનાથી માનીને, એવો અર્થ છે. આમ હોવાથી તે (ચક્રવાકી) નો પતિ પણ હોવા છતાં તે રડે છે, તેથી તેની ઇચ્છા પ્રસાદી માલાને માથા ઉપર ધારણ કરવાની જ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

અચ્યુતના ચરણમાં રહેલી માલાને અંબોડામાં ધારણ કરવા ઇચ્છે છે ?' એ શબ્દોથી કહે છે. અંબોડા વિગેરે પોતાના [1]ધર્મો છે. ૧૬.

રાજસતામસ (મહારાણીઓ) તો સમુદ્રનો અવાજ સાંભળીને, તેને પણ પહેલાંની પેઠે નીચેના શ્લોકમાં સંબોધે છેઃ—

भो भो सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ।
किं वा मुकुंदापहृतात्मलांछनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥

અરે ઓ સમુદ્ર ! તું સદા ગાજ્યા કરે છે. તને ઉંઘ આવતી નથી, (અને) ઘણો જ ઉજાગરો થાય છે. તો અમારાં ચિહ્નો પેઠે જેનાં ચિહ્નો મુકુંદે હરી લીધેલાં છે તેવો તું પણ શું જેમાંથી છટકી ન શકાય તેવી દશા પામેલો છે કે શું ? ૧૭.

('भो भो' 'અરે ઓ !') એમ બે વાર (સમુદ્ર) સાંભળે તે માટે કહેલ છે. તું સદા ગાજ્યા કરે છે. स्तन् ધાતુ શબ્દ કરવો (ગાજવું) અર્થવાળો છે. (તેથી निष्टनसे નો અર્થ) ઘણો જ ગાજે છે (થાય છે). તેથી (તું સદા ગાજ્યા કરે છે તેથી) જણાય છે કે તું પણ રાત્રે સૂતો નથી. તે નહિ સૂવાનું કારણ 'उदन्वन्' 'સમુદ્ર' શબ્દથી કહેલું છે. જે જલવાળો હોય તે ઠંડીથી પીડાએલો હોય. તેથી જ 'તને ઉંઘ આવતી નથી' કોઈથી પણ તને ઉંઘ આવતી નથી, ઉલટું ઘણોજ ઉજાગરો થાય છે, કારણ કે [2]જ્યાં જલ રહે છે ત્યાં લક્ષ્મીનું ઉત્તમ રમણ થતું નથી,[3] તેથી તેની અંદર ત્યાં ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી ભોગ કરતા નથી. તેથી (નિદ્રાનું) પ્રયોજન[4] નહિ હોવાથી (તેને) ઉજાગરો જ થાય છે, [2]પરંતુ તેને નિદ્રા આવતી નથી. 'છતાં પણ રાડો પાડવાનું શું

૧ અંબોડો વિગેરે મહારાણીઓને જ હોય. (ચક્રવાકીને ન હોય). તેથી જેમ અમે માલા અંબોડામાં ધારણ કરવા ઇચ્છીએ છીએ તેમ તું માથા ઉપર ધારણ કરવા ઇચ્છે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨...૨ આ ભાગથી ઉજાગરાનું સ્વરૂપ જણાવેલું છે, (શા માટે ઉજાગરો થાય છે તે કહેલું છે). (લે)

૩ જલ હોય ત્યાં લક્ષ્મીનું રમણ થતું નથી, તેથી જ કમલ જલની બહાર નીકળે છે અને તેની અંદર લક્ષ્મી સદા રહે છે, એવો ભાવ છે. (લે)

૪ 'જમણી આંખમાં ઇંદ્ર રહે છે અને ડાબી આંખમાં ઇંદ્રાણી રહે છે. ઉંઘતા હોઇએ ત્યારે તેઓ પરસ્પર ભોગ કરે છે. તેથી તેઓ ભોગ કરે તે માટે ઉંઘ છે' એવું શ્રુતિમાં ઉપાખ્યાન છે. તેથી જલવાળા પ્રદેશમાં લક્ષ્મીનું રમણ થતું નહિ હોવાથી, પ્રદેશ (સમુદ્ર) ઉત્તમ નહિ હોવાથી તેમનો (ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણીનો) ભોગ તેમાં થતો નથી, તેથી અહિં તેમનો ભોગ થાય તે પ્રયોજનથી નિદ્રા થાય નહિ, તેથી સમુદ્રને ઉંઘ આવતી નથી, અને ઉંઘનું ફલ તેઓનો ભોગ પણ થતો નથી, એવો અર્થ છે. તેથી તેમનો ભોગ ન થાય એ જ ઉજાગરો, એવો અર્થ છે. (લે) અહિં ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી શબ્દો અનુક્રમે નારાયણ અને લક્ષ્મીના અર્થમાં યોજાયા છે એવી ભ. ધીરજભાઇએ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગ્રંથમાં નોટ છે.

પ્રયોજન ? ' એવી શંકા થાય, તેથી[1] ઉત્તરાર્ધ કહે છે. જેમ ભગવાન અમારા હૃદયમાં શયન કરે છે તેમ પહેલાં એ પ્રમાણે સમુદ્રમાં પણ શેષરૂપી પલંગ ઉપર શયન કરતા હતા. ત્યાં (સમુદ્રમાં)થી હમણાં અહિં અવતાર લઇ રહેલા છે, તે જ પ્રમાણે[2] અમારા હૃદયમાંથી પણ તિરોહિત થએલા છે. તેથી જ (પોતાનું) સર્વસ્વ જાય ત્યારે રાડો પાડવી યોગ્ય જ છે. મુકુંદ એટલે મોક્ષ આપનારાએ હરી લીધેલું છે પોતાના[3] (મહારાણીઓના) ની પેઠે लाञ्छनम् ચિહ્ન[4] જેનું તેવો (સમુદ્ર છે). તેથી તેને મોક્ષ પણ (મળ્યો) નથી (અને) સંસાર પણ (રહ્યો) નથી,[5] તેથી (મોક્ષ અને સંસાર) બંનેમાંથી (તું) ભ્રષ્ટ થએલો હોવાથી અમે જે દશા પામેલાં છીએ તે દશાને તું પણ પામેલો છે એ પ્રમાણે (સમુદ્રનું) દુઃખ વર્ણવી, ' પાંચની સાથે (રહેવાથી) દુઃખ (લાગતું) નથી ' એ નિયમ પ્રમાણે તે દૂર કરેલું છે. ' જેમાંથી છટકી ન શકાય તેવી ' એ વિશેષણથી બીજા પ્રકારે પણ દુઃખ હરે છે. આ દશા અમારી પેઠે તારી પણ સદાની જ થએલી છે, તેથી આ (દશા) નો ઉપાય નહિ હોવાથી દુઃખ ન કરવું (ગણવું) જોઇએ, એવો ભાવ છે. ૧૭.

તામસતામસી (મહારાણી) ઓ તો કાલને શાપ આપતાં, રાત્રિ જો પૂરી થાય તો અમારૂં દુઃખ મટે એવો નિશ્ચય કરી, ચંદ્ર અસ્ત થાય ત્યારે પ્રાતઃકાલ થાય તેથી ચંદ્રની ગતિ ઉપર નજર રાખતાં, જ્યોતિઓની ગતિ દેખાય તેવી નહિ હોવાથી (ચંદ્ર) ધીરે ધીરે ચાલે છે અથવા ચાલતો નથી એવો નિર્ણય કરીને કામને લીધે જાણે કે આંધળાં હોય તેવાં થયાં. સર્વ અંધકારથી ઘેરાએલું જોઇને તેઓ નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

त्वं यक्ष्मणा बलवतासि गृहीत इन्दो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ।
कच्चिन्मुकुंदगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥

હે ચંદ્ર ! તું બલવાન ક્ષયથી સપડાએલો છે, (અને) દૂબળો (થએલ) હોવાથી પોતાનાં કિરણોથી અંધકારનો નાશ કરતો નથી. શું તું પણ અમારી પેઠે મુકુંદનાં વચનો ભુલી જઇને અટકી પડેલ વાણીવાળો થએલો છે ? અમને તું (તેવો) જણાય છે. ૧૮.

यक्ष्मा એટલે ક્ષયરોગ. તે પણ બલવાન તને દક્ષના શાપથી થએલો છે. તેથી જ તેનાથી તું સપડાએલો છે, (અને) તેથી ચાલતો નથી એ યોગ્ય છે. આ તો ઘણું

૧ એવી શંકા થાય તે સંબંધમાં નિર્ણય કરેલો અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે એવો અર્થ છે. (લે)

૨ જેમ સમુદ્રમાંથી બીજે (ભૂતલ ઉપર) પધાર્યા તે પ્રમાણે (અમારા હૃદયમાંથી પણ બીજે પધાર્યા) એવો અર્થ છે. (લે)

૩ ' પોતાના ' એટલે ' મહારાણીઓના ' એવો અર્થ છે. (લે)

૪ ' ચિહ્ન ' એટલે ' દેહ, ઇંદ્રિયો , પ્રાણ અને અંતઃકરણ ' એવો અર્થ છે. (લે)

૫ મુકુંદે (દેહ વિગેરે) હર્યાં, તેથી સંસાર રહ્યો નથી, અને તે મુકુંદ પણ તિરોહિત થયા, તેથી મોક્ષ પણ મળ્યો નથી, એવો અર્થ છે. (લે)

આશ્ચર્યકારક છે કે તું 'પોતાનાં કિરણોથી અંધકારનો નાશ કરતો નથી.' આ વિષયમાં અમારો અનુભવ જ પ્રમાણ છે. એ પ્રમાણે ચંદ્રનો દોષ કહી, ઘણું કરીને આનો આ દોષ સ્વાભાવિક નથી એવો નિશ્ચય કરીને, ઉત્તરાર્ધથી બંને બાબતનાં[1] કારણની કલ્પના કરે છે: મુકુંદ મોક્ષ આપવા માટે કેટલાંક વાક્યો બોલેલા, તે (વાક્યો) ને દુર્લભ માની, વિસરી, પછી ઘણી જ ચિંતાને લીધે અટકી પડેલી વાણી-વાળો (તું) થયો. (તારા) મુખમાંથી વાક્ય પણ નીકળતું નથી. ચંદ્રમાનું વાક્ય જ 'ગો'[2] હોવાથી કિરણરૂપ છે, અને ઇંદ્રિય હોવાથી ચરણરૂપ છે. તે ન હોવાથી (અટકી પડવાથી) ઝડપથી જવાનું અને અંધકારનો નાશ કરવાનું બંને તારાથી થતાં નથી. 'भो' 'હે' એવું સંબોધન 'અમે જે કહીએ છીએ તેમ થએલ છે કે નહિ?' એવા પ્રશ્ન માટે કરેલુ છે. 'તમો (મહારાણીઓ) એ (તે) કેમ જાણ્યુ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'नः અમને તું (તેવો) જણાય છે' એમ કહેલું છે. ૧૮.

તામસરાજસી (મહારાણીઓ) કામથી પીડાએલી હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં મલયના વાયુને શાપ આપે છે:—

किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ।
गोविन्दापाङ्गनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९ ॥

હે મલયના વાયુ! અમે તારૂં શું અપ્રિય કરેલું છે કે ગોવિંદનાં કટાક્ષોથી વીંધાએલાં અમારા હૃદયમાં તું કામને પ્રેરે છે? ૧૯

હે મલયના વાયુ! અમે તે તારૂં શું અપ્રિય કરેલું છે? શીતલ મલયના વાયુનું અપ્રિય (તેને) ઉષ્ણ બનાવનારૂં (કાર્ય) છે. જ્યારે અમે ભગવાન સાથે રહેતા હતા ત્યારે અમારા હૃદય ઉપર (લગાડેલાં) ચંદન વિગેરેથી અમે તને ઘણો શીતલ બનાવેલો. એ પ્રમાણે ઉપકાર કરનારાઓ ઉપર તું કેમ અપકાર કરે છે? 'શું અપકાર કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ગોવિંદના કટાક્ષનું સ્મરણ થતાં જ[3] વીંધાઇ ગએલા હૃદયમાં તું કામને પ્રેરે છે. જેમ કોઇ વૃક્ષના પોલાણમાં અગ્નિ મૂકે કે જે અગ્નિથી આખુંએ વૃક્ષ લીલું હોવા છતાં બળી જાય, તેમ તું અમને (દુઃખ) કરે છે, એવો અર્થ છે. ગોકુલ પધારેલા ભગવાનની લીલાનું સ્મરણ થયું,[1] (અને) તેથીજ ઘણું દુઃખ થયું, એમ 'ગોવિંદ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. પરંતુ જો હમણાં અમે

૧ ચંદ્ર ઝડપથી ચાલી શકતો નથી, અને અંધકારનો નાશ કરતો નથી એ બંને બાબતોનાં.

૨ 'गो' એટલે ૧) વાણી (૨) કિરણ (૩) ઇંદ્રિય. ચંદ્રની વાણી અટકી ગઇ છે તેથી તેના મુખમાંથી વાકય નીકળતું નથી. અહિં 'गिर्' શબ્દ વાણીના અર્થવાળો યોજેલો છે, તેથી ચંદ્રનું વાકય જ 'गो' હોવાથી કિરણરૂપ છે અને ઇંદ્રિયરૂપ પણ છે. કિરણ અટકી પડયાં તેથી અંધકારનો નાશ થતો નથી. ઇંદ્રિય એટલે ચરણ અટકી પડયાં તેથી ઝડપથી ચાલતો નથી.

૩ અહિં ભગવાન તિરોહિત થયા છે એવી મનથી ભાવના કરેલી હોવાથી, ગોકુલની લીલાનું સ્મરણ થતાં ભગવાન ત્યાં જ પધાર્યા છે એવી ભાવના થઇ, એવો ભાવ છે. (લે)

તપેલાં (દુઃખી) છીએ તેથી તારો (અમારા ઉપર) રોષ હોય[1] તો પણ (તું) મલયનો વાયુ સર્પ વિગેરેએ ગળેલો આવે છે, તેવાના[2] ઉપર કોણ અપકાર કરે (કરી શકે)? એમ સૂચવેલું છે. ૧૯

તામસસાત્વિકી (મહારાણીઓ) તો મેઘને ભગવાનના જેવો જોઈને, (તે મેઘ) ચંદ્રને ઢાંકી દેનારો થએલ હોવાથી ક્ષણસુધી જાણે કે ઠંડક પ્રાપ્ત કરી હોય તેમ નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરી, પછી પોતાના ગુણોનો (તેનામાં) આરોપ કરીને તે પણ દુઃખી છે એવી કલ્પના કરીને, (પોતાના) સમાનપણાને લીધે તેનું દુઃખ દૂર કરે છેઃ—

मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेन्द्रस्य नूनं
श्रीवत्साङ्कं वयमिव भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ।
अत्युत्कण्ठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः
स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसङ्गः ॥ २० ॥

હે શોભાવાળા મેઘ! તું ખરેખર યાદવેન્દ્રનો વહાલો છે. પ્રેમથી બંધાએલો તું અમારી પેઠે શ્રીવત્સ ચિહ્નવાળાનું ધ્યાન ધરે છે. ઘણી ઉત્કંઠાવાળો, શબલ હૃદયવાળો અમારા જેવો તું વારંવાર સંભારી સંભારીને આંસુઓની ધારાઓ વરસાવે છે. તેમનો પ્રસંગ દુઃખ આપનારો છે. ૨૦

મેઘમાં વિજળી વિગેરેરૂપ ઘણી શોભા રહેલી હોવાથી તે 'શોભાવાળો' છે, તેવા તે (મેઘ) નો આદર કરે છે. તું ભગવાનનો વહાલો છે, કારણ કે તું શ્યામ છે, પીળાં વસ્ત્રવાળો છે, પ્રાણીઓને જીવન આપનારો છે અને (તેમના) તાપને હરનારો છે. તેથી જ 'તું ખરેખર વહાલો' છે. 'ત્યારે હું સુખી (હોવાથી) તમને પણ સુખવાળાં કરીશ' એવી શંકા થાય, તેથી 'તુ અમારી પેઠે શ્રીવત્સ ચિહ્નવાળાનું ધ્યાન ધરે છે' એમ કહેલું છે, તને પણ સુખ નથી, કારણ કે મિત્ર મિત્રોનો વિચાર કર્યા કરે છે, (અને) તે પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તેને સુખ થાય છે. હમણાં ભગવાન (અમારા મહેલની) અંદર પોઢેલા છે, તેથી તેમનાં દર્શન થતાં નહિ હોવાથી, (મેઘ) માત્ર તેમનું ધ્યાન ધરે છે. 'તે (ભગવાન) પણ સુખથી પોઢેલા છે. તેથી મિત્ર (ભગવાન)ની સુખવાળી અવસ્થાનું સ્મરણ કરી, (મેઘ) પણ સુખી થાય, પરંતુ કોઇ સમયે દુઃખ ન પામે' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીવત્સ જ अङ्क ચિહ્ન છે જેમનું' એમ કહેલું છે. જેમ શ્રીવત્સમાં લક્ષ્મી રહેતી હોવાથી, તેમની સાથે રહેલા (ભગવાન) અમારી દરકાર કરતા નથી તેથી અમને દુઃખ થાય છે, તેમ બ્રાહ્મણો (ભગવાનનું) અપમાન

૧ તમે તપેલી હોવાથી, તમારો સંબંધ થતાં મને પણ તાપ થાય, તેથી તમારા ઉપર રોષ હોય, એવો ભાવ છે. (લે)

૨ અમને તાપ છે છતાં પણ તે તાપ (મલય પર્વત ઉપર તેને સર્પ ગળે છે તે) સર્પથી ગળાવા કરતાં વધારે દુઃખ આપનારો નહિ થાય, એવો અર્થ છે. (લે)

કરે છે એ ચિંતાથી (મેઘને) દુઃખ થાય છે, તેથી જ એકલો શ્રીવત્સ જ બંનેનાં દુઃખનું કારણ હોવાથી, 'અમારી પેઠે' શબ્દો યોજેલા છે. '(દુઃખને) વિસરી જાઓ' એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રેમથી બંધાએલો' શબ્દ યોજેલ છે. અંતઃકરણમાં પ્રેમથી બંધાએલો (હોવાથી), વિસરી શકતો નથી, એવો અર્થ છે.

'હું સુખી છું. દુઃખી (પુરુષ)ના કયા ગુણો તમો (મહારાણીઓ)એ મારામાં જોયા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (શ્લોકનો) ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પાંચ પ્રકારનું દુઃખ તને જણાય છે. (૧) આરંભમાં ઘણી જ ઉત્કંઠા છે, એ મનનો દોષ (દુઃખ) છે. (૨) શબલ હૃદયવાળો છે. શબ્દના બલવાળું એટલે લૌકિક કાર્યમાં નિંદાને પાત્ર થએલું છે હૃદય જેનું, તેવો (તું છે), તેથી જ આવી ચડેલી ગર્જનાને પણ (મેઘ) અટકાવે છે. (૩) તેથી તું અમારા જેવો[1] ફીક્કો, ગતિવગરનો અને ઝાંખો છે. ઉપર (આકાશમાં) બેઠેલા (સ્થિર રહેલા મેઘ) ને જોઇને[2] (આ) કહે છે. (૪) 'આંસુઓથી ધારાઓ વરસાવે છે' એ શબ્દોથી આ બધા એને ટપી જાય તેવું દુઃખ કહે છે. (૫) વારંવાર અટકી અટકીને (આંસુઓ) વરસાવવાનું થાય છે, તેથી 'સંભારી સંભારીને' એમ કહેલું છે, અને વારંવાર સ્મરણ ઘણું દુઃખ આપનારૂં હોય છે. 'અમે (મેઘે) શું અપરાધ કર્યો છે, જેથી અમને દુઃખ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેમનો પ્રસંગ દુઃખ આપનારો છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. તેમનો (ભગવાનનો) માત્ર પ્રસંગ જ દુઃખનું કારણ છે. प्रकृष्टः ઘણો જ संगः સંગ તો ઘણું જ દુઃખ કરે. તેમ ન હોય તો અમો (મહારાણીઓ) એ શું અપરાધ કરેલો છે? અને જગતમાં કોઇ પણ એવો દેખાતો નથી કે જે ભગવાનની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને (એક) ક્ષણ (પણ) સુખી રહ્યો હોય. આ દોષ (ભગવાન સાથે) પ્રસંગ થયા પછી થાય છે. જેણે અનુભવ કરેલો નથી તે (ભગવાન સાથે પ્રસંગ થવાથી દુઃખ થશે એમ) જાણતો નથી, તેથી (પ્રસંગ કરવામાં આ દોષ) નડતર કરતો નથી. ૨૦.

નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે સાત્ત્વિકસાત્ત્વિકી (મહારાણીઓ) વિચાર કરે છેઃ—

प्रियराव पदानि भाषसे मृतसञ्जीविकयानया गिरा ।
करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्गितकण्ठ कोकिल ॥ २१ ॥

હે પ્રિયના જેવા અવાજવાળી! તું પદ બોલે છે. હે વલ્ગિત કંઠવાળી કોયલ! હું આજે મરેલાંને જીવાડનારી આ વાણીથી (જણાએલી) તારૂં શું પ્રિય કરૂં? મને કહે. ૨૧

---

૧ ભગવાન જાગી જશે એવા ભયથી અમે જેમ મોટા સાદે બોલતા નથી, તેમ તું પણ ગર્જના કરતો નથી, એવો અર્થ છે. (લે).

૨ ભગવાન (મહેલમાં) પોઢેલા છે. મહારાણીઓ તો મહેલમાં આવે છે અને બહાર જાય છે. તેથી મેઘ, ચંદ્ર વિગેરેને તેઓ જૂએ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

પછી કોયલનો અવાજ સાંભળીને, ભગવાન અમને બોલાવે છે એમ ક્ષણ સુધી પરમ આનંદનો અનુભવ કરીને, આવું સુખ અમને કોયલની વાણીથી થયું એમ (વિચારી), તેની પ્રશંસા કરે છે. प्रियस्य પ્રિયના रावः इव અવાજ જેવો राव અવાજ છે જેનો તેવી, હે પ્રિયાના જેવા અવાજવાળી! એમ (કહે છે). આ (કોયલ)ને ભગવાનનો સંબંધ છે, તેથી તારી (કોયલની) સાથે વાતચિત કરવામાં પણ કાંઇ પણ દોષ નથી. 'શાથી આ જાણ્યું કે તે ભગવાનનું જ વાક્ય નથી, પરંતુ કોયલનું વાક્ય છે?' એવો વિચાર થાય, તેથી 'પદ બોલે છે' એ શબ્દો કહેલા છે. તે બોલે છે તે તેમાં વાક્યનો અર્થ જણાતો નથી. તેથી તે બોલે છે તે વાક્ય નથી, પરંતુ ભગવાને કહેલા પદોનું તે સ્મરણ કરાવે છે. તેથી સમાનપણાને લીધે તે (કોયલની વાણી) પદ છે. 'ત્યારે આવી (પદવાળી) વાણીનો શું ઉપયોગ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મરેલાને જીવાડનારી આ વાણીથી' એ શબ્દો યોજેલા છે. પહેલાં ભગવાનના વિરહને લીધે અમે લગભગ મરેલાં હતાં. જો (એક) ક્ષણ પણ (કોયલનો) શબ્દ સાંભળ્યો ન હોત તો મરી જ ગયાં હોત એવો (અર્થ છે). આ વાણી મરેલાને જીવાડનારી છે. આ (વાણી)ને લીધે તું જાણવામાં આવી, તેનું અમે શું પ્રિય કરીએ? અથવા (અમે જે તારૂં પ્રિય કરીએ તે) ઉપકારનો બદલો હોય[1] તો પણ, તે (કોયલની વાણી) (પ્રત્યુપકારનું) કારણ હોવાથી તે ત્રીજી (વિભક્તિ)માં યોજેલ છે. તેઓમાંની એક (મહારાણી) 'મને કહે' એમ વધારામાં કહે છે. મારા સ્થાનમાં (આવી) એકાંતમાં કહે. દૂધ ચોખા (ખીર) આપીશ, એવો ભાવ છે. પરંતુ તે આવો શબ્દ ફરી ફરીને બોલ્યા કરજે, એવા અભિપ્રાયથી 'હે વલ્ગિત કંઠવાળી' એવું સંબોધન કરેલું છે. વલ્ગિત (ડોળી) છે કંઠ જેનો (તેવી તું છે). તું શબ્દો બોલવા પ્રયત્ન કરે છે પણ બોલતી નથી[2] એમ કહેવા માટે (આ) સંબોધન કરેલું છે. તે મુખ્યત્વે શબ્દ બોલનારી છે એમ જણાવવાથી 'હે કોયલ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ૨૧.

સાત્વિકરાજસી (મહારાણીઓએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिन्तयसे महान्तमर्थम् ।
अपि बत वसुदेवनन्दनाङ्घ्रिं वयमिव कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥

હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા ક્ષિતિધર! તું હાલતો નથી, બોલતો નથી. મોટા વિષયનું ચિંતન કરે છે. શું તું અમારી પેઠે વસુદેવના પુત્રના ચરણને સ્તનો ઉપર સારી રીતે ધારણ કરવા ઇચ્છે છે? ૨૨.

૧. 'તારૂં શું પ્રિય કરીએ?' એમ કહ્યું, ત્યારે કોયલ સામો ઉપકાર કરતી નથી તેનું કારણ (તેની) તેની વાણી છે. એવો અર્થ છે. (લે). આ અર્થ બંધ બેસતો જણાતો નથી. વળી શ્રીસુબોધિનીમાં 'अप्रत्युपकारे' શબ્દ લેખકાર લે છે તેમ નથી, પરંતુ ધીરજભાઇવાળી તથા વૃંદાવન પ્રેસવાળી બંને પ્રતોમાં 'प्रत्युपकारेणापि' શબ્દ છે. તેથી આ પ્રમાણે ભાષાંતર કરેલું છે.

૨. 'વલ્ગિત' શબ્દનો અર્થ 'ડોળી' અથવા 'બડાઇખોર' થાય છે. કોયલ શબ્દ બોલવાનો પ્રયાસ કરે છે, પરંતુ માત્ર પદ જ બોલે છે. 'પદ' એટલે શબ્દનો ભાગ. વધારે તે બોલી શકતી નથી તેથી પ્રયાસ ડોળી જ છે, એવો ભાવ જણાય છે.

આ પર્વત પણ ભગવાનના ચરણારવિંદને ધારણ કરતો હોવાથી ભક્ત છે, એવો નિર્ણય (આ શ્લોકમાં) કરવામાં આવે છે. તેવો (ભક્ત) પણ (ભગવાનના) નામનો ઉચ્ચાર કરતો નથી, તેથી તેનું કારણ પૂછે છે, (અને) તે ભ્રાંત નથીજ એમ 'હે ઉદાર બુદ્ધિવાળા' એ સંબોધનથી કહે છે. ઉદાર છે બુદ્ધિ જેની તેવો (પર્વત છે). તેની બુદ્ધિ એ પ્રમાણે (નીચે પ્રમાણે) વિચાર કરે છે. '(ભગવાનના) નામનો ઉચ્ચાર કરવાથી શું ? જેને (ભગવાનનો) માત્ર આશ્રય છે તે સર્વ કૃતાર્થ થશે. તેવો ઉપાય કરવો જોઇએ કે જેથી (બધુંએ) વિશ્વ જ કૃતાર્થ થાય ' એવો (તેની બુદ્ધિ) વિચાર કરે છે, તેથી 'બધાએ પુરુષાર્થવાળા થાઓ' એવી (તેની) બુદ્ધિ ઉદાર છે. તેથીજ 'તું મોટા વિષયનું ચિંતન કરે છે.' તેથી મન નિશ્ચલ હોવાથી (તારી) કાયા પણ, અને વાણી પણ નિશ્ચલ છે. તે (અર્થ) 'તું હાલતો નથી, બોલતો નથી' એ શબ્દોથી કહેલ છે. આની બુદ્ધિ સારી હોય તે યોગ્ય છે એમ 'હે ક્ષિતિધર!' સંબોધનથી કહે છે. ભૂમિ ઉપર રહીને, જે ભૂમિને ધારણ કરે તે ઘણીજ સારી બુદ્ધિવાળો છે (હોવો જોઇએ). 'ત્યારે આવો મોટો વિષય કયો હશે?' તેનો વિચાર કરી, (મહારાણીઓ) પોતે જ ઉત્તરાર્ધથી તે વિષય જણાવે છે. વસુદેવના પુત્રનું જ ચરણ આવું છે, (કે) એક પણ (પુરુષ) તેનું ચિંતન કરતાં (કરવાથી) વિશ્વનો મોક્ષ કરાવી શકે છે. તેથી ઘણા ભાગે (તેમનાં) ચરણનું ચિંતનજ તેં ઇચ્છેલું છે. 'આ (તમે) કેમ જાણ્યું ? કારણ કે સાધારણ (પુરુષ) આ વિષય જાણતો નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'અમારી પેઠે ઇચ્છે છે' એ શબ્દો યોજેલા છે. અમારી પણ આ જ ઇચ્છા છે કે ભગવાનના ચરણને સ્તન ઉપર રાખવું. આ તો જ્યારે ભગવાન પોઢેલા હોય ત્યારે ચરણ ચાંપવા વિગેરે (ઉપાય)થી થઇ શકે. તારાથી તો (ભગવાન જ્યારે) તારા ઉપર પરિભ્રમણ કરે ત્યારે (થઇ શકે). પર્વતની ટોચના જેવા ભાગ (તેના) સ્તન છે. (અમારે ચરણને સ્તન ઉપર) સારી રીતે ધારણ કરવાનું બંધ (કામના આસન) માં થાય છે, અને તે (પર્વત) ને (તેનો) સાત્ત્વિક ભાવ ઉભરાતાં જેમ શય્યામાં (થએલ છે) તેમ ટોચ ઉપરનાં મેદાનમાં ચરણની આકૃતિ ગ્રહણ કરવાથી થાય છે, આટલો (અમારામાં અને પર્વતમાં) ભેદ છે, એવો અર્થ છે. ૨૨.

સાત્ત્વિકતામસ (મહારાણીઓએ) નીચે પ્રમાણે કહ્યું:—

शुष्यद्ह्रदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः संप्रत्यपेतकमलश्रिय इष्टभर्तुः ।
यद्वद्वयं यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुकर्शिताः स्म ॥ २३ ॥

જેમ અમે યદુપતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં હરાએલાં હૃદયવાળી અને ઘણાં દૂબળાં થએલાં છીએ તેમ સિંધુની પત્નીઓ પણ ઇચ્છેલા પતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં સૂકાએલા ધરાવાળી, કરમાએલી, અને હમણાં કમલની શોભા વિનાની છે. ૨૩.

ક્રીડા (કરવા) માટે બનાવેલા પર્વતોની જે નદીઓ અંતઃપુરમાં હતી, તે પહેલાં વર્ષા ઋતુમાં અગાધ જલવાળી હતી. પછી ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતાં, ઉનાળામાં

(તેમના) ધરાઓ પણ સૂકાઇ ગયા. પોતે (મહારાણીઓ) ઘણાં દૂબળાં થએલાં છે એમ જણાવવા આ કહેલું છે. 'કઇ યોગ્યતાને લીધે નદીઓનું વર્ણન કરવામાં આવે છે ? તેઓમાં કોઇ પણ ભગવદીય ગુણ નથી'[1] એવી શંકા થાય, તેથી, 'સિંધુની પત્નીઓ ' શબ્દ યોજેલ છે. સિંધુની એટલે જલના સમૂહની પત્નીઓ થવા છતાં પણ આ જેમ ઘણીજ ક્ષીણ થએલી છે તેમ અમે પણ આનંદાકાર કરોડો બ્રહ્માંડોના પતિની પત્નીઓ હોવા છતાં પણ ઘણોજ ખેદ પામેલાં છીએ, એમ જણાવવા તેમની (નદીઓની) કથા (કહે છે). શરીરનું દુઃખ હોવા છતાં પણ જો ચિંતા ન હોય તો પણ છેવટની સ્થિતિએ પહોંચીને સુખ કરમાય નહિ. તેવું પણ નથી એમ જણાવવા ' હમણાં કમલની શોભાવિનાની ' એ વિશેષણ યોજેલ છે. ' એ પ્રમાણે અંતઃકરણનું દુઃખ અને શરીરનું દુઃખ શાથી થયું ? ' એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, પોતેજ ' ઇચ્છેલા પતિ યદુપતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત નહિ થતાં ' એ શબ્દોથી તે (દુઃખ) નાં કારણની કલ્પના કરે છે. ઇચ્છેલા પતિ ન મળવાથી મનમાં દુઃખ થાય છે, અને (પોતાને) પોષનારી (એ પતિની) દૃષ્ટિ નહિ મળવાથી (શરીર) કરમાય છે. જો કે નદીઓનો પતિ સમુદ્ર છે, છતાં પણ તે જોએલો નથી[2]. ભગવાન તો સર્વના પતિ હોવાથી ' ઇચ્છેલા પતિ ' છે. અહિં ' भर्तृ ' ' પતિ ' શબ્દ ' પાલન કરનાર ' ના અર્થમાં યોજેલો છે, કારણ કે દૃષ્ટાંતમાં લાગુ ન પડે તેવો ગુણ કહેવો એ પ્રસિદ્ધ નથી. ' જેમ અમે (દૂબળાં થએલાં છીએ તેમ આ સુકાએલી છે). અમો ઇષ્ટ પતિના પ્રણય અને દૃષ્ટિ વિનાનાં હમણાંજ થયાં છીએ તેથી ક્ષણમાત્રમાં દૂબળાં થયાં છીએ. સજાતીય (એક જાતવાળા) નો સજાતીય પતિ[3] હોય. જો (તે પતિ) મોટો હોય તો તેમાં પણ સ્નેહ રાખે[4], આ[5] અર્થ જણાવવા ' યદુપતિના ' શબ્દ યોજેલો છે. દૃષ્ટિ બહારનો (ગુણ) છે. સ્નેહ (પ્રણય) અંદરનો (ગુણ) છે. (તે) બંને પ્રાપ્ત નહિ થતાં અંદરથી અને બહારથી અમે ઘણાં દૂબળાં થએલાં છીએ. ' જેમ ગળ્યું અન્ન ન હોય ત્યારે જેવું (મળે) તેવાથી પણ લોક પુષ્ટ થાય છે તેમ બીજાથી પુષ્ટ કેમ ન થવાય ! ' એ વિષયમાં ' હરાએલાં હૃદયવાળાં ' એ વિશેષણ યોજેલ છે. હૃદય પહેલાંજ હરાઇ ગએલું

---

૧ મોટા (પતિ)ને પ્રાપ્ત કરીને પણ, કોઇવાર તેમનો વિયોગ થાય ત્યારે ઘણાં દૂબળા થવું એ ભગવદીયોમાં રહેલ તેઓનો ગુણ છે, એવો ભાવ છે. (લે). એવો અર્થ જણાવવા આ શંકા અને તેનું સમાધાન કરેલાં છે.

૨ આ શ્લોકપરનાં શ્રીસુબોધિનીના આરંભમાં કહેલું છે કે ક્રીડા માટે મહેલમાં બનાવેલા પર્વત ઉપરની આ નદીઓ છે. તેથી આ નદીઓ મહેલની બહાર નીકળતી નહિ હોવાથી તેમણે સમુદ્ર ન જ જોયો હોય.

૩ ' પતિ ' એટલે ' પાલન કરનાર. ' (લે). આ નદીઓનું પાલન કરનાર પતિ ભગવાન જ છે.

૪ ' તેમાં પણ સ્નેહ રાખે ' એટલે અસજાતીય (એક જાતના ન હોય તેવા) નું પણ પાલન કરે ' એવો અર્થ છે. (લે)

૫ ' આ ' એટલે ' મોટાપણું ' એવો અર્થ છે. (લે).

છે, તેથી જે સાધનથી કોઇનું પણ ગ્રહણ થાય (થઇ શકે) તે ભગવાનેજ હરી લીધેલું છે, તેથી હવેથી બીજા (કોઇ) થી પુષ્ટ થવાનાં નથી, એવો અર્થ છે. ૨૩.

એવી રીતે બહાર વિચાર કરતી કેટલીક ગુણાતીત (મહારાણીઓ) દૂર ગયાં. પછી અંતઃપુરમાં જ નદી વિગેરેના તીર ઉપર રહેલા હંસને જોઇને, તેમણે નીચે પ્રમાણે કહ્યું.:—

हंस स्वागतमास्यातां पिब पयो ब्रूह्यङ्ग शौरेः कथां
दूतं त्वां नु विदाम कच्चिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ।
किं वा नश्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद्भजामो वयं
क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सैवैकनिष्ठा स्त्रियः ॥ २४ ॥

હે હંસ! ભલે આવ્યો. બેસ. દૂધ પી. શૌરિની કથા કહે. તને દૂત જાણીએ છીએ. અજીત કુશલ છે ને? અમને પહેલાં (જે) કહેલું (તે) અસ્થિર મિત્રતાવાળા સંભારે છે? અમે તેમને શા માટે ભજીએ? હે મીઠડા! લક્ષ્મીવિના કામના પૂરનાર તેમની વાર્તા કર. શું સ્ત્રીઓમાં તે (લક્ષ્મી) જ એકમાંજ નિષ્ઠાવાળી (અનન્ય) છે? ૨૪.

તે (ગુણાતીત મહારાણીઓ) તો શુદ્ધ હતી, ભગવાનને કોઇ પ્રકારે દોષ દેતી ન હતી.[1] તેથી (ભગવાન) પોતાનું માત્ર હિત[2] (કરે છે) એમ વિચારતી હતી; અને તેઓનું હિત ભગવાન સાથે સંબંધ થવાથીજ થાય, અને તે માનવતીઓનો તે (તેવો) સંબંધ માન ઉતરાવ્યા વિના પોતાની મેળે થાય નહિ. તેથી ભગવાને (તેમનું) માન ઉતરાવવા આ (હંસ) ને મોકલેલો છે, કારણ કે આ હંસ (છે એટલે) સારાં અને ખરાબના ભેદને જાણે છે. તેથી તે ગુણાતીત આપણને ભગવાનની પાસે લઇ જશે એવો નિશ્ચય કરીને (તેનું) 'હે હંસ!' એમ સંબોધન કરે છે. તે પોતાને માટે (स्व+अर्थम्) આવેલો હોવાથી તેનું કુશલ પૂછે છે. અમે તરત સાધ્ય થઇશું (માની જઇશું) નહિ, એમ જણાવવા 'બેસ' એમ કહેલું છે. 'અમે પક્ષીઓ નિત્ય ભૂખ્યાં થતાં હોવાથી તે (ભૂખ) મટાડવાનો ઉપાય (અમારે) કરવો જોઇએ, તેથી (મારે) જવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'દૂધ પી' એમ કહેલું છે. આથી (મહારાણીઓ તેને) એમ જણાવે છે કે અહિં રહીશ (રોકાઇશ) તો દૂધની પેઠે અમને (ભગવાન પાસે તું) લઇ જઇશ, (પણ) બીજે જઇશ તો જલની પેઠે જેમનામાં મીઠાશ દેખાતી ન હોય તેવીઓને લઇ જઇશ. '(અહિં) રોકાઇને શું કરવું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શૌરિની કથા કહે' એ શબ્દો યોજેલા છે. (ભગવાનના) પિતાના નામથી (ભગવાનમાં) શૌર્ય છે એમ સિદ્ધ કરતી (તેમની) કથા છે એમ કહેલું છે. 'હું (શૌરિની કથા)

૧ 'दोषरहिताः' એટલે 'દોષના આરોપ વગરની', (એટલે ભગવાનનો દોષ કાઢતી નહિ તેવી). (લે)

૨ ભગવાન માત્ર ભક્તોનું હિત કરે છે, પરંતુ કોઇ સમયે અહિત કરતા નથી, એમ વિચારતી હતી, એવો અર્થ છે. 'मात्रम्' શબ્દ પછી 'ભગવાન કરે છે' શબ્દો અધ્યાહાર છે. (લે)

જાણતો નથી' એમ (તારે) ન કહેવું, એમ 'તને દૂત જાણીએ છીએ' એ શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં પણ હંસો દૂત હતા, તેથી તું પણ હંસ (હોવાથી દૂત છે) એવાં અનુમાનના અર્થમાં 'નુ' શબ્દ યોજેલો છે. (તારે અહિં) આવવાનું બીજું પ્રયોજન નહિ હોવાથી તું દૂત જ છે, એવો નિર્ણય કરીએ છીએ, એવો (તે શબ્દનો) અર્થ છે. તેથી દૂતપણાનો નિશ્ચય થાય તે માટે (શૌરિની) કથા કહે.

'પૂછેલું ન હોય તે ન કહેવાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'અજીત કુશલ છે ને?' એમ પૂછે છે. (તે) અજીત (કોઈથી જીતાએલ નહિ તેવા) હોવાથી કુશલ તો છે જ, પરંતુ સર્વને હણતાં (કદાચ) દુઃખી થાય. તેથી 'કુશલ છે કે નહિ' એવો પ્રશ્ન (પૂછેલ છે). અથવા 'શયનમાંથી ઉઠેલી નારી શુદ્ધ હોય છે, પુરુષ અશુદ્ધ હોય છે' એ વાક્ય પ્રમાણે (સ્ત્રી સાથે) સંબંધ થાય ત્યારે જૂદા પ્રકારના (અશુદ્ધ) થાય, તેથી સ્વસ્તિ કલ્યાણરૂપવાળા એટલે શુદ્ધરૂપવાળા છે કે નહિ? (એમ પૂછયું છે). તેમ હોય (સ્ત્રીસંબંધ થવાથી અશુદ્ધ હોય) તો પોતાનું તે સમયે જવું નકામું થાય, અને (ભગવાન) અજીત હોવાથી તેમનો પરાજય પણ થતો નથી, તેથી સંદેહને લીધે પ્રશ્ન (પૂછેલો છે). (પ્રશ્નનો) અંગીકાર કરવાથી જ (ભગવાન) કુશલ છે એવો ઉત્તર પ્રાપ્ત થતાં, 'અમને પહેલાં (જે) કહેલું (તે) અસ્થિર મિત્રતાવાળા સંભારે છે?' એવો બીજો પ્રશ્ન કરે છે. પહેલાં કહેલું કે 'તારા જેવી પ્રેમવાળી સ્ત્રીને મકાનોમાં હું જોતો નથી'[1] એવું જે પહેલાં કહેલું, તે (ભગવાન) સંભારે છે કે નહિ? એવો અર્થ છે. 'સર્વ જાણનારને સ્મરણ ન રહે તેનું શું કારણ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અસ્થિર મિત્રતાવાળા' એ વિશેષણ યોજેલું છે, કારણ કે કોઈપણ કાંઈ પણ સદા સંભારતું નથી. મિત્રતા હોય ત્યાં સુધી સ્મરણ રહે, અને ભગવાન અસ્થિર મિત્રતાવાળા છે. 'સંપૂર્ણ રીતે (ભગવાનને તે) સાંભરે છે. (મારી) સાથે ચાલો' એમ (હંસ) કહે, તેથી 'અમે તમને[2] શા માટે ભજીએ?' એમ કહેલું છે. બીજાં કાર્યો[3] તો પતી જ ગયાં છે. મિત્રતામાં પણ સંદેહ છે. તેથી (ભજવાનું) કારણ નહિ રહેવાથી અમે (તમને) શા માટે ભજીએ? તેમાં પણ 'અમે' પ્રસિદ્ધ છીએ. 'છતાં ક્રોધ તજવો જોઈએ, સાથે ચાલો' એમ (હંસ) કહે, તેથી 'હે ક્ષૌદ્રાલાપય!' એવું સંબોધન કરે છે. ક્ષૌદ્ર જેવી એટલે સાકર જેવી મીઠી आलापः વાત છે જેની તે (क्षौद्रालापः). તારી (તેની) માત્ર વાણીમાં મીઠાશ છે. क्षौद्रालापं મીઠી વાણીવાળા પાસે याति જાય છે તે क्षौद्रालापयः, તેનું સંબોધન (હે क्षौद्रालापय) છે. 'હે ક્ષૌદ્ર!' એવા સંબોધનમાં પણ મીઠાશ સ્પષ્ટ છે. ક્ષુદ્ર એટલે (હલકા) ના સંબંધવાળો (તે ક્ષૌદ્ર), એમ કેટલાક નિંદા કરનારૂં (આ સંબોધન છે એમ) કહે છે. અને[3] તે જ ભગવાનની તું आलापय વાર્તા કર.

૧ શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૦–૫૭–૫૫.

૨ 'तम्' એટલે 'તેમને'. અમે તેમને શા માટે ભજીએ? અને तमालापय તેમની વાત કર. એ બંને વાક્યોમાં 'तम्' નો સંબંધ લેવાનો છે. તેથી 'आलापय कथय च' એમ 'च' શબ્દ આગળ મુકેલો છે. (લે)

૩ બીજી નાયિકા ભગવાન પાસે હતી. તેથી ભોગ વિગેરે કાર્યો પતી ગયાં. (થવાનાં નથી) એવો અર્થ છે. (લે)

કામના પૂરનાર ભગવાનનું आलापय ગાનથી આલાપન કર. કામના પૂરનાર ભગવાન પ્રતિ क्षौद्रालापय: મીઠી વાતો કરવા જનારો તું છે, પરંતુ (તેમની) વાતો કરતાં લક્ષ્મીની વાત કરીશ નહિ. તે અર્થ (श्रियमृते) 'લક્ષ્મી વિના' શબ્દોથી કહેલો છે. તે (લક્ષ્મી) પરમ ભક્ત માત્ર ભગવાનમાં જ આસક્તિવાળાં જ છે. તેમનું (ભગવાનની) સાથે ગાન કેમ ન થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શું સ્ત્રીઓમાં તે જ એકમાં જ નિષ્ઠાવાળી છે?' એમ કહેલું છે. શું તે જ એકમાં નિષ્ઠાવાળી છે? (એમ નથી), પરંતુ બધીએ સ્ત્રીઓ[1] (તેવી છે). અથવા સ્ત્રીઓની મધ્યે એમ છઠ્ઠી વિભક્તિ (स्त्रिय: શબ્દની) ગણવી, અને જાતિ (સ્ત્રી જાત એવો તે) નો અર્થ હોવાથી એક વચન યોજેલું છે, એમ કેટલાક કહે છે. જેઓનો વિરોધ સંપૂર્ણ થએલો છે તેવી આવા ભાવવાળી સ્ત્રીઓનું વર્ણન કરેલું છે. ૨૪.

એ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને ક્રીડામાં પ્રાપ્ત થએલ સંસાર (ભગવાને) ફીટાડયો. પછી (તેમનો) ભગવાનમાં ભાવ સંપૂર્ણ જ થયો. તેથી નીચેના શ્લોકમાં (તેમને પ્રાપ્ત થએલ) ફલ કહે છેઃ—

इतीदृशेन भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ।
क्रियमाणेन माधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥

એવી રીતે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં કરાતા આવા ભાવથી માધવની સ્ત્રીઓ પરમગતિને પામી. ૨૫.

આવો સર્વ પ્રકારનો લોકાતીત ભાવ ભગવાને જ ભ્રાંત બનાવેલો. પ્રમેય ભગવાનના બલથી જ આ ભાવ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારો થએલ એમ જણાવવા 'યોગેશ્વરોના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણમાં' એ શબ્દો યોજેલા છે. યોગ વિગેરે પણ ભગવાનની કૃપાથી ફલ આપે છે, તે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ છે. તેથી તેઓને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ થાય તેમાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. મહાદેવ વિગેરે યોગેશ્વરો છે, તેમને પણ વશ રાખનારા (શ્રીકૃષ્ણ છે). સાધનોમાં યોગ મોટો (મોટું સાધન) છે, તેથી તે જ કહેલો છે. ભક્તિયોગ વિગેરે પણ 'યોગ' શબ્દથી જ ઓળખાતા હોવાથી યોગ જ છે. माधव्यः એટલે માધવની સ્ત્રીઓ. 'પરમ ગતિ' એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ. જ્યારે તેઓનો ભગવાન સાથે સંબંધ ન હોય, તે ક્ષણે પણ તેઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ હતી એવો અર્થ છે. નિયમવિધિ[2] પ્રમાણે આમનો ફલ સાથેનો સંબંધ જણાવવો જોઈએ.

---

૧ અહિં 'स्त्रिय:' શબ્દ પહેલી વિભક્તિના બહુવચનના અર્થમાં લીધો છે. બધી સ્ત્રીઓ ભગવાનમાં એકનિષ્ઠાવાળી છે, એવો ભાવ છે.

૨ 'જૂદા જૂદા પક્ષ હોય (ઝાઝામાંથી અમુક લેવાનું હોય) ત્યાં નિયમ થાય.' તેથી જ્યારે ભગવાન સાથે તેઓનો સંબંધ ન હોય ત્યારે ન થએલો સંબંધ પણ તેમને હતો એમ 'लेभिरे' એ પરોક્ષભૂતકાલના પ્રયોગથી કહેલું છે. ભગવાનનો તેમને સંબંધ ન હોય ત્યારે પણ 'આવા ભાવ' ના કારણને લીધે તેઓને અંદરથી ભગવાનનો સંબંધ છે જ. તેથી આમને પરમગતિ એટલે ભગવાનરૂપી ફલનો સંબંધ થયો છે એમાં સંશય નથી એવો અર્થ છે અહિં વિધિલિઙ્ અથવા આજ્ઞાર્થકાલનું રૂપ નથી, તેથી શબ્દની એવી ભાવના ન હોવા છતાં પણ, અર્થની ભાવનાથી વ્યાખ્યાન કરવું જોઇએ, એવો અર્થ છે. (લે)

તેમ કરવામાં ન આવે[1] તો શરીર, આત્મા વિગેરે વિકલ્પોનો માધવની સ્ત્રીઓ વિગેરે શબ્દ સાથે વિરોધ થાય.[1] ૨૫.

'બહિર્મુખ, સંસારમાં પરોવાયેલ ચિત્તવાળી, ભગવાનને પણ સંસારના જ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થએલી (સ્ત્રીઓ) ના બધા સંઘાતનો એ પ્રમાણે પ્રવેશ કેમ થયો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्याकर्षते मनः ।
उरुगायोरुगीतानां पश्यन्तीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥

(જેમનું) માત્ર શ્રવણ થતાં પણ (શ્રવણ કરનાર) સ્ત્રીઓનું તથા ઘણી કીર્તિવાળાનું ગણગાન કરનારીઓનું મન જે બલાત્કારથી ખેંચી લે છે, તે દર્શન કરનારીઓનું (મન ખેંચી લે) તેમાં કહેવું જ શું ? ૨૬.

ભગવાન સ્ત્રીઓને માટે જ પ્રકટ થયા છે એમ કહેલું છે. તેથી તેમના માટે જ અવતાર લીધેલો હોવાથી તેઓનું કાર્ય (કરવું) જરૂરી હોવાથી, માત્ર સંબંધની જ જરૂર રાખે છે. તે (સંબંધો) પૈકી માત્ર શ્રવણ ઘણો જ સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થતો સંબંધ હોવાથી, તે જ જણાવેલો છે. 'માત્ર' શબ્દથી વિચાર વિગેરેની જરૂર નથી (એમ કહેલું છે.) આ વિષયમાં પ્રમેયબલ જ મુખ્ય હોવાથી, (ભગવાન) પોતે બલાત્કારથી મનને ખેંચી લે છે. ચારે બાજુથી (તેને) ખેંચી પોતાની અંદર જ રાખે છે, એવો અર્થ છે. તેમના (માત્ર શ્રવણ કરનારીના) કરતાં કીર્તન કરનારનું ઉત્તમપણું 'ઘણીકીર્તિવાળાનું ઘણું ગાન કરનારીઓનું' એ શબ્દથી કહે છે. उरुगायः (ઘણી કીર્તિવાળા) ભગવાન उरुगीत: ઘણું ગાન કરાએલા છે જેમનાથી, (તેવી સ્ત્રીઓનું મન ખેંચી લે છે.)

---

૧ ભગવાનનો સંબંધ નવો થાય છે એમ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે તો દેહ, ઇંદ્રિયો, પ્રાણ, અંતઃકરણ અને જીવ એ બધાને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતાં, 'માધવની સ્ત્રીઓ' વિગેરે શબ્દનો વિરોધ થાય. કારણ કે માધવી તો માત્ર દેહ જ છે. તેથી દેહને જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઇ ગણાય, પરંતુ બીજા (જીવ વિગેરે) ને થઇ ન ગણાય, એવો અર્થ છે. સદાનો ભગવાનનો સંબંધ તેમને છે. એમ માનતાં તો અપૂર્વ (નવીન) રીતે તો ભગવાનની પ્રાપ્તિ પહેલાં જ કહેવાઇ, ત્યાં 'આત્માને શણગાર્યો' શ્રીમદ્ ભાગવત ૧૦–૫–૯ વિગેરે વાકયથી ભગવાનથી જે ભોગ્ય છે તેઓના દેહ વગેરે પણ આત્મા જ છે એમ વિરોધને પહેલાં જ દૂર કરેલો છે. અહિં પણ તેમ જ જાણવું. તેથી બધાએ સંઘાત (દેહ, પ્રાણ વિગેરે સર્વ) ભગવાનથી ભોગ્ય હોવાથી માધવની સ્ત્રી (માધવી છે. જો ભગવાનનો નવીન સંબંધ થાય છે એમ માનીએ તો વિરોધ પણ નવી રીતે દૂર કરવો જોઇએ. તે કરેલ નહિ હોવાથી વિરોધ રહે જ. સદાનો ભગવાનનો સંબંધ છે એ મત પ્રમાણે તો પહેલાં જણાવેલો સંબંધ જ અહિં જણાવેલો છે. તેથી વિરોધ પણ પહેલાં દૂર કરેલો તે જ પ્રમાણે દૂર થએલો જાણવો, એવો ભાવ છે. નવો સંબંધ થાય છે એ મત પ્રમાણે 'આવા ભાવથી' એમ કહેલ હોવાથી, આ ભાવ ફલ સાથે સંબંધ થવામાં કરણ (સાધન) છે. તેથી ભાવ સાધનરૂપ જ રહે પણ ફલરૂપ ન થાય. સદાનો સંબંધ છે એ મત પ્રમાણે તો ભાવ તેવો સંબંધ હોવામાં માત્ર હેતુરૂપ છે અને તેથી તે સંદેહ વિના ફલરૂપ સિદ્ધ થાય છે એવો ઘણો ગૂઢ આશય છે. (લે)

(ભગવાન) કોઇથી રોકાએલા[1] કે નિંદાએલા નથી,[1] એમ જણાવવા 'उरुगाय' 'ઘણી કીર્તિવાળા' પદ યોજેલું છે. તેવી (ગાન એટલે કીર્તન કરનારી) ઓનું મન પણ બલાત્કારથી (ભગવાન) ખેંચી લે છે, એવો અર્થ છે. જો કે અહિં પણ કૈમુતિક ન્યાય[2] કહેવો જોઇએ, છતાં પણ આગળ જ કહેલો છે. (તેનું) અહિં પણ અનુસંધાન કરવું. 'છતાં પણ જેઓ એક (ભગવાનના જ) સ્થલમાં[3] રહીને (તેમનાં) દર્શન કરે છે, તેઓનું મન ખેંચી લે છે એમ કયાંથી બને ?' (એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો જાણવું કે એ તો) સિદ્ધ જ છે. ભગવાનમાં મન રહેતું હોવાથી, વિષય (ભગવાનના શ્રી અંગ)ની સુંદરતાને લીધે જ મન વશ થતું હોવાથી, (તેને ખેંચી લેવામાં) પ્રમેયબલની પણ જરૂર રહેતી નથી, એવો અર્થ છે. આ[4] ત્રણ પ્રકારની સગુણ (ગુણવાળી સ્ત્રીઓ) નું નિરૂપણ કર્યું. ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં ગુણાતીત (મહારાણીઓ) ની ઘણી પ્રશંસા કરે છેઃ—

याः संपर्यचरन्प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ।
जगद्गुरुं भर्तृबुद्धया तासां किं वर्ण्यते तपः ॥ २७ ॥

જેમણે (ભગવાન) પતિ હોવાની બુદ્ધિથી ચરણ ચાંપવા વિગેરેથી પ્રેમથી જગતના ગુરુની સેવા કરી, તેઓના તપનું શું વર્ણન કરવું ? ૨૭.

જેઓને સર્વભાવથી (ભગવાન સાથે) બારોબાર દેહનો સંબંધ હતો, અને તે પણ પ્રેમથી એટલે અંદરનો સંબંધ, (અને) ચરણ ચાંપવા વિગેરેથી એટલે બહારનો સંબંધ હતો (તેઓના તપનું શું વર્ણન કરવું ?). 'જગતના ગુરુ' એ શબ્દથી ક્રિયાથી એટલે વેદમાં કહેલા પ્રકારથી પણ તેઓને ફલની પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય કહેલો છે. 'પતિ હોવાની બુદ્ધિથી' એ શબ્દથી તેઓની બુદ્ધિનું ઘણું ઉત્તમપણું જણાવેલું છે, એટલે (તેઓની બુદ્ધિ ભગવાન) જાર છે એવી ગોપીઓની (બુદ્ધિ) જેવી[5] ન હતી, એવો ભાવ છે.

---

૧ 'प्रहतत्वाय' શબ્દ છે. प्रगतो हत: प्रहतः=अप्रतिहतः રોકાએલા નહિ તેવા, એવો તેનો અર્થ છે. ઘણાએ ભગવાનનું ગાન કરે છે, (તેથી ભગવાન 'उरुगाय' છે) એવું 'उरु' શબ્દનું તાત્પર્ય છે. તેમનું કીર્તન ગાનરૂપ હોવાથી, તે નિંદાએલા નથી. તેથી 'अविगीतत्वाय' એમ કહેલું છે. (લે)

૨ 'એક સ્થલમાં' એટલે 'ભગવાન જે દેશમાં છે તે દેશમાં, તેમની નજીક' એવો અર્થ છે. (લે)

૩ 'આ શ્લોકમાં વર્ણવેલી (૧) શ્રવણ, (૨) કીર્તન, અને (૩) દર્શન કરનારી તમોભાવ, રજોભાવ અને સત્ત્વભાવવાળી, એવો અર્થ છે. (લે)

૪ 'किमुत' એટલે કેટલું બધું વધારે. એ શબ્દ ઉપરથી 'કૈમુતિક' શબ્દ થયો છે. 'કૈમુતિકન્યાય' એટલે 'તો પછી આમનું તો કહેવુંજ શું ? અથવા આમને તો તેમ થાય એમાં આશ્ચર્યજ શું ?' એવો અર્થ જણાવવો તે.

૫ અહિં ઉપાધિવાળી સ્ત્રીઓનું પ્રકરણ હોવાથી, 'ગોપીઓ' શબ્દથી ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓજ (જુઓ ૧૦–૨૬–૯) કહેલી છે. કામની ઉપાધિવાળો પ્રેમ બે પ્રકારનો છે (૧) પતિ તરીકેનો અને (૨) જાર તરીકેનો. તે પૈકી પતિ તરીકેનો પ્રેમ પ્રમાણના વિચારથી ઉત્તમ છે. (જાર તરીકેનો પ્રેમ ઘરની અંદર રહેલી ગોપીઓનો હતો). ઉપાધિ વગરના સ્નેહવાળી (ગોપીઓ) નું તો આ પ્રકરણજ નથી. તેથી તેમના વિષે કાંઇ ખોટું સમજવું નહિ. (લે).

बुद्धिः प्रपत्तिः सम्बन्धो द्विविधोऽपि विधेर्बलम् ।
प्रमेयबलमित्यासां षोढा कृष्णे निरूपिताः ॥ १४ ॥

(૧) બુદ્ધિ, (૨) પ્રપત્તિ, (૩–૪) બંને પ્રકારના સંબંધ, (૫) વેદના વાક્યનું બલ અને (૬) પ્રમેયબલ[1] એવા આ (સ્ત્રીઓ) ના છ શ્રીકૃષ્ણમાં (રહેલા ભાવો) જણાવેલા[2] છે. કા. ૧૪

एकैकोऽपि महत्पुण्यसाध्यः षण्णां तु का कथा ।
अतस्तपःप्रशंसां हि तासां वक्तुं क ईशते ॥ १५ ॥

એકેકો (ભાવ) પણ ઘણા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થાય તેવો છે, તો પછી છનું તો કહેવું જ શું ? તેથી તેઓના તપની પ્રશંસા કરવા કોણ શક્તિમાન છે ? કા. ૧૫.

તે અર્થ 'તેઓના તપનું શું વર્ણન કરવું ?' એ શબ્દોથી કહેલો છે. ૨૭.

એ પ્રમાણે બધી (સ્ત્રીઓ) ના નિરોધનું નિરૂપણ કરી, (ભગવાને) જે પ્રસંગને લીધે કરેલું તે પણ ભગવાને ઇચ્છેલું જ હતું એમ જણાવવા, (તેવું કાર્ય) નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन्सतां गतिः ।
गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥

એ પ્રમાણે સત્પુરુષોનો ફલરૂપ (ભગવાને) વેદમાં કહેલા ધર્મનું આચરણ કરતાં ધર્મ, અર્થ, અને કામના સ્થાનરૂપ ઘરને વારંવાર દેખાડયું. ૨૮.

જેમ ભગવાને નિરોધ ઇચ્છેલો હતો, તેમ લોકોને શીખવવા માટે વેદમાં કહેલો ધર્મ પણ ઇચ્છેલો હતો. તેનું કારણ 'સત્પુરુષોના ફલરૂપ' એ શબ્દથી કહેલું છે. તેમ ન હોત (ભગવાને ધર્મ કરવાનું ઇચ્છેલ ન હોત) તો સત્પુરુષોના માર્ગની વ્યવસ્થા ન રહેત, એટલે સત્પુરુષોનું રક્ષણ થાત નહિ. માત્ર વૈદિક ધર્મ જ ભગવાને ઇચ્છેલો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ સ્માર્ત ત્રિવર્ગ (ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણનો સમૂહ) પણ, તેમાં જેઓની આસક્તિ હોય તેઓની બુદ્ધિનું રક્ષણ કરવા, ઇચ્છેલો હતો એમ, 'ધર્મ, અર્થ અને કામના ઘરને' એ શબ્દોથી કહેલું છે. ત્રિવર્ગનું पदम् સ્થાનરૂપ ઘર હોવાથી (ભગવાને) मुहुः વારંવાર સોળહજાર પ્રકારથી લોકોને તે अदर्शयत દેખાડયું. ૨૮.

---

૧ આ છ ભાવો અનુક્રમે નીચેના શબ્દોથી જણાવેલા છે. (૧) બુદ્ધિ, (૨) (ભગવાન) પતિ હોવાની બુદ્ધિ, (૩) (પ્રેમથી) સેવા કરી, (૪) ચરણ ચાંપવા વિગેરેથી, (૫) જગતના ગુરુ (૬) યાઃ 'જેમણે'; આ શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેઓનું સ્વરૂપ જ તેવું હોવાથી તેમને પ્રમેયબલ પ્રાપ્ત થએલું. (લે)

૨ અહિં 'ભાવો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (લે)

એ પ્રમાણે ભગવાન ધર્મપરાયણ છે એમ કહીને, (તેમની) સ્ત્રીઓ, તેવી ન હોય તો ગૃહસ્થપણું ધર્મથી વિરુદ્ધ થાય, તેથી તેઓ પણ ધર્મપરાયણ હતી એમ જણાવવા[1] નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ।
आसन् षोडशसाहस्रं महिष्यास्तु शताधिकम् ॥ २९ ॥

ઉત્તમ ધર્મ આચરતા ગૃહસ્થ શ્રીકૃષ્ણની મહારાણી તો સોળહજાર (દરેક) સોથી અધિક હતી. ૨૯.

ઘણોજ ઉત્તમ ધર્મ આચરતા गृहमेधिनाम् ગૃહસ્થ તરીકે નાનાં રૂપો ધારણ કરેલ શ્રીકૃષ્ણ સ્વરૂપથી એક[1] (હતા, અને) તેમની મહારાણી સોળ હજાર હતી. 'महिष्याः' શબ્દ છઠ્ઠી વિભક્તિના એકવચનનું રૂપ છે. (તેનો) અર્થ એવો છે કે જેમ એક શ્રીકૃષ્ણ ઘણા ગૃહસ્થ બનેલા તેમ એક[2] મહારાણી સોળહજાર (સંખ્યાવાળી) થએલી. 'तु' 'તો' શબ્દ બીજો પ્રકાર ન હતો એમ જણાવે છે. 'સોથી અધિક' એ (સોળ) હજારનું વિશેષણ છે, 'એકસો સંખ્યાવાળીથી પણ વધારે' એવો તેનો અર્થ છે. (સોળહજારમાંની) એક પણ (દરેક) સ્ત્રી સર્વભાવથી એકસો સ્ત્રીઓથી પણ અધિક હતી, એવો (અર્થ છે). ૨૯.

એ પ્રમાણે (સ્ત્રીઓ) ધર્મ (આચરવા) માટે હતી એમ જણાવી, તેઓનું (સ્ત્રીઓ કરવાનું) મુખ્ય પ્રયોજન પ્રજા પ્રાપ્ત કરવાનું પણ હોવાથી, ઉપસંહાર કરતાં નીચેના શ્લોકમાં તે પણ કહે છેઃ—

तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ।
रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥

હે રાજન્! તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાં રુક્મિણી વિગેરે જે આઠ પહેલાં કહેલી છે અને તેમના પુત્રો પણ અનુક્રમે કહેલા છે. ૩૦

જો કે બધીએ (સ્ત્રીઓ) ને દશ દશ પુત્રો હતા, છતાં મુખ્યને જ કહેલ, તેથી ઉપસંહારમાં પણ તેમને જ ફરી જણાવે છે. તે ઉત્તમ સ્ત્રીઓમાં બધીએ સર્વથી

૧ 'આ શ્લોક' એ શબ્દો અધ્યાહાર છે. તેથી ભગવાનનું ગૃહસ્થપણું ધર્મપરાયણ જ હતું એવો આ શ્લોકનો વાકયાર્થ છે. (લે)

૨ લક્ષ્મીજીએ જ સોળહજાર રૂપ ધારણ કરી સર્વમાં પ્રવેશ કરેલો. તેમ ન હોત તો (બીજી પત્નીઓ) ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય ન હોત, એવો ભાવ છે. જેમ એક જ ભગવાને ઘણાં રૂપ ધારણ કરેલાં એ પ્રમાણે લક્ષ્મીજી ભગવાનના જેવા ગુણવાળા હતાં એમ કહી તેમનું પાતિવ્રત્ય જણાવેલું છે. તેથી આ ધર્મપરાયણરૂપ હોવું એવો આ શ્લોકનો અર્થ ઘટે છે. સોળ-હજાર મહારાણીઓ હતી, એ તો પાછલ પાંચમા શ્લોકમાં કહેલું છે. તેથી આજ આ શ્લોકનો અર્થ છે, એવો ભાવ છે. (લે)

ઉત્તમ હતી, તેથી 'रत्न' શબ્દ યોજેલો છે. તેમાં[1] પણ રુકિમણી વિગેરે આઠ જે કહેલી છે:—

रुक्मिणी सत्यभामा च कालिन्दी ऋक्षकन्यका ।
सत्या भद्रा मित्रविन्दा लक्ष्मणेत्यष्टनायिकाः ॥

(૧) રુકિમણી અને (૨) સત્યભામા, (૩) કાલિન્દી, (૪) રીંછની કન્યા (જાંબવતી), (૫) સત્યા, (૬) ભદ્રા, (૭) મિત્રવિન્દા અને (૮) લક્ષ્મણા એ આઠ નાયિકાઓ હતી.

(પરિક્ષિતને) ઘણી સ્ત્રીઓ (હોવા) ના રસનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'અને તેમના પુત્રો કહેલા છે.' 'અનુક્રમે' એટલે ઉમરના ક્રમથી. 'च' 'અને' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે પૌત્ર પણ કહેલો છે. ૩૦

જેમનાં નામ આપેલ નથી તે બધીએ (જેમનાં નામ આપેલ તેમની) સમાન હતી એમ જણાવવા તેઓની પુત્ર વિગેરે સંપત્તિ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે:—

एकैकस्यां दश दश कृष्णोऽजीजनदात्मजान् ।
यावन्त्य आत्मनो भार्या अमोघरतिरीश्वरः ॥ ३१ ॥

સદા સફલ રતિવાળા ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પોતાની જેટલી સ્ત્રીઓ હતી તે દરેકમાં દશ દશ આત્મજો ઉત્પન્ન કર્યા. ૩૧.

ઇચ્છાથી પુત્રપણું પ્રાપ્ત થતું નથી, એમ જણાવવા 'આત્મજ' શબ્દ યોજેલો છે. રખાત ન હતી એમ જણાવવા 'જેટલી' શબ્દ યોજેલો છે. દશ ભાવો[2] છે, એટલે બધાએ ભાવોમાં ભગવાન સદા સફલરતિવાળા છે. ફલ પ્રાપ્ત થવું એ સફલ-પણું છે. "દશ દશજ (પુત્રો) કેમ ઉત્પન્ન કર્યા'? જો 'આમાં દશ પુત્રોનું ગર્ભાધાન કરજે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે કર્યા' એમ કહો, તો પણ લોકમાં આ નિશ્ચિત નથી" એવી શંકા થાય, તેથી 'ઈશ્વર' શબ્દ યોજેલ છે. અશક્તિવાળા શ્રુતિના અર્થનું પરિપાલન ભલે ન કરે. શક્તિવાળાઓ કેમ ન કરે? એવો અર્થ છે. ૩૧

ભગવાને ધર્મ માટે જ પુત્રો ઉત્પન્ન કરેલા. તેથી અઢાર વિદ્યાને યોગ્ય ઘણા વીર્યવાળા અઢાર પુત્રોનું નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:—

तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ।
आसन्नुदारयशसस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥

---

૧ બધીએ સ્ત્રીરત્ન હોવા છતાં, તેઓમાં મુખ્ય આઠ કહેલ છે. (આ આઠ) સોળહજારથી વધારે છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૨ કારણ કે દશ ઇંદ્રિયોથી કામ (કામનાઓ) સિદ્ધ થાય છે. (લે)

તે ઘણાં વીર્યવાળા (પુત્રો) પૈકી અઢાર ઉદાર યશવાળા મહારથીઓ હતા. તેઓનાં નામ મારી પાસેથી સાંભળ. ૩૨

लक्षं षष्टिः सहस्राणि तथाशीतिर्निरूपिताः ।
केचित्सहस्रमधिकं प्राहुर्नैतन्मतं सताम् ॥ १७ ॥

એક લાખ સાઠ હજાર અને એંશી (પુત્રો) કહેલા છે. કેટલાક એક હજાર વધારે કહે છે, તે સત્પુરુષોને માન્ય નથી.[1] કા. ૧૭.

તે પુત્રોની અંદર અઢાર મહારથીઓ હતા, અને બધાએ ઘણા વીર્યવાળા હતા. વાસ્તવિક રીતે તો બધાએ મહારથીઓ હતા, છતાં પણ તેટલાએ (અઢારે) મહારથીપણું પ્રકટ કરેલ છે એમ જણાવેલ છે. 'હતા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) વિદ્યાઓ સાચી છે એમ સિદ્ધ થાય તે માટે તેટલાઓએ જ વીર્ય પ્રકટ કર્યું હતું, (અને) ભગવાન વિદ્યમાન હોવાથી બીજાઓને તો (તેમ કરવાનું) પ્રયોજન ન હતું. ૩૨

તેથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે નીચેના બે શ્લોકોમાં તેમનાં નામો કહે છે:—

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च दीप्तिमान् भानुरेव च ।
साम्बो मधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः ॥ ३३ ॥
पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ।
चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥

પ્રદ્યુમ્ન અને ચારુદેષ્ણ, દીપ્તિમાન અને ભાનુ, સાંબ, મધુ, બૃહદ્ભાનુ, ચિત્રભાનુ, વૃક, અરુણ, પુષ્કર અને વેદબાહુ, શ્રુતદેવ, સુનંદન, ચિત્રબાહુ અને વિરૂપ, કવિ અને ન્યગ્રોધ. ૩૩, ૩૪.

બીજો ચારુદેષ્ણ. 'अनिरुद्धः' 'અનિરુદ્ધ' એવો પાઠ હોય ત્યાં પણ કોઇ અનિરુદ્ધ નામનો પુત્ર જ જાણવો. ૩૩, ૪૪.

તેમના (ભગવાનના પુત્રોના) પણ સેંકડો પુત્રો હતા, તેથી પૌત્રોની અંદર એકે જ મહારથીપણું પ્રકટ કરેલું હોવાથી તેનું નામ નીચેના (બે) શ્લોકથી કહે છે:—

एतेषामपि राजेन्द्र तनुजानां मधुद्विषः ।
प्रद्युम्न आसीत्प्रथमः पितृवद्रुक्मिणीसुतः ॥ ३५ ॥
स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ।
तस्मात्सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६ ॥

૧ સમાધિભાષામાં એકસો વધારે (૧૬૧૦૮) નાયિકાઓ હોવાનું કહેલ નથી. એકસોના પુત્રો ગણીને પુત્રમાં પણ એક હજારની સંખ્યા વધારે કહી નથી. તેથી 'બારમા સ્કંધમાં એકસો સ્રીઓ વધારે હોવાનું કહેલું છે તે સમાધિભાષા નથી, પરંતુ લૌકિકી ભાષા છે' એમ સૂચવેલું છે. 'ત્રણ ભાષાના વિરોધનું સમાધાન કલ્પના ભેદથી કરેલું છે' એમ કહેલ હોવાથી, બીજા કલ્પમાં એક હજાર મહારાણીઓ વધારે હતી એમ જાણવું. તેથી જ વિવાહના પ્રસંગમાં ૧૬૦૦૮ નો જ વિવાહ વર્ણવેલો છે. (લે)

હે ઉત્તમ રાજા! મધુના વેરીના આ પુત્રોમાં પણ રુકિમણીનો પુત્ર પ્રદ્યુમ્ન સર્વથી મોટો પિતા જેવો હતો. તે મહારથી રુકિમની દીકરીને પરણ્યો હતો. તેનાથી દશહજાર હાથીઓના બલવાળો અનિરુદ્ધ પુત્ર થયો હતો. ૩૫, ૩૬.

'મધુના વેરીના પુત્રો' એ શબ્દોથી ઘણું જ સામર્થ્ય જણાવેલું છે. 'પ્રદ્યુમ્ન સર્વથી મોટો હતો' એ શબ્દોથી તેઓમાં પણ મોટાનું વિશેષ (સામર્થ્ય) કહેલું છે. 'પિતા જેવો' એ શબ્દથી તેનું ખાસ નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (તે) ઉત્તમ હોવાનું કારણ 'રુકિમણીનો સર્વથી મોટો પુત્ર' એ શબ્દોથી કહેલું છે. રુકિમણી શ્રેષ્ઠ હતાં, અને તેમાં (તેમના પુત્રોમાં) પણ સર્વથી મોટો સર્વથી વધારે બલવાન હતો. ૩૫

વંશનું નિરૂપણ કરવાના વિષયમાં નવમા સ્કંધમાં ભગવાનનું નિરૂપણ કર્યું એટલે વચ્ચે પ્રશ્નને અનુસરીને (તેમનાં) વીર્યોનું પણ નિરૂપણ કરીને, તેના અંતે છત્રીસમા શ્લોકથી આરંભી બાકીનો વંશ જણાવે છે. 'મહારથી' શબ્દથી તેણે જીતીને હરણ કરેલું એમ જણાવેલું છે. 'તેનાથી' એટલે પ્રદ્યુમ્નથી અનિરુદ્ધ થયો. ખાસ નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન 'દશહજાર હાથીઓના બલવાળો' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ૩૬.

તે (અનિરુદ્ધ) થી પણ વંશ (ચાલ્યો) તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ।
वज्रस्तस्यामभूद् यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ ३७ ॥

રુકિમની પુત્રીનો પુત્ર રુકિમના પુત્રની પુત્રીને પરણ્યો. તેનાથી તેની અંદર વજ્ર થયો કે જે મુસલના (યુદ્ધમાં) થી બચી ગયો હતો. ૩૭.

'રુકિમ,' '(તેના) પુત્રની પુત્રી,' અને 'પુત્રીનો પુત્ર' એ ત્રણ શબ્દથી મૂલ-દોષ અને બે સંબંધથી થતા દોષો (અનુક્રમે) જણાવી, કલિમાં તેવો જ (રાજા) રહેશે એમ જણાવેલું છે. 'તેની અંદર વજ્ર થયો' એ શબ્દોથી તે અર્થ કહેલો છે. (તે) મુસલના યુદ્ધમાંથી બચી ગએલો હતો. ૩૭.

તેનાથી પણ વંશ (ચાલ્યો) તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रतिबाहुरभूत्तस्य सुबाहुस्तस्य चात्मजः ।
सुबाहोः शान्तिसेनोऽभूच्छ्रुतसेनस्तु तत्सुतः ॥ ३८ ॥

તેનો પ્રતિબાહુ થયો, અને તેનો પુત્ર સુબાહુ થયો. સુબાહુનો શાંતિસેન થયો, અને તે (શાંતિસેન)નો પુત્ર શ્રુતસેન થયો. ૩૮

તે વજ્રનાભનો પુત્ર પ્રતિબાહુ થયો, અને તેનો (પુત્ર) સુબાહુ થયો. સુબાહુનો શાંતિસેન, અને તેનો શ્રુતસેન, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરનાર ચાર કહ્યા. ૩૮

'બીજાઓએ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કર્યા નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

न ह्येतस्मिन् कुले राजन् अधना अबहुप्रजाः ।
अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ ३९ ॥

હે રાજન્! આ કુલમાં ધનવગરના, ઘણી પ્રજાવગરના, અલ્પ આયુષ્યવાળા, અલ્પવીર્યવાળા અને વેદ નહિ જાણનારા જન્મેલા નથી. ૩૯

(આ કુલમાં એટલે) યાદવકુલમાં. 'હે રાજન્!' એવું સંબોધન (રાજાની) સંમતિ માટે કરેલું છે. अधनाः ધન વગરના (જન્મેલા નથી). 'બહુ પુત્રો ઇચ્છવા જોઇએ' એ વાક્ય પ્રમાણે કોઇ પણ अबहुप्रजाः ઇચ્છેલા પુત્રો વગરના ન હતા, એવો અર્થ છે. આ બે બહારનાં અંગો (કહ્યાં). 'અલ્પ આયુષ્યવાળા અને અલ્પવીર્યવાળા' એ શબ્દોથી અંદરનાં (અંગો) કહેલાં છે. એ પ્રમાણે ચાર વિશેષણથી ગૃહસ્થના ભાવનું નિરૂપણ કરી, જાણે કે બ્રહ્મચર્યનું નિરૂપણ કરતા હોય તેમ 'अब्रह्मण्याः' 'વેદ નહિ જાણનારા' શબ્દ કહેલ છે.

अर्थकामौ तथा धर्मश्चिरजीवित्वमेव च ।
एतत्साधारणं प्रोक्तं वीर्यं तु क्षत्रियत्वतः ॥ १८ ॥

અર્થ અને કામ, તેમજ ધર્મ અને લાંબુ આયુષ્ય આ સાધારણ (સર્વ મનુષ્યને જોઈએ તેવાં) કહેલાં છે. વીર્ય તો ક્ષત્રિયપણાને લીધે (કહેલું છે). કા. ૧૮. ૩૯

(વંશમાં કેટલા હતા તેનું) જ્ઞાન થાય તે માટે તેઓની સંખ્યા કહેવી જોઇએ, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ।
संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥

હે નૃપ! યદુવંશમાં જન્મેલા, પ્રસિદ્ધ કર્મવાળા પુરુષોની સંખ્યા દશ હજાર વર્ષોથી પણ કરી શકાય તેવી નથી. ૪૦

સંખ્યા છે, પણ કરી શકાય તેવી નથી. (તે સંખ્યાનું) અજ્ઞાન જ (તે) મોટી હોવાનું સૂચવનાર છે. યોગથી પ્રાપ્ત થતા ધર્મથી જાણીને કહેતો નથી. માર્કંડેયની પેઠે લાંબુ જીવનારા પણ એક માણસથી દશ હજાર વર્ષોએ પણ સંખ્યા કરી શકાય તેવી નથી, એવો અર્થ છે. ૪૦.

'ત્યારે તેવું જ્ઞાન કેમ થાય? કરોડ અને અર્બુદ સંખ્યા સુધી પણ બુદ્ધિ પહોંચે છે' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

तिस्रः कोटयः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ।
आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥

હજારો કુમારોના યદુકુલમાં (જન્મેલા) આચાર્યો ત્રણ કરોડ અને અઠ્ઠાશીસો હતા એમ (અમે) સાંભળેલું છે. ૪૧

આરંભમાં હજારો (કુમારો) ના, ત્રણ કરોડ (સો)[1] એટલે ત્રીસ અર્બુદ, અને વળી અઠ્ઠાશીસો એટલે એંશીથી આઠ વધારે સો (આચાર્યો હતા). ભગવાનના જ પુત્રોની લાખ સંખ્યા તો કહી, તેથી કરોડની સંખ્યા, હજારની સંખ્યા, સોની સંખ્યા અને તેથી ઓછી સંખ્યા કહી. આટલા यदुकुलाचार्या યદુકુલમાં જ જન્મેલા આચાર્યો તે (તે કુલ) ના કુમારોના અમે સાંભળેલા, એમ પ્રમાણ કહેલું છે. ઘણાઓમાંથી કોક આચાર્ય થવા યોગ્ય હોય છે, અને એક (આચાર્ય) ના સ્થાન (શાળા) માં ઘણા બાલકો ભણે છે. આથી જ તે (કુમારો) ઘણા હતા એમ જાણવું, એવો અર્થ છે. ૪૧

'ત્યારે આ જ પ્રકારે યાદવોની સંખ્યા કહો' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

संख्यानं तु यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ।
यत्रायुतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥

મહાત્મા યાદવોની ગણત્રી કોણ કરશે ? કે જેઓની અંદર તે ઉગ્રસેન દશ હજારોના દશહજાર લાખથી (સેવાતો) રહેતો હતો. ૪૨

યાદવો અનંત હોવાથી સ્વરૂપથી પણ તેમની ગણત્રી થઇ શકે તેમ નથી. તેમાં પણ 'મહાત્મા' શબ્દથી (તેમનું) ઉત્તમપણું જણાવે છે. એક એક (મહાત્મા યાદવના) કરોડો સેવકો હતા, તેથી મુખ્ય અને સેવક એ ભાવથી ગણત્રી કરતાં તો તેઓ ઘણા જ અનંત હતા, એવો અર્થ છે. તેથી જ મુખ્ય (યાદવના રાજા) ના અનંત સેવકો ઉત્તરાર્ધમાં જણાવે છે. દશ હજારોના દશ હજાર લાખ, એટલે એક હજાર ન્યર્બુદ[2] સેવકોના સમૂહ સાથે તે आहुकः ઉગ્રસેન રાજા રહેતો હતો. એ પ્રમાણે બીજાઓના પણ સેવકોના સમૂહ જાણવા. ૪૨.

'ઉત્તમ જીવો તો થોડા જ ઉત્પન્ન થાય છે. આટલા બધાની એક સાથે કેમ ઉત્પત્તિ થઇ ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના (બે) શ્લોક કહે છેઃ—

देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ।
ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥ ४३ ॥
तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ।
अवतीर्णाः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४५ ॥

૧ એક, દશ, સો, હજાર, દશહજાર અથવા અયુત, લાખ, પ્રયુત અથવા દશલાખ, કરોડ, અર્બુદ, અબ્જ, ખર્વ, નિખર્વ, મહાપદ્મ, શંકુ, જલધિ, અંત્ય, મધ્ય, પરાર્ધ એ દરેક સંખ્યા તેની પહેલાંની સંખ્યાથી દશગણી છે. તેથી ત્રણ કરોડ સો એટલે ત્રણ અબ્જ અથવા ત્રીસ અર્બુદ થયા. તેથી ત્રણ અબ્જ આઠ હજાર અને આઠસો આચાર્યો હતા.

૨. ન્યર્બુદ એટલે દશ અર્બુદ. દશહજારના દશહજાર લાખ એટલે એક હજાર ન્યર્બુદ અથવા દશ હજાર અર્બુદ. એકડા ઉપર તેર મીંડાં ચડાવવાથી આ સંખ્યા થાય.

જે ઘણા દારુણ દૈત્યો, દેવો અને અસુરોની લડાઈઓમાં હણાએલા, તેઓ મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન થયા, અને છકેલા થઇ પ્રજાને દુઃખ દેતા હતા. તેઓનો નાશ કરવા હરિથી આજ્ઞા કરાએલા દેવો અવતર્યા. હે નૃપ! યદુકુલમાં તેમનાં એકસો એક કુલ અવતર્યાં. ૪૩-૪૪.

દેવો અને અસુરોની પહેલાં ઘણી એ आहवः લડાઈઓ થએલી. તેમાં જે ઘણા દારુણ દૈત્યો હતા તેઓ દેવોનાં મૂલ બનેલા બ્રાહ્મણોનો નાશ કરવા મનુષ્યોમાં અવતર્યા. 'च' 'અને' (શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે) બીજા તેઓના સંબંધીઓ પણ (મનુષ્યોમાં અવતર્યા). તેઓ ઉત્પન્ન થતાં તેમના મૂલ ગુણો (તેમનામાં) આવ્યા એમ જણાવવા 'છકેલા થઇ પ્રજાને દુઃખ દેતા હતા' એ શબ્દો કહેલા છે. ૪૩

પછી જગતનું રક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થએલા ભગવાને તે દૈત્યોનો નાશ કરવા દેવોને प्रोक्ताः આજ્ઞા કરી. પછી તે દેવોના કરોડો સમૂહો જૂદે જૂદે ઠેકાણે અવતર્યા. તેઓમાંથી યદુના કુલમાં એકસો કુલ અને તે (સો) ની અંદર પણ નાયકરૂપ એક વધારે કુલ અવતર્યાં. 'હે નૃપ!' એવું સંબોધન (પરિક્ષિતને) સંતોષ થાય તે માટે કરેલું છે. ૪૪.

'તેટલા દેવો જ અવતરેલા તેનું શું પ્રમાણ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वे चाभवद्धरिः ।
ये चानुवर्तिनस्तस्य ववृधुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥

તેઓ (દેવો હોવાનું) પ્રમાણ ભગવાન છે, અને હરિ તેમના પ્રભુ થયા. બધા યાદવો અને જે તેમના સેવકો હતા તેઓ વૃદ્ધિ પામ્યા. ૪૫

તેઓ દેવો હોવાનું પ્રમાણ ભગવાન જ છે. 'ભગવાન પ્રમાણ કેવી રીતે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અને હરિ તેમના પ્રભુ થયા' એમ કહેલું છે. ભગવાન તેઓના પ્રભુ થયા, તેથી જણાય છે કે તેઓ દેવો હતા, કારણકે પ્રભુ અને સેવક સજાતીય (એકજ પ્રકારના) હોવાની આવશ્યકતા હોવાથી, ભગવાન બીજાના પ્રભુ થતા નથી. 'તેમને (દેવોને) જ મોકલવા હતા, તેમની સાથે એ પ્રમાણે ભગવાન કેમ પધાર્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હરિ' શબ્દ યોજેલો છે. તેઓનું દુઃખ દૂર કરવા (ભગવાન) પધાર્યા. તેથી જ[1] કાલ વિગેરેથી થતાં વિઘ્નો નહિ રહેવાથી બધાએ યાદવો અને બીજા પણ તેમના એટલે ભગવાનના જે સેવકો હતા તે બધા અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ઘણા ખરા વધ્યા એમ ન હતું, એમ જણાવવા 'सर्व' 'બધા' પદ યોજેલું છે. જેમ વડના બીજમાંથી વડ થાય તેવી વૃદ્ધિ જાણવી. એવી રીતે પ્રસંગને લીધે ભગવાનના સંબંધથી તેઓ મોટા અને અનંત થએલા, એમ જણાવેલું છે. ૪૫.

૧. 'તેથી જ' એટલે 'ભગવાનના સંબંધીઓ હોવાથી જ'. (લે)

તેથી જ નિરોધમાં સેવકો સહિત તે સર્વનું નિરૂપણ કરેલું છે. તે સંબંધમાં અધિકાર પ્રાપ્ત કરેલો હોવાથી, તેઓ તેવું ગૂંથાએલા અને બહિર્મુખ થાય તેવું સંભવતુ હોવાથી, તેમનો નિરોધ થયો કે નહિ એવી શંકા દૂર કરવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

शय्याशनाटनालापक्रीडास्नानासनादिषु ।
न विदुः सन्तमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥

શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા વૃષ્ણિઓ સુવું, ખાવું, ફરવું, વાત કરવી, રમવું, સ્નાન, આસન વિગેરે (ક્રિયાઓ)માં વિદ્યમાન પોતાને જાણતા ન હતા. ૪૬

છ ગુણવાળા જ ભગવાન તે (યાદવો) ના તેવા (પ્રભુ) થએલા એમ જણાવવા સાત પદાર્થો કહેલા છે. (૧) સૂવું અને (૨) अशनम् ખાવું, (૩) अटनम् ફરવું, (૪) आलापः વાત કરવી, (૫) क्रीडाः દ્યૂત વિગેરે રમવું, (૬) સ્નાન અને (૭) આસન આ સાત પદાર્થો પ્રકાર જણાવવા કહેલા છે. તેઓમાં (ભગવાનના) ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો જોડવા. એમ તે (ક્રિયાઓ) પ્રકારપણું પ્રાપ્ત કરે છે. વિશેષ કહેવાનું શું પ્રયોજન ? બધી સ્થિતિઓમાં ચોક્કસ સ્થાને રહેલા પોતાને તેઓ (યાદવો) જાણતા ન હતા. આથી (તેઓનું) પ્રપંચનું વિસ્મરણ કહેલું છે. 'શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા' એ વિશેષણથી તેમનામાં (ભગવાનમાં) આસક્તિ કહેલી છે. શ્રીકૃષ્ણમાં જ છે ચિત્ત જેઓનું, તેવા (તેઓ હતા). ગોકુલમાં રહેનારાઓનું તો (ભગવાનમાં જ ચિત્ત હોવાનું) પહેલાં જ (તામસ પ્રકરણમાં) કહેલું છે, અને સ્રીઓનો, રાજસોનો તથા સાત્ત્વિકોનો આ નિરોધ (કહ્યો), તેથી નિરોધ (કરવા)ની લીલા સંપૂર્ણ થઇ. ૪૬.

એ પ્રમાણે લીલા સિદ્ધ થતાં, 'મહાભારતની પેઠે (ભગવાને) ભૂમિનો ભાર હર્યાનું વિશેષ રીતે કહેલું નથી' એવી શંકા દૂર કરવા, કૈમુતિક ન્યાય જણાવવા ભગવાનનાં જૂદાં જૂદાં પ્રકારનાં માહાત્મ્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु स्वःसरित्पादशौचं
विद्विट्स्निग्धाः स्वरूपं ययुरजितपरा श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ।
यन्नामामङ्गलघ्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृतो गोत्रधर्मः
कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥

હે નૃપ! યાદવોમાં (ભગવાને) જે કર્યું (તેનાથી) સ્વર્ગંગા તીર્થ હલકું કર્યું. સ્વર્ગંગા ચરણ ધોવાનું જલ છે. (ભગવાનમાં) દ્વેષ રાખનારાઓ અને પ્રેમ રાખનારાઓને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ. લક્ષ્મીજી જેમના માટે બીજાઓ પ્રયત્ન કરે છે તે અજીતમાં આસક્ત છે. જે (ભગવાન)નું નામ સાંભળેલું અથવા પછી ઉચ્ચારેલું અમંગલનો નાશ કરે છે, (અને) જેમણે ગોત્રનો ધર્મ કરેલો છે તેવા કાલરૂપી ચક્રના આયુધવાળા શ્રીકૃષ્ણનું ભૂમિનો ભાર હરવાનું આ (કાર્ય) આશ્ચર્યકારક નથી. ૪૭.

'તે કયું તીર્થ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'સ્વર્ગંગા' શબ્દ યોજેલો છે. 'ગંગા' એવો (તેનો) અર્થ છે. યદુકુલમાં અવતરેલા ભગવાનના સંબંધવાળું જે કાંઇ છે તે બધુંએ, દરેક દરેક પદાર્થ એકલો પણ, ગંગાથી ઉત્તમ છે એવો અર્થ છે. 'કર્યું' શબ્દથી આ પદાર્થ તેવો (ગંગાથી ઉત્તમ) હોવાનું ભગવાને જ કરેલું છે એમ જણાવે છે. (ભગવાને) પોતે તે ચરિત્રને તેવું માહાત્મ્ય આપેલું છે[1] એવો અર્થ છે. 'છતાં પણ જેઓ યુક્તિ (દલીલ, તર્ક) થી જ પદાર્થોનો અંગીકાર કરે છે, તેઓની આ વિષયમાં બુદ્ધિ કેવી રીતે થશે (થાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વર્ગંગા ચરણ ધોવાનું જલ છે' એમ કહેલું છે. સર્વ સંબંધવાળા પદાર્થો કરતાં પ્રાણીઓ ચરણ ધોવાના જલને હલકું (ગણે છે). પુરુષ ફરીથી તેનો સ્પર્શ કરતો નથી. ભૂમિ ઉપર રહેલી અથવા પાતાલમાં રહેલી (ગંગા) ને ત્યાંના દોષ સાથે સંબંધ થવાથી, (તેને) દોષ પણ લાગ્યો હોય, તેથી 'સ્વર્ગંગા' શબ્દ યોજેલો છે. એ પ્રમાણે સામાન્ય પ્રકારનું (બધા) જડ (પદાર્થો) ને લાગુ પડતું એક માહાત્મ્ય કહ્યું.

(૨) 'દ્વેષ રાખનારાઓને અને પ્રેમ રાખનારાઓને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઇ' એ શબ્દોથી જીવો વિષેનું ખાસ (માહાત્મ્ય) કહે છે. દ્વેષ અને પ્રેમ પણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા થયા, એવો અર્થ છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણના અવતારમાં હરકોઇ (પ્રકારનો) ધર્મ મોક્ષ આપશે એમ જણાવેલું છે. 'લક્ષ્મીજી અજીતમાં આસક્ત છે' એ શબ્દોથી ભગવાન પાસેથી આ લોકનું ફલ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ કહેલું છે. લક્ષ્મીજી ભગવાનમાં આસક્ત છે તેથી સ્વામી (પોતાના) સેવકોને જ (લક્ષ્મી) આપશે, બીજાને (આપશે) નહિ, એમ પ્રયાસ વિના જ આ લોકનું ફલ (ભક્તને) પ્રાપ્ત થાય છે. પરંપરાના પ્રકાશથી થતું આ ત્રીજું માહાત્મ્ય (કહ્યું). 'જેમને માટે બીજાઓ પ્રયત્ન કરે છે' એ શબ્દોથી પ્રસંગને લીધે ભગવાનના સંબંધવાળા લક્ષ્મીજીનું માહાત્મ્ય કહે છે, કે જેથી બીજાઓનું માહાત્મ્ય નથી એમ સિદ્ધ થાય. જે લક્ષ્મીજીના સંબંધવાળા અર્થ (ધન) માટે એટલે અર્થરૂપ પુરુષાર્થ માટે, બીજાઓ ઘણો પ્રયત્ન જ કરે છે, પરંતુ (તેની) પ્રાપ્તિ તો સંદેહવાળી જ રહે છે, એવો અર્થ છે. જ્યાં 'અર્થ' હલકો પુરુષાર્થ હોવા છતાં તે (ની પ્રાપ્તિ) જ બીજાઓને સંદેહવાળી છે, ત્યાં ધર્મ વિગેરે (ઉંચા પુરુષાર્થો) નું તો કહેવું જ શું? એમ કહેલું છે. (૪) એ પ્રમાણે ભગવાનના સંબંધવાળા સર્વ પદાર્થો જીવો અને શક્તિનાં માહાત્મ્યનું નિરૂપણ કરી, 'જેમનું નામ અમંગલનો નાશ કરે છે' એ શબ્દોથી નામનું માહાત્મ્ય કહે છે. જેમનું નામ અમંગલનો નાશ કરે છે. (નામ અમંગલનો નાશ કરવા માટે) માત્ર સંબંધ થવાની જ જરૂર રાખે છે એમ કહેવા 'સાંભળેલું' શબ્દ યોજેલો છે. (૫) ઉચ્ચારેલું (નામ) તો તેનાથી પણ જૂદા પ્રકારથી[2]

૧ તીર્થ પોતે જ હલકું નથી, પરંતુ ચરિત્ર કરનાર (ભગવાને) તેને (ચરિત્રને) તેવું (તીર્થથી અધિક) બનાવેલું છે. તેવું (તીર્થને પોતાથી હલકુ કરવાનું) સામર્થ્ય તો ભગવાન આપે ત્યારે જ થાય, એવા અભિપ્રાયથી આ કહેલું છે. (લે)

૨. સ્વર્ગમાં વહેતાં ગંગા તે સ્વર્ગંગા. આ વૃશ્ચિક (વીછીડા)ની પૂંછડી પાસે દેખાય છે. ભૂમિ પર ગંગાજી છે જ. પાતાલમાં પણ ગંગા વહે છે. ત્યાં તે 'ભોગવતી' નામથી પ્રસિધ્ધ છે. અહિં 'સ્વર્ગંગા' શબ્દ જ કહેલો છે, તેનું કારણ અહિં જણાવેલું છે.

અમંગલનો અને સાથે તેના કારણનો પણ નાશ કરે છે, એવો અર્થ છે. (૬) 'ઋષિઓના પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલ ધર્મનું માહાત્મ્ય હશે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે જે ભગવાનેજ ઋષિઓની પરંપરામાં[૩] રહેલો ધર્મ કરેલો છે. એ પ્રમાણે (ભગવાનનું) છ પ્રકારનું માહાત્મ્ય કહ્યું.

જેમનું આટલું માહાત્મ્ય છે તેમનું આ ભૂમિનો ભાર હરવારૂપ (કાર્ય) છે, તે અર્જુન વિગેરેએ કરેલું છે તેમાં આશ્ચર્ય નથી, કારણ કે તે જીવનો ધર્મ છે. 'કોઇક ધર્મ સેવકોથી જ થઇ શકે, તેથી ભૂમિનો ભાર હરવાનું (કાર્ય) ભગવાનથી થઇ શકે તેવું ન હતું એમ કેમ ન હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કાલરૂપી ચક્રના આયુધવાળા' એ વિશેષણ યોજેલ છે. કાલરૂપ ચક્ર છે આયુધ જેમનું તેવા (ભગવાન છે). કાલનો એક હજારમો ભાગ પણ ભૂમિનો ભાર હરવા શક્તિમાન છે. ત્યારે પૂરેપૂરો કાલ સુદર્શન ભગવાનનું એક આયુધ હોવાથી (ભગવાન) ભૂમિનો ભાર હરે તેમાં પણ શું સંદેહ હોઇ શકે? ૪૭.

'આવા પણ ભગવાન અત્યારે ક્યાં છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

जयति जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिषत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ।
स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥

જનોમાં જેમનું રહેઠાણ છે, દેવકીથી જન્મ્યા એવું જેમના સંબંધમાં કહેવાય છે, (તે શ્રીકૃષ્ણ) ઉત્તમ યદુઓની સભાના પોતાના (સેવકો)રૂપ બાહુઓથી અધર્મનો નાશ કરતાં, સ્થાવર અને જંગમના પાપનો નાશ કરનારા, (પોતાના) સુંદર સ્મિત અને શોભાવાળા મુખથી વ્રજ અને પુરની સ્ત્રીઓના કામદેવની વૃદ્ધિ કરતાં (સર્વથી) ઉત્તમ થઇ રહે છે. ૪૮.

તે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ તેમના બધાએ સંબંધવાળા જનોમાં जयति સર્વથી ઉત્તમ થઇ રહે છે, કારણ કે આ जननिवासः હોવાથી સ્વભાવથી પણ સર્વ જનોમાં રહે છે. પરમાત્મા સર્વની અંદર રહેનારા છે. 'દેવકીના પુત્ર સંબંધી પૂછું છું, જે દેવકીજીમાં જન્મેલા તે ક્યાં છે?' એમ પૂછવામાં આવે તેથી 'દેવકીથી જન્મ્યા એવું જેમના સંબંધમાં કહેવાય છે' એમ કહેલું છે. દેવકીજીમાં જન્મેલા એવું તો માત્ર કહેવાય છે. લોકોમાં વિવાદ થતાં, ભગવાન ક્યાંય પણ નથી એમ કહેવામાં આવે ત્યારે સંસારમાંથી જેમની આસક્તિ જતી રહી છે તેઓ (ભગવાન) દેવકીજીમાં જન્મ્યા છે એમ કહે છે, પરંતુ ભગવાનનું સ્વરૂપ માત્ર તેટલુંજ નથી, એવો અર્થ છે. 'તે (ભગવાન) શું કરતાં બધામાં રહે છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તેમનાં

૩. આ 'अथ' શબ્દ શ્લોકમાં છે તેનો અર્થ કહેલો છે.
૪. આ 'गोत्रधर्मः' શબ્દ પૈકી ગોત્રનો અર્થ છે.

ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ કહે છે. તે પૈકી (૧) સાત્વિક (કર્મ) કહે છે કે ઉત્તમ યદુઓની परिषदि સભામાં પણ માત્ર લૌકિક (કાર્ય) માં આસક્ત પણ જેઓ સ્વે પોતાના સેવકો છે તેમનાથી પણ દૈત્ય વિગેરે રૂપ બધાએ અધર્મના સમૂહનો अस्यन् નાશ કરતાં, આજ પણ ભગવાન દ્વારકામાં યાદવોની સભામાં (પોતાના) સેવકો સાથે જ વિરાજે છે. જો આની મધ્યે કોઇપણ દૈત્ય પ્રકટ થાય, તો ત્યાંથી જ કોઇને મોકલીને તેને હણે છે, એવો અર્થ છે. (૨) 'સ્થાવર અને જંગમના પાપનો નાશ કરનારા' એ વિશેષણથી (ભગવાનનું) તામસ ચરિત્ર (કર્મ) કહે છે. દ્વારકા સિવાયના[2] સ્થાનમાં બધેય સ્થલે જ્યાં જ્યાં ભગવાન પરિભ્રમણ કરે છે, બધાએ જે કોઇ પુરુષ હોય અથવા જે કોઇ વૃક્ષો હોય તેમના वृजिनं પાપનો પ્રસંગને લીધે નાશ કરે છે; અથવા પાપના જ પ્રકાર અને વાસનારૂપ[3]સ્થાવર અને જંગમ ભેદો છે (તેમનો નાશ કરે છે). આથી એમ જણાવેલું છે કે જો (કોઇ) ભક્ત હોય તો (તેને માટે) સર્વ સ્થલે ભગવાન છે. (૩) 'સુંદર અને શોભાવાળા મુખથી વ્રજ અને પુરની સ્ત્રીઓના કામની વૃદ્ધિ કરતાં' એ વિશેષણથી રાજસ (કર્મ) કહે છે. सुस्मितं શોભાવાળું જે (ભગવાનનું) મુખારવિંદ, તેનાથી જ व्रजे ગોકુલમાં पुरे મથુરામાં અને દ્વારકામાં જે સ્ત્રીઓ, ગોપીઓ, કુબ્જા વિગેરે અને મહારાણીઓ છે, તેઓનાં હૃદયમાં કામદેવની વૃદ્ધિ કરતાં (ભગવાન) રહે છે. કામનું ફલ મોક્ષ થતું હોવાથી તેને (કામ) દેવ કહેલો છે. જે (કામ) બધામાં છે જ, તેની જ વૃદ્ધિ કરતાં, માત્ર પોતાના સંબંધથી જ મોક્ષ આપે છે, એવો અર્થ છે. અહિં બીજો અર્થ પણ સૂચવેલો છે. અત્યંત મોહ ઉત્પન્ન કરનારી, લોકમાં પરમ સુંદરપણું પ્રાપ્ત કરેલી[4]ભક્તિથી વ્રજમાં રહેનારાઓના, અને ગામમાં તથા વનમાં રહેનારાઓના કામને જાગ્રત કરતાં (ભગવાન) રહે છે તેથી તેમને 'દેવ' માનવા જોઇએ. ૪૮.

એ પ્રમાણે (ભગવાનનાં) ચરિત્રનું નિરૂપણ કરી શ્રીશુક નીચેના શ્લોકમાં તેનું શ્રવણ વિગેરે નિત્ય કરવાની આજ્ઞા કરે છેઃ—[5]

૧ 'अपि' 'પણ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાન પોતે પણ તેમ કરે છે. યદુઓની સભામાં જે ભગવાનના સેવકો છે તેઓ રક્ષણ કરનારા હોઇ ભગવાનના બાહુરૂપ છે એવો શ્લોકના 'दोर्भिः' 'બાહુઓથી' શબ્દનો અર્થ છે. (લે).

૨ દ્વારકામાં પાપનો સંભવ જ નથી, એવા આશયથી આ કહેલું છે. (લે).

૩ જેનો નિષેધ કરેલો છે તેવું હણવું વિગેરેરૂપ પાપ સ્થિર (સ્થાવર) છે, કારણ કે તેનું ભોગવ્યા વિના તેનો નાશ થતો નથી. મનથી દુષ્કર્મ કરવા વિચારેલું વાસનારૂપ પાપ ચર (જંગમ) છે, કારણ કે (તેના નાશ માટે) તેવું ફલ ભોગવવાની જરૂર રહેતી નથી. (લે).

૪ ભગવાનનું મુખારવિંદ ભક્તિરૂપ છે. તેમાં સ્મિત હોવાથી તે મોહ ઉત્પન્ન કરનારૂં અને ઘણી શોભાવાળું છે. આવાં મુખારવિંદથી જાગ્રત થએલો હોવાથી આ વ્રજ અને પુરની સ્ત્રીઓમાં રહેલો કામ ૧૦-૩૦-૦ પાંચમી કારિકામાં જણાવેલ આધિદૈવિક દેવરૂપ છે એમ માનવું જોઇએ. તેથી ભગવાનથી ભોગ્ય સ્ત્રીઓમાં રહેલો કામ ભગવદ્રૂપ છે એવો બીજો અર્થ સૂચવેલો છે, એવો અર્થ છે. (લે)

૫ શ્રીમદ્‌ભાગવત ૨-૧-૫માં પણ શ્રવણ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે. પણ ત્યાં 'સર્વાત્મા ભગવાન, હરિ અને ઇશ્વર' એ ચાર ધર્મોવાળાનું શ્રવણ કરવાનું કહેલું છે. અહિં શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રનું શ્રવણ કરવાનું કહેલું છે, એવો ભેદ છે. (લે).

इत्थं परस्य निजधर्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ।
कर्माणि कर्मकषणानि यदूत्तमस्य श्रूयादमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥

શ્રેષ્ઠ, પોતાના ભક્તોની રક્ષા કરવા જેમણે લીલાનું શરીર ધારણ કરેલું છે તેવા યાદવોમાં ઉત્તમ આ (શ્રીકૃષ્ણ)ના બે ચરણારવિંદની સેવા ઇચ્છનારે એ પ્રમાણે (તેમણે ધારણ કરેલાં લીલાનું શરીરનું) અનુકૂલ રીતે અનુકરણ કરનારાં, કર્મનો નાશ કરનારાં (તેમનાં) કર્મોનું શ્રવણ કરવું જોઇએ. ૪૯

પહેલાં કહેલા પ્રકારને પ્રાપ્ત થએલાં બીજાં પણ ભગવાનના ચરિત્રનો 'એ પ્રમાણે' એ શબ્દથી (શ્રવણ કરવાનાં ચરિત્રોમાં) સમાવેશ કરેલો છે. (ભગવાન) શ્રેષ્ઠ એટલે અક્ષરથી પણ ઉત્તમ છે. જેઓ निजधर्मा : ભક્તો છે તેમની રક્ષા કરવા ધારણ કરેલું છે લીલાનું શરીર જેમણે, તેવા પરમ કૃપાલુ (ભગવાન) ના તે (લીલાનાં શરીર)નું અનુકૂલ રીતે અનુકરણ કરનારાં (કર્મો), એટલે ભોજન, શયન વિગેરે પણ જે કર્મો તે નાટકને અનુકૂલ થાય તેવી રીતે લોકના પ્રકારથી (લૌકિક કર્મનું) અનુકરણ કરે છે, તે (કર્મો) નું શ્રવણ કરવું જોઇએ, એવી વિધિ (આજ્ઞા) છે. શ્રવણ ન કરવાથી પાપ થાય છે, એવો અર્થ છે. 'શ્રવણથી શું (ફલ પ્રાપ્ત થાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'કર્મનો નાશ કરનારાં' એ વિશેષણ યોજેલું છે. (તે ભગવાનનાં કર્મો) સર્વ પાપનો નાશ કરનારાં છે. પાપનો નાશ એ તેમનું ગૌણ (હલકા પ્રકારનું) ફલ છે, એવો અર્થ છે. જો કે બીજા અવતારોનાં ચરિત્ર પણ પાપનો નાશ કરનારાં છે, છતાં પણ યાદવોમાં ઉત્તમ (શ્રીકૃષ્ણ) ના (ચરિત્રનું) શ્રવણ કરવું. '(શ્રીકૃષ્ણનાં ચરિત્રનું શ્રવણ કરવામાં) શું અધિક છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આમના બે ચરણારવિંદની સેવા ઇચ્છનારે' એ શબ્દો યોજેલા છે. જો શ્રીકૃષ્ણના ચરણારવિંદની સેવાની ઇચ્છા હોય તો આ (શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર) નુંજ શ્રવણ કરવું જોઈએ, એવો અર્થ છે. ૪૯

'એવી રીતે નિત્ય શ્રવણ કરતાં ચરણારવિંદની સેવા પ્રાપ્ત થતાં શું (ફલ) થશે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

मर्त्यस्तया तनुसमेधितया मुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिन्तयैति ।
तद्धाम दुस्तरकृतान्तजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥

મુકુંદની શ્રીમતી કથાનાં શ્રવણ, કીર્તન અને ચિંતનથી ધીરેધીરે વધેલી તે (સેવા) થી રોકી ન શકાય તેવો કાલનો વેગ જ્યાં સમાપ્ત થાય છે તેવું તેમનું ધામ મર્ત્ય પ્રાપ્ત કરે છે, કે જે (ધામની પ્રાપ્તિ) ના પ્રયોજન માટે રાજાઓ પણ ગામમાંથી વનમાં ગએલા હતા. ૫૦

તે ચરણની સેવાથી (મર્ત્ય એટલે) મરણ પામવાના ધર્મવાળો પણ આ પુરુષ તે જ શરીરથી તેમનું (ભગવાનનું) ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. 'તે જ સમયે તે વૈકુંઠમાં આવતો હોય તેવું જણાતું નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'ધીરે ધીરે વધેલી' એ વિશેષણ યોજેલું છે. तनु થોડી થોડી વધેલી, એટલે તેલની ધાર પેઠે અટક્યા વગરનાં

શ્રવણ વિગેરેથી જ્યારે (તે સેવા) પુષ્ટ થાય છે (ત્યારે તે ભગવાનનું ધામ પ્રાપ્ત કરે છે.) અથવા ' तनौ ' એટલે શરીરમાં વધેલી (તે સેવાથી ધામ પ્રાપ્ત કરે છે). ' ननु ' એવો પાઠ હોય ત્યારે છેતરતો નથી એમ જણાવવા (શુકે) સંબોધન (કરેલું જાણવું). તે સેવાનું પોષણ થાય તે માટે (તેનાં) ત્રણ અંગો કહે છે કે શ્રીમતી સેવાનું શ્રવણ, કીર્તન અને ચિંતન છે જેમાં તેવી (તે છે). ' શ્રીમતી ' એ શબ્દથી (કથા) કહેવાનું નહિ જાણનારા પામરોના [1]સંબંધવાળી કથા બાતલ કરેલી છે. ભગવાનનું ધામ સર્વથી ઉત્તમ ફલ છે એમ જણાવવા ' રોકી ન શકાય તેવો કાલનો વેગ જ્યાં સમાપ્ત થાય છે ' એવું (તેનું) વિશેષણ યોજેલું છે. दुस्तरः સર્વ પ્રકારોથી પણ રોકી ન શકાય તેવા તે (કાલ) ના મારવા માટે દોડતા जवस्य વેગની अपवर्गः સમાપ્તિ થાય છે જેની અંદર, તેવું (તે ધામ છે). મૃત્યુ અક્ષર છે ત્યાંસુધી જ દોડે છે, કારણ કે અક્ષરસુધી જ કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે. તેથી અક્ષરરૂપ વ્યાપિ વૈકુંઠમાં તે (ભક્ત) જાય છે, એવો અર્થ છે.

આ ફલ જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ દુર્લભ છે એમ જણાવવા, (શ્લોકનું) ચોથું ચરણ કહેલું છે. પહેલાં રાજાઓ રાજ્યમાં રહી, રાજ્યનું પાલન કરવાના ધર્મથી ઘણા અનુભવી થઇ, શહેર વિગેરે તજી, જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા થઈ, કલાપગ્રામ વિગેરે ગામડામાં રહેતા હતા. ત્યાંથી પણ ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણી, તે (ગામડા) ને પણ તજી, वनं સર્વથી છૂપા સ્થાન વનમાં ગયા હતા, એવો અર્થ છે. અથવા ग्राम શબ્દ ગામડીઆના અર્થમાં વપરાએલો જાણવો. જે (ભગવાનનાં ધામ) નું માત્ર શ્રવણ જ રાજ્યના કરતાં પણ ઘણું ઉત્તમ છે, તેમ ન હોય તો જે (રાજ્ય) હતું તેને તજીને તે વિવેકીઓ (સારૂં અને ખરાબનો ભેદ જાણનારાઓ) વનમાં કેમ જાય? यद् જે સ્થાન જ अर्थः પુરુષાર્થ છે જેમનો તેઓ यदर्थाः છે. ૫૦

इत्येवं दशमस्कन्धे संक्षेपेणात्र लेशतः ।
अर्थो मयातियत्नेन स्वभावेन निरूपितः ॥ १९ ॥
अनेकयुक्तिसंदर्भमालाकारेण योजितः ।
कृष्णपादाम्बुजे न्यस्ता वाक्पुष्पाञ्जलिरुत्तमा ॥ २० ॥

એ પ્રમાણે અહિં દશમા સ્કંધમાં મેં સંક્ષેપથી ઘણા પ્રયાસથી અનેક યુક્તિઓની ગૂંથણીથી માલાના રૂપથી ગોઠવેલો થોડો અર્થ પોતાના પ્રેમથી કહેલો છે. શ્રીકૃષ્ણના ચરણકમલમાં વાણીરૂપી પુષ્પોની ઉત્તમ અંજલિ નિવેદન કરેલી છે. કા. ૧૯–૨૦

सिद्धान्ताः सकलागमाश्च वितता लोकेऽधुना सर्वत —
स्ते प्रायेण निरूपिताः सुबहुशो भक्त्यै मुकुन्दांघ्रये ।
विस्तारस्तु गुणाय कृष्णचरणे चित्तं भवेद्विस्तृतं ।
तेनाहं हृदयस्थितेन हरिणा यावद्यथा रूपितम् ॥ २१ ॥

[1] નહિ જાણનારાઓએ કહેલી હોવાથી (એવી કથા બાતલ કરેલી છે). (લે)

સિદ્ધાંતો અને સર્વ શાસ્ત્રો હાલમાં લોકમાં સર્વ તરફથી લખાએલાં છે. ઘણું કરીને મોટા ભાગથી તેઓ ભક્તિ માટે અને મુકુંદના ચરણ (ની પ્રાપ્તિ) માટે લખાએલાં છે. (તેમનો) વિસ્તાર તો મુકુંદના ચરણારવિંદમાં ચિત્ત પ્રસરેલું રહે એવા ગુણ માટે (કરેલો) છે. તેથી હૃદયમાં રહેલા હરિએ જેટલું જે પ્રકારે સૂઝાડયું (તે પ્રમાણે તેટલું) મેં (લખેલું છે). કા. ૨૧.

ઇતિશ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં દશમા સ્કંધના ઉત્તરાર્ધના વિવરણમાં એકતાલીસમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ઉત્તરાર્ધ અને દશમો સ્કંધ સમાપ્ત.

નિરોધ થએલો હું (હરિમાં) રોકાઇ રહેવાથી નિરોધની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થએલો છું. જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેઓ (હરિમાં) રોકાઇ રહે તે માટે તમારી પાસે નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું. ૧.

જેઓને હરિએ મોક્ષ આપેલો છે તેઓ ભવસાગરમાં ડૂબેલા છે. જેઓનો નિરોધ થએલો છે તેઓ જ અહિં (હરિમાં) સદા આનંદ પામે છે. ૨

સમાપ્ત.